Наукове Товариство ім. Шевченка

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Словникова частина

6

Головний редактор

проф. д-р Володимир Кубійович

Редакційна колеґія

проф. Микола Глобенко (†), проф. Всеволод Голубничий, Іван Кошелівець (літературний редактор), Богдан Кравців, проф. д-р Василь Маркусь, проф. д-р Олександер Оглоблин, проф. д-р Наталія Полонська-Василенко, проф. д-р Матвій Стахів, доц. д-р Атанас Фіґоль, проф. д-р Микола Чубатий, проф. д-р Юрій Шевельов, Софія Янів (секретар)

Видавництво „Молоде Життя“

Shevchenko Scientific Society, Inc.

ENCYCLOPEDIA OF UKRAINE

in 2 Volumes

Responsible Editor Prof. Volodymyr Kubijovyč, Ph. D.

Volume II/6

Paris — New York
1970

Printed by „LOGOS“ G.m.b.H., Munich

Перемишль (IV–3), найстаріше й одне з найважливіших м. Галичини, колись столиця окремого укр. князівства, а згодом важливий осередок укр. церк. і культ. життя та його бастіон на пограниччі з Польщею, гол. м. *Посяння;* з 1945 р. у Польщі (пов. м. Ряшівського воєводства), 50 000 меш. (1964), у тому ч. ледве бл. 1 000 українців (після їх масового виселення). Положений над сер. Сяном, на пограниччі Карп. підгір'я і Надсянської низовини, на перехресті водних шляхів (з Дністра до Сяну й Висли, а то й до Одри) та суходільних шляхів з сх. на зах. і півн. зах. до Польщі і на півд. на Словаччину через карп. перевали.

Рання і княжа доба. П. вперше згадується в літописі під 981 р., але місце, де тепер стоїть П., було майже безперервно заселене, починаючи від палеоліту. Численні рим. монети (бл. 250), викопані на території П., свідчать про існування там важливого торг. пункту вже у перші вв. по Хр. на прастарому шляху з Подністров'я у Повисля. Для раннього середньовіччя це підтверджене скарбом араб. (куфійських) монет (бл. 700) 9–10 вв. Виявлені розкопами (1958–60) на Замковій горі фундаменти круглої каплиці-ротонди й княжого палацу 9–10 вв., ставлені за гал.-волинським (укр.) зразком з тесаного каменю (не за краківським з цегли), підтверджують здогад, що П. був уже у 9 в. столичним городом кн. білих хорватів та еп. слов. обряду (М. Андрусяк), при чому назва засновника П. є старого східньослов. (укр.), не чес. походження (Я. Рудницький). Пограничне положення П. спричинило те, що за нього деякий час боролися дві держави, що формувалися, – Київ. і Поль., а подеколи й Угор. 981 р. Володимир В. приєднав П. до Київ. держави; у 1071–79 (може, й 1018) рр. він був зайнятий поляками. В кін. 11 в. П. став столицею окремого Перемиського князівства, в якому княжили *Рюрик Ростиславич* (1087–94) і *Володар Ростиславич* (1094–1124), який у бою під П. розбив угрів і збудував катедральну церкву – собор св. Івана Хрестителя, далі сини його Ростислав (1124–30 рр.) і *Володимирко,* що об'єднав усі гал. волості і 1141 (або 1144) р. переніс столицю до Галича. У першій пол. 13 в. час від часу в П. появлялися самостійні кн. (Святослав Ігоревич у 1206–11 рр., Олексій Всеволодович 1231 й ін.), доки Данило Романович, зломивши боярську опозицію, не приєднав остаточно Перемищину до Галичини. За його і кн. Лева Даниловича володіння до П. наплинули нім. купці й ремісники, які дістали

Перемишль з поч. 17 в. за естампом Ф. Гоґенберґа, з атласу Бравна «Civitates orbis terrarum» (1618). На першому пляні міст через Сян і Бодяна брама (ін. брами: ліворуч Львівська, в глибині праворуч — замкова, яка веде до замка). Посередині м. — ратуша

міську самоуправу. Княжий П. був положений між теперішньою замковою горою і Сяном.

Під Польщею (1349–1772). 1349 р. П. здобув поль. король Казімір і збудував тут новий мурований замок; за кн. Володислава Опольського, який володів у Ґаличині з доручення угор. короля Людовіка, засновано у П. 1375 латинське спископство. З 1387 П. належав знову до Польщі, 1389 король Яґайло дав П. маґдебурзьке право (1458 П. дістав повні права королівського м.). У 1434 у П. введено поль. адміністрацію й устрій; тоді було створене Руське воєводство, до якого належав П., що був центром Перемиської землі і городового старости (до 1772).

Осередок П. у другій пол. 14 в. дещо перенісся на сх. від княжого м. Тут постав просторий ринок і 8 правильних вулиць; все було оточене валами, ровами й мурами. У першій пол. 16 в. площа м. становила 50 га (так само, як у Львові), за мурами м. лежали передмістя, ще далі т. зв. «юридики». Найкраще П. розвивався від пол. 15 до пол. 17 в. Гол. зайняттям меш. були ремесла, зокрема обробка шкіри, броварство, ткацтво; далі торгівля, що мала як льокальний, так і транзитний характер. У пол. 17 в. ч. меш. доходило до 4 000. Це були, крім українців, німці (вони швидко підпадали польонізації), поляки, вірмени; з часом щораз більше напливали жиди (зокрема після королівського привілею 1559). Окремі етнічні групи жили в різних частинах м. Українці мешкали перев. в дільниці Владиче, де була у 16 в. правос. церква (давню соборну церкву св. *Івана Христителя* 1412 р. король Яґайло передав поль. єп., при чому з гробниць було викинено кістки похованих там укр. кн., єп. і маґнатів), та на передмістях. Як і у Львові (див.), укр. міщани мусіли боротися за рівноправність з поляками. Осередком цієї боротьби було братство при укр. катедральній церкві, яке з 1592 р. вело школу, а пізніше і шпиталь. Згодом братство існувало також і при церкві Пресвятої Тройці, воно після 1633 р. мало друкарню, але у другій пол. 17 в. продало її Львівському Братству. Назагал укр. життя у П. занепало, на що, крім поль. утисків, вплинула рел. боротьба між правос. і уніятами, яка тривала впродовж 17 в. і закінчилася перемогою унііятів 1691 р. (див. *Перемиська епархія*). П. став важливим центром поль. культ. життя, яке скупчилося навколо поль. єп., катедральної школи (пізніше і єзуїтської Колеґії) й освічених маґнатів. У 16 і першій пол. 17 в. Перемищина була одним з осередків поль. відродження і реформації. П. був також важливим рел. і культ. жид. центром.

Друга пол. 17 і 18 в. були добою занепаду П. через зміни торг. шляхів, але ще більше через часті війни та безправ'я і натиск можновладців і шляхти на міщан. На поч. 18 в. П. нараховував ледве 1 700 меш.

Під Австрією 1772–1918. Після першого поділу Польщі 1772 П. дістався Австрії, яка продала його графові Ігнатові Цетнерові 1778, але вже 1789, на прохання міщан, цісар Йосиф II повернув давні права і привілеї м., разом з цим П. став пов. м. До П. напливали, як службовці та ремісники, німці й чехи. Знищення старих укріплень дозволяло на територіяльне поширення м. Однак зростання П. було повільне: 1860 р. – 10 000 меш. (Львів – 70 000), пізніше на розвиток П. вплинула розбудова зал. мережі: сполучення з Краковом (1859) і Львовом (1861) та з Угорщиною (1872),

Фраґмент ринку

будова зал. верстатів, фабрики с.-г. машин і зокрема розбудова (з 1876) П. та околиць на велику (одну з більших в Европі) фортецю з майже 10 000 залоги. Зростання ч. меш. (у тис.): 1880 р. — 20,7, 1900 – 46,3, 1910 – 54,7 (в тому ч. військ. 7,5).

У зв'язку з переходом П. під австр. владу виникли й можливості для відродження укр. П. на церк. і осв. полі. Завдяки свящ. І. *Могильницькому* (за підтримкою єп. М. *Левицького* й І. *Сні-*

гурського) П. став у першій пол. 19 в. важливим укр. осв. центром: заснування (1816) т-ва свящ. для видавання шкільних і загальноосв. книжок і Дяковчительського ін-ту (1817), друк кількох шкільних підручників, поява двох граматик «руської мови», орг-ція цінної бібліотеки капітули, що стала також архівом та частково музеєм тощо. З 1870-их рр. П. став після Львова найбільшим скупченням укр. сер. шкіл: двомовної жін. учительської семінарії (1870), держ. укр. гімназії (1888, див. *Перемиська Держ. Гімназія), Укр. Ін-ту для дівчат* (з 1881 р., спершу виховна установа-бурса, згодом також виділова, врешті, сер. школа, ліцей); крім того, діяло кілька нар. і фахових шкіл, врешті кілька бурс. Як вид. осередок П. мав менше значення: виходили перші в Галичині календарі *«Перемишлянин»* і жін. «Перемишлянка», місячник *«Вісник Перемиської Епархії»* (1889–1918), двотижневик *«Перемиський Вісник»* (1907–14), поява невеликого ч. рел. і шкільних вид. Численні екон. установи часто ширили діяльність далеко поза межі перемиського пов.: кооп. банк *«Віра»* (з 1894), кредитова кооператива «Нар. Дім» (1906), «Руська (Укр.) Щадниця», «Міщанська Каса» тощо. Передовими укр. діячами тих часів, крім згаданих церк. (також єп.: Г. *Яхимович*, Т. *Полянський*, І. *Ступницький*, Ю. *Пелеш*, К. *Чехович*; див. *Перемиська епархія*), були: Г. *Цеглинський*, адвокати Т. *Кормош* і В. *Загайкевич*, купець І. *Борис* (організатор укр. міщанства) та ін.

П. зазнав великих потрясень під час першої світової війни: фортеця двічі була обложена рос. військами (17. 9. — 10. 10. 1914 і з 8. 11. 1914); її залога (120 000 вояків) здалася 22. 3. 1915, а 3. 6. 1915 австр. і нім. війська знову здобули П.

Роки 1918–39. Після розгрому Австро-Угорщини П. був тереном укр.-поль. боїв; в укр. руках він був тільки з 3 до 12. 11. 1918, згодом його зайняли поляки. У 1919–21 рр. під П. в *Пикуличах* був поль. табір інтернованих вояків УНР і Укр. Гал. Армії.

Після війни П. перестав бути фортецею (хоч і залишився ґарнізонним м.), що неґативно вплинуло на його розвиток (1921 р. — 48 100 меш.; 1931 — 51 000). Слабо розвивалася пром-сть (гол. лісообробна й метал.). П. і далі був важливим осередком церк. життя, яким керував єп. Й. *Коциловський;* було відкрито манастир ЧСВВ (на Засянні), розвинуло діяльність т-во «Перемиська Епархіяльна Поміч», діяла *Перемиська Гр.-Кат. Духовна Семінарія.* Постав ряд нових культ.-осв. (м. ін. музей *«Стривігор»* з 1932), молодіжних, спортових (спортові клюби *«Беркут»* з 1922 і *«Сян»* з 1929) та ін. Виникла низка нових кооператив і приватних підприємств; виходили тижневики *«Укр. Голос»* (1919–32), *«Бескид»* (1931—33, пізніше п. н. *«Укр. Бескид»*) та ін.

Склад населення П. за віровизнанням (разом з військом) зазнавав таких змін (у 1 000 і в дужках у %):

	1880		1900		1910		1921		1931	
Вся людність	22,0		46,3		54,7		48,0		51,0	
У тому ч.:										
гр.-кат.	4,7	(21,4)	10,4	(22,5)	12,3	(22,5)	7,5	(15,6)	8,3	(16,3)
рим.-кат.	9,6	(43,6)	21,3	(46,0)	25,5	(46,7)	21,9	(45,5)	25,1	(49,0)
жиди	7,6	(34,5)	14,1	(30,6)	16,1	(29,5)	18,4	(38,4)	17,3	(34,0)

1939 р. на 54 200 меш. було 8 600 (15,8%) українців (у т. ч. бл. 2 000 або 3,7% вживало поль. мову як розмовну), 27 100 (50,0%) поляків, 18 400 (34,0%) жидів (ч. приблизні). За нім. переписом 1942 на 34 000 меш. було 8 100 (23,9%) українців, 20 200 (59,5%) поляків, 3 800 (11,2%) жидів, 1 800 (5,3%) німців.

П. з 1939 р. Після військ. катастрофи Польщі у вересні 1939 Сян став кордоном у м.: Засяння перейшло під нім. владу, а решта П. опинилася під режимом УССР. Багато українців, подекуди й поляків, втекло на нім. бік, чимале їх ч. большевики заарештували й вивезли, а деяких розстріляли. З кін. червня 1941 до кін. липня 1944 П. був під нім. окупацією.

27. 7. 1944 П. здобули сов. війська, при чому під час боїв його знищено на 40%. На основі поль.-сов. договору 1945 Польща отримала П. і укр. населення здебільша виселено до УССР, а частково насильно вивезено на т. зв. відзискані землі у зах. Польщі. Всі укр. школи і орг-ції ліквідовано, єп. Й. Коциловського та Г. *Лакоту* разом з групою свящ. поль. влада заарештувала й передала совєтам. Укр. катедральну церкву і капітульні будинки відібрала держава. У кол. укр. єпископській палаті розміщено «Narodowe Muzeum Ziemi Przemyskiej», в

Плян Перемишля (1938)

1 – Церква. 2 – Костьол. 3 – Синагога.

Площі і вулиці: I — Шмелькеса (Рибна). II — Спортове грище «Чувай». III — Леґйонів. IV — Чацького. V — Конституції.

Об'єкти. 1 — Маґістрат. 2 — Повітове Староство. 3 — Українбанк «Віра». 4 — Нар. Дім. 5 — Міщанська Каса. 6 — Старий суд і в'язниця. 7 — Латинська катедра і Єпископська палата. 8 — Міська різня. 9 — Латинська духовна семінарія. 10 — Поєзуїтський або Військ. костьол. 11 — Дієцезіяльний Музей. 12 — Костьол Францісканів. 13 — Укр.-Кат. Єпископська палата. 14 — Роб. кооператива «Надія» і бурса для ремісників. 15 — Годинникова вежа. 16 — Укр.-кат. катедра св. Івана Христителя. 17 — Інститут і ліцей для дівчат. 19 — Костьол Кармеліток. 20 — Водозбірні. 21 — Правос. бурса ім. С. Петлюри. 22 — Військ. шпиталь. 23 — Цегельня. 24 — Гімназійний інститут для хлопців. 25 — Гімназійна бурса св. о. Миколая. 26 — Жид. шпиталь. 27— Укр.-Кат. Духовна Семінарія. 28 — Філія Укр. Гімназії. 29 — Укр. Гімназія. 30 — Нар. школа ім. М. Шашкевича. 31 — Поль. Гімназія. 32 — Нова синагога. 33 — Товаровий зал. двірець. 34 — Гол. пошта. 35 — Залізничий двірець. 36 — Церква Рождества Пресвятої Богородиці на Болоні. 37 — Костьол Реформатів. 38 — Електростанція. 39 — Костьол Бенедиктинок. 40 — Інтернат для дівчат сестер Василіянок. 41 — Церква і манастир оо. Василіян. 42 — Школа сестер Служебниць. 43 — Кляштор і костьол Салезіянів. 44 — Робітничий Дім. 45 — Дівоча учительська семінарія. 46 — Стара синагога. 47 — Замок кн. Любомирських

Панорама сучасного міста

якому є частина експонатів кол. укр. музею «Стривігор» і епархіяльного архіву. Деяка лібералізація в Польщі з 1956 дозволила на невелику укр. культ. діяльність. Виникло пов. управління *Укр. Суспільно-Культ. Т-ва*; влада відкрила паралельні кляси при загальноосв. поль. ліцеї та інтернат. Але вже 1960 р. вона закрила укр. інтернат, а пізніше і ліцей. Існує правос. парафія, для українців-католиків богослужби відбуваються в поль. поєзуїтському костьолі.

Сучасний П. не має вигідного положення, бо політ. кордони відрізали його від дотеперішнього тилу на сх. і півдні. Тому П. довгий час був у застої (1946 р. — 36 800 меш., 1953 — 38 000) і тільки за останні рр. почав розвиватися, гол. завдяки поширенню пром-сти. Нині у П. розвинена харч., будів., метало- і деревообробна та конфекційна пром-сть; зав. електро-техн. апаратури. П. стоїть на перехресті битих і зал. шляхів і є пунктом товарообміну між Польщею і СССР. Театри: «Фредреум» і міськ.; музеї: реґіональний і дієцезіяльний, збагачений забраними укр. іст.-культ. пам'ятками.

Обличчя П. Старий П. — нині середмістя, з великим ринком посередині, мальовничо розташований на узбіччях дол. Сяну, частково зберіг ще своє попереднє обличчя. Тут найбільше іст. пам'яток. Півн. частина старого м. до 1942 р. становила жид. дільницю (осередок — площа Шмелькеса). Старе м. являє собою тепер адміністративно-торг. центр П. У 19 і 20 вв. П. розвивався гол. у сх. напрямі — до Львова (тут поряд старого м. — зал. двірець; гол. артерія — вулиця Міцкевіча), менше — у півд.-сх. (вулиця Словацького). У півн.-сх. частині м. — дільниця Гарбарі. Нині найбільш пром. зав. розміщено на сх. окраїнах П. у кол. с. Бакончицях, Перекопаній, Коровниках. Велика дільниця П. виникла на лівому березі Сяну — Засяння (гол. артерія в напрямі до Ярослава — вулиця 3 Мая). У півд.-зах. частині на високих схилах Карп. підгір'я розташований розлогий міськ. парк (див. карту).

З архітектурних пам'яток П. — найбільше церков і костьолів. Це укр. єпископська катедра, до 1784 р. кармелітський костьол (див. *Івана св. собор у П.*), побудована у барокковому стилі (1625—30), відновлена у 1876—84 рр., тепер закрита. Латинська катедра, збудована у 1460—1571 рр. у ґотичному стилі на місці кол. церкви св. Миколи (з 11—13 вв.), перебудована у 1724—44 рр. у барокковому стилі. Ін. костьоли: Єзуїтів (1622—37) в барокковому стилі, Францісканців (1754—78) в пізньо-барокковому стилі з домішкою клясичного, Реформаторів (1645) з рештками оборонних мурів. До війни існувала стара синагога в стилі ренесансу (16 в.; реставрована 1910). Ін. пам'ятки архітектури: Стара (або годинникова) вежа з 1775—77 рр., що мала бути дзвіницею проєктованої гр.-кат. катедри; невеликі залишки оборонних мурів на Владичому, кілька ренесансових і барокквових будинків к. ринку (частково знищені 1944 і пізніше відбудовані); залишки замка з пол. 14 в. (на місці кол. княжого), перебудованого у ренесансовому стилі у 1612—30 рр., розібраного австр. владою і частково відбудованого (1867, 1887 і 1912). У новіші часи збудовані церкви: Різдва Богоро-

Вежа, збудована єп. А. Шептицьким (1775—77)

диці, розписана О. Скрутком 1906 (на місці старої дерев'яної церкви 17–18 вв.); Івана Богослова на Перекопанні 1901 (на місці старої дерев'яної церкви 1773); церква при Василіянському манастирі на Засянні (1935).

П. як осередок укр. культури завдячував довгий час своє значення тому, що був осідком укр. еп. і вищого духівництва, які сприяли культ. заходам, а часто брали в них активну участь. У новіші часи більшість укр. науковців і письм. працювала в школах П., перев. у гімназії.

У першій пол. 19 в. учені, які працювали в П., були майже всі свящ.: А. *Добрянський*, Г. *Гинилевич*, Ю. *Желехівський*, *Й. Левицький*, І. Могильницький та ін. В новіші часи в П. жили деякий час науковці: І. *Брик*, Є. *Грицак*, І. *Зілинський*, еп. Г. Лакота, С. *Шах*, В. *Щурат*, й ін.; письм.: О. *Авдикович*, П. *Карманський*, У. *Кравченко*, П. *Леонтович*, Д. Лукіянович, В. *Масляк*, В. *Пачовський*, О. *Турянський*, Г. Цеглинський, С. *Яричевський* та ін.

П. був здавна осідком визначних малярів. У П. отримав посілість від короля Яґайла мистець Гайль, який розписував Вавельський замок у Кракові в 15 в. У П. впродовж століть жило багато церк. малярів, що розписували церкви та костьоли П. і його околиць. За єп. Арсенія Брилинського (1581–91) постала іконописна школа в Риботичах бл. П. У нові часи з П. або з його околиць походили малярі: Т. *Копистенський*, А. *Пилиховський*, О. *Скруток*; тут діяли сестри *Кульчицькі*: Олена – маляр і графік, та Ольга і С. Чехович – мистці-декоратори.

У П. здавна розвивалися також спів і музика. У Гал.-Волинському літописі згадано під 1241 р., що при дворі єп. був «славетний співець *Митуса*». У 18 в. у П. був цех музик. Важливу ролю відограв у розвитку співу у П. в 19 в. хор гр.-кат. катедральної церкви, організований о. Й. Левицьким 1829 р., диріґенти якого були чехи-композитори: А. *Нанке*, В. *Серсавий* і Л. *Седляк*. В П. працювали композитори І. Лаврівський і М. Вербицький. Муз. культуру плекали т-во «Боян« (з 1891) і філія Муз. Ін-ту ім. М. Лисенка (з 1924).

Література: Добрянський А. Вѣдомость историческая о мѣстѣ Перемышли. Перемышлянинъ (календар) на 1852 р. Перемишль 1852; Lewicki A. Obrazki z najdawniejszych dziejow Przemyśla. Перемишль 1881; Hauser L. Monografia miasta Przemyśla. Перемишль 1883; Чернецкій В. Звѣстки о мѣстѣ Перемышли. Коломия 1897; Smolka J. Historia miasta Przemyśla. Перемишль 1924 і 1936; До історії Перемишля і його єпископської катедри, Записки ЧСВВ, т. III, вип. 1-2. Л.—Жовква 1928; Грицак Є. Перемишль тому сто літ. Перемишль 1936; Альманах. Де срібнолентий Сян пливе. Перемишль 1938; Wolski K. Przemyśl i okolice. Перемишль 1957; Kunysz A. Przemyśl wczesnodziejowy. Rocznik Wojew. — Rzeszowskiego II. Зошит 1. Ряшів 1960; Шах С. Між Сяном і Дунайцем, частина I. Мюнхен 1960; Tysiąc lat Przemyśla (зб. статтей). Перемишль 1961; Перемишль — зах. бастіон України. Зб. матеріялів ... ред. колеґія під проводом проф. Б. Загайкевича. Нью-Йорк—Філядельфія 1961; Ziemia Przemyska. Кр. 1963; Пастернак Я. Княжий город Перемишль у світлі нових археологічних досліджень. Чікаґо 1964; Kunysz A. i Persowski F. Przemyśl w starożytności i średniowieczu. Ряшів 1966.

Див. також *Перемиська епархія.*

П. Ісаїв, В. Кубійович

Переміщені особи (Displaced Persons — D. P.), визначення для різних категорій осіб, які під час і після другої світової війни опинилися поза країнами свого походження на території Німеччини, Австрії й Італії. Це були гол. ч. особи силоміць вивезені нім. владою на працю, військовополонені, в'язні концентраційних таборів, втікачі та ін. жертви війни, яких воєнні події масово викинули з рідних земель (бл. 6 млн). Термін Д. П. стосувався громадян окупованих Німеччиною країн, а після повернення більшости з них на батьківщину (1945–46) лише виходнів з Сх. Европи, які не бажали повернутися до опанованих комуністами своїх країн. Нім. втікачі й вигнанці з країн Сх. Европи не називалися Д.П.

Назву Д. П. у вужчому розумінні вживали до осіб примусово вивезених, а тих, які з політ. чи ін. причин рятувалися перед наступаючими сов. військами, називали втікачами. Проте, таке розрізнення не було дотримуване послідовно; у практиці окреслення Д. П. і втікачі були однозначні. Подекуди для неповоротців застосовували техн.-правний термін «бездерж.» (stateless, apatride). У 1946 таких неповоротців після *репатріяції* більшости Д. П. залишилося в Німеччині й Австрії бл. 1 200 000), у тому ч. понад 200 000 українців. П. о. жили в більшості у т. зв. *таборах Д. П.* в трьох окупаційних зонах Зах. Німеччини та Австрії; укр. таборів або мішаних з перев. укр. мешканцями було бл. 80; решта жили у мішаних таборах, а 25-30% укр. Д. П. жили поза таборами.

Підставою міжнар. опіки над П. О. була угода, підписана 44 державами у Вашінґтоні 9. 11. 1943.

Матеріяльну опіку П. О. спершу давала Адміністрація Допомоги і Відновлення Об'єднаних Націй *(УНРРА)*, яка разом з окупаційною військ. владою дбала насамперед про повернення Д. П. до країн їх походження. УНРРА припинила свою діяльність у 1947, а всю опіку, включно з орг-цією переселення Д. П., перебрала Міжнар. Орг-ція для втікачів *(ІРО)*, яка за час свого існування

(до 1952) переселила понад 600 000 Д. П. за океан. Найбільшу кількість Д. П. прийняли ЗДА, які відкрили кордони для сх.-евр. еміґрантів поза встановленою квотою: закони 1948 і 1950 рр. та закон про допомогу втікачам (Refugee Relief Act) 1953 р.

Справи правної опіки і переселення деякої частини Д. П., т. зв. кол. нансенівців, полагоджував також Міжурядовий Комітет для втікачів (Comité Intergouvernemental pour les réfugiés), створений ще у 1938 р. замість Бюра *Нансена* (проіснував до липня 1947). Після припинення діяльности IPO переселенчі справи продовжував полагоджувати Міжурядовий Комітет для Евр. Еміґрації (Comité Intergouvernemental pour les émigrations européennes) з осідком у Женеві, що існує поза системою ООН. У 1951 засновано Високий Комісарят ООН для справ втікачів у Женеві, який перебрав деякі функції від кол. IPO, гол. правну опіку над т. зв. залишенцями в евр. країнах.

Гол. маса Д. П. у 1947–52 рр. переселилася за океан. Залишилися здебільша у Німеччині й Австрії ті, які з причин здоров'я та віку не підходили до вимог іміґраційних законів і потребували дальшої матеріяльної допомоги, але почасти й ті, що не хотіли виїздити з Европи; частина їх знайшла місце перебування і працю у різних зах.-евр. державах, де вони дістали право азилю, зберігаючи статус втікачів. Оскільки більшість з них не прийняла громадянства (див. *Натуралізація)*, на них поширено режим Женевської конвенції про втікачів з 28. 7. 1951, чл. якої є більшість зах.-евр. країн.

З укр. установ справи Д. П. полагоджували (допомога в переселенні, матеріяльна і харитативна опіка тощо) *Злучений Укр.-Амер. Допомоговий Комітет*, *Укр. Кат. Допомоговий Комітет* та *Фонд Допомоги Українців Канади* (див. також *Еміґрація* та ЕУ 1, стор. 596–99).

В. Маркусь

«Перемога», ідеологічний орган *Фронту Нац. Єдности*, виходив у Львові (1933–39) у в-ві *«Батьківщина»*, спершу як двотижневик, з 1936 р. – квартальник; гол. ред. М. *Шлемкевич*, співр. Д. *Паліїв*, І. *Гладилович*, С. *Волинець*.

«Перемога», в-во і книгарня С. Кравця і М. Паренюка у Буенос-Айресі (Арґентіна) у 1947–57 рр., постала на базі в-ва «Промінь» (з 1942). «П.» видала бл. 50 кн. і 78 чч. літ. ж. *«Пороги»* (1949–57).

Перепелиця Степан (1884–1932), політ. діяч, чл. УПСҐ, знавець укр. фінансової кооперації, мін. фінансів у першому і другому кабінетах С. Голубовича.

Перепелятник, малий яструб (Accipiter nisus nisus L.), хижий птах родини яструбових; довж. тіла до 38 см, вага до 280 г, поширений по всій Україні, за винятком степу. Шкідливий – живиться корисними комахоїдними птахами.

Переписи населення, безпосереднє масове статистичне обстеження всієї людности даної території для визначення її числа, складу (за статтю, віком, родинним складом, походженням, мовою й національністю, віровизнанням, суспільним становищем, професією та ін. прикметами) і розміщення на певну дату. Ці т. зв. заг. П. н. почали робити держави з кін. 18 в. (у Сх. Европі тільки з кін. 19 в. – у Рос. Імперії з 1897 р.), звич. кожні 10 чи 5 рр. Натомість вже з давніх часів проводили часткові П. н., що звич. охоплювали тільки осіб, які мали платити податки; вони дають лише скупі відомості про людність і не були публіковані.

П. н. у давніші часи. Також на укр. землях до часу проведення заг. П. н. можна довідатися про ч. населення та його розподіл на суспільні групи з реєстрів осіб, що мали платити податки: у Речі Посполитій, на Гетьманщині й у Рос. Імперії. В Коз.-Гетьманській державі П. н. мали здебільша фіскальний характер (напр., т. зв. «Переписні книги» 1666 р.). У 18 в. П. н. («ревізії») провадилися досить часто, але перев. охоплювали лише певні місцевості (полки) абож окремі групи (стани) людности. Перший заг. П. н. був проведений у 1723 р. Другий докладний П. н. (чоловічого) Гетьманщини був у 1763 р. Т. зв. «Рум'янцівський Опис» всього (чоловічого й жін.) населення Гетьманщини відбувся протягом 1765—69 рр. (але він не був закінчений і зведений). Для укр. земель у Рос. Імперії є цінні т. зв. ревізії. Їх було 10 (у тому ч. на Україні, крім Слобідської, де вони були й раніше, у 1782, 1795, 1811, 1815, 1833, 1850, 1857 рр.), вони облічували населення, що мало платити податки, подавали його ч. з розподілом на стани, міське і сіль. населення та (у 18 в.) національність. У 1857, 1863 і 1885 рр. здійснено ще 3 адміністративно-поліцейські П. н.

П. н. 1897 р. передували на Центр. і Сх. Землях П. н. у ряді м. України: Евпаторії (1887), Житомирі (1873), Катеринославі (1865, 1873), Києві (1874), Миколаєві (1875), Одесі (1873, 1879, 1892), Таганрозі (1863, 1864), Херсоні (1887), Ялті (1894). Підсумків цих П. н. не оголошено, за винятком П. н. у Києві 2. 3. 1874, що його провів і розробив Півд.-Зах. Відділ Рос. Геогр. Т-ва, і Харкова – 1892 (результати його подав О. Ґусов).

Єдиним заг. у Рос. Імперії був П. н. 28. 1. (9. 2.) 1897, який здійснив Центр. Статистичний Комітет у Петербурзі. Переписні листки містили 14 запитів, у тому ч. про віросповідання й рідну мову (але не про національність). П. н. 1897 р. мав низку недоліків, м. ін. неясну клясифікацію професії, помилкові дані про мову на деяких окраїнах України (на укр.-білор. пограниччі й у півн. Чернігівщині); підсумки П. н. опубліковано лише частково і по великих адміністративних одиницях (губ. і пов.). Не зважаючи на всі хиби, П. н. 1897 р. залишився єдиним поважним джерелом для ознайомлення з складом 85% населення укр. земель під кін. 19 в. Результати П. н. 1897 опубліковано для всієї Імперії (2 тт.) і для поодиноких губ.; деякі його матеріяли опрацювало у 1920-их рр. Центр. Статистичне Управління (ЦСУ) УССР.

Перший П. н. в СССР 28. 8. 1920 має обмежене значення, бо його проведено не по всій території України і в умовах громадянської війни, до того чимало осіб відмовилося від реєстрації або подало невірні дані. Матеріяли П. н. 1920 р. були опубліковані у вид. ЦСУ СССР у Москві й ЦСУ УРСР у Харкові.

15. 3. 1923 проведено досить докладний П. н. міст СССР. Дані з УССР публіковано у вид. Центр. Статистичного Управління СССР у Москві й Центр. Статистичного Управління УССР у Харкові.

Перший заг. П. н. в СССР проведено 17. 12. 1926. Він був добре підготований і назагал об'єктивно проведений. Особиста картка для опитуваних містила 14 запитів, у тому ч. про національність і мову, місце народження, докладні запити про зайняття, письменність й освіту; натомість не питали про релігію. Дані П. н. 1926 р. найцінніші з усіх П. н. на Центр. і Сх. Землях; вони також найдокладніше опубліковані й розроблені ЦСУ як СССР, так і УССР. Деяка помилковість інструкцій і спосіб проведення П. н. знецінюють дані про рідну мову і, в меншій мірі, про національність населення на укр. землях, поза межами УССР, так що ч. українців за національністю, а ще більше за мовою було в дійсності дещо вище.

Новий П. н. проведено в СССР (його організувало ЦУНХУ — «Центральное Управление Народно-Хозяйственного Учета» в Москві) 6. 1. 1937. За урядовою версією цей П. н. був проведений з грубим порушенням основ статистичної науки та урядових інструкцій, і тому розпорядженням Ради Нар. Комісарів СССР від 25. 9. 1937 його анульовано (ще перед публікацією підсумків П. н.). Насправді це зроблено тому, що П. н. виявив жахливі втрати людности (зокрема на Україні) через голод 1933 р. і репресії.

Наступний П. н. 17. 1. 1939 також не був опублікований, за винятком найзагальніших даних — офіц. через поч. війни 1941 р., фактично тому, що він був зфальшований (ч. населення СССР збільшено на 6 млн, в тому ч. УССР на 2 млн, щоб не виявити втрати населення у 1930-их рр.), і цей факт був би викритий при публікації докладніших результатів.

Передостанній П. н. в СССР з 15. 1. 1959 подає 15 прикмет населення. Порівняно з 1926 р. пропущено запит про місце народження (щоб не дати інформацій про міґраційні процеси), відносно докладно розроблено дані про віковий, соц.-проф. і родинний склад населення. Підсумки П. н. подає УЦС СССР досить скупо («Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.», тт. 1–15 — по 1 т. для кожної респ., 1962–63) і тільки по великих адміністративних одиницях (респ., краях, обл.), що дуже утруднює порівняння результатів цього П. н. з П. н. 1926. Національність і рідну мову населення подано вірно лише для УССР, натомість зфальшовано на укр. землях поза межами УССР, а також ч. українців у діяспорі (див. стор. 1733–34).

Останній П. н. відбувся 15. 1. 1970. Його висліди ще невідомі.

В Австрії П. н. провадилися з 1818 р., в Угорщині з 1850 р. Докладнішими були П. н. 1857, 1869, зокрема 1880, 1890, 1900 і 1910 рр. (останні 4 відбувалися 31. 12 відповідного р.). Підсумки П. н. були публіковані й розроблені у численних вид. Центр. Статистичної Комісії у Відні, Угор. Статистичного Уряду в Будапешті, а також крайовими статистичними установами для Галичини і Буковини. Їх подавано по пов., а частково (з 1880) і по громадах. П. н. Австро-Угорщини не питали про національність, лише про мову (зв. вживану — Umgangssprache) і віровизнання. Мовний склад населення був представлений невірно тому, що не визнавав жид. мови (жидів зараховувано до різних мовних груп) та що адміністрація (поль. в Галичині й угор.) провадила П. н. на некористь українців; проте його можна було виправити на підставі даних про віровизнання.

П. н. на Зах. Україні після 1918 р. У Польщі П. н. проведено 30. 9. 1921 і 9. 12. 1931. П. н. 1921 р. реєстрував національність, П. н. 1931 — рідну мову. Підсумки П. н. 1921 р. опубліковано і розроблено детальніше (нац. й віросповідну структуру за поодинокими оселями), 1931 — тільки за пов. В обох П. н.

нац. чи мовну приналежність населення на укр. землях подано невірно на некористь українців, вірніше віроісповідну.

У Чехо-Словаччині П. н. проведено 15. 2. 1921 і 1. 10. 1930. Вони реєстрували всі важливіші прикмети населення, м. ін. національність і віровизнання та детально їх публікували. Нац. відносини на Зах. Закарпатті (у Словаччині) подано невірно: ч. українців зменшено на користь словаків.

У Румунії П. н. проведено 19. 12. 1930 і опубліковано гол. його підсумки по пов. і громадах. Нац. приналежність населення подано подвійно: за рідною мовою і за національністю (етнічним походженням). Ч. українців применшене на користь румунів.

По другій світовій війні П. н. проведено у державах, до складу яких входять окраїни Зах. України: Польщі (1946, 1950, 1960), Чехо-Словаччині (1947, 1961) і Румунії (1948, 1956, 1966). У цих державах не реєструється тепер віровизнання населення; у Чехо-Словаччині й Румунії реєструється його національність (в обох державах П. н. подають надто низьке ч. українців), П. н. у Польщі не беруть до уваги ні нац., ні мовної структури людности.

Див. також ЕУ 1, стор. 130–31 і 156–57.

Література: Садовський В. Огляд літератури про укр. демографію. У зб. Укр. людність СССР. В. 1931; Галин П. Как производились переписи населения в СССР. Мюнхен 1951; Боярский А. и Шушерин П. Демографическая статистика. М. 1955; Пустоход П. З історії переписів населення в СРСР. Укр. Іст. Журнал, ч. 1. К. 1959; Писарев И. Народонаселение СССР. М. 1962. Див. також ЕУ 1, стор. 132 і ЕУ 2, стор. 1739.

В. Кубійович

Перепілка, перепел, перепелиця (Coturnix coturnix L.), птах родини фазанових. Довж. тіла бл. 20 см, вага 76–150 г. Поширена по полях і луках по всій Україні, живиться комахами, пагонами і насінням рослин. Зимує гол. ч. в Африці та півд.-сх. Азії; під час осіннього перельоту у великій кількості збирається на півд. України, зокрема в Криму. Об'єкт пром. полювання.

Переп'ять і **Переп'ятиха,** дві великі могили б. с. Мар'янівки Васильківського р-ну Київ. обл., згадані вже в літописі під 1151 р. та пов'язані з іст. переказами. Переп'ятиху розкопав М. Іванишев 1845, виявив 14 кістяків у дерев'яній коморі під ґранітними плитами та прикраси 6 в. до Хр., у тому ч. бронзове дзеркало і 24 золоті бляшки з зображеннями грифів. З розкопів був виданий 1846 альбом «Древности», частина малюнків якого була виконана Т. Шевченком (М. Ростовцев «Скифия и Боспор», 1925).

Перерісль, с. Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл., де був досліджуваний великий тілопальний могильник літописного племени тиверців з імпортованими рим. речами (скляний посуд, амфори на вино) у виряді могил (Я. Пастернак «З надвірнянської старовини», 1935).

Пересада-Суходольський Михайло (1883–1938), ген.-хорунжий Армії УНР родом з Харківщини; старшина ген. штабу рос. армії, з 1917 р. в Армії УНР на посадах начальника штабу по різних дивізіях: 3 у Києві, 4 (командир — отаман Ю. Тютюнник) Запасної і 3 Залізної (1920); 1921 р. начальник відділу Повстанчого Штабу. Згодом жив у Галичині.

Пересічень (Пересічинь, Пересічна), гол. город *уличів;* уперше згадується в літопису в зв'язку з намаганням кн. Олега підкорити уличів. Бл. 940 р. П. після трирічної облоги був здобутий кн. Ігорем і увійшов до складу Київ. Руси. Деякі дослідники вважають, що П. існував на місці сучасного с. Пересічиного Кріулянського р-ну Молд. ССР.

Пересічна (III—17), с. м. т. на Слобожанщині Деркачівського р-ну Харківської обл. над р. Удою; 9 100 меш. (1966). Бальнеологічний курорт Березівські мінеральні води з джерелами гідрокарбонатно-кальцієво-натро-магнієвої води (лікування захворювань печінки, обміну речовин, органів травлення і сечостатевих).

Пересопниця, староукр. м. над р. Стублою на Волині, нині с. Рівенського р-ну Рівенської обл. П. разом з *Дорогобужем* була столицею княжої волости *Погорини.* Після здобуття Києва і Погорини (1149) кн. Юрій Долгорукий посадив у П. й у Дорогобужі свого сина Гліба, а пізніше Андрія. Ярослав Мстиславич луцький, заволодівши Погориною, віддав частину її з П. синові, Мстиславові Німому, який передав П. Данилові Романовичеві. З 1227 р. П. увійшла до складу Луцького князівства. Наприкін. 15 в. П. належала кн. *Чорторийським,* які тут заснували Пречистенський манастир (в ньому закінчено переклад *Пересопницького Євангелія)* та збудували новий замок. У другій пол. 16 в. П. стала с.

Дитинець (княжий осідок) П. був на о. р. Стубли серед боліт, б. нього, в урочищі Замістя, цвинтар 11–12 вв.; в урочищі П. (кол. посад-м.) були виявлені землянки (20) з княжої доби. Б. с. 170 могил княжої доби та кременярська майстерня неолітичної доби, селище нордійських пізньонеолітичних поселенців і погребище бронзової доби з скарбом. Археологічні досліди провади-

ли К. *Антонович-Мельник* (1898) і О. *Цинкаловський* (1936–38).

Пересопницьке Євангеліє, рукописне чотириєвангеліє, багато орнаментоване, писане у 1556–61 рр. у с. Двірці (Львівщина) й у манастирі Богородиці в *Пересопниці (Волинь)* сином протопопа Михайлом Васильовичем з Сянока й архимандритом Ґриґорієм, знайдене 1837 р. О. *Бодянським,* тепер зберігається у Держ. Публічній Бібліотеці АН УРСР у Києві. Цікава спроба перекладу Євангелії на нар. мову за поль. і чес. (назви розділів за Біблією 1506 р.) зразками; наявні риси зах.-бойківських (рідше — півд.-волинських) говірок; крім лексичних церковнослов'янізмів, часті ще полонізми; правопис болг.-серб.; характеристична поява різнодіялектної лексичної синоніміки в тексті (колодязь — студня — криниця; житницу — клуню — стодолу). Мову П. Є. опрацьовував і опублікував частину тексту (Євангелія Луки) П. *Житецький* (1876), а палеографічно-мист. особливості досліджував О. *Грузинський* (1912).

«Пересторога», полемічний трактат в обороні православія, з програмою культ.-осв. діяльности, написаний 1605 або 1606 р. у Львові п. н. «Пересторога зело потребная на потомные часы православным християном». Авторство «П.» приписують львівському свящ. А. Вознесенському (Д. Зубрицький, А. Попов, П. Яременко), Ю. *Рогатинцеві* (І. Франко, К. Студинський, М. Василенко, Г. Коляда), або І. *Борецькому* (М. Возняк, О. Білецький, П. Загайко). «П.» вперше опублікована у 1851 р. в «Актах, относящихся к истории Западной России» (т. IV, П.) з переданого Д. Зубрицьким рукопису, що зберігався у бібліотеці Львівської Ставропігії; перевидана М. Возняком у Львові 1954 р.

Перестріч (Melampyrum L.), рід однорічних напівпаразитних рослин з родини ранникуватих. На Україні 9 видів, з них найбільш поширені: П. гайовий (M. nemorosum L.), росте у ліс. і лісостеп. р-нах; П. польовий (M. arvense L.), бур'ян у посівах і б. доріг у зах. р-нах і на півд.; П. гребенястий (M. cristatum L.), росте між чагарниками, на ліс. галявинах і на луках, у лісостеп. р-нах. Насіння більшости видів отруйне, має отруйний глюкозид ринантин. Тому трапляється отруєння домашніх тварин при годівлі зерном або макухою з домішкою насіння П.

Переступень (Bryonia L.), рід багаторічних однодомних або дводомних шорстковолосистих зіллястих рослин з родини гарбузуватих. На Україні 2 види, ростуть у лісах і б. парканів. П. білий (B. alba L.) по всій Україні; П. дводомний (B. dioica L.), перев. в зах. і лісостеп. р-нах. Рослини дуже отруйні, містять алькальоїди — бріонін і бріонідин, смолисті речовини, етерову олію.

Пересувні театри, театри, не зв'язані постійним місцем праці, на Україні постали в кін. 18 в. на базі кріпацьких і *аматорських театрів* і були майже єдиною формою існування укр. театру до 1917 р. Спершу з'явилися поль., рос., укр. і мішані приватні проф. антрепризи, які в своєму складі мали чимало укр. акторів, а в репертуарі також укр. п'єси; найвідоміші трупи: І. *Штейна*, Й. Каліновського, Л. *Млотковського*, Ленкавського, Д. *Жураховського*, А. *Змієвського*, К. *Зелінського*, П. *Рекановського*, Г. *Квітки*, О. *Бачинського* та ін. Кращі актори цього періоду в укр. ролях (у п'єсах В. Гоголя, І. Котляревського, Г. Квітки, О. Шаховського): М. *Щепкин*, К. *Соленик*, І. *Дрейсих*, С. *Гулак-Артемовський*, К. *Нальотова*, Л. *Млотковська*. З другої пол. 19 в. найбільшим П. т. можна вважати театр *«Руської Бесіди»* у *Львові* (з 1864), який обслуговував Зах. Укр. Землі, намагався створити власну (Р. Мох, І. Франко, Г. Цеглинський) та впровадити на укр. сцену зах.-евр. драматургію; кращі актори: Т. *Бачинська*, М. і Т. *Романович*, І. *Біберович*, А. і Е. *Стечинські*, А. *Осиповичева*, В. *Плошевський*, К. *Підвисоцький*, І. *Гриневецький*, І. і К. *Рубчаки*, Й. і С. *Стадники*, В. *Юрчак* та ін. Після здобуття 1881 р. трупою Г. *Ашкаренка* — М. *Кропивницького* дозволу на відновлення укр. театральних вистав (по забороні 1876) на Центр. і Сх. Укр. Землях постають чисто укр. трупи: М. Кропивницького, М. *Старицького*, М. Садовського, Т-ва Укр. Акторів під керівництвом братів Тобілевичів, Д. *Гайдамаки*, О. *Суслова*, О. *Суходольського*, Л. *Сабініна*, Г. *Деркача*, Т. *Колесниченка*, І. Сагатовського та багато ін. Це період розвитку побутового і іст.-побутового театру (п'єси М. Кропивницького, Т. Шевченка, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, С. Гулака-Артемовського) з плеядою знаменитих акторських сил на чолі з М. Кропивницьким, братами Тобілевичами, М. *Заньковецькою*, Г. *Затиркевич-Карпинською*, М. *Садовською-Барілотті*, Г. *Борисоглібською*, Л. *Ліницькою*, А. *Максимовичем*, Ф. *Левицьким*, Є. *Боярською* й ін., що впродовж чверти століття обороняли укр. мову і укр. народність перед обмосковленням.

На Зах. Укр. Землях у 1920–39 рр. надалі діяли тільки П. т. На протязі коротшого чи довшого часу працювали театри ім. І. Тобілевича, «Заграва» і об'єднаний з цих двох *Театр ім. І. Котляревського*, трупи І. *Когутяка*, О. *Карабине-*

вича, М. *Орла-Степняка* та ін. На Волині працювали трупи П. Бойко і О. Мíткевич, на Буковині Укр. Театр С. Терлецького (з 1919) і Драматична Секція при т-ві «Буковинський Кобзар», на Закарпатті Руський Нар. Театр при т-ві «Просвіта» і пізніше театр братів Шерегіїв «Нова Сцена».

На поч. сов. окупації на Центр. і Сх. Замлях діяли аґіт.-пропаґандивні П. т., підпорядковані Червоній Армії; у 1920-их рр. — роб.-сел. П. т. (у 1930-их рр. перейменовані на роб.-колгоспні), найстаріші з них на Одещині (Обл. роб.-сел. театр) та на Білоцерківщині (Мандрівний зразковий театр, кол. третя театральна майстерня Мист. Об'єднання «Березіль»). 1926 р. їх було 5, 1927 — 12, 1930 — 20, 1931 — 24, 1937 — 29, 1941 понад 40, у 1950-их рр. — 16; з 1960 р. реорганізовані на обл. театри. При роб.-колгоспних театрах влаштовувалися пропаґандивні виставки на госп., осв. та санітарні теми. Іноді шефство над П. т. брали стаціонарні театри великих міст і передавали їм свій репертуар (напр., Харківський Театр ім. Т. Шевченка мав шефство над Охтирським П. т.). Існували також П. т. малих форм — «Веселий Пролетар» у Харкові (1926) і «Червоний Перець» у Полтаві (1929); в їх репертуарі були м. ін. інсценізації фейлетонів О. Вишні та новель В. Стефаника. *В. Ревуцький*

Перетц Володимир (1870–1935), філолог, історик укр. та рос. літератури, родом з Петербурґу, д. чл. НТШ (з 1908), Петербурзької АН (з 1914), почесний чл. Рос. Бібліографічного Т-ва (з 1915), д. чл. УАН (з 1919). Закінчивши Петербурзький Ун-т, залишився у ньому приватдоц. (1896–1903), пізніше до 1914 р. проф. Київ. Ун-ту, гол. філол. секції Укр. Наук. Т-ва у Києві, ред. його «Записок». Засновник і керівник «Семинария русской филологии» (у 1907–14 рр. у Київ. Ун-ті і з 1914 р. у Петербурзькому Ун-ті), з якого вийшло багато видатних дослідників давньої й нової укр. та рос. літератури: В. *Адріянова-Перетц* (дружина П.), О. *Багрій*, С. Балухатий, Л. *Білецький*, С. *Богуславський*, С. *Гаєвський*, О. *Грузинський*, М. *Ґудзій*, О. *Дорошкевич*, М. *Драй-Хмара*, І. Єремин (*Єрьомін*), В. *Маслов*, С. *Маслов*, О. *Назаревський*, І. *Огієнко*, В. *Отроковський*, П. *Попов*, П. *Филипович*, С. *Шевченко*, С. *Щеглова*, Б. *Якубський*. У ВУАН у Києві П. очолював катедру й комісію давнього укр. письменства, обидві в системі Іст.-Філол. Відділу. Під проводом П. діяло у 1921–33 рр. засноване ним *Ленінградське Т-во дослідників укр. історії, письменства та мови*. П. був противником будь-якого втручання партійних чи урядових чинників у справи науки. Це, як і обстоювана ним теза про українськість літ. пам'яток і традицій княжого Києва, призвело до репресій щодо нього: він був засланий до Саратова, де й помер.

У н.-д. праці П. дотримувався принципів філол. школи, звертаючи гол. увагу на форму, будову літ. пам'яток і вимагаючи солідного вивчення й інтерпретації текстів і їх критичної публікації. Для методологічних позицій П. визначальні його праці «Из лекций по методологии истории русской литературы» (1912) та «Краткий очерк методологии истории русской литературы» (1922). З великої кількости праць П. (понад 300, у тому ч. понад 100, виданих у Києві, також укр. мовою) важливі його дослідження й публікації давньої укр. віршованої літератури, драми, повісти: «Кукольный театр на Руси» (1895), «Материалы к истории апокрифа и легенды» (I–II, 1899–1901), «Малорусские вирши и песни в записях XVI–XVIII вв.» (1899), «Очерки старинной малорусской поэзии» (1903), «Из истории старинной русской повести» (1907), «Новые данные для истории старинной украинской лирики» (1907), «Вірші ієромонаха Климентія Зіновьєва сина» (1912), «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков» (I–IV, 1926–29, 1962). На особливу увагу заслуговують синтетичні праці П. «Из лекций по истории древнерусской литературы» (1912–13) та, одна з найбільш авторитетних, монографія «Слово о полку Ігоревім, пам'ятка феодальної України-Руси XII віку» (1926). У своїх працях, публікаціях і викладах П. пов'язував княжу добу укр. літератури з її пізнішими періодами 14–18 вв. в одну органічну цілість. П. також автор праць з нової укр. літератури, бібліографії, палеографії, текстології, археографії.

В. Перетц

Б. Кравців

Перстяткович Георгій (1840—1908), історик, проф. Одеського Ун-ту; праці з історії укр. колонізації у Надволжі й в Оренбурзькому краю.

«Перець», ілюстрований двотижневик сатири і гумору, виходить у Києві з 1941 р. (під час війни з'являвся неперіодично у Москві й пізніше у Харкові), як продовження «*Червоного Перця*». У 1944–50 рр. виходив двома накладами — гол. (тираж 125 000) і спеціяльним для Зах. обл. (20 000). У 1946 р. був критико-

ваний постановою ЦК КП(б)У за ідеологічні ухили у 1944–45 рр. З 1946 сатира «П.» спрямована гол. проти політики «капіталістичного Зах.», «буржуазно-націоналістичної» укр. еміґрації, рел. «забобонів» та на виявлення внутр. надуживань і хиб, гол. в адміністративній і госп. ділянках. Ґол. ред. Ф. *Маківчук* (з 1946), серед співр.: М. Білкун, Д. Білоус, С. *Воскрекасенко*, Л. Гроха, В. Заруба, Ю. *Кругляк*, О. *Михалевич*, С. *Олійник;* ілюстратори: К. Агніт, А. Арутюнянц, А. Василенко, С. Герасимчук, В. Гливенко, В. Григор'єв, В. Зелінський, Л. *Каплан*, *В. Литвиненко* та ін.

У бібліотеці «П.» вийшло кільканадцять кн. вид. фейлетонів, гумористично-сатиричних оп., гуморесок, епіграм, пародій.

Перець червоний, П. стручковий, перчиця, паприка (Capsicum annuum L.), городня однорічна рослина з родини пасльонуватих. З усіх городніх культур П. ч. найбагатший на вітамін С і каротин. Сорти П. поділяються на солодкі (використовуються як салата, у борщах, супах, у консервній пром-сті тощо) і гострі (вживають як приправу до страв). У медицині настоянка П. вживається для підвищення апетиту і поліпшення травлення, зовн. – як подразник шкіри. Водні настоянки П. мають інсектицидні властивості. Поширені на Україні сорти: солодкі – Новочеркаський 35, Калинківський, Болг. 79, Великий жовтий, Ротунда та ін.; гострі – Укр. гіркий, Астраханський 147 та місц.

Перечин (V–3), с. м. т., р. ц. Закарп. обл., положене над р. Ужем; 4 400 меш. (1966). Лісо-хем. та соковинний зав., деревообробний комбінат; краєзнавчий музей. Тут було досліджуване тілопальне енеолітичне погребище буківської культури (Я. Пастернак, 1925), урни якого мали сліди орнаменту білою фарбою.

Перещепине (V–15), с. м. т. на Придніпровській низовині Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл., положене над р. Ореллю; 9 700 меш. (1965). Зав. по обробці конопель, молокозав.

Перещепинський скарб, найбагатший з виявлених досі скарбів на Україні (25 кг золотих і 50 кг срібних речей), викопаний 1912 р. б. с. Малої Перещепини Полтавського р-ну; був, мабуть, воєнною здобиччю антського кн. з походу на Візантію. Складається з візант., іранських та місц. речей 5–7 вв. по Хр.: золотий і срібний посуд, у тому ч. тарілка з написом єп. м. Томі (Констанца) Патерна і сасанідська тарілка з зображенням царя Шапура II (310–363 по Хр.), вази, дзбанки, амфори, меч у золотих піхвах, візант. монети 602–668 рр. й ін. Зберігається в Ермітажі в Ленінграді (А. Бобринский «Перещепинский клад», 1914; Б. Рыбаков «Ремесло древней Руси», 1948).

Перещепинський скарб

Переяслав-Хмельницький (III–12; до 1943 р. – Переяслав, за княжих часів Переяславль), м. на Придніпровській низовині, при впадінні р. Альти в р. Трубеж (ліва притока Дніпра), р. ц. Київ. обл.; 18 500 меш. (1965). П. – одне з найстаріших укр. м., вперше згадане у договорі кн. Олега з греками 907 р. (на третьому місці після Києва і Чернігова). П., бувши пограничним м. Київ. держави, став важливим політ., церк. (осідок

Схематичний плян старого Переяслава

I — дитинець; II — «окольний град»: 1 — Михайлівський собор; 2 — Успенська церква; 3 — Триабсидний храм 12 в.; 4 — Церква-усипальниця 11 в.

єп.) й екон. центром та відограв велику ролю у боротьбі з кочовиками. Літопис згадує, що 992 р., після перемоги над печенігами, кн. Володимир В. побудував у П. фортецю. З пол. 11 в. до першої пол. 13 в. П. був столицею удільного *Переяславського князівства.* У княжому

П. існував ряд монументальних споруд: великий п'ятинавний храм св. Михаїла (збудований 1090 р. заходами єп. Єфрема), церква Богородиці (Успенська), збудована кн. Володимиром Мономахом (1098), шестистовпний тринавний храм на посаді П., церква св. Федора і св. Андрія та ін. Дитинець був обведений укріпленнями з мурованою брамою і з церквою над нею. 1239 р. П. був знищений татарами і з будівель княжих часів нічого не збереглося. Після цього П. зовсім занепав і тільки з пол. 16 в. почав зростати (у складі Київського воєводства) як один з центрів укр. козацтва. 15. 5. 1630 під П. коз. військо під проводом Т. *Федоровича* перемогло армію поль. гетьмана С. *Конєцпольського*. Тут був осередок повстання Я. *Острянина* (1638) і один з важливих центрів держави Б. Хмельницького. З 1648 р. (до 1781) П. був центром Переяславського полку; 1654 р. у П. відбулися укр.-моск. переговори, що завершилися укладенням *Переяславської угоди*. У 17 і 18 вв. у П. збудовано ряд архітектурних споруд, що з них деякі існують донині. У 1738–85 рр. — осідок *Переяславського Колеґіюму*, а згодом Духовної Семінарії (до 1862).

З ліквідацією Коз.-Гетьманської Держави П. занепав. Він став пов. м. Київ. намісництва (1782–96), Малоросійської (1797–1802) і Полтавської (1802–1923) губ.; з 1923 р. районове м. Незначна пром-сть:

Вознесенський собор (1695—1700) і дзвіниця (1760—70 рр.)

харч., швейна, взуттєва; іст. музей (заснований 1954; 12 000 експонатів). Визначні архітектурні пам'ятки: Михайлівська церква (збудована 1646–66 на місці старої, реставрована 1711–49, розписана 1715), Вознесенський собор (1695–1700, споруджений коштом І. Мазепи) з дзвіницею (1760–70 рр.) і колеґіюм (1753–57). Покровська церква, збудована коштом переяславського полк. І. *Мировича* (1704–09), була знищена большевиками (1936–37).

У 1750-их рр. у Переяславському Колеґіюмі вчителював Г. *Сковорода;* у 1845 і 1859 рр. у П. жив у свого друга А. *Козачковського* Т. Шевченко і тут написав «Заповіт», «Наймичку», «Кавказ» і вступ до поеми «Єретик». *Р. М.*

Переяславець, Малий Переяславець, за Несторовим літописом назва болг. городу на правому березі Дунаю (болг. Малий Преслав), що його кн. Святослав Ігоревич здобув під час першого походу на Болгарію 968 р., і плянував перенести до П. свою столицю (з уваги на його вигідне екон. положення).

Переяславець Валентина (* 1906), балерина, хореограф і педагог; вчилася в балетних школах Великого Театру у Москві і Держ. Театру Опери і Балету у Ленінграді (керівник А. Ваґанова). З 1923 р. солістка балету у Харкові й Києві, у 1939–44 рр. прима-балерина у Львівському Оперному Театрі (Сольвейґ у «Пер Ґюнті», Кітрі у «Дон Кіхоті», Свавільда в «Копелії», Тао-Хоа у «Червоному маці» та ін.). На еміґрації у Німеччині вела балетну школу, з 1949 р. у Нью-Йорку вчила у балетній студії Т. Семєнової у Карнеґі Голл, з 1951 р. є педагогом у «Балет Театрі» в Нью-Йорку. П. керує також тренінґами й курсами для видатних балерин різних балетних труп і солісток «Королівського Балету» у Великобрітанії. Її композиції нові танці в балетних виставах «Копелія», «Баядера», «Дон Кіхот» та ін. мали значний успіх. Награла на платівку лекції клясичного балету для вжитку учителів і учнів.

В. Переяславець

Переяславська угода 1630 року, угода укладена 8. 6. 1630 між козаками і поль. гетьманом С. *Конєцпольським* після вдалого коз. повстання під проводом гетьмана Тараса *Федоровича*. У цьому повстанні, що відбулося у квітні–травні 1630 на Київщині й Полтавщині і в ході його до запорожців приєдналася більшість реєстрових козаків та маси селянства, поляки зазнали поразки під Корсунем (14.4. 1630) і під Переяславом («Тарасова ніч» 25. 5. 1630). За умовами П. у. залишалася в силі *Куруківська угода* 1625 р., але коз. реєстр було збільшено з 6 000 на 8 000; доповнення реєстру мала зробити комісія, зформована з реєстрових і повстанців; козаки дістали право вибирати собі гетьмана. Вони відмовилися видати полякам Т. Федоровича і обрали на гетьмана Т. Орендаренка. П. у. 1630 р. була тимчасовим компромісом; коз.-поль. суперечності не-

забаром спричинилися до коз. повстання під проводом П. *Павлюка* (1637) і Я. *Острянина* (1638).

Переяславська угода 1654 року, договір мілітарно-політ. союзу, укладений між гетьманом України Богданом *Хмельницьким* і моск. царем *Олексієм Михайловичем.* У процесі нац.-визвольної революції й війни з Польщею Б. Хмельницький мав низку союзів: з Кримом, Туреччиною, Московщиною (1654), пізніше – з Швецією та ін. країнами. Зраджений (втретє) крим. ханом під Жванцем 1653 р. і не сподіваючись реальної допомоги з боку Туреччини, гетьман, напередодні нового поль. наступу, звернувся до Москви, яка, з свого боку, зацікавлена була в союзі з Україною, щоб не допустити до тіснішого укр.-тур. зближення. Переговори почалися в січні 1654 у Переяславі (з укр. боку – гетьман і старшинська рада; з моск. – посольство на чолі з боярином В. *Бутурліном)* і завершилися в березні того року, в Москві (з укр. боку – ген. суддя С. *Богданович-Зарудний* і переяславський полк. П. *Тетеря;* з моск. – бояри кн. О. *Трубецькой* і В. Бутурлін та ін.). Договір був оформлений у вигляді двох основних документів (за зразком Зборівської угоди 1649 р.): царської «Жалуваної грамоти» Військові Запор. (були також окремі грамоти станам України) 27. 3. 1654 і 11 «статтей», здебільша військ.-політ. й техн. характеру. Україна визнавала протекцію моск. царя як «царя Малої Росії», а Москва визнавала гетьмана й Військо Запор. за єдину держ. репрезентацію України та її уряд. Україна, на чолі з вільнообраним гетьманом, зберігала держ. самостійність і незалежність у справах зовн. і внутр. політики, зокрема адміністрації, судівництва, війська, фінансів і госп-ва, соц. відносин, культ.-нац. й церк.-рел. життя. Права і вольності коз. та ін. станів (шляхти, міщанства, духовенства) були ґарантовані. Москва зобов'язувалася боронити Україну збройно й негайно виступити проти Польщі, у зв'язку з чим моск. залога, на чолі з воєводою, мала обсадити Київ. Реєстр коз. війська, яке мало діставати окрему платню від царя (із зібраних на Україні податків), був встановлений на 60 000. Зважаючи на стан війни, укр. уряд не повинен був провадити зносин з Польщею й Туреччиною без дозволу царя (цей пункт не був запроваджений у життя, так само, як і збирання податків з укр. людности до царського скарбу). Ці обмеження, а також формальний бік П. у. 1654 р. спричинилися до розбіжного тлумачення її з обох сторін. Укр. уряд, зокрема за Б. Хмельницького, вважав П. у. 1654 р. передусім за тимчасову угоду мілітарно-політ. характеру. Натомість Москва, особливо після смерти Б. Хмельницького, чимраз більше втручалася у внутр. справи України, обмежуючи її суверенні права, а згодом звела нанівець П. у. 1654 р.

П. у. 1654 р. не знайшла собі одностайної оцінки в наук. іст. та правничій літературі, зокрема щодо правного характеру укр.-рос. відносин, створених цією угодою. Деякі дослідники (перев. рос.) вбачали в П. у. 1654 р. інкорпорацію України Росією, повну чи неповну (Д. Одинець, І. Розенфельд, В. Мякотін у пізніших часах та ін.) абож автономію України в складі Моск. царства, а згодом Рос. Імперії (Б. Нольде та ін.). Ін. дослідники, як укр., так і рос., вважали П. у. 1654 р. за договір реальної унії двох держав (М. Д'яконов, О. Філіппов, О. Попов), персональної унії в особі моск. царя (В. Сергеєвич, Р. Лащенко та ін.), васалітету (М. Коркунов, В. Мякотін у своїх перших працях, М. Покровський, почасти М. Грушевський та І. Крип'якевич, М. Слабченко, А. Яковлів у ранніших своїх працях, Л. Окіншевич та ін.), протекторату (почасти М. Грушевський, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, А. Яковлів у пізніших працях), псевдопротекторату чи квазіпротекторату (Б. Галайчук), мілітарного союзу двох держав, скріпленого протекцією моск. царя (В. Липинський, І. Борщак, почасти А. Яковлів в останніх публікаціях, С. Іваницький та ін.). У сучасній укр. історіографії найбільш поширена концепція васалітету-протекторату (Л. Окіншевич, А. Яковлів) і мілітарно-політ. союзу (В. Липинський, О. Оглоблин). Натомість сучасна сов. історіографія взагалі заперечує договірний характер П. у. 1654 р., визнаючи лише рішення т. зв. Переяславської ради про «возз'єднання двох братніх народів у єдиній Рос. державі».

Література: Грушевський М. Історія України-Руси, т. IX. К. 1928—31; Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з моск. царем Олексієм Михайловичем 1654. Нью-Йорк 1954; Оглоблин О. Укр.-моск. угода 1654. Нью-Йорк—Торонто 1954: The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., т. IV, ч. 3 (13). Нью-Йорк 1955.

О. Оглоблин

Переяславське князівство. У ранній історії України Переяславщина разом з Чернігівщиною творила окрему територію *сіверян.* За заповітом кн. Ярослава Мудрого. П. к. відокремлювалося в осібне князівство, яке дістав син Ярослава Всеволод. Останній, зайнявши київський стіл, об'єднав П. к. з Київщиною. Пізніші поділи укр. земель між княжими родами звели Переяславщину до другорядного князівства, що завжди переходило до рук сильніших кн. Щоб покінчити з цим невигідним станом, переяславці ви-

рішили знайти собі такий княжий рід, який давав би їм допомогу в боротьбі з степовиками й одночасно не надто втручався б у їх внутр. справи. Вибір упав на суздальських кн. з роду Володимира Мономаха. Відтоді (друга пол. 12 в.) П. к. залишилося у володінні суздальських кн. У часи окремішности П. к. на зах. спиралося на Дніпро, на півн. від Чернігівщини його відділяло поріччя Сейму. Півд.-сх. границі П. к. зазнавали великих пересунень залежно від сили й експансії степовиків печенігів та половців і протидії укр. кн. У найсприятливіші часи для Переяславщини колонізація степів укр. людністю проходила р. Ворсклом.

Після нападу татар (1240) Переяславщина разом з ін. укр. землями опинилася під зверхністю Золотої Орди. Приблизно у 1360 рр. Переяславщина разом з Київщиною попала під панування Литви, а після Люблінської унії (1569) увійшла до складу Поль. держави. Ворогування Яґеллонів з крим. ханатом поставило Переяславщину під безупинні тат. наскоки, які припинили на якийсь час укр. колонізаційний рух у півд.-сх. напрямі. Тільки виникнення Козаччини та її розвиток усунули ці перешкоди. Відтоді Переяславщина стала однією з важливіших земель Укр. Коз. держави.

М. Ждан

Переяславський Колеґіюм, школа («латинська школа», «слов.-латинське училище»), заснована єп. Арсенієм *Берлом* 1738 р. у Переяславі. Навчання у П. К. тривало 6 рр. і було організоване за зразком *Києво-Могилянської Академії.* У 1774 р. в П. К. була відкрита кляса філософії, а в кін. 1770-их рр. -- богословія. 1785 р. П. К. перенесено до Новгороду-Сіверського и реорганізовано на духовну семінарію. Пізніше в Переяславі було засновано духовну семінарію, яку 1862 р. перенесено до Полтави. Серед визначніших вчителів у П. К. були Г. *Сковорода* (викладав поетику у 1750-х рр.), І. *Козлович,* І. *Леванда* (Сікачка), В. *Шишацький.*

Переяславські статті 1659 року, укр.-моск. договір, укладений у Переяславі 17. 10. 1659 між гетьманом Юрієм *Хмельницьким* і моск. уповноваженим, боярином кн. О. *Трубецьким.* Після обрання Ю. Хмельницького укр. уряд запропонував свій проєкт договору (т. зв. «Жердевські статті»), який містив у собі укр. версію *Переяславської угоди 1654 р.* з деякими змінами на користь України. Але моск. уряд, користуючися з скрутного становища Ю. Хмельницького, оточеного в Переяславі 40-тисячним моск. військом, не тільки відкинув «Жердевські статті», але й нав'язав укр. стороні свій диктат, що складався з зфальсифікованого тексту Переяславської угоди 1654 й т. зв. «нових статтей» (у 14 пунктах), які в цілому значно обмежували суверенні права України.

П. с. 1659 р. позбавляли Україну права вести самостійну зовн. політику (заборона укладати міжнар. договори, зокрема мілітарного характеру, воювати з сусідніми державами, провадити дипломатичні зносини тощо). Моск. воєводи й залоги мали право бути не тільки в Києві, але у Переяславі, Чернігові, Ніжені, Брацлаві й Умані, хоч вони формально й не повинні були втручатися в справи місц. адміністрації. Коз. залоги на Білорусі мали бути відкликані. Військо Запор. не мало права скидати гетьмана. Гетьман не мав права сам призначати й усувати генеральну старшину й полковників. Укр. Церква мала перейти під зверхність моск. патріярха. Текст П. с. 1659 р., з наказу кн. Трубецького, був видрукований у Києво-Печерській друкарні й надісланий до всіх полків України.

П. с. 1659 р. викликали велике обурення на Україні і значною мірою спричинилися до переходу Ю. Хмельницького на бік Польщі в 1660 р.

Література: Яковлів А. Укр.-моск. договори в XVII—XVIII ст. В. 1934. *О. О.*

Перила васильковидна, судза (Perilla ocymoides L.), однорічна олійна рослина з родини губоцвітих, насіння якої містить від 40 до 52% швидковисихаючої олії, яка використовується для виготовлення оліфи, високоякісних лаків, широко застосовуваних в авіяційній, суднобудів. і автомобільній пром-сті, для виготовлення непромокальних тканин, друкарських фарб тощо; перилова олія має бактерицидні властивості і застосовується в медицині. Врожай насіння 10—15 центнерів з 1 га. П. введена на Україні в культуру у 1930-их рр. Поширена перев. в Лісостепу й на Кубані; гол. сорти: Укр. 30 і Укр. 3.

Період, значеннево завершене багаточленне складне речення з двох логічно пов'язаних половин, ритмізоване щодо будови своїх складових частин, звич. з анафорними словами, з двоїдільною інтонацією: наростання у першій пол. та спаду в другій і з вершковою павзою поміж ними (*Не* у бору сосна зашуміла, *не* з буйним вітром говорила, – *то* вдова, старенькая жона, на подвір'я виходила, трьох синів маленьких на руках виносила, Господа милосердного на поміч просила). П. вживався широко в реторичних жанрах доби барокко й клясицизму, у думах. У сучасній публіцистичній прозі П. надає їй ознак патетичного стилю.

Перкарина, лиманний йорж, сопач (Percarina demidoffi Nordmann), риба ряду окуноподібних; довж. до 10,5 см, вага 1,5–5 г. Живе в солонуватій воді Дніпровського та Дністровсько-Бузького лиманів, а також в Озівському м. Використовується на кормове борошно і добрива.

Перлик Іван († 1919), військ. діяч, підполк. Армії УНР; кадровий старшина рос. армії, один з організаторів і перший командир дивізії *Сірожупанників* з полонених українців у таборах в Австрії; по прибутті дивізії на Україну в серпні 1918 р. був усунений гетьманським урядом. У січні 1919 р. очолював партизанський загін, поляг у бою з большевиками під Ромном на Полтавщині.

Перлівка (Melica L.), багаторічні трави з родини злаків. На Україні – 8 видів, ростуть у лісах, між чагарниками. Найпоширеніші: П. звисла (M. nutans L.), П. ряба (M. picta L.), П. кримська (M. taurica C. Koch.). Деякі види отруйні.

Перлівниця, скряжка (Unio), рід двостулкових молюсків; довж. мушлі до 90 мм. У річках і оз. України живуть 4 види: П. малярська, П. опукла, П. жовтостінна і П. Стевена. Мушлі П. використовують для виготовлення ґудзиків і різних прикрас, м'ясо — для свійських тварин.

«Перло Многоцѣнное», зб. повчань і настанов богословсько-пед. призначення, автором якої був церк. діяч, педагог і письм. К. *Транквіліон Ставровецький;* видана у Чернігові 1646 р., передрукована в Могилеві 1699 р. Написана укр. книжною мовою 17 в. з багатьма елементами нар. поетики, зокрема нар. дум. Широко відомий і цитований у хрестоматіях вірш з «П. М.» п. н. «Лѣкарство роскошником того свѣта».

Пермський період, див. *Геологія України.*

Перовські, дворянський і графський рід, який походив від гетьмана Кирила *Розумовського* і його сина, графа Олексія Розумовського. Сини (нешлюбні) останнього: граф Василь П. (1795–1857), оренбурзький і самарський ген.-губернатор, який доброзичливо ставився до засланого Шевченка; граф Лев П. (1792–1856), мін. уділів і внутр. справ; Олексій П. (1787–1836), куратор Харківського Ун-ту, відомий рос. письм. (псевд. Антін Погорєльський). До цього роду належала також Софія П. (1853–81), рос. рев. діячка, яка за участь у вбивстві царя Олександра II була страчена. Нащадками П. (по жін. лінії) були Лев *Жемчужніков,* відомий маляр, знайомий Шевченка, автор спогадів, і граф Олексій Толстой, відомий рос. поет. — обидва захоплювалися Україною і присвятили їй низку творів.

Пероговський Василь (1824–81), історик та етнограф, пов. суддя на Волині. Автор праць з історії й етнографії Волині, вміщених гол. у «Волынских Губернских Ведомостях», «КСт.» та ін. вид.

Персик, див. *Бросква.*

Перстач (Potentilla L.), рід багаторічних (рідко одно- або дворічних) рослин з родини розоцвітих. На Україні 40 видів, ростуть перев. по лісах, по луках. П. гусяча лапка (P. anserina L.), медодайна рослина, використовується на дублення шкір. Деякі види П. вживають в нар. медицині для лікування. Тепер введено в медицину П. зав'язник [P. erecta (L.) Hampe], кореневище якого містить 18–30% чинбарних речовин, елаґову та хінову кислоти, глюкозид терментилін, етер терментол, червоний флодафен, смоли. Відвари і настоянки з кореневища в медицині використовують як кровотамуючий й бактерицидний засіб при захворюваннях шлунково-кишкового тракту і як в'яжучий — при хворобах рота й горла.

Перт (Perth), м. у зах. частині Австралії, адміністративний центр стейту Зах. Австралія, 500 000 меш. (1961) разом з передмістями (також порт П. — Фреметл); харч., нафтопереробна, деревообробна і машинобудів. пром-сть. Перші українці прибули до П. 1948 р.; теперішнє ч. бл. 1 800 (85% всіх українців у Зах. Австралії); вони організовані в Укр. Громаді; укр.-кат. і укр. правос. парафії.

Перун, гол. поганський бог Київ. Руси дохрист. доби, бог дощу, блискавки і грому, згодом і війни, що його згадують на першому місці в договорах київ. кн. з греками і в пантеоні Володимира В. На зображенні присяги кн. Ігоря в Кеніґсберзькому літописі П. представлений із стрілами в руці. П. є і в мітології зах. і півн. слов'ян та балтицьких народів. Наявність культу П. в Новгороді В. підтверджена відкриттям здогадно його святилища під час археологічних розкопів на Перині 1951 р. Залишки культу П. як бога грому збереглися в нар. віруваннях і після прийняття християнства, гол. в постаті св. Іллі. Докладніше про П. див. *Мітологія.*

Перфект, минулий доконаний час, від 13–14 в. єдина (крім *плюсквамперфектум*) дієслівна форма розмовної мови на вираз стану або дії в минулому супроти акту мовлення; у староукр. мові існував поруч імперфекту й аористу та первісно означав завершену в минулому дію, результат якої мав тісніший зв'язок з актом мовлення. П. складався з особових форм теперішнього часу допоміжного дієслова *бути* й активного дієпри-

кметника минулого часу на *-лъ, -ла, -ло...* (напр., *на-, писалъ єсмь, -єси, -єсть, на-, писали єсмо, -єсте, -суть*), а тому розрізнював граматичні роди. Виникнення доконаного й недоконаного аспектів дієслова *(написати, писати)* у ранню іст. добу надало і формам перфекту від недоконаних дієслів значення недовершеної в минулому дії *(писалъ єсмь)*, чим уможливлено остаточне витіснення форм імперфекту (писаахъ). Допоміжне дієслово *єсмь, єси...* почато з часом пропускати (найперше в 3 особі однини і множини — ще з 11 в.), а для розрізнювання дійових осіб послідовно введено вживання особових займенників *(я, ти, він писав, ми, ви, вони писали)*; форми допоміжного дієслова живуть ще як енклітичні дієслівні закінчення *(-єм, -сь, -съмо, -съте)* в зах. групі півд.-зах. говірок *(писали-съмо)*. До переходу післявокального *-лъ* в *-в* спричинилася форма активного дієприкметника минулого часу на *-въ (писавъ)*, уживана в староукр. мові в складених формах минулого часу типу *бѣ писавъ* на вираз постійної дії або стану (її залишки помітні ще в нар. піснях, напр., *а святий Олекса ні ївши ні пивши, а 33 роки у пустині живши*). *О. Г.*

Перфецький Євген (1882–1936), скрипаль концертант і муз. педагог, учень О. *Шевчіка*; з 1910 р. учитель Муз. Ін-ту ім. М. Лисенка у Львові.

Перфецький Євген (1888–1947), історик родом з Підляшшя, замолоду один з піонерів укр. нац. відродження на Підляшші, закінчив Петербурзький Ун-т, 1919 р. приват-доц. Київ. Ун-ту; з 1921 — на Словаччині: доц. (з 1922) і проф. (з 1939) історії Сх. Европи у Бpатіславському Ун-ті. Праці з історіографії Сх. Европи: «Обзор угрорусской историографии» (1913), «Нестор Печерский» (1918), «Русские летописные своды и их взаимоотношение» (1922) й ін., а гол. з історії Закарпаття: «Религиозное движение в XVI и начале XVII века в Угорской Руси» (1915), «Угорська Русь в XII ст.», в ж. «Україна» (1917), «Іоаникій Базилович та його „Brevis notitia“» (1918), «Василій Тарасевич, еп. мукачевський» (1923), «Sociálně-hospodářské poměry Podkarpatské Rusi ve století XIII—XV» (1924), «Підкарпатські й гал.-руські традиції про короля Матвія Корвіна» (1926) та ін. «Перемиський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длуґоша». ЗНТШ, тт. 147, 149 (1927–28); „Historia Polonica Jana Długosza a ruské letopisectví“ (1932).

Є. Перфецький

Перфецький Леонид (* 1900), маляр-баталіст; учився у школі О. *Новаківського* у Львові, у Краківській Академії Мистецтв і в паризькій школі Андре Льота. По другій світовій війні в Монтреалі. П. учасник виставок *ГДУМ* (з 1922), *АНУМ* і *Спілки праці Образотворчих Мистців у Львові* та багатьох виставок у Парижі. Твори П. з допаризького періоду: «Наскок мазепинців», «Чорні Запорожці», «Батерія в небезпеці», «Наскок козаків», «Атака» та численні ілюстрації — епізоди з змагань за укр. державність. У паризький період його картини набрали більш модерного конструктивістичного стилю; з укр. тематикою тут постала картина «Крути». У Канаді П. дав цикли малюнків ілюстративного типу з пластового життя та баталістичні на теми оборони Львова 1918 р. і моск. наїзду на Україну; працює також у декоративному малярстві (панно в латинській ораторії св. Йосифа у Монтреалі та ін.).

Л. Перфецький

Перфецький Роман (1880–1944), політ.-гром. діяч, адвокат і нотар, організатор Бібреччини. 1913–14 посол до гал. сойму, під час першої світової війни співр. СВУ у таборі укр. полонених у Вецлярі; 1918–19 — чл. Укр. Нац. Ради, заступник держ. секретаря внутр. справ ЗУНР; гол. делеґації Укр. Нац. Ради у Львові у 1920 р., пізніше чл. еміґраційного уряду ЗУНР і гол. Зах.-укр. Т-ва Ліґи Націй; у 1935–38 рр. посол до поль. сойму (від УНДО); у 1939–43 рр. нотар і діяч Замостянщини (Холмщина).

Р. Перфецький

Перша Бриґада УГА, див. *Українські Січові Стрільці.*

Перша Запорізька Стрілецька Дивізія, див. *Запорізький корпус.*

Перша Кінна Бриґада УГА, пізніше у Червоній УГА — 3 Гал. кінний полк, в Армії УНР — 5 Херсонський кінний полк, зформована влітку 1919 р. у складі 3 кінних полків (дивізіонів) стрілецького пластунського куреня, булавної сотні та запасного коша. Особовий стан коли-

вався між 400–1000 вояків. П. К. Б. УГА брала визначну участь у боях з червоною армією і денікінцями. Командир — отаман Е. *Шепарович.*

Перша Козацька Синьожупанна Дивізія, див. *Синьожупанники.*

Перша світова війна, див. *Світові війни.*

Перша Українська Дивізія Української Національної Армії, див. *Дивізія «Галичина».*

Перша Українська Радянська Дивізія, ефемерна назва 44 стрілецької дивізії рос. червоної армії у війні з УНР. Мала різнорідний нац. особовий склад з перевагою росіян.

«Перший Вінок», жін. альманах, виданий у Львові (1887), заходами й коштом Н. *Кобринської* й О. *Пчілки,* з активною допомогою І. Франка. В альманасі надруковано оп. і ст. на жін. теми Кобринської, оп. і вірші О. Бажанської, Г. Барвінок, О. Грицай, Дніпрової Чайки, У. Кравченко, О. Левицької, С. Навроцької, А. Павлик, О. Пчілки, М. Рошкевич, Лесі Українки; етногр. матеріяли С. Окуневської, К. Павлик, О. Франко.

Перший Кінний Полк УГА, зформований під час походу на Київ у 1919 р. з кінних відділів, які були при бриґадах *Першого Корпусу УГА.* Полк мав 5 кінних сотень (бл. 400 вершників); командир полку — сотн. Едвард Ґеніґ. П. К. П. УГА брав участь у боях з червоною армією і денікінцями.

Перший Корпус УГА, зформований у січні 1919 р. з т. зв. «Групи Північ» (р-ни: Сокаль, Камінка Струмилова, Рава Руська, Белз, Яворів); до нього належали 4 бриґади: *5 Сокальська, 6 Равська, 9 Белзька, 10 Янівська* й *Перший Кінний Полк.* У 1919 р. у боях з поляками П. К. УГА боровся в півн.-зах. секторі фронту, на лінії: Краківець–Немирів–Рава Руська–Белз–Сокаль; під час походу укр. армій на Київ творив центр. ударну групу. Командувачами корпусу були: ген. В. *Курманович,* ген. О. *Микитка* й полк. А. *Шаманек;* під час примусового союзу з червоними корпус був переформований на 2 Бриґаду ЧУГА, командирами якої були: отаман О. *Лисняк* і сотн. Ю. *Головінський.* Начальники штабу отамани: Вурмбрандт, Ґ. *Куніш,* А. *Ерле.* Бойовий стан П. К. УГА — 7 000 баґнетів і шабель.

Перший Український Корпус, постав у серпні 1917 р. у дводивізійному складі з зукраїнізованого рос. 34 корпусу, яким командував ген. П. *Скоропадський,* а з січня 1918 р. — ген. Я. *Гандзюк.* У листопаді 1917 р., коли владу в Петрограді захопили большевики, П. У. К. обороняв Київ від збольшевизованого 2 ґвардійського корпусу, роззброїв ешельони ґвардійців та відправив їх у глибину Росії. Однак, у січні 1918 р. під впливом заг. розкладу зменшувалася чисельність і боєздатність корпусу, що й спричинило його демобілізацію.

Перший Український Полк, див. *Полк ім. Б. Хмельницького.*

Першин Павло (*1890), економіст-аґрарник рос. походження, д. чл. АН УРСР (з 1948; 1957–66 чл. її Президії), проф. високих шкіл у Ленінграді, Москві, Воронежі та Харкові. У 1948–50 рр. дир. Ін-ту Економіки АН УРСР, 1949–55 провадив досліди над госп-вом колгоспів Степу, 1957–64 — керував Радою вивчення продуктивних сил України. Понад 200 праць з питань соціялізації сіль. госп-ва, землеустрою, с.-г. плянування колгоспного госп-ва; гол.: «Нариси аґрарної революції в Росії» (1959) та «Аґрарні перетворення Великої Жовтневої Соц. Революції» (1962), в яких м. ін. П. аналізує зем. питання на Україні у 1917–19 рр.

П. Першин

Першодруки, інкунабули (з латинської incunabulum — колиска), перші друковані з допомогою складаних літер (черенок) книги після винаходу книгодрукування (у Зах. Европі з сер. 15 в. до 1500 р.); усіх П. нараховують 40 000 — найбільше в Німеччині. Першими укр. П. були друковані кирилицею з укр. ініціятиви і для укр. та білор. населення вид. Швайпольта *Фіоля* у Кракові. На Україні багато цінних П. зберігалося в бібліотеці Києво-Могилянської Академії і в церк. та приватних колекціях. Один з найраніших П. „Provinciale Romanum" Ґутенберґа, друкований до 1457 р., був виявлений 1938 р. Б. Здaневичем у Всенар. Бібліотеці України. До війни 1939 р. найбільше П. було у Львові — бл. 1 200; після війни, зокрема після перенесення Оссолінеуму з його 317 П. до Вроцлава, їх залишилося 82 (у тому ч. 48 в бібліотеці Львівського Ун-ту). Приготований для вид. 1940 р. Б. Здaневичем каталог П. Всенар. Бібліотеки України не появився; тепер у цій бібліотеці, перейменованій на Центр. Наук. Бібліотеку АН УРСР, переховується 522 П. (стан на 1959). Каталог П., що зберігалися в Одеській Центр. Наук. Бібліотеці був виданий 1927 р.; нині їх там — 35. У Центр. Наук. Бібліотеці Харківського Ун-ту переховується 18 П., в Ужгородському — 5.

Про П. на Україні писали: П. Попов («Друкарство, його поч. і поширення в Европі. XV–XVI. вв.», 1925), І. Фаас («Інкунабули Центр. Наук. Бібліотеки м. Одеси», 1927), Б. Зданевич („Provinciale Romanum“. Невідоме вид. Йоганна Ґутенберґа, 1941), Ф. Максименко («Першодруки [інкунабули] Наук. Бібліотеки Львівського Ун-ту», 1958), Е. Александрович («Инкунабулы Центральной Научной Библиотеки Харьковского Университета», 1962) та ін. *Б. К.*

Першотравенське (III–8; до 1934 р. — Токарівка), с. м. т. на Волині, Новгород-Волинського р-ну Житомирської обл.; 3 700 меш. (1965). Зав. електротехн. порцеляни.

Першотравневе (II–9), с. м. т. на Київ. Поліссі Овруцького р-ну Житомирської обл.; 2 500 меш. (1965). Кар'єри по розробці кварциту та щебеню, дробильна фабрика, щебінковий зав.

Першотравневе (V–17; до 1960 р. — Шахтарське), с. м. т. Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл.; 5 000 меш. (1962). Кам'яновугільні шахти; засноване 1954 р.

Першотравневе (VI–18; до 1946 р. — Мангуш), с. на Приозівській низовині, р. ц. Донецької обл.; 5 500 меш. (1966); харч. пром-сть. В р-ні більшість населення становлять греки.

Пестель Павло (1793–1826), лідер декабристів на Україні, рос. полк. з нім. зрусифікованого роду. З 1818 р. служив на Україні (1818–21 — адьютант головнокомандувача 2 армією в Тульчині, з 1821 — командир Вятського полку в Линцях, Тульчинського пов.). Чл. заснованих у Петербурзі рос. ґвардійськими офіцерами ліберально-респ. т-в «Союз Спасения» (1816) та «Союз Благоденствия» (1818) і керівник філії останнього, т. зв. Тульчинської управи, що була реорганізована П. 1821 р. у *Півд. Т-во (Декабристів)*. Як гол. й ідеолог Півд. Т-ва, П. був автором його програми «Русская Правда», прихильником повалення царату, скасування кріпацтва і встановлення респ. ладу за зразком ЗДА. Одночасно з цим П. не визнавав права нерос. народів Рос. Імперії на самовизначення і був противником перебудови її на федерацію. До очолюваного В. Лукашевичем Малорос. *Таємного Т-ва* і його плянів відокремлення України від Росії і її незалежности П. ставився неґативно, натомість погоджувався на самостійність Польщі. Заарештований 25. 12. 1825, напередодні повстання декабристів у Петербурзі, П. був суджений разом з ін. декабристами і страчений 25. 7. 1826 у Петропавлівській фортеці.

Пестливі форми, утворені суфіксами здрібнілости форми слів на вираз чуттєвого ставлення мовця до понять (*козаченько*), прикмет (*маціцький*) і дій (*спат(онь)ки*), вживані у нар. піснях, а звідти і в поезії доби сентименталізму й романтизму, зокрема у Г. Квітки, П. Куліша, менше Т. Шевченка, М. Шашкевича, з сучасних поетів особливо у В. Барки. Різновидність П. ф., т. зв. «дитяча мова», витворила окрему систему дитячомовного словотвору й лексем (*руця, моня, льоля, киця, цьомати*) у виразах на поняття й дії, зв'язані з світосприйманням дитини. Вжиті іронічно (літотесно) у невластивій стилістичній функції П. ф. заступають згрубілу форму (*ручечка* — про велике *ручище*).

Петербурґ, до 1914 р. — Санкт-Петербурґ, скор. СПб, популярна назва Пітер, до 1924 — Петроград, з січня 1924 — Ленінград, друге за величиною і значенням м. в СССР, важливий пром., транспортовий (великий порт і зал. вузол), наук. і культ. центр, у 1712–1918 рр. столиця Рос. Імперії. П. розташований у гирлі р. Неви і на островах Невської дельти. Населення: 1750 р. — бл. 95 000, 1800 — 220 000, 1869 — 668 000, 1897 — 1 333 000, 1920 — 706 000, 1939 — 3 385 000, 1959 — 3 321 000, 1970 — 3 950 000.

Петропавлівська твердиня

За наказом *Петра I* заснування П. почалося збудуванням Петропавлівської фортеці 1703 р. та Адміралтійської корабельні з 1704. Ширші будів. роботи розгорнулися тільки після Полтавського бою й Півн. війни, які забезпечили П. від нападу з боку Швеції. В осушуванні боліт й копанні каналів, якими мали проходити кораблі до П., брали участь укр. коз. полки, що ними командували у 1710-их рр. полк.: П. *Полуботок*, А. *Маркович*, І. *Чарниш*. Заснування П. відбувалося з великими людськими втратами через важку працю, вогкість і холод, що й збереглося в нар. пам'яті, що «П. побудований на коз. кістках». До дальших масових робіт над побудовою П., крім військ. частин, надсилалися військовополонені шведи і козаки, засуджені на каторгу, «робітні люди», набирані примусово з усіх губ. для відбування «трудової повинности» (тільки з самої Київ. губ. у 1710 р. — 2 125 чоловіків, у 1712 — 1 365, у 1713 — 1 790, в 1714 — 15 по 1 436), як також вільно наймані ремісники й робітники. Пізніше примусовий набір робочої сили замінено стягуванням грошових данин на будівництво П. з окремих губ., в тому ч. також й укр.

Проголошений 1712 р. столицею Рос. Імперії, П. незабаром став визначним культ.-наук., осв. та мист. центром, не тільки рос., а й подеколи укр. У будівництві й розвитку політ. й культ. життя П. і всієї Рос. Імперії відогравали видатну, часто й керівну ролю укр. діячі, викликувані до П. Петром І і його наслідниками, або як добровільні співр. різних центр. держ. установ. Культ. укр. діячів П. притягав також своїм більш західнім характером; як «вікно в Европу», він давав змогу перебувати у безпосередніх зв'язках з Зах., виїжджати за кордон, вчитися там й залишатися жити. У пізніші часи у П. були вільніші умови для культ., а також і політ. праці, ніж на Україні.

Кількість українців у П. в окремі періоди його історії невідома. Крім держ. службовців й інтеліґенції, це були дрібні чиновники, звич. робітники, кріпаки, домашня прислуга тощо. Десятки тис. українців перебували у П. і в околицях у складі стаціонованих там військ. частин. У переписі 1897 як українців записано 1 500 осіб, хоч одночасно становий поділ меш. П. показував понад 11 000 селян і понад 3 000 міщан з укр. губ. Перепис 1926 р. подавав кількість українців у Ленінграді — 10 781, у тому ч. 7 392 чоловіків; з 1959 р. — 68 308, тобто 2% всіх меш. (у дійсності більше), у тому ч. 20 642 (або 30,2% всіх) вживало укр. мови.

Д о 1 8 0 0 р. В часи існування Гетьманської Держави до П. прибували для розмов з царями чи представниками царського уряду укр. гетьмани, їхні уповноважені, укр. депутації. Як один з перших, з відвідинами у П. був гетьман І. *Скоропадський*. Викликаний Петром І 1723 р. до П. у зв'язку з укр. петицією за повернення старих прав наказний гетьман П. *Полуботок*, разом з писарем С. Савичем, гол. суддею І. Чарнишем, М. Ханенком та ін., був заарештований і посаджений з усіма чл. укр. депутації, як також з заарештованими на Україні його однодумцями, у Петропавлівську фортецю, де і помер. Дехто, між ними — полк. Д. *Апостол*, ген. бунчужний Я. *Лизогуб*, ген. осавул В. *Жураковський*, були звільнені на поч. 1725 після смерти Петра І й інтерновані у П., де вони пробули по кілька рр., працюючи у різних держ. установах; якщо ж їх відпущено було на Україну, то в П. залишалися заручниками їхні сини. З П. пов'язані життя і діяльність останнього гетьмана України К. Розумовського, який часто бував у П.; тут 1764 р. очолював його похідну ген. канцелярію О. *Туманський* і жив (уже після скасування гетьманства) його кабінет-секретар І. *Мартос*, пізніше дир. департаменту Мін-ва Юстиції. Син М. Ханенка Василь і С. Карнович були фліґель-адьютантами В. кн. Петра Федоровича (згодом *Петра III*). а А. *Гудович* був його ген.-адьютантом.

У 1770—90-их рр. в П. проходила держ. діяльність О. *Безбородька*, секретаря Катерини II з 1775 р., пізніше кн. і канцлера Рос. Імперії. До його друзів і співр. належали, перебуваючи у П.: П. *Завадовський* — секретар Катерини II, згодом сенатор і мін. освіти у 1802—10; Д. *Трощинський*, статс-секретар Катерини II і Павла I, пізніше мін. уділів і мін. юстиції; *С. Ширай* — ген., пізніше чернігівський губ. маршалок; М. *Миклашевський*, потім губернатор волинський, малоросійський та новоросійський; О. *Судієнко*, граф. О. *Розумовський* — сенатор, мін. нар. освіти. В Колеґії Закордонних Справ чи в ін. держ. установах наприкін. 18 в. служили: Я. *Маркович* (історик), О. Котлубицький, О. Ханенко, згодом секретар рос. посольства в Англії, І. *Туманський* — обер-секретар Сенату. На дипломатичній службі були: В. *Томара*, А. Италинський, пізніше П. *Полетика*. Високі пости в армії посідали: І. *Гудович* — ген. фельдмаршал, П. Капцевич — ген. та ін.

Видатну ролю у розвитку рос. науки й освіти і в зародженні окремих ділянок українознавства відограли тогочасні укр. вчені й педагоги, здебільша проф.

або вихованці Києво-Могилянської Академії. Викликаний Петром I 1716 до П. укр. письм. та церк. діяч Т. *Прокопович*, прихильник і пропаґандист «петровських реформ», очолював гурток «Ученая дружина» і був засновником та викладачем т. зв. Карповської семінарії, у якій викладали також В. Стефанович, В. Дмитрашко-Райча, І. Обидовський й ін. українці. З тієї школи вийшли співр. заснованої у 1724 Петербурзької Академії Наук і викладачі створених при ній ун-ту й Акад. гімназії, між ними філологи Г. *Козицький* та М. Мотонис. Студентами цих шкіл були брати П. і Я. *Мировичі*, філософ Я. *Козельський*, письм. О. *Лобисевич*, правник І. Туманський, історик С. *Дівович*. През. Петербурзької АН був у 1746—96 pp. К. Розумовський, перекладачем при ній Г. *Полетика*. Засновником Невської семінарії (1721) у П. був архиєп. новгородський Теодосій *Янковський*. У ній викладали також українці: А. Зертис-Каменський, О. Калиновський, Г. Кременецький та ін. Крім Т. Прокоповича, провідними діячами рос. Правос. Церкви були архиєп. заснованої 1742 р. Петербурзької епархії: Никодим Стебницький (1742–45), Теодосій Янковський (1745–50), *Сильвестр* Кулябка (1750–61), Веніямин Пуцек-Григорович (1761–62). Основоположниками й організаторами мед. освіти й науки у П. і далі в усій Росії були укр. вчені: І. *Полетика*, Н. *Максимович-Амбодик* (в ділянці акушерства й мед. термінології), М. Тереховський (в анатомії й хем. фармакології); Н. Карпинський (склав рос. фармакопею), Х. *Тихорський*, С. *Андрієвський*, Я. *Саполович*, Й. *Каменецький* та ін. Першими проф. створеної 1799 р. у П. Мед.-Хірургічної Академії були: І. *Смілівський*, Т. *Смілівський*, П. *Загорський*. Першим клінічним проф. у Рос. Імперії був Г. *Базилевич*, секретар Мед. Колеґії. На всіх 85 студентів і викладачів Києво-Могилянської Академії, які у 1748–1820 pp. вчилися в рос. мед. школах, 57 стали лікарями після закінчення мед. шкіл у П. і 44 здобули ступінь д-ра медицини. Лікарем у П. працював також виходець з Закарпаття І. *Орлай*.

Українці викладали також у ін. навчальних закладах П., зокрема у Сухопутньому Шляхетському Корпусі, інспектором якого був Г. Полетика й одним з викладачів філолог Л. *Січкарев*. У П. працювали філософ і правник І. *Хмельницький* та правник В. Золотницький.

Українці у П. чимало спричинилися також до розвитку рос. журналістики. Активну участь в одній з перших рос. газ. «Санкт-Петербургские Ведомости» брав Т. Прокопович. Пізніше ред. цієї газ. був П. Богданович, видавець журн. «Невинное Упражнение» (1763) та «Собрание Новостей» (1775). Видавцями й ред. ж. у П. були: В. *Рубан* («Ни то, ни се» 1769, «Трудолюбивый Муравей» 1771, «Старина и новизна» 1772–73); Г. *Козицький* («Барышек Всякия Всячины», 1777); Ф. *Туманський* (місячник «Зеркало Света» – разом з П. Богдановичем та тижневик «Лекарство от скуки и забот», 1786–87 і місячник «Российский Магазин», 1792–94); М. *Антоновський* («Беседующий Гражданин», 1789). У своїх журн. вони присвячували чимало місця питанням історії України, над якими працювали в той час також філолог Г. Полетика, О. Безбородько, С. Дівович, Я. Маркович, О. *Ріґельман*. У П. була видана 1777 р. перша праця з укр. етнографії «Описание украинских свадебных простонародных обрядов...», що її автором був Г. *Калиновський*.

1798 р. появилася у П. перша книжка укр. нар. мовою «Енеїда» І. Котляревського. Видавцями «Енеїди» були лікарі М. *Парпура* та Й. Каменецький

У П. вчилися і працювали такі укр. мистці: архітект і різьбар І. *Зарудний*, малярі й проф. заснованої 1757 р. Петербурзької Академії Мистецтв: О. *Антропов*, К. *Головачевський*, Д. *Левицький*, А. *Лосенко*, В. *Боровиковський*, ґравери на міді – І. *Любецький*, Г. *Сребреницький*, як також скульптор М. *Козловський*, різьби якого прикрашують Ермітаж, палаци Потьомкіна, Мармуровий та бульвари П.

Високо славилося у П. мистецтво укр. співу й музика. Музиками й дириґентами створеної 1763 р. і складеної перев. з українців Імператорської Придворної Співацької Капелі були: М. *Полторацький* у 1763–96 pp. та Д. *Бортнянський* у 1796–1825. Між великою кількістю співаків і бандуристів видатнішими були: Т. *Білоградський*, О. *Розумовський* (пізніше граф і фельдмаршал, чоловік цариці Єлисавети), згодом композитор М. *Березовський*, С. Писаренко, Г. Покас.

У 1800 – 80 pp. Після ліквідації Гетьманщини і послаблення укр. автономістичних змагань почало занепадати значення П. як укр. політ. осередку. Українці далі брали участь у загальнорос. держ. житті: кн. В. Кочубей (див. *Кочубеї*) – віцеканцлер Рос. Імперії, мін. внутр. справ (1802–07 та 1819–35), гол. Держ. Ради і Комітету Міністрів; граф М. Милорадович (див. *Милорадовичі*) – ген. губернатор П. (1818–25).

У створеному в П. майбутніми декабристами Півн. Т-ві були також українці: О. Миклашевський (див. *Миклашевські*), Д. Іскрицький та ін. Після придушення повстання декабристів у П. відбувалося слідство в справі Малорос. Та-

ємного Т-ва і його керівника та ідеолога В. *Лукашевича*, який був ув'язнений тоді у Петропавлівській фортеці.

Видатну ролю українці відогравали й далі в осв. і наук. житті П. й Рос. Імперії. Першим ректором заснованого 1819 р. Петербурзького Ун-ту, автором його статуту й організатором був українець з Закарпаття М. *Балудянський* (Балуг'янський). Проф. Пед. Ін-ту і згодом ун-ту були філософ і правник П. *Лодій* і природознавець та правник В. *Кукольник*. Визначними вченими лікарями й організаторами мед. освіти були: анатом і фізіолог Д. *Велланський* (Кавунник), терапіолог і ветер. фармаколог Я. Кайданов, хірург і анатом І. *Буяльський*, офталмолог і терапевт Й. Калинський-Галита, засновник Т-ва Рос. Лікарів у П. Проф. Мед. Хірургічної Академії були ще: Ю. *Андрієвський*, П. *Наранович*, П. *Пелехін*. Гол. лікарем Адміралтійського Госпіталю у П. в 1813–21 рр. був Ф. Яворський. Проф. високих шкіл у П. були видатні укр. математики М. *Остроградський* (з 1830), основоположник петербурзької матем. школи, та В. *Буняковський*. Проф. слов. філології у Петербурзькому Ун-ті в 1847–80 рр. був І. *Срезневський*, міжнар. права М. Лазаревський (див. *Лазаревські*), дир. Гірничого Кадетського Корпусу Є. *Ковалевський* (рос. мін. освіти у 1858–61 рр., який дав дозвіл на друк Шевченкового «Кобзаря»). Деякий час у П. працювали: філософ В. *Лесевич*, етнограф і книгар В. *Менчин*, економісти: І. Вернадський та брати А. й М. *Заблоцькі-Десятовські*.

У 1800–60-их рр. П. і далі був осередком українознавчих студій: 1818 р. тут вийшла «Грамматика малороссийского наречия» О. *Павловського*; 1819 р. М. *Цертелев* видав перший зб. укр. фольклору «Опыт собрания старинных малороссийских песен». Заснована 1836 р. при Мін-ві Нар. Освіти Археографічна Комісія розпочала видавати документи і матеріяли з історії України (див. *Археографія*). Першим укр. за назвою і частково за мовою в Рос. Імперії наук. осередком став журн. «*Основа*» (1861–62) при співучасті В. *Білозерського*, П. *Куліша*, М. *Костомарова*, О. *Марковича* й ін.

Одночасно з цим П. був одним з гол. центрів укр. літ. життя. У 1831–45 і згодом після звільнення з заслання у 1858–61 рр. у П. жив і творив Т. *Шевченко*. Тут були видані його «Кобзар» (1840), «Гайдамаки» (1841) і пізніше ін. твори. У П. вчився поет й історик М. *Маркевич*. З 1834 р. у П. жив, викладаючи у військ. школах, письм. Є. *Гребінка*. У П. проходила літ., наук. й вид. діяльність П. *Куліша*, який заснував у П. першу укр. друкарню, що в ній під керівництвом Д. *Каменецького* друкувалися твори укр. письм., в тому ч. «Нар. оповідання» (1857) Марка *Вовчка*. У П. жили і працювали укр. письм. і публіцисти: В. *Маслович*, Б. *Маркович*, В. *Лазаревський*, М. *Макаров*. У П. вийшли альманах «*Молодик*» (другий за 1844), «Хата» (1860). З П. пов'язане життя і літ. діяльність великого рос. письм., українця родом, М. *Гоголя* (у 1828–36).

З укр. мистців вчилися або працювали у П. в той час: І. *Мартос*, скульптор, проф. Петербурзької Академії Мистецтв з 1794 р. та її ректор з 1814; малярі: Д. *Безперчий*, І. *Бугаєвський-Благородний*, І. *Сошенко*, А. *Мокрицький*, Г. *Честаховський* (три останні друзі Т. Шевченка), Г. *Ладиженський*, О. *Литовченко* та ін. У П. вчився співу і з 1842 р. був провідним співаком у Маріїнському Театрі та в Італ. опері С. *Гулак-Артемовський*. Солістом оперного театру був Й. *Петров*.

У 1880–1917 рр. П. став знову одним з осередків укр. гром. і згодом політ. життя. Продовжуючи діяльність першої укр. Громади (див. «*Громада*») 1860-их рр. і гуртка поч. 1880-их рр., що скупчився навколо М. Костомарова (Ю. *Цвітковський*, В. *Беренштам*, І. *Житецький*, В. *Горленко*), у П. з ініціятиви київ. *Т-ва Укр. Поступовців* (ТУП) розгорнула з 1896 р. діяльність нелеґальна громада ТУП, створена здебільша з-поміж службовців у держ. установах; вона керувала укр. життям П. до пол. 1917 р. Провідними діячами у цій громаді були: О. *Лотоцький*, П. *Стебницький*, М. *Славинський*, М. *Могилянський*. П. *Саладилов*, М. *Беренштам-Кістяківська*, Ю. *Грибінюк* й ін. У 1900–10-их рр. поряд цієї старої Громади діяла молода Громада ТУП, гол. якої був М. *Корчинський*. З ініціятиви Громади, зокрема ген. М. *Федоровського*, було створене у П. 1898 р. *Благодійне Т-во видання загальнокорисних і дешевих книг*, гол. якого до 1905 р. був Д. *Мордовець*; воно виконувало ролю укр. «Просвіти» на півн. Рос. Імперії. У 1899 р. засноване *Т-во ім. Т. Г. Шевченка* в П. для допомоги уродженцям України, які вчилися у вищих навчальних закладах П., спершу під проводом сенатора А. Марковича; 1905 з -поміж його чл. постав леґальний Укр. Клюб «Громада» (гол. О. Лотоцький). 1899 р. була заснована нелеґальна *Укр. Студентська Громада в П.* (гол.: С. *Шемет*, В. *Мазуренко*, Д. *Дорошенко* та ін.; активні діячі: О. *Назаріїв*, М. *Маслов*, С. *Тимошенко*, Д. *Донцов*, Б. *Іваницький*, М. *Скрипник*, Є. *Неронович* й ін.), що нараховувала до 1905 р. яких 50–60, у 1914 – понад 300 чл.; її органом був «Укр. Студент» (1913–14). У 1903 р. в П. постав

нелеґальний Півн. Комітет *РУП*, до складу якого входили м. ін.: С. Тимошенко, Д. Дорошенко, П. *Дятлів*, Н. Шликевич. У 1904 р. з частини його чл. створилася група соціял-демократів, до якої входили Д. Донцов, О. Назаріїв, М. *Стасюк*, Л. *Бич*, І. *Мазепа*, Л. *Мацієвич*. У 1905 р. у П. виникла гол. з чл. ТУП Радикально-Демократична Партія.

У *Держ. Думі* (першій і другій, 1906—07) діяли організовані з допомогою старшої Громади ТУП укр. фракції, пресовими органами яких були «Украинский Вестник» та «Рідна Справа — Думські Вісті».

У цей час у П. розгорнулося також укр. літ. життя. З письм. тут жили: І. *Рудченко*, А. *Кащенко*, Т. *Зінківський*, С. *Опатович*, Д. *Мордовець*, О. *Досвітній* та ін. Завдяки слабшій, ніж на Україні, цензурі П. був важливим укр. вид. осередком (понад 700 назв), м. ін. були видані альманахи «*Складка*» (1897), «З неволі» (1908), «Шевченківський Збірник» (1914), твори укр. клясиків (І. Нечуя-Левицького і В. Стефаника), повне вид. Шевченкового «Кобзаря» (за ред. В. *Доманицького;* 1907, 1908, 1910 — останнє сконфісковане рос. цензурою), хрестоматія для дітей «Вінок», упорядкована О. Лотоцьким (1911), серія «Мальовані казочки». У 1914—15 рр. вийшло два тт. енциклопедичного вид. «*Украинский народ в его прошлом и настоящем*».

З пресових вид. виходив ще ж. «Укр. Бджільництво» (1906—09) за ред. Є. *Архипенка* і орган Петроградського Комітету УСДРП «*Наше Життя*» (1915-17). На поч. 1910-их рр. у П. була заснована П. *Балицьким* укр. книгарня. У 1917 р. постало в-во «*Друкар*» (після перенесення до Києва, у П. залишилася його філія).

З укр. Громадою співдіяли на різних відтинках гром. і культ. життя укр. науковці, які працювали у П.: правник, історик і соціолог М. *Ковалевський*, гол. Т-ва ім. Т. Г. Шевченка; антрополог Ф. *Вовк*, доц. і проф. ун-ту, кустос укр. частини Етногр. Відділу Музею Олександра III; статистик О. *Русов* і його дружина — педагог С. *Русова;* історик О. *Єфименко*, викладач на Вищих Жін. (Бестужевських) Курсах у П.; історик Г. й етнограф І. *Житецькі*, проф. хірургії Мед. Академії П. *Пелехин*, історик укр. літератури О. *Грушевський*, мистецтвознавець К. *Широцький*, економіст В. *Тимошенко*, театрознавець О. *Кисіль*, шевченкознавець П. *Зайцев* та ін. Укр. Громаді у П. в її наук. і вид. справах допомагали видатні рос. філологи і славісти: О. *Пипін*, *Ф. Корш*, *О. Шахматов*, які підписали меморіял Рос. АН в обороні прав укр. мови «Об отмене стеснений малорусского печатного слова». Заходами і з участю декого з укр. і рос. вчених та ряду молодших (Г. *Голоскевич*, В. *Ярошенко*, В. *Ганцов*, Л. *Чикаленко*, О. *Алешо*) діяв з 1906 р. при Петербурзькому Ун-ті «Студенческий Кружок Украиноведения», в якому за 5 рр. було прочитано 50 доповідей. На Бестужевських Курсах заходами студентської громади у 1910-их рр. велися виклади з українознавства — історії укр. літератури (О. Грушевський) та історії України (О. Єфименко). У 1914—17 рр. діяв нелеґальний укр. ун-т під назвою курсів, організований Укр. Клюбом «Громада» та Гол. Студентською Радою.

Проф. Петербурзького Ун-ту були учені укр. роду: філолог Д. *Овсянико-Куликовський*, правники С. *Бершадський* та І. Андрієвський (син Юхима; у 1883—87 рр. ректор ун-ту), історик О. *Лаппо-Данилевський*, економіст М. Туган-Барановський, ботанік і фізіолог В. *Любименко*, економіст П. *Лященко*. Ін. укр. учені у П.: правник і етнограф А. *Маркович*, фізико-хемік В. *Кістяковський* (проф. Петербурзького Політехн. Ін-ту), економіст і фінансист В. *Ковалевський*, гідролог і гідротехнік М. *Максимович*, метеоролог Б. *Срезневський*, зоолог О. *Никольський*, фінансист А. *Маршинський* і багато ін. З П. була пов'язана також діяльність видатних рос. учених, які досліджували різні ділянки знання про Україну: історик В. *Іконніков*, історик літератури В. *Перетц*, згадані вже філологи Пипін, Корш, Шахматов та ін.

З мистців укр. роду або нар. на Україні у цей період стали д. чл. Академії Мистецтв у П.: А. *Куїнджі*, І. *Рєпін*, М. *Пимоненко*, К. *Костанді*, М. *Бодаревський*. Закінчили академію й деякі були в ній викладачами: М. *Мурашко*, С. *Васильківський*, П. *Левченко*, В. *Беклемішев*, М. *Самокиш*, І. *Їжакевич*, Ю. *Бершадський*, Ф. *Красицький*, О. *Мурашко*, О. *Шовкуненко*, Ю. *Лукомський*, О. *Грищенко*, С. *Жук*, К. *Трохименко*, І. *Мозалевський*, М. *Андрієнко-Нечитайло* та багато ін. З графіків у П. працювали: О. Кравченко, В. Конашевич, О. Литвиненко, В. Масютин. У 1907—08 та 1910—17 рр. у П. працював видатний укр. графік Ю. *Нарбут*.

У муз. житті П., зокрема в діяльності Держ. Акад. Капелі та консерваторії брали також активну участь українці: композитори М. *Леонтович*, Я. *Степовий*. М. *Лисенко*. Артистом Імператорської Петербурзької Опери був (з 1901) І. *Алчевський*, гол. дириґентом цієї ж опери до 1914 р. — М. *Малько*. Дир. Муз. Ін-ту у П. в 1913—18 рр. і ред. ж. «В мире искусства» був музикознавець Й. *Миклашевський*.

Під час першої світової війни укр. діячі мистецтва частково гуртувалися в заснованому С. Жуком Укр. Літ.-Художньому Т-ві у П., яке проіснувало до пол. 1918 р.

У П. часто ґастролювали укр. театральні трупи, вперше 1886 р. М. *Кропивницького* з участю М. *Заньковецької*, Г. *Затиркевич-Карпинської*, М. *Садовського*, П. *Саксаганського*, І. *Карпенка-Карого*, пізніше трупи М. Заньковецької і після 1900 р. М. *Старицького*, О. *Суслова*, А. Волика.

Виявами діяльности укр. колонії були також укр. концерти й урочисті академії, влаштовувані гол. у річниці Т. Шевченка, в яких брали участь укр. музики, співаки й актори. Найбільш величними були урочисті Шевченківські святкування у березні 1911 р., з панахидою у Казанському соборі та з вид. альбому «Малюнки Т. Шевченка», впорядкованого В. Мате.

З 1917 р. З березневою революцією 1917 р. Гол. Студентська Рада перетворилася на Тимчасовий Укр. Рев. Комітет м. Петрограду, проголосивши 2 березня відозву «До укр. громадянства, студентства, робітництва, солдатів й офіцерів у Петрограді». 9 березня проголосив свою декларацію Петроградський Відділ Т-ва Укр. Поступовців, перейменований з Громади ТУП. За ініціятивою цих орг-цій 12 березня відбулася велика укр. маніфестація з участю понад 30 000 українців, гол. військ. Окрема укр. делеґація передала гол. Тимчасового Уряду кн. Г. Львову меморандум у справах укр. мови, шкільництва і церкви. 19 березня у П. заснувалася Укр. Нац. Рада, до складу якої увійшли представники діючих у П. 16 орг-цій. До Виконавчого Комітету Ради були обрані: О. Лотоцький, М. Корчинський, П. Стебницький, І. Голоскевич, М. Славинський, Ф. *Слюсаренко*, П. Зайцев. Рада діяла до травня 1917 р., пізніше її функції перебрав укр. комісар при Тимчасовому Уряді П. Стебницький. З представників існуючих далі у П. укр. орг-цій, гол. партійних і військ., створилася Рада Укр. Орг-цій у П., яка проіснувала до пол. 1918 р.

У зв'язку з відродженням укр. державности укр. діячі, військовики, учені й мистці масово виїхали з П. на Україну і т. ч. укр. орг. життя в П. припинилося. В умовах сов. влади всі укр. орг-ції були заборонені або самоліквідувалися. Деяку н.-д. українознавчу діяльність у 1920-их рр. розгорнуло *Ленінградське Т-во Дослідників Укр. Історії, Письменства та Мови*, але й воно було 1933 р. у зв'язку з розгромом укр. науки ліквідоване. Пізніше у Ленінграді знайшли пристановище і працю деякі укр. науковці: бібліограф і літературознавець Ю. *Меженко*, шевченкознавець І. *Айзеншток*, етнограф й історик літератури К. *Копержинський*, історик давньої укр. і рос. літератури В. *Адріянова-Перетц*, історик В. *Пархоменко*, Ф. *Прийма*, М. Моренець, П. Жур, Ю. Марґоліс й ін.

У 1920 р. в П. діяв Петроградський Укр. Театр ім. Шевченка, у 1930–32 — укр. драматичний театр «Жовтень», до складу якого входили О. *Загаров*, Є. *Коханенко*, Ф. *Левицький*. Тепер укр. театру нема. Ленінградські театри тільки час від часу ставлять у рос. перекладах п'єси укр. дорев. й особливо сучасних укр. драматургів.

Не зважаючи на велике збільшення кількости українців нині у Ленінграді, це м. перестало бути осередком укр. культ. чи наук. життя. Про будь-які вияви укр. організованости у Ленінграді в 1940–60-их рр. немає даних.

Укр. П. знайшов частково своє відображення в сучасній укр. літературі: повість О. Ільченка про Т. Шевченка у П. «Петербурзька осінь» (1941), також його одноіменна п'єса, повість Л. Смілянського «Поетова молодість» (1960–62), біографічний роман О. Полторацького «Гоголь у Петербурзі» (1941), поема П. Тичини «Шевченко й Чернишевський» (1954).

Література: Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань 1914; Укр. Наук. Т-во в Петербурзі. ЛНВ. III—IV. Л. 1924; Боцяновський В. До історії укр. театру в Петербурзі за 90-их рр. XIX в. Наук. Зб. Ленінградського Т-ва Дослідників Укр. Історії, Письменства та Мови. I. К. 1928; Лотоцький О. Сторінки минулого. I—III. В. 1932—34; Дорошкевич О. Укр. культура в двох столицях Росії. К. 1945; Луппов С. История строительства Петербурга в первой четверти XVIII века. М.-Л. 1957; Жук С. Укр. Петербурґ і його роля в будуванні Укр. Держави. Шлях Перемоги, Мюнхен. 7 січня — 2 лютого 1958; Бернштейн М. Журн. Основа і укр. літ. процес кін. 50—60 рр. XIX ст. К. 1959; Оглоблин О. Люди старої України. Мюнхен 1959; Моренец Н. Шевченко в Петербурге. П. 1960; Кравців Б. Українознавство в Ленінграді. Сучасність, кн. 10. Мюнхен 1961; Очерки по истории Ленинградского университета. I—II. П. 1962—68; Князев Г., Кольцов А. Краткий очерк истории Академии Наук СССР. М.-П 1964; Корчмарик Б. Духові впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України. Нью-Йорк 1964; Оглоблин О. Опанас Лобисевич Мюнхен—Нью-Йорк 1966; Ступак Ю. Сторінка з історії укр. літературознавства. Укр. Літературознавство. IV. Л. 1968.

Б. Кравців

Петіпа Віктор (1879–1932), драматичний актор, син франц. балетмайстра Маріюса П., нар. у Петербурзі; на сцені з кін. 1890-их рр. на ролях героїв-любовників. Працював у театрах Тифлісу, Києва, Одеси і найдовше у Харкові в тру-

пі М. Синельникова та один сезон (1925–26) на укр. сцені в Театрі ім. І. Франка в ролях Хлестакова («Ревізор» М. Гоголя) і Дон Жуана («Кам'яний Господар» Лесі Українки).

Петличний Іван (*1900), мовознавець родом з Полтавщини, доц. Львівського Ун-ту, дослідник мови І. Франка (зокрема в ділянці синтакси), М. Черемшини й «*Літопису Самовидця*».

Петлішенко Марко (1880—1938), драматичний актор, нар. на Кіровоградщині, брат І. *Мар'яненка,* небіж і учень М. Кропивницького. На сцені з 1895 р. у трупах М. Кропивницького, братів Тобілевичів (1900–07), М. Садовського (1907–15), у Т-ві Укр. Акторів під керівництвом І. Мар'яненка (1916), у Нац. і Держ. Драматичному Театрі (1917–18) у Києві, у Полтавському Театрі та Харківських – Червонозаводському і Ленінського Комсомолу (актор і режисер), перев. на характерних ролях у побутових п'єсах, психологічній евр. драмі та в сов. репертуарі. Кращі ролі: Возний («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Бичок («Глитай, абож Павук» М. Кропивницького), Старий поміщик («Молода кров» В. Винниченка), Гуди-Муха («Рожеве павутиння» Я. Мамонтова), Чирва («Диктатура» І. Микитенка), лоцман Бухта («Загибель Ескадри» О. Корнійчука) та ін. П. знімався також у фільмі («Злива» І. Кавалерідзе). Заарештований під час єжовщини, загинув на засланні.

М. Петлішенко у ролі Янка («Зачароване коло»; 1914)

Петлюра Ольга (1885—1959), уроджена Більська, родом з Прилуки на Полтавщині; вчителька і гром. діячка, дружина Симона Петлюри (з 1909), з яким ділила долю під час визвольних змагань на Україні (1917–20), на еміґрації у Варшаві (з 1920) і в Парижі (з 1924). Похована разом з Симоном П. і дочкою Лесею (1911–41) на цвинтарі Монпарнас у Парижі.

Петлюра Симон (10. 5. 1879 — 25. 5. 1926), держ.-політ. діяч, публіцист, організатор укр. збройних сил, Гол. Отаман Військ УНР, голова Директорії УНР. Нар. у Полтаві від батьків Василя й Ольги (уродженої Марченко), полтавських міщан коз. походження. Початкову освіту П. одержав у церк.-приходській школі, а з 1895 р. навчався у Полтавській Духовній Семінарії, в якій (з 1898) належав до таємної укр. громади, за що 1901 був виключений з семінарії. Як активний чл. громади, що стала ядром Рев. Укр. Партії (РУП) у Полтаві, П. був з 1900 р. її чл. З 1902 р. почав співробітничати в «ЛНВ» і восени того ж року, під загрозою арешту, виїхав на Кубань до Катеринодару, де спочатку вчителював, а потім під керівництвом Ф. *Щербини* працював над архівами Кубанського Війська. За діяльність у Чорноморській Вільній Громаді, що була філією РУП, і співробітництво у закордонних вид. останньої («Добра Новина», «Праця») у грудні 1903 р. був заарештований і, бувши випущений у березні 1904 р. «на поруки», виїхав до Києва, а звідти восени того ж р. до Львова для партійно-орг. праці й участи в редаґуванні органу РУП «Селянин». По амнестії повернувся в кін. 1905 р. до Києва, побувавши на поч. 1906 ще раз у Львові як делеґат утвореної з РУП УСДРП на з'їзді гал. УСДП, і в січні того ж р. виїхав до Петербурґу, щоб разом з П. *Понятенком* і М. *Поршем* редаґувати місячник соц.-дем. напряму «*Вільна Україна*», але в липні 1906 повернувся до Києва, де спершу працював секретарем газ. «*Рада*», а в 1907-08 рр. співред. органу УСДРП «*Слово*», співробітничаючи одночасно в наук. ж. «*Україна*». З 1909 П. оселився в Москві, де для заробітку працював бухгальтером. Там таки одружився з Ольгою Більською. З 1912 П., спільно з О. *Саліковським,* редаґував ж. «*Украинская Жизнь*», що виходив до поч. 1917 р. З 1916 до березня 1917 П. працював у орг-ції на допомогу фронтові «Союз Земств», бувши заступником уповноваженого її на зах. фронті.

С. Петлюра

Ставши гол. Укр. Військ. Комітету Зах. Фронту, П. був делеґований на перший *Всеукр. Військ. З'їзд* у Києві, що відбувся 18–21. 5. 1917, і був обраний гол. Укр. Ген. Військ. Комітету, а при утворенні Ген. Секретаріяту Центр. Ради (28. 6. 1917) став першим ген. секретарем військ. справ і всю енерґію спрямував на створення укр. збройних сил, змагаючись з неприхильним ставленням до них деяких чл. Центр. Ради й відкритим опором рос. кіл. У кін. 1917 р., не погоджуючися з політикою гол. Ген. Секретаріяту В. *Винниченка,* вийшов з уряду й виїхав на Лівобережжя, де зорганізував *Гайдамацький Кіш Слобідської України,* який у січні-лютому 1918 р. відограв вирішальну ролю у боях за Київ і ліквідації больш. повстання, центром якого був Арсенал, взятий укр.

військами під безпосереднім керівництвом П. Після гетьманського перевороту (28. 4. 1918) П. став на чолі Київ. Губ. Земства і *Всеукр. Союзу Земств*, був заарештований гетьманським урядом у липні 1918 і по 4-місячному ув'язненні переїхав до Білої Церкви, де взяв участь у протигетьманському повстанні, по якому увійшов до складу *Директорії* й очолив Армію УНР як її Гол. Отаман. Після відходу Армії УНР з Києва і виїзду В. Винниченка за кордон П. став (11. 2. 1919) гол. Директорії, вийшовши одночасно з УСДРП. У важких внутр. і зовн. умовах протягом 10 місяців він очолював збройну боротьбу Армії УНР (згодом об'єднаних армій УНР і УГА) проти большевиків і Денікіна. Опинившися в оточенні ворожих сил у безвихідному становищі, зокрема після переходу з'єднань УГА до Денікіна, уряд УНР на чолі з П. 5. 12. 1919 виїхав за кордон, до Варшави, шукати підтримки й союзників, а Армія УНР за його наказом пішла у перший Зимовий похід (див. *Зимові походи*). Після укладення *Варшавського договору* й військ. конвенції з Польщею війська УНР під проводом П. спільно з поль. армією повели наступ проти большевиків і 7. 5. 1920 зайняли Київ. Коли в червні того ж року об'єднані армії відступили з Києва, П. продовжував боротьбу з большевиками власними силами, але після перемир'я між Польщею й сов. Росією в жовтні 1920 гол. з'єднання Армії УНР у листопаді перейшли Збруч і були інтерновані в Польщі. П. з урядом перебував якийсь час у Тарнові, пізніше під прибраним прізвищем у Варшаві. З уваги на больш. вимоги до Польщі видати П., у кін. 1923 р. він виїхав до Будапешту, потім до Відня й Женеви і врешті з кін. 1924 оселився в Парижі. Тут керував діяльністю екзильного уряду УНР і заснував тижневик «*Тризуб*». Взагалі П. активну публіцистичну діяльність розпочав замолоду (з 1902 р.) в «ЛНВ» і продовжував її в редаґованих ним періодичних вид. («Вільна Україна», «Слово», «Украинская Жизнь» та ряд ін.), ж. «Україна» й ін., опублікувавши велику кількість ст. гол. на теми гром.-політ. й культ. життя з наголосом на питаннях нац. визволення України, почасти й літ.-мист. змісту («До ювілею М. К. Заньковецької», «Пам'яті Коцюбинського», «І. Франко — поет нац. чести» та ін.). Його публіцистичні праці мали помітний вплив на формування укр. нац. свідомости у передрев. рр. Відновивши публіцистичну діяльність ще у Польщі (брошура «Сучасна укр. еміґрація та її завдання», 1923), у «Тризубі» П. писав гол. на теми недавніх укр. визвольних змагань, про завдання еміґрації і становище України під большевиками. Ст. й брошури П. підписував власним прізвищем і багатьма псевд. (В. Марченко, В. Салевський, І. Рокитний, О. Ряст та ін.) й криптонімами.

Загинув П. у Парижі на вулиці Расіна, 25. 5. 1926 від куль больш. аґента Шварцбарта (див. *Шварцбарта процес*), який стріляв нібито з помсти за жид. погроми, хоч П. був їх рішучим противником протягом усієї своєї діяльности; похований на цвинтарі Монпарнас у Парижі. З іменем П. пов'язана збройна боротьба укр. народу за свою державність у 1917–21 рр. З безкомпромісових позицій укр. державности й незалежности П. не сходив ні як публіцист, ні як політик, ні як військовий. Бувши Гол. Отаманом військ УНР, П. виявив себе добрим організатором і командувачем, що зумів згуртувати під своїм проводом видатних і досвідчених військ. діячів. Як гол. Директорії, він був людиною глибоко ліберальною, гуманною, щирим демократом, прихильником народоправности і водночас політиком великого формату, що не вагався перед відповідальними рішеннями. Широкий погляд і передбачливість виявив він зокрема й у визначенні завдань політ. еміґрації й її ролі в боротьбі за укр. державність.

Не зважаючи на початково неприхильне, а то й вороже ставлення деяких, особливо зах.-укр., кіл до П. як ініціятора Варшавського договору й союзника Польщі, його постать стала вже з другої пол. 1920-их рр. для укр. народу символом боротьби за незалежність України. Серед ворожих до укр. справи сил, зокрема рос.-больш., поняття «Петлюра», «петлюрівщина», «петлюрівці» стали синонімами «Мазепи», «мазепинства», «мазепинців», термінів, що ними окреслюється незалежницький рух, змагання укр. народу за звільнення з-під рос. панування.

Література: Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. Х. 1924; Documents de Simon Petlura à Paris. Париж 1927; Лотоцький О. Симон Петлюра. В. 1936; Симон Петлюра в молодості. Зб. споминів під ред. А. Жука. Л. 1936; Зленко П. Симон Петлюра (Матеріяли для бібліографічного покажчика). Париж 1939; Іванис В. Симон Петлюра — президент України, 1879—1926. Торонто 1952; Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк 1956; Документ суд. помилки. Париж 1958; En notre âme et conscience — la verité sur Simon Petlura. Париж 1958; Desroches A. Le problème ukrainien et Simon Petlura. Le Feu et le Cendre. Париж 1962. *Т. Гунчак* і *Р. М.*

Петляш-Барілотті Олена (* 1890), співачка-лірико-драматичне сопрано і драматична акторка, нар. у Харкові, дочка М. *Садовської;* вчилася у О. *Муравйової* в Києві (1910–13) та у Л. Котоні в Римі (1913–16). Виступала в Театрі М. Садовського (1907–12); з 1917 у оперових

театрах Києва, Одеси, Саратова, Еривану та ін.; виконувала провідні партії як в укр., так і в світовому репертуарі.

Петльований Віталій (* 1914), журналіст і письм. родом з Вінниці. Зб. нарисів і оп. «Двоє» (1947), «Бориславка» (1950), «Каховський репортаж» (1953) та ін.; повісті «Хотинці» (1949), «Дівчина з передмістя» (1955); романи «Сурми грають зорю» (1952), «Аміго» (1959), «Та це ж весна» (перша частина 1962, друга 1965), «Бакени на бистрині» (1967).

Петр Вячеслав (1848–1923), чес. клясичний філолог, викладав у Росії і на Україні у Києві; був проф. Ніженського Іст.-Філол. Ін-ту і Кам'янець-Подільського Ун-ту. «О мелодическом складе арийской песни. Историко-справный опыт» (1899); «О составах, строях и ладах в древнегреческой музыке» (1901), «Речь и пение. Лингвистико-музыкальное исследование» (1906) та ін.

Петражицький-Кулага Іван († 1632), гетьман реєстрових козаків (1631–32), який вів мирну політику супроти Польщі, намагаючися здобути привілеї для козаків. Домагався від поль. сойму, щоб козаків було допущено до вибору короля Володислава IV (1632), ставав в обороні Правос. Церкви; перешкоджав морським походам запорожців проти Туреччини. На коз. раді у Масловому Ставі (вересень 1632) П.-К. був позбавлений гетьманства, а пізніше страчений у Каневі.

Петраківська Юлія (* 1900), педагог, методист дошкільного виховання родом з Києва; праці з дошкільної педагогіки.

Петрановський Ярема, військ. діяч і дипломат, шляхетського роду з Поділля, уманський полковий суддя за Б. Хмельницького, посол гетьмана Виговського до Туреччини, полк. лисянський, згодом чигиринський (1672) і ген. суддя у гетьмана Дорошенка, його посол до Польщі.

Петрахнович (Мороховський) Микола, львівський маляр 17 в.; учень, співр. і спадкоємець маляра Ф. *Сеньковича*, сеньйор львівського малярського цеху (з 1666). Намалював образ Пречистої Богоматері при вході до *Успенської церкви* у Львові та іконостас для цієї ж церкви (1637), який за одними дослідниками не зберігся, за ін. (М. Драган, М. Ґембарович) нині у церкві в Грибовичах В. б. Львова; сім сцен «страстей» і шість ангелів (1664), що не збереглися. П. також приписують натрунний портрет Варвари Лянґишівни (бл. 1635).

Петрашевич Галина (* 1903), скульптор-реаліст родом з Уманщини; вчилася в Уманській мист. декоративній студії та Київ. Художньому Ін-ті (1925–30). Опрацьовує перев. жін. мотиви. В її мист. дорібку понад 300 скульптурних праць, м. ін. «Дівчина з колоссям», «Еспанська жінка», (1938), «Знедолена» (1938), «Колгоспна ланка» (1952), «Сестри» (1954), «Дитино моя» (1957), «Чайка» (1964), портретні скульптури Т. Шевченка, Лесі Українки, сов. діячів культури, автопортрет та ін. П. виконувала також скульптури малої форми — моделі для порцелянового зав. у Городниці.

Г. Петрашевич

Петрашів Павло (1738—72), маляр-іконописець, портретист і пейзажист, родом з с. Рибців на Полтавщині, з коз. родини. З відомих праць П. — іконостаси для Успенської церкви у Кременчуці (1767) і для військ. собору в Лохвиці (1770; збудований на кошти П. *Калнишевського*); на замовлення родини полк. В. Кочубея у Диканьці - ікони і, мабуть, портрети ген. судді В. Кочубея і полк. В. Кочубея з дружиною Марфою (1768), на замовлення ген. Ісакова у Кременчуці — пейзажі (1768), ікона «Покрова» з зображенням козаків і духовенства (1772). Твори П. композиційною розв'язкою близькі до нар. картин; зберігаються у мист. музеях у Дніпропетровському і Сумах та у краєзнавчих — у Полтаві, Сумах і Черкасах.

Петренко Андрій (1881–1957), гром. діяч родом з Полтавщини, чл. Дипломатичної місії УНР у Грузії, з поч. 1920-их рр. у Львові, де працював у Централі Т-ва «Просвіта» і був одним з дир. в-ва «*Хортиця*», у 1939—43 рр. адміністративний дир. Оперного Театру; помер у Львові незабаром після повороту з больш. заслання.

А. Петренко

Петренко Микола (* 1925), поет і журналіст родом з Полтавщини. Зб. поезій «Дні юности» (1957), «Серцем палаючим» (1959), «Весняний засів» (1961), «Суворі береги» (1963), «Ґранітні віхи» (1964), кн. для дітей «Марічка-невеличка» (1963).

Петренко Михайло (1817—?), поет-романтик родом з м. Слов'янського на Харківщині; після закінчення Харківського Ун-ту (1841) служив у різних відомствах. Автор 19 ліричних віршів, друкованих у альманахах «*Сніп*» О. *Корсуна*

(1841), *«Молодик»* І. *Бецького* (1843) і «Южно-Русский Сборник» А. *Метлинського* (1848), що з них деякі стали нар. піснями («Дивлюсь я на небо...», «Туди мої очі...», «Минулися мої ходи...»). Драма «Панська любов» не збереглася. Окремо видана кн.: Забіла Віктор, Петренко Михайло. Поезії. К. 1960.

Петренко Назар (1893–?), політ. діяч; 1918 р. чл. ЦК УПСР (центристів), чл. Повстанського Соціял-Рев. Комітету проти большевиків, пізніше Центр. Укр. Повстанського Комітету в Кам'янці Подільському для боротьби проти Денікіна при Центрі УНР. У 1921 р. засуджений больш. судом у процесі проти В. Голубовича й ін. чл. ЦК УПСР; дальша доля невідома.

Петренко Павло (* 1903), літературознавець, наук. співр. Ін-ту Літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР; читав історію укр. літератури у високих школах Харкова. Після другої світової війни на еміґрації в Німеччині, пізніше у ЗДА. Автор кн.: «Марксівська метода в літературознавстві» (1928), «Григорій Квітка» (1931), «І. Котляревський» (1931), «Творча путь М. Вовчка» (1932), «Один з останніх моґікан» (1968) та ін.; один з авторів редаґованого О. Білецьким «Заг. курсу історії укр. літератури». Серед розвідок, публікованих у журн. та наук. зб., «Укр. ваґанти» (1947), ст. про Т. Шевченка та М. Євшана.

Петренко Юрій (* 1928), поет родом з Київщини; з 1953 р. ред. у Держлітвидаві УССР, пізніше у в-ві «Радянський письм.». Поезії в літ. ж. і окремо зб.: «Журавлі» (1957), «День починається» (1961), «Ритми серця» (1964); переклади з рос., білор. та ін. слов. мов.

Петренко-Критченко Павло (1866–1944), хемік-органік, чл.-кор. АН СССР (з 1932) родом з Херсону; після закінчення Новоросійського Ун-ту працював у ньому до кін. життя (проф. з 1903). Автор понад 85 праць, з них основні присвячені гетероциклічним сполукам, впливові кількости і обсягів замішуючих радикалів на реакційну здатність кетонів, впливові замісників на реакційну здатність органічних сполук.

Петридеси, брати Іван та Йосип, нар. майстрі-скульптори Закарпаття другої пол. 19 в.; жанрові скульптури малих форм у теракоті: «Швець», «Дівчина», «Старий», «Лобур», «Ужгородці»; групові композиції «Правда і неправда», «Нещастя» тощо. П. брали участь у виставках Т-ва Приятелів Штук Красних у Кракові у 1880–90-их рр.

Петрик, див. *Іваненко* Петро.

Петрик Петро (* 1886), військ. і гром.-осв. діяч. Сотн. Укр. Гал. Армії, організатор і командир 5 Сокальської Бриґади; довголітній керівник орг.-осв. відділу при Гол. виділі «Просвіти» у Львові та гол. філії «Просвіти» м. Львова. Тепер у ЗДА.

Петриків (I–9), м. над Прип'яттю на Поліссі, р. ц. Гомельської обл. БССР; 6 300 меш. (1959). Пристань, цегельня, суднобудів. майстерні.

Петриківка (V–15), с. м. т. на Придніпровській низовині Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.; 9 700 меш. (1965). Фабрика «Дружба» (виробляє вишивані речі, перев. на подарунки), музей декоративного мистецтва. П. — давній центр *петриківського розпису.* П. заснована 1772 р.

Петриківський розпис, поширений у побуті с. м. т. *Петриківки* у вигляді стінопису, що заміняв килими та прикраси речей хатнього вжитку. П. р. базується на орнаменті, перев. рослинному, як його застосовувано в побуті запорожців, у прикрасах їх житла, посуду, зброї. Основні види орнаментальних композицій П. р.: горщики на квіти, букети, гілочки, окремі квіти та смуги фриза («бігунчики»); традиційні кольори: зелений, червоний, синій, жовтий. Настінні розписи виконувалися охрою, крейдою, сажею, кольоровими глинами і саморобними рослинними фарбами, розведеними на яєчному жовтку, молоці, вишневому клеї. Замість пензля користувалися пальцем, саморобними щіточками з котячої шерсти та паличками з оситнягу. Петрівчани також вирізували малюнки з кольорового паперу (напр., для прикраси комина), що були прототипом «мальовок» (орнамент, мальований на папері).

З 19 в. Петриківка стала центром поширення стінопису, мала своїх півпрофесійних майстрів; «мальовки» продавалися на базарах. З 1936 р. у Петриківці існує школа декоративного малювання. Її випускники застосовують П. р. у стінописі, мист. пром-сті, у книжковій графіці. Відомі майстрі: Т. *Пата,* Н. Білокінь, О. Пилипенко, Г. Ісаєва, В. Клименко, Г. і В. *Павленко,* В. Кучеренко, М. Тимченко, М. Шишацька, Ф. Панко та ін. Деякі з них застосовують в орнаменті нові елементи, зокрема з мотивами сов. емблематики й тим порушують традиційну композиційну схему.

Петрицький Анатоль (31. 1. 1895 — 6. 3. 1964), визначний маляр, ґрафік і один з основоположників укр. театрального декоративного мистецтва, родом з Києва. З 1912 р. учився у Київ. Художньому Училищі, з 1915 — у В. *Кричевського,* у 1922–24 рр. у Вищій Художньо-Техн. Майстерні (ВХУТЕМАС) у Москві; проф. Харківського (1931–33) і Київ. (1946–50) художніх ін-тів. У театрально-декоративному мистецтві дебютував у 1915 р., розмалювавши стіни й завіси

театру-балагану для п'єс у стилі бурсацьких інтермедій у Києві. У 1916 оформляв театральні вистави у Ромні; у 1917–22 – декоратор численних київ. театрів («Ґротеск», «Дім Інтермедій», «Молодий Театр» – 1917–19, оперовий ім. К. Лібкнехта, І Держ. Драматичний Театр ім. Т. Шевченка, рос. театр Соловцова), 1922—24 — моск. («Кривий Джіммі», оперовий Зиміна, драматичний кол. Корша), 1925–30 харківських (Театр ім. І. Франка, Театр Революції, Театр Опери й Балету). У 1942–43 рр. П. працював у Театрі Опери й Балету в Алма-Аті, був на фронті й після війни повернувся до Театру Опери і Балету в Києві (1945–59, з перервами), а з 1957 р. оформлював вистави Укр. Держ. Ансамблю Танцю УРСР (П. Вірського).

А. Петрицький

П., як декоратор, прихильник театральної умовности. На декоративному панно він відтворював сюжети з античної історії в поєднанні з укр. лубком, персонажі «комедії дель арте» – на тлі укр. орнаменту; в «Царі Едіпі» Софокла («Молодий Театр») вжив обсягові декорації, у виставі «Вертеп» стилізував персонажі нар. лялькового театру; у «Тартюфі» Мольєра (Театр ім. Т. Шевченка) та «Вії» О. Вишні (за М. Гоголем; у Театрі ім. І. Франка) поєднував пласкі ширми, завіси та падуги з стилізованими костюмами. У 1930-их рр. працював перев. в опері, дотримуючися принципу «кольорової партитури у виставі». Оформляв опери й балети у Києві, Харкові, Одесі й Москві («Тарас Бульба» М. Лисенка, «Сорочинський ярмарок» М. Мусорґського, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Перекоп» Ю. Мейтуса – В. Рибальченка – М. Тіца, «Лілея» К. Данькевича та ін.). У драмі кращі оформлення вистав: «Дон Карльос» Й.-Ф. Шіллера та «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука в Театрі ім. І. Франка і в опері. На кін. 1930-их рр. під тиском єдиного стилю соцреалізму перейшов до реально-психологічного зображення людської постаті, замість узагальненої її живописно-ритмічної побудови. Проте і в найбільш офіційних виставах п'єс О. Корнійчука («Макар Діброва» 1949, «Калиновий гай» 1950) спромігся зберегти нац. кольорит. Останнє визначніше оформлення – балет В. Гомоляки «Чорне золото», (1960).

Малярські твори П. почав експонувати з 1913 р. у Новгороді Сіверському і (з 1914) у Т-ві Київ. Мистців. У 1913–20 рр. мали успіх серія картин «Цирк», картини «Жнива» (не збережені), далі «Інваліди», які виставлялися на Б'єннале у Венеції 1927. Відомі ще натюрморти, квіти і пейзажі (гол. як елементи театральних декорацій). П. двічі втратив, через пожежі, увесь свій мист. дорібок – 1918 р. у Києві й 1924 – в Москві. З 150 портретів, які П. виконав 1928–33 рр. для проєктованого у Харкові Літ. Музею, залишилося ледве 10 акварельних, решта за наказом партії 1933–39 була знищена. Така сама доля зустріла і його монументальні малярські роботи 1920–30-их рр. (стінні розписи: «Дума про Самійла Кішку», «Дума про Марусю Богуславку», «Громадянська війна», «Больш. будівництво») та 30 дощок проєкту внутр. оформлення укр. павільйону на Всесоюзній Сіль.-Госп. Виставці у Москві (1937). Ідейно П. найближче стояв до *ОСМУ*.

У графіці П. дав цілу гаму стилів – від барокко (обкладинка «ЛНВ», 1919) до футуризму (ж. «Мистецтво», 1919). У 1920–30-их рр. оформлював і ілюстрував 5 журн. (серед ін. «Літ. Ярмарок») і понад 30 кн. Рисами кубізму і експресіонізму позначені ілюстрації у «Завойовниках» Ю. Яновського (1932) і зб. творів С. Голованівського (1932). У 1927–29 рр. П. був мист. ред. «*Червоного Перцю*».

П. належить до найвизначніших укр. мистців. Він добре опанував малярські принципи Сезанна – будувати картини лінією, площиною і кольором. П. по-новому підійшов до укр. історії й етнографії, нац. мотиви в його мистецтві звучать свіжо, як нововідкриття. Його модернізм досконало й органічно поєднується з укр. нар. мистецтвом, яке у своїй основі також антиреалістичне. Монографію про П., роскішно видану в-вом «Рух» (1931), знищено. Вийшов тільки альбом «Театральні строї» з текстом В. Хмурого (1929), П. Цибенка «А. Г. Петрицький» (1951), «Анатоль Петрицький. Каталог виставки» (1967) і «Анатоль Петрицький», альбом, текст монографії І. Врони (1968).

В. Ревуцький і *С. Гординський*

Петрицький Михайло (1865–1921), гром. діяч, педагог; видавець і ред. газ. «*Гайдамаки*», організатор укр. життя в Копичинецькому пов., 1907–18 посол до австр. парляменту від Нац.-Дем. Партії. Старшина Укр. Гал. Армії; помер, замучений большевиками у Харкові.

Петрицький Петро (1855–1919), суспільний діяч, гр.-кат. свящ.; організатор Рогатинщини, відстоював права укр. мови, один з організаторів першого гал. аґрарного страйку 1902. Помер у поль. тюрмі.

Петришин Володимир (* 1929), математик родом із Львова, з 1950 р. у ЗДА. У 1961-64 рр. наук. співр. Курантського Матем. Ін-ту при Нью-Йоркському Ун-ті, у 1964—68 рр. доц., згодом надзвичайний проф. Чікаґського Ун-ту, з 1968 – проф. Ратґерського Ун-ту в Нью-Джерсі; д. чл. НТШ і ряду амер. наук. т-в. Понад 40 праць з ділянки математики. Розробив теорію ітеративних і проєктних метод для вирішення К-позитивних оперативних рівнянь у просторах Гільберта; довів нову теорему нерухомої точки для П-компактних операторів; увів нові ітеративні методи для вирахування нерухомих точок нелінійних операторів і властивих чисел та функцій несиметричних ліній операторів; запровадив у матем. літературу нове поняття т. зв. А-властивого оператора; разом з Ф. Е. Бровдером розробив топологічну теорію ступеня для А-властивих операторів.

В. Петришин

Петришин (псевд. Любомир Селянський) Іван (1850—1913), нар. учитель у Галичині, письм.-популяризатор. Ред. ж. «*Прапор*» (1908—12), співр. гумористичних і політ. журн. і газ.: «Комар», «Зеркало», «Хлопська Правда», «Зоря», календарів «Запорожець». Автор популярних кн.: «У 50-у річницю знесення панщини і відродження Гал. Руси» (1898), «Гостинець з Америки, або Наука про се, як у світі жити» (1906), іст. оп. «Ясне сонічко Руси-України» (1911), «Орлеанська Дівчина» (1912) та ін.

Петрів Всеволод (1883—1948), військ. і гром.-політ. діяч родом з Києва, військ. письм. і педагог, ген.-хорунжий Армії УНР, д. чл. НТШ. Полк. ген. штабу рос. армії, у 1917 р. начальник штабу туркестанської дивізії; після революції зорганізував з українців тієї дивізії *Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка*, на чолі якого брав участь у боях з большевиками у Києві (січень 1918) та у крим. поході *Запор. корпусу* (березень—квітень). У 1919—20 рр. начальник *Спільної Юнацької Школи*, командир Півн. дивізії, командувач Волинської групи, військ. мін. (у кабінеті І. Мазепи з серпня 1918), інспектор піхоти та вкінці начальник Ген. Штабу. На еміґрації у Польщі, з 1923 р. у Празі (лектор Укр. Високого Пед. Ін-ту ім. М. Драгоманова, чл. Укр. Іст.-Філол. Т-ва тощо). З 1945 р. в Німеччині. Наук. праці: «Схема разведки» (1911), «Нарід та військо» (1926) й ін. Численні ст. у військ. і заг. журн. та газ. («Літопис Червоної Калини», «Табор», «За Державність», «ЛНВ», «Діло» й ін.) перев. на теми історії формування війська на Україні 1917—20 рр., співр. «Укр. Заг. Енциклопедії» у Львові (Армія УНР). «Спомини з часів укр. революції 1917—21» (4 частини, 1927—29). Помер в Авґсбурзі.

В. Петрів

Петрів Денис (1889—1944), учитель, пізніше управитель нар. школи ім. М. Шашкевича у Львові, діяч Т-ва *Взаємна Поміч Укр. Вчительства*. Праці і ст. з методики і дидактики навчання в нар. школах, гол. з природознавства і географії, співр. пед. журн.

Петрів Іванна (* 1892), уроджена Мурська, дружина Дениса П., педагог і гром. діячка, учителька нар. шкіл (1918—44 у Львові); на еміґрації в Німеччині, Бельгії і (з 1954 р.) в Канаді. Співавторка (з своїм чоловіком) методичних підручників і зразкових лекцій з природознавства, авторка методичних мовних вправ, співр. пед., дитячих і заг. характеру журн. і газ.; «Діти говорять» (методика мовних вправ, 1934), «Як учити неграмотних» (1934), «Буквар» (1935) та ін.

І. Петрів

Петрів батіг, Петрові батоги, цикорій дикий (Cichorium intybus L.), багаторічна зілляста рослина з родини кошичкоцвітих. Росте по всій Україні звич. як бур'ян на полях, узбіччях доріг, засмічених місцях тощо. Містить гірку речовину, цукор й інулін. Коріння П. б. уживають як гірку речовину для збудження діяльности органів травлення і як суроґат кави. Прикореневі листки — як салату. Цикорій городній (C. endiviva L.) вирощують на городах, використовують як салату.

Петрів хрест (Lathraea L.), рід паразитних багаторічних рослин. На Україні росте один вид — П. х. лускатий (L. squamaria L.), з родини ранникуватих; раніше його включали до родини вовчкуватих (заразихових). Паразитує гол. чином на кориннях ліщини і буках. Росте у ті-

нистих листяних лісах у ліс. і лісостеп. р-нах.

Петрівка (V–20; кол. Караєчник, пізніше – Петропавлівка), с. м. т. на Донецькій низовині Станично-Луганського р-ну Луганської обл., положене над р. Євсугом; 7 200 меш. (1966).

Петрівка (VI—11), с. м. т. на Причорноморській низовині Комінтернівського р-ну Одеської обл.; 4 000 меш. (1965).

Петрівське, с. Охтирського р-ну Сумської обл.; тут досліджували (1958) слов. городище роменського типу (9–10 вв.) та одночасний курганний могильник б. нього. Культурний шар 11–12 вв. на городищі вказує, що воно було пристановищем для навколишнього населення в часи небезпеки.

Петрівське (V—19), м. Луганської обл. підпорядковане Краснолуцькій міськраді; 22 000 меш. (1966); харч. пром-сть, зав.: залізобетонних виробів, щебінковий.

Петрівський Михайло (* 1897), кан. письм. родом з Галичини, у Канаді з 1912 р.; літ. працю почав з 1917 оп. в кан. і амер. пресі. Комедія «Канадійський жених» (1918), новелі «Магічне місто» (1927), «Тайна срібного острова» (1935) й ін.; писав також англ. мовою й друкувався в англ. пресі.

Петрівський графітоносний район, група родовищ *графіту* в Кіровоградській обл. поблизу с. м. т. *Петрового,* к. гирла балки Власівської і дол. Інгульця. У геол. будові р-ну беруть участь різні докембрійські комплекси порід, зібрані у дві антиклінальні складки півн.-зах. простягання, розділені Бабенково-Водянською синкліналлю. Пром. скупчення графіту зосереджені гол. ч. у графітобіотитових ґнайсах нижньої частини метаморфічної світи. Вміст графіту у пром. шарах становить 5–15% і подекуди більше. Заг. геол. запаси графіту 18 млн т.

Петрійчук О., див. *Мох* Микола.

Петріна Роман (* 1903), хореограф-педагог у ділянці сценічного нар. танцю, родом із Стрия. У 1942–44 рр. провадив курси укр. нар. танцю у Стрию, пізніше в Німеччині, з 1950 у ЗДА, влаштовує курси у Нью-Йорку і околиці.

Петро, митр. київ. і всієї Руси 1306—26, родом з Волині або Галичини. Ставши з ігумена Ратненського манастиря номінатом на митрополію Галицьку 1305, був поставлений Київ. митр., переселився на Московщину і переніс митрополію з Києва на півн., остаточно 1322 р. до Москви. Сприяв моск. кн. у зміцненні моск. князівства. Канонізований 1340 р.

Петро I (1672–1725), рос. цар (з 1682), з 1721 імператор, син царя *Олексія Михайловича.* За малолітством П. I й старшого брата його, царя Івана V, реґенство було в руках їх сестри, царівни Софії Олексіївни (до 1689), а після смерти Івана (1696) П. I став єдиним самодержцем. П. I провадив широку й аґресивну зовн. політику. Росія, за активною участю укр. війська, продовжувала, як учасник антитур. Священної Ліґи (Австрія, Польща, Венеція, Ватикан), розпочату ще за правління Софії війну з Кримом і Туреччиною (Крим. походи 1687 і 1689, Озівські й Дніпровські походи 1690-их рр.), що завершилася захопленням півн. узбережжя Озівського м. й ліквідацією тур.-тат. фортець на дол. Дніпрі (Карловицька угода 1698–99 і Константинопільський мир 1700). 1700 р. П. I, у спілці з Данією й поль. королем Авґустом II, курфюрстом Саксонії, розпочав велику Півн. війну проти Швеції, в якій змушена була взяти участь й Україна. Війна, що тривала з перемінним успіхом (Нарвська поразка росіян 1700, Полтавська перемога П. I 1709), закінчилася Ніштадтським миром 1721, який закріпив за Росією кол. швед. володіння на сх. Балтиці – Інґерманляндію (з новою столицею Росії — Санкт-Петербурґом), Естляндію, Ліфляндію, частину Фінляндії і забезпечив Росії вигідне стратегічне становище в Курляндії. Невдала війна з Туреччиною 1710—11 (поразка Росії на р. Пруті), що закінчилася Прутським миром 1711, який позбавляв Росію її завоювань над Озівським м., на деякий час зупинила дальшу рос. експансію на Південь. Зате успішна війна з Іраном 1722—23 рр. зміцнила рос. позиції на Закавказзі. Ці війни важким тягарем лягли на людність, особливо на Україні.

У царині внутр. політики П. I здійснив низку важливих реформ, що мали на меті шляхом техн. і культ. европеїзації Московщини розбудувати могутню імперію й створити міцний ґрунт для дальшого розвитку рос. абсолютизму та імперіялізму. У 1697—98 рр. П. I побував за кордоном (у Німеччині, Голляндії, Англії), де знайомився з різними сторонами евр. життя, техніки й культури. Повернувшися до Москви, П. I жорстоко придушував численні вияви опозиції (стрілецький бунт у Москві тощо) й соц. та нац. невдоволення в різних частинах держави (повстання в Башкирії 1703–06, в Астрахані 1705–06, Булавинське повстання на Дону 1707–08 тощо). За П. I була організована військ. система, наслідком чого була утворена велика реґулярна армія, військ. фльота тощо. Великі зміни введено в адміністративний устрій держави: утворено Сенат, як вищу адміністративно-суд. установу (1711), колеґії, замість старих

моск. «приказів» (1718–22), нові суд., фінансові й контрольні органи; запроваджено поділ на губернії (1708); реорганізовано вище церк. управління (ліквідація патріярхату й утворення Синоду у 1721). У царині соц.-екон. П. I, замість старих «вотчин» і «помєстій», створив єдину систему поміщицького землеволодіння з обов'язковою службою дворянства, запровадив нову систему податків, зокрема т. зв. «подушний податок», вживав усіх заходів, іноді дуже суворих, для розвитку торгівлі й пром-сти (зокрема метал., суднобудів., текстильної тощо) під доглядом і контролем держави (система торг.-пром. монополій тощо). Для роботи на фабриках і зав. приписувано до них велику кількість селян. На будову каналів (зокрема Ладозького) було зігнано десятки тис. робітників з різних кінців держави, зокрема з України. П. I дбав про поширення освіти, заг. і гол. техн., друку книжок (зокрема т. зв. «гражданским шрифтом»); запровадив (1700) Юліянський календар. За П. I почала виходити перша в Росії газ. «Ведомости» (1702) і силами евр. учених у Петербурзі була заснована Академія Наук (1724).

Політика П. I на Україні до 1708 була продовженням традиційної моск. політики, яка поступово обмежувала суверенні права України. Після переходу України на бік Швеції в 1708, особливо після швед.-укр. поразки під Полтавою 1709, рос. уряд запровадив на Україні режим терору (руйнація Батурина 1708) й військ. окупації та політику брутального втручання у всі ділянки укр. життя. Влада гетьмана була дуже обмежена, а після смерти гетьмана I. Скоропадського (1722) П. I не дозволив обрати його наступника. Контроль, а значною мірою й керування Гетьманщиною, перейшли у руки *Малоросійської колеґії* (1722). Опозиція з боку укр. уряду на чолі з наказним гетьманом П. *Полуботком* (1722–24) викликала нові рос. репресії: Полуботок і вища старшина були депортовані до Петербурґу й ув'язнені в Петропавлівській фортеці, де Полуботок і помер (1724). В укр. іст. традиції, яку яскраво виявив Т. Шевченко («Сон», «Великий Льох», «Іржавець» тощо) збереглася пам'ять про П. I як гнобителя України. *О. Оглоблин*

Петро II (1715–30), рос. імператор (1727–30), внук Петра I, син страченого з наказу батька царевича Олексія. За малолітством П. II фактичним реґентом імперії став кн. О. *Меншиков*. Маючи великі маєтки й торг. інтереси на Україні, Меншиков сприяв тому, що рос. уряд скасував податки, накладені на Гетьманщину Малорос. колеґією, яку незабаром було ліквідовано, а керування укр. справами перенесено з Сенату до Колеґії Закордонних Справ. З уваги на тодішню міжнар. ситуацію, рос. уряд був змушений дозволити вибори нового гетьмана, яким став, під впливом Меншикова, миргородський полк. Данило *Апостол*.

Петро III Федорович (1728–62), рос. імператор (1761–62), внук *Петра I*, син його дочки Анни й герцоґа Гольштайнського Карла Фрідріха, давнього приятеля родини Орликів і оборонця укр. інтересів у Петербурзі. Продовжуючи цю традицію, П. III і як престолонаслідник, і бувши вже імператором, оточував себе українцями (А. *Гудович*, якого П. III хотів зробити гетьманом; Василь *Ханенко;* С. Карнович та ін.), які сподівалися від нього нових поступок на користь своєї батьківщини. У внутр. політиці П. III скасував Таємну Канцелярію, видав указ, що звільнив дворянство від обов'язкової служби, наказав секуляризувати манастирські маєтки тощо. У зовн. політиці П. III орієнтувався на Пруссію, припинив Семилітню з нею війну й уклав союзний договір, готуючися до нової війни — за гольштайнські інтереси — з Данією. Це, поряд з ін. причинами, викликало опозицію з боку двірських кіл, вищого дворянства й духовенства, яку очолила дружина П. III — *Катерина II*, що зробила (у червні 1762) держ. переворот і оголосила себе імператрицею. П. III був заарештований і незабаром убитий. *О. О.*

Петро з Пряшева, маляр 15–16 в.; виконав образи з життя Богородиці і св. Миколая для вівтаря церкви у Пряшеві (1497–1506).

Петро і Павло, апостоли Христа, померлі мученицькою смертю у Римі 67 р., св. христ. Церкви. Для відзначення їхньої пам'яті у христ. календарі встановлене їх спільне свято 29 червня ст. ст. (12 липня н. ст.), дуже популярне серед укр. й ін. народів, попереджене постом — Петрівкою. У христ. іконографії і в нар.-христ. мітології Петро зображується як воротар неба, з ключами в руках, Павло звичайно з мечем, інколи з книжкою. В укр. нар. колядках, віршах, апокрифах, леґендах П. і П. виступають як плуґатарі, охоронці поля і врожаю, супровідники Господа Бога в його мандрівках по світу. В нар. обрядовості свято П. і П., як і піст, що його попереджує, пов'язувалося з деякими зближеними до купальських іграми і звичаями (гойдання на гойдалках і в колисках, пускання клечальних вінків на воду, співання петрівчаних пісень, запусти), як також з влаштовуванням

хлопцями-пастухами частуванням («петрик», «петрикування»).

Петро Італієць (Petrus Italus), львівський архітект пол. 16 в., італ. походження, з Люґано (Швайцарія). Відомі будови П. І. у Львові: *Успенська церква* (1547–59) і житловий будинок при вулиці Вірменській та костьол у Бистричу. На будовах П. І. помітний вплив італ. ренесансу.

Петро Могила, див. *Могила* Петро.

Петро Ромоданов, єп. УАПЦ з 1923 р. Працював на Лохвиччині, у Дніпропетровському і в Харкові; 1926–27 рр. гол. Президії Всеукр. Правос. Церк. Ради, згодом відійшов від праці в УАПЦ. Дальша доля невідома.

Петров Артем (1779–1849), лікар, вчений у галузі ветеринарії родом з Полтавщини; з 1809 р. проф., з 1837 — заслужений проф. і академік Ветер. відділу Моск. Мед.-Хірургічної Академії. Праці про цингу, утримання та розведення коней, парувальну хворобу, ветер. хірургію.

Петров Віктор (літ. псевд. В. Домонтович, Віктор Бер; 1894–1969), письм., літературознавець, етнограф й археолог, родом з Катеринослава; д. чл. НТШ. Закінчив Холмську гімназію (1913) і Київ. Ун-т (1918). У 1920-их рр. співр., з 1927 керівник Етногр. Комісії ВУАН, 1925–29 співред. (разом з А. *Лободою*) «Етнографічного Вісника»; з 1934 р. співр. Ін-ту Історії Матеріяльної Культури, 1941 дир. Ін-ту Укр. Фолкльору, 1944–45 співр. Укр. Наук. Ін-ту у Берліні. На еміґрації у Зах. Німеччині; з 1945 р. проф. УВУ і Богословської Академії у Мюнхені, співр. в-ва «*Укр. Трибуна*», чл. ред колеґії ж. «*Арка*». З 1949 р. в СССР; працював в Ін-ті Іст. Матеріяльної Культури АН СССР у Москві, з 1956 — старший співр. Ін-ту Археології АН УРСР у Києві, завідувач його наук. архіву. П. автор біографічних романів «Аліна і Костомаров» (1929), «Романи Куліша» (1930) і виданих під псевд. В. Домонтович романів й оп. «Дівчина з ведмедиком» (1928), «Доктор Серафікус» (1947), «Без ґрунту» (1948), як також багатьох оп., друкованих у періодичних вид. З літературознавчих праць П. важливіші: дисертація «Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки» (т. I, 1929), «Провідні ідеї сучасного шевченкознавства» (1946), огляд «Укр. інтеліґенція — жертва сталін. терору» (1955; виданий з рукописів П. на еміґрації). У ділянці етнографії П. автор кількадесятьох ст. і праць, між ними: «Місце фолкльору у краєзнавстві» (1927), «Вогнезрубне хліборобство та хліборобський культ вогню» (1930), «З студій про передклясове суспільство» (1933). Як археолог П. розкопував пізньотрипільські й ранньослов. поселення, досліджував антську культуру «полів поховань» і скитські пам'ятки, опублікував щоденник розкопів В. Хвойки у Зарубинцях; автор праць «Походження укр. народу» (1947), «Зарубинецький могильник» (1957), «Іст. географія та проблеми слов. етногенезу на матеріялах гідронімії» (1966), «Скіфи. Мова і етнос» (1968), «Подсечное земледелие» (1968) та ін. *Б. К.* і *Я. П.*

В. Петров

Петров Йосип (1806–78), видатний оперовий співак-бас родом з Єлисаветграду; у 1820-их рр. виступав на Україні в провінційних трупах Д. *Жураховського*, згодом у М. *Штейна* в різноманітному репертуарі, з 1830 р. у Петербурзькому оперовому театрі. П. був першим виконавцем ряду гол. партій опер Ґлінки («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила»), Даргомижського («Русалка» і «Камінний гість») та Мусорґського («Борис Ґодунов»). Основоположник рос. вокальної школи.

Й. Петров

Петров Микола (1840–1921), історик укр. літератури й науки, етнограф, рос. походження, родом з Костромської губ., чл. Укр. Наук. Т-ва у Києві (з 1907), д. чл. НТШ (з 1911), чл.-кор. Петроградської АН (з 1916), д. чл. УАН (з 1918). Закінчивши Київ. Духовну Академію (1865), викладав у Волинській Духовній Семінарії і (з 1870) у Київ. Духовній Академії, проф. якої став 1876 р. і був організатором і дир її Церк.-археологічного музею. Одна з перших праць П. «О словесных науках и литературных занятиях в Киевской Академии» (1866–68) стосується шкільних піітик 17–18 вв. У «Очерках из истории украинской литературы XVII–XVIII веков» (1880, 2 вид. 1911) поданий опис і виклад старовинної укр. шкільної драми. В «Очерках по истории украинской литературы XIX ве-

М. Петров

ка» (1884) П., розглядаючи укр. літературу як «самодостатню галузь», дав еклектичну спробу виявлення в ній рос. впливів, що ґрунтовно заперечив М. *Дашкевич*. П. також автор праць про творчість Г. Сковороди, О. Кониського, О. Лобисевича, І. Котляревського, В. і М. Гоголя й ін. У своїх багатих на фактичний матеріял літературознавчих дослідженнях П. дотримувався порізняльно-іст. методи. Кількістю зібраного матеріялу цінні також «Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии» (тт. 1–5, 1904–08) й опубліковані П. описи рукописних колекцій Церк.-Археологічного Т-ва при Київ. Духовній Академії (1874–77) та рукописних фондів ін. київ. бібліотек (3 тт., 1892–1904). Низка праць П. присвячена дослідженням з археології, музейництва, образотворчого мистецтва: «Историко-топографические очерки древнего Киева» (1897), «Черниговское зодчество XI–XII вв.» (1915), альбом визначних пам'яток Києва та ін. В етногр. працях П. писав про укр. нар. елемент у ранніх творах М. Гоголя (1902), про укр. іст. пісні, леґенди, про сліди впливу рос. билин на укр. нар. усну словесність, про укр. нар. свята, театр (вертеп, інтермедії) тощо. Окрему групу праць П. становлять монографії «Холмская Русь» (1887), «Волынь» (1888), «Подолія» (1891), «Бессарабия» (1894). Життєпис П. надрукований у ЗІФВ УАН, 1919, кн. І. *Р. М.*

Петров Микола (1875—1940), вчений у галузі фотографії. Викладав у Київ. Політехн. Ін-ті (1905–20). проф. Київ. Фотографічного (1920–24), Художнього (1924–30) ін-тів, Ін-ту Кінематографії (з 1930) тощо; праці з теоретичної і мист. фотографії. П. розробив і удосконалив деякі процеси мист. друку, виховав ряд укр. працівників кіна і фотографії (Д. *Демуцький*, С. Шиманський, П. Новицький та ін.).

Петров Олексій (1859–1932), історик і славіст, проф. Вищих Жін. Курсів (з 1887), пізніше Петербурзького Ун-ту, д. чл. НТШ (з 1925); по першій світовій війні на еміґрації у Празі. Автор праць з іст. і етнографії Закарпаття. Важливіші: «Заметки по этнографии и статистике Угорской Руси» («Журнал Министерства Народного Просвещения», 1892), «Материалы для истории Угорской Руси» (I–VII тт. 1905–14, VIII т. 1923), «Канонические визитации 1750–67 в вармедях Землинской, Шариской и Абауйской» (Наук. зб. «Просветы», 1924), (Národopisná mapa Uher. z r. 1773 podle současných úředních údajů» (1924), «Древнейшая церковно-славянская грамота о Карпаторусской территории 1404. К основанию Грушевского монастыря в Мармароще-не» (Sb. filol. České Ak. Věd a Umění, 1925), «Karpatoruské pomístní názvy z poloviny XIX a počátku XX st.» (1929), «Древнейшие грамоты по истории карпаторусской Церкви и иерархии» (1930) та ін.

Петрова Євгенія (* 1903), акторка родом з Києва. З 1923 р. у театрі «Березіль», з 1933 у Харківському Держ. Укр. Драматичному Театрі ім. Т. Шевченка, у 1952–59 рр. у Київ. Держ. Укр. Драматичному Театрі ім. І. Франка. Кращі ролі: Джен («Марія Тюдор» В. Гюґо), Марися («Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого). Варвара («Гроза» О. Островського), Зося («Богдан Хмельницький» О. Корнійчука) та ін.

Петрове (V–14), с. в півн. частині Причорноморської низовини над р. Інгульцем; 5 500 меш. (1965). Зав.: цегельно-черепичний, маслоробний. Засноване у 18 в. Поблизу П. розташований *Петрівський графітоносний р-н.*

Петрович (псевд. Сеника) Василь (1880–1914), актор родом з Жидачівщини (Галичина), з 1897 р. в театрі *«Руської Бесіди»;* кращі ролі: де Сільва (в «Урієль Акоста» К. Ґуцкова), Вільгельм Тель (в однoім. п'єсі Й. Шіллера), Гнат («Назар Стодоля» Т. Шевченка), Микола («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Гриць («Ой, не ходи, Грицю . . .» М. Старицького), Леопольд («Жидівка» Ж. Галеві) та ін.

Петрович Тимофій, київ. ґравер першої пол. 17 в.; ксилографічні ґравюрні ілюстрації до вид. «Бесѣд» *Івана Золотоустого* (1623 і 1624) в дусі мистецтва епохи Ренесансу.

Петровське (VIII–23), с. на Сх. Передкавказзі над. р. Калаусом, р. ц. Ставропільського краю РСФСР. За переписом 1926 р. українці становили в Петровському р-ні 40,8% всього населення.

Петровський Григорій (1878–1958), сов. партійний і держ. діяч родом з Харкова. Був робітником на зав. у Катеринославі, Харкові, Миколаєві, на Донбасі й у Маріюполі; 1895 р. приєднався до рев. руху, 1897 став чл. Катеринославського Союзу боротьби за визволення роб. кляси, організував соціял-дем. роб. гуртки. 1912 р. був обраний депутатом до 4 Держ. Думи від Катеринославської губ. (по роб. курії) і очолив больш. фракцію в Думі, де м. ін. виголосив 2. 6. 1913 промову, написану В. Леніном, проти нац. гноблення на Україні та в ін. країнах Рос. Імперії; у листопаді 1914 був заарештований і засланий до Сх. Сибіру. З червня 1917 у Петрограді, де брав активну участь у підготовці жовтневої революції; на короткий час був посланий Леніном на Україну для організації робітництва й боротьби проти Центр. Ради.

3 листопада 1917 р. нар. комісар внутр. справ РСФСР, був співорганізатором ВЧК; як чл. рос. делеґації підписав 3. 3. 1918 р. Берестейський мир з німцями. У березні 1919 р. на III Всеукр. З'їзді Рад П. обрано гол. ВУЦВК і на цьому посту, з яким були пов'язані з 1922 обов'язки заступника гол. ЦВК СССР, П. перебував до 1938 р., виконуючи репрезентативно-пропаґандивні обов'язки «всеукр. старости». П. належав до тих керівних діячів КП(б)У, які відкинули лінію укр. комунізму, схвалену Гомельською нарадою (листопад 1919) під керівництвом Ю. Лапчинського, а при створенні СССР 1922 р. виступав проти групи О. Шумського, яка вимагала конфедерації, а не федерації респ. 1921–33 П. керував комітетами незаможних селян (комнезамами). На його честь м. Катеринослав 1926 р. було перейменоване на Дніпропетровське.

П., виконуючи в першу чергу репрезентативні функції, належав до тих керівних діячів УССР, які не мали вирішального політ. впливу, хоч у 1920-их рр. і він відстоював інтереси УССР перед московським централізмом (бюджетні справи, шкільництво тощо), і тому після розгрому політбюра ЦК КП(б)У в 1937–38 рр. (до якого постійно належав і П.) його забрано з України до Москви, а його старшого сина, командира моск. «Пролетарської Дивізії» розстріляно. З 1939 р. П. був заступником дир. Музею Революції СССР. По смерті Сталіна П. реабілітовано, і він час від часу виступав як «старий большевик» і «соратник Леніна».

Петровський Микола (1894—1951), історик родом з Чернігівщини, закінчив Ніженський Іст.-Філол. Ін-т (1919), у 1924–33 рр. проф. Ніженського Ін-ту Нар. Освіти і ред. його «Записок» (I–XII), а пізніше – Київ. Ун-ту, чл.-кор. АН УРСР (з 1945). Автор численних джерельних праць з історії України та історіографії 17 в. Головніші: «Нариси з іст. України, т. І. Досліди над літописом Самовидця» (1930); «Визвольна війна укр. народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії. 1648–1654 рр.» (1940). Низка розвідок, присвячених добі Руїни»: «Псевдо-діяріюш Самійла Зорки» (ЗІФВ УАН, XVII, 1928), «Укр. діячі XVII ст. Тиміш Цюцюра» (ЗІФВ УАН, XXIV, 1929), «До біографії Івана Богуна» (Записки Ніженського Ін-ту Нар. Освіти», X, 1930) та ін. Численні публікації П. у 1940-их рр., написані в дусі сов. іст. пропаґанди, здебільша не мають наук. значення. П. був чл. делеґації УССР на Асамблеї ООН (Сан-Франсіско, 1945, Лондон 1946) і на Паризькій мировій конференції 1946 р. *О. О.*

М. Петровський

Петровський Юрій (1901–57), фармаколог і терапевт родом з Полтавщини; 1932–41 рр. – проф. Дніпропетровського Мед. Ін-ту, з 1945 – Львівського Мед. Ін-ту. Праці присвячені питанням клінічної фармакотерапії, вивченню фізіології та патології печінки; монографії: «Клиническая фармакология» (1956), «Основы лекарственной терапии» (1956).

Петроград, див. *Петербурґ.*

Петропавлівка (V–17), с. м. т., р. ц. Дніпропетровської обл. на р. Бику; 10 200 меш. (1966). Зав.: маслоробний, продтоварів, по обробці прядива.

Петропавлівка, с. на Півн. Слобожанщині, р. ц. Воронізької обл. РСФСР. За переписом 1926 р. українці становили у Петропавлівській волості 87,2% всього населення.

Петропавловськ, м. над р. Іртишем, центр *Півн.-Казахстанської обл.* Казахської ССР; 162 000 меш. (1966). Машинобудів., метал., легка і харч. пром-сть; пед. ін-т, драматичний театр, краєзнавчий музей, телецентр. За переписом 1926 р. українці становили у П. – 6% (в пов. 23,8%, росіяни – 47%, казахи – 22%), 1959 – 6% (у дійсності більше).

Петрос (V—5), один з найвищих верхів у групі *Чорногори* в Укр. Карпатах, в її зах. частині (2 020 м).

Петрук Микола (1879–1920), селянин з Покуття, діяч і один з піонерів Укр. Радикальної Партії на Покутті, організатор кооп. і січового руху.

Петрункевичі, старшинський рід на Чернігівщині, який походить від Опанаса Петровича, наказного сотн. сосницького (1724) і значкового товариша Чернігівського полку (1740). До цього роду належали Іван П. (1843–1928), чернігівський земський діяч у 1860–70 рр., згодом рос. політ. діяч, лідер партії кадетів, чл. I Держ. Думи (1906) і брат його Михайло П. (1845–1912), чл. I Держ. Думи, рос. гром. діяч і промисловець. Син Івана П. – Олександер П. (1875–1964), визначний зоолог-арахнологіст, проф. Єйльського Ун-ту (ЗДА) у 1910–44 рр., автор понад 100 монографій.

Петрунь Федір (*1894), історик і географ родом з Поділля, викладач Одеського Ін-ту Нар. Освіти, автор праць з іст. географії й картографії України, зокрема: «Східня межа В. Князівства Литовського в 30-их рр. XV ст.» (1928), «Качибей на старих картах» (1928), «Мапа шляхів України першої пол. XIX ст.» (1928), «Ханські ярлики на укр. зем-

лі» (1928), «Старовинні шляхи Одещини» (1929) та ін. На поч. 1930-их рр. репресований.

Петрусенко (справжнє прізвище Бородавкіна) Оксана (1900–40), видатна співачка, лірико-драматичне сопрано, родом з Харківщини. З 1916 р. виступала на сцені пересувних театральних труп, зокрема Херсонського муз.-драматичного театру І. Сагатовського, В. Красенка, П. Саксаганського, перев. у побутовому репертуарі. Згодом в оперових театрах Казані (1927–29), Самари (1929–32), Свердловська (1932–33); з 1934 р. солістка Київ. Держ. Акад. Театру Опери й Балету ім. Т. Шевченка. Найкращі вокально-сценічні образи П.: Наталка («Наталка Полтавка» М. Лисенка), Одарка («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Купава («Снігуронька» М. Римського-Корсакова), Ярославна («Кн. Ігор» О. Бородіна), Наташа («Русалка» О. Даргомижського) та ін. П. відома також як виконавець укр. нар. пісень.

О. Петрусенко

Петрушевич Антін (1821–1913), гр.-кат. свящ., церк. і політ. діяч, історик, археолог, філолог та етнограф, син Степана; з 1861 крилошанин митрополичого капітулу. 1848 співзасновник *Гол. Руської Ради* і «*Гал.-Руської Матиці*», визначний чл. «*Собору Руських Учених*», ред. тодішніх укр. вид.; у ст. «Słów kilka napisanych w obronie narodowości ruskiej» доводив відрубність укр. народу від поль. і рос. У 1861–77 рр. посол до гал. сойму, де обстоював права укр. мови, 1873–78 – посол до австр. парляменту. У старші рр. перейшов до москвофільського табору, писав «язичієм», яке називав праруською мовою. П. відзначився як збирач джерельних матеріялів до іст. зах.-укр. земель. Бл. 200 друкованих праць з іст. Галичини й укр. Церкви; визначніша «Сводная Галицко-Руская Летопись 1600–1800» у 6 тт. (1874–91). З ін. джерельних праць П. треба згадати публікації грамот Льва Даниловича («Галицкий Исторический Сборник», II, 1854), документів до іст. Галичини, зокрема Львівського Успенського Братства («Науковий Сборник Галицко-Русской Матицы», 1867–68, «Временник Института Ставропигийского», 1869–83, й окремі відбитки п. н. «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной Руси», 1868 і 1877. і «Акты, относящиеся к истории Львовского Ставропигиального Братства», 1879 й ін. вид.) та монографічні студії з іст. Церкви в Галичині й на Буковині. П. був піонером укр. археології у Галичині (ст. про збручанського Святовита, льокалізацію княжого Галича на терені та початки християнства на Русі). У рукописі етимологічний словник усіх слов. мов. порівняно з індоевр.

о. А. Петрушевич

Петрушевич Євген (3. 6. 1863–29. 8. 1940), син о. Омеляна, адвокат, визначний гал. політ. діяч, активний чл. *Нац.-Дем. Партії* і довголітній чл. її управи (Нар. Комітету), през. ЗУНР (ЗО УНР). Нар. у Буську, сер. освіту й ун-т закінчив у Львові, за студентських часів гол. *Акад. Братства*. З 1896 адвокат у Сокалі, з 1910 у Сколім; організатор обох пов., 1907–18 посол до австр. парляменту (з округи Сокаль-Радехів-Броди), 1910–14 – до гал. сойму, заступник гол. Укр. Соймового клюбу у Львові, а від 1910 *Укр. Парляментарної Репрезентації* у Відні. Був противником опортунізму у гал. політиці і прихильником рішучої боротьби в соймі й парляменті, щоб змусити уряд взяти до уваги укр. домагання. Наслідком цієї боротьби було схвалення у гал. соймі на поч. 1914 р. деяких змін крайового статуту і нової кориснішої для українців виборчої ординації до сойму. 1915 чл. і заступник гол. *Заг. Укр. Ради*, але не брав участи в її діяльності, не погоджуючися з надто льояльною і довірливою до австр. уряду тактикою її проводу. 1917 став гол. Укр. Парляментарної Репрезентації і речником змагань гал. українців до нац. самовизначення.

Є. Петрушевич

У Відні П. доклав усіх зусиль, щоб ще перед закінченням війни був створений з укр. земель Австрії окремий коронний край з укр. адміністрацією. Коли ці домагання не мали успіху, скликав для вирішення долі укр. земель Австро-Угорщини на 18. 10. 1918 до Львова Укр. Конституанту, що перетворилася на очолену ним Укр. Нац. Раду, яка проголосила створення на укр. землях Австро-Угорщини незалежної держави – ЗУНР, про що П. вже 26. 10. 1918 повідомив през. Вілсона. 3. 1. 1919 Укр. Нац. Рада переобрала в Станиславові П. своїм гол. Як гол. Укр. Нац. Ради він виявив себе

людиною, що вміла втримати мир між громадянством і втягнути усі прошарки народу до держ. будівництва. Після об'єднання ЗУНР з УНР П. став шостим чл. Директорії УНР. 9. 6. 1919 Нац. Рада і Держ. Секретаріят іменували його уповноваженим *Диктатором*. З його ім'ям пов'язані Чортківська офензива, перехід УГА за Збруч і здобуття Києва Армією УГА й УНР.

За кам'янець-подільського періоду (див. ЕУ 1, стор. 521) сильніше виявилися наявні й перед тим непорозуміння між урядом С. Петлюри та П. Вони стосувалися укр. внутр. і зовн. політики, а тим самим також і питання про окремий гал. уряд і армію.

Після держ. катастрофи у листопаді 1919 П. оселився у Відні, де створив уряд диктатора, який при підтримці краю боровся на міжнар. арені за успішне вирішення гал. справи (див. ЕУ 1, стор. 535). Після рішення Ради Амбасадорів з 14. 3. 1923 про приєднання Галичини до Польщі П. ліквідував свій уряд і виїхав до Берліну, щоб вести далі дипломатично-пропаґандивну працю в міжнар. колах на користь Галичини. Коли ж укр. політ. партії в Галичині вирішили не підпорядковуватися більше закордонному проводові, П. продовжував цю акцію перед міжнар. колами вже персонально. Деякий час він мав надію, що від уряду УССР можна сподіватися підтримки у боротьбі проти поляків, але невдовзі її втратив. Не зрікаючися своїх поглядів, П. провів останні роки життя в скрутних матеріяльних обставинах у Берліні, де й помер, похований на цвинтарі римо-кат. катедри св. Ядвіґи.

Література: Левицький К. Укр. політики. ч. II. Л. 1937; Цегельський Л. Пам'яті Євгена Петрушевича, у газ. «Америка», чч. 128—134. Філадельфія 1940; Сохоцький І. Будівничі новітньої укр. державности в Галичині. Нью-Йорк 1961; Максимчук І. Нарис історії роду Петрушевичів. Чікаґо 1967.

І. Сохоцький

Петрушевич Іван (1875–1950), кооп. і гром. діяч, нар. в Єзуполі (Станиславівщина) у священичій родині. Під час студій в Англії ознайомився з англ. кооперацією і по поверненні до Ґаличини став піонером і організатором кооператив рочдельського типу та спричинився до реорганізації *«Нар. Торговлі»* у Львові на союзну орг-цію споживчих кооператив. Співр. місячника «*Економіст*», ст. на укр. теми у лондонському ж. „East European Review", співр. «ЛНВ» і Укр.-Руської Вид. Спілки, де вмістив ряд перекладів франц., англ. і амер. письм. 1913 р. виїхав до Канади, де був деякий час ред. «*Канадійського Русина*». 1919 р. делеґат кан. українців на Мирову Конференцію у Парижі, один з секретарів місії УНР, 1920–23 рр. — секретар дипломатичної місії ЗУНР у Лондоні; з пол. 1920-их рр. жив у Каліфорнії. Автор повісти „The Flying Submarine" (під псевд. E. Van Pedroe-Savidge) і кіносценаріїв для Голлівуду. 1945 р. співр. делеґації амер. і кан. українців на перші збори Орг-ції Об'єднаних Націй в Сан-Франсіско.

І. Петрушевич

Петрушевич Лев (1880?–1940), син Степана, прокурор, чл. Укр. Нац. Ради ЗУНР; старший юрист-консультант Мін-ва Внутр. Справ УНР у Кам'янці Подільському, шеф Президіяльної Канцелярії Диктатора ЗУНР у Відні. Після повернення до Галичини адвокат і синдик т-ва «*Дністер*» у Львові.

Петрушевич Михайло (1803–76), гр.-кат. свящ. родом з Стрийщини, син Степана; помолог. збирав нар. назви рослин, опрацював етимологічний «Рускій словар», в якому подані ц.-слов. слова з перекладом на грец., латинську й нім. мови (вийшов тільки перший зошит, 80 стор., 1865 у Коломиї).

о. М. Петрушевич

Петрушевич Михайло (1869–95), гр.-кат. свящ. і письм. з Калущини. Поезії й оп. в «*Зорі*» («Паламар», «Душа», «Вибори», «Градобур»).

Петрушевич Роман (1872–?), брат Євгена, суддя у Камінці Струміловій, організатор пов. і за укр. влади пов. комісар, сотник-інтендант Першого корпусу УГА; 1940 р. ув'язнений большевиками, загинув без вісти.

Петрушевич Степан (1772–1860), гром. діяч і письм., гр.-кат. свящ., батько Антона; інспектор нар. шкіл у Стрийській окрузі; брав визначну участь в укр. нац. відродженні. П. автор поезій і драматичної п'єси: «Муж старий — жінка молода». Збирав нар. байки, анекдоти, повістки, приповідки, частину яких надрукував 1857 р. в часописі „Przyjaciel domowy", решта збереглась у рукописах.

Петрушевич Степан (1855–1920), гр.-кат. свящ., політ. і екон. організатор Радехівщини, брат Євгена, чл. Укр. Нац. Ради ЗУНР, польовий духовник УГА. Помер від тифу в чотирикутнику смерти.

Петрушка, П. кучерява (Petroselinum crispum (Mill.) Nym. = P. sativum Hoffm.), дворічна городня рослина з родини окружкових. Корені та листки П. вживають як пряноші для приправи супів тощо. Плоди П. містять етерову олію з апіолем і піненом. Листки багаті на каротин і вітамін С. Плоди, листки та корені використовують для лікування. гол. ч. як сечогінний засіб.

Петюх Антін (справжнє прізвище Митяй; 1884–1920?), сліпий бандурист родом з с. Медвина на Київщині; гри на бандурі вчився у Києві в *Кучеренка-Кучугури*. З 1919 р. у протибольш. повстанні на Канівщині, загинув у сутичці повстанців з большевиками на Звенигородщині. В репертуарі П. перев. коз. думи, іст. та жартівливі пісні.

Пецух Григорій (* 1923), скульптор родом з с. Фльоринки на Лемківщині. Закінчив Варшавську Академію Мистецтв; з 1956 проф. різьби у Ліцеї Мистецтв у Закопаному. П. працює перев. в дереві. Його фігуративні композиції примітивізовані, з елементами лемківської нар. різьби; символи й настрої в них виявлені лаконічно. П. автор кількох проєктів пам'ятників у Польщі.

Г. Пецух

Печатка, див. *Сфрагістика.*

Печений Степан (*1930), нар. майстер-скульптор родом з с. Джулинки на Вінничині. Кращі твори: «Ланкова» (1952), «Богдан Хмельницький» (1954), «Молодий Шевченко» (1960) та ін. Працює також у мист. кераміці («Суд козака», «На межі» й ін.).

Печенівський Григорій (* 1929), поет і журналіст родом з Вороніжчини, по другій світовій війні на Україні, співр. львівської газ. «Вільна Україна». Зб. поезій «Весняними стежками» (1955), «Пахощі рідного краю» (1957), «В бурхливе життя» (1959), «Доля моя ясна» (1962), «Сіємо добро» (1964).

Печеніга-Углицький Павло (1892–1948), композитор, дириґент, контрабасист і педагог, родом з Харківщини. Закінчив муз. школу в Харкові, потім учився у Петербурзькій Консерваторії (у Ф. Якименка, О. Ґлазунова та ін.). У 1914–20 рр. вчив у консерваторіях Петербурґу, Ростова, Краснодару; з 1922 р. у Нью-Йорку (ЗДА). Твори: опери «Відьма» і «Вій» (не закінчена), кантата «Б'ють пороги», симфонічна поема «Україна», три струнні квартети, сольові пісні, хорові твори.

Печеніги, назва племінного союзу, що очолював кочову державу на території півд. половини сучасної укр. території від кін. 9 в. до пол. 11. Батьківщина П. лежала поміж Аральським м. та сер. течією р. Сир-Дар'ї. Їх правляча верства (канґар) була осіла, іранського походження. У першій пол. 9 в. П., розбиті оґузами *(торками)* переселилися в більшості на територію поміж рр. Урал-Ембою та Волгою і стали сусідами хозарів, з якими постійно воювали. У 80-их рр. 9 в. хозари й оґузи розбили П., що були змушені знову тікати; вони прорвалися через хозарську територію і несподівано у 889 р. напали на угрів, які кочували між Доном і Дніпром, і витиснули їх на зах. від Дніпра, а у 892 р. і з півд. Правобережжя України та оселилися на теперішній укр. території між Доном на сх. і Дунаєм на зах.

Держава П. Дніпром поділялася на два крила, які своєю чергою ділилися на чотири провінції, а ці — кожна на 5 округ. Базою для поділу на округи була спроможність даної території дати 10-тисячний відділ кінноти. Устрій держави П. на Україні можна окреслити як воєнну демократію. Усі важливіші справи вирішувала заг. рада. Обома крилами правили два найвищі начальники: начальник зах. — був ранґом вищий і мав імператорський титул – каган. Його ставка та місце зборів заг. ради були ймовірно на Пороссі.

Ч. П. можна обраховувати на 2 800 000 – 3 000 000 осіб, у 1048 р., коли їхня держава займала тільки 11 правобережних округ, – на 800 000. Як усі кочові імперії, держава П. не була етнічно однорідною. Правлячі верстви розмовляли іранською мовою; частина населення була мовно тюрками, визначну ролю відогравали ще гуно-болг. мовні елементи. П., прийшовши на укр. землю, були обізнані з деякими релігіями, особливо їхньою симпатією користувалося маніхейство. Христ. місія *Брунона з Кверфурту* (1007), якому допомагав Володимир В., не принесла великого успіху. Зате ісламські місіонери незабаром спричинилися до ісламізації великої частини П. (бл. 1010 р.).

Базою економіки П. була торгівля та скотарство. Їх гол. партнерами у 10 в. були: Русь (купувала у П. рогату худобу, овець та коней) та візант. Корсунь (Херсонес у Криму, у П. купував шкіри та віск). Крім того, П. були відомі як посередники у торгівлі з Азією й були ґарантами безпеки шляхів для міжнародного купецтва.

П. диспонували великою армією кінноти: 40 відділів по 10 000. П. володіли степ. тактикою швидких маневрів кін-

ноти; вони ще особливо славилися мистецтвом боротися з таборів, тобто укріплень з возів.

Щоб затримати за собою ролю арбітра серед сусідів, П. входили в союз то з Візантією (914, 968, 972), то з Руссю (944). то з ін. державами, але завжди проти одного з кол. союзників. На Русі вони вперше з'явилися у 968 р. в часи болг. кампанії кн. *Святослава.* Коли ж він вирішив розташуватися в Болгарії, Візантія найняла П. проти Руси. У 972 р. печенізький каган Куря розбив на Дніпрових порогах військо Святослава, що поверталося з походу на Візантію, і вбив самого кн. Наскоки П. на Руську землю почалися за Володимира В. у 988 р., пізніші у 992 (на Переяслав), 994 (на Білгород), 996 р. (на Васильків). П. переходили на Правобережжі Стугну, а на Лівобережжі Трубеж, Остер і Сейм. Проти П. Володимир наймав їх одвічних ворогів торків-оґузів; будував (з 988) фортифікації по рр. Стугні, Десні, Острі, Трубежі та Сулі. Тоді вже почалося вербування торків як військ. осадників (пізніші «чорні клобуки»). Небезпека з боку П. минула для Руси у 1036 р., коли кн. Ярослав розбив їх дощенту під Києвом.

На поч. 1040-их рр. на П. почали натискати торки, змушені до міґрації натиском половців, і у 1050-их рр. П. втратили спершу все Лівобережжя, а пізніше і Правобережжя та були змушені перейти Дунай на візант. землі. Від печенізької небезпеки Візантію врятував несподіваний прихід половців, що у 1091 р. допомогли імператорові Олексієві Комненові цілковито розбити П. Після чергової поразки у 1122 р. П. зовсім зникають як самостійний елемент, розпорошившися у половецькому та болг. елементах. Ін. частина П. перейшла на службу до руських кн. (відділи служилих П. засвідчені для 1097—1169 рр.), а гол. на Угорщину, де вони зберегли свою автономію аж до пол. 14 в., поки не злилися з угорцями. Як спогад по П. на Україні залишилися топографічні назви: селище Печеніги Харківської обл. (тут археологи знайшли рештки печенізької стоянки, датованої 9 в., мабуть, центр держави П. 9 в.), села: Печенюги в Новгород-Сіверському та Печеники у Стародубському пов. (імовірно пов'язані з донецькими П.), с. м. т. *Печеніжин* на Пруті б. Коломиї (один з центрів правобічних П.).

Література: Голубовский П. Печенеги, Торки и Половцы до нашествия татар. К. 1884; Васильевский В. Византия и Печенеги. Труды, т. I. П. 1908; Расовский Д. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии; Seminarium Kondakovianum, т. 6. Прага 1933; Плетнева С. Печенеги, Торки и Половцы в южнорусских степях, Материалы и исследования по археологии СССР, ч. 62. М.—Л. 1958; Федоров-Давыдов Г. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М. 1966.

О. Пріцак

Печеніги (IV—17), с. м. т. Чугуївського р-ну Харківської обл. над р. Дінцем; 8 200 меш. (1965). Харч. пром-сть. П. відомі з 1646 р. Поблизу П. розташоване *Печенізьке водосховище.*

Печеніжин (V—5), с. м. т. Коломийського р-ну Івано-Франківської обл., положене на передгір'ях Карпат; 4 700 меш. (1965); мебльовий комбінат; нафтопереробна пром-сть. Деякий час (до 1920-их рр.) пов. м.

Печеніжський Микола (* 1925), письм.-драматург і журналіст родом з Харкова. Трагедія «Безсмертні» (1960), комедії «День народження», «На вулиці широкій» (1961) та ін.

Печенізьке водосховище, водосховище на р. *Дінці,* вище с. м. т. *Печеніги;* довж. — 80, ширина — 5 км, повний об'єм води 400 млн м³. П. в. постачає питну воду для Харкова та використовується для зрошення с.-г. угідь у прилеглих р-нах.

Печери, порожнини у поверхневих шарах земної кори, що виникли в наслідок розширення тріщин у породах гол. ч. під впливом вилуговування та розмивання гірських порід (вапняків, гіпсів, доломітів та ін.). На Україні П. поширені гол. там, де виступають карстові явища (див. *Карст):* у Крим. горах, на Поділлі й Покутті, в Кавказьких горах, а також у Карпатах. Крим. і подільські — це карстові П., перші у вапняках, другі у гіпсово-ангідридових відкладах. Найвідоміші серед Крим. — Червоні П. (Кизил-Коба) на зах. схилі Довгоруківської яйли: багатоповерхова система ґалерій протяжністю 11 250 м; у П. Кіїк-Коба, Чокурча та ін. виявлено палеолітичні стоянки. Найбільше подільських П. є у півд.-сх. частині гал. Поділля між Серетом і Збручем. Найбільші з них Кришталева б. с. *Кривча* (найдовша на Україні, протяжність ґалерій — 11,5 км), Млинівська, Вітрова. Див. також *Печерні житла.*

Печериця, шампіньйон (Agaricus-Psalliota), рід грибів з родини пластинкуватих. На Україні — 20 видів. Найпоширеніші: П. польова (A. campestris Fr.) і П. звичайна (A. hortensis); ростуть на полях, луках, городах, у садах. Культ. форму П. звичайної вирощують у ґрунті з органічним угноєнням і в приміщеннях з відповідною температурою й вогкістю.

Печерні житла, житла у природних печерах, були поширені у старшу кам'яну (палеолітичну) добу — на Україні в Криму (Кіїк-Коба, Вовча Ґрота, Чокурча, Шайтан-Коба, Старосілля), Іллінська стоянка (б. Одеси) та ін.

До П. ж. можна зарахувати житла монахів у природних або частіше штучних (у глині, скелі) печерах. Одним з перших печерників на Україні був *Антоній* Печерський (11 в.), який викопав для себе печеру у високому березі Дніпра. Поступово постали цілі підземні манастирі (*Печерська Лавра* у Києві. *Страдче* б. Львова та ін.).

Печерні міста, залишки населених пунктів, на території яких виявлено штучні печерні споруди. На Україні виникли у 5–7 вв. і перетворилися на м. в. 9 в.; значніші між ними: Ескі-Кермен, Мангуп, Чуфут-Кале, *Інкерман* (Каламіта) – всі в Криму, з 1938 р. оголошені археологічними заповідниками.

Печерська Лавра, див. *Києво-Печерська Лавра.*

Печіночниця (Hepatica Mill.), рід багаторічних зіллястих рослин з родини жовтцюватих. На Україні один вид - П. звичайна (H. nobilis Garsault. = Anemone hepatica L.), росте по широколистяних і мішаних лісах, між чагарниками. по тінистих схилах берегів р. у зах. ліс. р-нах і в півн.-зах. частинах України. Усі частини рослини отруйні.

Печора (Печера), с. на Поділлі Тульчинського р-ну Вінницької обл. над р. Богом; 1 700 меш. (1959), кліматичний курорт. Санаторій для хворих на кістково-суглобну туберкульозу.

Печук Ісаак (* 1891), вчений у галузі гірничої справи родом з Лятичева (сх. Поділля), проф. (з 1945), працює в Ін-ті Гірничої Справи АН УРСР (з 1960); праці з ділянки провітрювання шахт підземними вентиляторами, прогнози газоносности та ін.

Пещанський Володимир (1873–1926), інж.-архітект, реставратор і мистецтвознавець. знавець староукр. ікони і мист. промислу, родом з Переяслава. Закінчив Петербурзький Інженерно-Архітектурний Ін-т, 1913 р. керував реставраційними роботами церкви Спаса на Берестові й Миколаївського (Військ.) собору в Києві, працював у Херсонському іст.-археологічному музеї; з 1920 р. у Львові, з 1922 - реставратор у Нац. Музеї і в музеї НТШ. У 1922 р. влаштував виставку колекції ікон, килимів, вишивок і картин, яку пізніше подарував Нац. Музеєві. Праці: «Давні килими України» (1925), «Техніка мальовил Вірменського собору у Львові» («Стара Україна», чч. 7-10, 1925; разом з П. Холодним), «Дещо про укр. та великоруські ікони» (1926), «Скит Манявський і Богородчанський іконостас» (1926, разом з І. Свєнціцьким і М. Драганом) та ін.

В. Пещанський

Перацький (Pieracki) Броніслав (1895–1934), поль. військ. і політ. діяч. Як мін. без портфеля (1930–31) і мін. внутр. справ (з 1931) вів політику репресій щодо українців. Вбивство П. чл. ОУН Г. Мацейком (15. 6. 1934) було використане поль. урядом як претекст до створення концентраційного табору в *Березі Картузькій.*

Пєтніков Григорій (* 1894)), рос. поет і перекладач родом з Петербурґу, з дитячих літ жив на Україні, вчився у 1915–21 рр. у Моск. і Харківському ун-тах. У 1918–19 рр. був гол. Всеукр. літ. комітету Нар. Комісаріяту Освіти. Як діяч «Пролеткульту», у перші рр. по революції пропаґував ідею знищення всього мистецтва досов. часів. Переклади на рос. укр. нар. казок, творів Т. Шевченка, І. Франка.

Пєшкевич Сильвестр († 1716), прокуратор Київ. Кат. Митрополії і ЧСВВ у Римі (1701–06) та полоцький архиєп. (1709–19).

Пивоварна промисловість, броварство, галузь харч. пром-сти, що виробляє малоалькогольний напій — пиво. Пиво виготовляється з солоду зерна (звич. ячменю), хмелю, води і дріжджів.

На Україні пивоваріння відоме з княжої доби; воно мало домашній характер. З 15 в. право продукувати пиво поль. королі й В. лит. князі надавали містам, і тоді в них творилися цехи пивоварів. У 19 в. кустарний спосіб пивоварства перетворено на фабрично-заводський. Спершу це були невеликі зав.; 1895 р. їх було у 9 укр. губ. 186 з 1 417 робітниками, 1913 – 218 з продукцією 204 млн л пива. П. п. розміщена по всій Україні, але найбільше в центрах споживання – у більших м., гол. у Києві, Харкові і Львові. Після занепаду під час першої світової війни (у Рос. Імперії пивоварні зав. були закриті) й революції П. п. у кін. 1920-их рр. досягла довоєнного рівня. 1940 р. вона становила в УССР (у сучасних межах) 272 млн л. По другій світовій війні реконструйовано ряд. зав. і збудовано багато нових. Зростання продукції пива в УССР (у млн л): 1950 р. 267, 1960 – 522, 1965 – 674, 1966 -- 756 (22% виробництва СССР); продукція на 1 меш. – 16,6 л (в усьому СССР – 14,7). За кількістю продукції перші місця посідають обл.: Донецька (132 млн л), Львівська (68), Харківська (58), Київська (57), Дніпропетровська (47). Гол. центри П. п.: Донецьк, Харків («Нова Баварія»), Київ (Київський ч. 2), Львів, Одеса, Дніпропетровське.

Пивоваров Григорій (1908—42), скульптор-реаліст родом з Лохвиці (Полтавщина), учився в Київ. Художньому Ін-ті. чл. *ОММУ* (1928–31). Працював у монументальній декоративній пластиці: барельєф «Арсенал» у Києві (1930). багатофігурні композиції «Соц. індустрія» і «Соц. сіль. госп-во» для павільйону УССР на Всесоюзній с.-г. виставці у Москві (1937) та ін.; портретні бюсти Т. Шевченка (1936), І. Франка (1939), О. Довженка (1940) та ін.

Пиворізи, див. *Мандрівні дяки.*

Пижмо (Tanacetum L.), рід багаторічних рослин з родини кошичкоцвітих, з галузистим кореневищем і перисто- або двоперисторозсіченими листками. На Україні є 5 видів. Найпоширеніші: П. звич. (T. vulgare L. = Chrysanthemum tanacetum Vis.), росте по сухих луках, берегах річок, узліссях і як бур'ян б. доріг, на полях; П. кучеряве [T. millefolium (L.) Tzvel. = Chrysanthemum millefoliatum L.] росте по степах, степ. схилах, по відслоненнях у Лісостепу, Степу. П. містить у собі етерову олію з туйоном, завдяки чому часто використовується для надання пиву пряного смаку й частково замінює хміль. Вживається в медицині як глистогінний засіб, а також при холециститах і гепатитах; має інсектицидну дію.

Пизюр Євген (*1917), правник родом з Галичини, проф. політ. наук ун-ту в Сент Люїс, ЗДА (з 1961); у 1943–48 рр. студентський діяч. Праці: «Новий фраґмент сов. аґрарної політики» (1952), „The Doctrine of Anarchism of Michael A. Bakunin" (1955; 1968), розвідки про доктрини Б. Кістяківського, М. Драгоманова, про Д. Чижевського, посталінську нац. політику в СССР тощо.

Пам'ятник-хрест воякам Армії УНР, які померли в таборі інтернованих (знищений 1939)

Пикуличі, с. в Галичині на півд. від Перемишля; 1919–21 рр. поль. табір інтернованих цивільних українців (восени 1919 — 1 920 осіб) і пізніше вояків Армії УНР і Укр. Гал. Армії.

Пилинська Марія (*1898), письм. родом з Кам'янця Подільського, дружина І. *Дніпровського;* перекладач на укр. мову рос. письм.: М. Ґорького, Б. Горбатова, І. Ільфай, Є. Петрова, О. Серафимовича, Д. Фурманова та ін. Спільно з І. Вирганом працює над укладанням рос.-укр. фразеологічного словника.

Пилипенко Борис (* 1885?), історик-етнограф і мистецтвознавець, родом з Чернігівщини. Співр. Чернігівського Іст. Музею у 1920-их рр. і Всеукр. Іст. Музею в Києві (1928–33); досліджував старе гутне скло і рудництво на Україні, вивчав іконографію гетьмана І. Мазепи. 1932 р. керував польовими дослідами Поліської іст.-екон. експедиції ВУАН і Всеукр. Іст. Музею (керівник – проф. О. Оглоблин) і склав звіт про ці досліди (в 2 тт.), який не був опублікований у зв'язку з арештом і засланням у 1933 р. Дальша доля П. невідома.

Пилипенко Катря (* 1890?), акторка на амплюа субреток, родом з Таганрогу. З 1910 р. в театрі «Руської Бесіди» у Львові, з 1915 – чл. Стрілецького Театру при Леґіоні УСС, з 1920 – в Театрі ім. І. Франка у Вінниці, згодом у Харкові.

Пилипенко Михайло (1888–1952), драматичний актор-комік родом з Черкащини. Учився в Муз.-Драматичному Ін-ті ім. М. Лисенка; на сцені з 1919 р. у Театрі ім. Т. Шевченка у Києві, з 1921 р. у Київ. Театрі ім. І. Франка. Серед кращих ролей: Таратута («Майстрі часу» І. Кочерги), дядько Тарас («Мина Мазайло» М. Куліша), дяк Ґаврило («Богдан Хмельницький» О. Корнійчука), Днище та Клюква («Сон літньої ночі» і Багато галасу даремно» В. Шекспіра), Фельдкурат («Пригоди хороброго вояка Швейка» за Я. Ґашеком).

Пилипенко Наталія (*1898), акторка родом з Чернігівщини. З 1917 на сцені Чернігівського театру, у 1921 34 рр. у «Березолі» в Києві та Харкові. На еміґрації у Франції і (з 1956) в ЗДА.

Пилипенко Сергій (1891—1943), письм. і журналіст родом з Києва, 1917 18 рр. діяч УПСР, згодом КПУ; у першій пол. 1920-их рр. ред. низки газ., зокрема «*Селянської Правди*». Літ. творчість П. – зб. байок Байківниця» (1922), «Байки» (1927), «Свині на дубі» (1932) — має другорядне значення супроти його літ.-орг. праці як засновника літ. об'єднання «*Плуг*» і ред. його вид. та активного учасника літ. життя 1920-их рр., зокрема літ. дискусії 1925–27 рр. Крім того, П. був дир. (1926–33) *Ін-ту Літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР* в Харкові. У 1933 р. заарештований, дальша його доля й обставини загибелі не відомі.

С. Пилипенко

Пилипів (Пилипівський) Іван (1859—1936), один з перших укр. поселенців у

Канаді, куди прибув разом з В. *Єлиняком* 1891 р. з с. Небилова (Галичина). Мав ферму в околицях Стар в Альберті.

Пилипчук Василь (1871—?), пасічник, гр.-кат. свящ.; підручники пасічництва.

Пилипчук Пилип (1869—1940), гром.-політ. діяч, інж. родом з Волині. Активний учасник укр. студентського і гром. життя у Петербурзі у 1900-их рр.; 1917–18 – доц. теоретичної механіки у Київ. Політехн. Ін-ті, 1919 р. начальник водяних шляхів Дніпра і його приток, згодом керуючий Мін-ва Шляхів в уряді В. Чехівського і пізніше С. Остапенка. З осени 1919 р. керівник офіц. місій уряду УНР для переговорів з поляками у Варшаві; залишившись там, був прем'єром уряду УНР на еміґрації (1921–22). 1922–25 – проф. Укр. (таємної) Політехніки у Львові; з 1927 у Луцькому – міськ. інж., основоположник і гол. Т-ва ім. Лесі Українки. Помер у Холмі.

Пилющенко Микола, київ. ксилограф другої пол. 19 в., у 1870–80-их рр. працював у Києво-Печерській друкарні. Його роботи: «Воскресіння Христа» (1871), «Погреб Христа», «Народження Божої Матері», «Св. Варвара», «Вселенський собор», «Розп'яття», серія ксилографій з сюжетами з «Києво-Печерського Патерика», серія образків для заставок та ін.

Пилявці, Пилява, с. над р. Іквою на сх. Поділлі, Летичівського р-ну Хмельницької обл., де 11-14 (21-24). 9. 1648 відбулася третя по черзі (після *Жовтих Вод* і *Корсуня)* перемога Б. Хмельницького над поляками. У битві під П. взяли участь під проводом Хмельницького (ін. полководці І. *Богун* і М. *Кривоніс)* 100-тисячна коз.-сел. армія та невеликий кінний загін татар. Поль. військо (32 000 шляхетського ополчення, 8 000 нім. найманих солдатів і понад 100 000 озброєних шляхетських слуг) було очолене полководцями кн. Д. Заславським, М. Остророгом і О. Конєцпольським. Хмельницький застосував у бою мало практиковану в ті часи стратегію розтрощування; він кидав у центр ворога багато війська, наскоками тат. кінноти викликав дезорієнтацію, а коз. військо оточувало і рушничним боєм перемагало противника. Після цілковитого розгрому поль. війська були визволені Поділля й Волинь і армія Хмельницького рушила на Львів.

Пилькевич Олександер (1880—1922), військ. і політ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР; полк. царської армії, чл. Укр. Центр. Ради і Укр. Ген. Військ. Комітету, старшина для особливих доручень при Ґен. Секретаріяті Військ. Справ УНР, командир окремого Кордонного Корпусу, інспектор культ.-осв. справ у війську. На еміґрації у Польщі засновник військ. ж. «Наша Зоря»; помер у таборі інтернованих вояків Армії УНР у Каліші.

Пильчиків (Пильчиков) Дмитро (1821—93), педагог і гром. діяч родом з Херсонщини, батько фізика Миколи П. Закінчивши Київ. Ун-т, працював у 1846–64 рр. учителем у Полтавському Кадетському Корпусі. Чл. *Кирило-Методіївського Братства* і приятель Т. Шевченка. Підтримував зв'язки з М. Драгомановим на еміґрації і гал. культ. та гром. діячами. Під час виїзду за кордон 1873 р. перебував у Львові й був одним з фундаторів Літ. (згодом Наук.) Т-ва ім. Шевченка.

Д. Пильчиків

Пильчиків Микола (1857—1908), фізик родом з Полтави, син Дмитра П. Закінчив Харківський Ун-т (1880), проф. Харківського (1889–94) і Новоросійського (Одеса, 1894–1902) ун-тів, Харківського Технологічного Ін-ту (з 1902). Праці П. стосуються геофізики, оптики, радіотехніки й рентґенографії; у 1880-их рр. досліджував Курську магнетну аномалію. Розробляв питання йонізації атмосфери і поляризації світла, розсіяного земною атмосферою, тощо; керував спорудженням досл. радіостанцій на херсонському маяку і в Харківському Технологічному Ін-ті.

М. Пильчиків

Пименова Ніна (1888–1941), палеоботанік і геолог; з 1924 р. наук. співр. катедри геології (з 1926 – Ін-ту Геол. Наук) АН УРСР. Праці присвячені викопній фльорі пізньокрейдових, палеогенових і неогенових відкладів УССР. «Сарматська фльора Амвросіївки» та «Фльора третинних пісковиків Правобережжя УРСР».

Пимоненко Микола (1862–1912), мистець-маляр родом з Києва, син іконописця; учився в іконописній школі Києво-Печерської Лаври, у школі М. Мурашка (1876–82) і в Петербурзькій Академії Мистецтв (1882–84). З 1884 викладач у Київ. Рисувальній Школі, з 1900 – у Київ. Художньому Училищі, його співзасновник; з 1899 чл. Т-ва Передвижників. П. належав до найпопуляр-

ніших мистців на Україні. На його посмертній виставці у Петербурзькій Академії Мистецтв 1918 було експоновано 715 картин, у тому ч. 112 рисунків олівцем. Найтиповіші твори П.: «Весілля в Київ. губ.» (1891), «Свати» (1892), «Ворожіння» (1893), «Проводи рекрутів» (1893), «Ярмарок» (1898), «Жертва фанатизму» (1899), «Збирання сіна на Україні» (1907) та ін., численні з них були репродуковані й поширювані у листівках. П. продовжував реалістичні традиції укр. жанрового малярства з етногр.-фолкльорними елементами. У пізніших творах з 1900-их рр. помітний вплив імпресіонізму, його кольорит став яскравіший. Учнями П. були Ф. *Красицький* і О. *Мурашко;* П. мав наслідувачів не тільки в свій час, але й у добу соцреалістичного етнографізму. Численні праці П. зберігаються у музеях України, зокрема в Київ. *С. Г.*

М. Пимоненко

Пина, р. на Поліссі, довж. — 88 км; бере початок з боліт і тече вздовж *Дніпрово-Бузького каналу,* нижче є його частиною. В р-ні м. *Пинського* зливається з р. Прип'яттю (іноді вважають П. її притокою), далі творить мережу відног і впадає до р. Ясельди. Відреґульована греблями.

Пинська Конґреґація, собор Правос. Церкви в Речі Посполитій, який відбувся 15. 6. — 2. 7. 1791 у м. Пинському. Правос. епархія, що існувала в кін. 18 в. на білор.-укр. землях в Речі Посполитій, підпорядковувалася церк. центрові в Росії, що давало Росії підставу, використовуючи утиски Правос. Церкви в Польщі, втручатися у її внутр. справи. Щоб це припинити, поль. сойм проголосив 1790 р. свободу віроісповідань, а для впорядкування становища Правос. Церкви було скликано собор у Пинському. Його постановами припинено зв'язки з рос. Синодом і відновлено церк. юрисдикцію константинопільського патріярха. Законодавчою владою Церкви оголошено собор, що його пляновано скликати кожних 4 рр., а виконавчою — консисторію при архиєпископі у Пинському; запроєктовано низку заходів упорядкування Церкви. Ці пляни не були здійснені, бо після розборів Польщі (1793 і 1795) й окупації білор.-укр. земель Росією Правос. Церкву в Речі Посполитій знову підпорядковано рос. Синодові у Петербурзі. *І. К.*

Пинське (І–7), м. на Поліссі, гол. м. *Пинщини,* положене при впадінні р. Пини в р. Прип'ять на сх. кінці сухого *(Загороддя)* і багнистого Полісся, на перехресті водних шляхів; м. обл. підпорядкування Берестейської обл. БССР; 62 000 меш. (1969). Околиці П. були заселені з неолітичної доби, з пізніших часів є сліди *зарубинецької культури.* П. — вперше згадане у літописі під 1097 р. як Пинеск, у княжу добу одне з гол. м. *Турово-Пинського князівства;* з кін. 12 в. центр Пинського князівства, на поч. 14 в. зайнятий Литвою, з 1569 входив до складу Речі Посполитої, 1581 дістав маґдебурзьке право. У 16 і першій пол. 17 в. П. було важливим торг., а також культ. (осідок правос., пізніше унійського і римо-кат. владик, єзуїтської колеґії тощо) м.; згодом занепало і почало зростати з кін. 18 в. завдяки розбудові водних шляхів. У 1793 — 1917 рр. входило до складу Рос. Імперії; пов. м. Менської губ., важливий осередок транзитної торгівлі (гол. до 1870 р.) хлібом, салом і ліс. продуктами, пізніше — ліс. і деревообробної пром-сти. У 1920—39 рр. П. належало до Польщі; ч. меш.: 1897 р. — 28 000, 1931 — 31 700, перев. жидів. 1939 р. большевики зайняли П. і приєднали його до БССР, хоч населення околиць чисто укр. Нині П. має різноманітну пром-сть; фабрики: мебльова, взуттєва, трикотажна; зав.: судноремонтний, ливарно-мех., екскаваторноремонтний, будів. деталів, льоно-конопляний; фанерно-сірниковий комбінат; підприємства харч. пром-сти; річкова пристань. Краєзнавчий музей; архітектурні пам'ятки: барокковий костьол і колеґія єзуїтів (17 в.), катедра (16–18 вв.).

Пинське. На першому пляні колеґія, ззаду костьол Єзуїтів

Пинчуки, територіяльна назва населення пинського *Полісся,* що нею визначувано інколи також усіх *поліщуків,* до яких П. належать за своїм етнічно-культ. характером. Разом з *підляшанами* П. мовно належать до зах.-поліської підгрупи півн.-укр. говірок.

Пинщина, іст.-геогр. країна, розташована над гор. течією Прип'яті, частина *Полісся*. У 10–12 вв. входила до складу *Турово-Пинського князівства*; після його поділу на дрібні уділи виникло окреме Пинське князівство. Положене між Гал.-Волинською і Лит. державами, воно спершу намагалося вести самостійну політику, але незабаром було змушене підпорядкуватися наказам Данила Романовича. На поч. 14 в. Пинське князівство зайняв В. кн. лит. *Ґедимін;* у пол. 15 в. П. якийсь час перебувала під владою київ. кн. *Олельковичів;* після Люблінської унії (1569) одночасно з Литвою вона входила до складу Речі Посполитої. Під час війни Хмельницького з Польщею пинська шляхта актом від 20. 6. 1657 присднала П. до Укр. держави.

Пипін Олександер (1833—1904), визначний рос. історик літератури і фолкльорист культ.-іст. школи, д. чл. Петербурзької АН і НТШ. У багатьох працях П. є матеріяли до іст. укр. літератури й етнографії: «Очерк литературной истории старинных повестей и сказок русских» (1857); спільно з В. Спасовичем «История славянских литератур», I, II (1874–81), у якій П. належить нарис про укр. літературу; «История русской этнографии» I—IV (1890—92), третій том якої присвячений Україні; «История русской литературы», I–IV (1898–99). Крім того. ст. про рос. твори Т. Шевченка, відгуки на праці з іст. укр. літератури тощо. Заперечення П. самобутности укр. літератури в рецензії на історію укр. літератури О. *Огоновського* («Вестник Европы», 1880) викликало жваву полеміку (О. Огоновський, І. Нечуй-Левицький, К. Михальчук, М. Драгоманов, І. Франко та ін.). Про П. див. І. Франко «О. М. Пипін» у кн. І. Франко, «Твори» (т. 18, 1955).

Пирій звичайний, пир, пирьок, харіюс (Thymallus thymallus L.), риба родини пирійових, довж. 25-35, іноді до 50 см, вага до 1,5 кг. На Україні поширений у Карпатах і сточищі Дунаю. Пром. риба.

Пирій (Agropyrum Gärtn.), рід багаторічних трав з родини злаків. На Україні – 17 видів; кормові трави, деякі види – бур'яни. Найпоширеніший П. повзучий, П. звич. [A. repens (L.) P. B.], заввишки до 100 см, з довгим повзучим кореневищем, зеленими або сизуватими листками. Має кормове значення, росте по заплавинах річок, перелогах, дає добру отаву. На полях росте як бур'ян. Кореневище іноді використовують в медицині як обволікаючий, сечогінний та послаблюючий засіб і для виготовлення пілюль.

Пирогів Микола (1875–1961), волинський гром. і церк. діяч, лікар і педагог родом з Чернігова, внук хірурга Миколи П. З 1900-их рр. до 1944 жив у Ковелі (два рази – до 1915 р. і 1941–43 – голова міськ. управи), 1922–23 посол до варшавського сойму. У 1915–19 рр. в Києві (організатор і дир. 4 укр. гімназії). З 1944 на еміґрації у Зах. Німеччині й пізніше в Австралії.

М. Пирогів (1875—1961)

Пирогів Микола, полк. Армії УНР, у 1919 р. командир пішого полку ім. С. Наливайка в Запор. Корпусі; у 1920 – командир куреня ім. С. Наливайка у 1 Запор. Стрілецькій Дивізії.

Пирогов Микола (1810–81), визначний рос. хірург, анатом і педагог та осв. діяч, родом з Москви. Проф. Дерптського Ун-ту (з 1836) і Петербурзької Мед.-Хірургічної Академії (1841–56), чл.-кор. Петербурзької АН (з 1847). П. обстоював ідею єдиної заг.-осв. школи, пропаґував систему шкіл-ступенів. Бувши куратором (попечителем) Одеської (1856–58) і Київ. (1858–61) шкільних округ, П. поширив мережу шкіл, добивався відкриття ун-ту в Одесі, сприяв орг-ції *недільних шкіл* у Київ. окрузі, дозволяючи на навчання в них укр. мови. За це й за ліберальну шкільну політику був звільнений з посади куратора. З 1866 р. жив перев. у своєму маєтку «Вишня» поблизу теперішнього с. Пирогове, б. Вінниці, де помер і похований; з 1947 р. його садибу перетворено на музей.

Пирятин (III–13), м. на Придніпровській низовині над р. Удаєм, р. ц. Полтавської обл.; 16 100 меш. (1967). П. вперше згадується 1154 р. як м.-фортеця; за Гетьманщини входив до Кропивнянського, з 1658 р. до Лубенського полку; в 1781–1920 рр. пов. м. (з 1802 р. Полтавської губ.). Мебльова фабрика, харч. пром-сть.

Писанка (галунка), куряче яйце, покрите різнобарвним орнаментом або пофарбоване в один колір (крашанка), на Україні мала свої прототипи в «кам'янках» неолітичної, «дряпанках» чи «скробанках» бронзової та київських глиняних П. княжої доби. З останніми зустрічаються у тогочасних могилах і справжні П. з курячих яєць. Нині, крім П., розписаних за допомогою воску, і «дряпанок» (на крашанці видряпаний орнамент), збережених на Лемківщині й Поліссі, їх виготовляють також з глини-фаянсу й дерева. П. з уваги на своє символічне обрядове значення і на багатство орнаментальних композицій посідає одне з перших місць в укр. нар. побуті й мистецтві. Деякі орнаментальні мотиви П.

(«безконечники», «кривульки») є пережитками спірального орнаменту трипільської культури, інші («коники») зародилися на причорноморських грец. вазах, ще ін. пов'язані з культом сонця, в кіммерійському причорноморському мистецтві скитського періоду. В зах. обл. України й на Поділлі нині переважає геометричний, на Придніпров'ї й на Лівобережжі – рослинний орнамент. Дуже рідко (Пряшівщина) зображують в останній час людські постаті: в деяких р-нах – жінку-праматір, шановану в трипільські часи на Україні та на Сх. Середземномор'ї. П. – символ сонця, людської душі, дарують один одному з давніх-давен на Великдень на знак любови, дружби, радости, ділячися радісною вісткою: «Христос воскрес». З магічним наміром пасічник кладе П. з «безконечником» під перший вулик, щоб без кінця роїлися бджоли. П. з символічним значенням поширені у багатьох слов. та ін. народів (Італія).

Див. ще ЕУ 1, стор. 310–313 і Література на стор. 316 та Біняшевський Е. Укр. писанки. Альбом. К. 1968.

Я. Пастернак

Писаревський Петро (1820–71), поет родом з Харківщини, син Степана П.; автор поеми «Стецько», бурлескних віршів («Пан», «Панське слово» й ін.), байок («Цуценя», «Собака та злодій»), друкованих в альманахах «*Сніп*» (1841) О. Корсуна та «*Ластôвка*» (1841) Є. Гребінки.

Писаревський Степан (літ. псевд. Стецько Шереперя; 1780-і рр. – 1839), письм. родом з Харківщини, свящ. Автор оперети «Купала на Івана» (1840), згодом переробленої І. *Озаркевичем* п. н. «Весілля, або Над цигана Шмагайла нема розумнішого» (1849) з музикою до неї М. *Вербицького;* писав також байки і вірші, що стали нар. піснями («Де ти бродиш, моя доле?..», «За Неманъ иду...»).

Писаренко Анастасія (1892–1941), скульптор-монументаліст, закінчила Київ. Художній Ін-т, в якому пізніше викладала (з 1927); погруддя В. Леніна на Привокзальній площі у Києві (1925), «Жнива» (1929), «Піонер-конструктор» (1935).

Писаренко Леонид (*1907), театральний декоратор Харківського, Київ. і Львівського театрів юного глядача, у яких оформлював вистави «Суворовці» І. Моторіна і Є. Рисса (1951), «Котигорошок» А. Шияна (1952) та ін.; у Київ. Театрі Опери і Балету – «Енеїду» М. Лисенка (1959), у Київ. Театрі ім. І. Франка – «Марину» М. Зарудного (1964), «Де тирса шелестіла» А. Шияна й ін.

Писаренко Юрій (*1910), вчений у галузі міцности в машинобудуванні, родом з Полтави, д. чл. АН УРСР; викладач (з 1944) і проф. (з 1950) Київ. Політехн. Ін-ту; наук. співр. (1939–51) Ін-ту Будів. Механіки, завідувач відділу в Ін-ті Металокераміки і Спецсплавів АН УРСР (1951–66), дир. Ін-ту Проблем Міцности АН УРСР (з 1966); гол. вчений секретар Президії АН УРСР (1962–66). П. автор понад 170 праць, монографій і підручників з ділянки нелінійної теорії мех. коливань з урахуванням енерґетичних втрат і міцности матеріялів та елементів конструкцій при високих температурах в умовах силового й теплового навантаження.

Ю. Писаренко

Писаржевський Лев (1874–1938), видатний хемік родом з Кишинева, д. чл. АН УРСР (з 1925) і АН СССР (з 1930). Закінчив 1896 р. Новоросійський Ун-т (Одеса), згодом його доц.; проф. Юр'ївського (Тартуського) Ун-ту (1904–08), Київ. Політехн. Ін-ту (1908–11), Вищих Жін. Курсів у Петербурзі (1911–12), Гірничого та Хеміко-Техн. ін-тів у Катеринославі (1913–34); з 1927 р. – дир. створеного за його ініціятивою Укр. Ін-ту Фізичної Хемії (тепер Ін-т Фіз. Хемії ім. Л. Писаржевського АН УРСР). П. автор понад 90 наук. праць, основні з них присвячені властивостям і будові перекисів та надкислот, впливові розчинника на хем. рівновагу та вільну енерґію хем. реакцій з погляду електронних уявлень. Своїми роботами П. поклав основи сучасної електронної теорії гетерогенної каталізи. «Электрон в химии растворов и в электрохимии» (1923, у співавторстві), «Избранные труды» (1936), «Электрон в химии» (1956).

Л. Писаржевський

Писарка, смужка, бистрянка звич. (Alburnoides bipunctatus Bloch.), риба з родини коропових, довж. до 13 см, зрідка більша, поширена в р. Закарпаття. У Дністрі, Бозі, Дніпрі, Дінці та їх притоках розповсюджена A. bipunctatus rossicus Berg., на Кубані – A. bipunctatus rossicus natio kubanicus Berg. Малочисленна непром. риба.

Писемський Григорій (1862–1937), акушер-гінеколог родом з м. Пирятина на

Полтавщині. Після закінчення мед. фак. Київ. Ун-ту працював ординатором у Києві; 1905–13 рр. доц. Київ., 1913–15 – проф. Моск. ун-тів, 1921–30 – проф. Київ. Мед. Ін-ту, пізніше Київ. Ін-ту Удосконалення Лікарів та наук. керівник Київ. Ін-ту Охорони Материнства та Дитинства. П. автор понад 70 праць з питань гінекології, онкології, акушерства, орг-ції допомоги при пологах тощо. Організатор першої у Києві консультації для вагітних, гол. Укр. та Київ. наук. т-в акушерів та гінекологів.

Письменна Лариса (*1914), письм. родом з Житомирщини. Друкується з 1931 р. По війні, з 1950-их рр., видала (перев. для дітей) низку зб. оп. і повістей, що прикметні лагідним гумором: «Томко з Боготола», «Оповідання» (1955), «Скарб Вовчої Криниці», «Золотогривий» (1957), «Павлик-Равлик» (1959), «Як Петрик на дні моря жив» (1960), «Злочин Надії Поліщук», «Голубий олень» (1961), «У нас у Наддніпрянському» (1962), «Бронза», «Богатир Жовте Око» (1963), «Неспокійні друзі» (1964), «Палац без стін», «Як у Чубасика сміх украли» (1965), «Цунамі» (1966), «Живі зустрічають світанок» (1969).

Письменне (V–16), с. м. т. Васильківського р-ну Дніпропетровської обл., 2 000 меш. (1965).

Письменний Степан (*1923), ґравер на лінолеумі, працює в Харкові; книжкова графіка, серія кольорових ліноґравюр «Донбас» (1957), «Рибалки Приозів'я», «Новобудови України» (1960) та ін.

Письменність, грамотність, вміння писати й читати понад визначений вік (у статистиці на укр. землях звич. від 9 рр.). Відрізняють повну і часткову (знання читати без уміння писати) П. На укр. землях ще на поч. 20 в. більшість населення була неписьменна. На це впливало занедбання шкільництва державами, до яких належали укр. землі (див. ЕУ 1, стор. 917–33), брак *обов'язкового заг. навчання* (в Росії) або занедбання його (Австрія, Угорщина) і вузька мережа шкіл. Навчання дітей чужою мовою (Центр. і Сх. Землі, Закарпаття) та короткий термін навчання були причиною рецидивів неписьменности серед частини випускників нар. шкіл. Позитивну ролю в поширенні П. відогравали осв. т-ва, зокрема *Т-ва грамотности* на Центр. і Сх. Землях і т-во «*Просвіта*» в Галичині.

На Укр. Центр. і Сх. Землях 1886 р. серед рекрутів на Правобережжі письменних було ледве 16%, на Лівобережжі – 26% (вплив поширення земських шкіл). За переписом 1897 р. відсоток письменних у віці 9 р. і вище становив серед усього населення укр. губерній 26%, серед українців тільки 23,6% (38,6% чоловіків, 12,4% жінок). Згодом, у зв'язку з розбудовою шкільної мережі, П. збільшилася і 1914 р. становила для всього населення приблизно 42%.

Наслідком переходу на укр. мову навчання в школах (1917), дальшого поширення шкільної мережі, введення обов'язкового шкільного навчання (1924) та заходів Лікнепу (*Ліквідація неписьменности*) у 1920–30-их рр. П. населення УССР у віці 9 рр. і вище зросла 1926 до 59,8% (78,4% чоловіків і 43% жінок). П. поодиноких вікових груп чоловіків і жінок в УССР видно з таблиці (на 100 осіб):

Вік	Чоловіки		Жінки	
	1897	1926	1897	1926
5–8	5,7	12,8	3,1	9,9
9–14	43,4	76,0	16.3	54,7
15–19	47,9	79,2	16,9	54,8
20–24	47,1	88,2	15,8	56,8
25–29	44,4	87,2	12,6	47,3
30–39	39,0	83,5	10,4	37,3
40–49	31,7	72,6	8,0	22,4
50–59	23,6	55,4	7,0	14,7
60 і вище	17,3	35,3	6,2	9,6
Разом	34,2	68,6	11,2	37,7
Міськ. населення	59,9	83,6	35,3	66,8
Сіль. населення	30,2	66,2	7,7	33,2

П. гол. нац. груп УССР у віці 5 рр. і вище видно з таблиці (1926):

	Чоловіки	Жінки
Всього населення	68,6	37,7
Українці	66,5	32,5
Росіяни	76,5	51,2
Жиди	84,1	74,2
Поляки	60,0	45,7

На підставі сов. перепису 1939 р. П. осіб понад 9 рр. в УССР (у межах 1938 р.) піднеслася до 85,3%.

На Зах. Укр. Землях (Галичина й Буковина) П. українців була незначно вища, ніж на Центр. і Сх. Землях: 1900 р. 25% осіб віком понад 9 рр., 1910 – 43% (всього населення – 47%). 1921 р. П. всього населення Галичини становила 61%, 1931 р. – 70%. На Волині й Поліссі вона становила 1921 – 31% (1897 – ледве 10%), 1931 – 52%. П. всього населення на укр. землях у Польщі піднеслася з 50,5% у 1921 р. до 64,7% у 1931; міськ. з 75,1%

до 85,0%, сіль. з 44,6% до 59,6%; чоловіків з 57,2% до 73,8%, жінок з 44,4% до 56,0%.

За сов. джерелами неписьменного населення тепер в СССР нема. За переписом 1959 р. 99,1% населення УССР у віці 9–49 рр. були грамотні. *В. Кубійович*

Письмо, фіксований оптично на основі усної мови за допомогою умовних знаків — ліній або фігур-зображень — засіб зв'язку між людьми з метою передачі тих чи тих елементів мови; початки П. засвідчені археологічними пам'ятками з 35–30 вв. до Хр. П. поділяється на піктографічне або образне, ідеографічне (також ієрогліфічне) і фонетичне або звукове, що його поділяють на складове (силабічне) і літерно-звукове (альфабетичне). Кількість знаків в окремих графічних системах неоднакова: від десятків до кількох десятків тис.; у звукових системах перев. від 20 до 30 знаків (в латинському П. 22 літери, в укр. — 33).

Початки виникнення П. у слов'ян на теперішніх укр. землях пов'язують з періодом формування племінного ладу: перша пол. 1 тисячоліття по Хр. Первісним слов. П. були, мабуть, згадувані у «Сказании о письменах» Чорноризцем Храбром «черти і різи» — графічні знаки, за допомогою яких слов'яни вимірювали час, рахували й віщували. Про писані якимись «русьскыми писмены» богослужбові кн. — Євангеліє і Псалтир, що їх знайшов на поч. 860-их рр. у Херсонесі Константин Філософ (св. *Кирило*), згадується в Паннонському житії Константина Філософа. Виникнення слов. системи П. дослідники зв'язують з місійною діяльністю св. Кирила й Методія, найстарішою з них, за гіпотезою П. Шафарика, прийнятою більшістю дослідників (В. Яґіч, В. Щепкін, з укр. І. Огієнко, Ю. Шевельов та ін.), була *глаголиця*, створена св. Кирилом. Згодом учнями св. Кирила й Методія була вироблена, на основі грец. П. і глаголиці, друга система слов. П. — *кирилиця* (деякі дослідники — А. Соболевський, Є. Карський, В. Істрін, Е. Гранстрем й ін. — вважають її первісною системою слов. П., старішою за глаголицю).

Прийнята серед сх. і частково півд. слов'ян кирилиця, поширившися, стала панівною і, переформована з поч. 18 в. на опрацьовану за Петра I на основі *півуставу* і за зразком зах. й укр. друкарських шрифтів (львівський курсивний шрифт) *гражданку*, розвинулася в сучасні укр., рос., білор., серб. та ін. системи П. Сучасна укр. система П. складається з 33 графічних знаків (літер) і відрізняється від рос. системи П. деякими літерами — ґ, є, і, ї. Свого теперішнього графічного вигляду укр. П. досягло шляхом багатовікового розвитку з уставного, півуставного і скорописного П. Дослідження розвитку П. й історії письмових систем і пам'яток становить предмет *палеографії*. *Р. М.*

«Письмо до Громади», політ.-літ. газ., розрахована на сіль. читача, виходила у Львові в 1863–65 рр. (1863 неперіодично, згодом як тижневик) і 1867–68 рр. (двотижневик; 1867 як додаток до газ. «*Слово*»). При «П. до Г.» 1865 р. виходив додаток «Школа». «П. до Г.» друкувалося кирилицею, наближеною до нар. мовою; видавець і ред. *С. Шехович*.

«Письмо з Просвіти», популярний орган т-ва «*Просвіта*», виходив у Львові. 1877–79 рр. літ.-наук. місячник (ред. О. *Партицький* і А. *Вахнянин*); з 1893 р. двотижневик, присвячений справам теорії і практики просвітянської праці, п. н. «Читальня» (1893–94) і «Читальня-Письмо з Просвіти» (1894–96), ред. К. *Паньківський;* з 1907 р. знову виходив п. н. «П. з П», як місячник (1907–08) і двотижневик (1909–16 і 1921–22), ред. Я. Весоловський, Є. *Озаркевич*, Ю. *Балицький*; з 1923 р. п. н. «*Народна Просвіта*».

Пихтун, морська свиня, озівка, фоцена (Phocaena phocaena L.), ссавець з родини дельфінових; довж. тіла до 186 см, вага до 90 кг. Поширена у Чорному і гол. Озівському мм. В СССР промисел на П. заборонено.

Пишкін Борис (*1893), вчений у галузі гідротехніки родом з Казані, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). На Україні у 1937–41 рр. проф. Київ. Ґідромеліоративного Ін-ту, з 1948 р. керівник відділу Ін-ту Гідрології і Гідротехніки АН УРСР і (з 1962) проф. Київ. Ун-ту. П. — автор понад 200 наук. праць; розробляє питання динаміки берегів морів і водосховищ.

Пищуха, див. *Підкоришник*.

Південна Україна, Степова Україна, найбільший (250 000 км²) іст.-геогр. край України між Чорним і Озівським м. на півд. і Лісостепом на півн., щойно з пол. 18 і поч. 19 вв. тривало заселений укра-

їнцями і з'єднаний з рештою укр. етнічних земель. З кін. 18 в. до 1917 р. — під час приналежности П. У. до Рос. Імперії вона мала урядову назву Новоросії або Новоросійського краю.

Положення, границі. На історію П. У. та етнічний склад її населення вплинуло її положення на пограниччі континентального масиву Сх. Европи, Чорного м., що до нього пливуть всі більші ріки України, та азійських степів, продовженням яких є степи П. У. З Азії споконвіку приходили орди кочовиків і насувалися на П. У., відділяючи основний масив території України від м. Одночасно народи з-над Середземного м. намагалися поширити свої впливи на Півн. Чорномор'я, а народи, що заселювали глибину України, хотіли дійти до м. Ці три напрями експансії перехрещувалися на території П. У. і створювали конфлікти, які тривали цілі тисячоліття.

В античну добу на півн. Чорномор'ї виникли грец. колонії, згодом тут існували Боспорське і Понтійське царство, далі володіння Рим. і Візант. імперій. Від них у глибину материка простягалися впливи високорозвинених середземноморських культур. Вони спричинилися і до зростання Київ. Держави, яка у 10 в. доходила до берегів Чорного м. Її зв'язки з Півднем були утруднені, коли П. У. у 10–12 вв. опанували орди печенігів і половців, і майже зовсім припинилися після опанування укр. земель татарами. Культ. впливи на Україну італ. міст на півн. побережжі Чорного м. (13–15 вв.) були незначні. Занепад Візантії й опанування П. У. (вона входила бл. ста рр. до В. Лит. Князівства) Туреччиною у кін. 15 в. перетворило П. У. майже на три ст. на степ азійського типу і відірвало її від життя України. Тоді у боротьбі з тат. і тур. навалою створилося укр. козацтво і – в глибині Степу – Запор. Січ. Щойно витіснення Туреччини з П. У. і опанування її в кін. 18 в. Рос. Імперією дозволило на постійне заселення П. У. українцями і з'єднання її з рештою України, яка тільки тоді здобула доступ до моря й тривку природну границю на півд. Разом з цим П. У. включилася у життя решти України, хоч ще довго виявляла особливості, що стосуються населення й економіки.

Межі П. У., зокрема на півн. – невиразні. З геогр. погляду ними є широка переходова смуга між Степом і Лісостепом. З іст. погляду – це півд. кордони Київ., Лит. і Поль. держави, але вони, як і простори, постійно заселені укр. хліборобами, зазнавали змін: то пересувалися в Степ, то відходили в глибину Лісостепу. З кін. 18 в. півн. межу П. У. (Новоросії) становила півн. межа нових володінь Рос. Імперії, що збігалася з кол. кордонами Польщі з Туреччиною (між Дністром і Богом) і Запоріжжям (по Дніпро) та Гетьманщини з Запоріжжям (вздовж Дніпра і його притоки Орелі). Це одночасно півн. межі трьох губ.: Херсонської, Катеринославської і Таврійської. Крім них, до П. У. треба включити півд. частину Басарабії та зах. Донської обл., обидві заселені українцями, які згодом увійшли до складу УССР.

Від 1880 р. почалося екон. розчленування П. У. у зв'язку з виникненням пром-сти у Донецькому басейні й Придніпров'ї. Згодом цей розподіл наступив так сильно, що нині П. У. не становить уже цілости і поділяється на хліборобський степ (у складі Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кримської і Кіровоградської обл.), Донецький басейн (Донецька і Луганська обл.) та Дніпровський пром. р-н (Дніпропетровська і Запор. обл.).

Природа. Для природи П. У. (за винятком півд. Криму) характеристичний одноманітний, рівнинний і перев. низовий краєвид, своєрідне степ. підсоння, рослинність і фавна. Всі ці прикмети на великих просторах П. У. зазнають деяких змін, зокрема на пограниччі з Лісостепом і на сх.

Найбільшу частину П. У. займає *Причорноморська низовина* і її продовження на півд. – *Кримська низовина* та на сх. вузька *Приозівська низовина*, що поширюється далі на сх. у розлогу *Долішньо-Донську низовину*. Причорноморська низовина (за тектонічною будовою частина *Причорноморської западини*) це акумуляційна рівнина висотою до 150 м, слабо розчленована долинами, ярами, балками і подами. Своєрідний краєвид являє собою положене на Лівобережжі дол. Дніпра – *Олешшя* та побережжя морів, до яких стрімко спадає низовина з *прибережним краєвидом*.

Півн.-зах. частину П. У. займають півд. відноги хвилястої *Покутсько-Басарабської височини* (до 230 м) — між Дунаєм і Дністром та сильно розчленованої *Подільської височини* з своєрідним *плитовим краєвидом* між Дністром і Богом. Значно більший простір займає півд. частина *Придніпровської височини* (до 240 м), *Запор. гряди* (до 200 м) і *Приозівська височина* (200–300 м), в основі яких залягають кристалічні породи; ці хвилясті рівнини глибоко розчленовані мальовничими долинами з характеристичним *ґранітовим краєвидом*. Півн.-сх. частину П. У. займають відноги *Придніпровської низовини* і *Сер. височини*, *Донецька низовина* і найвища частина

П. У. – *Донецький кряж* (367 м); всі з *ярово-балковим краєвидом.* Півд. частину Криму займають *Кримські гори* (див. карту).

Клімат П. У. – відмінний від решти України, бо вона є перев. під впливом сх. вітрів. У зв'язку з цим клімат – помірковано континентальний і сухий. Пересічна температура року вагається між 7 і 10° Ц. Найхолодніші зими на півн. сх. (сер. січня –7° Ц.), найтепліші – на півд. зах. (–2° Ц.); абсолютний мінімум від –42° до –28° Ц. Влітку температура майже однакова по всій П. У. (у липні +21–23° Ц.). Період без морозів збільшується з 150 днів на півн. сх. до 210 на півд. зах.; вегетаційний період з 200 до 230 днів. Річне ч. атмосферичних опадів найбільше на пограниччі з Лісостепом – 475 мм, найменше над. м. (250–300 мм); вони сильно міняються у різні роки (200–800 мм). Найбільше опадів у травні, червні й липні; переважають зливи. Ч. днів з сніговим настилом (він нерівномірний) від 30 до 100 днів на рік. Сильні вітри, часто ураґани й суховії та чорні бурі. Довге й тепле літо уможливлює вирощування теплолюбних культур; часті посухи і суховії спричинюють сильне коливання врожаїв.

Річкова мережа на П. У. не є густою, але її перетинають могутні ріки: *Дунай, Дністер, Бог* з Інгулом, *Дніпро* з Інгульцем, Ореллю, Самарою й ін. та *Дін;* ряд невеликих рік пливе до Чорного (Когильник, Великий і Малий Куяльник, Тулігул й ін.) і Озівського (Салгир, Молочна, Обиточна, Берда, Калміюс, Міюс та ін.) морів; більшість з них впадає в оз. або лимани. Півн.-сх. частину П. У. перепливає *Дінець* з низкою приток. Менші річки П. У. влітку міліють, а то й зовсім висихають; між Дніпром і Молочною та на частині Крим. низовини

В. Кубійович: Краєвиди Півд. України

1–6 — Морфологічні краєвиди: 1 — ярово-балковий; 2 — плитовий; 3 — ґранітовий; 4 — низовинний; 5 — гірський і підгірський; 6 — прибережний. 7 — Межі різних краєвидів. 8 — Межі географічних країн (вони позначені лише тоді, коли не збігаються з межами краєвидів). 9 — Межа типчиново-ковилового Степу

I–X — Географічні країни: I — Покутсько-Басарабська височина; II — Подільська височина; III — Придніпровська височина; IV — Запорізька гряда; V — Приозівська височина; VI — Донецький кряж; VII — Придніпровська низовина; VIII — Донецька низовина; IX — Причорноморська низовина; X — Кримська низовина; XI — Приозівська низовина; XII — Долішньо-Донська низовина; XIII — Кубанська низовина; XIV — Кримські гори; XV — Кавказькі гори; XVI — Середня височина

A — Лісостеп. B — Типчиново-ковиловий степ. C — Сухий трав'яний степ. D — Гірський ліс

їх взагалі немає. Над узбережжям морів є численні оз., постали звич. з лиманів або кол. морських заток, що втратили зв'язок з м.

Розміщення ґрунтів і рослинности на П. У. виявляють зональність, залежну від вологости; в півн. – найбільш вологій смузі поширені звич. середньогумусні, а далі малогумусні чорноземи (6-8% гумусу), в півд. Степу – півд. чорноземи (4-6% гумусу), які над м. переходять у темнокаштанові й каштанові (барнясті) ґрунти (2,5-3% гумусу) в поєднанні з солонцями. У долинах рік поширені алювіяльні торфово-лучні ґрунти, подекуди чорноземні на пісках.

Таку саму зональність виявляє рослинність: у півн. смузі — різнотравий (барвистий) типчиново-ковиловий степ, далі (в зоні півд. чорноземів і почасти темнокаштанових ґрунтів) посушливий типчиново-ковиловий степ, врешті в найсухішій смузі над м. полиново-злаковий степ, часто з рослинністю солончаків і солонців з островами піщаного степу. Степ повністю, за малими винятками полиново-злакового, розораний. Докладніше див. *Степ* (там також про тваринний світ П. У.).

П. У. (гол. Донецький басейн і Дніпровський пром. р-н) найбагатша частина України на *корисні копалини*. Тут скупчене майже все кам'яне вугілля (Донбас, балянсові запаси – 45 млрд т) і залізна руда (Криворіжжя – 23 млрд т, Керч) всієї України, вся манґанова руда (Никопільський манґанорудний басейн — пром. запаси бл. 2 млрд т); більшість кам'яної соли (в Артемівсько-Слов'янському басейні), руд кольорових металів (ртутні руди б. Микитівки в Донбасі, боксити), вогнетривів, флюсових матеріялів; багаті поклади бурого вугілля, вапняків, мерґелів, гіпсу, каоліну, графіту, мармуру, всілякого роду будів. матеріяли. *В. Кубійович*

Археологія. П. У. разом з Кримом та Кубанню була безперервно заселена вже з старішої палеолітичної доби *(ашельська культура)* кочовиками примітивного гайдельберзького, пізніше більш розвиненого неандертальського, вкінці *орінья́цького* антропологічного типу. З наступної, мезолітичної доби (8 000–5 000 до Хр.) вже відомі поховання людей у крим. печерах (*Фатьма-Коба*, Мурзак-Коба). У неоліті (5 000–1 800 до Хр.) відбулося розчленування населення України. Лісостепові племена перейшли на осілий, хліборобсько-скотарський спосіб життя і витворили високого рівня *трипільську культуру*, а згодом, у бронзову добу, просунулись у півд. напрямі аж до берегів Чорного м. Там вони залишили по собі сліди вже соціяльного поділу (багаті й бідні поховання), найраніші на Україні зразки кам'яного будівництва *(Усатове)* та сліди торг. зв'язків їхньої верхівки з Семигородом (мідь), Малою Азією (антимоніт), Прибалтикою (бурштин) і Єгиптом (фаянсові перли). П. У. тоді була зайнята також (впродовж III тисячоліття до Хр.) невеликими групами риболовів та мисливців з матріярхальним ладом, які ховали своїх померлих у ямах *(ямна культура)*. З пол. цього періоду, під впливом трипільців, почалося у них мотичне хліборобство й скотарство та появилися привезені з півн. Кавказу перші бронзові вироби. Кераміка гостродонна, бідно орнаментована. Найціннішою пам'яткою того часу на Кубані, що була під впливом високих культур Месопотамії й Закавказзя, є багато виряджена *Майкопська могила*. Між Дніпром і Озівським м. ін. плем'я залишило по собі *Маріюпільський могильник*.

Бронзова доба (1 800–800 до Хр.) починається в П. У. з заселення причорноморських та півн.-кавказьких степів новими, праарійськими племенами, що прийшли бл. 1 200 до Хр. з сх.-середземноморського басейну. Разом з культурою бронзи вони принесли ткацтво, високорозвинене скотарство, плужне хліборобство і культ сонця. Жили патріярхальними родами у селищах з землянок або куренів понад річками й мали зв'язки з великими передньоазійськими цивілізаціями, з егейським світом, з півн. Кавказом, звідки весь час ішли бронзові вироби по всій степ. смузі, та з Закарпаттям (Семигород), бронзові вироби якого доходили на сх. аж до басейну р. Дінця. Зайнявши терени «ямників», вони перемішалися з ними, завели новий спосіб поховання мерців, на зах. лад – у нішах-катакомбах *(катакомбова культура)*. Кінцевий етап цієї культури збігається з появою на П. У. сх. племен з-над Волги, які ховали своїх покійників у дерев'яних коморах-зрубах *(зрубна культура)*, вкритих могильним насипом. Вони зайняли бл. 1 500 до Хр. все степ. Лівобережжя, переходячи на правий берег Дніпра.

З кін. бронзової доби (1 200–800 до Хр.) походять у лісостеп. частині України пам'ятки по нащадках трипільських племен з *білогрудівською*, пізніше *чорноліською культурами*. Степ. частину П. У., Кавказ та Кубань заселювали тоді перші іст. племена — *кіммерійці*, що жили там до приходу скитів. З того часу залишилося у степах багато могил, обведених камінням (кромлехи) з похованнями у кам'яних скринях.

А н т и ч н а й р а н н я д о б а. На переломі 7–6 вв. край між Дніпром і Озівським м. зайняли сх., іранські племена – *скити*, що від них грец. історики стали називати всю П. У. Скитією. Опанування скитами П. У. збігається з часом експансії *греків* у півн. Причорномор'ї, де вони заснували кільканадцять купецьких факторій та осад-емпорій, що перетворилися згодом у великі міста (*Ольвія, Херсонес, Фанаґорія, Танаїс* й ін.). Всі вони процвітали завдяки жвавій торгівлі пшеницею, в обмін за предмети розкоші для місц. верхівки, та били першу на Україні монету (Ольвія). З грец. і місц. поселень обабіч Керчинської протоки було організоване бл. 480 р. до Хр. *Боспорське царство*, з столицею в *Пантікапеї*, яке у 1 в. до Хр. охоплювало майже весь Крим. піво., Озівське узбережжя, пониззя Дону і сер. течію р. Кубані й попало тоді у васальну залежність від Риму та було знищене гунами у 4 в.

П і в д. У к р а ї н а в і д 2 в. д о Х р. д о 2 в. п о Х р.

1 — Володіння Римської Імперії у 2 в. по Хр. 2 — Володіння Боспорського царства

Перебування греків на берегах Чорного й Озівського морів з торжками-оазами в континентальній «Скитії» мало велике значення для місц. населення, бо приєднало його до кола сх.-середземноморської античної цивілізації. Під впливом грец. культури скити стали переходили на осілий спосіб життя, і коли на поч. 3 в. до Хр. з Сх. прийшла нова іранська орда – *сармати*, вона підкорила собі більшу частину скитів, друга частина яких перейшла у степ. частину Криму й організувала там своє царство з столицею *Неаполь Скитський*. Сармати впродовж 500 рр. панували на П. У. та намагалися здобути грец. колонії, які почали бідніти, втративши контакт з хліборобським запіллям. Варваризація греків все збільшувалася, а культ. їх місія звелася до мінімуму. Остання хвиля сарматських племен – *алани* прийшли на П. У. у пол. 1 в. по Хр. і зайняли відразу Приозів'я і Передкарпаття.

У 1 в. до Хр. рим. леґіони зайняли грец. колонії в П. У., і тоді завдяки рим. підтримці настав широкий розквіт торгівлі та пром-сти, П. У. включилася у світовий ринок. У Пантікапеї виник важливий осередок виробів з золота у новому, поліхромному стилі для верхівки степ. племен.

На поч. 3 в. по Хр. з півн. Европи почали насуватися германські племена *ґотів*, які дійшли до берегів Чорного м., у 270 р. сплюндрували Ольвію, Тіру, Пантікапей та захопили Крим і Передкавказзя, проте їхнє панування на П. У. тривало короткий час. З 4 в., в наслідок великого переселення народів, яке сильно змінило етногр. карту Европи, і спричинило падіння Рим. Імперії, на П. У. почали появлятися нові тюрксько-монгольські племена, що йшли хвилями з Азії в Европу. Першою була велика орда *гунів*, яка в пол. 4 в. знищила майже всі причорноморські колонії та Скитську й Боспорську держави і зігнала з їхніх місць сарматів і ґотів. Частина останніх перейшла до Криму, який тоді на одне століття опанувала Візантія.

Після відходу гунів на зах., в Угорський низ, слідом за ними на П. У. прийшла на поч. 4 в. тюркська орда *болгарів*. Частина її (чорні болгари) спинилася на Приозів'ї й організувала там Велику Болгарію, решта перейшла степами в Добруджу і там оселилася.

У пол. 4 в. пройшла степами на зах. уралоалтайська орда *аварів*. Після них, на поч. 7 в. надійшла ще одна тюркськомонгольська орда – *хозари*, яка підкорила надозівських болгар, зайняла частину Криму з Пантікапеєм і у пол. 8 в. організувала на Приозів'ї державу. Вкінці у 9 в. Візантія відновила своє панування в усьому Криму (найбільше місто – Херсонес).

На такому іст. тлі сх. ранньослов. племена, звані візант. істориками під збірною назвою *антів*, розвивали свою політ.-соц. орг-цію й культуру *черняхівського* типу. Вони були нащадками праіст. хліборобських автохтонних племен, носіїв генетично й етнічно споріднених культур: трипільської, білогрудівської, чорноліської та, вкінці, *зарубинецької*. Ця етногенеза антів засвідчена тяглістю заселення їхніх земель та розвитку культури, природно, з деякими часовими й льокальними варіянтами. Пам'ятки по антах залишилися на П. У. вздовж півд. течії Дніпра і Дністра, де найранішими прапредками сх. слов'ян були трипільські племена.

Наступниця союзу антських племен – Київ. (Руська) Держава зародилася в часи, коли всі укр. землі були зайняті літописними племенами. П. У. заселювали племена уличів і тиверців. До Криму слов'яни стали напливати сильніше з 4 в., де Херсонес був якийсь час посередником між Україною й Візантією.

Я. Пастернак, М. Аркас

Княжа доба. Перші київ. князі – Аскольд, Олег, Ігор, Ольга, Святослав і Володимир, не тільки здобули доступ до Чорного м. і змусили Візантію до корисних для Руси торг. умов, але створили також сприятливі умови для укр. колонізації П. У. В кін. 9 в. на руїнах грец. колонії Гермонасси виник город Таматарха-*Тмуторокань*, що став осередком Тмутороканського князівства. На П. У. були також згадувані в «Повісті временних літ» городи: *Олешшя* над лиманом Дніпра, важливий торг. осередок; *Пересічень* правдоподібно між нижніми течіями рік Дністра і Прута; *Руський порт* (Русія) в гирлі Дону; над дол. Доном к. *Білої Вежі* було сіверянське поселення. Таким чином Київ. Держава, досягнувши Чорного м., дала, з одного боку, змогу проникнути на П. У. хліборобському населенню, з другого – забезпечила русько-візант. торгівлю й відкрила на Русь шлях впливам візант. культури.

Але кочові орди *печенігів*, які з поч. 10 в. займали П. У., перервали зв'язок Києва з чорноморськими володіннями і не тільки зупинили доплив укр. населення на П. У., але й частково його знищили. Для забезпечення перед наскоками печенігів кн. Володимир (згодом Ярослав Мудрий) збудував цілий ряд укріплених ліній на рр. Десні, Острі, Стугні, Трубежу й Росі. Разом з цим торг. зв'язки Києва з Візантією значно ослабилися. Щоправда, на поч. 11 в. печеніги ослабли під тиском орди *торків* і були дощенту розгромлені під Києвом військами кн. Ярослава у 1036 р., що уможливило посунення укр. колонізації на півд. (заселення *Поросся)*, але вже у другій пол. 11 в. П. У. опанувала нова тюркська орда *половців*. Рештки укр. населення П. У. відходили поступово на північ, під охорону лісів та укріплених городів. Тільки зусиллями кн. Володимира Мономаха вдалося зупинити наскоки половців, а на поч. 13 в., після перемог кн. Романа Мстиславича, відсунути їх кочовища аж за Дін. Це знову відкрило перспективи укр. колонізації на П. У., тим більше, що під впливом вищої укр. культури частина половців змінила кочове життя на півосіле.

На південь від смуги постійних селищ були тільки окремі оселі. Ще далі на південь існували воєнно-пром. ватаги – *бродників, берладників*. Чимало укр. елементу залишилося над м. Так, напр., у Тмуторокані укр. князі-ізгої правили аж до кін. 11 в., населення Білої Вежі тільки 1117 р. подалося на півн., Олешшя у 1159 р. було місцем боротьби між ізгоями берладниками і київ. кн. Ростиславом Мстиславичем, у Криму жили руські купці, *Білгород* і Малий Галич були пристанями Гал. Князівства і Гал.-Волинської держави.

13–17 вв. Незалежно від значних втрат під час великого тат. походу на Сх. Европу й Угорщину (1239–40), чимало укр. населення залишилося на П. У. і в півд. Лісостепу, що так само, як це було з *болохівцями*, для татар «сіяли пшеницю і просо» або виконували інші, призначені їм завдання. Посол франц. короля *Рубрук* зустрів (1254) чимало руських купців з Криму при дворі сина *Батия* – Сартака, також ціле руське с. над дол. Доном. Створена 1261 р. Золотою Ордою окрема епархія в Сараї обслуговувала гол. руське населення.

У той час на берегах Чорного м. виникли численні італ. колонії (гол. ґенуезькі й венеційські): *Кафа – Теодосія* і *Судак* у Криму, Тана у гирлі Дону, *Білгород* – Монкастро у гирлі Дністра тощо, через які проникали на П. У. не тільки зах.-евр. товари, але й культ. впливи. Звич. італ. колонії, щоб зберегти свої позиції, платили Золотій Орді великі податки, стаючи таким чином одним з гол. джерел її прибутків.

Проникнення укр. елементу на П. У. зміцнилося тоді, коли лит. кн. *Витовт* відібрав у кін. 14 в. від Золотої Орди П. У. та поширив володіння Литви аж до Чорного м. На П. У. виникли укріплені городи і митні станиці над дол. течіями рік: Дніпра (замок св. Івана), Дністра, Бога, порт у Хаджибеї та ін., поблизу яких оселювалося укр. хліборобське населення. Порівняно з княжими

часами постійно заселена смуга простягалася на бл. 100 км на півд. (див. карту).

Укр. колонізація занепала після розвалу Золотої Орди. На її залишках створилося кілька окремих ханатів, між ними найближчий сусід України — Крим, або Перекопська Орда, яка 1475 р. стала васалем Туреччини. Разом з тим італ. колонії попали до турків і все Чорне м., підпавши під владу Туреччини, перестало бути для України вікном у світ. Ґенуезька колонія Кафа стала тоді торг. центром, з якого укр. невільників відправляли в країни Близького Сх. На

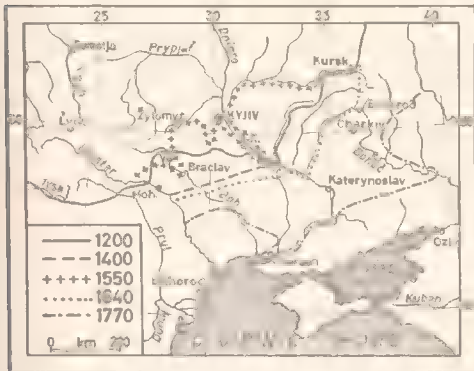

Просування межі заселення на Україні у 13—18 вв.

чорноморському узбережжі турки заснували нові фортеці Аккерман (Білгород) та Очаків; тут під їх протекторатом поселилися буджацькі й очаківські татари. Крим. татари укріпили нижній Дніпро рядом замків.

У кін. 15 в. крим. хан Менґли Ґірей, союзник Москви, дощенту зруйнував П. У. Дальші тат. наїзди на П. У. перетворили її на «дикі поля», через які проходив лит., а з 1569 р. поль.-тур. кордон, що сягав глибоко в Степ, на Придніпров'ї — до Кизикермену і Тавані.

Виявом самооборони укр. людности було *Козацтво*, яке постало в кін. 15 в. Положена на дніпрових порогах *Запор. Січ* (бл. 1552) не тільки спиняла наскоки татар, але незабаром сама перейшла до протинаступу. Розвиток козацтва сприяв укр. колонізації, яка наново опанувала втрачені терени і у першій пол. 17 в. дійшла до лінії: Рашків—Умань—Звенигородка—Чигирин—Кременчук—Полтава—Охтирка.

Утворення Коз.-Гетьманської держави посилило на короткий час колонізацію півн. частин П. У. Але союз Хмельницького з Москвою (1654) спричинив нові наскоки татар. В часи Руїни безнастанні війни з поляками і тат. напади обмежили укр. колонізацію на півд., але вона не припинилася. Укр. людність заселювала т. зв. Вольності Війська Запор. Низового, а також т. зв. *Ханську Україну*, себто територію між Богом і Дністром, яка належала до Крим. ханства і мала у 17—18 вв. своє самоуправління («ханські гетьмани») під контролем тат.-тур. влади.

У кін. 17 в. сталися події, які мали вирішальний вплив на долю П. У. У 1671 р. автономне Військо донських козаків (див. *Донщина*), що було у приязних відносинах з Запоріжжям, підпало під владу Москви. На підставі т. зв. «*вічного миру*» (1686) між Польщею та Московщиною, остання дістала зверхність над Запоріжжям. Відтоді розпочався моск. наступ на тур.-тат. володіння на П. У. й півн. Чорномор'ї. Щоправда, перші моск.-укр. походи на Крим (1687 і 1689 рр.) не увінчалися успіхом, але сили Криму були підірвані, з чого знову скористалася укр. колонізація П. У., яка посилилася у 18 в.

У той час, коли укр. колонізація відповідно до військ.-політ. обставин посилювалася або послаблювалася, причорноморські степи були тереном кочування татар. Над берегом Озівського м. кочувала Ногайська Орда, між гирлами Дністра і Дунаю — т. зв. Буджацька Орда — обидві під тат.-тур. зверхністю. Самі ж крим. татари займали сер. частину Причорномор'я (Таврію) і Крим; на півдні Криму вони вели осіле життя, займаючися хліборобством і торгівлею, у степах випасали свої табуни й череди. Турки осіли здебільша у прибережних містах (Аккерман, Бендери, Ізмаїл, Очаків та ін.), що були одночасно військ.-адміністративними і торг. осередками. *М. Ждан*

18 в. Після битви під Полтавою (1709) і Прутського договору між Росією й Туреччиною (1711) Запоріжжя перейшло під протекцію Крим. ханства і заснувало Січ б. Олешок. Але величезні запор. «вольності» не залишилися незайнятими: там далі жили селяни, що мали хутори та села. Ч. їх збільшували втікачі з Правобережної й Лівобережної України, які шукали життя «без панів». У півн. частинах «вольностей» оселялися козаки та посполиті з Миргородського і Полтавського полків, тому частина запор. земель опинилася під владою цих полків.

Після повороту запорожців під рос. протекцію 1734 р. вони заснували Нову Січ над р. Підпільною. Незабаром виникли конфлікти між ними і рос. урядом за юрисдикцію над зайшлою люд-

ністю на території Запоріжжя. Запорожці почали звільняти свої землі від самовільних поселенців або вимагали від них визнання влади Коша, проти чого був рос. уряд, який почав будувати на границі Запоріжжя – Новоархангельську і Новоросійську фортеці, недалеко від самої Січі. 1751 р. він оселив на запор. вольностях чужинців: півн.-зах. територію, т. зв. *Нову Сербію* і півн.-сх. т. зв. *Слов'яносербію* (1752) призначено було для поселення сербів, болгар та ін. «православних». Укр. населення обох провінцій мусіло або обслуговувати цих чужинців, або покинути свої оселі. Невдоволена цим укр. людність почала втікати на Правобережну Україну або на Запоріжжя. Рос. уряд, щоб затримати її, заснував 1753 р. *Слобідський козачий полк*, до якого приймали тільки українців; його поселено було в слободах на півд. від Нової Сербії, для чого було взято велику смугу запор. Вольностей.

1764 р. Нову Сербію та Слов'яносербію було ліквідовано і на цій території засновано Новорос. губ. Вона мала напіввійськ. характер і поділялася на провінції: Єлисаветградську та Катерининську й Бахмутський пов. Там були розташовані гусарські і пікінерські полки. Ґуб. центром був Кременчук. Щоб швидше заселити нову губернію, влада давала селянам далекосяжні полегшення. Селяни держ. слобід одержували по 26-30 десятин на сел. двір, який був неподільний, і з нього платили податок. Панщина поміщицьких селян була порівнюючи мала – не більше двох днів на тиждень. Дідичам давали землі не більше, як на 48 сел. дворів, тобто 1 440 десятин, з умовою поселити належне ч. дворів упродовж 3 рр. Серед селян та військ. поселенців переважали українці – гол. втікачі з Правобережжя і з Гетьманщини, де збільшився гніт старшини, а також з Запоріжжя. Було небагато росіян, гол. старообрядців, що переселилися з Правобережної і Лівобережної України; з ін.: молдавани волохи, болгари, жиди. Поміщики були перев. українці, здебільша старшина кол. коз. полків.

Після рос.-тур. війни 1769–74 рр., яка закінчилася *Кучук-Кайнарджійським миром* (1774), Туреччина зреклася більшости своїх володінь на півн. побережжі Чорного і Озівського морів і протекторату над Крим. ханством. Рос. Імперія дістала трикутник між Дніпром та Богом і побережжя Озівського м. від Берди по Міюс; у 1783 р. вона заволоділа всім Крим. ханатом і Кубанню. Запоріжжя втратило своє значення бар'єра між Рос. Імперією та Кримом і вже 1775 р. було ліквідоване. Вищу старшину було заарештовано й заслано. Частина козаків еміґрувала до Туреччини і заснувала *Задунайську Січ*. Рядове козацтво було приписано до держ. поселень, старшина увійшла до складу місц. поміщиків. У зв'язку з цим настали й зміни в адміністративно-територіяльному поділі П. У.: 1775 р. частину Новорос. губ. (Бахмутську провінцію) включено до новоствореної Озівської губ. Ген.-губернатором обох губ. був призначений кн. Г. *Потьомкін*.

1783 р. було утворено з Новорос. і Озівської губ. Катеринославське намісництво з центром у новозаснованому Катеринославі. До нього була приєднана територія Крим. ханства, як окрема Таврійська провінція. На чолі намісництва залишився з майже необмеженою владою кн. Потьомкін. Його 17-річне правління було важливою епохою в історії П. У. Хаотичну роздачу землі поміщикам, практиковану у попередні рр., Потьомкін замінив систематичною. Складено детальні мапи з зазначенням вільної землі, списки зайнятих земель і докладний перепис населення. Землі було поділено на три групи: поміщицьку, сел. (для вільних держ. селян) і міську. Щоб провести інтенсивніше залюднення краю, поміщикам давали наділи землі від 1 500 до 12 000 десятин, з обов'язком поселити впродовж 10 рр. на кожні 60 десятин один сел. двір. 1787 р. було роздано землю 2 143 дідичам, у тому ч. 57% маєтків мали до 1 000 десятин і тільки 3% понад 3 000 десятин. Поміщиками були перев. рос. старшини (68,2%) і цивільні службовці (13,4%) сер. ранґів; українців серед них було 10,5%, чужинців 1%.

В кін. 18 в. найбільшими землевласниками на П. У. були: кн. О. Вяземський (52,2 тис. десятин, м. ін. територія кол. Запор. Січі), кн. Г. Потьомкін (42,2), графи Скавронські (39,1), графи Безбородьки (32,7), кн. Прозоровські (31,4), граф К. Розумовський (кол. гетьман, 28,5), ген. Леванідов (28,5), кн. Любомирські (28,4) та ін. Деякі з цих маєтків залишилися у володінні їх нащадків (або споріднених родів) аж до 1917 р.; ін. не раз змінили своїх власників, гол. шляхом продажу-купівлі.

Заселити отримані землі було не легко, хоч селяни напливали до П. У., де їм пропонувалися корисні умови. Щоб притягнути селян-кріпаків, які втікали від своїх панів на П. У., ще 1774 р. Потьомкін наказав «втікачів не повертати». Здебільша це були втікачі з різних земель України; значно менше їх було з Росії. За даними з 1787 р. ч. селян було у держ. с. – 177 165, у поміщицьких – 150 608 вільних та 5 655 кріпаків. У той час чужинецька колонізація не відогравала ще на П. У. великої ролі. Так, 1784 р. на 351 507 сіль. мешканців Катеринославського намісництва на чужинців припа-

дало тільки 12 466 (3,6% усіх), у тому ч. 5 804 греків і 4 060 вірменів, невелике ч. молдаван, болгарів, німців, шведів та ін.

Велику вагу адміністрація П. У. приділяла будуванню міст. Доти ними були: Єлисаветград (тепер *Кіровоград*), *Новомиргород*, *Бахмут*; перетворено на міста: *Кременчук*, *Крюків*, *Царичанку*; засновано нові: *Херсон* (1778) на лимані Дніпра, гол. осередок морської торгівлі; *Маріюпіль* (нині Жданов) над гирлом Калміюса, заснований 1779 р. для греків, яких рос. уряд примусив вийти з Криму; Нахічевань (1782) у гирлі Дону для вірменів, що їх виведено з Криму; *Катеринослав* у 1783 р., що став гол. м. П. У.; *Миколаїв* – у гирлі Інгула (1787), де були нові корабельні майстерні; *Одеса* (1792) та ін.

Нова тур.-рос. війна 1788–91 рр. загальмувала на деякий час колонізацію П. У. У зв'язку з війною було організовано з кол. запорожців «військо вірних Чорноморських козаків» на чолі з кн. Потьомкіним, якому був наданий титул «великого гетмана казацких Екатеринославских и Черноморских войск» (1790). Чорноморське військо оселено було між Богом і Дністром (1791). *Чорноморських козаків* переведено на Тамань, а пізніше на Кубань.

Після смерти Потьомкіна (1791) Катеринославським намісником призначено кн. Платона Зубова. 1792 р. до намісництва приєднано територію між Богом і Дністром (кол. «Ханська Україна», на неї наплинуло незабаром чимало молдаван і болгарів), а з 1795 р. з частини Катеринославського намісництва утворено нове Вознесенське намісництво. 1797 р. у зв'язку з скасуванням намісництв більшість Катеринославського намісництва увійшла до складу нової Новорос. губ., яка мала 12 пов. і обіймала Таврійську обл.; губ. м. був Новоросійськ – кол. Катеринослав.

Указ Павла I з 12. 12. 1796 забороняв селянам П. У. міняти місце перебування, а селянам з ін. частин імперії переходити границі П. У. Дідичам дозволялося повертати своїх кріпаків з П. У. Цим остаточно введено було кріпацтво на

Півд. Україна у другій пол. 18 в.

1–3 — Володіння: 1 — Рос. Імперії; 2 — Туреччини; 3 — Речі Посполитої. 4 — Території Гетьманщини й Запоріжжя. 5 — Землі, які деякий час належали до Гетьманщини чи Запоріжжя. А — Буджацька орда. а — Кордони держав. b — Межі країв. с — Межі тур. володінь, які у різні роки перейшли у володіння Рос. Імперії. d — Укр. лінія

П. У. Відповіддю на це була масова втеча селян на Дін і далі на Кубань.

Якщо йдеться про економіку П. У., то до часу тривкого її заселення місц. ногайське і тат. населення вело кочове або напівкочове тваринництво – табунове конярство і вівчарство. Запорожці жили перев. з рибальства, ловецтва й екстенсивного тваринництва; по хуторах на території Запоріжжя вели сіль. госп-во. На цьому етапі колонізації рос. уряд використовував сили нових поселенців гол. на військ. службу, будову укріплень і міст і значно менше у сіль. госп-ві. У більших м. і портах постали держ. фабрики (суконні, канатні, ливарні зав., корабельні майстерні) перев. для потреб війська й фльоти; невеликі приватні підприємства переробляли продукти сіль госп-ва та скотарства.

Н. Полонська-Василенко

Від кін. 18 в. до 1860-их рр. 1802 р. Новорос. губ. поділено на 3: Херсонську (до 1803 р. Миколаївську; міста Одеса, Миколаїв і Таганріг були виділені як окремі «градоначальства»), Катеринославську й Таврійську (Крим. пів-о. і три пов. на суходолі: Перекопський, Дніпровський, Мелітопільський); тоді ж устійнено сх. границю між Катеринославською губ. і Донською обл. В наслідок рос.-тур. війни 1806–12 рр. за Букарештським миром 1812 р. Росія дістала тур. Буджак і частину Молдавії між Прутом і Дністром, з яких 1818 р. створено Басарабську обл. (з 1873 р. – губ.; у 1856–78 рр. її півд.-зах. частина – Ізмаїльщина належала до Молдавії - Румунії). Такий адміністративно-територіяльний поділ П. У. існував з малими змінами аж до 1917 р. (1883 р. Таганрізька і Ростовська округи на сх. перейшли до Донської обл.). П. У. являла собою до 1874 р. і деякий час після 1879 р. і знову з 1905 -- окреме Новорос. ген.-губернаторство (Новоросійський край) з осідком в Одесі.

Адміністративно-територіяльний поділ Півд. України у 19–20 вв.

1 — Кордон Росії й Румунії. 2 — Межі губерній (областей) з 1914 р. 3 — Кордон СССР і Румунії до 1939 р. 4 — Кордон УССР на 1939 (кордон з Румунією тотожний з кордоном СССР). 5 — Сучасний кордон СССР з Румунією. 6 — Сучасний кордон УССР. 7 — Сучасні межі областей — (країв). 8 — Півн. межа Півд. України

I—XII — Губернії (області) до 1917 р.: I — Херсонська; II — Катеринославська; III — Таврійська; IV — Басарабська; V — Донська; VI — Подільська; VII — Київська; VIII — Харківська; IX — Полтавська; X — Кубанська; XI — Чорноморська; XII — Воронізька

Гол. міста губерній (областей) з 1917 р. підкреслені перериваною лінією; сучасних областей (країв) — суцільною

Після тривалого опанування берегів Чорного м. Росією колонізація П. У. відбувалася спокійніше. У зв'язку з забороною зміни місця перебування селян і утруднення припливу селян з центр. губ., уряд звернув більшу, ніж доти, увагу на приплив чужинців, зокрема німців (маніфест Олександра I з 20. 2. 1804), яким дано чималі привілеї; їхнє поселювання на П. У. тривало всю першу пол. 19 в. (докладніше див. *Німці на Україні*). Другу за значенням групу становили *болгари*, які оселювалися на П. У. перев. у зв'язку з рос.-тур. війнами, зокрема у 1806–12 рр. І далі молдавани припливали на Буджак і на лівобережжя Дністра, значно менше — греки. У складі населення м. чимраз більшу ролю відогравали жиди (зокрема в Одесі); натомість намагання створити сіль. жид. колонії не дали позитивних наслідків.

Все ж таки основну масу поселенців далі становили укр., значно меншу — рос. селяни. Здебільша вони поселювалися нелегально. Серед імігрантів більшість становили поміщицькі, меншість — держ. селяни. Попри поступове закріпачення селян, кріпаки становили лише 25% (1856). В заселенні П. У. деяку ролю відограли (1816–30 рр.) *військ. поселення*, на яких поселено кількадесят тис. українців, росіян і білорусів; далі Бузьке коз. військо (1803–17), що мало боронити держ. кордони Росії на Дністрі, зформоване спершу ще у 18 в. з молдаван, волохів і біглих укр. селян (1817 перетворене на військ. поселення), та *Озівське коз. військо*, поселене 1830 р. на узбережжі Озівського м. У першій пол. 19 в. далі тривав відплив мусулманської людности — татар і ногайців з Таврійської губ. По *Крим. війні* (1853–56) виеміґрували всі ногайці, які жили на півн. Приозів'ї, гол. в Бердянському пов.; про відплив татар див. *Крим*.

Загалом за два перші 10-ліття 19 в. приріст людности відбувався напол. завдяки природному приростові, напол. — іміґрації, згодом гол. — природному приростові. 1851 р. людність трьох губ. нараховувала вже 2,3 млн меш., тобто за 50 рр. зросла на 155%.

Після тривкого опанування П. У. основне екон. значення мало сіль. госп-во з виразно тваринницьким напрямом. Степ розорювано повільно, панівною с. г. системою була переліжна. На Херсонщині в кін. 18 в. рілля становила ледве 10% всієї площі, 1856 р. вже 45%, але під засівами було лише 15%. Продукція зернового госп-ва (гол. пшениця й жито, менше ячмінь і просо) йшла на власні потреби, в незначній кількості на експорт. Велике значення мало табунове конярство, яке однак у пол. 19 в. зменшилося (ч. коней у трьох губ.: 1848 — 687 000, 1861 — 360 000), значно більше мало вівчарство — плекання тонкорунних мериносів (гол. у великих маєтках, інколи до 100 000 голів в одному), ч. яких постійно зростало (в млн): 1823 р. — 0,4, 1848 — 3,0, 1860 — 7,0. Вовна була важливим предметом експорту (річно в тис. т: 1831 — 1,4, 1840 — 3,0, 1856–60 — 7,7, 1861–65 — 10). На другому місці стояло степ. скотарство і свинарство, продукти яких вивозилися до Зах. Европи (морем) або до Петербурґу й ін. великих м. Рос. Імперії (гнали череди волів); плекання волів мало значення ще й тому, що вони найкраще були придатні на розорання важкої цілини. Молочне госп-во покривало потреби П. У. До розвитку сіль. госп-ва (і економіки П. У. взагалі) чимало спричинилася діяльність заснованого 1828 р. *Т-ва сіль. госп-ва півд. Росії* («Общества сельского хозяйства южной России») з осідком в Одесі.

Кількість пром. підприємств на П. У. значно зросла порівняно з кін. 18 в. (1825 р. у Катеринославській і Херсонській губ. було 125 фабрик і зав. — без гуралень, броварень та ін. дрібних підприємств харч. пром-сти, 1860 — 564; продукція зросла з 4,1 млн крб у 1851 р. до 9,4 млн у 1860); але розміри їх і співвідношення окремих галузів пром-сти не зазнало більших змін.

Пром-сть переробляла гол. місц. с.-г. сировину (млинарство, гуральництво, шкіряні зав.); в м. над морем (Одесі, Херсоні, Миколаєві, Севастополі) розвинулося суднобудівництво і корабельні майстерні; чавуноливарні зав. виникли в Одесі й Херсоні. На базі залізних руд у Донбасі постало кілька держ. метал. зав. (Луганський 1795, Петровський б. Єнакієва 1858, Лисичанський 1868).

Значно більше значення мала торгівля й морський транспорт, який обслуговував і глибину материка. Велике значення мав візницько-торг. промисел — *чумацтво*.

Як у 18, так і в 19 в. рос. уряд мав на П. У. чимало енерґійних адміністраторів та їх здібних співр. Ген.-губернаторами Норовос. краю (після кн. Г. Потьомкіна, кн. П. Зубова та ін. у 18 в.) у першій пол. 19 в. були: герцоґ А. *Рішельє* й кн. М. *Воронцов*. Серед їх помічників (також у 18 в.) особливо відзначилися: І. Сінельніков (засновник Катеринослава) й В. Каховський — правителі Катеринославського намісництва; І. Ганнібал (засновник Херсону), М. Фалєєв (засновник Миколаєва), О Рібас (засновник Одеси), О. Львовшін (градоначальник Одеси) та ін.

В. Кубійович, О. Оглоблин

1860–1916 рр. У 1860–70-их рр. відбулися великі зміни в екон. і демографічних відносинах П. У. у зв'язку з скасуванням кріпацтва (1861), розбудо-

вою залізниць у 1865–80 рр., які пов'язали укр. материк з морем, і поч. важкої пром-сти.

Будова залізниць уможливила вивіз укр. збіжжя до Зах. Европи, де саме збільшився на нього попит. Ціни на зерно збільшилися, одночасно зменшилися на вовну через конкуренцію дешевої арґентінської і австрал. Тому почалося швидке розорання степу, і 1914 р. рілля займала вже 75% всієї площі П. У.; засівна площа збільшилася з 7,6 млн га у 1889–93 рр. до 10,1 у 1909–12 рр. (на 41%). Щоб випродукувати якнайбільше зерна, переліжну систему скасовано, проте не введено трипілля, а перейдено до безпар'я: сіяно зерно по зерні, і то яре. 97% засівної площі займали зернові культури: пшениця яра – 4 330 (41,5%), озима – 1 200 (11,5%), ячмінь – 3 280 (31,2%), жито – 910 (8,7%), овес – 396 (3,8%), кукурудза – 355 (3,2%) – пересічні річні на 1909–12 рр. у тис. га. Гол. збіжжя мали товарне значення: майже пол. збору пшениці й понад пол. ячменю йшли на вивіз. Урожайність зернових була невисока (6 центнерів з 1 га на рік; за 1900–10 рр.), і вона була змінною з року на рік з кліматичних (часті посухи) причин. Заг. збір всіх зернових – 6,3 млн т, в тому ч. пол. йшла на експорт. П. У. і Кубань були найважливішими краями експорту збіжжя з Росії.

Однобічне зернове госп-во з переваго ярового клина, безпар'я, не використання природного гною (він використовувався як паливо) призвели до виснаження чорнозему, поширення ерозії ґрунтів і наслідків суховіїв, а разом з цим – зменшення урожайности і експорту зернових. Також занепало тваринництво, бо для нього бракувало кормової бази. Зокрема зменшилося вівчарство (з 9 млн на поч. 1880-их рр. до 1,1 млн у 1914 р.), ч. великої рогатої худоби дещо збільшилося (але менше, ніж ч. населення), з тим, що різко впало ч. волів (вола замінив після розорання степів як тяглову силу – кінь), а збільшився відсоток корів; також збільшилося свинарство. Однак населення П. У. через невисоку густоту було краще забезпечене свійськими тваринами порівняно з рештою України й давало надвишки на експорт. В останні роки перед першою світовою війною на П. У. було видно деякі вияви інтенсифікації сіль. госп-ва: збільшення озимого клина, поширення просапних культур, особливо кукурудзи.

Землеволодіння на П. У. виявляло відміни порівняно з рештою України. Після реформи 1861 р. у великих власників (перев. лятифундії) залишилося 52% всього зем. фонду (на 9 укр. губ. 46,6%). Через брак грошей у більшости поміщиків і при щораз вищих цінах на робочі руки, вони були змушені продавати або віддавати землю селянам в оренду. Серед сел. госп-в виросло госп-во фермерського типу, яке постало шляхом купівлі й оренди земель як поміщиків, так і малозем. селян, які не могли удержати свою землю під час неврожаїв. Через велику густоту населення поміщики і селяни-фермери широко користувалися с.-г. машинами і сезоновими робітниками, які напливали з ін. укр., рос. та білор. губ. по 200-250 000 щороку.

На поч. 20 в. на П. У. існували найбільші з усіх укр. земель лятифундії. Найбагатшими землевласниками були: Фальцфайни, родом з нім. колоністів (бл. 100 000 десятин), граф. О. Мордвінов (76 000), В. кн. Михайло Миколаєвич (75 000), П. Струков (73 000), Ю. Попов (61 000), графи Канкріни (60 000), графи Воронцови-Шувалови (59 000), графи Воронцови-Дашкови (52 000), кн. Трубецькі й кн. Волконські (по 25 000), графи Строганови і графи Мусіни-Пушкіни (по 21 000), кн. Долгорукови й кн. Щербатови (по 19 000), кн. Кочубеї (14 000) та ін.

Допоміжними галузями сіль. госп-ва були городництво (мало товарне значення б. великих м. в. півд. Криму), що ним займалися болгари і греки, садівництво і виноградництво (гол. в півд. Басарабії, б. Одеси, на Олешші). Важливе значення мало рибальство як морське (зокрема на Озівському м.), так і в лиманах та в гирлах рік і в самих ріках, особливо на Дніпрі.

Потужний розвиток пром-сти П. У. почався з кін. 1870-их рр. разом із зростанням експлуатації донецького вугілля (1880 р. – 1,3 млн. т, 1913 – 23,5), залізної руди у Кривому Розі (1881 – 0,1, 1913 – 6,4 млн т) та манґанової – у Нікополі (з 1886 р.; 1913 – 276 000 т), будовою густої мережі залізниць, які пов'язали Донбас з морем і з Кривим Рогом (Катеринославська залізниця 1884). Розвиткові пром-сти сприяло вигідне геогр. положення родовищ вугілля і руди, недалеко розташованих одне від одного й від моря, та швидкий приплив чужинецького капіталу. За короткий час на території П. У. виникли два найпотужніші в Сх. Европі центри важкої пром-сти: Донецький басейн (кам'яновугільна, метал. й хем. пром-сть), Дніпровський пром. р-н з містами Катеринослав, Олександрівське, Кривий Ріг, Никопіль (залізо- і манґанорудна та метал. пром-сть, машинобудування); другорядне значення мали Маріюпіль і Керч. Значно збільшили своє значення надморські м.: Одеса, Миколаїв, Херсон, Севастопіль й ін., в яких розвинулася суднобудів., харч., машинобудів. (зокрема будування с.-г. машин) та ін. галузі пром-сти, що пра-

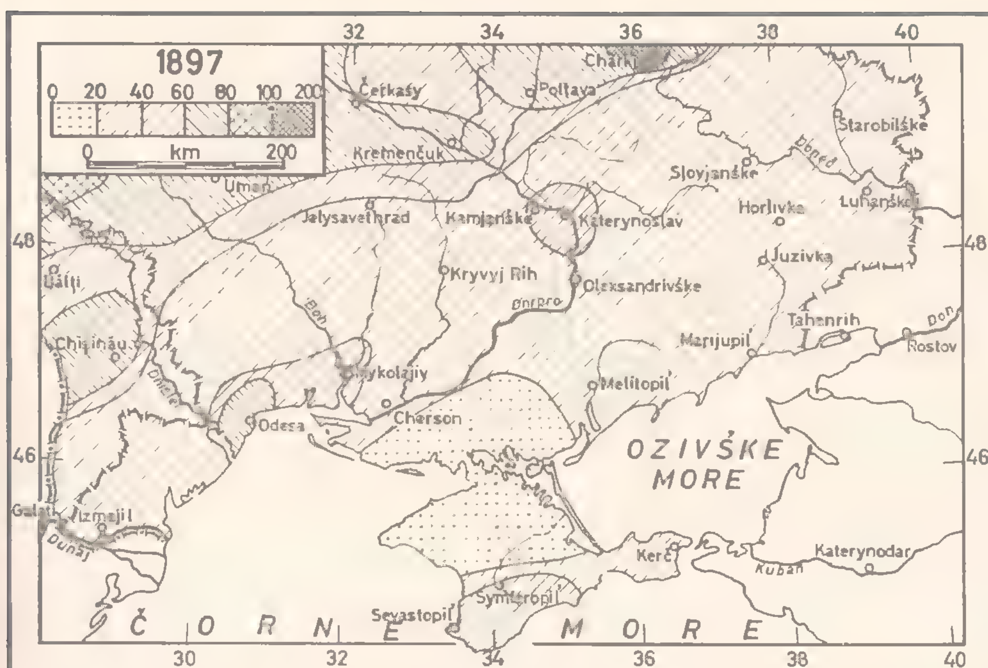

Густота людности у 1897 р. (ч. меш. на 1 км²)

цювали на імпортованій сировині. Всі ці міста були також важливими осередками торгівлі й пристанями.

Скасування кріпацтва улегшило й збільшило приплив населення до П. У., його зміцнило ще зростання пром-сти у 1880-их рр. Але основою його зростання був природний приріст, який був найвищий на Україні (1890–1914 рр. 2% або й більше на рік). За перше 50-ліття 19 в. річний приріст населення становив 1,6%, за друге — 2,5%. П. У. (з Кримом) мала 1897 р. 6,3, 1914 — вже 9,6 млн меш. (річний приріст — 2,8%). До 1880 р. найбільше збільшувалося населення Херсонщини, згодом Донбасу й Придніпров'я. Міське населення зростало сильніше, ніж сіль.: у 1860–97 рр. на 144% (сіль. на 103%), 1897–1914 — 100 і 38%. Разом з цим збільшився відсоток міськ. населення з 16% у 1860 р. на 18,7% у 1897 і 24,8% у 1914 р.

Етнічний склад населення П. У. був найбільш строкатий з усіх укр. земель. Наплив неукраїнців був найсильніший до 1820 р., але тривав і далі, зокрема жидів і — з 1880 р. росіян. Етнічний склад трьох губ. П. У. (без Криму) і Аккерманського пов. (Басарабія) за переписом 1897 р. був такий (у дужках відсотки за переписом 1926 р.; територія не зовсім та сама і тому ці числа не можна точно порівнювати):

	у тис.	у %	
українці	3,535	59,0	(68,2)
росіяни	1,196	20,0	(16,5)
жиди	372	6,2	(5,6)
німці	290	4,8	(2,9)
румуни	198	3,3	(3,2)
болгари	113	1,9	(1,0)
греки	57	0,9	(1,0)
інші	232	3,9	(1,6)
Разом	5,993	100,0	(100,0)

Найбільше неукраїнців на П. У. було на укр.-рос. та укр.-рум. етногр. пограниччі, далі в Донбасі, на Одещині й Приозів'ї; українці становили найвищий відсоток у півн. смузі — на пограниччі давно заселених земель та на кол. Запоріжжі (див. карту). Пол. нац. меншостей становили росіяни (1897 р. 1,2 млн або 35% всіх росіян на укр. землях в Рос. Імперії), що почали оселюватися на П. У. з пол. 18 в. Це були: старообрядці й сектанти, які втікали від рел. переслідувань, селяни-втікачі й вільно поселені, переселені рос. поміщиками, які одержали землю на Україні; у містах — купці й чиновники та, зокрема з 1880-их рр., робітники (за переписом з 1897 р. 68% робітників у великій пром-

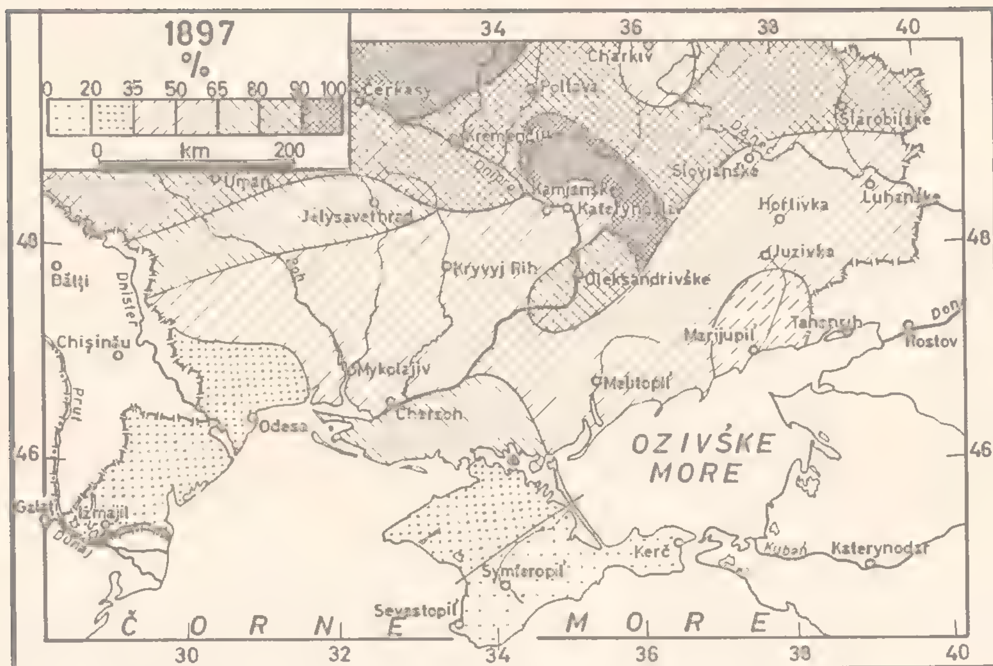

Розміщення українців на Півд. Україні у 1897 р.

сті в Катеринославській губ. були росіяни). Ближче див. *Росіяни на Україні.*

Жиди (372 000 або 22% всіх жидів на укр. землях у Росії) жили на 80% у містах, в яких становили $^{1}/_{4}$ населення. В Одесі їх було 1897 р. — 142 000 (35% всього населення) — найбільше скупчення на всіх укр. землях.

Важливу етнічну групу на П. У. становили німці (290 000 або 57% всіх німців на підрос. Україні), які наплинули гол. на поч. 19 в. Найбільші їхні скупчення: півд. Басарабія, Одещина, Приозів'я, Придніпров'я. Ближче див. *Німці на Україні.*

Болгари (1897 — 113 000) і греки (57 000) жили на укр. землях майже виключно на П. У. *Болгари* поселилися у зв'язку з рос.-тур. війнами у 1760—1860-их рр., гол. у 1800-12 рр. Найбільше скупчення: Аккерманщина (становили в ній 21% населення), край між дол. Дністром і Богом та з 1860-их рр. Приозів'я. *Греки* були перев. переселені на Приозів'я у 1774—83 рр. з Криму й земель, які підлягали безпосередньо Туреччині. Ін. їхнім осередком була *Одеса.*

З ін. менших етнічних груп на П. У. треба згадати поляків (40 000 гол. в більших м., зокрема в Одесі, Катеринославі й Херсоні), татар (понад 20 000 як крим. на Маріюпільщині, так і надволзьких на Донбасі), *вірменів* (бл. 20 000, гол. у м. Криму й в Одесі, також в Григоріополі на Херсонщині), *ґаґаузів* (бл. 10 000; правос. тюркська група, що поселилася разом з болгарами на поч. 19 в. на Аккерманщині), *білорусів* (перев. кріпаки, спроваджені поміщиками, і селяни у військ. поселеннях) та ін.

Гол. культ. осередками на П. У. стали насамперед Одеса і Катеринослав, в яких також концентрувалося укр. гром. і культ. життя; далі *Єлисаветград, Херсон* й ін.

З 1917 р. Перша світова війна, а ще більше революція принесли занепад госп. життя на П. У. Припинилася торгівля з закордоном, а разом з цим занепали портові міста. 1917 р. П. У. увійшла до складу УНР у складі 3 губ., але без Криму. У 1918—20 рр. П. У. була тереном боїв між Армією УНР, большевиками, франц. десантом, військами Денікіна, а згодом Вранґеля та відділами Махна й ін. повстанців. УССР охопила, крім трьох губ., без Криму, який входив як Крим. АССР до складу РСФСР, зах. частину кол. Донської обл., але вже 1924 р. від неї відобрали Таганрізьку й Шахтинську округи. На заході Басарабію зайняли румуни.

1919—20 рр. важка пром-сть П. У. майже зовсім занепала. Засівна площа зазнала значного скорочення — у 1921—22 до пол., збір зернових 1921 (в рік посухи)

до ¼, наслідком чого був великий голод; кількість худоби впала до ⅔ стану на 1916 р. Разом з цим сильно зменшилося ч. населення міст, зокрема надморських (в Одесі навіть до пол.). Тільки з 1922–23 р. почалося поліпшення. У 1928–29 важка пром-сть П. У. досягла довоєнного рівня, сіль. госп-во приблизно 90%. Тоді ж населення П. У. приблизно досягло довоєнного стану (в Донбасі його перевищило).

Сіль. госп-во П. У. зазнало великих змін: не було зв'язків з зовн. ринком, впало поміщицьке і фермерське госп-во, збільшилася кількість сел. госп-в. Зменшено посіви ячменю й ярої пшениці, збільшено озиму, просапні (кукурудза), техн. (особливо соняшник), введено культуру бавовника, поширено пар. У тваринництві більше значення набуло молочне госп-во й свинарство. Розвиток пром-сти був однобічно звернений на важку пром-сть.

Нац. відносини П. У. зазнали у 1910–20-их рр. таких змін: збільшився відсоток українців, зменшився — німців, жидів і росіян. Укр. стан посідання найсильніше збільшився у хліборобському Степу, зменшився на Донбасі, до якого далі імігрували росіяни (див. ЕУ 1, стор. 162).

Дальший розвиток екон. і демографічних відносин на П. У. подібний, як і в усій УССР. Колективізація і голод спричинили на кілька рр. занепад сіль. госп-ва і зменшення всього, зокрема сіль. населення; приспішена індустріялізація була скерована тоді також на ін. галузі (зокрема машинобудування); разом з нею зростала урбанізація. Екон. розчленування П. У. на пром. р-ни (Придніпров'я і Донбас) та решту, перев. хліборобську, було вже завершене.

Розвиток П. У. був знову затриманий другою світовою війною. Тоді змінилися кордони на зах.: до УССР 1940 р. було приєднано півд. частину Басарабії (до 1954 р. вона становила Ізмаїльську обл.), натомість з УССР вибула зах., румунами заселена частина Молд. АССР, що її було приєднано до новоствореної Молд. ССР. 1946 р. Крим. АССР перетворено на звич. обл., яку 1954 р. передано до складу УССР. Після частих змін в екон. районізації П. У. вона з 1962 р. входить до складу двох екон. р-нів СССР: Півд. (обл.: Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кримська) і Донецько-Придніпрянського (обл.: Дніпропетровська, Запорізька, Донецька, Луганська, Кіровоградська, а також Харківська, Полтавська, Сумська; в наших статистичних зіставленнях Кіровоградську обл. включено до півд.-зах. Степу).

Людність П. У. на 1. 1. 1969 становила — 20,3 млн меш. (в кін. 18 в. — бл. 1 млн, у пол. 19 — 2,5 млн, 1897 — 6,7, 1926 — 11,4, 1959 — 17,2). Приріст населення П. У. значно вищий від решти України, і тому її частка у людності всієї УССР постійно зростає: з 23% у 1897 р. до 30% у 1926, 41% у 1959 і 43,5% у 1969 р. 71,9% меш. П. У. живе у містах і с. м. т. (1926 тільки 22,0%).

Розміщення людности нерівномірне; його густота найвища в обох пром. р-нах, у р-ні Одеси і півд.-зах. Криму, а втім вона, як давніше, залежна від природних умов (якости ґрунтів і вологости) і не дуже різниться від стану на 1897 р. Розміщення людности на 1. 1. 1969 за 4 геогр.-екон. краями таке:

Край	Вся людність		Міська		Сільська	
	у тис.	на 1 км²	у тис.	у % всієї	у тис.	на 1 км²
Донецький басейн	7 773	146,1	6 783	87,3	990	18,7
Дніпровський пром. район	5 087	86,0	3 738	73,7	1 349	22,8
Півд.-зах. Степ	5 720	51,6	2 984	52,2	2 736	24,6
Крим	1 727	64,0	1 121	65,0	606	22,5
Півд. Україна	20 307	81,0	14 626	71,9	5 681	22,6

Про нерівномірність розміщення людности П. У. свідчить те, що 11,8 млн (58%) її скупчена на невеликих просторах у потужних людських аґльомераціях. Найбільшою є Донецький басейн, де на просторі 23 000 км² живе понад 6 млн меш. У самому Донбасі (див. стор. 572-73 і карти) можна виділити такі скупчення населення: Донецьке–Макіївка (1,7 млн меш., у тому ч. Донецьке — 866 000 і Макіївка — 416 000), Горлівка-Єнакієве (0,8 млн, у тому ч. Горлівка — 345 000), Кадіївка-Алчевське (0,7 млн, у тому ч. Кадіївка — 138 000), Костянтинівка-Краматорське (0,5 млн), Луганське (373 000), Лисичанське-Сіверськодонецьке (0,4 млн) та ін. Ін. міські аґльомерації П. У.: Дніпропетровське (1,4 млн, у тому ч. Дніпропетровське 859 000 і Дніпродзержинське — 231 000), Криворізький залізорудний басейн (0,8 млн, у тому ч. Кривий Ріг — 535 000), у півд.-зах. Криму (0,7 млн, у тому ч. Симферопіль — 237 000, Севастопіль — 222 000, Ялта —

57 000), Никопільський манґанорудний басейн (0,2 млн, у тому ч. Никопіль 119 000); міста (у тис.): Одеса — 821, Запоріжжя — 633, Жданов — 404, Миколаїв — 318, Херсон — 254, Кіровоград — 183, Керч — 123, Мелітопіль — 127.

Дуже нерівномірно еволюціонує кількість населення. З 1930-их рр. зростає тільки населення пром. р-нів і міст, населення сіл — за винятком Криму — зменшується. Подаємо людність П. У. на 17. 12. 1926, 15. 1. 1959 і 1. 1. 1969 рр. (у тис.):

Рік	Вся	Міська	Сільська
1926	11 440	2 840	8 600
1959	17 186	11 195	5 991
1969	20 307	14 626	5 681

Зміни в складі населення у 4 геогр.-екон. краях у 1959 і 1969 р. порівняно з 1926 р. (1926 — 100) такі:

Край	Вся людність		Міська		Сільська	
	1959	1969	1959	1969	1959	1969
Донецький басейн	238	272	600	722	58	52
Дніпровський пром. район	145	174	515	704	62	58
Півд.-зах. Степ	102	115	195	287	77	91
Крим	169	243	237	338	113	160
Півд. Україна	150	178	394	515	73	66

П. У. завдячує приріст людности як природному приростові, так і припливові її з ін. обл. України, Росії та ін. сов. республік. За 4 рр. — з 1963 до 1966 населення П. У. зросло на 1 328 000, в тому ч. завдяки природному приростові — на 700 000 і балянсові переселень — на 628 000. За винятком Кіровоградської обл. в усіх ін. обл. іміґрація більша, ніж природний приріст; в Криму — на 260%, Дніпропетровському пром. р-ні на 118%, Донецькому басейні на 64% і в Півд.-зах. Степу на 45%.

Сучасне розміщення (густоту) всього населення видно з карти. Нац. склад населення всієї П. У. за переписом 1959 р. такий (в дужках стан з 1926 р.):

Національності	Все населення			Міське		Сільське	
	у 1 000	у %		у 1 000	у %	у 1 000	у %
українці	10 869	63,1	(65,5)	6 226	55,7	4 643	77,4
росіяни	5 070	29,8	(17,8)	4 185	37,3	885	14,8
жиди	341	2,0	(5,4)	332	3,0	9	0,2
білоруси	197	1,1	(0,5)	150	1,3	47	0,8
болгари	197	1,1	(1,3)	42	0,4	155	2,6
румуни	145	0,9	(1,7)	33	0,3	112	1,9
греки	93	0,5	(0,9)	46	0,4	47	0,8
поляки	39	0,2	(0,5)	38	0,3	1	—
татари	38	0,2	(1,9)	37	0,3	1	—
ґаґаузи	23	0,1	(0,1)	2	—	21	0,3
інші	174	1,0	(4,4)	104	1,0	70	1,2
Разом	17 186	100,0	(100,0)	11 195	100,0	5 991	100,0

Як в усій Україні (див. *Нац. склад людности укр. земель*), так і на П. У. є ін. нац. склад людности міст і сіл. Як в минулому, П. У. має з усіх країв УССР найбільший відсоток неукраїнців, але порівняно з станом 1926 р. відбулися чималі пересунення у стані посідання окремих нац. меншостей. З П. У. зникли німці (1926 р. — 3% всього населення), які виїхали під час другої світової війни або були вивезені большевиками, та крим. татари, що їх було вивезено 1946 р. (нині, перев. в Донбасі живуть татари з Надволжя), сильно зменшився відсоток жидів (1/3 їх живе в Одесі), дещо румунів (молдаван) і греків. Збільшився відсоток білорусів, які напливають до пром. осередків П. У., і насамперед росіян (з 17,8 на 29,8% або на 72%), що далі прибувають до Донбасу і пром. Придніпров'я. Разом з цим зменшився на 3,8 відсоток українців. Зміни стану посідання українців були нерівномірні: їхній відсоток збільшився в Криму і хліборобському Степу, зменшився в Донецькому басейні (див. табл. на 1 737 стор. і карту на 1 738).

Докладніше розміщення українців за переписом 1959 р. (за р-нами) видно з карти.

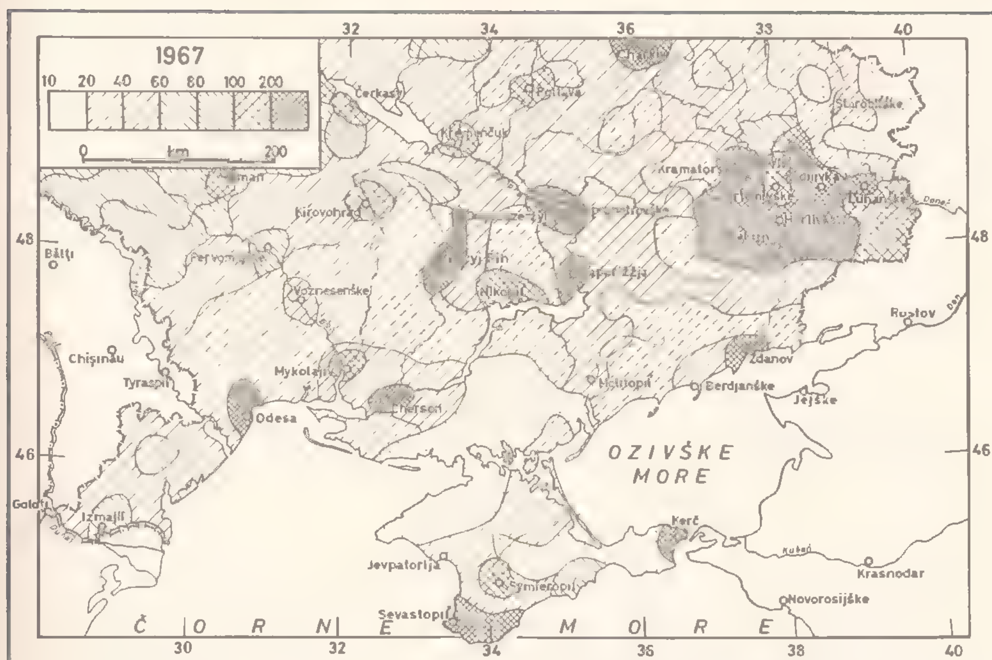

В. Кубійович: Густота людности у 1967 р. (ч. меш. на 1 км²)

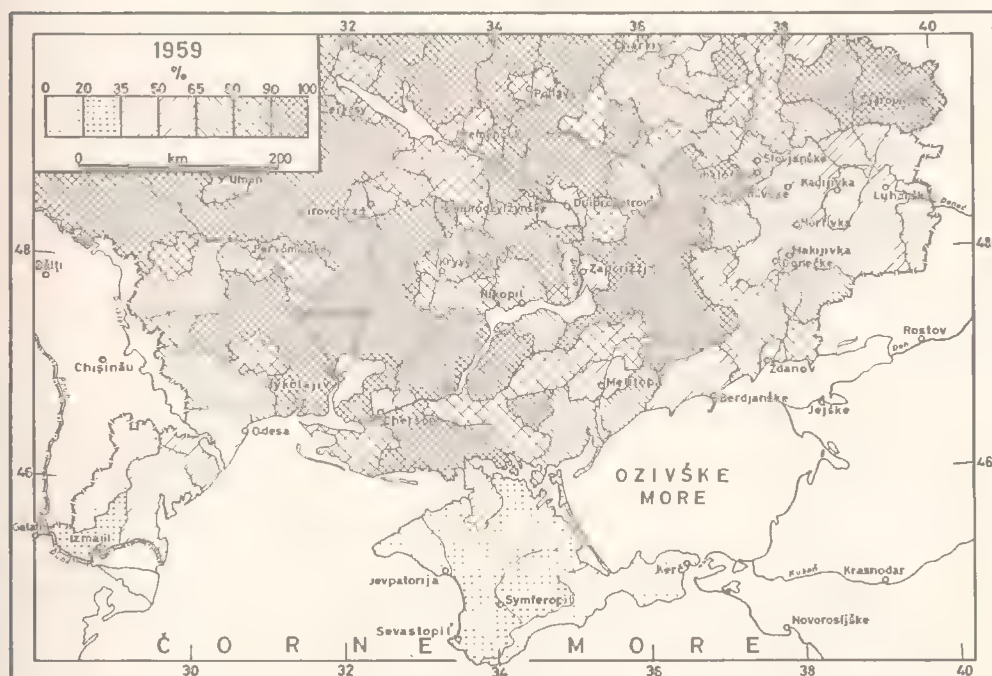

Б. Кубійович: Розміщення укаїнців на Півд. Україні у 1959 р.

Нар. госп-во. На економіку П. У. впливають природні умови – поширення багатих чорноземних ґрунтів, теплий, але відносно сухий клімат, вигідне геогр. положення над морями, великі ріки, зокрема Дніпро з його каскадами і гідроелектростанціями, та насамперед наявність найбагатших у Сх. Европі родовищ корисних копалин, кам'яного вугілля, залізних і манґанових руд та ін. (див. стор. 2054).

До 1880-их рр., а навіть довше, П. У. являла собою з екон. погляду одне ціле – хліборобську країну з однобічним зерновим госп-вом і з невеликою пром-стю в надморських торг. містах, пізніше вона зазнала розчленування. Тепер П. У. поділяється на 3 екон. р-ни: пром. Донбас і Придніпров'я та хліборобсько-пром. півд.-зах.

Сіль. госп-во. У 1880-их рр. П. У. повністю було розорано, і відтоді розподіл на вгіддя не зазнав уже змін. Нині він такий.

	у млн га	у %
Сіль.-госп. угіддя	19,6	91,2
в тому ч.:		
сади, ягідники, виноградники	0,5	2,3
рілля, городи	15,8	73,6
сіножаті, вигони, пасовища	3,3	15,3
Ліси й чагарники	1,1	5,1
Інші	0,8	3,7
Вся земельна площа	21,5	100,0

Геогр. розміщення вгідь одноманітне, за винятком заліснених Крим. гір. Рілля становить менший від пересічного відсоток у Крим. степу, Олешші і Донецькому басейні; у цих частинах більше пасовищ та вигонів.

95% ріллі зайнято під посіви, решта – під пар. Посівна площа П. У. становить 45% посівної площі всієї УССР. Її структуру видно з табл.:

Рід культур	у тис. га	у %
зернові	7 408	49,1
технічні	1 947	12,9
картопля та городньо-баштанні	558	3,7
кормові	5 163	34,3
Вся посівна площа	15 076	100,0

Структура посівної площі П. У. зазнала великих змін: 1913 р. зернові займали аж 96%, тепер вона така, як і по всій Україні, з тим, що на П. У. значно менше картоплі.

Гол. зернові культури П. У. такі:

	у тис. га	У % всіх зернових	Питома вага в УССР
Пшениця озима	3 988	53,5	52,5
Ячмінь	1 263	17,1	53,9
Кукурудза	1 063	14,3	59,8

Другорядне значення мають просо, зернобобові (178 000 га), риж (17 200 га; на зрошувальних землях). Порівняно з дорев. часами зовсім втратили значення яра пшениця і жито, зменшилися посіви ячменю, зросла кукурудза. Урожайність зернових до революції була значно нижча від пересічної для всієї України, тепер вона приблизно така сама. У 1963–66 рр. сер. річний збір всіх зернових на П. У. був 14,8 млн т (50% збору в усій УССР), в тому ч. 6,3 млн (48%) озимої пшениці, 3,1 (51%) кукурудзи, 2,3 (58%) ячменю.

З техн. культур найбільше значення має соняшник (1 450 000 га або 3/4 всіх техн.; річний збір – 2,0 млн т), який становить 79% посівної площі соняшника в усій УССР. Цукровий буряк (236 000 га) є тільки в півн. Степу. Чимало техн. культур України вирощується завдяки її теплому підсонню виключно або майже виключно в П. У.: 95% всіх етеро-олійних (47 000 га, м. ін., коляндри, троянди), 100% рицини (86 100 га), 2/3 тютюну (зокрема всі кращі сорти – в Криму), півд. конопель, більшість льону-кудряшу та низки субтропічних (див. *Крим*, 1 181 стор.). У 1930-их рр. на П. У. була значно поширена культура бавовника (у 1940 – 246 000 га), яку по війні залишено зовсім.

Площа під городніми і баштанними культурами займає на П. У. 224 000 га (1966) або пол. у всій УССР. Городніх культур найбільше в півд. Криму (великий експорт до центр. Росії і у великі скупчення людности П. У. — Донбас, Придніпров'я, Одеса тощо). Баштанні культури становлять понад 80% площі під баштанами в УССР; найбільше їх в околицях Херсону, Мелітополя та в Придніпров'ї.

Завдяки корисним кліматичним умовам П. У. — найважливіший укр. р-н садівництва і виноградництва. Сади займають на П. У. 530 000 га або 41% садів України. Найбільше садів, плоди яких ідуть на експорт, є у півд. Криму, Олешші, Мелітопільщині, далі в пром. Придніпров'ї та в Донбасі. Виноградники займають 298 000 га (93% в УССР); їх найбільше в Криму (десертні сорти), півд. Одещині, Олешші, сер. врожай 40 центнерів з 1 га. Площа під виноградниками (1913 р. тільки 44 000 га) і садами постійно зростає.

У тваринництві переважає молочно-м'ясне скотарство, розвинене також свинарство і вівчарство. Подаємо поголів'я (на 1. 1. 1967; в дужках в усій УССР):

	у тис.	на 100 га с.-г. угідь
Велика рогата худоба	8 111	41,6 (51,2)
в тому ч. корови	3 203	16,4 (21,0)
свині	6 509	28,0 (22,0)
вівці	5 264	33,4 (52,3)

Виробництво продуктів тваринництва видно з табл. (у тис. т):

	Всього	на 100 га с.-г. угідь
Мяса і сала всіх видів	919	47,3 (60,7)
у тому ч. свинини	450	23,0 (31,1)
молока	6 448	303,0 (42,6)
вовни	15,7	0,08 (0,05)

Щільність всіх тварин (за винятком овець) на П. У. менша, ніж в усій УССР. Їх питома вага в УССР така: великої рогатої худоби – 37% (корів – 35,7%), свиней – 36,5%, овець – 60%. Найбільше тваринництво розвинене у приміських р-нах. Провідне місце в заг. структурі належить рогатій худобі; переважає червона степ. молочно-м'ясна порода (також сіра укр.). Свинарство найбільше розвинене в півд. Криму і на Донбасі; переважає степ. біла порода (також велика біла). Вівчарство зосереджене у надморських степах, найбільше на Білгородщині (Аккерманщина), в Криму, Олешші й Бердянщині; поширені тонкорунні (асканська порода) і напівтонкорунні (цигейська, каракульська породи) вівці.

На території П. У. можна виділити кілька с.-г. зон: 1) зерново-олійну з виробництвом цукрових буряків і молочно-м'ясним тваринництвом. Зона охоплює півн. частину Степу; 3) зерново-олійну з молочно-м'ясним тваринництвом, птахівництвом і садівництвом (центр. частина Степу); 3) зерново-олійну з розвиненим городництвом, баштанництвом і виноградництвом, молочно-м'ясним тваринництвом (півд. і крим. Степ); 4) виноградницько-садівничу з розвиненим тютюнництвом і городництвом, молочно-м'ясним тваринництвом і вівчарством (передгір'я Крим. гір і півд. Крим); 5) городничо-молочну в Донбасі і в пром. Придніпров'ї та навколо великих міст (див. також карту).

Промисловість. П. У. завдяки наявності найбільших у всій Сх. Европі корисних копалин, вигідному їх розміщенню, розбудові на їхній базі важкої пром-сти, а пізніше різних похідних, більш складних галузів, є найбільш пром. краєм України (і другим в СССР). П. У. постачає 185,2 млн т кам'яного вугілля (в Донбасі, 93% УССР; 31% всього СССР; 1968 р.), 8 млн т бурого вугілля (частина Дніпровського буровугільного басейну), 87,8 млн т залізної (в Криворіжжі й Керчі; 100% УССР і 55% СССР) і 4,8 млн т манґанової (в Никопільському басейні; 100% продукції УССР і 56% СССР) руд, 36,7 млн т витопу чавуну (100% УССР і 49% СССР), 42,8 млн т сталі (100% УССР і 42% СССР), 30,6 млн т прокату (100% УССР і 43% СССР) – все в Донбасі, Жданові й Придніпров'ї. На П. У. припадає вся кольорова металюрґія (зокрема алюмінійова у Запоріжжі), майже все важке машинобудування (Донбас, Придніпров'я, Кривий Ріг) і майже все суднобудування (в надморських містах), з ін. родів машинобудування – насамперед виробництво с.-г. машин. П. У. посідає перше місце на Україні по випуску продукції хем. пром-сти, зокрема коксохемії (100% УССР), виробництва сірчаної кислоти, соди, мінеральних добрив, фарб, синтетичних смол і пластмас (все в Донбасі, Придніпров'ї й Одесі). На П. У. припадає ⅔ виробництва електроенерґії (найбільші й найпотужніші електростанції має Донбас, Придніпров'я і Одеса). Чимале значення має пром-сть будів. матеріялів (Донбас, Придніпров'я, Крим, Одеса) зокрема цементна. У півд.-зах. частині П. У. має значення харч. і легка (зокрема текстильна) пром-сть.

Донбас є найважливішою вугільно-метал. базою не тільки України, але й усього СССР. В основі її лежить кам'яновугільна пром-сть, на її базі і довізній з Кривого Рогу й Керчі залізній руді виросла потужна чорна металюрґія, на основі забезпечення металом розвинулося важке машиновиробництво, у зв'язку з вугільною й метал. пром-стю постала хем. пром-сть. Ін. важливі галузі пром-сти: заг. машинобудівництво, пром-сть будів. матеріялів. Всі галузі пром-сти Донбасу пов'язані тісними виробничими зв'язками, об'єднані густою мережею залізничих колій і потужною єдиною системою енерґопостачання. Докладніше див. *Донецький басейн.* У сусідстві саме Донбасу розвинувся важливий центр металюрґійної й важкої машинобудів. пром-сти – *Жданов*, що працює на базі донецького вугілля і керчинської руди.

Дніпровський пром. р-н (або Придніпров'я) є другим р-ном важкої пром-сти після Донбасу, з яким він тепер, після поширення меж Донбасу на зах. (зах. Донбас), зливається. Базою пром-сти є місц. і манґанові руди, донецьке вугілля, дешева електроенерґія Дніпрогресу, Кременчуцької і Дніпродзержинської гідроелектростанцій (крім цього є теплоелектростанції). Розвинена потужна чорна і кольорова (алюмінійо-

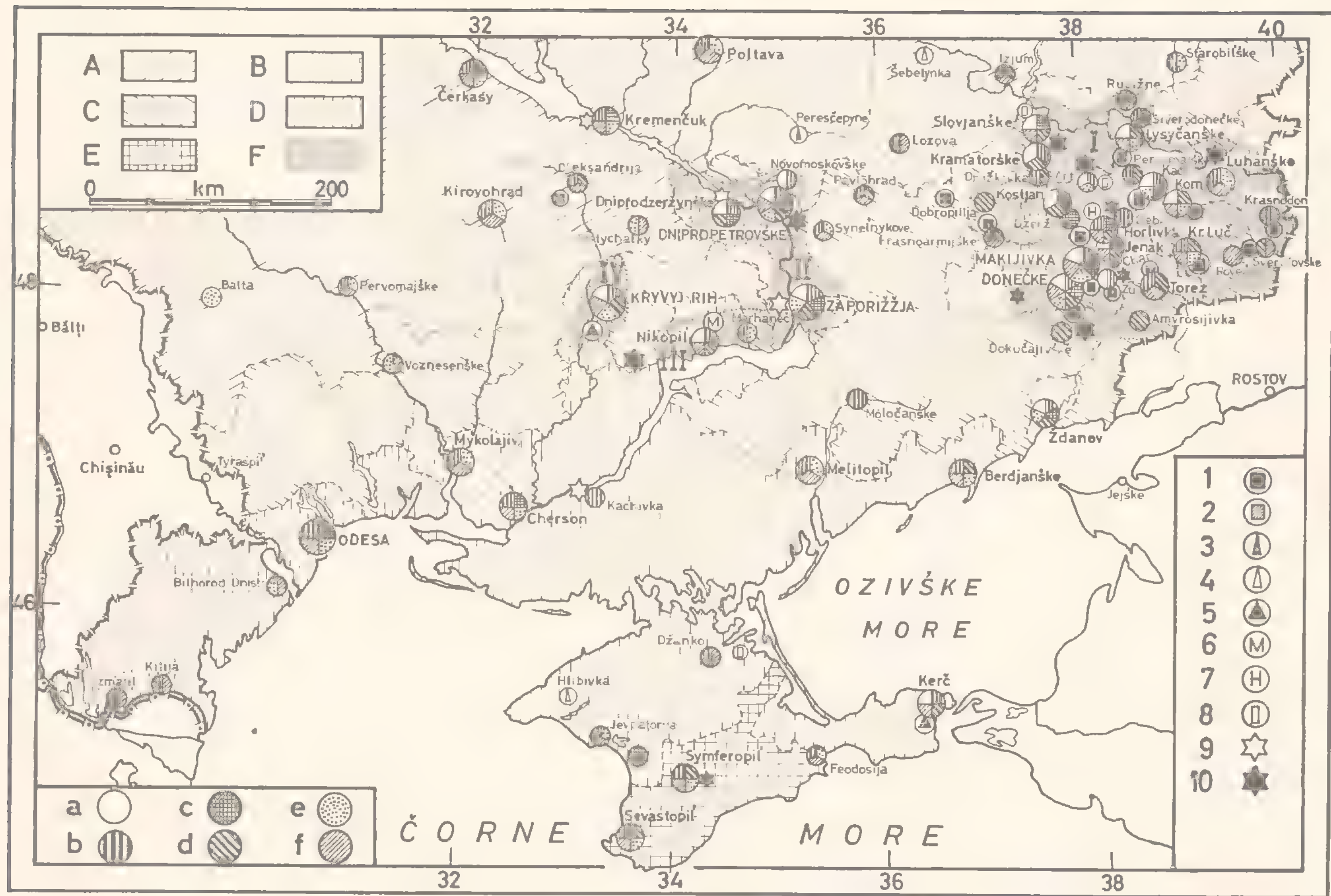

Економічна карта Південної України

Пояснення на 2071 стор.

вий зав. у Запоріжжі) металюрґія, важке і транспортне машинобудування, будування с.-г. машин, хем. пром-сть (зокрема коксохем., основна хемія, азотнотукова, фарбова, смол і пластмас). Докладніше див. *Дніпровський пром. р-н*, а також *Криворізький залізорудний басейн*, *Никопільський манґановий басейн*.

В решті П. У. (півд.-зах. Степ) пром-сть базується на місц. — гол. с.-г. і привізній сировині і тому сильніше розвинена в надморських містах. Провідними галузями є машинобудування і харч. пром-сть. У машинобудуванні найважливіші галузі — суднобудівна (Миколаїв) і судноремонтна (Одеса, Миколаїв, Херсон, Керч й ін.), с.-г. машинобудування (Одеса, Кіровоград, Херсон, Миколаїв, Бердянське й ін.), енерґетичне та електротехн. машинобудування й ін. Харч. пром-сть базується на місц. с.-г. сировині, рибних ресурсах і продуктах китобійпромислу; на неї припадає майже пол. всієї пром-сти П. У. Гол. галузі: рибна, плодоконсервна, м'ясопереробна, виноробна, олійна, тютюнова. З різноманітної легкої пром-сти (до 20% продукції УССР) чимале місце посідають текстильна (бавовняна — пол. укр. продукції, джутова, вовняна, трикотажна), швейна, взуттєва; гол. осередки: Одеса, Миколаїв, Херсон, Кіровоград. Паливна пром-сть розвинена на Кіровоградщині (видобуток бурого вугілля), залізорудна в Керчі (див. *Керчинський залізорудний басейн*), хем. в Одесі. Невелике значення має виробництво будів. матеріялів. Гол. пром. осередки П. У.: *Одеса*, *Миколаїв*, *Херсон*, *Кіровоград*, *Симферопіль*, *Севастопіль*, *Керч*, *Первомайське*, *Бердянське*. Див. також *Крим*.

На *Крим. півд. березі* і б. Одеси велике значення мають *курорти*.

В. Кубійович

Література: Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. ч. I—II. О. 1836—38; Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. ч. I—II. О. 1850—53; Клаус А. Наши колонии. П. 1869; Багалей Д. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. К. 1889 (укр. вид. Заселення Півд. України. Х. 1920); Эварницкий Д. История запорожских казаков. I—III. П. 1892—97; Эварницкий Д. Вольности запорожских казаков. П. 1898; Грушевський М. Історія України-Руси, тт. I—IX. Л.—К. 1898—1936. Передрук Нью-Йорк 1956—58; Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. М. 1909; Россия. Полное географическое описание нашего отечества под редакцией В. П. Семенова-Тянь-Шанского. т. XIV. Новороссия и Крым. П. 1910; Лебединцев А. Ханская Украина. О. 1913; Загоровский Е. Военная колонизация при Потемкине. О. 1913; Оглоблин А. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. К. 1925; Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX ст. I—II. О. 1925—27; Загоровский Е. Экономическая политика Потемкина в Новороссии (1774—91). Ж. н.-д. катедр м. Одеси, ч. 2. О. 1926; Підгаєць С. Хлібний вивіз з Чорноморсько-Озівських портів до 60-их років XIX віку. К. 1929; Степова Україна. Екон.-геогр. нариси. Х. 1929; Загоровский Е. Деятельность П. А. Зубова по управлению Степной Украиной. Вісник Одеської Комісії Краєзнавства. Секція Соц.-Іст., ч. 4—5, О. 1929; Оглоблин О. Нариси з історії капіталізму на Україні, т. I. К.—Х. 1931; Нариси екон. географії УРСР. АН УРСР, т. I—II. К. 1949, 1952; Polonska-Wasylenko N. The Settlement of the Southern Ukraine (1750—75). Нью-Йорк 1955; Голобуцкий В. Черноморское казачество. К. 1956; Хижняк А. Нижнее Приднепровье. М. 1956; Голобуцкий В. Запорожское казачество. К. 1957; Нариси стародавньої історії Укр. РСР. АН УРСР. Ін-т Археології К. 1957; Матвієвський П. З іст. пром-сти Півд. України наприкін. XVIII ст. Наук. Записки Ін-ту Історії АН УРСР. К. 1957; Дружинина Е. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. М. 1959; Області Укр. РСР. (серія геогр. нарисів). К. 1959—61; Полонська-Василенко Н. Заселення Півд. України в пол. XVIII ст. (1734—1775), ч. 1-2. Мюнхен 1960; Пастернак Я. Археологія України. Торонто 1961; Екон. райони УРСР. К. 1965; Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина, I-II тт. Мюнхен 1965—67; Ланко М. Дніпропетровська область. К. 1967; Корецький Л., Паламарчук М. Географія пром-сти Укр. РСР. К. 1967; Економічна географія Укр. РСР (за ред. О. Короїда та А. Григор'єва). К. 1968.

Див. також літературу до гасел *Донецький басейн*, *Одеса*.

Південне (IV—17), м. на півд. зах. від Харкова, 11 700 меш. (1965), прядильноткацька фабрика. П. — відпочинкова місцевість.

Південне Товариство (Декабристів), створене П. *Пестелем* у березні 1821 р. замість ліквідованого «Союза Благоденствия» і його Тульчинської Управи (його філія на Україні), таємна рев. орг-ція з-поміж ліберальних офіцерів рос.

Пояснення до Економічної карти Півд. України

A—D — Сіль.-госп. зони: A — зерново-олійна, цукровий буряк, молочно-м'ясне тваринництво; B — городничо-молочна; C — зерново-олійна, молочно-м'ясне тваринництво, птахівництво; D — зерново-олійна з городництвом, баштанництвом і виноградництвом, молочно-м'ясне тваринництво, вівчарство; E — виноградницько-садівнича з тютюнництвом, городництвом, молочно-м'ясним тваринництвом і вівчарством. F — Пром. р-ни: I — Донецький басейн; II — Придніпровський; III — Никопільський манґановорудний; IV — Криворізький залізорудний.

a—f — Галузі пром-сти (лише гол. центри): a — металюрґія; b — машинобудівництво; c — хемічна; d — будівельна; e — легка; f — харчова.

1—8 — Корисні копалини: 1 — кам'яне вугілля; 2 — буре вугілля; 3 — нафта; 4 — природний газ; 5 — залізна руда; 6 — манґанова руда; 7 — ртуть; 8 — кухонна сіль. 9 — Гідроелектростанції. 10 — Теплоелектростанції

армії для підготовки держ. перевороту і встановлення респ. ладу в Рос. Імперії. Проводом П. Т. була т. зв. Корінна дума і Директорія, до складу якої входили П. Пестель, О. Юшневський і М. *Муравйов*, як зв'язковий з Півн. Т-вом Декабристів. З'їзди П. Т. відбувалися щороку у січні, під час контрактового ярмарку в Києві. Після поділу П. Т. у 1823 р. на три управи (Тульчинську, Кам'янську та Васильківську) воно охоплювало обсягом своєї дії Правобережну й частково Лівобережну Україну. П. Т. було орг-цією ґвардійських офіцерів з-поміж дворян перев. рос. походження, противників самодержавства і кріпацтва, але в більшості далеких від укр. традицій і прагнень. З приєднанням *Т-ва З'єднаних Слов'ян* у 1825 р. чл. П. Т. стала деяка кількість українців, представників дворянських родин укр. походження: І. *Горбачевський*, Я. *Драгоманов*, І. *Сухинів* (Сухиня) та ін. Українці брали також участь у підготовці і проведенні розпочатого Васильківською Управою П. Т. повстання Чернігівського полку у Трилісах на Київщині 10-15. 1. 1826. (Див. також *Декабристи*).

Південний берег Криму, див. *Кримський південний берег.*

Південний Буг, див. *Бог.*

Південний економічний район СССР, великий екон. р-н СССР, один з трьох, утворених 1961 р. на території УССР. До П. е. р. входять обл.: Крим., Миколаївська, Одеська, Херсонська; площа р-ну 110 700 км^2, населення - 6,2 млн (на 1966), у тому ч. 58% міськ. Всесоюзне значення мають: машинобудівництво і суднобудування, харч. пром-сть (особливо рибна, виноробна, плодоконсервна), виробництво будів. матеріялів, сіль. госп-во (зокрема зернове, олійництво, садівництво, виноградництво), курорти, морський транспорт.

Економіка р-ну подана в гаслах: *Південна Україна* і *Крим.*

Південно-волинські (також волинські) **говірки,** на півн. сх. *півд.-зах. говірок*, межують на півночі з *поліськими говірками*, на сх. з *півд.-сх. говірками*, а на півдні — з *подільськими* і *наддністрянськими говірками*, з якими вони найближче споріднені. П.-в. г. характеризує: підвищена до *у* вимова ненаголошеного о (зокрема після губних і гортанних: хулóдна), обнижена до *é* вимова *и* (реба; після *к, ґ, г, х* як *і*: рýк'і), приставний *г-* перед назвучними голосними (г-орáти, г-ýлиц'а, г-інший), отверділе *р'* (бýра), вимова *с'ц'* замість *ст'* (вýс'ц'ілка), *хв/кв* замість *ф* (хвóса), *мн'* замість *мй* (хомн'áк), корональна (сх.-укр.) вимова палятальних зубних с', з', ц', дз' (і в суфіксах *-ец'*, *-ис'ко*, *-с'к'ій*), губно-губна чи губно-зубна вимова поствокального *в* (дав, деінде — даў) на півн. сх., подвоєння м'яких приголосних у формах типу з'іл'л'е, с'м'ійéц'ц'а, сх.-укр. наголос типу худжý, плелá, запáска, іменникові закінчення типу на земл'і, пóл'і, кон'і, кон'óві/конéві, сíмн'е, с'íмневі, с'ім-н'ем, тел'áт'а/-áта, тел'áт'і, тел'éм, двоїна типу дві пóл'і, йайц'і. годи́н'і, збереження м'якого типу прикметників (си́н'ій), поширеного на сх. й на ін. накорінно-наголошені прикметники (гáрн'ій, гірк'ій), часті довгі форми прикметників на півн. (мулудáйа, -ýйу, -óйе/, -éйе, -и́йі), післяприйменникові форми займенника 3 особи без *н-* (до йóго, з йейу, до иіх, з йíми), вплив м'якої відміни займенників на тверду (тéйі, мéйі, тéйу, мéйу — подекуди такі закінчення перенесені й на прикметники: мулудéйі, -éйу), дієслівні закінчення й форми типу: хóдит', -д'ат', даси́ш, питáти (на сх.: питáт'), питáтис', бýду роби́ти (на сх.: б. роби́т'), зрóбл'аний, синтаксична конструкція типу *взяв ножá*, низка лексичних особливостей.

Нашарування деяких надсянських і наддністрянських рис на півд.-волинську лексичну основу створило на зах. від гор. Стиру групу надбужанських говірок, яку характеризують у фонетиці: перехід наголошеного *'а* в *'е* також після давніше палятальних шелесних і *р* (лош'éт'а, на півд. Холмщині також *'і*: т'íшко), перехід наголошених в *ки, ґи, хи* в *к'е, ґ'е, х'е*, а ненаголошених в *к'і, ґ'і, х'і* (к'éнуў, рýк'і), вимову наголошеного *е* обнижено до *а* (дан'), а ненаголошених *е*, о підвищено до *і, у* (пірігóруйут, руби́вім), часткове розрізнювання давніх *ы* — *і* після зубних (дáті), місцями злегка пом'якшена вимова зубних перед давнім *е* (пйéт'іро), форми типу жінц'éм, -éх (але без наголосу на закінченні: хлóпц'ам, -ах), кувал'éма, зилáнуйе жи́то, мулудéйі, -éйу, руби́вім/,-и́ўйам, -віс'/-иўйес, руби́-ліс'мо/-лисмо, -ліс'те/-листе, бýду руби́ў ... У Галичині на межі до наддністрянських говірок виступають у П.-в. г. окремі наддністрянські морфологічні риси; так само на сх. Уманщині й півн.-сх. Вінничині — риси подільських говірок. Експансія П.-в. г. на терен зах. і сер. поліських створила широку (зокрема на півн. зах.) смугу перехідних говірок на півн. основі. Разом з подільськими (та поліськими) П.-в. г. спричинилися у 15—17 вв. до зформування лівобережних півд.-сх. говірок укр. мови.

Лексика П.-в. г. виступає у творах Лесі Українки, У. Самчука. П.-в. г. досліджували: В. *Камінський*, С. *Гаєвський*, П. *Гладкий*, Л. *Рак*, К. *Дейна*, Г. *Шило*, П. Лисенко, М. Перетятько, Л. Бова-Ковальчук, Т. Баймут, М. Кравчук, Л. Барановська та ін. *О. Горбач*

Південно-західні говірки разом з *Південно-східніми говірками* творять півд. діялект укр. мови (межа поміж ними на лінії Хвастів–Первомайське–Тираспіль), що від півн. діялекту або *поліських говірок* різниться незалежною від наголосу зміною давніх голосних *ō, *ē, в *і* (але *у, ü, 'у, 'ü* в карп. групі), *ě в *'і* та *ę в *'а* (але *'е('и)* *'і* в бук.-сер. гал. групі): дім — дімки́, по́піл, шіст' — шістки́, д'ід — д'іди́, па́мйат' — пйат', і окремими морфологічними, синтаксичними й лексичними особливостями. П.-з. г. різняться від півд.-сх. говірок низкою збережених архаїзмів у фонетиці (карп. група: *бойківські, сер.-закарп., лемківські,* частково *надсянські говірки*) й у морфології, при одночасних фонетичних іноваціях вужчого обсягу (бук.-сер.-гал. група: *гуцульські, покутсько-бук., наддністрянські* й надсянські говірки та найближча до півд.-сх. говірок волинсько-подільська група: *півд.-волинські й подільські говірки).*

Південно-Західній Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства (Юго-Западный Отдел Императорского Русского Географического Общества в Киеве), фактично самостійне наук. т-во, створене у Києві 13. 2. 1873 для вивчення географії, етнографії, економіки і статистики України. Основоположниками Т-ва були здебільша чл. київ. Старої Громади, між ними В. *Антонович,* В. *Беренштам,* Ф. *Вовк,* М. *Драгоманов,* П. *Житецький,* О. *Лашкевич,* М. *Лисенко,* О. *Русов.* Першим гол. був Г. *Ґалаґан,* діловим керівником П. *Чубинський.* Відділ видав 2 томи «Записок» (1874–75), в яких було вміщено праці О. *Клосовського,* В. *Антоновича,* О. Русова, М. *Яснопольського,* П. *Чубинського,* О. Роговича, Ф. Вовка, М. Лисенка, М. Драгоманова, М. *Левченка* й ін. Окремими додатками у «Записках» були опубліковані думи й пісні бандуриста О. *Вересая,* бібліографічний показник праць, присвячених природі Київ. навчальної округи (О. Роговича), матеріяли Ґ. *Купчанка* про Буковину, зб. пісень тощо. Заходами Т-ва були видані зб. чумацьких пісень І. *Рудченка* (1874), іст. пісень В. Антоновича і М. Драгоманова (1874–75) і підготовано вид. укр. нар. переказів й оп. М. Драгоманова (1876) та 3 тт. творів М. *Максимовича* (1876–80). У березні 1874 р. Т-во провело перепис населення Києва, результати й аналіза якого були опубліковані 1875 р. У серпні 1874 р. з ініціятиви Т-ва відбувся Третій Археологічний З'їзд у Києві, а в березні 1875 р. Т-во взяло участь у геогр. конґресі та виставці в Парижі. Бл. 1874 р. проти керівництва Т-ва почалося цькування рос. кіл й обвинувачення його в «українофільстві» та «неблагонадійності». Після вибору (у травні 1875) В. Антоновича на гол. і П. Чубинського на його заступника ці переслідування посилилися, і Т-во мусіло обмежити свою діяльність. Застосувавши постанови *Емського указу,* рос. уряд у червні 1876 р. ліквідував Т-во і наказав П. Чубинському виїхати з Києва.

Література: Житецький І. Півд.-Зах. Відділ Геогр. Т-ва у Києві. ж. Україна, кн. 5. К. 1927; Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. К. 1930.

Б. Кравців

Південно-західній економічний район СССР, великий екон. р-н, один з трьох, утворених 1961 р. на території УССР. До П.-з. е. р. входять обл.: Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Рівенська, Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, Чернівецька. Площа р-ну: 269 800 км², населення 20,2 млн (на 1966), в тому ч. 35% міськ. Спеціялізацією р-ну є харч. пром-сть (9–10% валової продукції СССР) і с.-г. виробництво, зокрема буряківництво (38% збору цукрових буряків СССР); р-н дає 40% збору зернових в УССР. Ін. галузі пром-сти: машинобудів. (виробництво с.-г. машин, приладів, серед ін. — обчислювальних машин, верстатів, автонавантажувачів, електротехн., авіяційна тощо; гол. осередки Київ, Львів), хем., нафтова, газова, вугільна, деревообробна, паперова, порцеляново-фаянсова та ін.

Економіка р-ну подана в гаслах *Правобережжя, Поділля, Галичина, Волинь, Полісся, Буковина, Закарпаття;* також *Карпати, Передкарпаття* й ін.

Південно-Західній Край («Юго-Западный Край»), адміністративно-територіяльна область, утворена рос. урядом, що являла собою у 1831–1917 рр. окреме (Київське) генерал-губернаторство. До складу П.-З. К. входили правобережні губ.: Київська, Подільська і Волинська.

Південно-східні говірки творять разом з *Південно-зах. говірками* півд. діялект укр. мови на противагу півн., себто *поліським говіркам.* Серед П.-с. г. вирізняються черкаські або сер.-наддніпрянські, *полтавські, слобожанські й степ.* говірки. П.-с. г. виявляють фонетику типу подільсько-волинської групи півд.-зах. говірок та спрощену морфологічну систему, синтаксу й зчаста лексику поліських говірок. На цій підставі В. *Ганцов,* а потім О. *Курило* висловили думку, що П.-с. г. виникли з колонізаційного схрещення півд.-зах. та поліських говірок. Всупереч тому Л. *Булаховський* і Ф. *Жилко* відстоюють погляд про первинність П.-с. г. як третього основного діялекту укр. мови (діялекту полян Поросся й Переяславщини), хоч давніх чітких його рис переконливо не називають.

На півн. смугу П.-с. г. спирається нова укр. літ. мова.

Півники (Iris L.), рід багаторічних рослин з родини півникуватих, з товстими кореневищами, мечуватими або лінійними листками й різнозабарвленими квітками. На Україні дико росте 16 видів. Найпоширеніші: П. болотяні (I. pseudacorus L.), з великими яскравожовтими квітками, ростуть по всій Україні, крім Полинового степу, на болотах, по берегах річок та озер; кореневище П. вживають у медицині при хворобах сечового міхура і гастритів, вирощують як декоративну рослину; П. сибірські (I. sibirica L.), з синіми квітками, ростуть на вологих і заплавних луках. У садах і парках культивуються як декоративні; П. садові (I. germanica L.) з темнофіялковими квітками, П. фльорентійські (I. florentina L.), з білими і П. бліді (I. pallida L.) з яснофіялковими квітками. Кореневища їх застосовують у медицині як відхаркувальний засіб п. н. «фіялкового кореня». Кореневища П. мають високоцінну етерову олію, яка йде на виготовлення дорогих парфумів.

Північна група УГА, див. *Перший Корпус УГА.*

Північна Дакота, стейт на півн. ЗДА, площа – 183 100 км², 645 000 меш. (1964), у тому ч. 10–15 000 українців (у 1899–1930 рр. у П. Д. поселилося 1 579 укр. іміґрантів; у 1960 р. укр. мову, як рідну до приїзду в ЗДА, подало 252 особи). Гол. осередки укр. поселення: Белфілд, Вілтон, околиці Дрейку (з с. Київ). Україна. Гол. м. стейту – Бісмарк, осідок відділу Укр. Конґресового Комітету Америки.

«Північне сяйво», неперіодичний літ.-мист. альманах в Едмонтоні (Канада) з 1964 р.; ред. і видавець Я. *Славутич.*

Північний Дінець, неправильна назва р. *Сіверського Дінця.*

Північний Кавказ, Півн.-Кавказький край, великий екон. р-н СССР, утворений 1924 р. на території РСФСР. Охоплює півн. узбіччя Кавказьких гір, Передкавказзя та півд. частину Донщини. До П. К. входять: Краснодарський і Ставропільський краї, Ростовська обл., автономні респ.: Дагестанська, Кабардино-Балкарська, Півн.-Осетинська і Чечено-Інґуська; площа – 355 100 км², населення – 14,1 млн (на 1969 р.), у тому ч. 49,9% міськ. Півд.-зах. частина П. К. належить до укр. суцільної етногр. території, центр. частина Передкавказзя – до мішаної. Всесоюзне значення мають: нафтова, нафтопереробна і газова (30% продукції СССР) пром-сть, сіль. госп-во і транспортове машинобудівництво, харч. пром-сть, особливо плодоконсервна (20% продукції СССР) і олійна (18%); інтенсивне сіль. госп-во (зернові, олійні культури, зокрема соняшник, виноградництво. вівчарство – 60% продукції тонкорунної вовни СССР), курорти, туризм, морський транспорт.

Про економіку П. К. див. *Кубань, Ставропільщина, Терщина.*

Північно-Західні Українські Землі (Північно-Західня Україна), неофіц. назва, вживана українцями в період між двома світовими війнами, на визначення півн.-зах. укр. нац. території, що входили до складу Польщі: Волині, Полісся, Холмщини й Підляшшя.

Північно-Казахська область, обл. у півн. частині Казахської ССР, що входить до складу укр. поселенських земель у Сер. Азії; 44 300 км², 564 000 меш. (1969), в тому ч. 203 000 міськ. (з них у гол. м. Петропавловську – 174 000). Людність П.-К. о. швидко зростає (1939 р. – 363 000, 1959 – 457 000) гол. у зв'язку з освоєнням цілинних і перелогових земель (з 1954 р. понад 1 млн га). За переписом 1926 р. українці становили у Петропавловському пов. (його межі дещо ін., ніж П.-К. о.) 97 000 (23,8% всього населення; у дійсності більше), росіяни 47,3%, казахи – 22,2%. За фальшивим сов. переписом 1959 р. нац. склад людності П.-К. о. такий (у тис. і %): українці 42,4 (9,2%), росіяни -- 294,9 (64,5), казахи -- 56,7 (12,4). Докладніше див. *Сер.-азійський степ. край.*

Північно-Кримський канал, канал на Херсонщині й у Криму. Він починається від Кахівського водосховища на Дніпрі і через Перекопський перешийок йде в Крим до Керчі. Будівництво П.-К. к. почалося 1961, перша його черга буде введена в дію 1970 р. Довж. маґістрального канала становитиме 403 км, шир. бл. 60 м, глибина – 6–13 м, пропускна спроможність у гол. частині 215 м³ сек.; заг. протяжність каналів-відгалужень матиме понад 200 км, зрошувальної мережі – бл. 7 000 км. П.-К. к. зрошуватиме дніпровською водою до 165 000 га і обводнюватиме бл. 600 000 га. Крім того, канал забезпечить водою м. Керч і Теодосію та Керчинський пром. р-н.

Північно-Осетинська Автономна ССР, автономна респ. у межах РСФСР, положена в горах і на передгір'ях Кавказу в сточищі р. Терека і його лівих приток Уруху й Ардону; 8 000 км², 531 000 населення (1969), у тому ч. 64% міськ.; гол. м. *Орджонікідзе.* За переписом населення 1959 р. на 450 600 меш. становили (у тис. й у % до всього населення): *осетинці* – 215,5 (47,1%), росіяни – 178,7 (39,1%), вірмени – 12,0 (2,7%), українці – 9,4 (2,1%; в тому ч. укр. мови вживали 43%); фактично українців було понад 50 000. Українці й росіяни залюднюють півн., рівнинну частину краю.

Північноукраїнська западина, Дніпровсько-Донецька западина, синклінальна геол. структура, що простягається між кристалічними масивами — *Воронізьким масивом* на півн. сх. і *Українським Кристалічним масивом* на півд. зах.; на півн. зах. сягає по течію сер. Прип'яті, на півд. сх. до Донецького кряжа (див. карту в ЕУ 1, стор. 51). Територіяльно П. з. збігається з теперішніми Придніпровською і Поліською низовинами. Ширина її — 80–150 км. П. з. являє собою область ступінчастого опускання кристалічного фундаменту, виповнену потужними осадовими шарами (девону, карбону, перму, тріясу, юри, крейди, палеогену, неогену, антропогену). Найбільше опущена частина П. з. (Дніпровський рів) займає р-н — Полтава–Чутове–Красноград (потужність осадового комплексу — 11 км). Формування П. з. почалося за девону й тривало до поч. палеогену.

П. з. — найважливіший нафтогазоносний р-н України (див. *Нафтові родовища України).* Ін. корисні копалини: кам'яна сіль і гіпс (у девонських і пермських формаціях), фосфорити, різні будів. матеріяли, кам'яне вугілля (в зах. Донбасі).

Північноукраїнські говірки, група говірок укр. мови (їхні межі, див. *Діялект),* суміжна на півдні з *півд.-зах.* і *півд.-сх. говірками* (на межі з ними на півн. основі в наслідок експансії півд. говірок утворилася широка смуга перехідних говірок), а на півн. з білор. мовою, на межі з якою виникла місцями досить широка смуга перехідних (на сх. й мішаних) укр.-білор. говірок у наслідок прадавнього нерівномірного ширення укр. рис на півн. зах. та пізнішої експансії білорущини на півд. сх. На П. г. складаються підляські та поліські (зах., сер. й сх.) говірки. Їх характеризує архаїчний під наголосом вокалізм *(дифтонги)* або інакші від *о, е* монофтонги з *о* та *е*, що за ними йшов слабший єр, а також з *ě:* піеч, дуом, діед; перехід *ę в *е* не під наголосом: де́сет'- дес'а́ти «10, 10-ий»). Крім частково підляських говірок, П. г. лексикою та упрощеною морфологією близькі до півд.-сх. укр. говівок, у формуванні яких у 14–17 вв. вони разом з подільсько-волинськими говірками брали співвирішальну участь.

Півонія (Paeonia L.), рід багаторічних рослин або кущів з родини жовтцюватих. На Україні дико ростуть два види: П. тонколиста, воронець (P. tenuifolia L.), стебла до 50 см заввишки (характерна рослина ковилово-лучних степів), росте в Донецькому Лісостепу і сх. степ. р-нах; П. тричітрійчаста (P. triternata Pall.). П. розводять як декоративні рослини.

Півустав, тип кириличного письма, що зустрічається з пол. 14 в. в староукр. й ін. сх.-слов. та півд.-слов. рукописах. П. відрізняється від давнішого *уставу* вільнішим, дрібнішим і досить часто похилим почерком, меншою правильністю літер, а інколи і різним їх виглядом, нерівномірною відстанню поміж ними, частішим скорочуванням слів, більшою кількістю літер, написаних над рядками, ставленням знаку наголосу і придиху тощо. Розрахований на прискорене писання, П. розвинувся згодом у *скоропис.* З розвитком книгодрукування П. був покладений в основу книжкового шрифту.

Пігров Костянтин (1876–1962), хоровий диригент і муз. педагог родом з Ставропільщини; учився у Петербурзькій Придворній співацькій капелі. З 1901 р. церк. реґент і учитель співу у різних м., з 1920 р. викладач, з 1946 — проф. Одеської Консерваторії. Співзасновник Молд. хорової капелі (з 1936 п. н. «Дойна») і її мист. керівник (1930–40); автор кн. «Руководство хором» (1956).

Пігуляк Єротей (1851–1924), політ., гром. і пед. діяч Буковини, гімназіяльний учитель; один з керівників народовців, згодом Нац.-Дем. Партії на Буковині, посол до бук. сойму (1890–1918), австр. парляменту (1898–1918), чл. Крайового Виділу і Крайової Шкільної Ради Буковини, в яких відстоював інтереси укр. населення, особливо на відтинку Правос. Церкви. Перший гол. т-ва «Народний Дім» (1884) у Чернівцях та (відновлених на нац. основах) «*Руської Бесіди*» (1884) і «*Руської Ради*» (1885). Ст. в бук. пресі і спроби в поезії та прозі — «Верховинські згадки».

Є. Пігуляк

Пігуляк Іван (* 1895), гром діяч на Буковині родом з Кіцманя; ред. ж. «*Промінь*» (1922–23); пізніше еміґрував до Канади, нині живе в ЗДА; «Укр. правос. церква в рум. ярмі» (1927).

Пігуляк Юстин (1845–1919), маляр родом з Буковини, брат Єротея П. Закінчив Віденську Академію Мистецтв; у 1874–1906 рр. — учитель малювання у Вищій реальній школі в Чернівцях; портрети Ю. Федьковича, І. Воробкевича, О. Кобилянської та ін., пейзажі, жанрові картини («Гуцули», «Любов і вірність» й ін.).

Піґас Мелетій, див. *Мелетій* Піґас.

Піґідо Федір (1888–1962), гром.-політ. діяч на еміґрації, публіцист, інж.-економіст родом з Київщини. З 1921 р. пра-

цював на Україні у різних госп. орг-ціях будів. матеріялів. На еміґрації з 1943 р. у Німеччині; діяч УРДП (з 1949 чл. її Центр. Комітету) і Укр. Нац. Ради (заступник гол. її Виконавчого Органу, керівник ресорту фінансів). Друкувався перев. в «Укр. Вістях», «Прометеї», а також у теоретичному органі УРДП «Наші позиції». Окремо вийшли: «8 000 000 1933 рік на Україні» (1951), «Велика вітчизняна війна» (1954), «The Stalin Famine» (1954), «Україна під больш. окупацією» (1956), «Materials concerning Ukrainian-Jewish relations during the Years of the revolution, 1917—1921» (1956).

Ф. Пігідо

Підбіл звичайний, м а т и - й - м а ч у х а (Tussilago farfara L.), багаторічна рослина з родини кошичкоцвітих, з довгим повзучим кореневищем. Росте по всій Україні, по берегах річок, узбіччях доріг, перев. на глинястому ґрунті. Листки мають гіркий глюкозид тусилягін, етерову олію, слизисті та чинбарні речовини, фітостерин, інулін. Листки і квітки вживають у медицині як відхаркувальний та пом'якшувальний засіб.

Підбуж (IV—4), с. м. т. в Галичині Дрогобицького р-ну Львівської обл., положене на березі Сер. Бескиду; 5 200 меш. (1966).

Підвисоцька (уроджена Загачевська) Омелія (1856–1919), драматична акторка характерного амплюа, дружина Костя П., родом з Хирова (Галичина). У 1876–1904 рр. з перервами в театрі «*Руської Бесіди*» у Львові; у 1889–92, 1897–99 і з 1905 р. на підрос. Україні (у трупах М. Кропивницького, М. Старицького, І. Мороза, О. Суходольського, Л. Сабініна). Кращі ролі П. – старші жінки (Проскурниця – «Мужичка» К. Писанецького та ін.).

Підвисоцький Володимир (1857–1913), патолог-анатом, мікробіолог та ендокринолог, родом з Полтавщини. У 1884 р. закінчив мед. фак. Київ. Ун-ту, 1887–1900 – його проф., згодом організатор мед. фак. ун-ту в Одесі і його проф.; 1905–13 – дир. Ін-ту Експериментальної Медицини у Петербурзі. П. автор понад 90 наук. праць з питань реґенерації тканин, етіології злоякісних пухлин, ендокринології, мікробіології, з питань імунітету тощо; автор одного з перших оригінальних підручників з заг. та експериментальної патології. З наук. школи П. вийшли І. *Савченко*, О. *Богомолець*, Л. *Тарасевич*, В. *Омельченко*, Д. *Заболотний*, В. Стефанський, А. *Леонтович*, В. Клименко, С. *Щасний* та ін.

В. Підвисоцький

Підвисоцький Кость (1856—1904), драматичний актор і режисер родом з Бережанщини (Галичина), працював у театрі «Руської Бесіди» у Львові (1876–88, 1892–96 і 1900–03) і на підрос. Україні в трупах М. Кропивницького та М. Старицького (1889–92) і І. Мороза, О. Суходельського, М. Ярошенка (1897–99). Кращі вистави П.: «Невольник» М. Кропивницького, «Бурлака» і «Хазяїн» І. Тобілевича, «Хата за селом» за Ю. Крашевським, опера «Катерина» М. Аркаса та ін. Як актор визначився у ролях селян і міщан: Микола Задорожний (перший виконавець, «Украдене щастя» І. Франка), Бичок, Кукса («Глитай, абож Павук», «Пошились у дурні» М. Кропивницького), Хома («Ой, не ходи, Грицю» М. Старицького) та ін. П. автор п'єс «Підшиванці» (1888), «Помста гуцула» (1902), переклав та переробив оперу «Галька» Монюшка.

К. Підвисоцький

Підводний спорт, вид водного спорту – підводне плавання (П. п.) й занурення. Перші секції П. с. на Україні були створені у 1958 р. в Києві. Піонерами П. п. були Г. Гогоці, Гуменюк, Олексієвський, Щеголєв та ін. Секція в цьому складі опрацювала техніку П. с. з дихальною руркою. У 1959 р. виникли секції П. с. в Києві, Одесі, Харкові, Миколаєві, Дніпропетровському й ін. м. України. На перших всесоюзних змаганнях з П. с. (1958) чемпіонкою СССР стала українка Л. Данькевич. Почавши з 1960 р. збірна команда УССР з П. с. здобуває перші місця на щорічних всесоюзних змаганнях. В опрацюванні технології підводного одягу важливу ролю відограли львівські аматори П. с., які виготовили спеціяльні гідрокомбінезони з аеростатної тканини, удосконаливши також герметизацію при сполученні сорочки й штанів.

Підводні плавці, крім спорту, використовують свої знання в археологічних дослідах, кінозйомках, гідротехн. роботах тощо.

Підволочиське (IV—7), с. м. т. в Галичині, р. ц. Тернопільської обл., положене над р. Збручем; 7 400 меш. (1966); вагонне депо, маслоробний зав., цегельні, фабрика зубних щіток.

Підгасецький Володимир (*1889—?), гігієніст і гром. діяч родом з Кам'янця Подільського; у 1921–30 рр. проф. професійної гігієни Київ. Мед. Ін-ту, дир. Ін-ту Фіз. Культури у Києві, старший наук. співр. ВУАН. Праці з ділянки гігієни, фіз. культури, зокрема з гігієни праці. П. був чл. Центр. Ради, засуджений 1930 р. в процесі СВУ, загинув на засланні.

Підгайний Богдан (*1906), гром. і політ. діяч, інж.; чл. УВО, Бойовий референт Крайової екзекутиви ОУН у Галичині у 1930-их рр. Засуджений на процесі за вбивство поль. мін. Б. *Перацького* у Варшаві в 1935 р. на досмертну в'язницю і на процесі Крайової екзекутиви ОУН у Львові в 1936 – на 15 рр. ув'язнення. Чл. проводу ЗЧ ОУН у 1940-их рр.; чл. Політ. Ради ОУН за кордоном. Живе в Канаді.

Підгайний Леонид (1899—1950), літературознавець і критик, наук. співр. Ін-ту Літератури ім. Шевченка АН УРСР у Києві; розвідки з історії укр. літературознавства кін. 19 – поч. 20 в., зокрема про творчість Лесі Українки.

Підгайний Олег (*1933), історик родом з Харкова, проф. ун-ту в Оборн (ЗДА), син Семена П. Автор низки більших праць і ст. з історії України 1917–20 рр., серед них: «The Ukrainian-Polish Problems in the Dissolution of the Russian Empire 1914–17» (1962), «The Formation of the Ukrainian Republic» (1966), «Ukrainian Historiography and the Great East-European Revolution» (1968). Ред. ж. «The New Review» (виходить з 1961).

Підгайний Семен (1907—65), історик і письм., гром.-політ. діяч родом з Кубані. По закінченні Київ. ІНО й аспірантури у Харківському Н.-Д. Ін-ті Матеріяльної Культури працював у Музеї Слобідської України та в Харківському ІНО й був співр. УАН. Заарештований 1933 р., перебував до 1941 у сов. концентраційних таборах, гол. на Соловках. На еміґрації в Німеччині і (з 1949) в Канаді; діяч УРДП, організатор Спілки Укр. Жертв Рос. Терору (СУЖЕРО) та Федерації Об'єднань кол. політ. в'язнів і репресованих сов. режимом і її гол. Автор і ред. праць, що стосуються сов.-рос. терору на Україні: Укр. інтеліґенція на Соловках» (1947), «Недостріляні» (2 тт. 1949; 1953 в англ. перекладі); ред. і видавець праці «The Black Deeds of the Kremlin. A White Book» (2 тт. 1953), ред. ж. «The New Review».

С. Підгайний

Підгайці (IV—6), м. на Зах. Поділлі Бережанського р-ну Тернопільської обл., положене над р. Коропцем, 4 500 меш. (1966). П. вперше згадуються з 1463 р.; у 1530-их рр. м. дістало маґдебурзьке право і було значним торг. центром. У 17 в. П. були тереном частих боїв між поляками, козаками, татарами й турками; за австр. і поль. окупації пов. м. Пам'ятки архітектури: Успенська церква (1650–53), в якій поєднані форми ренесансу і укр. нар. архітектури; костьол з 1634 р. в стилі ренесансу; синагога з кін. 16 в.; з давнього замка Чорторийських залишилися лише фундаменти. Нині у П. невелика пром-сть: фабрика металевих виробів, цегельня.

Успенська церква (1653)

Підгайчики Юстинові, с. Теребовельського р-ну Тернопільської обл., тут було виявлене трипільське селище (В. Деметрикевич, 1900), енеолітичний кам'яний скриньковий гріб, ранньослов. кістякове погребище 4–5 вв. та скарб рим. монет 1–2 вв.

Підгірний Василь (* 1928), композитор, закінчив Харківську Консерваторію в клясі В. *Борисова*. У творах П. (Симфонія, Баляди для оркестри, Варіяції для оркестри) вдало використані елементи нар. музики.

Підгірська Олександра (1894—1943), уроджена Бачинська, дружина Самійла П., гром. діячка у Ковелі на Волині, у 1941–43 рр. гол. Допомогового Комітету м. Ковеля. Розстріляна німцями.

Підгірський Самійло (1888–1945), гром.-політ. діяч на Волині, родом з Ковельщини, адвокат у Ковелі. 1917 р. чл. Центр. Ради, у 1923–27 рр. посол до поль. сойму (деякий час гол. Укр. Парляментарної Репрезентації), організатор гром.-політ. і культ. життя Ковельщини, оборонець у політ. процесах, ред. (у 1917 р. першої укр. газ.

С. Підгірський

на Волині «Громадянин», 1918–19 – «Волинської Газ.», 1920 – «Громади» у Луцькому) та співр. багатьох газ. Розстріляний большевиками.

Підгірці, с. Васильківського р-ну Київ. обл., в якому досліджувано (1950) поселення 5–4 вв. до Хр. з залишками жител, госп. споруд та слідами ганчарського, ткацького, ковальського й бронзівничого виробництва. В П. виявлено два бронзові скарби, у першому з них (9–8 вв. до Хр.), кавказького походження, був серед ін. бляшаний пояс з карбованими зображеннями тварин, у другому (5–4 вв. до Хр.) – багато бронзових прикрас.

Підгірці, с. Золочівського р-ну Львівської обл.; б. с. велике городище (див. *Плісниcько)* та Василіянський манастир

Оборонний замок у Підгірцях

(з 1659) з Благовіщенською церквою (1726; барокковий іконостас). Оборонний замок гетьмана С. *Конєцпольського* (1635–40) палацового типу, у ренесансовому стилі, з багатим внутр. оздобленням, будували, ймовірно, Ґ. де Боплян і А. Дель Аква. У другій пол. липня 1944 завзяті бої І Укр. Дивізії з переважаючими сов. військами.

Підгір'я, найнижча частина Карпат, розташована між Бескидами і півн. карп. берегом; лагідна горбовина висотою на 350–600 м, порізана долинами рік. На території, заселеній до 1964 р. українцями, П. виступає лише перед *Низьким Бескидом* (докладніше див. 1760 стор.).

Підгіряни, Підгора, с. Теребовельського р-ну Тернопільської обл.; тут досліджувано велике трипільське селище, тілопальну могилу нордійських поселенців і другу – пізньої бронзової доби, кістякову могилу з дако-трацькою керамікою залізної доби та культ. шар княжої доби (Я. Пастернак, 1931, 1937), тілопальну трипільську могилу (Ю. Полянський), тілопальне погребище 2–3 вв. по Хр. (В. Деметрикевич, 1899).

Башта манастиря (17 в.)

Підгіряни, територіяльна назва населення гал. *Передкарпаття* (Підкарпаття, Підгір'я). П. живуть на півн. від *бойків,* гуцулів (див. *Гуцульщина)* і *покутян,* відрізняючися від них у різних ділянках духової й особливо матеріяльної культури (одяг, будівництво). Вони розподіляються на менші етнічні групи з деякими особливостями у говірках, одязі тощо. На півд. мова П. перехрещується з карп. говірками, на півн. належить до *наддністрянських* (опільських) *говірок.* П. близькі до *ополян* також звичаями, обрядами й усною творчістю. Працюють гол. у хліборобстві, скотарстві, домашньому та гірничому промислі.

Підгірянка Марійка (літ. псевд. Домбровської Марії; 1881–1963), уроджена Ленерт, поетка і дитяча письм. родом з гал. Гуцульщини; вчителювала в Галичині й на Закарпатті (1900–41), з 1944 р. жила на Львівщині. Друкувалася з 1904 р. у «ЛНВ», «Укр. Хаті», «Жін. Долі», дитячих журн.; твори П. були міщені у читанках і шкільних хрестоматіях. Зб. поезій «Відгуки душі» (1908), поема «Мати-страдниця» (1919); байки, оп., п'єси для дітей: «Вертеп», «В чужім пір'ю», «Ластівочка», «Збірничок віршів для дітей», «Ганнуся», «Кравчиня Маруся» та ін.

М. Підгірянка

Підгорецький Борис (1874—1919), композитор, муз. критик, педагог і фолкльорист, родом з Лубень; закінчив Варшавську Консерваторію. З поч. 1900-их рр. у Москві, викладач Моск. Нар. Консерваторії (з 1915), муз. критик у різних періодичних вид., учасник муз.-фолкльорних експедицій з М. *Янчуком* і О. *Масловим.* Автор опер «Купальна іскра» на лібретто Л. Яновської, поставленої у Лубнях (1901) і в Києві (1908), та «Бідна Ліза» (1916); понад 100 пісень (м. ін. на слова Т. Шевченка і Є. Гребінки), хорові та фортепіянові твори; розвідка про творчість П. *Сениці.*

Б. Підгорецький

Підгорне (III—20), с. м. т. на Півн. Слобожанщині, р. ц. Воронізької обл. РСФСР. За переписом з 1926 р. у Підгорнівській волості українці становили 97,6% всього населення.

Підгорний Микола (*1903), сов. політ діяч родом з Полтавщини, інж. за фахом. 1921–23 рр. діяч комсомолу, 1931–39 працював у цукровій пром-сті на Україні. З 1939 р. П. на керівній держ. роботі: 1939–40 і 1944–46 заступник нар. комісара харч. пром-сти УССР, 1942–44 дир. Моск. Технологічного Ін-ту Харч. Пром-сти, 1944–46 гол. уповноважений уряду УССР по переселенню укр. населення з території Польщі до СССР; 1946–50 постійний представник уряду УССР при Раді Мін. СССР. 1950–53 – перший секретар Харківського обкому КП України, 1953–57 – другий, 1957–63 – перший секретар ЦК КП України; з 1960 – чл. През. ЦК КПСС, 1959–67 депутат Верховної Ради УССР (1963–67 чл. її През.). З грудня 1965 р. - гол. През. Верховної Ради СССР (през. держави).

Підгороддя, с. Гал. р-ну Івано-Франківської обл., кол. посад княжого *Галича.* Дослідження Л. Лаврецького й І. Шараневича (1882–84), Й. Пеленського (1911), Л. Чачковського з Я. Хмілевським (1925–30), Я. Пастернака (1934–41) та В. Гончарова (1951) виявили сліди неолітичного селища, кількох поховань ранньої доби, багато рим. монет, ранньослов. тілопальну могилу, дві старо-угор. могили кін. 9 в., срібний скарб візант. походження 6 в., фундаменти 6 менших церков княжої доби, рештки боярських та купецьких дворищ (одне з вітражами) і виробничих майстерень та багато дрібних предметів різного вжитку (Я. Пастернак «Старий Галич», 1944; В. Гончаров «Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р.», 1955).

Підгородна (V—11), с. м. т. Первомайського р-ну Миколаївської обл.; 3 900 меш. (1966).

Підгородне (V—16), с. м. т. Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл.; 16 500 меш. (1966); механічна майстерня, зав. фруктових вод.

Підданство, іст. термін для визначення підвладности особи февдальному панові; персональна приналежність і залежність. Між підданим і паном існували правні взаємини – обов'язок льояльности, праці та грошових оплат, а також право підданого на опіку й охорону з боку пана. Звідси термін П. перейшов на громадянство в монархічних державах. Нині у модерних, здебільша дем. і респ. державах, вживається лише термін *громадянство.*

Піддубик-Сущевський Петро (1756–1811), перший укр. ортопед та травматолог родом з Чернігівщини; закінчив Чернігівський Колеґіюм і мед.-хірургічні школи при адміралтейському і сухопутному шпиталях у Петербурзі. Був військ. лікарем, потім лікарем у м. Борзні і Чернігові (оператор Чернігівської лікарської управи); праці з питань ортопедії та травматології, про лікування правця, епідемічні хвороби й ін.

Піддубний Григорій (справжнє прізвище Товмачів; 1882–1942), журналіст, письм. і політ. діяч родом з Полтавщини. Перед першою світовою війною політ. еміґрант в Австрії; співр. *«Ради»* та *«Украинской Жизни»;* 1917 р. повернувся на Україну, чл. УПСР і співред. її органу *«Трудова Республіка»* (1918–19); у 1919–20 рр. чл. Закордонної Укр. Ком. Партії у Відні й співр. її органу *«Нова Доба»;* з 1928 р. знову на Україні, у 1935 р. засланий на Соловки, де й помер. Автор праць «Комуністи й еволюція» (1920), «Комунізм і патріотизм» (1920), «За Радянську Україну» (1921), «Буковина – її минуле і сучасне» (1928) та ін.; переклади (А. Чехова, Ж. Занд, Г. Велза) й власні оп. («Через кордон»).

Піддубний Іван (1870—1949), визначний важкоатлет родом з Черкащини. З 1898 р. виступав у цирках як борець, спершу в Рос. Імперії (у Москві, Петербурзі, Києві), а пізніше і в Зах. Европі (у Парижі, Берліні). У 1905–09 шість разів здобував чемпіонат світу. У 1925 і наступних рр. виступав на ринґах Америки, перев. у вільному стилі, перемагаючи визначних у той час чемпіонів, 25 рр. вважався непереможним борцем світу; заслужений майстер спорту (з 1945).

І. Піддубний

Піддукляпський Український Народний Ансамбль (ПУНА), проф. ансамбль пісні й танцю при *Укр. Нар. Театрі в Пряшеві,* заснований 1956 р. В репертуарі ПУНА перев. мист. обробки фольклору Пряшівщини. Ансамбль обслуговує Пряшівщину і виїздить на ґастролі за кордон (Закарп. обл. УССР, Польща, Юґославія, Болгарія, Румунія, Зах. Німеччина, Франція, Голляндія, Італія). Мист. керівники: Ю. Костюк, Ю. Цимбора, М. Нємцова. У 1969 р. ПУНА мав 40 чл.

Підземні води, води, що містяться у порожнинах верхніх шарів земної кори; їх виявлено на глибині до 5–6 км. Першими від поверхні землі П. в. є ґрунтові води (ґ. в.), які живляться поверхневими водами й атмосферичними опадами; вони затримуються на першій во-

дотривкій верстві й міґрують у напрямі найбільшої похилости її поверхні. Нижче ґ. в. залягають горизонти міжверствових, глибинних вод (г. в.). Більшість з них це напірні або артезіянські води (а. в.), які є під гідростатичним тиском. Вони звич. містяться в мульдах, западинах і розбитих тріщинами кристалічних породах. П. в. містять в собі деяку кількість газів, мінеральних розчинів та органічних речовин. Ті, що з підвищеним їх вмістом (звич. понад 5 г/л), звуться мінералізованими водами.

Наявність, багатство і якість П. в. залежить від ряду гідрогеол. чинників: кліматичних, зокрема опадових умов, морфології, характеру гірських порід і геол. будови. Ці чинники на Україні міняються й разом з цим міняються гідрогеол. умови окремих р-нів: в наслідок заг. зменшення суми атмосферичних опадів і збільшення випаровування в напрямі з півн. зах. на півд. сх. зменшується в цьому ж напрямі багатство і доброякісність П. в. Утворенню більших і значніших водоносних горизонтів у багатих на атмосферичні опади гірських обл. перешкоджає інтенсивний стік; глибоке залягання горизонту ґ. в. у степ. і лісостеп. смузі спричинене гол. розвитком ярів і балок; рівнинність поверхні і мілке залягання водотривкого підложжя стало причиною недостатнього відводнення і забагнення Полісся; тісно з геол. будовою пов'язане утворення Дніпровсько-Донецького, Причорноморського і Волино-Подільського артезіянських басейнів та недостача П. в. у Донецькому кряжі й Укр. кристалічному масиві.

У Карпатах більшість атмосферичних опадів стікає безпосередньо до річок (вони є гол. джерелом водопостачання), і тому потужних, добре витриманих горизонтів П. в. тут мало. На Передкарпатті й Потиській низовині прісні ґ. в. зібрані в алювіяльних відкладах; невеликі артезіянські басейни є на Потиській низовині. Мінеральні води виступають у внутр. смузі Карпат (вуглекислі) і на Передкарпатті (ґлявберові, соляні та солянолужні).

У Крим. горах поширені карстові явища з підземним відводненням. П. в. збираються у кількох похилених до півн. горизонтах; найбагатшими на воду є щілинуваті вапняки і конґльомерати, уложені на водотривких таврійських лупаках. Води слабо мінералізовані; вони виходять рясними джерелами на підніжжі гір і є гол. джерелом водопостачання і живлення рік.

Причорноморська западина творить великий артезіянський басейн, більшість площі якого розчленована балками й ярами, і тому тут немає суцільних горизонтів ґ. в., вони залягають на значній глибині під поверхнею землі й мають різноманітний хем. склад. Переважають мінералізовані води, з концентрацією солей нижче 3 г/л на межі з Укр. кристалічним масивом і понад 5 г/л на побережжях морів. Прісні ґ. в. виступають на зах. і сх. окраїнах. А. в. (перев. солоні) залягають у кільканадцятьох горизонтах на глибині бл. 300 м на півн. і 100 м. на півд.; найбільше прісної води добувають з відкладів неогену. Заг. забезпечення водою незадовільне. Виняток творить півд. Кубань, яка використовує багаті на прісну воду четвертинні шари.

Ґ. в. Волинсько-Подільського артезіянського басейну перев. прісні або слабо мінералізовані. Їх горизонт на порізаному ярами Поділлі глибокий. Ґ. в. виступають у горизонтах палеозойських, мезозойських і кайнозойських відкладів. У верствах третинного періоду трапляються води з високою концентрацією сірководня.

П. в. Укр. кристалічного масиву дуже різноманітні. В наслідок розвитку ярів і балок горизонт ґ. в. обнижується до 20 і більше м. У межиріччях вода здебільша солонувата; питну воду дають джерела вздовж ярів, берегів рік та криниці, копані на дні балок. У долинах більших рік доброякісну воду містять староалювіяльні відклади. Ґ. в. виступають горизонтами у відкладах палеогену й у виповнених звітрілими продуктами обниженнях кристалічного масиву та жилами в тектонічних розколинах. Доброякісну воду постачають гол. палеогенові відклади та звітрілі продукти кристалічних порід. Жильні води найчастіше сильно мінералізовані.

У Донецькому басейні ґ. в., перев. солонуваті (до 5 г/л), залягають глибоко. Їх дістають з криниць на дні балок або з джерел у долинах річок. Ґ. в. пов'язані з потужними кам'яновугільними і крейдовими шарами. Максимально можливий видобуток усієї придатної для вжитку води оцінюють на 9–10 м³/сек., тоді як попит населення доходить кількох десятків м³ на секунду.

Дніпровсько-Донецький артезіянський басейн займає Придніпровську низовину, сх. частину Придніпровської височини та частину Правобережного Полісся. В наслідок сильного розвитку ярів на Лівобережжі горизонт ґ. в. глибокий, вони здебільша солонуваті, запас води малий. Гол. джерелом водопостачання, насамперед великих м. (Києва, Харкова, Полтави й ін.), є а. в., які видобувають гол. з пісків, поруватих пісковиків і мергелів юрського та крейдового періодів і палеогену. Запаси П. в. названих верств

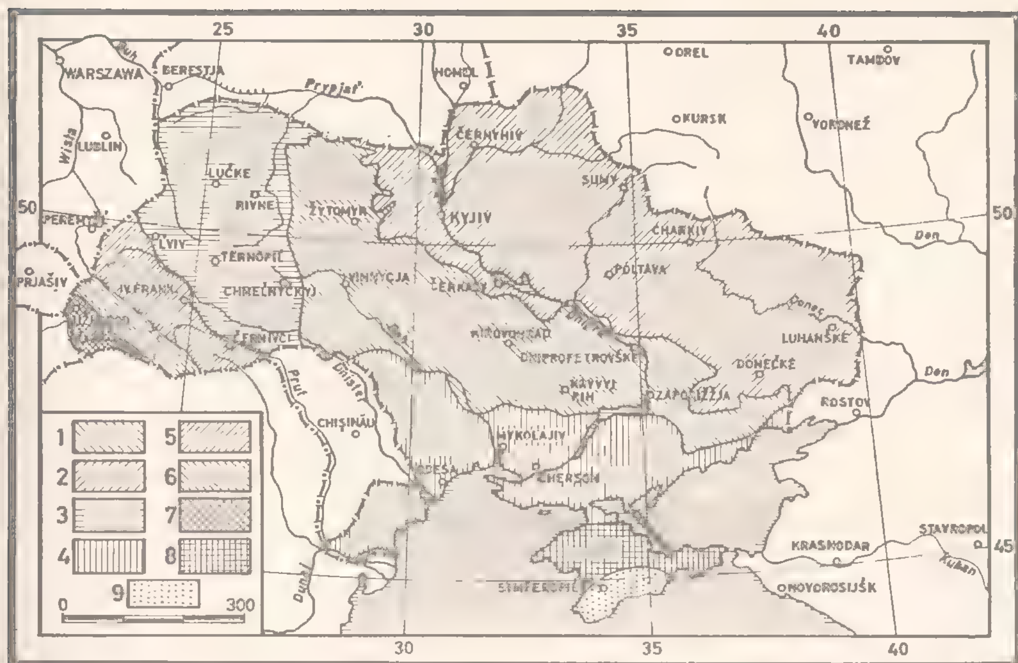

Гідрогеологічна схема Української ССР

1 — Область тріщинних вод Укр. Кристалічного масиву. 2—4 — Артезіянські басейни (2 — Дніпровсько-Донецький; 3 — Волинсько-Подільський; 4 — Причорноморський). 5 — Передкарпатська обл. 6 — Карпатська обл. 7 — Закарпатська обл. 8 — Передгірська Кримська обл. 9 — Обл. Кримських гір

оцінюють на 3 232 км³. При теперішньому попиті бл. 500 000 м³ води на добу цих запасів вистачило б на 17 000 рр.

Півд.-зах. окраїни Сер. височини мають також великі запаси П. в. Глибокі яри обнизили горизонт ґ. в. до 25-30 м. А. в. добувають з кількох горизонтів, гол. ерґенінських і флювіо-ґляціяльних пісків та відкладів девонського, кам'яновугільного і крейдового періодів. Води перев. доброякісні.

На Поліссі в наслідок заболочення ґ. в. сполучені з поверхневими. Більшість їх мінералізовані окисом заліза і вапна, у заторфлених р-нах – сірководнем. Доброякісну воду добувають у підвищених місцях, гол. у моренових пісках. А. в. пов'язані з юрськими і крейдовими відкладами.

З уваги на великий і все більше зростаючий попит на воду для домашнього вжитку, зрошування і в пром-сті, використання П. в. набирає дуже великого значення. Тільки Придніпрянська низовина, Полісся, зах. обл. і гори мають достатньо доброякісних вод; ін. укр. землі, зокрема Донецький басейн і півд. смуга Причорноморської низовини, мають її надто мало. Тому раціональне використання П. в. та постачання води з півн. багатих на воду обл. є однією з найпекучіших проблем *водяного госп-ва* і *водопостачання* України. Ін. важливою проблемою є *осушення* заболочених теренів.

Література: Красінський Е. Гідрогеол. районізація України. Укр. Геол. Вісті, ч. 2. К. 1924; Гармонов И. Карты грунтовых вод степных и лесостепных районов Европейской части СССР. М. 1955; Питання вивчення підземних вод на Україні. Збірник, К. 1959; Ланге О. Подземные воды СССР, часть I. М. 1959; Вабинец А. Подземные воды юго-запада Русской платформы. К. 1961; Формування ресурсів підземних вод на Україні. Збірник. К. 1963.

І. Тесля

Підйомно-транспортне машинобудування, галузь важкого машинобудування, що належить до металомістких виробництв (затрати металу на продукцію вартости в 1 млн крб. становить від 2 до 4 000 т). На Україні П.-т. м. значно розвинулося, його частка у всесоюзному випуску у 1960-их рр. в сер. становила 29% (в тому ч. на Донецько-Придніпровський та Півд.-зах. екон. р-ни припадає по 13% і на Зах. — 3%). Найбільші підприємства П.-т. м. є у Харкові, Одесі, Краматорському, Дніпропетровському, Никополі та Львові. Діяпазон типажу машин дуже широкий: він охоплює нескладні й малопотужні конвайєри та на-

вантажувачі, перевізні крани сер. потужности, баштові крани для будівництва, вантажні споруди для портів, шахтні підйомні машини, ліфти для багатоповерхових будов, суперпотужні крани й транспортери для рудовидобутку та металюрґії, врешті, устаткування для аеропортів й модерних пошт. До найбільших й найскладніших виробів П.-т. м. належать автоматичні системи конвайєрів для зав. масової продукції, а також тих зав. (здебільша хем.), виробничі лінії яких з уваги на безпеку мусять обходитися без обслуги, напр., зав. вибухових речовин чи пального для ракет (Шостка, Дніпродзержинське, Донецьке й ін.), на шахтах уранової руди у Жовтих Водах, на атомних електростанціях і т. д. Затрати робочої сили й енерґії у П.-т. м. — великі: у сер. до 210 людиногодин на 1 т готової продукції та 500–1 600 квт-год. на 1 т продукції. Кошти виробництва збільшує ще те, що частка інженерно-техн. персоналу становить 200–350 на кожних 1 000 робітників.

Розвиток П.-т. м. на Україні за останні рр. характерний помітною нерівномірністю; так, напр., випуск баштових кранів у Києві знизився у 1955–59 рр. з 127 до 8 штук на рік, випуск ліфтів тримався приблизно на одному рівні (100–120 комплектів на рік), зате випуск шахтних підйомних машин збільшився з 167 штук у 1950 р. до 269 у 1960 й 338 у 1967 р. Виробництво породонавантажувальних машин коливається (в одиницях): 401 у 1950 р., 1 180 у 1960, 422 у 1967. Кількість нових типів П.-т. машин, введених у виробництво у 1960-их рр., трималася на рівні 45 нових типів щороку у 1960–65 рр., але пізніше зазнала значних коливань (1966 р. — 63, 1967 — 29). *С. Процюк*

Підкамінь (IV—6), с. м. т. Бродівського р-ну Львівської обл., положене на півн. березі Подільської височини; 3 100 меш. (1966). Пам'ятка архітектури — манастир домініканців (15–18 вв.), обведений оборонними мурами, з барокковим костьолом. П. відомий з першої пол. 13 в.

Підкарпатська Русь, офіц. назва сх. і центр. частини *Закарпаття,* окремого адміністративного краю в рамках Чехо-Словаччини у 1920–38 рр. *Сен-Жерменський договір* (1919), який включив Закарпаття до Чехо-Словацької респ., говорить про «територію русинів на півд. від Карпат»; таку ж назву краю подано в конституції Чехо-Словацької респ. з кін. 1919 р. (Ген. Статут для орг-ції і адміністрації П. Р.). Але вже окремі закони і адміністративні розпорядження, починаючи з 1920 р., вживають назву П. Р., а з 1928 р. також — Підкарпато-руський край (Podkarpatoruská Zem). Формально П. Р. була автономною, проте ґарантована територіяльно-нац. автономія була здійснена тільки у 1938 р., коли вже автономний уряд краю змінив назву на *Карпатську Україну.* До П. Р. не належало зах. Закарпаття, тобто укр. р-ни у Сх. Словаччині (*Пряшівщина*), а також вузька прикордонна смуга укр. етнічної території на рум. *Мармарощині.* *В. М.*

«Підкарпатська Русь» (до 1935 р. «Подкарпатська Русь»), краєзнавчий і пед. місячник, вид. Т-ва Підкарп. Руси в Ужгороді 1924–38; ред. П. Яцько, о. В. Ґаджеґа, А. Штефан, І. Панькевич; гол. співр. о. А. Волошин, М. Лелекач, О. Маркуш. «П. Р.» має багато джерельного матеріялу до історії Закарпаття.

«Пôдкарпатське Пчолярство», ілюстрований місячник Т-ва «Просвіта» в Ужгороді (1923–26), з 1925 р. виходив як орган бджолярського об'єднання Підкарп. Руси п. н. «Пчолярство». Ред. М. Ґайний, П. *Кукуруза,* В. Коссар, І. Магаль. У 1923 р. при «П. П.» почав виходити ж. для дітей «*Пчôлка*», що далі існував самостійно.

«Підкарпатський Голос», тижневик для робітництва, вид. Укр. Соціял-Дем. Партії, виходив у Дрогобичі 1907 р.; ред. С. *Вітик.*

Підкарпаття, див. *Передкарпаття.*

Підкова Іван (†1578), коз. отаман, молд. господар. 1577 р. разом з коз. отаманом Я. Шахом вирушив у похід на Молдавію (під претекстом помсти за смерть ніби свого брата, молд. господаря Івоні, вбитого турками), щоб закріпитися в цій країні. Коз. військо розбило військо господаря Петра Хромого, зайняло в листопаді Яси і проголосило П. молд. господарем. Але вже на поч. 1578 р. під натиском тур.-волоських військ козаки покинули Молдавію і відступили на Україну. П. підступом схоплено й видано полякам і за наказом короля С. *Баторія* страчено у Львові (у червні 1578). Діяльність П. звеличували коз. пісні, які оспівували його як коз. гетьмана. Т. Шевченко написав поему «Іван Підкова».

Підковик, див. *Кажани.*

Підкоморський суд, межовий суд, який діяв у Польщі і В. Лит. Князівстві, а також з 1763 р. на Гетьманщині. Початково П. с. складався з представників сторін, пізніше став одноособовим; суддю (підкоморія) на повіти призначав король. Підкоморій мав право добирати собі помічника-коморника. За Лит. Статутом, П. с. був тісно пов'язаний з *земським судом.* Апеляційною інстанцією був маршалківсько-комісарський суд.

У Коз. державі межові суперечки вирішували спеціяльні «комісари», призна-

чені полковими або ген. судами. У 1763 р. П. с. відновлено на Україні; полкова старшина і шляхта кожного пов. вибирала підкоморія і коморника. Підкоморій уважався важливою урядовою особою, іноді заступав полк. 1783 р. П. с. скасовано, але з 1796 — знову введено; проіснував до 1834 р., а потім як т. зв. межовий суд до 1840 р.

Підкоришник, піщух деревач, пищуха (Certhia), рід птахів ряду горобцеподібних; довж. тіла бл. 15 см, вага до 11 г. На Україні є два види: П. звичайний (C. familiaris L.), осілий, почасти мандрівний птах Полісся, Лісостепу, Карпат і Криму і П. короткопалий (C. brachydactyla Brehm.), що гніздиться на Закарпатті. Корисні птахи.

Підкумок, р., права притока Куми, довж. — 160 км, сточище — 2 620 км². П. перепливає Кавказькі гори й Передкавказзя; використовується для зрошення. На П. лежать м. Кисловодськ, Ессентуки, П'ятигорськ, Георгієвськ.

Підлисся, Підлісся, с. Золочівського р-ну Львівської обл., в якому нар. М. *Шашкевич*. У 100-річчя його народження (1911) на Білій Горі б. П. поставлено пам'ятний хрест, місце щорічних прощ багатьох тис. українців («Маркіянове свято»), що нагадували паломництво на могилу Т. Шевченка на Чернечу Гору в Каневі й мали великий вплив на піднесення нац. свідомости населення Галичини. Поль. влада чинила перешкоди цим святкуванням, а нім. і сов. забороняли їх. Остання проща відбулася 14. 9. 1941. У 1959 р. у П. відкрито музей М. Шашкевича, а 1962 — пам'ятник-погруддя.

Пам'ятний хрест на честь Маркіяна Шашкевича на Білій горі в Підлиссю

Підлюте, с. Осмолодської сільради, Рожнятівського р-ну, Івано-Франківської обл., положене над р. Лімницею в глибині Ґорґан. До 1939 р. невеличкий курорт (сірчано-йодові джерела), літня палата гр.-кат. львівських митр., літні табори «Пласту» («Сокіл», Остодір).

Підляські говірки, найзахідніша група укр. півн. або *поліських говірок*, що на півдні переходять у *холмські говірки* (нині лише у формі небагатьох острівців), а на сх. від Бугу й р. Лісної — в зах.-поліські говірки. Територія П. г. зазнала впродовж останніх ста рр. дошкульних втрат, зокрема на півд. Підляшші, й перетворилася в окремі мовні острівці (разом з латинницькими селами к. Білої) серед поль. оточення. Сильний польонізаційний вплив створив уздовж мовної межі низку мішаних укр.-поль. говірок, що поступово польщаться. Такі мішані говірки б. Сім'ятич і Більська перейняли поль. мазуракання, себто сичну вимову шелесних (ка́зе, су́сит, хо́це, садза́йе), перехід *т'*, *д'* в *ц'*, *дз'* (недз'іел'а), форми без *л'* після губних перед давніми йотованими голосними (купйу́, ку́пйат). На півн. від р. Нарви деякі типові риси укр. мови (твердість приголосних перед **е*, **і*) поступаються перед білор. — палятальністю й спорадичним дзеканням (те́мно, весна́, серп // о́с'ен', н'е хо́чу, кос'іц'і), ін. ж утримуються (дифтонги, з о, *е*, *ѣ*, м'якість ц':с'іено, міед — ме́ду, прив'уоз, вдове́ц', п'йа́тн'іц'а). На території цієї смуги лежить м. *Заблудів*. Уздовж Бугу помітний вплив *півд.-волинських говірок*. Під поль. впливом не розвинулася твердість зубних приголосних перед **е*, **і* у зах. і півн.-зах. смузі П. г. (по́л'е, говори́л'і, зоба́чит'і, дас'і на зах. і с'е́лам'і), що деякі білор. мовознавці (Я. Станкевіч) невірно пояснюють як «білоруськість» П. г. Під наголосом виступають на зах. й півн. П. г. дифтонги *уо*, *уе*, *уи*, *уй*, *йи*, *іе*, з **ō*, **ē*, **ě* (гнуой, зам'йуол, с'іено, йачм'іен'), упрощувані в *й йе* на півд. сх. (гнйй, собйе́), в ненаголошених позиціях *у*, *и/і* (пудрусл'і, йа́шчурка; по́пил, жйнци). На місці *'а* з **ę* появляється на зах. не під наголосом *е*, *і* (памета́йу, коло́дз'із'а). Ненаголошені о, *е* вимовляються підвищено як *у*, *и* (пурубйу́). Групи *ки*, *ґи*, *хи*, *ги* вимовля-

Митрополича палата в Підлютім

ються підвищено як *к'і*, *ґ'і*, *г'і*, *х'і* (колоск'і, х'ітри), а наголошені групи *ча*, *жа*, *ша*, *р'а* як *ч'йа* ... к. Білої (ш'йа́пка) або *ч'е* на півд. (ч'ес). Спорадично *е* пе-

реходить в 'о (віет'ор, бирóза, украд'óни). Перед назвучними о-, і- появляється приставний г- (гóрут, гіний). М'яке р' отверділо (вйрадиў), група ст' вимовляється як с'ц' (шерс'ц', с'ц'іени), вживають форми типу с'м'іет'т'е, насйен'е, йáчниско. В деклінації форми типу кон'óм, кóн'ум, на кóн'ух, земл'óйу, на мулудóму кун'óви (на зах. — óві), тел'áт'а, -т'ови, -т'ом, мóрови, ноч'іей, збіг закінчень твердого і м'якого типів накоріннонаголошених жін., чоловічих і сер. іменників у деяких відмінках (нóгі:зéмл'і, зýби:кóни, на корóви, в нéби), двоїна (типу 2 укн'і, стин'і, пóл'і, два кон'іе). У прикметників форми молодй, -áйа, -ýйу, -óйе, -йй (або лише короткі форми в накоріннонаголошених: жйтни, -на, -не, -ни), а під їх впливом і нáша /-айа, -у/ -уйу, -е/ -ойе. У займенниках форми віете, тон, тáйа, тéйе, тйй, всен', післяприйменникові форми 3-ої особи без н- (в йóго, на йй, з йіми), вплив закінчень м'якого типу у присвійних і вказівних (мéйі, тéйі, мéйу, тéйу – в Більщині поширений і на прикметники: малéйі, -éйу), форми могó/мойóго. У коньюґації форми типу папечй — закінчення інфінітива -іе (ітіе, печйе) на півн. зах. над Бугом є, може, слідом ятвязького субстрату – хóдит / будýт', питáйец'ц'а, жн'іем, ід'іете, пýойд'ум, бýд'омо (б. Білої), бýду / мáйу ночовáт'і, купйвем,-ес', купйл'іс'мо (над Бугом: -іхмо, -іс'те), спрáджони; на півд. зах. частка -ся вживається окремо від дієслова. В лексиці П. г. появляються, крім низки польонізмів, також незнані деінде, етимологічно тотожні з поль. вирази (княжич «місяць», дівоснýби «сватання«). П. г. досліджували: М. *Янчук*, І. Бессараба, Ї. *Полівка*, П. *Расторгуєв*, І. *Зілинський*, В. *Курашкевич*, Я. *Тарнацький*, М. Лесів, Г. Вінокур. *О. Горбач*

Підляшани. Півд. Підляшшя до 1946 р. заселювала людність, що побутом, одягом, мовою, антропологічними прикметами та виразним відчуттям своєї племінної окремішности творила три відмінні групи: бужан, хмаків і власне П., що осіли на точно окреслених територіях.

Бужани (Б.; їх ще називали луговиками, гимелями, поліхами) заселювали широку смугу по лівому березі р. Бугу (див. карту). Б. – високі на зріст, довгоголові, світловолосі, блакитноокі, нордійського типу, з привітним характером. Вони люблять гарний одяг, музику, співи, танки. Як і всі П., так і Б. гостинні та етикетно чемні, міцно дотримуються рел. обрядів, але не мають рел. нетерпимости. Б., як і хмаки, були вже на поч. 20 в. на високому рівні письменности і мали чимало інтеліґенції.

Б. своїм одягом різко відрізнялися від решти П. До першої світової війни вони носили майже весь одяг саморобний та самотканий. Жінки – взимку тяжкі спідниці «пигулі», влітку легші на «партяній» льняній основі, виткані у широкі смуги, з добором кольорів у веселих тонах, цілком відмінних від тонів, що їх уживають поляки для своїх «пасяків». Жін. сорочки з стоячим чи відкладним коміром, іноді прикрашеним вузенькою вишивкою. Рукави жін. сорочки оздоблені широкими «поликами», густо тканими перев. у червоні та чорні смужки, такі ж прикраси робилися і коло зап'ясть. Голову жінки прикривали кольоровим квітчастим шовковим чепцем з позліткою по краях та клином, що виступає над чолом. Підрізане під час весілля жін. волосся, виставало над вухами. Поверх чіпця жінки покривали голову хусткою, у свята «шальонівкою». Дівчата ходили з волоссям заплетеним у коси, прикрашені кольоровими стьожками «биндами». Дівчата і молодиці влітку носили корсетки до пояса, перев. чорного або синього кольору, рясно обшиті різнокольоровими ґудзиками та блискітками і ґальонами вздовж швів на спині; на шиї – різнокольорові «пацьорки» зі скла та коралі. У холоднішу пору жінки і чоловіки вдягали щільно облягаючі «кабати», обшиті рясно на грудях синіми шнурами з великими синіми кутасами. Взимку всі носили довгі, нижче колін «сукмани» з чорного чи брунатного домашнього виробу овечого сукна, також багато оздоблені синіми шнурами на грудях, кишенях та на кінцях рукавів, де інколи були нашиті з тонкого синього матеріялу «закавраші». У сильні морози під чоловічу «сукману» вдягали баранячий кожух з широким коміром. На голові влітку чоловіки носили доморобні солом'яні капелюхи з широкими крисами, а взимку чорну овечу стіжкувату шапку. Сорочку з грубого домашнього полотна чоловіки вдягали в свята запущену в портяні сині ногавиці, а в робочий час носили її по-

Одяг надбужанського племени «Гимелі» на Півд. Підляшші

верх білих полотняних ногавиць і підперезувалися вузькою «папружкою».

Мова Б. — поліського типу, себто з дифтонгами на місці праслов'янських *о*, *е* у закритих складах, після падіння глухих: єра ъ і єря ь, однак з перевагою в прибузьких с. монофтонга *і*. Ін. прикмети: вимова старого ять — ѣ як монофтонга *і*; цілковите злиття праслов. окремих звуків *ы* (латинське *y*), як *рыба*, та *и* (латинське *і*), як ходити (ходіті), в одному звукові *ы* значно твердішому, ніж літ. *и* (цей звук у прибузьких с. звучить майже як *е*); праслов. малий юс ѧ, а також *а*, *я* після *ж*, *ч*, *ш*, *щ* вимовляються, як і всіма ін. П., під наголосом як дифтонг *іе*. Форми майбутнього недоконаного часу творяться за допомогою не лише допоміжного «буду», але й *му*, *меш*, *ме*, *мемо*, *мете*, *муть*. Ненаголошене о вимовляється як *у*, а н. наголошене *е* як *и*, напр., «нимá чуґó седіте над тиліетком весь чіес у шіепці».

Хмаки (Х.) заселювали півд.-зах. Підляшшя (більшість Володавщини). Х. їх називали ін. П. і поляки тому, що вони, у складних формах минулого часу вживали замість *-сьмо*, *-хмо*, напр., не булисьмо, але «булихмо». Х. називали себе самі іноді полякáми, бо жили на відкритих полях, а не в лісах, чи болотах. Це також здорове, гарне, темнорусяве, ініціятивне і життєрадісне плем'я. Укр. нац. свідомість Х., пробуджена перед першою світовою війною і закріплена евакуацією до Росії, повністю виявилася під Польщею («Рідні хати», нелеґальний Сельроб та КПЗУ) і під час другої світової війни (культ., церк. і кооп. рух).

Одяг Х. цілком відмінний від одягу Б. Він приваблює доцільною простотою і архаїчністю слов. стилю. Літній одяг у жінок і чоловіків виключно полотняний. Жін. сорочки прикрашені тканими «поликами» вгорі, внизу та у зап'ястях рукавів з негустим узором, подібним до вишивки та відмінним від кольорів Б. Спідниця полотняна, біла, фартух з широкою лиштвою витканою смугастим, хмацьким узором. На голові, під хусткою замужні жінки не носили чіпця, а «кимбалку» з кольоровою вузенькою краєчкою навкруги. Чоловіки влітку носили довгі (під коліна) сорочки, без прикрас, хібащо з вузенькою вишивкою на комірі, підперезані широкою крайкою. В холодну пору жінки носили домоткані вовняні спідниці — «бурки», однокольорові (помаранчові, чорні, сині, бурячкові, зелені чи натурального кольору), позбирані у дрібненькі фалдочки «в сто голок», а потім намочені квасом і запечені в печі, щоб фалдочки міцно трималися. Внизу всі вони мали широку, витканy лиштву кольорів крайки, перев. жовтогарячої. Взимку жінки і чоловіки носили суконні по коліна «куртяхи», шиті до стану, обшиті на грудях, коло кишень, на рукавах і на швах на спині жовтими або жовтогарячими шнурами. Рукави з червоними «закаврашами». «Куртяхи» запиналися на гаплики або у чоловіків на великі мідяні ґудзики.

Хмацька жінка в літньому одязі (Володавський повіт)

Мова Х., крім згаданого вже «хмо», в еволюції дифтонгів на місці закритих *о*, *е* займає посередню позицію з перевагою звука *у*, ніколи не доходячи до *і*. Ять — ѣ всюди вимовляється як дифтонг *іе* з перевагою *і*. Старий малий юс — ѧ, а також *а*, *е* після *ж*, *ч*, *ш*, *щ* під наголосом всюди вимовляються як *іе* з перевагою *і*. *Старі* *ы* і *и* (латинське *і*) злилися в сер. *и*, такому, як в укр. літ. мові, за винятком випадків після звуку *л*, напр.: «ходилі»

Властиві підляшани (вл. П.; іноді називали себе з поль. підлясяками або унітами) займали півн.-зах. частину Підляшшя. Вони дуже відрізнялися як зовн. виглядом, так і прикметами свого характеру від Б. і Х. Вл. П. не мали замилування до будь-яких кольорових прикрас одягу. Жін. одяг мав міськ. характер з блюзками з крамного матеріялу та саморобними, дуже довгими спідницями — «кратувками». Тому що під час весілля не було звичаю обрізати коси, заміжні жінки не носили ні чепців, ні «кимбалок», а лише хустки. Дівчата і молодиці не носили корсетки. У жінок і чоловіків «кабати» чи «сукмани» заміняє міськ. крою «куртка» з сірого доморобного сукна, довж. до колін, обшита по краях чорною тасьмою; взимку носили кожухи, що їх масово виготовляли межиріцькі жиди. Чоловіки взимку носили «мегерки» — круглі невисокі шапки, зваляні з білої овечої вовни, влітку — кашкет з чорного або синього сукна з козирком — т. зв. «кашперик». Вл. П. зовн. виглядом цілком подібні до сусідніх мазурів.

Духовий образ вл. П. характеризується назагал внутр. замкненістю; вони перев. непривітні, стримані. Рідко мож-

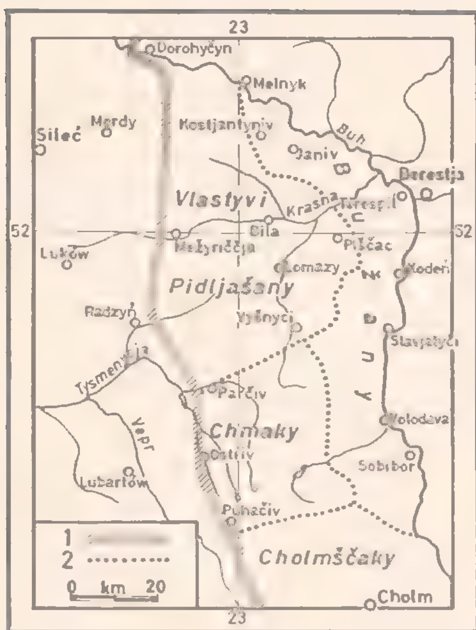

Племена Півд. Підляшшя
1 — Укр.-поль. етнічна межа. 2 — Межі укр. [redacted]

на почути веселий сміх чи жарти. Однак, нар. словесність, особливо жін. пісні до 1905 р. були дуже численні й гарні. Примусового введення рос. урядом моск. православія, замість унії, вл. П. назагал не прийняли і в більшості стали «упорствующими». Після переходу з 1905 р. на римо-католиків під тиском поль. кліру, що заборонив усі вияви «руського духу» на вл. Підляшші замовкла укр. пісня, а частково й укр. мова.

Мова вл. П. відзначалася крайньою архаїчністю і м'якістю та співучістю від дуже широкого вживання дифтонгів: *о*, *е* у новопосталих закритих складах під наголосом дає дифтонг *уó* з перевагою звука о; старе ять — *ѣ* під наголосом дає дифтонг *іе* з перевагою звука *е*; старий малий юс — *ѧ* та *а*, *я* під наголосом після *ж*, *ч*, *ш*, *щ* дають дифтонг *іé* з перевагою звука *е*; старі праслов. єри — *ы* і иже — *и* (латинське *і*) не зливаються як в сер. укр. *и*, а вимовляються по-давньому відмінно то твердо, то м'яко (рыба, ходіті). «Добре жіті в місті, — є що піті і що іесті, але нема, де сіесті». «Сыны помыліся мылом, одягнулі шепку і лыком звязалі тюотчине теліе»; на пограниччі з поляками (Межиріче) праслов. сполучення «ер плюс *л*» — *ъл* між приголосними не дає, як у решті укр. говірок, сполучення *ов*, а — *ол* (вóлк, тóлстий, пуйшóл, запытáл). *Т. Олесіюк*

Підляшшя. Положення, границі. П. — іст.-геогр. край, положений обабіч сер. Бугу на півн. зах. України, між Холмщиною на півдні й р. Нарвою (пограниччя з Білоруссю) на півн., Мазо-

Схематична карта Підляшшя
1 — Кордони держав. 2 — Кордони республік в СССР

вією (Польща) на зах. і Волинню та Поліссям на сх. Як геогр. одиниця (Підляська низовина) П. є частиною смуги півн. низів, положеною дещо вище порівняно з сусідніми Мазовецькою й Поліською низовинами, і тому вона є помостом між півн. (Білор.) і півд. (Волинсько-холмською) височинами. Геогр. межі Підляської низовини є, за винятком півдня, невиразні та не збігаються з межами іст. П., які, в свою чергу, зазнавали великих змін.

Назва П. (її виводять від поль. «las» — країна під лісом, або від «лях» — країна побіч ляхів) виникла щойно на поч. 16 в.

у зв'язку з утворенням у 1520 р. Підляського воєводства, яке доходило далеко на північ — аж до джерел р. Бобра. У 19 в. назву П. мала звич. та його частина, яка лежала на півд. від Бугу у межах Поль. королівства; півн. П. (пов. Більське) входило до складу Гродненської губ. Часто поширювано на півд. П. назву Холмщина (Холмська Русь), тому що воно входило до складу Холмської епархії, а з 1912 р. і Холмської губ. Територія півд. П. (у межах кол. Холмської губ.: пов. Біла, Володавський і Костянтинівський) обіймала 5 350 км²; півн., заселеного українцями, П. — 2 700 км².

Периферичне положення П. було причиною його слабого зв'язку з рештою укр. земель та скорше пасивної нац. свідомости укр. населення, зокрема на півн., де нац. відмінності українців і білорусів не були виразно диференційовані. Близьке положення П. до центр. Польщі (Мазовії й Варшави) улегшувало поль. експансію на П. Завдяки своєму положенню між багнистим Поліссям і Пруссією П. становило собою поміст, який пов'язував Польщу з Литвою, Білоруссю (шлях Варшава—Вільна) і Московщиною.

Природа. Геол. підложжя становить на П. біла крейда (вона виступає на поверхню лише в долині Бугу б. Мельника та б. Володави), вкрита дене-де тонкими покладами палеогену та всюди грубими шарами льодовикових, а частково й алювіяльних відкладів. Для краєвиду П. характеристичні одноманітні рівнини (Більська, Дорогичинська, Селецько-Янівська), що сягають навіть понад 200 м, відокремлені одна від одної широкими долинами рік, вкритими алювіяльними відкладами й забагненими, якими часто спливали води талого льодовика. Найвищі місця П. це рештки кінцевих морен; їхня півн. смуга простягається від Сельців через Мельник — Високе Лит., півд. — від Любартова до Володави. Півд.-сх. П. на зах. від Володави з своїми багнами (найбільше Коров'яче), торфовищами, пісками, з численними малими оз. має вже поліський краєвид («Володавське Полісся»). Найбільш різноманітний рельєф виявляє поперечна долина Бугу, яка глибоко (до 80 м) врізується між високими рівнинами П. Ґрунти П. мало родючі: попільнякові-сутлинкові й попільнякові-піщані; подекуди — багнища. Ріки П. належать до сточища Висли: *Буг* з притоками: лівими — Володавкою й Крною, правими — Мухавцем, Лісною, Нурцем і Нарвою, на півд. зах. Вепр з притокою Тисьменицею.

Фраґмент підляської низини

Клімат П. переходовий між континентальним і океанічним. Зима м'яка (у січні −3,5 до −4,5°Ц.), літо відносно холодне (у липні +18 до 18,5°Ц.), весна й осінь довгі; число днів з морозом (60—80 на рік) і з сніговим настилом (80—100) менше, ніж на ін. землях України; ч. атмосферичних опадів 500—600 мм на рік. Рослинність П. належить до півн. ліс. смуги, хоч півд.-зах. П. межує вже з смугою сер.-евр. лісів. На П. проходять межі ряду дерев: сх. межа — буку, ялини й модрини (на лінії Вепру) та грабу, півд.-зах. смереки. Великі ліс. масиви залишилися на півн. сх. — *Біловезька Пуща.* *В. Кубійович*

Праісторія й рання доба. Найраніші сліди заселення П. походять з кінцевої фази палеоліту (10 000 — 8 000 до Хр.) і мезоліту (8 000 — 5 000 до Хр.). У неоліті (5 000 — 1 800 до Хр.) П. творило разом з Холмщиною й частиною Полісся — зах. частину півн. обл. України, заселену носіями т. зв. гребінцево-наколюваної кераміки; одночасно П. (околиці Дорогичина) творило півн. периферію території, зайнятої носіями *надбузької культури*, прапредками деревлян. У бронзову добу (1 800 — 800 до Хр.) на П. з зах. прийшла інвазія носіїв *лужицької культури*, а в кін. залізної доби (200 — 1 до Хр.) — *венедів*. Дещо пізніше тілопальні поховання свідчать про прихід слов'ян з Придніпров'я на П. вже в часи бл. до Хр. На поч. 3 в. здогадно через П. перейшли ґоти з Помор'я в Подніпров'я, у 4 в. є перші сліди торг. зв'язків П. з Київщиною.

У 9—10 вв. П. було заселене в основному *деревлянами*; на півночі (за Нарвою) *дреговичами*, на півдні, мабуть, *дулібами*. Вже тоді через П. проходив важливий торг. шлях з Польщі й балтицьких країн на Україну й Близький Сх. (знайдений у *Дорогичині* скарб араб. монет й тис. купецьких пльомб, якими бу-

ли позначені імпортовані з Києва товари). *Я. Пастернак*

Історія до кін. 18 в. П. увійшло до складу Київ. держави в 10 в. (вже 983 р. Володимир В. ходив через П. на ятвягів); воно становило тоді зах. частину Берестейської землі, з якої у 12 в. відділилася Дорогичинська земля. На поч. 11 в. П. увійшло до складу Волинського князівства, у 1088–1157 рр. тимчасово належало до Турово-Пинського. 1238 р. кн. Данило Романович приєднав Дорогичинську землю до Гал. князівства. Далі аж до 1340 р. П. входило до складу Гал.-Волинської держави. Кордон між Київ. державою (Волинським князівством) і Польщею (Мазовецьким князівством) проходив без змін на зах. від Суражу–Брянську, Дорогичина–Межиріча–Воїня. Мазовецькі кн. намагалися заволодіти Дорогичинською землею, але це їм вдалося лише на недовгий час (у 1230-их рр.). У другій пол. 13 і на поч. 14 в. Дорогичинська і Берестейська землі відогравали у Гал.-Волинській державі досить велике значення, бо лежали далеко від тат. наскоків і були у жвавих торг. зв'язках з Мазовією і нім. хрестоносними лицарями (шлях Торунь–Дорогичин–Львів). Вони були пляцдармом у походах *Данила Романовича* проти ятвягів у його (і його наслідників) союзі з мазовецькими кн. і нім. хрестоносними лицарями. У Дорогичині відбулася коронація Данила Романовича (1253). У той час і пізніше П. належало до найгустіше заселених земель України.

З послабленням Гал.-Волинської держави у 1320 р. Берестейщину зайняв В. лит. кн. Ґедимін, а після її упадку все П. захопив кн. Кейстут, який передав його своєму синові кн. Витовтові. У пограничних поль.-лит. війнах Дорогочинська земля на короткий час підлягала мазовецьким кн. (1391–92, 1440–43). Незалежно від того, що П. належало до Лит.-Руської держави, поль. впливи, завдяки безпосередньому сусідству з Мазовією, були тут дуже великі. Вже з другої пол. 14 в. до П. почали напливати поль. колоністи, гол. дрібна шляхта, наслідком чого зникли великі ліс. пущі на укр.-поль. пограниччі. Вже у 15 в. багаті укр. боярські роди на П. спольщилися, а дрібношляхетська верства втратила своє значення. 1501 р. на Більській землі (півн. П.) введено поль. право для поль. шляхти, але вже у 1516 р. це право поширилося на Дорогочинську землю, як обов'язкове для всієї шляхти. Привілей В. кн. Жигмонта 1516 р. надавав право бути обраним до земських і городських судів тільки місц. кат. «зємянам». Урядовою мовою, замість руської, прийнятої на укр. землях В. Князівства Лит., стала латинська.

У 1520 р. П. оформлено в окреме воєводство з центром у Дорогичині; воно складалося з Дорогичинської, Більської та Берестейської земель. 1566 р. Берестейську землю об'єднано з Турово-Пинською у нове Берестейсько-Лит. воєводство, а зменшене Підляське воєводство поділено на землі Дорогичинську, Мельницьку та Більську, і за таким поділом його приєднано до Польщі після Люблінської унії 1569 р. (див. карту). У 15–16 вв. П., зокрема Дорогичин, мало чимале торг. значення, бо тут схрещувалися два важливі шляхи: Краків–Вільна й Варшава–Вільна. Після 1569 р.

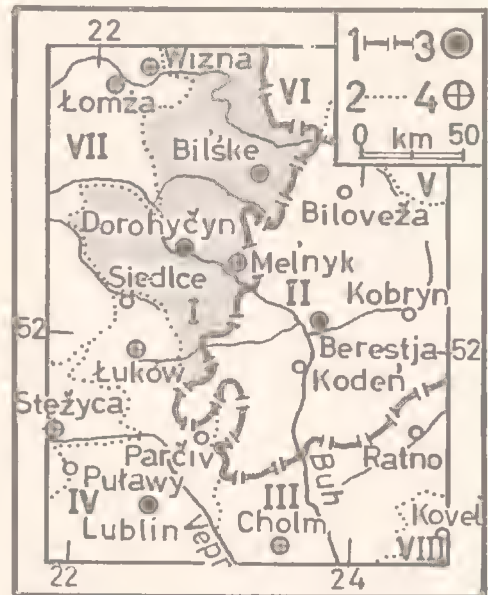

Підляшшя в 17–18 вв.

1 — Поль.-лит. кордон. 2 — Межі воєводств. 3 — Гол. міста воєводств. 4 — Гол. міста земель. I—VIII — Воєводства: I — Підляське; II — Берестейське; III — Львівське; IV — Люблінське; V — Новгородське; VI — Троцьке; VII — Мазовецьке; VIII — Волинське

поль. наступ посилився ще більше, зокрема на «руську віру» та на правос. духовенство, яке було тут провідною силою українства. Він не зменшився, коли холмська епархія перейшла 1596 р. на унію.

Загони Б. Хмельницького захопили 1648 р. на короткий час півд. П.; з Кричева на П. походив полк. Б. Хмельницького М. *Кричевський*. 1657 р. на П. побували козаки з корпусу полк. А. *Ждановича*, який з наказу Б. Хмельницького брав участь у поході на Польщу у

складі швед.-укр.-семигородської коаліції.

19—20 в. в. Після розбору Польщі 1795 р. півд. П. (по Буг) припало Австрії, півн. — Пруссії, а Берестейщина — Росії. Під час наполеонівських воєн 1807 р. півн. П. приділено до Росії, а півд. — до Варшавського князівства, а з 1815 р. до Поль. Королівства. Таким чином П. було поділене на дві частини: півн., яка входила безпосередньо до Росії, з 1842 р. до Гродненської губ. (пов. Більське, Берестейщина) і півд. (саме П.), яка входила разом з Холмщиною до складу Королівства Польського, а пізніше — Варшавського ген.-губернаторства. Обидві частини П. жили зовсім відмінним життям.

Доля півд. П. була спільна з Холмщиною (одна назва для обох: Холмська Русь, Забужна Русь, Холмщина). Воно разом з Холмщиною зазнавало всебічного поль. натиску, зокрема на унійтську церкву, яка тут існувала аж до 1874 р. Холмська епархія, що до неї входило і півд. П., 1829 р. була відокремлена з юрисдикції гал. митр. і підпала далекосяжній латинізації, а духовенство — польонізації. Процес мовної польонізації українців на пограниччі з поляками постійно зростав. Наступ польонізації був посилений примусовим скасуванням у 1874 р. унії рос. урядом та введенням православія. Більшість уніятів на П. залишилася вірною католицизмові («упорствующие»), а після видання царського толерантного указу від 17. 4. 1905 перейшла на римо-кат. (унія була далі заборонена) і підпала цілком поль. впливам, хоч ще частково користувалася укр. мовою і зберігала укр. звичаї. У 1905–08 рр. правос. на П. втратили 58% своїх вірних (на Холмщині тільки 22%), майже всіх на пограниччі з поль. територією. Таким чином, на П. виникла група «калакутів» — римо-католиків з укр. мовою. П. входило в той час до складу Селецької (Сідлецької) губ., створеної 1867 р. з півн. частини Люблінської губ., до якої 1844 р. приєднано кол. Підляське воєводство. Для обмеження поль. впливу 1912 р. з цієї частини Холмщини й П., де укр. населення становило більшість, створено *Холмську губ.* На кін. 19 в. припадає поч. нац. відродження П., яке розпочалося гол. серед молодих учителів.

Нових чималих втрат українці П. зазнали під час першої світової війни, коли 1915 р. рос. армія евакуювала їх перед відступом (понад 80%). Для тих, що опинилися під нім. окупацією, *Союз Визволення України* організував на поч. 1917 р. ряд укр. шкіл, в яких навчали військовополонені-українці з 1 Запор. полку ім. Т. Шевченка (*Синьожупанники*), переходовий табір якого був у м. Білій. Тут же було створено центр. укр. установу П. — Укр. Громаду та Шкільну Раду для орг-ції шкіл, а у червні 1917 р. почав виходити перший укр. часопис на П. «*Рідне Слово*». Ця культ.-осв. праця продовжувалася з весни 1918 р. під проводом О. *Скорописа-Йолтуховського* та К. *Дмитріюка* (також на Берестейщині й Пинщині) і за Укр. Держави.

За Берестейським миром 1918 р. вся Холмська губ. мала належати до УНР (півн. П. залишилося за межами УНР), але вже в кін. 1918 р. П. окупували поляки. Тільки частина евакуйованих українців повернулася назад до П. у 1918–23 рр. (див. далі). П. тоді опинилося у межах Люблінського (Більський, Костянтинівський, Володавський, Радзинський пов.) і Білостоцького (пов. Більське) воєводств; Берестейщина входила до Поліського воєводства. Попри гостру антиукр. політику Польщі, на П. у 1920-их рр. велася активна політ. і культ. праця (успіхи під час виборів до поль. сойму і сенату у 1922 р., праця культ.-осв. т-ва «*Рідна Хата*» тощо), але у 1930-их рр. все укр. леґальне життя припинилося (див. ЕУ 1, стор. 562).

Воно відновилося під час нім. окупації 1939–44 рр., коли П. входило до Ген. Ґубернії (діяльність укр. допомогових комітетів, шкільництво, культ.-осв. праця, кооперація, відродження церк. життя). Осередками укр. життя були м. Біла й Володава.

Півн. П. (пов. Більське) не зазнало назагал ні у 19, ні у 20 вв. нац. змін і рел. боротьби. Укр. і білор. населення перейшло тут у 1830-их рр. без великого опору з унії на православіє і не зазнало польонізації; зате не було тут виявів укр. організованого життя. Тільки під

Село на Підляшші

час нім. окупації у 1941–44 рр. (півн. П входило тоді безпосередньо до складу Райху), філія Укр. Нац. Об'єднання у

Більську провадила деяку культ.-осв. роботу.

Влітку 1944 р. П. зайняли сов. війська, але воно залишилося в складі Польщі (Люблінське, Варшавське і Білостоцьке воєводства). Укр. населення виселено до СССР, а тих, що залишилися, — в більшості до півн. і зах. Польщі — на кол. нім. землі.

Докладніше про історію П. у 19–20 вв. див. гасла *Холмщина, Холмська епархія, Холмська губ.*

В. Верига, В. Кубійович

Холмщина і Підляшшя у 1910–18-их рр.

1 — Кордон Росії й Австро-Угорщини. 2 — Зах. і півн.-зах. кордон Укр. Нар. Республіки на підставі Берестейського миру. 3 — Межі губерній. 4 — Межі Холмської губ. 5 — Межі повітів. 6 — Укр. етнічна межа. 7 — Холмська губ. (1912 р.)

I—IV — Губернії: I — Люблінська; II — Сідлецька; III — Волинська; IV — Гродненська. Губерніяльні міста підкреслені двічі, повітові — один раз

Людність. На 1 км² на П. 1931 р. припадало — 46 меш. (1964 — 45). Густота розміщення його залежна від природних умов — родів ґрунтів: найвища на півд. зах., на пограниччі з Холмщиною, найнижча — на території Біловезької пущі і Володавського Полісся. У м. жило 15% — 1931; 1964 — 20% населення; вони здебільша невеликі і мали торг.-ремісничий характер; більше значення мали пов. м. Міста на півд. П. (у дужках ч. меш. на 1931 і 1964 рр. у тис.): *Володава* (8,6; 6,2), *Біла* (17,5; 22,6; деревообробна пром-сть), *Межиріче* (17,0; 12,1; кушнірство), Парчів (10,0; 6,3) і менші — Вишничі, Славятичі, *Янів*, Костянтинів, Тереспіль; на півн. П.: *Більське* (7,0; 12,2), *Мельник, Дорогичин*, Семятичі, на білор. пограниччі — *Заблудів* і Наров. Осередком сх. П. можна вважати *Берестя*, положене на пограниччі П. і Полісся.

В наслідок, представлених вище процесів, укр. стан посідання зазнав на півд. П. катастрофічного зменшення. Подаємо зміни ч. правос. у 5 пов. П.:

Повіт	Рік	Правос. у тис.	у %
Біло-Підляський	1905	69,9	57,0
	1908	27,7	23,2
	1921	12,0	14,2
	1931	18,2	15,6
Володавський	1905	71,4	58,0
	1908	46,5	37,5
	1921	22,5	26,8
	1931	30,6	27,0
Радзинський та частини Сідлецького і Соколівського	1905	52,2	32,0
	1908	6,1	3,8
	1921	2,9	1,4
	1931	3,1	1,4

Віроісповідна структура всього населення цієї території зазнала таких змін (у тис., в дужках у %; приблизні числа):

Рік	Римо-кат.	Правос. і гр.-кат.	Жиди	Інші
1905	140 (34,3)	194 (47,5)	69 (16,8)	6 (1,4)
1908	256 (62,5)	79 (19,3)	69 (16,8)	6 (1,4)
1921	232 (72,5)	37 (11,6)	48 (15,0)	3 (0,9)
1931	280 (71,9)	52 (13,3)	54 (13,8)	4 (1,0)

Разом з цим територія, на якій здавендавна більшість становила укр. правос. чи уніятська людність, пересунулася з лінії Пугачів-Парчів-Межиріче-Дороги-

чин на бл. 20-30 км на сх. Лише у вузькій смузі над Бугом до 1945 р. українці становили більшість, далі на зах. простягалася мішана смуга з перевагою поляків і калакутів, врешті, у третій, найбільш на зах. висуненій, – українці являли собою тільки дрібні острови. 1931 р. етнічні відносини були на півд. П. (без зах. окраїн) приблизно такі (у тис., у дужках у %): українці 49 (20,4), калакути 70 (29,2), поляки 84 (35,0), жиди 33 (13,7), ін. 4 (1,7).

Холмщина і Підляшшя у 1930–70-их рр.

I — Межі воєводств з 1938 р. 2 — Межі повітів з 1938 р. 3 — Сучасний кордон Польщі і СССР. 4 — Кордон Укр. і Білор. ССР. 5 — Сучасні межі воєводств. 6 — Укр. етнічна межа на поч. 20 в.

I—V — Воєводства у 1938 р.: I — Люблінське; II — Білостоцьке; III — Поліське; IV — Волинське; V — Львівське

1—4 — Сучасні межі воєводств: 1 — Люблінське; 2 — Білостоцьке; 3 — Варшавське; 4 — Ряшівське

Воєводські міста підкреслені двічі, повітові (з 1938) — один раз

На півн. П. віроісповідні і нац. відносини не зазнали до 1945 р. змін, і в укр. частині пов. Більське українці становили 70,9% всього населення (1931), поляки –21,5%, жиди – 6,5%. За укр.-білор. границю вважається звичайно мовна межа над р. Нарвою; у дійсності смуга на північ від неї – це смуга переходових говірок. Див. також *Підляшани*.

Яблочинський Онуфріївський манастир

Н а р. г о с п - в о. П. було до війни (й є перев. нині) суто рільничим краєм, в якому з сіль. госп-ва жило бл. 80% всього населення. Пром-сть виступала вже за межами укр.-етногр. території (текстильна у Білостоці), малі м. мали ремісничо-торг. характер.

Старі лісні пущі залишилися тільки на півн. сх. (Біловезька пуща); взагалі ліси на П. творять невеликі острови. Більше невжитків і сіножатей зустрічаємо на півд. сх. (Володавське Полісся), все ін. займає рілля, на яку припадає 47% всієї землі (на ліси 23%, сіножаті й пасовиська – 21%, ін. землі – 9%). Гол. культури (у % до всієї засівної площі): жито (42%), картопля (17%), овес (14%), кормові (12%), пшениця (7%), ячмінь (4%). П. мало невеликі надвишки рослинництва, більші свинарства і молочних продуктів.

Література: Б а т ю ш к о в П. Холмская Русь. П. 1887; К а р е т н и к о в С. Холмская губерния. Лубні 1913; К о р д у б а М. Півн.-зах. Україна. Відень 1917; T a r n a c k i J. Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie—Mazowsze). В. 1939. К о р д у б а М. Історія Холмщини й Підляшшя. Кр. 1941; Х р а п л и в и й Є. Госп-во Холмщини і Підляшшя. Кр. 1944; П а с т е р н а к Є. Нарис історії Холмщини й Підляшшя; новіші часи. Вінніпеґ 1968. Див. також *Холмщина*.

В. Кубійович

Підмаренник (Galium L.), рід багаторічних, рідше однорічних рослин з розгалуженим стеблом з родини маренува-

тих. На Україні 51 вид. Найпоширеніші: П. справжній, медівник (G. verum L.), росте по всій Україні, фарбувальна, медоносна рослина, вживають у гомеопатії; П. чіпкий, липчиця (G. aparine L.) росте як бур'ян по садибах і городах, рідше на полях по всій Україні, частіше в півн. р-нах, використовується як лікарська рослина в гомеопатії і «тібетській» медицині.

Підмет, гол. чл. двоскладового *речення*, пов'язаний граматично з *присудком*, виражує носія активної чи пасивної ознаки, висловленої присудком (*Учень* читає книжку. *Книжка* читана учнем). Ним є звич. *номінатив*, а в складному П. також словосполучення номінатива з орудним відмінком (*Батько з сином* ідуть), сполучення числівника з ім'ям (*Два хлопці* пішли; зах.-укр. *Двох хлопців* пішло. *З десять* нас було) та субстантивовані слова, словосполучення чи й речення (Набридло вже *оте твоє* «*Мені ніколи*»!).

Підмогильний Валеріян (1901—41), письм. і перекладач, нар. в с. Чаплях на Катеринославщині, в сел. родині. Закінчивши 1918 р. реальну школу в Катеринославі, вчителював і вчився в Київ. Ун-ті, з 1921 р. працював у в-вах, згодом у ред. ж. «Життя й Революція». Почав друкуватися в катеринославському ж. «Січ» 1919 р. і брав участь в альманахові «Вир Революції» (1921). Був чл. літ. орг-цій «Ланка», згодом «Марс». Автор зб. оп.: «Твори» (І, 1920), «В епідемічному бараці» (Прага, 1922). «Військовий літун» (1924), «Проблема хліба» (1927) та повісти «Остап Шаптала» (1922) — усе про роки революції, голоду й рев. злиднів. Найвидатнішим твором П. був роман «Місто» (1928), що в ньому на тлі розвитку НЕП-у показане завоювання зрусифікованого і здеґенерованого міста молодим укр. селюком. Останній твір П. «Невеличка драма» — про людину «доби соц. реконструкції», друкувався в ж. «Життя й Революція» (1930), окремо виданий у Парижі (1956). Імпресіоністичноліричні ранні твори П. пройняті песимізмом і скептицизмом, були засуджені режимовою критикою і деякі визначені як «романтика махновщини» (А. Хвиля). Гострої критики зазнав і зазнає досі реалістичний роман «Місто». Звільнений з ред. праці 1930 р. і заарештований у 1934 р., П. перебував у сов. тюрмах і концентраційних таборах до масової фіз. ліквідації в'язнів у 1941 р., коли був розстріляний разом з рядом ін. укр. письм. У розвиткові укр. літератури 1920-их рр. велику ролю відіграла перекладницька праця П., зокрема переклади з франц. (О. Бальзака, Д. Дідро, Ґ. Мопасана, Стендаля, А. Франса).

В. Підмогильний

Б. К.

«Підойма», орг-ція для захисту інтересів укр. селян, власників нафтових теренів у Галичині і т. зв. уділів брутто, що давали їм право одержувати з видобутку даної копальні означену уділом кількість нафти й газів без обов'язку спричинятися до коштів видобутку; осідок «П». — Дрогобич. Заснована «П.» 1917 р.; фактична діяльність почалася з 1923 р., коли поль. уряд визнав «П.» офіц. представником укр. бруттовців, встановивши ціни на нафту, яку уряд закуповував для держ. нафтоперегінного зав. «Польмін» у Дрогобичі. За 1923—39 рр. укр. бруттовці одержали за свої уділи бл. 10 млн долярів, а «П.» 1% цієї суми. Свої прибутки «П.» давала на укр. культ.-осв. цілі та фінансувала нові свердловини. Дир. «П.» були: В. *Ільницький*, М. Терлецький (згодом Р. Савойка і С. Сасик), гол. надзірної ради — В. *Пацлавський* (пізніше П. Ільків).

Підоплічко Іван (*1905), зоолог, палеонтолог і археолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1961) родом з Черкащини. З 1939 р. — доц., 1952—59 — проф. Київ. Ун-ту, організатор і зав. відділом палеозоології Ін-ту Зоології АН УРСР (з 1935), одночасно старший наук. співр. Ін-ту Археології АН УРСР (1934—47); у 1957—67 рр. заступник гол. ред. «Укр. Радянської Енциклопедії», з 1965 р. дир. Ін-ту Зоології АН УРСР. Праці (бл. 350) присвячені вивченню сучасної і викопної фавни, боротьбі з шкідливими гризунами, охороні природи, палеогеографії, іст. фавни і первісної людини (перев. на території України). П. створив теорію антиґляціялізму (1939) і розробив колагенову методу дослідження геол. віку кісток антропогенової системи; здійснив понад 85 зоологічних, палеонтологічних і археологічних експедицій. П. — один з організаторів і гол. ред. колеґії вид. «Фавна України», ред. зб. «Матеріяли з антропології України» й ін. вид.; у 1955—64 рр. гол. Комісії по охороні природи АН УРСР. Основні праці: «Шкідливі гризуни Правобережного Лісостепу» (1930), «Дослідження палеоліту в УРСР» (в кн. «Палеоліт і неоліт України», т. 1. 1947), «Заг. характеристика

І. Підоплічко

ссавців» (в кн. «Фавна України», т. 1. 1956), «Матеріяли до вивчення минулих фавн УРСР» (вип. 1–2. 1938–56), «Охорона природи на Україні» (1958), «Позднепалеотические жилища из костей мамонта на Украине» (1969).

Підоплічко Микола (*1904), ботанік-міколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1957), родом з Черкащини; з 1935 р. зав. відділом мікології Ін-ту Мікробіології АН УРСР ім. Д. Заболотного, з 1960 – гол. Укр. Мікробіологічного Т-ва. Понад 100 праць, присвячених гол. систематиці й фльорі грибів, зокрема грибів — збудників різних захворювань культ. рослин, мікотоксикозів людини і с.-г. тварин, грибів — продуцентів антибіотиків. П. — співавтор антибіотичного препарату мікроциду. «Визначник грибів, шкідників культ. рослин» (1938), «Грибная флора грубых кормов» (1953), «Фермент глюкозооксидаза и его применение» (1964, співавтор).

М. Підоплічко

Підорлик, див. *Орел.*

Підпалий Володимир (*1936), поет родом з Полтавщини. У 1962 р. закінчив філол. фак. Київ. Ун-ту. Зб. поезій: «Зелена гілка» (1964), «Повесіння», «Тридцяте літо», «В дорогу — за ластівками» (1968).

Підпільна, права притока Дніпра; у 1734—75 рр. тут була *Нова Січ* Запор.

Підпомічники, категорія коз. населення на Гетьманщині у 18 в., яке не виконувало військ. служби через брак засобів; П. виконували допоміжні служби для коз. війська (постачання, обробка землі виборних козаків, що перебували в поході тощо). Стан П. був затверджений гетьманським урядом 1735 р. За ревізією 1763–64 рр. у 9 лівобережних полках було бл. 180 000 козаків П. Після введення кріпацтва царським урядом П. були зрівняні з *держ. селянами.*

Підпоручник, 1 або 2 старшинський ступінь. Див. *Ранґи військові.*

Підріз (Подрез) Аполінарій (1852—1900), хірург і уролог родом з Харківщини; приват-доц. (з 1884) і проф. (з 1887) Харківського Ун-ту. Понад 50 праць з питань воєнно-польової хірургії, урології, кістково-суглобної туберкульози, хірургії серця, лікування гонореї. П. перший у світі зробив спробу видалення чужородного тіла з пораненого серця і перший на Україні та в Росії здійснив операцію видалення коси; автор першого оригінального посібника з урології рос. мовою.

Підрядність (пор. *Гіпотакса*), граматичний зв'язок поміж граматично залежними словами (прикметником і іменником: *чорна* година, іменником й іменником: нога *стола*, дієсловом й іменником тощо) і реченнями (Працює *через те, що мусить*), при чому один з чл. підрядного сполучення завжди граматично підпорядковує (*пишу* листа), а другий залежний, що служить його поясненням, є керований або узгоджуваний. Підрядний зв'язок існує поміж побічним і гол. реченням (*Поки сонце зійде*, роса очі виїсть) і виражується відповідними сполучниками речень й інтонацією. Розвинена П. в підрядному реченні при наявності або можливості відповідника (вказівного слова) в головному характеризує особливо наук. й публіцистичну прозу, де йдеться про вислів логічноскладних зв'язків.

Підскарбій, високий держ. урядовець у В. Лит. Князівстві та Польщі у 16–18 вв., що завідував держ. скарбницею (мін-вом фінансів). Також називався великим або земським П. Прибутками В. кн. або короля завідували надворні П. В Коз. державі існував уряд *Ген. підскарбія.*

Підсніжник (Galanthus L.), рід невисоких багаторічних рослин з цибулинами з родини амарилькуватих. На Україні — 2 види: П. звич. (G. nivalis L.), росте у листяних лісах, перев. на Правобережжі і на луках в Карпатах; П. складчастий (G. plicatus M. B.), росте по лісах в Криму.

Підсоколик білозор, кібець, чеглик (Falco subbuteo L.), хижий птах з родини соколиних; довж. до 35 см, вага до 250 г. На Україні гніздиться по всій території, крім степ. р-нів, найчастіше у Лісостепу. Живиться дрібними птахами і комахами.

Підсудки, чл. *земських судів* у 14–18 вв. у В. Лит. Князівстві у Польщі та на Гетьманщині; П. обирали у пов., а на Гетьманщині у полках з кандидатів, що їх висувала шляхта або коз. старшина; вибір затверджував монарх або гетьман.

Підсусідки, категорія бідних селян у 17–18 вв. на Україні, які, не мавши власного госп-ва, жили в чужих дворах, «у сусідах»; за це вони відробляли власникам госп-в, гол. старшині, козакам, манастирям тощо. На Гетьманщині 1732 р. 7% коз. посполитих дворів мали П. Після введення кріпацтва більшість П. стали кріпаками.

Підсуха Олександер (*1918), поет родом з Київщини; друкується з 1939 р. Автор кільканадцятьох зб. віршів, між ними: «Солдати миру» (1948), «Героїка» (1951), «В передчутті весни» (1960), «Іду на клич» (1965), поем «Веселки над Поліс-

сям» (1957), «Загули бори» (1960), роман у віршах «Поліська трилогія» (1962), зб. оп. «Віч-на-віч» (1962), кількох кн. для дітей. У публіцистичних в основному віршах і поемах П. прославляє партизанські подвиги, будівництво комунізму. Політ.-аґітаційні також його подорожні вірші у зб. «Канадський зошит» (1966).

Підуст (Chondrostoma nasus natio borysthenicum Berg.), риба з родини коропових, поширена в Дністрі, Бозі, Дніпрі та його більших притоках; довж. до 50 см, вага до 1,2 кг. У річках тримається на перекатах, вирах та порогах; малочисленна, пром. В Дунаї та його притоках поширений Ch. nasus L., у Кубані та в її сточищі кубанський П. (Ch. colchicum kubanicum L.).

Пізнак Михайло (* 1906), гром. діяч у ЗДА, адвокат. Довголітній керівний чл. гол. уряду Укр. Нар. Союзу, Укр. Конґресового Комітету Америки й ін. укр. установ у ЗДА; секретар *Пан-Амер. Конференції.*

Пізньоцвіт (Colchicum L.), рід багаторічних рослин з родини лілеюватих. На Україні 4 види; деякі з них цвітуть на весні, ін. пізно восени, тому останні мають назву П. осінній (C. autumnale L.). П. має алькальоїди колхамін (застосовують для лікування пістряка шкіри) і колхіцин (використовують як лікувальний засіб проти подагри, ревматизму, невралгії, а також уживають в рослинництві для одержання поліплоїдних форм). Деякі види вирощують як декоративні рослини.

Піїтика, назва *поетики* на Україні 17—18 вв.

Пій II (1405—64), з роду Еней Сільвій Піккольоміні, папа (з 1458). 1458 р. відновив київ. митрополію, призначивши в порозумінні з царгородським патріярхом *Григорієм* Мамме і кардиналом *Ісидором* митр. *Григорія Болгарина.*

Пій IX (1792—1878), з роду Іван Мастаї Ферретті, папа (з 1846). Підвищив до кардинальської гідности гал. митр. М. *Левицького* (1856), утворив окрему папську установу для сх. обрядів (1862), затвердив т. зв. конкордію міжобрядових відносин у Галичині між українцями і поляками (1863) і львівську та перемиську капітули (1864), проголосив св. Йосафата *Кунцевича* (1867), виступав на оборону Гр.-Кат. Церкви на Холмщині під час її ліквідації царським урядом.

Пій X (1835—1914), з роду Йосиф Сарто, папа (з 1903), св. Призначив окремих єпископів для гр.-кат. вірних у ЗДА (1907) і Канаді (1912), наділив великими повноваженнями митр. А. *Шептицького* на укр.-білор. простір з'єднаної з Римом київ. митрополії, ліквідованої царським урядом 1839 р.

Пій XI (1857—1939), з роду Ахілле Ратті, папа (з 1922). Як апостольський візитатор і нунцій у Польщі (1918—21), обороняв Гр.-Кат. Церкву від поль. утисків після окупації Галичини (1919); унормував її правне становище в конкордаті 1925 р. з поль. урядом та забезпечив її стан посідання у Чехо-Словаччині, Румунії, ЗДА, Канаді й Бразілії. Збудував *Колеґію св. Йосафата* в Римі (1931), дозволив на перенесення гол. заряду Чину св. Василія В. до Риму й поширення його на Угорщині та в Румунії (1931); виявив прихильність до новоствореної Карп. України (1938–39), іменувавши для неї апостольським адміністратором єп. Діонісія *Нарадія.*

Пій XI

Пій XII, уроджений Євген Пачеллі (1876—1958), папа (з 1939), видав енцикліку до всієї Кат. Церкви у 350-ліття Берестейської унії (1946) з протестом проти сов. переслідування Укр.-Кат. Церкви; взяв під захист укр. скитальців та вояків *Дивізії «Галичина»,* оборонивши їх від примусового вивозу до СССР (1945–48). Утворив дві митрополії для українців-католиків у Канаді (1956) і ЗДА (1958) та екзархати в Англії (1957), Бразілії й Австралії (1958).

Пікінерські полки, військовопоселенські полки на Півд. Україні, зформовані рос. урядом після утворення *Новоросійської губ.* (1764–83). Пікінери (П.) були озброєні рушницями і списами-піками (звідси їх назва). П. п. рекрутувалися гол. з козаків Полтавського і Миргородського полків, з яких утворено було 1764 р. Донецький і Дніпровський, та частково з серб. переселенців (Єлисаветградський і Луганський П. п.). 1776 р. з кол. запорожців створено ще Полтавський і Херсонський П. п. При перетворенні у П. п. козаки втратили свої попередні привілеї, були зобов'язані відбувати військову службу, платити податки тощо. Проти цих утисків П. п. марно скаржилися до Законодавчої Комісії в Москві (1767) через свого депутата, який за це зазнав арешту. Особливо погіршало становище П. під час рос.-тур. війни (1768), в наслідок чого та під впливом *Коліївщини* вибухло 1769 р. повстання Дніпровського і Донецького П. п. Повсталі П. з'єдналися з запор. козаками і спільно чинили опір рос. каральним загонам. Після придушення повстання (1770) його керівників (Якова Головатого й ін.) було тяжко покарано і тих, що залишилися живими заслано на

каторжні роботи на Сибір; 1783 р. П. п. було ліквідовано й перетворено на 3 легко-кінні полки.

Пікуй, вершок у півн.-зах. частині *Полонинського Бескиду* (1 405 м).

Пілсудський (Piłsudski) Юзеф (1867–1935), поль. військ. і політ. діяч родом з Віленщини (нащадок спольщеної лит. шляхти), начальник Поль. держави (1918 – 22) і її перший маршал, після травневого перевороту (1926) фактичний диктатор Польщі.

Замолоду П. був пов'язаний з соціялістичним рухом, а згодом став одним з керівників Поль. Партії Соціялістичної (ППС), був ред. її органу „Robotnik“ та брав активну участь у збройній терористичній боротьбі з царським урядом за незалежність Польщі. За молодих рр. мав деякий зв'язок з Україною та українцями: студіював медицину у Харкові, багато рр. діяв у Галичині (жив перев. у Кракові), звідки керував рухом ППС на поль. землях під Росією і не раз бував у Львові. 1910 р. організував військ. частини „Strzelca“, а 1914 р. став співтворцем Поль. Леґіонів, які воювали по нім. й австр. боці проти Росії, але 1917 р. був ув'язнений німцями, коли почав виступати проти їх політики. Після звільнення у листопаді 1918 р. став гол. організатором поль. держави.

П. був прихильником ідеї розчленування Рос. Імперії й співпраці народів, поневолених Росією, але його концепція «федералізму» не знайшла підтримки серед поль. громадянства, хоч вона фактично закріплювала панівне становище на Сх. Европи за Польщею. Після приходу до влади активно підтримував територіяльні прагнення Польщі щодо Зах. України (м. ін. висилка армії ген. Ю. *Галлера* на гал. фронт). Перед загрозою з боку сов. Росії наладнав співпрацю з Урядом УНР (*Варшавський договір;* квітень 1920). Після відступу поль.-укр. військ з України і Білорусії (червень 1920) був гол. організатором контрнаступу і перемоги над сов. армією, в чому важливу ролю відогравала Армія УНР, але підписання Польщею *Ризького миру* (1921) було однозначне з розподілом України між Росією і Польщею та поклало кінець мріям П. про політ. перебудову Сх. Европи.

Замах С. *Федака* на П. у Львові (25. 9. 1921) був виявом розчарування укр. громадянства політикою П. і його прихильників. Відхід П. від влади (1922–26) загострив внутр. ситуацію у Польщі, але українці поставилися скептично до травневого перевороту П. Вже перші рр. післятравневого режиму (т. зв. «санації») підтвердили цю настанову. Хоч деякі найближчі співр. П. були ознайомлені з укр. проблематикою, його уряд в основному сприяв польонізаційній й антиукр. політиці місц. адміністрації на Зах. Україні. Ситуація загострилася у зв'язку з т. зв. «*пацифікацією*», схваленою П., та проведеними ним арештами укр. парляментаристів й ін. політ. діячів. Виступи укр. підпілля і репресії поль. влади не припинялися, а відмова поль. мін. закордонних справ Й. Бека від договору про охорону нац. меншостей (13. 9. 1934), проголошена за особистою ініціятивою П., поставила під знак питання майбутнє укр. людности у Польщі. Смерть П. українці сприйняли як подію, яка значно захитала внутр. і міжнар. становище Поль. держави.

Література: Piłsudski J. Pisma zbiorowe. 10 тт. В. 1937—38; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917—1921. 2 вид. 3 тт. Мюнхен 1950—51; Shandruk P. Arms of Valor. Нью-Йорк 1959; Lewandowski J. Federalizm: Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego. XI. 1918 — IV. 1920. В. 1962; Pobóg-Malinowski W. Józef Piłsudski 1867—1914. Лондон 1964; Rothschild J. Pilsudski's coup d'etat. Нью-Йорк 1966; Dziewanowski M. K. Joseph Pilsudski: European Federalist. Стемфорд 1969; Wandycz P. S. Soviet-Polish Relations 1917—1921. Кембрідж 1969.

Б. Будурович

Пільгер Федір (1761–1828), нім. вчений у галузі ветеринарії родом з м. Вецляру (Німеччина); у 1806 переїхав на Україну й очолив катедру ветеринарії у Харківському Ун-ті. Праці про застосування порівняльної методи у вивченні хвороб людей і тварин, капітальна праця «Systematisches Handbuch der theoretisch-praktisch Veterinärwissenschaft (1801–03). П. заснував у 1817 р. перший ветер. ж. у Росії та на Україні «Украинский Домовод».

Пільгук Іван (* 1899), літературознавець і педагог родом з Полтавщини, з 1935 р. викладач іст. укр. літератури у високих школах Харкова й Києва (з 1959 р. проф.). П. автор багатьох праць з іст. укр. літератури 19 в. – про творчість Т. Шевченка («Т. Шевченко – основоположник нової укр. літератури», 1954), І. Котляревського, С. Руданського («Степан Руданський», 1956), М. Кропивницького; «Письменники Зах. України» (1965). Крім того, П. автор шкільних підручників з укр. літератури, праць з методики викладання укр. літератури і біографічних повістей «Грозовий ранок» про І. Котляревського (1968) і «Повій вітре» про С. Руданського (1969).

Пінзель Йоган, визначний скульптор другої пол 18 в., представник пізнього рококо. Монументальні скульптури св. Лева, Атанасія і Юрія на фасаді катедри св. Юра у Львові (1759–61), дерев'яні фігури у бічних вівтарях костьолу в Монастириськах, кам'яні фігури на фасаді ратуші у Бучачі, постаті й барельєфи у церкві св. Покрови в Бучачі і в костьолі та в церкві у Городовиці (б.

Львова). П. створив кілька варіянтів «Розп'яття» — найцікавіше з львівського костьолу св. Мартина. Твори П. відзначаються експресією і динамічною формою.

Пінія, італ. сосна (Pinus pinea L.), дерево з родини соснуватих до 20–25 м заввишки, росте на Середземномор'ї, де її культивують як горіхоплідне та декоративне дерево. На Україні розводять у парках Півд. Криму і на кавказькому побережжі.

Пінот-Рудакевич Ярослав (* 1910), драматичний актор на характерних ролях родом з Золочівщини (Галичина); у 1931–33 рр. у трупах Й. Стадника, П. Карабіневича, Я. Стадника, з 1933 р. у театрах під режисурою В. Блаваціького («Заграва», ім. І. Котляревського, ім. Лесі Українки, у Львівському Оперному Театрі та на еміґрації); тепер у ЗДА. Кращі ролі: Юда («Ґолґота» Г. Лужницького), Хілон-Хілонід («Камо грядеши» за Г. Сенкевічем), Калеб («Цвіркун у запічку» за Ч. Діккенсом), Прочанин («На полі крови» Лесі Українки), Райнгольд («Ріка» М. Гальбе) та ін.

Я. Пінот-Рудакевич

«Піонерія», дитячий місячник (до 1932 — двотижневик), орган ЦК ЛКСМУ та Респ. Ради Всесоюзної *піонерської орг-ції* ім. В. І. Леніна, виходив у 1923–41 у Харкові (до 1931 п. н. «Червоні квіти»). Відновлений 1950 р. ж. «П.» виходить у Києві укр. і рос. мовами.

Піонерська організація, масова дитяча ком. орг-ція, яка об'єднує дітей і підлітків від 10 до 15 рр. В УССР П. о. є складовою частиною Всесоюзної П. о. ім. Леніна і має ту саму орг. будову. Діяльністю П. о. керує з доручення партії *комсомол.* Основною орг. формою П. о. є дружина, яка поділяється на загони, а ці останні на ланки по 10–12 осіб. Загонами і дружинами керують вожаті, призначувані з-поміж комсомольців або старших піонерів. Всі первинні П. о. р-ну або м. складають районову або міську, обл. — обласну й респ. — респ. П. о. У 1967 р. П. о. в УССР нараховувала 3,9 млн дітей.

П. о. виникла з розрізнених дитячих груп, які поставали в рр. воєнного комунізму при всіляких, керованих компартією орг-ціях під назвами: «Юні комуністи», «Червоні квіти», «Квіти комунізму», «Юні спартаківці» тощо. Тоді ж у більших м. України на базі ліквідованих скавтських загонів творилися дитячі й юнацькі орг-ції п. н. «Юкскавти» або «Юки» (юні комуністи). Їх діяльність була відірвана від політики і тому вже 1920 р. постановою 3 З'їзду Рос. Ком. Спілки Молоді їх ліквідовано, а 19. 5. 1922 дитячі ком. групи об'єднано в одну всесоюзну дитячу орг-цію; на Україні п. н. «Юний Спартак», з газ. тієї ж назви. Керівництво новою орг-цією з завданням залучати дітей до участи у відбудові зруйнованого госп-ва, в атеїстичній пропаґанді, в боротьбі з безпритульністю та ін. суспільно-політ. заходах було покладено на ЦК КСМУ. У липні 1922 ЦК КСМУ схвалив статут нової дитячої орг-ції і в січні 1923 р. при ньому створено Центр. бюро дитячого ком. руху (при губ. комітетах — губ. бюра). 1924 р. групи юних спартаківців перейменовано на дитячі ком. групи юних піонерів ім. В. Леніна і встановлено для них єдину загонову структуру. Перший Всеукр. зліт юних піонерів відбувся в Харкові 1929 р.; тоді П. о. на Україні нараховувала 550 000 чл. Після квітневої 1932 р. постанови ЦК ВКП(б), яка засуджувала намагання злити П. о. з школою, посилено боротьбу П. о. за якість навчання і дисципліну в школі й поставлено завдання притягати дітей до активнішої участи в індустріялізації країни і колективізації сіль. госп-ва. У 1930–40-і рр. піонерів виховувано в дусі співпраці з поліційними органами — ловлення «шпигунів», куркулів, навіть доносити на батьків.

2 респ. зліт піонерів (1947) зобов'язав членство до дальшої боротьби за здобування знань і до посиленої участи у повоєнній відбудові нар. госп-ва; 3 зліт (1957) звернув увагу на підготову дітей до вступу в піонери у групах *жовтенят* (див. *Доповнення),* що добираються з учнів перших двох кляс початкової школи. Рішення XXII з'їзду КПСС, зокрема про «зміцнення зв'язку школи з життям», використано для активізації участи піонерів у с.-г. й пром. виробництві. Більше уваги присвячується тепер також позашкільним дитячим закладам: палацам і будинкам піонерів, станціям юних техніків, натуралістів, краєзнавців, піонерським таборам. Для членства П. о. видаються газ. «Зірка» та «Юный ленинец» і ж. *«Піонерія»,* для дітей молодшого віку ж. *«Барвінок»* і *«Малятко»;* у 1925–42 рр. у Києві для вожатих виходив ж. «Піонервожатий» (до 1934 р. п. н. «Дитячий Рух»).

Література: Нудлін Б. Сторінки піонерського літопису. К. 1958; Ваккер Д. Піонерія України. К. 1962; Ясницький І. Розвиток нар. освіти на Україні 1921—1932. К. 1965; Нар. освіта і пед. наука в Укр. РСР. К. 1967.

І. Бакало

Піонтек Люціяна (1899–1937), письм. родом з Лубень, жид. походження, дружина І. *Кулика;* у 1923–27 рр. жила в Канаді. Поезії й оп. друкувала в ж.

«Гарт», «Червоний Шлях» та ін. У пол. 1930-их рр. репресована.

Піп Іван (V–5), один з найвищих верхів у групі *Чорногори* в Укр. Карпатах (у її півд.-сх. частині); висота – 2 022 м.

Піп Іван Мармароський (V–5), один з найвищих верхів у *Гуцульських Альпах* (Укр. Карпати), висота – 1 940 м.; збудований з ґнайсу, має форму могутньої піраміди. П. І. М. становить собою частину *Чорногорського заповідника* (площа бл. 1 000 га).

Пірадов Володимир (1892–1954), дириґент і муз. педагог, з походження вірменин. Закінчив Тбіліську Консерваторію і з 1914 р. дириґував у багатьох оперових театрах; у 1935–41 рр. дириґент, з 1950 р. гол. дириґент Київ. Держ. Акад. Театру Опери та Балету ім. Т. Шевченка і проф. Київ. Консерваторії, у 1944–47 рр. – Харківської опери. Остання дириґентська праця П. – «Богдан Хмельницький» К. Данькевича.

Пірникоза, норець (Colymbus, синонім Podiceps), птах з родини гагарових. Водні птахи, гніздяться на заболочених місцях, водоймищах тощо; довж. тіла до 60 см, вага до 1,2 кг; живляться гол. рибою (тому шкідливі) і водними безхребетними. Пром. значення невелике. На Україні поширені такі види: П. велика (C. cristatus L.) по всій Україні (в Степу гніздовий зимовий); П. сірощока (C. griseigena Bodd.); П. рогата (C. auritus L.), рідка на півн. Україні; П. чорношия (P. nigricollis Brhm.) – по всій Україні; П. мала (P. ruficollis Pall.), рідка, частіше на Зах. Поліссі.

О. Пісецький

Пісецький Олександер (1869–?), гал. пром. і політ. діяч, активний чл. Укр. Нац.-Дем. Партії (згодом УНДО); організатор укр. міщанства, творець укр. проф. орг-цій поштових службовців; 1918 р. держ. секретар пошт ЗУНР.

Піскар, пічкур, коблик (Gobio), рід риб родини коропових; довж. до 20 см, з видовженим, веретеноподібним тілом; поширені по річках, а також оз. та ставках. На Україні відомі 4 види: П. дунайський довговусий (G. uranoscopus Agassiz) – на Закарпатті; П. білоперий (G. albipinnatus Lukash) – у Дніпрі (до порогів); П. дністровський довговусий (G. Kessleri Dyb.) – у Тисі й Дністрі, й П. звичайний (G. gobio Linné) – по всій Україні. Живляться П. донними безхребетними.

Пісківка (III–11), с. м. т. на Київ. Поліссі, Бородянського р-ну Київ. обл.; 7 100 меш. (1965). Склотарний і хлібний зав., деревообробний і ліс. комбінати.

Пісковик, гірська порода, що складається з піску, зцементованого глиною, вапном та ін. Залежно від величини зерен піску (від 0,1 до 1-2 мм) П. поділяються на грубо-, сер.- і дрібнозернисті, за мінеральним складом на кварцові, аркозові, глауванкові й ін. П. використовують у будівництві як абразивний, вогнетривкий і кислототривкий матеріял. П. широко розповсюджений у світі. На Україні П. виступають майже скрізь і мало не в усіх геол. формаціях – найбільше в Карпатах, де являють собою основну складову частину флішових відкладів (ямненські, маґурські, іноцерамові та ін. П.), на Донбасі, Поділлі, Волині, Дніпровсько-Донецькій западині тощо. Кращі за якістю П. поширені серед силюрських відкладів Придністров'я, кам'яновугільних Донбасу, палеогенових Придніпровської низовини, у сх. частині Придніпровської височини (Обухівський, Канівський, Чигиринський та ін. р-ни), на Тернопільщині (теребовельський П.), на Волині. Велике екон. значення мають крем'янисті П. в зах. Донбасі (Лозівське і Ясинуватське родовища), що їх використовують для виробництва динасу у вогнетривкій пром-сті.

Піскунов Фортунат, лексикограф і етнограф, уклав за латинською абеткою укр.-рос. словник «Словниця укр. (або югово-руської) мови» (1873), що містить бл. 8 000 виразів, узятих з етногр. матеріялів, у тому ч. архаїзми, вузькі діялектизми, перекручені етранжизми (*калістратор* «реґістратор») та власні неологізми (*гніта* «друк»), 2 вид. «Словникъ живої народнеі письменноі і актовоі мови руських югівщанъ Россійськоі і Австрійсько-Венгерськоі цесаріі» (1882), бл. 15 000 виразів, поширене іст. архаїзмами, взятими гол. з «Словаря малороссийских идиомов» М. Закревського (у кн. 3 «Старосвѣтского бандуриста», 1861).

«Посланець Правди», двомісячник, орган Місійно-Біблійного Т-ва – Об'єднання Євангельсько-Баптистських Церков у ЗДА. В 1927–39 рр. виходив у Галичині (Рава Руська, Львів); ред. В. Перетятко. З 1947 у ЗДА (Честер); ред.-видавець Л. Жабко-Потапович.

Пісня, ліричний здебільша за своїм змістом твір нар. усної словесности або й відомого автора-поета в легкій ритмічній формі, що його текст поєднується з певною вокальною мелодією, створеною анонімним автором (див. *Нар. музика*) або проф. музикою-композитором. Побудова П. перев. строфічна: на мелодію першої строфи співаються всі дальші строфи; після кожної або після кількох строф слідує інколи окремий приспів (рефрен). П. може виконуватися індивідуально (на один голос) абож колек-

тивно (хор), у супроводі муз. інструменту чи оркестри або й без нього.

П. — одна з найдавніших і найбільш поширених форм нар. творчости. Вона зароджувалася в процесі виконуваної ритмічно людської праці, у зв'язку з обрядовими діями або просто для вислову почувань: любови, радости, горя. Є різні жанри П. — обрядові, іст., побутові, проф. тощо (див. *Нар. усна словесність*). Окремий жанр становлять церк. П. (гімни, канти тощо).

Багато літ. П., поширившися серед народу, сприймаються як нар. П. Так нар. П. стало чимало поезій Т. Шевченка, І. Франка, вірші І. Котляревського, В. Забіли, М. Петренка, С. Писаревського й ін.

Сольова П. з фортепіяном на тексти поетів, особливо Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, О. Олеся, улюблений жанр у творчості укр. композиторів М. Лисенка, Д. Січинського, К. Стеценка, Я. Степового, С. Людкевича, В. Косенка, Г. Майбороди та ін.

Пісначевський Віктор (1883–1933), гром. діяч, журналіст і лікар, родом з Поділля. Бувши студентом Військ.-Мед. Академії у Петербурзі, брав участь в орг-ції укр. парляментарної фракції у першій Держ. Думі (1906), ініціятор і співред. її органу «Рідна справа — Думські Вісті» (1907; всіх 12 чч.) і кореспондент київ. «*Ради*» (під псевд. А. Горленко); 1908 р. укр. делеґат на 2 конґресі Слов. Молоді у Празі. 1917 р. мав в Одесі свій щоденник «Одеський Листок», у 1918 р. редаґував укр. щоденник рос. мовою «Молодая Украина». На еміґрації у Відні видавець і ред. тижневика «*Воля*» (1919–21), у якому виступав проти совєтофільства, підтримував закордонний центр УНР, але одночасно гостро критикував деякі його дії. З 1923 р. лікар у Братіславі (Словаччина), де й помер. Кількадесят наук. розвідок з різних ділянок медицини.

В. Пісначевський

Пісначевський Дмитро (1898–1966), економіст, кооператор і гром. діяч родом з сх. Поділля; з 1920 р. на еміґрації у Польщі, Чехо-Словаччині й Франції (з 1927), де був до 1939 представником *РСУК*. Ст. з ділянки економіки, зокрема фінансових і кооп. питань в укр. («Кооп. Республіка», «Тризуб» та ін.), франц. і чес. журн.; окрема кн. «Від капіталізму до кооператизму» (1945).

Д. Пісначевський

Пісок, одна з найпоширеніших гірських порід поверхневих горизонтів земної кори, що утворюються в наслідок руйнування різних гірських порід; пухка, розміри зерен 0,1 до 2 мм; за мінералогічним складом найчастіші кварцові, главконітові, аркозові, сходисті й ін. П. широко використовується у будівництві й пром-сті будів. матеріялів; деякі сорти П. у скляній (чисті кварцові П.), силікатній і метал. (т. зв. формувальні П.) пром-сті.

На Україні П. поширений по всій території і серед різних геол. формацій, зокрема на Поліссі (флювіогляціяльного походження), уздовж Дніпра, Дінця та ін. річок, на узбережжі Чорного й Озівського м. Високосортні П. розповсюджені в Донбасі (родовище Часів Яр й ін.).

Пісоцький Анатоль, див. *Річицький* Андрій.

Пісочин (IV–17), с. м. т. Харківського р-ну Харківської обл. на р. Уді за 12 км на зах. від Харкова; 12 400 меш. (1966). Фабрики: мебльова, ґумових іграшок, зав. госп. металовиробів.

Пісочник, сивка (Charadrius), рід птахів ряду куликоподібних, дрібного і сер. розміру (вага 30–200 г). Більші з них є об'єктом полювання. На Україні 8 видів — перелітних, тільки деякі гніздяться: П. малий (Ch. dubius Scop.) — по всій Україні на піщаних і кам'янистих мілинах річок, оз., рідше на морському узбережжі; П. морський (Ch. alexandrinus L.) — над узбережжями Чорного і Озівського мм. та приморських солоних оз. (прилітає з поч. квітня, а відлітає на поч. жовтня) й ін.

Пістинь, с. б. підніжжя Гуцульського Бескиду, Косівського р-ну Івано-Франківської обл.; один з осередків виробництва і збуту нар. кераміки на Покутті.

Пітсбурґ (Pittsburgh), м. на півн. сх. ЗДА, в стейті *Пенсільванія*, важливий центр важкої пром-сти, великий транспортовий вузол; 604 000 меш. (1960); у т. зв. метрополітальному П. — 2 368 000. П. — одне з найбільших укр. скупчень у ЗДА — бл. 20 000 (у переписі 1930 р. 1 233 особи назвали себе українцями, а у 1960 р. 1 337 — подали укр. мову за рідну до приїзду в ЗДА) та бл. 45 000 у метрополітальному П. Українці почали поселюватися в П. з 1870-их рр., найперше з Закарпаття і Лемківщини, пізніше з Галичини; гол. як робітники у копальнях вугілля та в металюрґії. Перша гр.-кат парафія св. Івана Христителя була зас-

нована 1891 р. Тепер у П. є 4 гр.-кат. парафії (2 укр.-кат. і 2 закарп.), укр. правос. церква св. Володимира (з 1926), укр. пресвітеріянська. У П. діє низка укр. орг-цій, щоденна укр.-кат. школа, осідок

Будинок візант.-кат. семінарії св. Кирила і Методія

допомогово-асекураційного т-ва *Укр. Нар. Поміч* (з 1915) та її орган — тижневик «*Укр. Народне Слово*» (до 1959 — «Нар. Слово»). П. є осередком церк. життя гр.-кат. з Закарпаття; з 1924 р. осідок еп., з 1969 — митрополії (див. *Пітсбурзька епархія*).

Пітсбурзька епархія, спершу екзархат, створена 1924 р. для гр.-католиків ЗДА, що походили з закарп. епархій: *мукачівської, пряшівської* і *гайдудорозької* та з *крижевецької;* першим екзархом був В. *Такач* (1924—48). 1963 р. П. екзархат перетворено на епархію і виділено з неї окрему епархію з осідком у м. Пассейк для сх. і півд. стейтів; 1969 р. з неї відокремлено епархію з осідком у Пармі для сер.-зах. стейтів, П. е. підвищено до архиепархії з титулом Мунгальської митрополії (Мунгал — передмістя Пітсбурґу, де міститься катедральний храм). У 1969 р. Мунгальська архиепархія нараховувала 80 парафій з 94 свящ. та бл. 140 000 вірних; еп.: Д. Іванчо 1948–54, М. Елько 1954–67, митр. С. Кочішко 1968; Пассейкська епархія: 80 парафій, 92 свящ. та бл. 100 000 вірних; еп.: С. Кочішко 1963–68, М. Дудик з 1968; Пармська: 53 парафії, 60 свящ. та бл. 85 000 вірних, еп. Е. Мігалик. Для всіх епархій існує одна центр. Семінарія св. Кирила і Методія у Пітсбурзі. Офіціозом П. е. у 1924–55 рр. був двомовний місячник «*Небесна Цариця*», а з 1956 р. — тижневик «The Byzantine Catholic World» (спершу 2 стор. укр. мовою і 1 стор. угор., з 1966 — англомовний); Пассейкська епархія з 1965 р. видає тижневик «The Eastern Catholic Life», Сестри ЧСВВ — місячник «Голос з Гори св. Макрини» (двома мовами). При семінарії діє т. зв. Семінарійне Візант. В-во. На території кол. П. е. працюють Сестри ЧСЕВ, Служебниці ПНДМ, Бенедиктинки та останнім часом Сестри Христа-Учителя, перев. при парафіяльних початкових школах; з чол. чинів — Бенедиктини, Францішкани, Василіяни та Салезіяни.

Нац. свідомість закарп. українців у ЗДА дуже низька. Вони штучно підтримують назву «русини» чи «карпатороси», на підкреслення відрубної національности від українців чи росіян. Однак, фактично загал підлягає американізації, а обряд латинізації гол. з 1964 р., коли було введено до літургії англ. мову. Цю нац. несвідомість в останній час використовують словаки, які ведуть пропаґанду, щоб надати, хоч тим, що походять з Пряшівщини, «словацьку» орієнтацію. Нац. свідоміші угор. гр.-католики організовані у 14 окремих парафіях та хорвати у 2. У всіх парафіях введено григоріянський календар. Для очищення обрядів і перекладу літургічних кн. на англ. мову з 1963 р. діє Міжепархіяльна Літургічна Комісія, яку очолює о. Е. Дунда. *о. А. Пекар*

Пітухівка, с. Очаківського р-ну Миколаївської обл.; розкопами В. Гошкевича і І. Фабриціюс (1924) та М. Синицина (1940, 1949—50) тут було виявлене скитське поселення 4—3 вв. до Хр. з місц. обробкою металів та поблизу нього, на високому березі Дніпро-Бозького лиману, городище 2 в. до Хр. — 4 в по Хр. На городищі великі наземні будинки з багатьма приміщеннями, фундаменти яких та нижчі частини стін з каменю, верхня частина з сушеної на сонці цегли, оборонний вал з такої ж цегли на кам'яній підмурівці (Л. Славін «Археологічні пам'ятки УРСР», 1956).

Піунова-Шмітгоф Катерина (1843–1909), рос. провінціяльна акторка. У сезоні 1857–58 у Нижньому Новгороді талановито виконала ролю Тетяни у «Москалі Чарівнику» І. Котляревського, чим привернула до себе увагу Т. Шевченка.

Піхлер (Pichler) Карл (1811–65), чес. літератор, перекладач і мовознавець, урядовець у Львові й Кракові; у працях з історії слов. мов та літератури (зокрема поль.) використовував і укр. матеріяли; автор укр. граматики нім. мовою для урядовців «Kurzgefasste Russinische Sprachlehre», (1849).

Піхно Дмитро (1853–1912), економіст і публіцист, родом з Київщини, проф. Київ. Ун-ту. Прихильник екон. теорій англ. клясичної школи, теоретик ринкової конкуренції й капіталістичної раціоналізації пром-сти та поміщицького сіль. госп-ва. Реакційний монархіст і ворог укр. справи, був гол. ред. щоденника «*Киевлянин*» (1878–1911). 1907 р. був призначений чл. Держ. Ради.

Піхота, найдавніший і найчисленніший рід війська, завданням якого є ведення самостійних бойових дій або спільно з ін. родами військ — у всякий час і на кожному терені. Сучасна П. моторизована і за своєю підготовкою поділяється на кілька спеціяльних типів, напр., стрілецька (легка), панцерна, гірська, морська, повітряна та ін.

У княжу добу П. *(вої)* становила під час війни основу збройних сил. Це були копійники і лучники (стрільці). Постійна, але малочисельна княжа дружина виступала перев. як *кіннота.* У коз. добу, з поширенням вогнепальної зброї, укр. коз. військо здобуло собі славу найкращої П. в Европі. Особливо запорожці були незрівняними піхотинцями і саперами. З цього погляду Україна значно випередила Польщу, у якій у 17 в. все ще переважала кіннота. Під час визвольних змагань 1917–21 рр. П. була найчисленнішим і гол. родом зброї укр. армії. *З. С.*

Пічета Володимир (1878–1947), історик родом з Полтави, д. чл. АН БССР (з 1928) і АН СССР (з 1946). По закінченні Моск. Ун-ту викладав історію в сер. школах України (Коростишів, Катеринослав, 1901–1905) і був співр. Катеринославської Архівної Комісії. З 1910 р. приват-доц. Моск. Ун-ту; у 1921–30 – проф. і ректор Білоруського Ун-ту в Менську. На поч. 1930-их рр. репресований, з 1938 р. – проф. Моск. Ун-ту. Численні праці з історії України (опубліковані в «Летописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии», в «Укр. Наук. Збірнику», 1915, в ж. «Украинская Жизнь», у вид. УАН та ін.), Білорусі (серед ін. «Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском Государстве», тт. I–II, 1917–18, перевидана 1958), Литви, Росії, півд. і зах. слов'ян. *О. О.*

В. Пічета

Пічкур, див. *Піскар.*

Пічман (Pitschmann) Йозеф (1758–1834), маляр родом з Трієсту, навчався у Віденській Академії Мистецтв. З 1788 р. запрошений кн. Й. Чорторийським до Польщі, у 1794–1806 рр. у Львові, з 1806 – проф. рисунку в Крем'янецькому ліцеї. Автор численних портретів.

Піщана ящірка (Eremias arquata Pall.), плазун з родини ящіркових, з широким, коротким тілом, довж. до 10 см і з майже такої ж довж. хвостом; водиться в Степу й почасти Лісостепу.

Піщане, с. Гельмязівського р-ну Черкаської обл.; у П. виявлено у 1961 р. в долині р. Супій човен, видовбаний з дуба, кістяк молодої людини і 14 грец. бронзових посудин на вино; знахідка датується 5 в. до Хр., зберігається у Київ. Іст. Музеї.

Піщанка (V–9), с. м. т. на сх. Поділлі, р. ц. Вінницької обл.; 5 500 меш. (1964).

Піщух деревич, див. *Підкоришник.*

Піяри, отці побожних шкіл (scholarum piarum, scolopi), конґреґація, заснована 1597–1617 рр. у Римі св. Йосифом Калясанті по змозі для безкоштовного виховання молоді, з 1669 р. на правах чину. До Польщі П. прибули 1632 р. і заснували низку сер. шкіл-колеґій, які з успіхом конкурували з школами єзуїтів, особливо після шкільної реформи, яку здійснив 1754 р. піярист Станислав Конарський. На Україні П. мали манастирі й школи у Холмі, Золочеві, Львові, Межиріччі та ін.

Пйотрків (Piotrków Trybunalski), пов. м. у Лодзькому воєводстві у Польщі; 56 000 меш. (1964). У 1921 р. в П. був табір інтернованих вояків Армії УНР.

Плавання, одне з умінь людини пересуватися у воді в бажаному напрямі. Нині розрізняють такі стилі П. як спортового змагання: довільний (кроль), грудний (брас) і батерфляй (з різновидністю «дельфін») та кроль на спині. У програму змагань включають естафетне і комплексне П. На Україні П. як спорт розвинулося тільки на поч. 20 в. (перші спроби в Одесі й Миколаєві). На Зах. Україні П. пропаґував у 1920–30-их рр. Укр. Спортовий Союз. На Центр. і Сх. Землях П. популяризували від 1920-их рр. водні спартакіяди та всеукр. спартакіяди; за останні рр. кляса укр. плавців досягла евр. і світового рівня. На Олімпійських Іграх у Мехіко 1968 р. українці здобули такі місця: Г. Прозуменщикова (срібну медалю у грудному 100 м, бронзову – у грудному 200 м), 4 місце у 100 м батерфляй здобув В. Немшилов, який разом з Ю. Громяком стартували у комбінованій естафеті 4 × 100 м і здобули для СССР 3 місце. Світовими рекордсменами у 1928 р. стали українці у ЗДА Ю. Коджек і П. Файк, які репрезентували ЗДА на Олімпійських Іграх. *Е. Ж.*

Плавні, надмірно зволожені, часто заболочені ділянки запливних терас, характеристичні для долини рік Півд. України, зокрема Дніпра (вони тепер перев. затоплені Каховським водоймищем), Дунаю, Дністра, Кубані й Інгульця. Річища рік на території П. перев. діляться на безліч відног і творять численні острови. П. щорічно затоплюються повеневими водами. Рослинність П. багата на види; з дерев у П. ростуть: верба, осо-

кір, тополя, вільха, в'яз, дуб й ін.; з чагарників перев. лози; з трав – очерет, рогіз, комиш. мітлиця, бекманія та ін. Неприступність і багатий рослинний та

Плавні на Дністрі к. Тирасполя

тваринний світ П. Дніпра був природною підставою існування на їх території *Запор. Січі*. П. використовують як сіножаті, пасовища, для заготівлі очерету, лози тощо. Осушені П. (найбільші меліоративні роботи проведено в П. Кубані) використовують під городні культури.

Плавушник болотний (Hottonia palustris L.), багаторічна водяна рослина з родини первоцвітих. Росте в мілководних водоймах і рівчаках, звич. на Поліссі, рідше в Лісостепу, зрідка у степ. р-нах у заплавах великих рік.

Плавюк Микола (*1927), гром. і політ. діяч, економіст за фахом, родом із Снятинщини (Галичина), на еміґрації в Німеччині й у Канаді (з 1949). Пластовий і студентський діяч: у ЦЕСУС-і (1947–49) і «Зареві» (1949–56); през. *Укр. Нац. Об'єднання Канади* (1956–66), заступник през. *Комітету Українців Канади* (з 1965), ген. секретар *Світового Конґресу Вільних Українців* (1968—69); провідний чл. ОУН (з середовища полк. А. Мельника, чл. Проводу Укр. Націоналістів).

М. Плавюк

«Плай», укр. крайове краєзнавчо-туристичне т-во у Львові (1924–39), з філіями у Перемишлі, Самборі, Стрию й Тернополі. З 1931 р., по ліквідації поль. владою Укр. Пластового Уладу, при львівському «П.» створено спортові секції «П.» і ім. Ф. Черника, в яких продовжували працю пластуни. Т-во мало свою стор. в газ. «*Новий Час*» п. н. «Туристика і краєзнавство» (1925; ред. І. Крип'якевич) і «Мандрівництво» (1930-і рр.; ред. Є. Пеленський), а з 1937 р. окремий ж. «*Наша Батьківщина*» та видало 2 туристичні провідники – Є. Пеленського «Долиною Опору і Стрия» і Ю. Тарновича «Верхами лемківського Бескиду». Гол. т-ва – С. *Старосольський*, Д. *Коренець*, К. *Паньківський*.

Плаксій Олекса (*1911), театральний декоратор реалістичного напряму родом з Курську. Закінчив Харківський Художній Ін-т; з 1937 р. у Харківському Театрі ім. Ленінського Комсомолу, з 1947 - гол. декоратор у Чернівецькому Держ. Укр. Драматичному Театрі ім. О. Кобилянської. Кращі оформлення вистав: «Шельменко-Денщик» Г. Квітки-Основ'яненка (1944), «Земля» за О. Кобилянською (1947), «Весняний потік» З. Прокопенка (1948), «Лук'ян Кобилиця» Л. Балковенка та Г. Мізюна (1955), «Безталанна» І. Тобілевича (1958) та ін.

Плакун (Lythrum L.), рід однорічних або багаторічних зіллястих рослин з родини плакунуватих. На Україні – 10 видів; ростуть по всій Україні по вогких місцях, по берегах річок, на луках, у степ. подах. Найпоширеніші: П. верболистий (L. salicaria L.), стебло прямостояче, 25-200 см заввишки, рослина фарбувальна, декоративна, медонос, застосовується в гомеопатії; П. прутовидний (L. virgata L.), до 120 см заввишки.

Пламеницький Анатолій (*1920), малярреаліст родом з Оренбурщини, закінчив Київ. Художній Ін-т (у О. *Шовкуненка*); його твори є в мист. ґалеріях України: «Вечір», «Дощик», «Мати» та ін.

Планерське (IX–16; до 1944 – Коктебель), с. м. т., положене на півд. березі Криму, підпорядковане Теодосійській міськраді; 3 100 меш. (1966). Кліматичний приморський курорт; лікування: захворювань органів дихання нетуберкульозного характеру, нервової системи, порушення обміну речовин тощо; сезон з 15 квітня до 15 листопада. Поблизу П. на горі Тепсень досліджено середньовічне городище із слов. керамікою 7–10 вв., руїни великої кам'яної базиліки й цвинтарище.

Плаский, див. *Густира*.

Пласт, також Український Пластовий Улад, орг-ція укр. молоді для всебічного патріотичного самовиховання, в якій за виховними методами міжнар. скавтинґу, поєднаними з укр. нац. традиціями й цілями, виховуються діти й молодь на повноцінних духово і фізично громадян. Крім молоді, в П. об'єднуються також старші віком, зокрема ті, що, виховані у П., бажають допомагати П. як виховники й опікуни.

Ідейні основи П. визначені у трьох гол. обов'язках пластуна, що є складовою частиною пластової (пл.) присяги: «Присягаюсь своєю честю, що робитиму все, що в моїй силі, щоб бути вірним

Богові й Україні, помагати ін., жити за пл. законом і слухатись пл. проводу». Вони висловлені також у пл. обіті («В пожежах всесвітніх...») та пл. гімні («Цвіт України і краса...»). Прикмети характеру, що їх П. має виробити у своїх чл., встановлені у пл. законі: «Пластун словний, сумлінний, точний, ощадний, справедливий, увічливий, братерський і доброзичливий, зрівноважений, корисний, слухняний пл. старшині, пильний, дбає про своє здоров'я, любить красу і дбає про неї, завжди доброї гадки». Пластуни вітаються гаслом: «Сильно, красно, обережно, бистро!» — скорочено: СКОБ, що є одночасно назвою орла, який живе на Україні. Пл. відзнака — скавтська лілея, переплетена тризубом. Назву «пластуни» перебрано, за порадою І. *Боберського*, від запор., згодом чорноморсько-кубанських козаків.

Пластова емблема

Основними у праці П. є виховні спільноти, т. зв. виховні пл. улади, у яких гуртуються і виховуються діти й юнацтво, окремо чоловічої і жін. статі. Перший з них — Улад Пл. Новаків (новачок), УПН, охоплює дітей віком від 7 до 11 рр., організованих у рої й гнізда, які діють під керівництвом новацьких виховників. Підставовою самовиховною клітиною другої виховної спільноти — Уладу Пластунів Юнаків (юначок), УПЮ, є гурток, який складається з 6 до 8 хлопців або дівчат, віком від 12 до 17 рр.; кілька гуртків певної місцевости об'єднуються в курінь. І гуртки й курені діють під керівництвом обираних ними гурткових і курінних проводів, з допомогою призначених їм упорядників і зв'язкових. Третьою виховною спільнотою є Улад Старших Пластунів (пластунок), УСП, в якому гуртуються у добровільних і самоуправних гуртках і куренях старші пластуни (-ки) від 18 до 26 рр. Усі три виховні улади працюють на терені країн діяльности пл. орг-цій під проводом крайових командантів (-ок), які в свою чергу підлягають гол. булавним у Гол. Пл. Булаві. Окремішню спільноту в рамках П. становить Укр. Пл. Сеньйорат (УПС), у якому гуртуються пластуни після виходу з лав УСП, організовані у територіяльних або міжтериторіяльних (матірніх) куренях.

Орг. й адміністративно новацькі гнізда й самостійні рої, юнацькі й старшопластунські гуртки й курені творять на терені якоїсь місцевости чи околиці хлоп'ячі й дівочі коші під керівництвом кошового або кошової. Сеньйори, часом також старші пластуни, чл. різних куренів, гуртуються у територіяльні осередки праці. Коші й сеньйорські осередки об'єднуються у місц. пл. станицю під проводом обираної ними станичної старшини. Усі станиці на терені певної країни діють як зареєстровані правно, за окремим статутом, крайові орг-ції, здебільша орг-ції укр. молоді «Пласт», чи й під ін. назвами, під керівництвом Крайової Пл. Ради, як надзірного органу, та Крайової Пл. Старшини, як виконавчого органу, що їх обирають на 2 або 3 рр. крайові пл. з'їзди. Усі крайові пл. орг-ції мають власні статути й самостійні у своїх діях, але об'єднані у центр. світовому союзі — Конференції Укр. Пл. Орг-цій (КУПО), що її засновано на з'їзді 1954 р. (над Ніяґарою у Канаді) із завданням дбати про ідейну єдність усіх пл. крайових орг-цій і координувати їх діяльність. Збори КУПО, які відбуваються раз на три роки, обирають Гол. Пл. Раду (ГПР) як надзірний й Гол. Пл. Булаву (ГПБ) як виконавчий орган. Гол. ГПР і ГПБ з 1954 р. були: О. *Бойчук*, *Я. Гладкий*, Ю. *Старосольський*, Ю. *Ференцевич*. У проводі всього П., як символ його ідейної і орг. єдности, його безперервної дії та традиції, є Начальний Пластун, що ним до 1962 р. був С. *Левицький* — Сірий Лев.

Гол. Пл. Булава устійнює основні напрямні дії пл. уладів, як також виховної діяльности крайових пл. орг-цій. Для поодиноких ділянок виховної дії існують при ГПБ окремі гурти співр. У ділянці методики виховання новацтва працює «Орлиний круг» для новаків (Л. *Бачинський*, Т. *Білостоцький*, Т. Самотулка, О. Ґаврилюк, Н. Кулинич, В. Кулинич) і для новачок (А. Горохович, Л. *Храплива*, Є. Гойдиш, І. Винницька). Вишкіл юнацьких керівників веде для юнаків «Ліс. Школа» (під проводом М. Раковського, Ю. Крижанівського, П. Содоля, В. Палієнка, Ю. Українського) і для юначок «Школа булавних» (О. *Кузьмович*, Т. Бойко, Д. Горбачевська). Спеціяльні табори п. н. «Стежки культури» ведуть курені УСП й УПС «Перші стежі» (Л. Залеська-Онишкевич, Л. Крупа). Ці вишколи відбуваються на терені ЗДА, і в них беруть участь пластуни з ін. країн. Водні табори ведуть курені «Чорноморці» (Н. Кольцьо, Я. Гладкий), для дівчат «Чорноморські Хвилі» (М. Кольцьо); з ними поєднуються табори літунського пластування (Я. Лучкань).

Початки й розвиток П. у 1911–20 рр. Перші, організовані за зразками англ. скавтинґу, гуртки і з'єд-

нання почали поставати на Україні майже одночасно під рос. й австр. займанщинами (з 1910), але тільки в Галичині й на Буковині, в умовах конституційних свобод, ідея і зразки скавтинґу змогли оформитися в ориґінальну за назвою і змістом укр. орг-цію — П. Засновником першого пл. гуртка й потім організатором П. був О. *Тисовський;* одночасно з ним організували пл. відділи П. *Франко* й І. *Чмола.*

До 1914 р. хлоп'ячі й дівочі пл. відділи існували в Галичині при всіх укр. і багатьох поль. гімназіях. На Буковині середньошкільна молодь була організована у «Бук. полку укр. пластунів ім. І. Богуна» (керівники О. Гундич, П. Храпливий, бл. 800 чл.). У червні 1914 р. відбувся перший з'їзд пластунів Галичини й Буковини. У Сокільському здвизі у Львові 28-29 червня 1914 р. пластуни брали організовану участь. Учасники влаштованого того ж р. першого мандрівного табору по Чорногорі, як також ін. старші віком пластуни, з проголошенням війни вступили до лав УСС, засвідчивши цим вірність пл. ідеї. Під час війни пл. гуртки існували тільки у деяких м.; у Львові пластуни виступали в одностроях на похороні І. Франка. З 1918 р. П. почав розгортати свою працю при *Укр. Крайовому Т-ві Охорони Дітей і Опіки над Молоддю.* Створену того ж р. Верховну Пл. Раду очолив О. Тисовський.

На території кол. Рос. Імперії скавтський рух почав розвиватися з 1909 р. і з кін. 1917 нараховував до 50 000 «бойскавтів». Перший статут скавтської орг-ції «Общество содействия мальчикам разведчикам — Русский Скаут» був затверджений у серпні 1914 р. На Центр. і Сх. Укр. Землях перші відділи організованих за англ. зразком й методами «бой-скавтів» почали творитися заходами керівництва Київ. учбової округи з 1914 р., і їх очолив рос. лікар А. Анохін, автор підручника «Спутник юного разведчика» (1915). Під час революції 1917 р. цей рух почав набирати більш нац. форм і змісту, напр., організовані Є. Слабченком 1917 р. дружини укр. бой-скавтів у Білій Церкві, згодом у Каневі, Києві, Катеринославі, Вінниці, й ін. м. Після встановлення сов. режиму ці дружини були ліквідовані; у деяких м., напр., у Києві, Одесі, Чернігові, почали творитися загони т. зв. «юкскавтів» або «юків» (юних комуністів — скавтів), під керівництвом кол. бойскавтських скавтмайстрів. Вони намагалися уникати партійно-політ. виховання, мотивуючи це психо-фізіологічною неспроможністю дітей сприймати політ. ідеї. Постановою III з'їзду РКСМ (1920) «юки» були засуджені й ліквідовані 1921—23 рр. за аполітичність у вихованні молоді (див. також *Піонерський рух*).

1921—30 рр. З 1921 р. широко розгорнулася діяльність П. — Укр. Пл. Уладу на всіх укр. землях під Польщею. Пл. гуртки, організовані у більші з'єднання — полки, згодом курені, почали поставати майже в усіх укр. сер. школах Сх. Галичини й у багатьох місцевостях Волині при «Просвітах», де організаторами П. були А. *Річинський,* С. Семенюк та ін. Орг. зміцненню П. значно допомогло вид. посібника пл. праці «Життя в П.» О. Тисовського у 1921 р. і розпочате вид. першого пл. журн. «*Молоде Життя*». Відбутий у 1924 р. І Верховний Пл. З'їзд обрав, крім надзірної, Верховної Пл. Ради (ВПР), також виконавчий орган — Верховну Пл. Команду (ВПК) під керівництвом С. Левицького. Разом з цим збільшилося членство й поширилася орг. побудова: крім Уладу юнацтва (12—18 рр.), виникли: 1925 — Улад Старших Пластунів (УСП), гол. з студентів 18—25 рр. (команданти: Р. Мармаш, В. Маркусь, Б. *Кравців,* В. *Янів);* 1927 — Улад Пл. Новаків (УПН), пл. доросту (7—12 рр.; командант о. О. *Бучацький,* організатори: С. *Сидорович,* М. *Іваненко,* Т. Білостоцький, І. *Кліш,* З. Котович) і 1930 — Улад Пластунів Сеньйорів (УПС), з осіб 25 р. і вище (командант — С. Левицький). У 1930 р. П. на Зах. Укр. Землях нараховував понад 6 000 чл., згуртованих у 93 куренях УПЮ, 25 куренях УСП і УПС, розташованих у 10 округах (найчисленніша — Львів, під керівництвом В. Врецьони). П. охоплював здебільша середньошкільну, але також сіль. і ремісничу молодь (організатори М. *Горбовий,* В. *Кархут*).

Важливим засобом пл. виховання було у 1920-их рр. мандрівництво і таборування. Постійні літні табори в Карпатах («Сокіл», «Остодір» над Лімницею, на площах, подарованих митр. А. Шептицьким, у Старявій та в ін. місцевостях) й лещетарські та водні мандрівки організували старшопластунські курені «*Лісові чорти*» (під проводом А. Охримовича, А. П'ясецького, П. П'ясецького) для пластунів і «*Ті, що греблі рвуть*» (під керівництвом К. *Паліїв,* С. Мойсеович, Д. Навроцької) для пластунок. Табори для новацтва вели курені УСП «Орден залізної остроги» (І. Кліш, І. Сидорів, З. Котович), «Ластівки» та «Санітарки» (У. Старосольська). Водні пл. табори й мандрівки організував курінь УСП «Чорноморці» (І. Сенів, Я. Гладкий, Є. Полотнюк). Для зміцнення екон. бази П. була створена кооператива «Пласт» (А. Сербин).

Для пл. керівників і впорядників було розпочате вид. методичних посібників і ж. (*«Пластовий Шлях»*, «Пластовий Провід»). У Станиславові виходив у 1922–24 рр. ж. «Укр. Пласт». Вишкіл виховних кадрів для окремих уладів відбувався на спеціяльних курсах, у таборах тощо.

Пластунський табір на Соколі к. Підлютого

Одночасно з цим розвитком ішло змагання за поглиблення ідейного змісту П., серед членства якого все більшого впливу почала набувати націоналістична ідеологія. Приналежність деяких чл. П. до УВО й ОУН, їх участь у підпільних акціях і особливо зростання впливу П. на укр. молодь того часу викликали репресії з боку поль. влади: заборони зв'язку пл. частин по держ. школах з ВПК (1924), заборони П. на Волині (1928) і зрештою на всіх укр. землях під Польщею (1930).

1930–1944 рр. Після ліквідації П. його осередки й відділи продовжували існувати в підпіллі абож під різними леґальними формами. У наслідок намагань ОУН здобути вплив на організовану у П. молодь частина старших пластунів відійшла від пл. праці до ОУН. ВПК перетворилася на таємний Пл. Центр (1934). Табори відбувалися під опікою *Укр. Гігієнічного Т-ва* (уже з 1931 р.) і пізніше під фірмою спеціяльно організованої Комісії Виховних Осель і Мандрівок Молоді (*КВОММ;* гол. Г. Павлюх). Пластуни вели працю пл. методами в різних об'єднаннях молоді, зокрема в орг-ції «Доріст Рідної Школи» (бл. 7 000 чл., згодом ліквідована поль. владою), для якої видавано ж. *«Шлях Молоді»* (1936–39). Заснована ще 1929 р. пл. кооператива *«Вогні»* продовжувала вид. діяльність, видаючи ідеологічно пл. ж. цієї ж назви і ж. для молоді *«На сліді»*. Уся ця діяльність П. була припинена під час першої сов. окупації Зах. Укр. Земель. За нім. окупації на території Ген. Губернії продовжували працю пл. методами (табірництво, мандрівництво) Виховні Спільноти Укр. Молоді (ВСУМ) при УЦК (під керівництвом К. Паліїв, Р. Олесницького) з журн. *«Дорога»*.

На Закарпатті перший пл. курінь постав 1921 р. у Берегові (з ініціятиви К. *Заклинського*, А. Дідика й І. Ґриця), згодом у Севлюші, в Ужгороді та в ін. місцевостях Закарпаття (провідні діячі: О. *Вахнянин*, Л. *Бачинський*, А. *Алиськевич*, Н. Балицька, Ю. *Ревай*, М. Вайда, В. Свереняк, брати А. і Є. Шерегії). Укр. пластуни були організовані разом з скавтами ін. національностей у Союзі Скавтів Підкарп. Руси і далі в Союзі Скавтів Чехо-Словаччини. У 1923–38 рр. на Закарпатті було видано 35 пл. посібників й ін. літератури (у тому ч. 28 фонетичним правописом), і у 1923–37 рр. (спершу виходив 3 мовами, а пізніше тільки укр. мовою) місячник «Пластун». Заходами П. щороку відбувалися пл. літні табори (перший у Бовцарах 1923 р., потім у Кам'яниці, Кобилецькій Поляні, Солочині, Хусті, Туря Реметі й ін.), у яких брали участь і гал. пластуни, зокрема нелеґально, після розв'язання П. під Польщею. У 1933 р. 60 укр. пластунів брало участь у скавтському джемборі в Ґеделе в Угорщині. Під час державности Карп. України П. існував з 24 грудня 1938 р. п. н. Укр. Пл. Улад Карп. України і об'єднував у 84 куренях бл. 3 000 чл., багато з-поміж них стало вояками Карп. Січі. Після окупації Закарпаття угорцями (1939) укр. П. припинив свою діяльність.

На Буковині П. існував напівлеґально у першій пол. 1930-их рр. і нараховував кількадесят чл. у м. Чернівцях. Гол. організатором був Б. Сірецький.

Осередком пл. руху на еміґрації стала з 1921 р. Чехія (Прага, Подєбради), де були створені пл. дружини за зразком чес. скавтської орг-ції. У 1925 р. в Празі була організована Укр. Пл. Команда (гол. Я. Івантишин), дії якої були скоординовані з ВПК у Львові. Після заборони П. 1930 р. на Зах. Укр.

Землях під Польщею завдання репрезентувати укр. П. повністю перебрав Союз Укр. Пластунів Еміґрантів (СУПЕ) у Празі (команданти Є. *Вировий*, Є. *Кульчицький Ґут*, Р. *Лісовський* та ін.), який об'єднував майже всіх пластунів на еміґрації (у 1935–36 рр. – 289 чл.; найбільші пл. курені у Празі, Ржевніцах, менші у Брно, Братіславі, Данціґу, Парижі, Заґребі, Любені й ін.). СУПЕ підтримував тісний контакт з Пл. Центром у Львові, видав 4 чч. ж. «Молоде Життя». Спроби СУПЕ стати чл. міжнар. скавтського бюра в Лондоні були безуспішні. Після окупації Чехо-Словаччини Німеччиною (у березні 1939 р.) СУПЕ припинив свою діяльність.

У 1945 р., з закінченням другої світової війни П. розгорнув свою діяльність на еміґрації. Відновлений на пл. з'їзді у Карлсфельді б. Мюнхену у жовтні 1945 р. СУПЕ, перейменований 1947 на Союз Укр. Пластунів (СУП) під керівництвом Гол. Пл. Старшини (ГПС; гол.: А. *Фіґоль*, Я. Рак, О. *Бойчук*), об'єднав 4 крайові пл. орг-ції з амер., бріт., і франц. зон Зах. Німеччини та з Австрії, з 4 800 чл. Як й ін. скавтські орг-ції в екзилі, П. був зареєстрований у відділі Ді-Пі Міжнар. Скавтського Бюра у 1947 р. Відновлено вид. пл. ж. «На сліді», «Молоде Життя», «Пластовий Шлях» і пл. посібників. Засновано пл. в-во «Молоде Життя» (керівник А. Фіґоль) і кооперативу «Пласт» у Байройті (керівник В. Дармохвал). 35-ліття укр. П. завершено урочистою зустріччю у Міттенвальді 1947 р. та Першим Ідеологічним Пл. Конґресом в Ашаффенбурзі 1948 р., який ухвалив ідейні та орг. основи для П. у діяспорі і створив для заг. проводу Гол. Пл. Раду (ГПР), з Начальним Пластуном С. Левицьким на чолі.

З кін. 1940-их рр. почали поставати й організовуватися пл. відділи й гуртки також в ін. країнах світу, розвиваючися поступово, з усе інтенсивнішим переселюванням українців, у окремі й самостійні пл. орг-ції.

У Великобрітанії П. почав діяти у 1947—48 рр. п. н. П. — Комісія Виховних Осель і Мандрівок, Орг-ція Укр. Молоді. До 1952 р. П. очолювала К. Паліїв, як уповноважена ГПС, згодом – А. Герасимович. У 1970 р. пл. праця велася у 7 станицях: Брадфорд, Вольвергамптон, Дербі, Лестер, Лондон, Манчестер і Ноттінґгем. У 1966 р. придбано оселю «Верховина» у Півн. Валії. Активними у керівництві впродовж останніх 20 рр. були серед ін.: Р. Дубіль, П. Олеськів, О. Паращак, О. Пендюк, М. Попович.

У Канаді перші пл. з'єднання почали поставати на поч. 1948 р. під проводом уповноваженого ГПС о. В. Івашка. П. діє за окремим статутом, як П. – Орг-ція Укр. Молоді у Канаді, зареєстрована в урядах провінцій Альберта, Манітоба, Квебек і Онтаріо. Пл. станиці існують у м.: Вінніпеґ, Гамільтон, Едмонтон, Монтреаль, Оттава, Ст. Кетерінс і Торонто (наичисленніша станиця, де видатно діяв м. ін. Р. Голод), пл. групи в Ошаві, Ріджайні та Саскатуні. Гол. КПС з 1951 р.: О. *Тарнавський*, К. Паліїв, М. Світуха, В. Янішевський. П. у Канаді є власником багатьох пл. домів і осель, в яких відбуваються щорічні пл. табори. У Канаді відбувалися великі пл. зустрічі: крайові – 1955, 1961 і 1966 рр. та заг.-пл. – 1957 і 1967 рр.

У ЗДА перші пл. з'єднання почали організовуватися з 1948 р. під проводом уповноваженого ГПС Є. Кульчицького. П. правно оформився 1951 р. як П., Орг-ція Укр. Молоді, під керівництвом Крайової Пл. Старшини, гол. якої були: Є. Кульчицький, Г. Бобків, М. Раковський, Б. Кравців, Я. Падох, О. Кузьмович, Ю. Ференцевич, Я. Бойдуник. Пл. станиці існують у таких 30 м.: Балтімор, Боффало, Бостон, Бронкс, Вашінґтон, Гартфорд, Гемпстед, Денвер, Детройт, Джерсі-Сіті, Елізабет, Йонкерс, Кергонксон, Клівленд, Коговз, Льорейн, Льос-Анджельос, Міннеаполіс, Ньюарк, Нью-Брансвік, Нью-Гейвен, Нью-Йорк, Пассейк, Рочестер, Сиракюзи, Трентон, Філядельфія, Честер, Чікаґо, Янґставн. Найчисленніша за кількістю чл. (4 164 у 1969 р.) пл. орг-ція в ЗДА веде широку виховну діяльність у власних домах і пл. оселях, найбільша з яких «Вовча Тропа» у Іст Четтемі (Н.-Й.), де у 1962 р. відбулася В. загальнопл. зустріч у 50-ліття П. КПС ЗДА утримує Пл. Музей у Клівленді, організатором і дир. якого є Л. Бачинський. У Детройті існує приватний пл. музей-архів М. *Бажанського*.

В Арґентіні П. почав діяти з 1949 р. за почином уповноваженого ГПС П. Ґреська. Перший крайовий з'їзд відбувся 1954 р. П. правно оформлений п. н. – Укр. П. в Арґентіні. Гол. КПС були: Б. *Галайчук*, М. Василик, М. Кльось, Р. Ільницький, І. Липинський. Станиці існують у Буенос-Айресі, Беразатеґі, Бажестері. З 1952 р. відбуваються щорічні пл. табори. У 1964 р. придбано пл. оселю «Ненаситець» у Пунта Індійо.

В Австралії П. існує з 1948 р., організований з ініціятиви уповноваженого ГПС і першого гол. КПС Р. Олесницького. Оформлений правно як П. Орг-ція Укр. Молоді в Австралії під проводом КПС, що її очолювали: Е. Бурачинський, Є. Барановський, А. Жуковський, Ю. Семків, І. Гриневич. КПС належить до австр. Федерації Ради Молоді. Пл.

станиці й групи діють у м.: Аделяїда, Баларат, Брізбен, Джілонґ, Кенбера, Мелборн, Сідней. Виховна пл. діяльність ведеться у пл. домівках при церквах, таборування — на власних оселях.

У Зах. Німеччині П. продовжує діяльність ще з 1945 р., але після масового переселення українців у ін. країни, діє тепер у 5 осередках: Інґольштадт, Мюнхен, Новий Ульм, Нюрнберґ і Штутґарт. Ґол. КПС були: Д. *Пеленський*, о. М. Коржан.

Крім названих країн, існували з 1947 р., здебільша тимчасово, пл. гуртки і з'єднання в Тунісі, Бельгії, Франції, як також в Італії.

Кількість пластунів у всьому світі на 30. 6. 1969 видно з таблиці:

Країна	новаки			юнаки			ст. пластуни			пласт. сен.	разом у країні
	хл.	дів.	разом	хл.	дів.	разом	чол.	жін.	разом	разом	
Австралія	109	120	229	180	189	369	137	104	241	141	980
Англія	31	28	59	50	43	93	33	30	63	29	244
Арґентіна	17	30	47	30	25	55	11	15	26	18	146
ЗДА	557	633	1 190	780	897	1 677	336	415	751	615	4 233
Канада	213	241	454	414	374	788	86	131	217	208	1 667
Німеччина	23	20	43	18	24	42	22	21	43	38	166
Разом	950	1 072	2 022	1 472	1 552	3 024	625	716	1 341	1 049	7 436

У нових країнах поселення і праці П. придбав багато домів і площ для пл. осель і таборування, відбуває численні літні постійні й мандрівні, як також спеціяльні (водні й літунські) та взимку лещетарські табори. У 1969 р. в усіх цих таборах перебувало бл. 3 000 пластунів.

Для допомоги П. у його госп., зокрема таборовій ділянці діє П.-Прият (батьки пластунів і приятелі П.).

Важливу ролю у виховній праці і для збереження орг. й ідейної єдности П. відограють пл. відновлені ж. «Молоде Життя», ж. пл. думки — квартальник «Пластовий Шлях» та нові *«Готуйсь»* для новацтва та «Юнак» для пл. юнацтва. Основи й напрямні пл. знання й виховання зібрані у посібнику для юнацтва «Життя в П.» (друге вид. 1961, третє 1969), як також у правильниках й інструкціях, виданих у серії «Записки Укр. Пластуна» та в матеріялах для праці з новацтвом «Вогонь Орлиної Ради». Окремі Крайові Пл. Старшини видають бюлетені («Пл. Листки», «Вісники» тощо), старшопластунські і сеньйорські курені — свої листки зв'язку під різними назвами та стор.-додатки до заг. газет.

Діючи в країнах укр. діяспори і зберігаючи ідеал служіння укр. народові в його змаганні за незалежність, П. підкреслює у виховній програмі збереження нац. ідентичности і тому присвячує чимало уваги українознавству, плеканню укр. мови, культури та звичаїв. Стоячи на засадах понадконфесійности, аполітичности та безпартійности, П. підтримує всі корисні для укр. справи культ., гром. і політ. починання і заходи і сам їх ініціює та здійснює. У тому ч. П. активно підтримав ідею матеріяльної допомоги Наук. Т-ву ім. Шевченка в *Сарселі* у вид. «Енциклопедії Українознавства» (т. зв. «Акція — С»), яка виходить у пл. в-ві «Молоде Життя». Для поглиблення, поширення й усучаснення світоглядово-програмових і методичних засад і для визначення напряму діяльности в умовах поселення в діяспорі П. організував у 1965–70 рр. Другий Пл. Конґрес з рядом окремих сесій, що підготовили висновки з своїх досліджень і обговорень для 5 збору Конференції Укр. Пл. Організацій (КУПО) у вересні 1970 р.

П. брав участь в міжнар. скавтських джемборі: 1947 Муасон (Франція); 1957 Саттен Колдфілд (Англія); 1959 Маніля (Філіппіни); 1963 Маратон (Греція).

Література: Тисовський О. Життя в Пласті. Л. 1921; друге вид. перероблене й доповнене, Торонто 1961; третє вид. Торонто 1969; Яремченко О. Основи пластунства. Берлін 1923; Вахнянин О. Пластовим шляхом за красою життя. Прага 1924; Бачинський Л. Вовченята й лисички. Ужгород 1928; Бачинський Л. Основи Пласту. Ужгород 1928; Кархут В. Друга і третя проба пластуна. Л. 1929; Перша, друга і третя проба пластуна. Л. 1930; Пеленський Є. Ю. Пластовий гурток. Л. 1930; Річинський А. До щастя, слави і свободи. Л. 1930; Бачинський Л. Порадник впорядника. Перемишль 1930; Козицький Д. Як таборувати. Прага 1934; Наріжний С. Укр. еміґрація. Прага 1942; Старосольський Ю. Велика гра. Мюнхен 1948; Бачинський Л. Перші кроки. Бльомберґ 1949; Статті Войчука О., Ліськевича Т., Кульчицького Є., Тарнавського О. у ж. Пластовий Шлях, ч. 6 за листопад 1951; Самотулка Т. Отрок. Мюнхен 1952; Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина, її минуле і сучасне. Париж—Філядельфія—Детройт 1956; Бачинський Л. Пластова бібліографія. Клівленд 1959; Альбом 50-ліття Пласту (упорядники Пежанський М., Білостоцький Т.). Нью-Йорк 1964; Левицький

С. Укр. Пластовий Улад в рр. 1911—1945 у спогадах автора. Мюнхен 1967; Українці в Австралії. Мелборн 1967.

При опрацюванні ст. використано матеріяли, що їх прислали І. Бакало (Центр. і Сх. Землі), Л. Бачинський, О. Бойчук, А. Герасимович (Великобрітанія), А. Горохович, Б. Кравців, Крайова Пластова Старшина в Арґентіні, О. Тарнавський, А. Штефан (Закарпаття), **В. Яків.** *Ю. Старосольський*

Пластичні маси, див. *Синтетичних матеріялів промисловість.*

«Пластовий Шлях», неперіодичний, програмово-ідеологічний ж. пластового керівництва. Три перші чч. вийшли у 1930 р. у Львові за ред. С. *Левицького.* Після перерви, спричиненої ліквідацією *«Пласту»,* відновлений на еміґрації в Мюнхені (1950–54) за ред. А. *Фіґоля;* з 1966 р. його вид. продовжується в Торонто (Канада) за ред. Ю. П'ясецького (до 1968) і О. Тарнавського; до кін. 1969 р. вийшло 21 чч. «П.Ш.» на еміґрації, особливу увагу присвячує проблемі збереження нац.-етнічної ідентичности укр. спільноти поза межами України.

«Пластун», місячник, у 1923 р. спільний орган укр., чес. і угор. скавтів («П.» — Skaut-Cserkész), з 1924 — Союзу Підкарп. Пластунів; виходив в Ужгороді 1923–31 рр. і Севлюші 1934–37; ред. Л. *Бачинський,* Ю. *Ревай,* А. *Ворон.*

Пластуни, спеціяльні піхотні відділи (команди) з призначенням до розвідувальної, спостережної і сторожової служби у різних теренових умовах. Пластунські відділи були в укр. коз. війську вже від 16 в., а пізніше, у 19–20 вв., у Чорноморському та Кубанському коз. військах. В УГА були чоти пластунів в кількох бриґадах, а в 1 Кінній Бриґаді – навіть пластунський курінь.

Платня, див. *Заробітна платня.*

Платон Артемюк (1891–1951), церк. і гром. діяч, педагог, єп. УАПЦ, родом з с. Носова на Підляшші. Керівник укр. школи у Бересті, з 1935 р. свящ. на Волині, з 1942 – еп. рівенський, оборонець перед нім. окупаційною владою права церкви й народу. На еміґрації секретар Собору Єп. УАПЦ. Помер у Торонто (Канада).

Єп. Платон

Платонов Костянтин (*1877), психоневролог родом з Харкова; у 1909–12 рр. працював у клініці В. Бехтерєва у Петербурзі, 1919–28 – у Харківському Ун-ті та Харківському Мед. Ін-ті, з 1920 – в Укр. Н.-Д. Психоневрологічному Ін-ті. Праці П. присвячені питанням психотерапії, гіпнози, лікуванню неврозів, знеболюванню пологів тощо.

Платонов Харитон (1842–1907), мистець-маляр родом з Ярославської губ.; закінчив Петербурзьку Академію Мистецтв, з 1893 р. акад.; з 1879 р. у Києві, у 1880–1900 рр. працював у Київ. Рисувальній Школі. Жанрові твори з 1870-их рр.: «Жебрак», «На ковзанах», «Погорільці», «Циганка», «Молоко розлила», «Сел. дівчина», «Хлопчик-болгарин»; з 1880-их рр.: «Маленька няня», «Жебрачка», «Старий», «З роботи», портрет Остапа Вересая, «З лісу», «Оксана», «Наймичка», «Купіть ягоди» та ін.

Плаун, див. *П'ядич.*

Плахур колючий, див. *Морський кіт.*

Плевако Микола (1890–1941), літературознавець і бібліограф родом з с. Дворічної на Харківщині; закінчив Харківський Ун-т (1916; учень М. *Сумцова);* дир. гімназії ім. Б. Грінченка у Харкові, проф. історії укр. літератури Кам'янець Подільського Ун-ту (1919–21), проф. Харківського Ін-ту Нар. Освіти (з 1921); керівник Кабінету бібліографії Ін-ту ім. Т. Шевченка АН УРСР у Харкові (1926–33); у 1934–38 рр. працював в АН УРСР у Києві, 1938 р. засланий до Казахстану, де був забитий при не вияснених обставинах. П. автор праць про М. Шашкевича, «Життя та праця Б. Грінченка» (1911), «О стиле и языке повести Г. Ф. Квітки „Маруся"» (1916), про Т. Шевченка («Шевченків Щоденник», 1924; «Шевченко й критика», 1924; «Шевченко в цифрах», 1926), Л. Глібова та ін. Упорядкував «Хрестоматію по укр. літературі» (І т. у співавторстві з М. Сумцовим, 1918), 2-томову «Хрестоматію нової укр. літератури» (1923–26; охоплює біографії та докладну бібліографію 75 письм., від І. Котляревського до М. Хвильового), «Твори Л. Глібова» (1927; разом з І. Капустянським), «„Кобзар" Т. Шевченка» (1930; у співавторстві з І. Айзенштоком). Загинула праця «Біо-бібліографічний словник укр. письменників», над якою П. працював 10 рр. (1924–34). Біо-

М. Плевако

бібліографічні матеріяли у кн. «Микола Плевако. Статті, розвідки й біо-бібліографічні матеріяли» (Нью-Йорк–Париж, 1961).

Плевако Олександер (*1899), історик-економіст родом з с. Дворічної на Харківщині; співр. УАН, брат Миколи і Петра П. Праці з історії цукрової пром-сти на Україні, зокрема серія нарисів у вид. УАН «З матеріялів до історії цукро-бурякової пром-сти на Україні» (і окремими відбитками, I–III, 1925–27). У кін. 1920-их рр. репресований, у 1950-их рр. реабілітований.

Плевако Петро (*1888), гром., політ. і церк. діяч родом з Дворічної на Харківщині; адвокатський помічник М. *Міхновського,* чл. ЦК УПСР і Укр. Центр. Ради, дир. департаменту Мін-ва шляхів УНР, заступник гол. Укр. Комітету Залізничників (1918–19). З 1919 р. на еміґрації у Відні і з 1925 в Парижі; чл. митрополичої ради УАПЦ в Европі (з 1953), видав твори свого брата Миколи.

П. Плевако

Плем'я, друга (після первісної родової) форма суспільної орг-ції, що зародилася на укр. землях у 2 тисячолітті до Хр. і творила перехідну ланку до вищої суспільної орг-ції — народу. П. обіймало більшу кількість родів, пов'язаних між собою традицією спільного походження, спільними віруваннями, тією самою говіркою, подібними звичаями та обрядами тощо; звич. воно заселювало суцільну територію. У політ.-орг. аспекті П. становило цілість, закони для якої складалися шляхом традиційних (ще родових) надбань і постанов, що їх ухвалювали збори голів родів, а далі зібрання усіх вільних чоловіків — звані *вічами,* які були органом законодавчої влади. Виконавча влада була у руках старших (старіших), спочатку, мабуть, обираних вічами. Енерґійніші старші забезпечували владу своїм синам; таким чином доходило до створення спадкової інституції — князів. Звич. з владою старшого або кн. був пов'язаний обов'язок ватажка на випадок війни. На підставі скупих інформацій можемо припускати, що в політ. аспекті племінні орг-ції своєю структурою були зближені до ранньосередньовічних держав.

За «Повістю временних літ», найважливіше з укр. племен *поляни* жили на правому березі Дніпра між рр. Россю й Ірпенем; перехрестя торг. шляхів на землях полян не тільки піднесло їх культ. рівень, але й зробило їх притягальною силою, навколо якої утворилася Руська держава. З ін. укр. П. — *сіверяни* жили на лівому березі Дніпра, над рр. Десною та Сеймом, *деревляни* між рр. Тетеревом і Прип'яттю, *дуліби,* або бужани над Бугом, *білі хорвати* (див. доповнення) — на Підкарпатті і Закарпатті, *уличі* над Богом, а *тиверці* над Дністром. Культ. і мовне споріднення названих П. було тим цементом, що згодом пов'язав їх в один укр. народ.

Укр. П. займалися рільництвом і скотарством, сіяли пшеницю, просо, жито, ячмінь, овес, гречку, коноплі та льон, плекали городи та садки. З свійських тварин слід згадати вола, коня, свиню та вівцю. Важливі засоби поживи давало мисливство, рибальство та бджільництво. Підвищення життєвих потреб спричинилося до поділу праці та розбудови різних галузів ремесла, зокрема ганчарства, витопу та обробки заліза, кушнірства, ткацтва та ін.

Укр. П. вели жваву торгівлю з сусідами, при чому гол. продуктом довозу були коштовні тканини, ювелірні вироби, золотий, срібний і скляний посуд, коріння тощо; з України вивозили насамперед віск, мед, хутра та невільників.

Торг., адміністративні й військ. мотиви спонукали предків українців будувати укріплені городи, деякі з цих м. (Київ, Чернігів та ін.) перетривали воєнні події, ін. зникли (напр., Воїнь), залишаючи після себе т. зв. городища, що донині дають археологам матеріял для відтворення стародавнього побуту. Більші м. були осідками племінних кн.

Про рел. вірування укр. П. див. *Мітологія.* (Докладніше про укр. П. і їх побут див. ЕУ 1, стор. 409-411).

М. Ждан

Плетенецький Єлисей (1550–1624), видатний правос. церк.-культ. діяч родом з Золочівщини (Галичина); архимандрит Ліщинського манастиря на Пинщині (1595–99), потім Києво-Печерської Лаври, яка завдяки йому дістала права ставропігії. П. згуртував при Києво-Печерській Лаврі церк.-культ. діячів (П. *Беринду,* Л. *Зизанія-Тустановського,* Т. *Земку,* З. *Копистенського,* Й. *Борецького* та ін.), придбав друкарню, засновану в Стрятині Федором *Балабаном,* розбудував її й заклав у Радомишлі паперову фабрику; видав у 1616–24 рр. 11 значних творів, перев. богослужбово-

Є. Плетенецький

рел. змісту («Часослов» 1617, «Книга о вѣрѣ» 1619, «Антологіон» 1619, «Номоканон» 1620 і 1624, «Служебник» 1620, й ін., до яких писав передмови) та низку шкільних підручників. П. допомагав братським школам, сприяв розвиткові проповідництва та покращенню чернечого життя, впорядкував жін. манастир б. Лаври, реставрував Печерську церкву.

Плетуха (Calystegia R. Br.), рід вітких багаторічних рослин з родини берізкуватих. На Україні 3 види, з них найпоширеніший: П. звич. [C. sepium (L.) R. Br.], росте по всій Україні на вологих місцях по чагарниках, берегах річок і ставків.

Плешкан Ольга (*1898), малярка родом з Покуття, училася в мист. школі О. *Новаківського* у Львові; жанрові картини, портрети, мініятюрні пейзажі Покуття і Карпат; учасниця виставок *УТПМ*. Живе у Львові.

Плешкевич Омелян (1897–1960), диригент студентського чоловічого хору *«Бандурист»* (1931–37), чоловічого хору *«Сурма»* і Архикатедрального хору св. Юра (1937–44) у Львові; на еміґрації хору «Сурма» у Німеччині (з 1945) і в Чікаґо (ЗДА, 1951—54).

О. Плешкевич

Плещинський Іларіон (1892–1961), графік-імпресіоніст, закінчив Казанський Художній Ін-т, з 1925 р. викладач Київ. Художнього Ін-ту, з 1948 – проф. Працював у ділянці станкової і книжкової графіки в техніці рисунку й офорту; «Човни на Дніпрі» (1925), «Київ. Краєвид на березі Дніпра» (1927), «Київ. Слобідка під час повені» (1929), «Дорога до Межиріччя» (1933), серії рисунків «Дніпровські мотиви» (1936–38), «Укр. пейзажі» (1935–39), «На Дунаї» (1941–43), «По Шевченківських місцях» і «Шевченківський заповідник у Каневі» (1936–38); офорти «Після дощу», «Коні на березі», «Пліт на Дніпрі» (1940), «Бульвар Шевченка. Київ» (1949), «Зима» (1956) та ін.

«Плеяда», літ. гурток, створений 1888 р. у Києві з ініціятиви Лесі *Українки* і її брата М. *Косача* (Обачного) на зразок одноіменної франц. поетичної школи. Чл. «П.» були: М. Биковська, Г. *Григоренко* (О. Судовщикова), М. Комарова, А. *Кримський, В. Самійленко*, М. *Славинський*, Л. *Старицька-Черняхівська*, І. *Стешенко, Є. Тимченко* та ін. Зустрічі «П.» відбувалися в домах із участю М. Старицького, М. Лисенка. П. Косача, К. Михальчука й ін. Чл. «П.» влаштовували літ. вечори, конкурси, робили переклади з чужих мов (з Г. Гайне, А. Данте, П.-Ж. Беранже, Ж.-Б. Мольєра, В. Короленка, «Калевали»). Підготовані ними до друку три зб. київ. «Весна», чернігівська «Десна» й одеська «Спілка» були заборонені цензурою. «П.» існувала до пол. 1893 р.

Плигунов Олександер (*1904), хемік, фахівець у галузі технології неорганічних речовин, родом з Донбасу, проф. Київ. Політехн. Ін-ту. Праці стосуються питань одержання глинозему, соди, портленд-цементу тощо.

Плиска (Motacilla), рід птахів ряду горобцеподібних, довж. тіла бл. 20 см, вага 14-25 г. На Україні 4 види: П. біла (M. alba L.) і П. жовта (M. flava L.) — гніздові птахи по всій території; П. гірська (M. cinerea Tunst.) — гніздовий птах Карпат і Криму; П. жовтоголова (M. citreola Pall.) — рідкий залітний птах. Оселяються П. на відкритих місцях, перев. поблизу водойм. Живляться П. комахами, павуками тощо, тому корисні.

Плитовий краєвид, один з краєвидів України, відміна *ерозійно-ярового краєвиду;* охоплює височини: *Розточчя, Подільську, Волинсько-Холмську* і *Покутсько-Басарабську.* Характеристичні прикмети: розлога рівнинність, що подекуди перетворюється на більш-менш виразну горбовинність і в наслідок інтенсивної ерозії пливучих вод сильне розполинення. Докладніше див. ЕУ 1, стор. 70-76.

Пліоцен, див. *Геологія України.*

Плісеесько, літописний город Плісненськ, згаданий у літописі вперше під 1118 р. та в «Слові о полку Ігореві»; його велике городище і могильник є б. с. *Підгірців* Золочівського р-ну (Галичина). Розкопами Т. Земенцького (1880–83), Я. Пастернака (1940), І. Старчука (1947–49) та М. Кучери (1954) встановлено, що П. виник у 7–8 вв., був укріпленим городом і входив до складу Гал.-Волинського князівства; зруйнований татарами 1241, згодом проіснував як м-ко до 14 в. П. був укріплений земляними валами й ровами, населення жило в хатах та півземлянках, займалося гончарством, ювелірством, ткацтвом й ін. Б. городу розкопано курганний могильник, у ньому виявлено парні поховання з варязькою зброєю та золотими бляшками в роті; на городищі була найдена частина нагрудного кістяного триптиха з унікальною різьбою руського лицаря у повній зброї за мурами замка (Я. Пастернак «Літописний город Плісненськ», 1948; І. Старчук, «Розкопки на городищі Плісесько», 1955; М. Кучера, «Раскопки городища Плисненск», 1955). *Я. П.*

Плітка, плотиця (Rutilus rutilus Linné), риба родини коропових, довж. до 25 см, вага 100–200 г, іноді до 1 кг; живиться водоростями, дрібними безхребетними. Поширена по всіх р. України, зокрема в гирлах великих р. – Дунаю, Дніпра, Кубані. Пром. риба.

Плодівництво, див. *Садівництво.*

Плодо-городинна промисловість (плодо-овочева пром-сть), галузь харч. пром-сти, що займається переробкою і зберіганням городини, плодів і ягід (сушення, маринування, консервування). На Україні високо розвинена з уваги на наявність сировини, якої особливо багато в Півд. Україні й на Кубані, тому П.-г. п. в цих р-нах найбільше розвинена. Здебільша переважають дрібні форми виробництва; більші підприємства є у Херсоні, Мелітополі, Одесі, Ізмаїлі, Симферополі, Черкасах, Жданові, Джанкої, Бердянському, Ніжені, Ромні; на Кубані у Кримській, Армавірі, Темрюку, Слов'янській. 1963 р. в УССР було 1 411 плодо-городинних консервних підприємств з 50 480 працівниками. Вони виробляли 1960 р. 777,6, 1966 – 1 171,8 (31% виробництва всього СССР) млн умовних банок, у тому ч. 602,3 городинних, 320,1 томатних, 249,4 овочевих.

Див. також *Консервна пром-сть.*

Плодозмінна система, див. *Сівозмінна система.*

Плоскорізьба, див. *Рельєф.*

Плоскуха (Echinochloa P. B.), рід рослин з родини злакових; однорічні трави з волотюватим суцвіттям. На Україні 3 види. Найпоширеніша П. звичайна, просо куряче [E. crus galli (L.) Roem. et Schult.], росте по всій Україні як бур'ян, добра кормова рослина. На Україні сіють як кормову рослину П. хлібну, або пайзу, родом з Китаю та Кореї [E. frumentacea (Roxb.) Link.].

Плоткін Григорій (*1917), поет, драматург і журналіст жидівського походження, родом з Одеси; друкується з 1931 р. Автор зб. публіцистичних віршів з життя комсомолу і сов. армії: «Свіжий вітер» (1934), «Народження весни» (1936), «Лінія вогню» (1948), «Слово солдата» (1958) та ін., віршованої повісти про декабристів «Вісники свободи» (1955) і тенденційно-агітаційних віршів та репортажів з подорожей до Індії й Ізраїлю, антисіоністичної п'єси «Земля обітована» (1960) тощо. Пише також п'єси, лібретта до опер («Честь», «Кармалюк») й оперет, фільмові сценарії.

Плотников Володимир (1873–1947), фізико-хемік родом з Орла, д. чл. АН УРСР (з 1920), чл.-кор. АН СССР (з 1931). З 1899 р. працював у Київ. Політехн. Ін-ті (проф. — з 1910), дир. Ін-ту Хемії АН УРСР (1931—41). Основні наук. дослідження П. присвячені хемії неводних розчинів. Він довів існування щільного зв'язку між електролітичною дисоціяцією і комплексоутворенням у розчинах, експериментально підтвердив хем. теорію розчинів Д. Менделеєва, розробив хемію комплексних сполук алюмінію, вперше здобув металевий алюміній електролізом неводних розчинів при звичайній температурі тощо. Автор бл. 250 наук. праць.

В. Плотников

Плохинський Михайло (1864–1906), історик і архівіст, вихованець Харківського Ун-ту, архівар Харківського Іст.-Філол. Т-ва, дослідник соц.-екон. історії Лівобережної України 17–18 вв. Головніші праці: «Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины» («Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества», III), «Архивы Черниговской губернии» (1899), «Иноземцы в Старой Малороссии», ч. I («Греки, цыгане, грузины», 1905).

Плошевський Володислав (1853–92), актор і театральний декоратор родом з Нижанковичів (Галичина). Дебютував на поль. сцені у Львові, з 1874 р. в театрі *«Руської Бесіди».* Кращі ролі: Франц Моор («Розбійники» Й.-Ф. Шіллера), кн. Валянов («Данишеви» О. Дюма-сина і П. Невського), Лука Лукич («Ревізор» М. Гоголя). Виступав також у комедіях М. Балуцького (Дурницький – «Гуси-гусоньки» і Фуяркевич «Відкритий дім») та в опереті (Ґаспар «Корневільські дзвони» Р. Плянкета).

В. Плошевський

Площанський Венедикт (1834–1902), історик і публіцист москвофільського напрямку, ред. львівської газ. «Слово» (1871–1887); один з гол. обвинувачених у процесі О. *Грабар* (1881); 1887 р. еміґрував до Росії, де був співр. Віленської Комісії «для разбора древних актов» і цензором. Праці з історії Холмщини («Прошлое Холмской Руси по архивным документам и другим источникам», I–II, 1899, 1901; «Акты Холмских судов XVI–XVII ст...», в «Трудах IX Археологического Съезда» та ін.), численні статті про гал. місцевості (про Буськ й ін.; «Некоторые села Галицкой Руси», 1872).

«Плуг», спілка сел. письм. у Харкові з філіями по багатьох м. України, заснована 1922 р. Організаторами «П.» були: С. *Пилипенко*, А. *Панів*, І. *Сенченко*, Г. *Коляда*, І. *Шевченко*. Крім названих, до «П.» входили також С. *Божко*, А. *Головко*, Д. *Гуменна*, Г. *Епік*, Н. *Забіла*, І. *Кириленко*, О. *Копиленко*, В. *Минко*, П. *Панч*, П. *Усенко* та багато ін. «П.» ставив своєю метою «виховання як своїх членів, так і широких сел. мас у дусі пролет. революції, притягнення їх до активної творчости в цьому напрямі». З цією метою ідеолог «П.» С. Пилипенко ставив гол. метою плужанського руху його масовість, що викликало гостру полеміку між С. Пилипенком і М. *Хвильовим*, які обидва стали опонентами в т. зв. літ. дискусії 1925–27 рр.: Хвильовий гостро обвинувачував «П.» у провінційності й «просвітянщині». На час дискусії припадає відхід частини плужан від орг-ції. П. Усенко з частиною комсомольських письм. відокремився, заснувавши окрему орг-цію «*Молодняк*»; І. Кириленко, А. Дикий, Н. Забіла й ін. відійшли до *ВУСПП*. У 1931 р., у зв'язку з колективізацією, «П.» змінив назву на «Спілку пролет.-колгоспних письм.», а рік пізніше, за постановою ЦК ВКП(б) від 23. 4. 1932 був ліквідований. Керівні діячі його були розстріляні або заслані (С. Пилипенко, А. Панів, С. Божко, Г. Епік, В. *Ґжицький* та ін.). Літ. орган спілки – «Плужанин», з 1928 р. – «*Плуг*». *І. К.*

«Плуг», літ.-мист. та критичний місячник Всеукр. спілки сел. письм. тієї самої назви. Виходив у Харкові за ред. С. *Пилипенка*, І. *Сенченка*, А. *Головка*, І. *Кириленка*, Д. *Загула* та ін. У 1925–27 рр. п. н. «Плужанин»; 1928–32 – «П.»; у 1933 р. – останні двоє чисел п. н. «Колгоспна Україна». Крім того, п. н. «П.» вийшов один зб. 1922 р. (ред. С. Пилипенко), у якому вміщено статут Спілки сел. письм., і 3 кн. альманаха цієї ж спілки (1924–27, ред. С. Пилипенко) з бібліографічним показником літ. дискусії 1925–27 М. *Яшека* і бібліографічним показником «Плужанська творчість».

«Плужанин», див. «*Плуг*».

Плужник Євген (1898–1936), поет, нар. на Вороніжчині, в сел. родині. Вчився в Київ. Ветер.-Зоотехн. Ін-ті, потім у Театральному Ін-ті ім. М. Лисенка і, не закінчивши навчання, вчителював на Полтавщині. З першими віршами виступив 1923 р. в ж. «Глобус», пізніше друкувався в журн. «Нова Громада», «Червоний Шлях», «Життя й Революція» та ін. У 1923–28 рр. належав до літ. угрупувань «*Аспис*», «*Ланка*» й «*Марс*». Автор зб. поезій «Дні» (1926), «Рання осінь» (1927) і виданої посмертно в Авґсбурзі на еміґрації «Рівновага» (1948), як також роману «Недуга» (1928). Поезію П., глибоко інтимну і контемплятивну, з нотками песимізму і скепсису, офіц. літ. критика сприйняла вороже, визнаючи її як «лірику болю й безсилої віри» (Ю. Савченко), «ліричні приморозки» (Ф. Якубовський). Зокрема гострого засудження зазнав роман П. «Недуга», що в ньому офіц. критика знаходила «розгубленість», «занепадницькі мотиви й настрої». Дві п'єси П. «Професор Сухораб» (1928) й «У дворі на передмісті» (1929) були друковані тільки в журн.; третя написана 1931—33 рр. під неустійненою назвою («Шкідники», «Змова в Києві», «Брати») не була друкована. Імпресіоністичній творчості П. притаманний щирий ліризм, майстерна поетична мова й досконала форма, що поставило дорібок П. на рівень кращих досягнень укр. поезії 1920–30-их рр. Заарештований разом з ін. укр. письм. у 1934, П. був засуджений 25. 3. 1935 до розстрілу, з заміною вироку на 10 літ ув'язнення на Соловках, де помер 2. 2. 1936. 1966 р. П. реабілітовано й видано його «Вибрані поезії» (1966). *Б. К.*

Є. Плужник

Плющ, прочитан (Hedera L.), рід повзучих здерев'янілих кущів-ліян з вічнозеленим листям з родини аралієвих (прочитануватих). На Україні росте один вид – П. звич., прочитан (H. helix L.), кущ-ліяна з вічнозеленими, шкірястими листками, з повзучими стеблами, що звич. стеляться по землі й рідко підіймаються на дерева (до 12 м). Росте в лісах, на вологих місцях у Зах. Україні; медонос, вживають у нар. медицині. Культивується також як декоративна рослина.

Плющ Василь (*1902), вчений медик та гром. діяч. Нар. у м. Варшаві. У 1931–43 рр. працював в Укр. Н.-Д. Ін-ті Туберкольози у Києві (у 1941–43 рр. проф., наук. керівник та його дир.), одночасно викладач Ін-ту Вдосконалення Лікарів; у 1941–43 проф. Київ. Мед. Інту один з засновників та перший вчений секретар Укр. Наук. Т-ва Фтизіятрів, чл. Тубсекції Вченої Ради Нар. Комісаріяту Охорони Здоров'я, д. чл. НТШ.

В. Плющ

З 1944 р. на еміґрації у Німеччині. П. автор бл. 100 наук. праць з фтизіятрії (про ранню діягностику, методи лікування туберкульози, її клінічні форми та штучний пневмоторакс, функціональну діягностику серцевої та легеневої систем, експертизи працездатности та про туберкульозу старечого віку); більші монографії: «Клиника гематогенно-диссеминированного туберкулеза легких» (1939), «Гематогенно-дисемінована туберкульоза-патогенеза, патанатомія, патфізіологія, перебіг та лікування» (1941), розділ з підручника «Руководство по санаторному лечению туберкулеза», тт. 1—2 (1938), соц. гігени та історії медицини: «Охорона здоров'я в Україні» (1955), «Нариси з історії укр. мед. освіти та науки» (1970) й ін. На еміґрації діяч *ЦПУЕН* (у 1947–53 рр. гол. Головної Ради та Гол. Управи), засновник і гол. Союзу Визволення України на чужині.

Плющ Єфрем (1872–?   ), інж., фахівець по будові мостів і зал. шляхів. 1918 р. за гетьмана П. Скоропадського інспектор Мін-ва Шляхів, за Директорії 1919 – дир. залізниць УНР. На еміґрації в Польщі працював на будові зал. шляхів (застосовуючи вироблену ним методу будови зал. насипів на глибоких болотах), зал. мостів, тунелів тощо. П. – автор ряду праць і винаходів з ділянки зал. будівництва (бетонування у воді, устаткування проти зсування ваґонів з рейок на мостах, водопостачання на малих станціях тощо).

Плющ Олексій (псевд. Дафненко, Дафне-Героденко О.; 1887–1907), письм. родом з Чернігівщини; автор друкованих з 1903 р. в альманахах і газ. віршів, п'єс й оп. у народницькому дусі: «Плач шаленого», «Сповідь», «Записки недужої людини», «Страшна помилка», «В пивниці» та ін., зібраних у посмертному вид. «Твори» (у 2 тт., 1911–12) і повісти «Великий в малім і малий у великім» (видана 1930). Кінчив життя самогубством.

Плющ Павло (*1896), мовознавець родом з Чернігівщини, проф. Київ. Ун-ту, автор праць з історії укр. літ. мови («Нариси з історії укр. літ. мови», 1958), зокрема її періодизації в офіц. дусі, про мову «Енеїди» І. Котляревського, поезій Т. Шевченка, п'єс І. Тобілевича тощо.

Плякат (оголошення, реклама), рід ужиткового мистецтва, в якому гасло (політ., суспільне, торг.-реклямне, мист. та ін.) відтворене в графічній або малярській формі, помножується й поміщується у прилюдних місцях. П. виконується за проєктами мистців, перев. в техніці дереворізу, літографії, офсету, типографії і ротоґравюри. На Україні, близькими до П. можна вважати «тези» Києво-Могилянської Академії, в яких ґравіровані ілюстрації виясннювали богословські й філос. тексти. Реклямні П. появилися на Україні у другій пол. 19 в. Масового поширення політ. П. набув на Україні під час революції 1917 р. Політ.-аґітаційними і пропаґандивними П. користувалися комуністи, вважаючи його одним з гол. жанрів образотворчого мистецтва. Спочатку авторами політ. П. на Україні були рос. мистці. У 1919 р. відкрито у Києві, Харкові й Одесі держ. плякатні майстерні для випуску трафаретним способом «аґітвікон», взорованих на нар. лубку і П. Вони були перев. карикатурного типу, часто спрямовані проти укр. самостійницьких змагань. Темою П. 1920–30-их рр. була відбудова сіль. госп-ва, колективізація й індустріялізація. Під час другої світової війни була відновлена традиція сатиричних «аґітвікон» з часів революції 1917 р., гол. об'єктом критики яких стала нім. вояччина. По війні набули поширення реклямні та кіноплякати. З відомих мистців авторами П. у різні часи були: О. *Хвостенко-Хвостов*, А. *Страхов*, В. *Касіян*, О. *Козюренко*, О. *Довгаль*, В. *Литвиненко*, М. *Дерегус* та ін. На Зах. Укр. Землях і на еміґрації над П., перев. мист. і культ.-пропаґандивного типу, працювали М. *Ковжун*, В. *Баляс*, М. *Левицький*, В. *Цимбал*, П. *Холодний* молодший та ін.

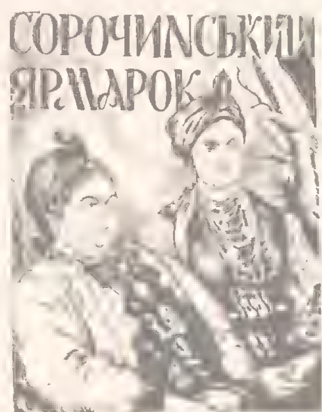

Кіноплякат, роботи В. Кричевського-сина (1928)

Плянк (Planck) Макс Карл Ернст (1858–1947), визначний нім. фізик, творець квантової теорії; нагороджений нобелівською премією (1918); д. чл. НТШ (з 1923).

Плянування, опрацювання програм розвитку нар. госп-ва, культури, освіти, науки й техніки. За допомогою плянів (П.) вищі органи вказують нижчим, що, скільки, коли, де та як продукувати, розподіляти і споживати в держ. і кооп. секторах. У специфічних умовах сучасної України П. є також одним з найважливіших засобів політики КПСС у її керівництві усім життям УССР. П. здійснюється системою органів П. – *Держплянком* СССР і УССР, облплянами та міськими й районовими пляновими комісіями, а також мін-вами і держ. комітетами УССР і СССР та самими підприємствами. Держпляни УССР та СССР у

найвищих інстанціях підпорядковуються Радам Мін. УССР і СССР та відділам торг.-фінансових і плянових органів ЦК КПУ і ЦК КПСС. За виконанням П. постійно наглядають, крім Держпляну, *Центр. Статистичне Управління* (воно збирає й публікує звіти), Держбанк, а також мін-ва й партія.

П. поділяються на три групи. Спочатку є т. зв. «ген. П.» або «прогнози», що охоплюють час на 10–15–20 рр.; числових показників (цілей) у цих П. дуже мало і вони не обов'язкові до виконання. На ген. плянах основані т. зв. «перспективні П.» на 5–7 рр., досить детальні, але й вони тепер не обов'язкові до виконання (обов'язковими були т. зв. «*п'ятирічки*» за Сталіна). Третя група П., т. зв. «щорічні нар. госп-ва П.», розробляються найбільш детально за рік наперед на підставі «контрольних цифр» та поточного виконання П. попередніх рр. Ці П. мають юридичну силу закону і є обов'язкові до виконання. Крім цих трьох груп П., існують ще різні окремі П., що будуються при потребі (напр., 12-річний П. житлового будівництва, 3-річний П. піднесення тваринництва тощо) та різні відомчі (міністерські й заводські) перев. короткотермінові П.

Процес опрацювання П. починається з того, що відділи ЦК КПСС розробляють і подають до Політбюра проєкт директив, що включає гол. спрямування поточної політики та яких 100-200 запляннованих статистичних показників (цілей). Ці т. зв. «основні ланки» майбутнього П. охоплюють найголовніші продукти, розподіл капіталовкладів, робочої сили, темпи зростання окремих галузів та р-нів, місце і реченець будови найважливіших нових підприємств. Їх затверджує Політбюро з урахуванням становища світової політики, потреб оборони і т. п. Ген. та перспективні П., затверджені Політбюром як «Директиви ЦК КПСС», публікуються у скороченій формі, а далі обговорюються і схвалюються на черговому з'їзді КПСС, після чого їх публікують як резолюції з'їзду. Щорічні директиви Політбюро затверджує самостійно. і вони не публікуються. Затверджені директиви й резолюції передаються далі до Ради Мін. СССР та Держпляну СССР, де методою побудови балянсів (див. нижче) вони розробляються на детальні «контрольні цифри», спрямовані на здійснення «основних ланок» П., і надсилаються нижчим інстанціям: органам П. та мін-вам. Рада Мін. і Держплян УССР одержують ту частину контрольних цифр, що стосується України, деталізують їх, розподіляючи їх по мін-вах, областях та окремих підприємствах і надсилають далі нижчим інстанціям. Ці останні відправляють назад до Держпляну УССР та до союзних мін-в свої зауваження, пропозиції й т. зв. «заявки», що стосуються їхніх частин контрольних цифр. У Держпляні й Раді Мін. УССР всі ці зауваження й побажання знову об'єднуються в проєкт П. для всієї УССР, і його надсилають до Москви. Держплян УССР бере участь у П. підприємств та установ, що безпосередньо чи посередньо підлягають мін-вам УССР (включно з союзно-респ.) у таких галузях, як вугільна, нафтова, електрична, метал., хем., легка й харч. пром-сть, будівництво, сіль. й ліс. госп-во, автотранспорт, культура, освіта й наука. Підприємства союзної підлеглости у цих галузях, а також цілком всесоюзні галузі (машинобудування, оборонна пром-сть, зал. і морський транспорт, зовн. торгівля й банківництво) плянуються безпосередньо союзними мінвами й Держпляном СССР, а Держплян УССР може тільки вносити щодо них свої пропозиції.

Проєкти П., що надійшли з нижчих інстанцій, об'єднуються в Держпляні СССР і в Раді Мін. СССР і тут остаточно схвалюються. Після цього Верховна Рада СССР проголошує остаточний проєкт П. законом. Це саме робить з своєю частиною П. Верховна Рада УССР. Далі П. надсилаються виконавцям.

Майже у всіх П., що охоплюють весь СССР, Україна та її екон. р-ни виділяється як окрема територіяльна одиниця. Цим самим з Москви керується все екон., соц. й культ. життя України. У щорічних П. є такі гол. розділи: пром. виробництво; сіль. госп-во; транспорт і зв'язок (включаючи показники товарообміну між УССР й ін. респ.); територіяльне розміщення виробництва; капіталовклади й нове будівництво (також культ. об'єктів); техн. проґрес, норми постачання й споживання; робоча сила, кадри, оплата праці; життєвий рівень населення; внутр. торгівля; соц.-культ. міроприємства; прибутки й кошти виробництва і розподілу; ціни й тарифи; заг. балянс нар. госп-ва (в тому ч. *нац. дохід* та суспільний продукт). З'єднаний фінансовий П. (включаючи бюджети) розробляє й виконує Мін-во Фінансів. Окремий П. має також Мін-во Зовн. Торгівлі СССР.

Усі П. будуються за методою балянсів у фізичних вимірах (у натурі). Балянс будь-якого продукту складається з запляннованих поставок окремих продуцентів, імпорту й запасів, з одного боку, та розподілу цього продукту поміж окремими споживачами, експорту й поповнення запасів — з другого. Якщо запляноване споживання перевищує можливості продукції, будуються нові підприємства чи побільшується потужність існуючих. Розподіл ведеться за принципом пріори-

тету, що його визначає поточна політика КПСС; на першому місці стоять завжди «основні ланки» П. Досі настанови були такі: пром-сть повинна розвиватися швидше за сіль. госп-во, важка пром-сть — швидше за легку, а в ній — найшвидше машинобудування й хем. пром-сть, себто оборонні галузі; т. зв. сх. р-ни СССР (Урал, Сибір) повинні розвиватися скорішим темпом, ніж зах. Галузі, що мають пріоритет, одержують капіталовклади, робочу силу й ін. ресурси у першу чергу, а що лишиться — одержує решта; у них заробітна платня вища, ніж у ін. У постачанні споживчих товарів і в житловому будівництві великі м. мають пріоритет перед малими м. й с.

Методою балянсів свідомо обмежується нар. споживання (все, що таким ч. заощаджується на споживанні, скеровується на прискорений розвиток неспоживчих галузів) і централізовано плянується розподіл 10–15 000 найголовніших видів сировини, машин та готових товарів (т. зв. «фондовані товари»), а також фахової робочої сили й усіх фінансів. Розподіл «нефондованих товарів» плянується децентралізовано місц. органами П. Найважливішою рисою балянсової методи П. є те, що вона накладає на все тверді обмеження: поза П. ніякої важливої продукції ніде леґально дістати не можна, вона не продається, а чорний ринок карається законом. Грошовий попит споживачів береться до уваги при розподілі тільки у межах, визначених балянсами в натурі. Метода балянсів застосовується також і в П. культури; напр., папір є «фондованим» товаром, і його одержують насамперед ті в-ва, що мають пріоритет.

Балянси майже ніколи не публікуються, а тексти П., що оголошуються в пресі, дуже скорочені й суворо цензуровані. Детальні статистичні дані існують тільки у таємних «додатках» до законів про П., але й у них подаються не всі гол. балянси. Навіть чл. Верховної Ради не знають усіх деталів П. Тому існує підозра, що методою балянсів плянується екон. експлуатація та дискримінація окремих респ., секторів і національностей. З офіц. преси відомо, напр., що з 1960 р. у з'єднаному фінансовому П. визначається розмір фондів, які одні респ. передають безкоштовно ін. через союзний бюджет; з 1962 р. в П. навчання й розподілу фахових кадрів визначається кількість фахівців, що скеровуються на працю з однієї респ. до ін. В П. нар. освіти і культури фінансові, матеріяльні й людські ресурси розміщуються й розподіляються за нац. ознакою шкіл, бібліотек, клюбів, театрів, програм телебачення тощо. Нац. «квоти», «проценти» й т. ін. є пляновані згори.

Методика й теорія П. в СССР ще не є досконалі. Міжгалузеві й міжрайонні балянси тільки тепер починають вперше розроблятися, а математичні моделі П. ще тільки дискусійно обговорюються. У рішеннях партії є ще багато сваволі, а в Держпляні СССР постійно точиться боротьба поміж різними групами, що представляють різні відомчі й місц. інтереси. Сов. П. сильно відрізняється від П. в ін. країнах, як соц. (напр., Юґославія чи Китай), так і капіталістичних (напр., Франція чи Японія).

Сучасні методи П. виникли за Сталіна. Клясичний марксизм вважав, що П. потрібне для того, щоб уникати *криз* перепродукції, що властиві вільноринковій економіці, і тому П. за соціялізму мало б не форсувати продукцію, а, навпаки, розподіляти її між споживачами. П. ж в СССР мають за мету максимальне зростання продукції коштом споживання, бо СССР все ще є порівняно відсталою країною.

Серед укр. соціялістів ідея П. ніколи не була популярна, бо між ними переважав кооп. напрям (М. *Туган-Барановський* та ін.), тобто — соціялізм ринковий. Натомість у Росії П. було популярне не тільки серед большевиків, а й серед меншовиків (П. Маслов, С. Струмілін, Ю. Ларін й ін.) і навіть серед видатних буржуазних економістів (М. Боґолепов, І. Озеров). З-поміж небагатьох українців у Держпляні СССР працював Г. *Гринько*, який був одним з чотирьох авторів першої п'ятирічки СССР; його кн. про першу п'ятирічку вийшла у перекладі на ряд евр. мов.

На Україні серед перших пляновиків відзначалися: В. Акуленко, видатний максималіст, теоретик екон. зростання, автор концепції «Основних ланок»; Я. Діманштейн, оборонець розвитку укр. металюрґії на противагу рос. Кузнецькому басейнові; І. Дашковський, опонент рентабельности, лівий екстреміст (троцькіст) у Держпляні УССР; бухарінець С. Ратнер, економіст-теоретик, що обстоював процент на капіталовклади як засіб раціоналізації; П. Фомін, який ще у 1927 р. закликав до створення нової науки «екон. інженерії», тобто сталінського П.

Укрдержплян до 1932 р. публікував важливі наук.-статистичні дослідження різних аспектів укр. нар. госп-ва, які потім ставали основою побудови різних П. М. ін. М. Шафір провів тут і опублікував (1925) обчислення бюджетно-фінансових стосунків поміж УССР і СССР, встановивши, що існує дефіцит на користь СССР; на цій підставі М. *Волобуєв* обвинувачував Москву в екон. колоніялізмі на Україні. Г. Бурштейн вперше зробив оцінку основного капіталу за 1925—27 рр. У 1926—28 рр. Укрдержплян розробив кілька варіянтів першої п'ятирічки для УССР, які Держплян СССР потім відкинув, як такі, що нібито суперечили інтересам всього СССР. У 1933 р. наук. публікації в Держпляні УССР було припинено аж до 1962 р., коли було створено *Н.-Д. Екон. Ін-т Держпляну* УРСР. Відтоді наук. діяльність Держпляну УССР позначається деяким пожвавленням дискусій і критики.

Література: К у р с к и й А. Материальные балансы. М. 1940; Б р а г и н с к и й Б., К о в а л ь Н. Организация планирования народного хозяйства СССР. М. 1954; К о л д о м а с о в Ю. Метод материальных балансов в планировании народного хозяйства. М. 1959; Г у р о в и ч М. Планування нар. госп-ва СССР на сучасному етапі. К. 1960; К о л о д н и й М., С т е п а н о в А. Планирование народного хозяйства СССР. К. 1963 і 1968;

Уринсон М. Планирование народного хозяйства в союзных республиках. М. 1963; Oxenfeldt A., Holubnychy V. Economic Systems in Action. Нью-Йорк 1965; Хилюк Ф. Наукові основи народногосподарського планування. К. 1966; UNESCO—IIEP, Education Planning in the USSR. Париж 1968; Госплан СССР. Методические указания к составлению государственного плана развития народного хозяйства СССР. М. 1969.

В. Голубничий

Плятан (Platanus L.), єдиний рід родини плятануватих. Однодомні дерева з блідуватою корою, яка відпадає широкими платівками; квітки одностатеві, зібрані в кулясті, голівчасті суцвіття, плід – горішок. На Україні як декоративні дерева вирощуються зрідка, бо П. вразливі на морози. П. кленолистий (P. acerifolia Willd.), до 20 м заввишки, П. зах. (P. occidentalis L.) до 40 м, П. сх. (P. orientalis L.) до 30 м заввишки.

По Ліна, псевд. Горенштейн Поліни (1899–1948), балерина і скульптор, родом з Катеринослава, училася в студії Е. *Блох* у Харкові, на скульптурному відділі Вищої Художньої Техн. Майстерні та у Вищих хореографічних майстернях у Москві. З 1924 р. – балерина у київ. театрі. 1934 р. втратила зір і відтоді працювала як скульптор; її роботи перев. присвячені танцю («Танцювальна сюїта», «Танок з покривалом», «Танці народів СССР») і портретові.

Побережник (Calidris), рід птахів ряду куликоподібних; довж. тіла 14–24 см. вага 20–120 г. На Україні на перельотах зустрічається 5 видів: П. червоногрудий (C. testacea Pall.), П. чорногрудий (C alpina L.), П. малий, кулик-горобець (C. minuta Leisl.), П. білохвостий (C. temminckii Leisl.) і П. ісляндський або великий (C. canutus L.). П. – об'єкт спортового полювання.

Побір, див. *Данина*.

Пободайло Степан († 1654), військ. діяч Хмельниччини родом з Чернігівщини. До 1648 був на військ. службі у А. *Киселя*, 1648 р. перейшов на бік Хмельницького й брав участь у багатьох битвах. Сотник Чернігівського полку (1651), полк. чернігівський і наказний гетьман сіверський (1651) та всього Лівобережжя (1652). Противник *Білоцерківської угоди* (1651), чинив опір поль.-лит. військові на Чернігівщині в 1652; знову полк. чернігівський (1652–54). Брав участь у переговорах з Москвою в Переяславі 1654 й у війні за Білорусь 1654 р., де й загинув під Старим Биховом. На власні кошти відбудував Чернігівський Троїцько-Іллінський манастир і був там похований.

Побузьке (V–10), с. м. т. Голованівського р-ну Кіровоградської обл. над р. Богом; 3 600 меш. (1965); нікльовий комбінат, харч. пром-сть. Засноване 1959 р.

«Побут», ж., періодичний орган Всеукр. Етногр. Т-ва у Києві. Виходив у 1928–30 рр.; в складі ред. колегії були: О. *Малинка*, А. *Онищук*, Н. Малеча; вийшло 7 чч.

Побутовий жанр, див. *Жанрове малярство*.

Поваженко Іван (*1901), ветер. хірург родом з Черкащини; з 1939 р. проф. Укр. С.-Г. Академії. Праці присвячені питанням військ.-польової ветер. хірургії, захворювань суглобів, методам операцій у тварин, удосконаленню знеболювання тощо. Підручники: «Основные вопросы ветеринарной военно-полевой хирургии» (1944), «Общая ветеринарная хирургия» (1961; укр. мовою – 1962).

Поварницин Володимир (1899–1962), ботанік родом з Вятки, чл.-кор. АН УРСР; з 1945 р. проф. Київ. Лісогосп. Ін-ту, з 1951 – Укр. С.-Г. Академії. Праці присвячені типології лісів, принципам клясифікації і четвертинній історії лісів, геоботанічному районуванню, акліматизації деревних порід. Серед ін.: «Ліси Укр. Полісся» (1959), праці про ліси Закарпаття, соснові й вільхові ліси УССР та ін.

Повитиця (Cuscuta L.), рід паразитних рослин з родини берізкуватих. На Україні росте 11 видів. Найпоширеніші: П. евр. (C. europaea L.), паразитує на дикоростучих зіллястих рослинах (кропиві, хмелі), іноді на кущах і деревах; П. льонова (C. epilinum Weiche.) – на посівному льону, відома з ліс. і лісостеп. р-нів; П. конюшинна (C. trifolii Babingt.) – на бобових рослинах, часто на посівній конюшині, відома з ліс. р-нів і Лісостепу.

Повій (Lycium L.), рід багаторічних рослин з родини пасльонуватих. На Україні росте один вид – П. звичайний (L. barbarum L.), в культурі або здичавілий, кущ до 3 м заввишки. Іноді використовується для живоплотів; медонос.

Повір'я, рел. у своїй основі прояви нар. світогляду, відповідно до яких простолюддя, а то й освічені люди нормували або ще й досі нормують свою поведінку чи ставлення до різних явищ космічного й земного життя в переконанні, що вони мають вплив на долю людини. П. передаються або нар. традицією, або витворюються на основі анімізування явищ природи й духового життя (напр., душ померлих людей), а то й речей, як також в наслідок психічних переживань, ілюзій, галюцинацій, снів.

В укр. нар. духовості П. охоплюють майже всі явища і предмети навколишнього світу й життя. Широко розвинуті П., пов'язані з Сонцем, Місяцем, зорями. Існують багаті й різнородні П. про атмосферичні явища (хмари, бурю, грім, вітер, веселку), численні з них стосу-

ються дій і впливу вогню, води, землі, каміння, рослин, тварин і птахів, як також різних речей, зроблених людиною. Окремий цикл П. пов'язаний з виглядом людини (її зором, словом, віддихом) і з важливішими подіями в її житті – народженням, одруженням, похороном. Укр. нар. П., між ними такі, як про блудні вогні, цвіт папороті, вовкулаків, чарівників, відьом, уроки і багато ін., стали мотивами багатьох творів укр. й ін. слов. літератур. П. тісно пов'язані з нар. *мітологією* і *демонологією*.

Повість, жанр прози, відомий лише у слов. народів, бо зах. евр. поетика не знає ні цього терміну, ні відповідного йому ін., поділяючи всю прозу на романи, новелі й оп. На Україні у старокиїв. часи П. називали кожен повістувальний твір від оп. до літопису («Повість временних літ»). У першій пол. минулого в. П. називали звич. оп. (оп. Г. Квітки-Основ'яненка).

У сучасному розумінні П., що стоїть між оп. і романом і часто може постати з розгорнутого оп. («Босяк» В. Винниченка) або з недорозвиненого роману, – це епічний твір, більший від оп., але менший від роману, з невеликим числом персонажів і однією сюжетною лінією, що змальовує один бік життя. Найчистішими зразками П. як жанру вважаються «Тарас Бульба» М. Гоголя і «Fata morgana» М. Коцюбинського. За тематикою розрізняють П. іст. («Чорна Рада» П. Куліша), іст.-пригодницьку («Захар Беркут» І. Франка), пригодницьку, біографічну й автобіографічну («Зачарована Десна» О. Довженка), побутову (майже всі П. укр. прозаїків минулого в.), соц. («Голодна воля» П. Мирного) й соц.-психологічну, сатиричну («Катастрофа» В. Дрозда), екзотичну, любовну, еротичну і т. д. За сов. часу найбільшого поширення набрав жанр виробничої П., гол. дія якої зосереджується на виробництві – на фабриці, зав., шахті, в колгоспі. У повоєнні рр. О. Довженко став творцем специфічно укр. жанру – кіноповісти («Україна в огні», «Повість полум'яних літ» та ін.). *І. Качуровський*

Повість Временних Літ, див. *Літописи*.

Повість про Акіра Премудрого, повчальна повість з авантурницьким казковим сюжетом, що містить багато дотепних висловів і прислів'їв, які почасти увійшли в укр. фолкльор. В укр. перекладі не пізніше 12 в. (з грец. або сирійської мови).

Повіт, адміністративно-територіяльна одиниця, яка на укр. землях існувала з другої пол. 14 в. – спершу в Польщі, пізніше у В. Князівстві Лит. З другої пол. 16 в. поділ на П. став підставою адміністративно-територіяльного поділу на всіх укр. землях в Речі Посполитій; П. був як адміністративною, так і судовою територіяльною одиницею. На чолі П. стояв пов. *староста*. 1772 р. на укр. землях, які входили до складу Речі Посполитої, було 27 П. і земель.

На Гетьманщині поділ на П. (при збереженні полкового й сотенного устрою) був введений у 1760-их рр., у зв'язку з суд. реформою гетьмана К. Розумовського. З 1782 р. П. стали тут також адміністративними й фінансовими одиницями. Дещо раніше (після 1775 р.) пов. система була заведена на Слобожанщині й на Півд. Україні, а в 1790-их рр. поширена також на Правобережжя. Адміністративну і поліційну владу в П. здійснював пов. *ісправник* (справник); органами станового самоврядування були пов. дворянські зібрання й вибрані ними пов. «предводителі» дворянства (*маршалки*), земського самоврядування (з 1860-их рр.) – пов. земські зібрання та пов. земські управи (див. *Земства*). На укр. землях в Рос. Імперії 1913 р. було 126 П. («уєздов»), у тому ч. на території, яка згодом увійшла до складу УССР - 99.

У Галичині й на Буковині за австр. часів на чолі П. стояли старости, органами пов. самоврядування були пов. ради і пов. виділи, очолювані пов. маршалками (див. ЕУ 1, стор. 497). У 1914 р. у Галичині було 59, на Закарпатті – 34, на Буковині – 10 П.

Поділ на П. залишився й в Укр. Державі; на Зах. Укр. Землях до 1939 р. (у складі Польщі, Чехо-Словаччини й Румунії). Натомість на укр. землях в СССР у 1924–25 рр. (на Вороніжчині й Курщині 1929) поділ на губ. і пов. замінено поділом на округи (згодом обл.) і р-ни (див. *Адміністративно-територіяльний поділ укр. земель*).

Повітова Військова Команда ЗУНР, тилова військ. установа, підпорядкована *Окружній Військ. Команді*, на терені пов. мала такі самі завдання, як ця остання.

Повітові Союзи Кооператив, див. *Ревізійний Союз Укр. Кооператив*.

Повітові школи (П. училища), початкові школи підвищеного типу в пов. і губ. м. Рос. Імперії (в тому ч. і на Україні), засновані 1804 р. з метою готувати учнів різних станів до вступу в гімназії; у дворічний курс навчання входило багато предметів; П. ш. підлягали директорам гімназій. За статутом з 1828 р. зв'язок П. ш. з гімназіями перервано, їх перетворено на трикласні, призначені в основному для дітей купців, ремісників й ін. міщ. м.; при П. ш. створювалися курси, які давали початкову проф. освіту. З 1872 р. П. ш. реорганізовано на *міські школи*.

Повітряний транспорт, див. *Авіяція* і Доповнення.

Повне Зібрання Руських Літописів (Полное Собрание Русских Летописей – ПСРЛ), багатотомова серія з публікаціями укр. і рос. літописів. Публікування літописних списків і зводів розпочато із створенням у Петербурзі 1834 р. Імператорської Археографічної Комісії, заходами якої видано до 1922 р. 24 тт.; з 1923 р. П.З.Р.Л. виходить у вид. АН СССР. У заг. за 1841–1968 рр. видано 31 том. Як перший т. П.З.Р.Л. вийшов *Лаврентіївський літопис* (1846), у другий т. увійшов *Іпатський літопис* (1843); обидва перевидані востаннє 1962 р. У 16 т. видано було «Летопись Авраамки» (1889), а у 17 т. – «Западно-Русские летописи» (1907).

Повноголос, умовний термін, запроваджений М. *Максимовичем* на означення укр. і сх.-слов. звукосполучень *оро*, *ере*, *оло*, *еле* між приголосними, що розвинулися в сер. 9 в. з первісних спільнослов. сполучень *ор*, *ер*, *ол*, *ел* між приголосними, при чому *ел* дало *еле* під т. зв. циркумфлексною інтонацією, а *оло* під акутовою: корова, берег, болото, велетень, моло́ти. У півд.-слов. мовах, чес. і словацькій П. відповідають звукосполучення *ра*, *рѣ*, *ла*, *рѣ*, у решті зах.-слов. мов *ро*, *ре*, *ло*, *ле*. В укр. мові о та е повноголосних груп не переходять в *і* в закритому складі за винятком тих випадків, коли вони мали т. зв. новоакутову інтонацію (мороз, берег, але борода́ – родовий множини бо́рід).

Повоз, держ. повинність на Русі-Україні, що її населення відбувало кн.; у вужчому розумінні – обов'язок постачати підводи для держ. потреб. П. існував також у Галичині під Польщею у 14–15 вв.; з кін. 15 в., замість підвод, з селян стягали «повозні гроші».

Поворозник Гнат (*1895), гром. діяч у Канаді, куди прибув 1927 р. з Галичини, підприємець; діяч *Укр. Стрілецької Громади й Укр. Нац. Об'єднання*, през. в-ва «*Новий Шлях*», засновник та довголітній през. м'ясної фірми «Essex Packers» у Гамілтоні.

Поворотний тиф, див. *Тиф*.

Повстанський рух на Україні 1918–22 і пізніших рр., масовий збройний рух укр. селянства і частково робітництва, спрямований на захист соц. здобутків революції, зокрема права на вільне володіння землею й засобами виробництва, проти реставраторів старого ладу і чужих окупаційних режимів на Україні, за нар. владу і далі за нац. і соц. самовизначення укр. народу. Спершу обмежений своїм соц. спрямуванням й анархістський своїм характером, П. р. на У. набирав поступово все більше нац. змісту и оформився у виразну політ. визвольну боротьбу укр. народу.

Стихійний у своїй основі П. р. на У. не був об'єднаний в ініціятиві й виявах, не мав одного керівного центру і одностайного пляну дій. Неустійнені були також його ідеологічні й програмові засади і спрямування. Тільки в окремі періоди боротьби виявилася перевага певних ідеологічних настроїв, базованих на принципах самовизначення і незалежности укр. нації. Ідеологія і мета П. р. на У. з'ясовувалися спорадично у заявах керівників-отаманів, у їх відозвах, наказах, маніфестах, зверненнях чи листах до населення України, окремих пов. чи округ, до уряду УНР, окупаційної влади й ін. повстанських груп чи з'єднань.

Однією з характеристичних ознак П. р. на У. була його нескоординованість, недостатній зв'язок окремих повстанських з'єднань і загонів з тодішніми укр. політ. і військ. центрами та поміж собою, особисті амбіції й дії на власну руку окремих отаманів, що дістало назву т. зв. отаманії (отаманщини) і виявлялося інколи у творенні місц. (волосних або сіль.) «республік», як, напр., *Пашківська волость*, махнівське *Гуляй-Поле* тощо, які боролися проти кожної влади і не визнавали нікого й нічого. Дії окремих повстанських загонів супроводилися деколи виявами бандитизму, погромництва тощо.

Основною орг. формою П. р. на У. були місц. (сіль., волосні) й пов. повстанські відділи, групи, загони, які обороняли здебільша своє село чи найближчі околиці, спираючися на прихильне до них населення. У разі потреби координували (або й об'єднували) свої дії з сусідніми групами або загонами для спільних бойових дій, проводячи мобілізацію у своїх р-нах для поповнення основних відділів. Не мавши постійного і одного провідного центру, повстанські орг-ції створювалися і діяли з власної ініціятиви. Тому у політ. тактиці повстанців (П.) були чималі розбіжності. Вирішальну ролю відогравала особа керівника відділу – загону, що ним ставали не тільки військовики, але часто й учителі, кооператори, службовці, селяни, студенти, інколи й свящ. Отаман був вождем, організатором, політиком і адміністратором, представником нац. і соц. інтересів певної місцевости чи округи. Його помічником був начальник штабу, здебільша військ. фахівець. Стратегія й тактика повстанських загонів й успішність їх дій залежали від кваліфікації їхніх отаманів і начальників штабів, їх енергії й ініціятиви. Багато з-поміж них було політ. зрілими, досвідченими у гром. житті людьми. Дехто, ставши керівником П., організовував військ. операції ширшого маштабу, не раз з участю

багатьох тис. П., здобуваючи своїми перемогами й успіхами широку популярність серед населення (М. *Григоріїв*, М. *Шинкар*, Д. *Зелений* (Терпило), Ю. Божко, Маруся *Соколовська*, Ю. Мордалевич, Ю. *Тютюнник*, А. *Гулий-Гуленко*, Я. *Шепель*, *Ангел*, Сагайдачний, Залізняк та ін.). Дехто з повстанських отаманів намагався відродити у військ. побуті, одязі, озброєнні й тактиці традиції укр. козацтва.

Базою П. р. на У. було село, яке підтримувало П. морально, постачало їх харчами, частково одягом, взуттям і приміщеннями. Зброю, військ. виряд і одяг П. здобували самі під час боїв з ворогом чи з запасів по містах, найчастіше при відступі окупаційних військ. П. одержували також зброю та стріливо і від місц. населення, що здобувало їх під час розвалу рос. армії.

П. р. на У. почав діяти ще в добу Центр. Ради. Його зародками стали організовані з 1917 р. здебільша з селян добровільні збройні формації для самооборони и охорони ладу та спокою перед збольшевізованими військ. частинами та демобілізованими вояками, які поверталися з фронтів, відомі п. н. *Вільного Козацтва*. Творені гол. на Київщині з ініціятиви і з лав цих формацій. сел. загони Таращанського і Звенигородського та також Уманського пов. брали участь у боротьбі проти моск. військ М. *Муравйова* під час їх походу на Київ у січні-лютому 1918 р. Вони між ін. ліквідували больш. адміністрацію у Звенигородському пов. Підтримуючи зв'язок з військ. з'єднаннями Центр. Ради і допомагаючи їм, ці сел. загони діяли в больш. тилу до квітня 1918 р.

Натомість намагання больш. елементів викликати за прикладом Петрограду, з допомогою збольшевізованих здебільша не укр. військ. відділів, больш. повстання в Києві 11–13 листопада 1917 р. не вдалося. Також невдачею закінчилося розпочате з доручення сов. уряду больш. повстання в Києві 29–30 січня 1918 р., центром якого був Арсенал. Воно було ліквідоване військами Центр. Ради під проводом С. Петлюри ще перед підходом до Києва больш. військ. з'єднань, висланих з Москви і Петрограду.

Численні сел. заворушення й повстання на Україні почалися в добу Гетьманщини, гол. через намагання нім. і австро-угор. військ та гетьманського уряду відродити подекуди дорев. порядки (зокрема наказ фельдмаршала Г. *Айхгорна* повертати поміщикам відібрані у них селянами маєтки, платити їм відшкодування, скасування зем. комітетів, стягнення з сіл великих контрибуцій, каральні експедиції й репресії). У відповідь на це уже з травня 1918 р. на Україні почали вибухати сел. повстання – найсильніше на півд. Київщині (Таращанський, Звенигородський, Уманський, Сквирський і Канівський пов.), якими керував есер-боротьбіст М. Шинкар, за Центр. Ради начальник Київ. Військ. Округи. Окремі повстанські загони нараховували по кілька тис. На Таращанщині й в сусідніх пов. повстало майже все чоловіче населення; після ліквідації нім.-гетьманських каральних експедицій там була тимчасово встановлена укр. адміністрація, яка посилалася на Центр. Раду. Придушити цей сел. збройний рух німцям вдалося тільки в кін. серпня 1918 р. після боїв, що в них брав участь з нім. боку корпус війська.

У заг. повстанні, яке відбулося з ініціятиви *Укр. Нац. Союзу* і під проводом Директорії у листопаді 1918 р. брали участь маси сел. П. Крім соц. мотивів, зокрема зем. питання, гол. приводом до цього повстання було створення рос. по суті уряду С. *Гербеля* та проголошення гетьманом П. Скоропадським декрету про федерацію з Росією. Організована з участю понад 100 000 П. облога Києва (15. 11. 14. 12. 1918) закінчилася перемогою і здобуттям столиці України. Після об'єднання України під владою Директорії УНР з повстанських мас організовано більші й менші військ. відділи, які в силі бл. 40 000 вояків становили основу новоствореної реґулярної Армії УНР.

Одночасно з укр. повстанням проти німців і гетьмана П. Скоропадського у деяких р-нах України, напр., на Звенигородщині, Таращанщині, у Ніжені, спалахнули організовані больш. елементами партизанські збройні виступи. Ширшого значення й засягу вони не мали і по двох місяцях спорадичних боїв вже у липні-серпні 1918 р. ці больш. партизанські загони перейшли на територію Росії (РСФСР) та влилися у формовані там сов. дивізії. У заг. листопадовому повстанні вони участи не брали.

У різні періоди укр. революції большевики намагалися використовувати інколи підступом чи й провокацією П. р. на У. для своїх, зокрема пропаґандивних цілей.

У пол. січня 1919 р. деякі з більших повстанських груп, які брали участь у повстанні проти гетьмана П. Скоропадського й німців, між ними загони отаманів Д. Зеленого й М. Григор'єва, перейшли – частково під впливом боротьбістів (див. *Укр. Партія Соціялістів-Революціонерів Комуністів-Боротьбістів*) – на бік большевиків і разом з ними або й самі вели бойові операції проти військ УНР. У квітні-травні 1919 р. обидва отамани зірвали з большевиками і, очолю-

ючи великі групи П., повели боротьбу проти окупаційного рос.-больш. режиму.

Одну з найбільших повстанських груп тоді й пізніше до 1921 р. очолював Н. Махно, керівник анархістського П. р., відомого п. н. махнівщина (див. *Махно* і *Махнівщина*). Тереном його дій була гол. Катеринославщина. Об'єднуючися з ін. повстанськими групами, то з большевиками, то з УГА, Махно вів бої й проти німців та гетьмана, і проти Директорії, і проти Денікіна, а, порвавши з большевиками, також і проти них. Цей рух визначався безоглядністю і спеціяльною партизанською тактикою та технікою бойових операцій. Подекуди він вилився в погроми, грабіжництво й ін. вияви бандитизму.

Після поновного больш. наступу на Україну у березні-червні 1919 р. розгорнулася широка хвиля протибольш. повстань. Вона була спричинена грабіжницькою екон. політикою моск. большевиків, спрямованою на знищення незалежности й добробуту укр. селянства. терором *ВЧК*, примусовими реквізиціями й вивозом хліба, цукру, м'яса в Росію. Цей рух оформлювався й поширювався під нац.-політ. гаслами: проти чужинецької влади, проти моск. комісарів і їх терору, за справжню нар. владу, за дійсні ради працюючих, проти диктатури рос. компартії. Керівники цього руху належали здебільша до УПСР і партії незалежних соціял-демократів, які стояли на позиціях рад. форми влади в незалежній Укр. Рад. Республіці.

На поч. квітня 1919 р. представники згаданих партій домовилися в Києві щодо орг-ції й керівництва заг. повстанням проти большевиків і створили: *Всеукр. Рев. Комітет, Гол. Повстанську Раду* і Гол. Повстанський Штаб під проводом незалежного соціял-демократа Ю. *Мазуренка* і соціял-революціонера О. Малолітка (отаман *Сатана*). У відозвах і наказах ці повстанські орг-ції закликали селян і робітників не підтримувати «окупантів та спекулянтів на комунізмі», усунути сов. уряд Х. Раковського та творити незалежну Укр. Соц. Республіку. Одночасно вони засуджували переговори Директорії з франц. й ін. «імперіялістами». Осідком Гол. Повстанського Штабу було м. Сквира. Тереном дій отамана Зеленого (Д. Терпила) після його розриву з большевиками стали Київщина і Полтавщина. Осідком його штабу — *Холодний Яр.* Визнавши Директорію, як верховну владу України, отаман Зелений у серпні 1919 р. співдіяв з частинами УГА у поході на Київ. Ще раніше на півдні України діяв отаман М. Григоріїв на чолі повстанських з'єднань в силі понад 10 000 (начальником його штабу був Ю. Тютюнник). У березні й квітні 1919 р. він відкинув антантські десанти з Херсону, Миколаєва й Одеси. Відмовившися від співдії з большевиками, М. Григоріїв в універсалі до укр. народу виступив за справжню нар. владу — проти диктатури сов. уряду Х. Раковського й оголосив війну большевикам. У листі до гол. уряду УНР з 28. 6. 1919 Григоріїв і його штаб заявили, що 90% населення України не визнає диктатури больш. партії й уряду і що для боротьби з ними він має 21 повстанський загін, 4 полки піхоти, 2 000 кінноти і до 300 кулеметів. У той же час, у червні 1919 р., Гол. Повстанський Штаб під проводом Ю. Мазуренка послав Х. Раковському ультиматум з вимогою передати владу повстанським рев. комітетам та вивести моск. військо з України. Силу П. р. у першій пол. 1919 р. встановили в цифрах самі ж сов. провідні діячі того часу. Х. Раковський у вид. «Борьба за освобождение деревни» (1920) подав, що між 1 квітня і 15 червня на Україні було 328 повстань проти сов. влади. Командувач сов. військ. В. Антонов-Овсеєнко ствердив у своїх «Записках ...», що у квітні й травні 1919 р.: «Тільки в одній київ. губ. було зв'язано боротьбою з бандитизмом до 14 000 багнетів, у Чернігівській — до 2 500, у Подільській понад 3 000, у Волинській до 600. Всього 21 000. З того ч. фронтових до 7 500 багнетів при 20 гарматах, 140 кулеметах і 3 бронепоїздах»; він писав про «поголовне повстання на Україні», про «великий підйом духа в сел. масах» та про те, що «селянство виступило суцільною масою».

Під час розгортання цього протисов. П. р. тодішній уряд Директорії УНР і керівники соц. партій розпочали об'єднувати й координувати П. р. на У. проти сов. окупантів, намагаючися м. ін. усунути ідеологічні різниці між П., що розбивали єдність цього руху. Уряд УНР в окремій декляраціі з квітня 1919 р. вітав усі соц. партії й селян та робітників, що повстали по той бік фронту. Після розпочатих Армією УНР у травні 1919 р. воєнних операцій у напрямі на Проскурів і Кам'янець Подільський уряд УНР у зверненні до народу 18 травня підкреслював бажання з'єднати збройні сили УНР з силами повсталих селян та робітників. Під час зустрічі представників ЦК УСДРП й УПСР, прибулих з Києва до осідку уряду УНР в кін. травня 1919, як уповноважених Всеукр. Рев. Комітету, досягнено порозуміння в справі об'єднання сил Комітету й уряду УНР. На підставі угоди з 9 червня до уряду увійшли 2 представники ЦК УПСР — Д. *Одрина* і Т. *Черкаський.*

Поповнений представниками УПСР і *Сел. Спілки* й переформований в наслідок цього порозуміння Всеукр. Рев. Комітет розпочав в кін. червня бойові дії в напрямі на Кам'янець Подільський для зв'язку з військами Директорії. У пол. липня П. прорвали б. Жмеринки больш. фронт і 18 липня Гол. Повстанський Штаб прибув з військом до Кам'янця. Але у той же день партія незалежних соціял-демократів, що її ЦК перебував у денікінському запіллі, ухвалила припинити повстання проти большевиків з уваги на успішний наступ військ ген. А. Денікіна. В наслідок гострих тактичних і ідейно-політ. розходжень штаб Ю. Мазуренка був заарештований урядом УНР і керовані ним повстанські частини були включені в Армію УНР.

Не зважаючи на цей інцидент, більшість повстанських груп діяли далі у зв'язку з командуванням Армії УНР. У сер. липня 1919 до військ УНР в р-ні Копайгороду приєдналася частина П. отамана Григорієва, підступно вбитого на поч. липня Махном під час зустрічі на Херсонщині; вона у кількості бл. 3 600 П. пробилася з Херсонщини через больш. фронт під командуванням отамана Ю. Тютюнника і була зформована ним у зразкову Київ. групу (5 і 12 дивізії) військ УНР. У пол. вересня отаман Зелений разом з ін. повстанськими отаманами відбув у Кам'янці зустріч з урядом УНР у справі допомоги П. одягом і грішми. Після того старшини й козаки групи отамана Зеленого визнали за верховну владу Директорію з її тодішнім соц. урядом. За підтримку Директорії й її уряду та збройних змагань були восени 1919 р. навіть багато з тих П., які весь час ішли під прапором ідеї сел. і роб. рад. З уваги на це на поч. вересня 1919 р. був створений у Кам'янці Подільському для координації дій повстанських орг-цій і їх об'єднання навколо уряду УНР Центр. Укр. Повстанський Комітет, до складу якого увійшли представники УПСР, УСДРП і Сел. Спілки; його очолив провідний діяч УПСР і повстанець Н. *Петренко*.

П. р. на У. проти Денікіна. Найвищого напруження П. р. на У. досягнув улітку і восени 1919 р. у боротьбі проти очолюваних ген. Денікіном рос. реакційних збройних сил. Пройшовши легко через звільнену П. від большевиків територію України, денікінці встановили, на окупованих ними землях, режим експлуатації й терору: грабування селян, переслідування й розстріл укр. діячів, нищення укр. культ. установ. Усе це викликало завзятий опір укр. населення, зокрема селян, проти встановлюваних денікінцями порядків. У заг., здебільша не об'єднану і не координовану одним центром боротьбу проти Денікіна включилися всі укр. П., які боролися досі проти большевиків. Протиденікінські повстання зручно використовували й большевики, перебираючи керівництво над повстанськими групами й організуючи подекуди, напр., у Баштанці й у Висунському на Миколаївщині, больш. повстання з проголошенням окремих місц. сов. республік. Спрямований проти Денікіна масовий П. р. на У. 1919 р. збройні виступи й наскоки, підрив залізничих шляхів, ліквідація баз і засобів постачання — допоміг сов. армії припинити наступ Денікіна на Москву, а в кін. 1919 р. здобути над ним вирішальну перемогу.

Після відступу армій УНР і УГА з Києва широку активність у боротьбі проти Денікіна розвинув у другій пол. жовтня 1919 р. отаман Зелений у р-ні Умані, але вже в кін. того ж місяця він був застрілений денікінським офіцером. Визначну ролю у дезорганізації тилу армії Денікіна і в боях з нею відограли також отамани А. Гулий-Гуленко, а особливо Н. Махно.

Перший Зимовий похід Армії УНР (див. *Зимові походи*) у грудні 1919 — травні 1920 рр. був м. ін. спробою Армії УНР зв'язатися з П., скоординувати їхню бойову діяльність та спрямувати П. р. в одне заг. річище. У цей період визвольних змагань справа боротьби за незалежність України перейшла фактично до П., які продовжували здебільша нескоординовано збройну боротьбу, що її не могла вести в той час реґулярна укр. армія. У зв'язку з пляном й діями першого Зимового походу було встановлено зв'язки з П. р. на Правобережжі й Полтавщині, з осередком П. р. в Холодному Яру, що його очолював тоді отаман *Чучупака*, з відділами отамана Заболотного у Балті. Великим досягненням Зимового походу було об'єднання Армії УНР з більшими, добре організованими повстанськими відділами отамана А. Гулого-Гуленка, які діяли весь час у больш. і денікінському тилу в р-ні Єлисаветград-Знам'янка. Йому було доручено заг. керівництво всіма П. Херсонщини, Катеринославщини аж до Чигирина на півн. Згодом отаман Гулий-Гуленко (у 1920 р. ген.-хорунжий Армії УНР) перебрав командування Запор. Дивізії, до складу якої увійшли його повстанські відділи. На Звенигородщині діяв отаман А. Бондаренко, на Таращанщині — отаман Кузьменко-Титаренко. Більші протибольш. загони у 1918–20 рр. очолювали: А. *Волинець*, Д. *Ромашко*, П. *Соколовський* та багато ін.

П. р. проти большевиків з 1920 р. Після розгрому військ Денікіна більшість П. поставилася до нового сов. нападу на Україну як до нової аґресії Москви й почала організовуватися самостійно у протибольш. загони. Велика частина П., у яких вже раніше були симпатії до рад. ідей і ладу, намагалися йти на компроміс, вимагаючи збереження суверенности України й створення нац. за командуванням і складом укр. армії. У багатьох р-нах України відбулися в той час з'їзди делеґатів від кол. протиденікінських повстанських орг-цій (напр., з'їзд Канівщини 7. 1, Черкащини 20. 1. 1920), на яких схвалювано постанови з вимогою власної укр. армії, укр. за нац. складом адміністрації і з визнанням системи рад з умовою, що вони будуть виявом бажань і волі укр. селянства. Після таких виразних політ. вимог з боку П. тодішній головнокомандувач сов. збройних сил Л. Троцький видав наказ (28. 2. 1920) про конечність поголовного «роззброєння кулацьких і взагалі бандитських елементів села й міста», щоб «Україна була очищена від бандитизму і хаосу». У боротьбі з П. сов. військ. сила була неефектовною. Ще у жовтні 1920 р. Ленін визнав, що П. є дійсною силою на Україні, а совєти існують там тільки по формі. Про стан сов. режиму на Україні 1920 р. писав Д. Мануїльський: «Сила нашого держ. апарату була обмежена границями провінціяльних центрів, поза якими існував вільний край отаманів. Наша соц. революція не простягалася поза кордони міста». Для ліквідації П. р. на У. вислано влітку 1920 р. з Москви гол. ВЧК Ф. Дзержинського з спеціяльними вишколеними загонами чекістів, т. зв. бриґад ВОХР (внутр. охорони) кількістю 6 000 для «зміцнення внутр. фронту». Тогочасні звідомлення ВЧК подають, що у червні 1920 р. тільки на Київщині було 11 сел. повстань, у липні — 51, у серпні — 106; відповідно на Полтавщині їх було 76, 99 і 98. Найактивнішими були повстанські орг-ції на Таращанщині (отаман Кузьменко-Титаренко), на Полтавщині (отаман Левченко); передовою була повстанська орг-ція в Холодному Яру під проводом отамана Чучупаки, який загинув у березні 1920 р. Отаман Звенигородщини Туз був розстріляний за вироком військ. трибуналу XII сов. армії у Вінниці. На Єлисаветградщині діяла повстанська орг-ція отамана Ф. Мелешка, на Черкащині — І. *Сокола*.

По замиренні з Польщею та знищенні армії ген. П. *Вранґеля* большевики кинули значні сили проти П. р. на У. Заступник гол. Совнаркому України і командувач півд. фронту М. Фрунзе опрацював у лютому 1921 р. спеціяльну тактику для боротьби з П. Сов. джерела подають, що в кін. 1920 й у 1921 рр. на Україні діяло яких 40 000 П., які боролися проти сов. влади. Тільки у квітні 1921 р. Червона армія провела 87 військ. операцій проти укр. П., що в них згинуло 5 016 П. і 4 242 були взяті в полон. Тоді ж ліквідовано 28 укр. повстанських орг-цій. Кількість здобутої Червоною армією зброї від П. становила: 43 гармати, 1 812 кулеметів, 31 788 рушниць та ін. У червні 1921 р. большевики розкрили багато повстанських орг-цій та розгромили Всеукр. Повстанський Комітет з осідком на Брацлавщині (на чолі з отаманом А. Бондаренком), який об'єднував повстанські загони (отаманів Заболотного, Вовка, Біди, Трейка, Богуна, Лиха, Орла-Гальчевського, Пугача, Хмари, Сірка, Черкаса, Дубчака, Могили, Волинця, Струка, Клепача, Наливайка, П'ятенка, Хрестового та ін.), що діяли під заг. керівництвом призначеного гол. отаманом С. Петлюрою полк. Карого-Яворського, гол. на Поділлі. В наслідок больш. терору і військ. операцій впродовж літа 1921 р. на Україні були ліквідовані гол. повстанські осередки, а більшість їх отаманів були вбиті у боях або розстріляні. У червні 1921 р. був викритий у Києві Укр. Центр. Повстанський Комітет, очолюваний кол. полк. Січ. Стрільців І. *Андрухом*. Він разом з ін. чл. Комітету, між ними поетом Г. *Чупринкою* і сотн. Січ. Стрільців Опокою, був розстріляний большевиками 28. 8. 1921.

Останньою спробою відновити ззовні П. р. на У. була збройна акція, запляна і організована на території поль. держави, відома п. н. другого Зимового походу. Рейд Укр. Повстанської Армії у жовтні-листопаді 1921 р. в глибину Правобережної України, очолюваний отаманом Ю. Тютюнником, закінчився поразкою і розстрілом 359 вояків під *Базаром*.

П. р. на У. тривав ще у 1922 р. і в наступні рр., подекуди до поч. 1930-их рр. Спорадично й нескоординовано виникали й далі численні повстанські орг-ції, що їх сов. влада ліквідувала терором, підступом й проголошенням амнестій.

Одна з таких амнестій була оголошена у березні 1921 р. 5 Всеукр. з'їздом рад. Згідно з даними ВЧК, на 1. 9. 1922 зареєстровано 10 000 П. і 200 отаманів, які здалися добровільно.

У сов. іст. працях і публікаціях укр. П. р. на У. замовчується абож знеславлюється перед населенням і чужим світом як «бандитизм», а учасники цього руху як «бандити», які ніби не мали будь-яких ідейних, соц. чи політ. мотивів.

Література: Христюк П. Замітки і матеріяли до історії укр. революції. тт. III—IV. Відень 1921 (2 вид. Нью-Йорк 1969); Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919—20 рр. Коломия 1923 (2 вид. 1966); Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. тт. II—IV. М. 1924; Омелянович-Павленко М. Зимовий похід. Каліш 1934; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917—21, тт. I—II. Прага 1942, т. III. Новий Ульм 1951; Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.). М. 1954 (укр. вид. К. 1953); Majstrenko I. Borotbism. Нью-Йорк 1954; Hryshko V. Experience with Russia. Нью-Йорк 1956; Borys I. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine. Стокгольм 1960; Юрченко О. КПУ, її роль і завдання в боротьбі ком. диктатури за опанування України. Мюнхен 1962; Рибалка І. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. Х. 1962; Adams A. E. Bolsheviks in the Ukraine. New Haven — London 1963; Противобольш. повстання в Україні в 1921 р. Вісті Комбатанта, ч. 6. Торонто—Нью-Йорк 1969; див. також ст. про П. р. на У. в календарях-альманахах Червоної Калини. Л. 1922—39; у Літописі Червоної Калини. Л. 1929—39; у зб. За Державність, тт. 1—8. Каліш 1929—38. *С. Ріпецький*

Повстенко Олекса (*1902), архітект і мистецтвознавець родом з сх. Поділля; у 1929–34 рр. доц. Інженерно-Будів. Ін-ту у Харкові, з 1935 – архітект Наркомату Освіти УРСР, у 1941–43 рр. дир. Музею Софійського собору в Києві; на еміґрації – в Словаччині, Німеччині і (з 1950) у ЗДА, де працює в Архітектурному відділі Капітолю у Вашінґтоні. П. автор численних проєктів житлових і гром. будинків на Україні (серед ін. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки у Харкові й Харківської астрономічної обсерваторії) і на еміґрації (катедра Пресв. Трійці у Вінніпеґу – разом з Ю. Корбіним, 1949, й ін.). П. автор монографії «Катедра св. Софії в Києві» (1954), альбомів «Київ» (архітектурні пам'ятки, 1946), «Іст. пляни Києва» (разом з П. Курінним, 1946), «Золотоверхий Київ» (1954) й ін., ст. з питань укр. архітектури й мистецтва; учасник мист. виставок на Україні (з 1937), в Німеччині й ЗДА.

О. Повстенко

Повх, повчок великий, вовчок великий, соня (Glis glis L.), гризун з родини вовчків (соневих), довж. тіла 16–20 см; поширений на Україні у листяних лісах Карпат, Полісся, Лісостепу й Кавказу. Живиться гол. ч. насінням і плодами дерев, тому шкідник. Хутро малоцінне.

Повх Іван (*1909), вчений у галузі аерогазодинаміки родом з Сумщини, чл.-кор. АН УРСР з 1961). У 1940–61 рр. викладав у Ленінградському Політехн. Ін-ті (з 1954 – проф.), 1961–63 рр. заступник дир. Ін-ту Гірничої Справи АН УРСР, з 1963 у Донецькому: співр. Ін-ту Чорних Металів, з 1965 р. проф. ун-ту. П. – автор 80 наук. праць з ділянки гідроаеродинаміки та історії техніки.

Погар (I–14), м. на півн. Чернігівщині, над р. Судостю (притока Десни), р. ц. Брянської обл. РСФСР; 6 200 меш. (1959); сиґаретно-сиґарний комбінат. За гетьманщини П. був сотенним м. Стародубського полку, за Рос. Імперії заштатне м. Чернігівської губ. За переписом 1926 р. українці становили в П. 5,7%; у Погарському р-ні 41,2% всього населення.

Поголовщина, прямий грошовий податок у 15–17 вв. на укр. землях В. Лит. Князівства та під Польщею; платився від площі землі, кількости рогатої худоби (від «голів») та ін. майна. П. оплачували селяни державі, а з 16 в. П. почали збирати на свою користь і маґнати. Після *Волочного переміру* основою визначення П., як й ін. повинностей грошима або натурою, стали волоки. За Б. Хмельницького П. була скасована.

Погонич (Porzana), рід птахів ряду пастушкоподібних. Приблизно 12 видів, поширених майже повсюдно, крім полярних країн. На Україні 3 види: П. звичайний (P. porzana L.), П. малий (P. parva Scop.) і П. крихітка (P. pusilla Pall.). Довж. тіла 16–25 см, вага 60–130 гр; живляться комахами, молюсками й іншими безхребетними та різними частинами рослин. Малоцінні мисливські птахи.

Погорецький Михайло (1899–1964), гром. діяч і журналіст родом з Галичини, з 1926 р. у Канаді; ред. «*Нового Шляху*» (1930–54 і 1960–64), співзасновник *Укр. Нац. Об'єднання* і довголітній чл. президії *Комітету Українців Канади*.

Погорецький Петро (1740–80), лікар родом з Київщини; після закінчення Києво-Могилянської Академії вивчав медицину в Петербурзі і Лейдені, де захистив докторську дисертацію, в якій подав методи нар. лікування виразок ніклем. Згодом у Москві, викладав у Медико-Хірургічній Школі; брав активну участь у боротьбі з епідемією чуми (1771), опрацьовував питання рос. мед. термінології.

Погорєлов Олексій (*1919), математик родом з м. Корочі (півн. Слобожанщина), д. чл. АН УРСР (з 1961), чл.-кор. АН СССР (з 1960). З 1947 р. працює у Харківському Ун-ті (проф. з 1950), з

О. Погорєлов

1960 р. — також у Фізико-Техн. Ін-ті низьких температур АН УРСР (Харків). Основні праці стосуються теорії згинань опуклих поверхонь та ін. питань геометрії.

Погорина, Погориння, княжа волость, положена над сер. течією р. Горині, правої притоки Прип'яті. За княжої доби П. була об'єктом суперечок між київ. і волинськими князями. Вперше зустрічаємо її в літописі під 1084 р., коли Всеволод Ярославич, київ. В. кн., надав її Давидові Ігоревичеві, який по своєму батькові мав претенсії до Волині. Але незабаром П. була присднана до Кисва. Під час війни за Київ між старшою лінією Мономаховичів і молодшою (Ростово-Суздальські Мономаховичі) Юрієві Долгорукому вдалося посадити в П. своїх синів Гліба й Андрія (1149). Потім довгий час (20 рр.) П. володів Володимир Андрійович, внук Мономаха. Під його пануванням П. жила самостійним політ. життям, хоч вела однакову політику з Волинню. По смерті Володимира (1170) П. перейшла під владу синів Ярослава Мстиславича, при чому один з них — Інгвар одержав Дорогобуж, а другий, Мстислав Німий — Пересопницю. Врешті П. увійшла до складу Луцького князівства.

Погорілівка, с. Кролевецького р-ну Сумської обл., б. якого є одна з найцікавіших риболовсько-мисливських стоянок пізньої неолітичної доби (бл. 2 500 — 2 000 до Хр.) на Лівобережжі з ямково-гребінцевою керамікою та численними кістяними виробами (М. Рудинський «Погорілівка», 1956).

Погост, територіяльна одиниця у Київ. державі, найчастіше сіль. громада. П. довше зберігся в Новгороді та ін. рос. землях на означення окремої оселі або церк. одиниці (парафія). П. — також рід данини, що її збирали начальники П. з мешканців. На території Стародубського полку на Гетьманщині П. називалися деякі рос. поселення розкольників.

Погребецький Михайло (1892—1956), альпініст родом з Зах. Сибіру, з 1921 р. жив на Україні. У 1926—36 рр. керував рядом укр. експедицій у гори Тянь-Шаню (м. ін. перехід через центр. Тянь-Шань), при чому здобув вперше низку верхів і відкрив досі незнані частини гір. 1938 р. П. організував укр. альпініяду (масові комплексні змагання з альпіністики) у Кавказьких горах (у Кабардино-Балкарії). Ім'ям П. названо дві вершини в Тянь-Шані й одну на Памірі; заслужений майстер спорту СССР (з 1939).

Погребище (IV—10), с. м. т. на Придніпровській височині над р. Россю, р. ц. Вінницької обл.; 10 600 меш. (1965); цукровий зав., збудований 1900 р. (продукція цукру в тис. т: 1912—13 р. — 5,3, 1961—62 — 25,0), дві цегельні, харчокомбінат. 1919 р. бої УГА й Армії УНР з большевиками (у серпні) і денікінцями (в листопаді).

Погребняк Петро (*1900), лісівник і ґрунтознавець, д. чл. АН УРСР (з 1948), родом з Харківщини. Працював у Київ. Лісотехн. Ін-ті (1933—50), Київ. Держ. Ун-ті (1944—55) і в АН УРСР (у 1945—56 рр. дир. Ін-ту Лісу, 1948—52 віцепрез. АН УРСР і гол. Ради по вивченню продуктивних сил УССР); 1950—63 рр. — гол. Укр. Т-ва охорони природи. П. один з основоположників порівняльної фітоекології, автор т. зв. едафічної сітки (1928); достежив ролю кореневих систем деревних рослин у ґрунтотворенні, розробив ряд способів ліс. культур тощо. Бл. 125 праць, серед ін.: «Роль лісу в природі і сіль. госп-ві» (1948), «Основы лесной типологии» (1955), «Новые способы обнесения бугристых песков» (1961; у співавторстві), «Общее лесоводство» (1963).

П. Погребняк

Погребняк (Погрібняк) Яким, нар. майстер-будівничий у 18 в., з с. Нової Водолаги на Харківщині. Будував дерев'яні, хрещаті в пляні церкви з пірамідального типу прикриттям: п'ятибанні у Мерефі і Артемівці (1761, знищена большевиками) та дев'ятикамерний і дев'ятибанний Троїцький собор у Новомосковському (1773—78) — найбільша дерев'яна будова на Україні у 18 в. (заввишки бл. 65 м). 1888 р. церкви у Мерефі й Новомосковському перебудовано, що неґативно відбилося на їх архітектурі.

Погрібняк Микола (1885—1965), маляр і графік родом з Черкащини, учився в Миргородській мист.-пром. школі у О. Сластіона; жанрові картини, книжкова ґрафіка.

Поґодін Михайло (1800—75), рос. історик, письм. і журналіст, проф. Моск. Ун-ту (з 1826), д. чл. Рос. АН (з 1841). Теоретик й оборонець рос. «офіц. народности». У своїх іст. працях П. був прихильником *норманської теорії.* У ст. «Записка о древнем языке русском» (в «Известиях Императорской Академии Наук», 1856) доводив, що до тат. навали Подніпров'я було заселене великоросами, а українці (вихідні з-під Карпат) почали поселюватися на вилюднілій території над Дніпром тільки з 16 в., що козаки були окремим слов.-тюркським племенем і т. ін. У дискусії, яка розгорнулася

навколо поглядів П. (їх пізніше підхопив філолог О. *Соболевськuй*), видатні історики (М. Максимович, В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Дашкевич, М. Грушевський) і філологи (П. Житецький, І. Ягіч, А. Кримський) довели їх безпідставність і ненауковість. Як ідеолог рос. *панславізму* (могутнього моск. царства, яке об'єднувало б усіх слов'ян), П. був також духовим батьком гал. *москвофільства*. Після його відвідин Львова 1835 і 1839—40 рр. під його ідейним впливом і фінансовою допомогою там постав гурток прихильників етнічної і мовної єдности «Гал. Руси з Великоросією», відомий п. н. «Погодинская колония».

Податки, грошові й натуральні зобов'язання, що їх накладає на меш. своєї території центр. уряд, а також місц. влада на покриття своїх потреб. П. поділяються на прямі, що їх безпосередньо вплачують оподатковані від свого нерухомого майна, заробітків, спадщини, дарунків, цінних паперів, патентів тощо (давні полюддя, подимне, подушне; пізніше П.: поземельний, подомовий, пром., заг.-прибутковий й ін.), та посер. П., накладені гол. на предмети споживання, що їх платять продуценти й посередники та перекидають на споживачів, підвищуючи ними ціну товару при закупі (оборотний, акцизи та ін.).

Д о с е р. 16 в. Середньовічна, феодально-децентралізована податкова система проіснувала на Україні до сер. 17 в., а пережитки її – до 19 в. Прикметами її з екон. погляду були: невреґульованість розмірів та періодичности збору більшости П., їх величезна кількість і різнорідність, випадковість і свавільність поборів, непропорційність до доходів та багатства, соц., рел. і нац. дискримінація, збирання особами, що були особисто зацікавлені в максимальному доході. За Київ. Руси та В. Князівства Лит. державні й приватні доходи кн. витрачалися без різниці на держ. потреби чи на свої власні. Так само й на зах.-укр. землях під Польщею єдиний королівський скарб проіснував до поч. 16 в. Приватні доходи кн. і короля надходили з їх «волостей», «вітчин» та «королівщин» (з маєтків, сіл та міст).

Найдавнішою системою прямих П. у давній Русі-Україні були данини (*данъ*) на утримання княжого двора й дружини. Їх збирали безпосередньо, виїжджаючи на т. зв. полюддя, у вигляді різних дарів кн. чи представникам його адміністрації («поклон», «почесть», «стан»), обов'язку давати транспорт («повоз»), зобов'язанням виконувати деяку працю (при будові укріплень — «рубити город», шляхів, мостів, гребель, криниць) та постачання матеріялів для цієї мети. Підставою виміру П. бували *«дворища»*, цілі *громади*, які часто відповідали спільно за розклад і збір П. з «димів» («подимне»), від сохи («посошне»), від рала (*«поплужне»*). П. платилися натурою (збіжжям, худобою, медом, воском, шкірами, хутрами тощо), пізніше й грішми. Для збирання данини були окремі «становища», «погости» та різні категорії княжих збирачів-урядовців.

Татари встановили у другій половині 13 і на поч. 14 вв. у деяких частинах зайнятої ними Руси-України свою податкову систему і з цією метою періодично робили переписи людности, госп-в та маина. Територію під своєю зверхністю вони ділили на округи — «тьми» (приблизно по 10 000 зобов'язаних платників). Їхні збирачі — «баскаки» стягували натуральну і грошову, також людську (малих хлопців, рекрутів, робітничий і жін. ясир) данину, визначували примусові роботи тощо.

Податкова система княжої Руси-України збереглася в основі на Зах. Укр. Землях, які увійшли до складу Польщі до пол. 15 в., на Центр. і Сх. Укр. Землях у межах В. Лит. Князівства до другої пол. 16 в. Значно змінилася лише децентралізація й февдалізація зобов'язань «служб» та збільшилися спеціялізовані категорії військ., службових, «данних», робітних і грошових зобов'язань. З розбудовою міст перевагу мали грошові П.

В і д д р у г о ї п о л. 16 в. на укр. землях введена була поль. податкова система за якою шляхта (з 1374) і маєтки латинської церкви (з 1381) були звільнені від П. Королі зреклися права накладати П. й обмежили свою скарбницю і потреби коронного скарбу до прибутків з зобов'язань сіль. і міськ. населення, королівщин та з самоуправних міст, яким було надано маґдебурзьке право. Найширші маси сіль. і частково міськ. населення були зобов'язані до *панщини*, натуральної данини і грошових чиншів та ін. оплат на безпосередню користь своїх панів-шляхти.

Заг. П. для коронної скарбниці могла схвалювати лише шляхта на соймах на надзвичайні, гол. воєнні потреби. Їх розкладали на поодинокі стани одноразово чи на точно визначений час, визначаючи також характер і підстави збору П. — з лану, диму, заг.-поголовне (напр., 1629), міський «шос», «чопове» (посередній П. від пива, меду, горілки), «гіберну» (на зимування війська) й ін. Напр., прямі П., ухвалені на соймі 1534 р., становили з сіл 61%, з міст 14%, з чопового 25%. З прямих П. на ланове припадало 90,5%, від пром.-торг. зайнять 6,7%, від духовенства сх. обряду 2,7%. У другій пол. 16 в. надзвичайні сойми давали П.

коронній скарбниці понад 600 000 золотих. Ланове пани збирали часто лише з тих земель, якими користувалися піддані, звільняючи ґрунти, приналежні до фільварків. Міський П. «шос» був спершу заг. майновим прибутковим П., пізніше перетворився на П. від нерухомого майна у м. (звич. 4,16% від оціненої вартости). Жид. населення платило, крім поголовного П., подвійний «шос»; за розклад П. на родини і за збір відповідав кагал — жид. громада. Міське населення, крім «шосу» та ін. видів надзвичайних соймових П. та ін. повинностей, що їх накладали пани-власники, м. платило до міської каси численні оплати від поодиноких родів заробітку і на різні цілі: штукове, віконне, за постій, складове, від ваги, міри, на міську сторожу, на ремонт міських укріплень, шляхів, гребель, мостів, санітарних влаштувань й ін.

Рел.-нац. дискримінація при розкладі П. й зловживання при їх стягуванні загострювали соц. і нац. боротьбу у м.: напр., руське міщанство було примушене платити П. на утримування латинського духовенства; міський патриціят часто намагався перекинути зобов'язання на міський плебс.

Намагання провести реформу податкової системи і більш тривало обтяжити найбагатші стани в інтересі держ. скарбниці не вдалися аж до самого упадку Речі Посполитої. Податкові нерівності й зловживання при розкладі надзвичайних і міських П. збільшував звичай віддавати збір П. в оренду.

У Коз.-Гетьманській державі. Після коз. революції 1648 р. королівщини й ін. звільнені великі зем. маєтки та прибутки з них мали йти до коз. військ. скарбниці, якою спершу завідував сам гетьман, далі окремий ген. підскарбій. Велика частина королівщин була розподілена на ранґові маєтки коз. старшині. Козаки та їх старшини за військ. службу відстоювали свій привілей звільнення від П. Розвиток міщанства зупиняла госп. конкуренція коз. верстви. Кількість госп-в вільних посполитих селян щораз зменшувалася. Коз. скарбниця у дуже незначній частині могла розраховувати на прямі П. Гол. значення мали прибутки з привізних і вивізних мит (т. зв. індукта й евекта) та посередні П.: оплати з млинів, гут, рудень, з тютюну, дьогтю, селітри. Ці П. були організовані в свого роду держ. монополії, т. зв. оренди. Власники цих підприємств не могли продавати своїх виробів вроздріб, а доставляли їх по твердих цінах орендарям, які платили державі визначений П. У м. виникали часті конфлікти між міськ. властями й коз. адміністрацією за збирання внутр. П.: з ремісників, заїжджих домів, лазень, ринкових оплат тощо.

Після Переяславської угоди 1654 р. царські висланники з військ. залогами на Україні вводили нелад в адміністрацію фінансів коз. держави. Нагоду до того подекуди давали самі гетьмани, представники коз. старшини й міст; гетьман Брюховецький погодився, щоб усі прямі П., які платили посполиті і міщани, йшли до царської скарбниці. Завести лад у податковій системі намагалися гетьмани: Б. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Самойлович, І. Мазепа. Але після Полтавської поразки 1709 р. і особливо з 1722 р. Малорос. Колеґія накладала щораз нові П. — грішми і натурою. Рос. уряд і його військ. начальники на Гетьманщині стягали П. для утримання війська (т. зв. *порції*), робили реквізиції хліба, худоби, коней, набирали людей у підводи до будови оборонних «ліній», каналів і т. п. Проти цих надуживань виступали гетьмани П. Полуботок (1722—24) і Д. Апостол (1727—34).

У Рос. Імперії. Після скасування Гетьманщини (1764), ген.-губернатор П. *Румянцев* провів у 1765—69 рр. опис («ревізію») Лівобережної України з метою її оподаткування у царську скарбницю. Натуральні П. було замінено єдиним грошовим П. від двору, т. зв. «подвірним», яке 1783 р. було замінене т. зв. «*подушним*» П., що був гол. П. всієї імперії від часів Петра І. Тоді ж було закріпачено укр. селян. На Правобережжі подушне запроваджено 1795 р. Подушне мали платити чоловіки, що потрапили до перепису (т. зв. «ревізські душі»). Поміщицькі селяни спочатку платили 70 коп., з 1863 р. – 3 карб. 30 коп.; козаки, *держ. селяни* й міщани (лише до 1863 р.) по 1 карб. 20 коп., а потім – по 10 карб. й більше. Спочатку подушне обраховувалося як сума, потрібна на утримання армії. Ця сума ділилася на ч. ревізських душ» в усій імперії. Пізніше різні частини імперії стали платити не однакове подушне; на Україні воно було вище, ніж у Росії, на яких 40–50%. Подушне накладалося на ціле село, громаду чи *общину*, меш. були зобов'язані до його сплати круговою порукою (якщо хтось не сплатить, то мусять за нього платити ін.). У селі П. розкладав поміж «душами» поміщик або сіль. гол. чи ін. урядник. За недоплати – *недоїмки* були великі кари; м. ін. продаж майна «з молотка». Проте недоїмки весь час зростали (особливо, коли після скасування кріпацтва 1861 р. до подушного додалися ще й *викупні платежі*), і уряд час від часу мусів їх касувати. Спочатку подушне давало бл. 50% доходів рос. скарб-

ниці, а при кін. – менше 10%. Його скасовано у 1887 р.

Перед скасуванням кріпацтва у 1861 р. перше місце в бюджеті Рос. Імперії мав т. зв. «пітейний доход» з торгівлі алькогольними напоями, гол. ч. – горілкою. Упродовж 1819–27 рр. ця торгівля була виключно держ., а далі відновлено систему відкупів (оренди). Ціна горілки бувала у 5–10 разів вищою, ніж кошти її виробництва, і відкупщики мали величезні зиски (на Україні ними були майже виключно моск. купці). 1863 р. відкупну систему замінено реґулярним акцизом, який час від часу підвищувано, так що у 1913 р. в остаточній ціні горілки він складав 88%. У 1848–52 рр. введено акциз на цукор (1913 р. – 39% ціни), згодом на сіль, гас, сірники, тютюн та цигарковий папір. Акцизи в бюджет сплачували продуценти або гуртівники, а тому що цукор, тютюн та горілка вироблялися гол. ч. на Україні, з України надходило до імперського бюджету 30–40% усіх акцизів. Проте, тягар акцизів в остаточній ціні лежав на споживачах, себто гол. на селянстві. Акцизи були гол. джерелом доходів бюджету Рос. Імперії під кін. її існування.

Прямі П. за царату не мали великого значення у бюджеті. У 1875 р. введено поземельний П. на всі землі, крім держ. Проте сел. землі обкладалися значно вище, ніж землі поміщиків. У 1899 р., напр., цей П. становив пересічно з однієї десятини на Лівобережжі від селян 1,80 карб., від поміщиків – 0,70 карб.; на Правобережжі – 1,06 і 0,18 карб.; на Півд. Україні – 1,70 і 0,29 карб. Селяни повинні були платити ще й т. зв. земські збори, різні місц. П., примусове забезпечення від пожежі тощо. Всі прямі П. забирали у селян до 40% чистого прибутку, а обтяження малоземельних часто перевищувало рентабельність їхніх госп-в. У м. міщани після 1863 р. платили П. за нерухоме майно. Купці платили 10% від оголошеного капіталу і згідно цього поділялися на три ґільдії. 1894 р. запроваджено П. на мешкання, 1885 р. – т. зв. рентний П. (5% від чистих доходів з грошового капіталу та вартісних паперів), 1899 р. – пром. П. Акційні спілки платили П. з капіталу (0,15% від суми основних фондів), а підприємства, що одержували зиски вищі за 3%, також невеликий П. з зисків. Не зважаючи на існування такої кількости різних П., буржуазія не була надто обтяжена. Зокрема, не зважаючи на різні спроби, П. від доходів не було введено аж до 1917 р.

За допомогою П. царат тяжко визискував Україну. Він стягав значно більшу суму П., ніж робив витрат на території укр. губерній. За обрахунками бюджетних балянсів на Україні зібрано впродовж 13 рр. (1868–81) П. на суму 2 899,2 млн карб., а витрачено – на 1 749 млн карб. (дані М. Яснопольського); за 15 рр. (1895–1910) відповідно 3 289,6 і 2 605,2 млн карб. (за М. Поршем), 1903–4 р. – 519,6 і 279,5 млн карб. (за Н. Соколовим), 1912 р. – 683 і 377 млн карб. (за П. Мальцевим), 1913 р. – 629 і 556 млн карб. (Держплян УССР за М. Шафіром). Перевищеннями П. над витратами царський уряд забирав у скарбницю надвишку торг. балянсу укр. губ. та знижував життєвий стандарт на Україні, де він був вищий, ніж у Росії; П. витрачувано поза Україною, зокрема на фінансування воєн на Сх., а також на оплати процентів на царські боргові обліґації (див. *Позики держ.*). Царат використовував П. також і для акумуляції капіталу; з П. субсидіювався розвиток пром-сти й транспорту. Крім того, ті П., що витрачалися на території України, українцям приносили мало користи, бо вони витрачалися у великій мірі на утримання чужої бюрократії, поліції й війська, на школи й установи, що здійснювали русифікацію.

З а х. У к р а ї н а у 1772–1939 р р. Після приєднання в кін. 18 в. Зах. Укр. Земель до Австрії австр. уряд ввів на них поступово свою податкову систему. Щоб підвищити податкову спроможність селян на користь держави, зменшено їх підданські зобов'язання і відділено сел. землі від панських. Ґрунтовий П. на цих останніх становив бл. 6% чистого прибутку, на сел. – дещо менше. 1785 р. весь ґрунтовий П. з усієї Галичини становив 1,3 млн золотих. За весь час австр. панування великий прибуток держава мала з монополій: соляної, тютюнової і держ. льотерії. Після аґрарної реформи 1848 р. найбільше сплачували селяни як «додаток до П.» т. зв. індемнізацію (відшкодування шляхті за скасування панщини) та викуп права пропінації (монополії великої зем. власности на продукцію і продаж спиртних напоїв).

1910 р. Галичина платила 34,3 млн корон прямих держ. П., що становило 58,5% її П. до держ. бюджету. Ці прямі П. становили 8,85% всієї Австрії (на 28,1% всієї людности). Серед них найбільше давав ґрунтовий П. (8,9 млн, або 14,3% всієї Австрії), далі мешканевий; вони разом давали в сер. 58,8% усіх держ. П. Крім держ. П., Галичина платила 21,9 млн корон (1911) додатків до прямих П. на крайові цілі (консумпційні П. становили 21 млн корон, або 33,7% усіх прибутків крайового бюджету). Врешті, людність платила додаткові П. на пов. і комунальні цілі. Всі прибутки Галичини до австр. держ. бюджету становили 1913 р. – 195,9 млн корон. За підрахун-

ками гал. дослідників (серед них також укр.: В. Навроцького, І. Франка), з Галичини Австрія затримувала для власного вжитку 16-20 млн корон щороку

На Зах. Укр. Землях. які перебували в період між двома світовими війнами під Польщею, Румунією і Чехо-Словаччиною панували податкові системи держав, до яких вони належали. Для укр. людности найбільше значення мав ґрунтовий П. та численні посередні П. й оплати, які обтяжували найширші кола споживачів (у Польщі, крім монополій соляної, спиртової, сірникової, тютюнової, П. були обкладені: цукор, дріжджі, чай, кава та ін.). Польща й Румунія вважали укр. землі, які входили до їхнього складу, за обл. «другої кляси» і з держ. бюджетів майже нічого не повертали на їх екон. розбудову; гол. видатки на укр. землях ішли на утримування адміністрації. Інакше на Закарпатті, в яке Чехо-Словаччина з надвишкою з заг. бюджетів вкладала гроші в екон. і культ. життя.

В Укр. Державі 1917–20 рр. реґулярну податкову систему встановити не було змоги. Гол. доходом бюджету був акциз на цукор, поки тривали його запаси. П. накладався також на млини з меленням борошна. Бюджетові дефіцити покривалися друком грошей. І в УНР, і в ЗУНР обговорювалися проєкти запровадження проґресивного П. від доходів людности.

Укр. ССР та СССР. Не зважаючи на висловлювання Маркса й Леніна та постанови XI з'їзду РКП(б) (1922) про потребу скасувати акцизи й ін. посередні П. й замінити їх справедливішими прямими й проґресивними П. на доходи населення, посередні П. є далі в СССР основними П. Співвідношення між посередніми П. й прямими на Україні таке: 1913 р. — 63%:37%, 1940 — 68%:32%, 1950 — 73% : 27%, 1956 — 63% : 37%, 1967 — 50%:50%. (в ЗДА тепер — 17%:83%). Вже у 1921-22 рр. кількість акцизів помітно зросла, вони стали гол. джерелом доходів бюджету СССР і такими залишилися донині; у 1930 р. їх було об'єднано в один універсальний акциз, т. зв. П. з обороту (або з обігу). Його поширювано і нині ним обкладаються майже всі споживчі товари. Приклади ставок цього П. в УССР у кінцевій ціні у 1960-их рр. такі: 95-99% ціни — горілка, пиво, косметика, цигарки; 85-90% — сіль, вина; від 50 до 75% — соняшникова олія, шкіряні черевики, сукно на костюми, вельосипеди, авта, бензина, патефонні платівки; 50-65% — борошно, цукор, сірники, електрика, газ; 33–65% — ложки, миски, цвяхи, машини до шиття, телевізори, радіоприймачі, папір до писання; 20-40% — сало, масло, яйця, чай, горох і т. д.

Такого універсального акцизу як П. з обороту не існує в ін. країнах світу. У сов. екон. системі цей П. є найголовнішим знаряддям акумуляції капіталу коштом обмеження нар. споживання. Він є таємний і пересічний споживач не знає, який великий П. він сплачує державі. П. з обороту включений в остаточну роздрібну ціну товару і в кінцевому рахунку його платить споживач. Збирачем П. для держави є однак не роздрібна торг. мережа, а пром-сть (52%) і гуртова торгівля (48%). П. з обороту у 1960-их рр. розподілявся так: легка й харч. пром-сть давали 70-75% надходжень, заготівлі с.-г. продуктів — 10–11% (30–40% у 1930-их і 1940-их рр.), важка пром-сть 10%, решту реалізувала кооп. торгівля, ресторани, їдальні тощо. Отже, не менше 90% П. лягало на засоби споживання. Якщо співставити збір П. з обороту в УССР з товарооборотом торгівлі (роздрібної й гром. харчування), то тягар П. на споживанні населення виглядатиме так (у цінах 1961 р.):

Роки	Товарооборот (млн карб.)	П. з обороту (млн карб.)	У % до товарообороту
1940	3 202,8	2 120,1	66,2
1950	5 731,2	3 407,7	60,0
1960	13 346,8	5 441,7	40,9
1965	18 503,7	6 789,4	37,0

Тепер П. з обороту і далі зменшує купівельну спроможність населення більше ніж на 1/3. Як частка *нац. доходу* України, П. з обороту становив 18,6% у 1960 р. й 17,9% у 1965 р. (у 1930–40-их рр., мабуть, 23-25%). Настільки ж в нац. доході зменшувалося споживання й збільшувалася частка капіталотворення.

П. з обороту був введений в час, коли Сталінові не вистачало фондів, щоб виконати першу *п'ятирічку*. На квітневому пленумі ЦК 1929 р. він оголосив, що селянство мусить платити «дань», або «сверхналог», у вигляді недоплачених і занадто низьких цін на держ. *заготівлі с.-г. продуктів* у колгоспах. Після 1930 р. цю «дань», названу П. з обороту, поширено і на робітництво шляхом різкого підвищення цін на споживчі товари, що включали П. з обороту. Реальна заробітна платня й *життєвий стандарт* населення були т. ч. знижені і створено ресурси, що вкладалися у прискорений розвиток важкої й воєнної пром-сти. Хоч після смерти Сталіна тягар П. з обороту на заготівлях та споживчих товарах було помітно зменшено й життєвий стандарт став поступово зростати, все таки він і далі залишається гол. джерелом творення капіталу.

П. з обороту вживається як знаряддя дискримінаційної сов. політики. Від цього П. цілком звільнені «закриті» крамниці, ресторани й ін. підприємства мін-ва оборони, шляхів сполучення, зв'язку, Комітету Держ. Безпеки, міліції, спілок письм., журналістів, діячів науки і культури. П. з обороту не накладається також на товари, що йдуть на експорт та в держ. резервні фонди, на пальне та будів. матеріяли, що купують у держави радгоспи (натомість колгоспи мусять платити П.). Від 1959 р. ставки П. з обороту встановлюються союзним мін-вом фінансів для кожної респ. зокрема, а з 1964 р. і для окремих підприємств.

Інші посередні П. (на квитки до кіна, на стадіонах, імпортні мита тощо) великого значення в бюджеті не мають. Відрахування на *соц. забезпечення* працюючих дають біля 6% держ. доходів.

Другим за розміром джерелом доходів бюджету СССР та капіталотворення є прямий П. на чисті прибутки підприємств, що до 1966 р. звався «відрахуванням від прибутків». Від 1931 р. він накладався щороку в індивідуальному порядку на кожне держ. підприємство в розмірі від 10 до 99% зиску та включався до пляну підприємства, як обов'язковий до виконання показник. В УССР 1958 р. було забрано цим П. до бюджету СССР 64% усіх зисків, 1967–71% (у ЗДА максимальний П. на зиски підприємств — 52%). Від 1966 р. відрахування від зисків поділено на три групи: плата за фонди (процент на капітал), фіксовані платежі (рента) та решта зисків, що переводяться до бюджету.

На третьому місці стоїть доходовий П. з населення, що дає 7,5% держ. доходів СССР. В усіх екон.-розвинутих країнах доходовий П. вживається як знаряддя вирівнювання різниць у доходах різних кляс населення: багатші кляси платять значно вищі ставки П., ніж бідніші. В СССР же доходовий П. не є проґресивного типу і більше сприятливий для бюрократії. Так, у 1970 р. заробітна платня в розмірі 100 карб. на місяць і вище обкладалася П. розміром 8,20 карб., плюс 13% із суми, що перевищувала 100 карб. без уваги на її розміри. Від доходового П. звільнені ті, чия заробітна платня нижча 60 карб. на місяць, й усі військові термінової служби та Комітету Держ. Безпеки. Натомість одні кляси населення обкладаються вищим П., ніж ін. Так, напр., у 1970 р. на дохід 1 500 карб. на рік П. був такий: для робітників і службовців, літераторів та мистців — 9,16%; для кустарів, лікарів та адвокатів, що мали приватну практику, — 21,46%; для свящ. і домовласників, що здають приміщення в найми, — 28,44%; за пониженими ставками П. обкладаються винахідники, шукачі корисних копалин, а також багатодітні. Натомість не обкладаються П. відсотки на заощадження в банку, відсотки й виграші на держ. обліґації й льотерії, держ. премії, пенсії тощо. До 1934 р. доходовий П. був більше диференційований і проґресивний, ніж пізніше. Крім доходового П., протягом 1931–41 рр. на населення накладався ще т. зв. збір на потреби мешканевого та культ.-побутового будівництва, що в сер. становив 7% заробітної платні і був часто вищий, ніж доходовий П.

До прямих П. з населення належить також П. на неодружених та бездітних, що діє від 1944 р. (0,4% до 6% заробітної платні). При видачі нотаріяльного свідоцтва на право спадщини береться мито: 5% від вартости спадщини розміром до 1 000 карб. і 10% — понад 1 000 карб.

Доходовий П. з прибутків підприємств кооперації та гром. орг-цій дає менше 1% держ. доходів СССР. Підприємства кооперації платять П. розміром на 35% від своїх зисків, незалежно від їх розміру; гром. орг-ції, профспілки, спортові клюби — 25%; натомість усі підприємства КПСС і комсомолу від П. звільнені.

До прямих П. також належать доходовий П. з колгоспів та с.-г. П. з колгоспників (приблизно 2% й 1% у бюджеті СССР, за Сталіна — більший). Доходовий П. з колгоспів обраховується як 12% від чистих доходів, плюс 8% від суми оплати праці колгоспників. Колгоспи, прибутковість яких є менша, ніж 15%, і оплата праці менша, ніж 60 карб. на місяць, від П. звільняються. Форму додаткового прямого П. має також примусове забезпечення будівель, худоби й деяких посівів від стихійного лиха й пожеж (радгоспи не платять таких П.). Характер прямого, натурального П. мають також *заготівлі с.-г. продуктів* у колгоспах (тепер п. н. закупки), хоч держава й платить за них певну ціну. С.-г. П. накладається на *присадибні ділянки* колгоспників та ін. сіль. меш. у розмірі від 0,50 до 1,20 карб. з 0,01 га у сх. обл. УССР і від 0,20 до 0,60 карб. у зах.; якщо колгоспник не виробляє в колгоспі призначеного мінімуму трудоднів, П. подвоюється. Характер прямого натурального П. мають з 1933 р. обов'язкові високі поставки продукції державі з присадибних ділянок: м'яса, молока, яєць, картоплі, вовни, і то незалежно від того, чи оподаткований двір мав худобу, чи ні. У 1951 р. ці норми від двору були такі: м'яса — 45 кг, молока — 160 л, яєць — 130 штук, вовни — 1 кг. У 1958 р. ці поставки були формально скасовані, але й досі існують обов'язкові закупки державою

«лишків» продукції з присадибних ділянок.

П. за сов. влади помітно зросли: у 1913 р. (за обрахунками Держпляну УССР) всіх П. на території теперішньої УССР припадало в сер. по 3,74 золотих карб. на душу населення (на 3% більше, ніж на душу населення в решті Рос. Імперії), у 1924–25 р. – 7,03 золотих карб. (на 28,4% більше, ніж в решті СССР). Зокрема с.-г. П. у той час на Україні був аж на 70% вищий на одного меш., ніж в решті СССР; на цю дискримінацію й експлуатацію укр. селянства вказували укр. економісти (В. Доброгаєв та ін.). Після колективізації тягар П. зріс значно більше. Всі грошові П. на душу всього населення УССР (у маштабі цін 1961 р.) зростали так: 1940 р. – 43 карб., 1950 – 107, 1960 – 144, 1965 – 193; більшість їх платило звич. міське населення, але їхня заробітна платня тим часом також зростала. Тягар П. на заробітній платні зростав у 1930-их і 1940-их рр.; у 1950-их рр. в наслідок зниження цін на споживчі товари зменшувався П. з обороту, а тягар П. переміщувався з міста на село. У 1970 р., за приблизними підрахунками, укр. робітник в сер. працює 3–3½ місяці на рік на П. державі (амер. - 2 місяці). В РСФСР П. на робітника чи на душу населення на яких 10–15% вищі, ніж на Україні, але й доходи населення там також вищі.

Зростання тягару П. на всьому нар. госп-ві можна помітити і з зіставлення всіх П. з нац. доходом в УССР:

Роки	Нац. дохід (млрд карб.)	Всі грошові П. у млрд карб.	Всі грошові П. У % до нац. доходу
1924-25	3,1*	0,2*	6,4
1940	9,7	2,3	23,8
1954	19,7	6,2	31,7
1960	27,0	10,6	39,2
1965	37,9	16,8	44,3

* У червінцях

У всьому СССР у 1965 р. П. забирали аж 43,3% нац. доходу (в ЗДА – 36,1%, у Зах. Европі в сер. яких 30%), і саме тому розвиток нар. госп-ва помітно сповільнився за останні 20 рр.

Як і за царату, моск. уряд продовжував фінансово визискувати Україну за допомогою П.; він стягав значно більші суми П., ніж робив витрат на території УССР. Підрахунки бюджетних балянсів УССР доводять, що впродовж 4 рр. 1923-24—1926-27 у моск. скарбницю з України надійшло доходів на суму 2 378,8 млн карб., а витрат на території УССР було зроблено лише на суму 1 906,8 млн карб. (розрахунки В. Доброгаєва з Нар. Комісаріяту фінансів УССР); в рр. першої п'ятирічки (1928-29—1932) – 16 789 і 11 790 млн карб. (обчислення З. Мельника); за три рр. – 1959–61 – 15 015 і 3 287 млн карб. (розрахунки Ін-ту Економіки АН УРСР). Перевищеннями П. над витратами уряд СССР відбирав в УССР позитивний торг. баланс, що виникав з торг. зв'язків УССР з рештою СССР і відносно обнижував життєвий стандарт на Україні, який у сер. 1950-их рр. вже став нижчим, ніж в РСФСР. У ст. 28 бюджетного закону від 30. 10. 1959, якою узаконено перерозподіл П. поміж республіками через союзний бюджет, не сказано нічого про потребу вирівнювання тягарів П. поміж республіками і тим самим узаконено експлуатацію однієї республіки іншою.

Хоч СССР і вважається федеративною державою, проте право накладати й розподіляти П. зосереджено виключно в руках Москви. Бюджет УССР одержує щороку визначену Москвою відсоткову частку в П., що збираються на території УССР (напр., 29,5% П. з обороту). У свою чергу уряд УССР таким самим чином визначає відсоткову частку обл. бюджетів у П., що збираються на їх території в бюджет республіки. Лише деякі незначні П. (напр., доходовий П. з колгоспів та кооперації) закріплені Москвою за респ. бюджетом. За установами міст і сіл закріплені т. зв. місц. П.: на приватні будівлі (0,5—1,0% оціночної вартости), власників автомобілів, мотоциклів, за місце на базарі тощо. Цих П. місц. установам як правило не вистачає, і в них завжди бракує коштів на ремонт будинків і вулиць, на обслугу (лазень, перукарень) тощо. Тільки села мають право на суворо обмежене самооподаткування для будівництва шкіл, шляхів, мостів, колодязів і т. д.

Література: Журавский Д. Статистическое описание Киевской губернии. К. 1852; Свод законов Российской империи. т. 5 — Устав о податях. П. 1857; Алексеенко М. О подушной подати в России. Х. 1870; Pawiński A. Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego. B. 1881; Яснопольский М. О географическом распределении государственных доходов ... и расходов России. К. 1890 і 1897; Грушевський М. Історія України-Руси, т. III—VIII. Л-К. 1898—1913; Гехтер М. Значення України в екон. житті Росії. ЛНВ. 1901—02; Воголепов Р. Государственные и местные налоги. Х. 1902; Соколов Н. Украина в государственном бюджете. Украинский Вестник, ч. 2. П. 1906; Порш М. Україна в держ. бюджеті Росії. ЛНВ, липень-серпень, К. 1912; Франко І. Галичина в держ. бюджеті по р. 1890, зб. В наймах у сусідів, стор. 250—53. Л. 1914; Мальців П. Україна у держ. бюджеті Росії. Лубні. 1917; Крип'якевич І. Укр. держ. скарб за В. Хмельницького. ЗНТШ, т. 130, Л. 1920; Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до мировой войны. О. 1922; Гуревич М. Прямое обложение сель-

ского хозяйства Украины. Х. 1923; Укргосплан. Материалы для определения роли Украины в общегосударственном бюджете СССР. Х. 1925; Вюллетень финансового и хозяйственного законодательства. М. 1925—36; Доброгаев В. Проблема финансового баланса Украины. Хозяйство Украины, ч. 2. Х. 1927; Сборник постановлений, приказов и инструкций по финансово-хозяйственным вопросам. М. 1940—62; Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski. 3 вид., Познань 1947; Погребинский А. Очерки истории финансов дореволюционной России. М. 1954; Вачурин А. Прибыль и налог с оборота в СССР. М. 1955; Сучков А. Государственные доходы СССР. М. 1955; Rozdolski R. Die grosse Steuer- und Agrarreform Josefs II. Відень 1961; Государственный бюджет СССР и бюджеты союзных республик. Статистический сборник. М. 1962, 1966; Ковылин В. Налог с оборота по промышленным товарам. М. 1963; Нац. доход Укр. РСР. К. 1963; Смирнов А. Экономическое содержание налога с оборота. М. 1963; Марьяхин Г. Очерки истории налогов с населения в СССР. М. 1964; Melnyk Z. Soviet Capital Formation: Ukraine, 1928—29 — 1932. Мюнхен 1965; Zientara B. et al. Dzieje gospodarcze Polski do 1939 r. B. 1965; Справочник по налогам и сборам с населения. М. 1968.

І. Витанович, В. Голубничий

Подвезько Михайло (* 1901), лексикограф, автор перших великих двомовних англо-укр. словників: «Англо-укр. словник» (при співробітництві К. Григоренка; 1948), бл. 50 000 слів (шкільний варіянт на бл. 25 000 слів, 1955) та «Укр.-англ. словник» (1952 і 1957), бл. 60 000 слів.

Подвірний податок, прямий податок у Росії, при якому одиницею оподаткування був двір; введений 1679 р. замість посошного (одиниця оподаткування соха, плуг); на Лівобережній Україні поширений з кін. 17 в. Уряд призначав заг. суму П. п., яку сіль. громада чи міське управління розкладали на окремі двори. На Україні зберігся до другої пол. 18 в.

Подворняк Михайло (* 1911), поет і письм. родом з Волині, пастор. Автор виданих у ЗДА й Канаді зб. оп. «На шляху життя» (I—II, 1951—53), «Зелений гай» (1959), «Божий спокій» (1966), повісти «Недоспівана пісня» (1967), зб. біографічних згадок «Небесний дім» (1965), спогадів «Далека дорога» (1963) та ін.; ред. баптистського ж. в Канаді «Христ. Вісник».

Подгорне (III—20) с. м. т. на півн. Слобожанщині, р. ц. Воронізької обл. РСФСР. За переписом 1926 р. українці становили у Подгорненському р-ні 97,6% усього населення.

Подерв'янський Сергій (* 1916), графік, працює у Києві перев. в галузі пляката і портрета (В. Касіяна, Д. Гнатюка, Ф. Надененка та ін.).

Подебради, м. в півн. Чехії над р. Лабою; 12 600 меш. (1964). Осідок *Укр. Госп. Академії* (1922—35) і *Укр. Техн.-Госп. Ін-ту* (1932—45).

Поджіо Борис († 1920), ген.-хорунжий Армії УНР, ген.-майор і командир дивізії в рос. армії; у 1917 р. командир дивізії 2 Укр. Корпусу (кол. 6 корпус рос. армії), у 1918—19 рр. командир 3 Херсонського Корпусу і короткий час — *Запор. Корпусу.*

Поджіо Олександер (1798–1873), декабрист, нар. на Чигиринщині в родині поміщика, вихідня з Італії; у 1823–25 рр. офіцер Дніпровського полку, пізніше у відставці. З 1821 р. чл. Півн., з 1823 — *Півд. Т-ва Декабристів,* прихильник респ. ідей П. *Пестеля.* Заарештований у своєму маєтку на Київщині, П. був засуджений на довічне заслання, на якому був до 1859 р. З 1863 жив за кордоном, повернувшись на Україну, помер на Чернігівщині.

Поди (пади, западини, чаплі), плоскодонні замкнені западини округлої, овальної або видовженої форми, розміри 0,2–10 км у поперечнику, 0,5–17 м завглибшки. П. утворювалися впродовж усього четвертинного періоду в результаті осідання ґрунту при вимиванні нижче положених порід. П. поширені на рівнинах, складених лесом у смузі Лісостепу і Степу. На Україні їх найбільше на межиріччях між Дніпром і Молочною та Дніпром і Богом. На весні П. заповнюються водою і часто творять тимчасові озера. Завдяки більшій вологості вони використовуються як сіножаті, під городні культури і як пасовища. В одному з більших П. лежить заповідник *Асканія Нова* (Чаплі).

З П. споріднені значно менші блюдця степові (розміри від кількох до сотень м у поперечнику, 0,5–4 м завглибшки), поширені майже в усьому Степу і Лісостепу України. Часто їх зараховують до П. і навпаки.

Подимне, подимщина, податок у Київ. державі та пізніше у В. Князівстві Лит. і в Речі Посполитій, для якого за одиницю оподаткування правив «дим» (двір, будинок). Його платили до княжої чи королівської (під Польщею) каси держ. селяни-данники, а також панські селяни. Поряд з «димом» основою оподаткування в Лит.-руській державі було також *дворище,* що до нього входило кілька «димів». П. платили грошима або натурою. У кін. 16 в. П. перетворилося на *чинш.*

Поділ, півн. частина м. Києва, розташована на низькій Дніпровій терасі між гирлом Почайни і схилами Київ. гір: Старокиїв., Замкової і Щекавиці (див. карти Києва на стор. 1 003, 1 005, 1 009 і плян). У княжу добу П. був торг.-ремісничим центром Києва. Після зруйнування гор. міста у 1240 р. П. став центром Києва (тут містився також його маґістрат). З 1793 р. на П. відбувалися Київські Контрактові ярмарки. Після пожежі 1811 р. П. відбудовано й уреґульо-

вано; у 19 і на поч. 20 вв. П. був гол. осередком торгівлі у Києві, нині (див. стор. 1014–15 і світлина) має пром. характер. Див. також *Київ*.

Поділля. Положення, границі. П. — це іст.-геогр. край, положений у зах. частині Лісостепу, між Передкарпаттям і Покутсько-Басарабською височиною на півд. і півд. зах. (межу становить р. Дністер) і Малим Поліссям на півн., Надсянською низовиною (межа – р. Верешиця) на зах. і Придніпровською височиною (межу становить частково р. Бог) на сх. та Причорноморською низовиною (межа – річки Ягорлик і Кодима) на півд. Це — межі П. як природної одиниці Подільської височини. Ці межі є на сх. і півд. сх. (тут вони приблизно збігаються з межею Лісостепу і Степу) невиразні. Територія Подільської височини охоплює бл. 60 000 км².

Назва П. відома з пол. 14 в. і не стосувалася до точно визначеної території, бо П. не являло собою ніколи однієї адміністративно-територіяльної одиниці. Найчастіше під П. розумілося край між притоками Дністра–Стрипою на зах. і Мурафою на півд. сх. та Богом на сх. (бл. 40 000 км²). Постале на поч. 15 в. Подільське воєводство займало лише сер. частину П. За Речі Посполитої під П. розумілося звич. також Брацлавське воєводство та півн.-сх. частину Руського (див. карту на стор. 2137); але великі простори півд., зокрема півд.-сх. П. були не заселені, і поль.-тур. кордон здовж р. Кодими і Синюхи мав тільки конвенційне значення. У 19 в. під сх. П. часто розумілася Подільська губ., територія якої була подібна до території кол. Подільського і Брацлавського воєводств; під зах. П. – сх. частина Галичини. У 19–20 в. почала поширюватися назва П. і на територію по р. Золоту Липу на зах. Тепер територія П. охоплює всю Тернопільську (хоч Крем'янеччина належала історично до Волині), майже всю Хмельницьку і Вінницьку, невеликі частини Львівської й Івано-Франківської обл. (див. карту на стор. 2139).

На минуле П. великий вплив мало його сусідство з Степом – *Півд. Україною*, звідки впродовж віків на П. наскакували кочовики. Більша частина П. довгий час перебувала під владою печенігів, половців та татар. З пол. 15 в. на П. тат. наскоки були значно більші, ніж на ін. укр. землі. Урожайні землі П. і легке сполучення з поль. етнічною територією полегшували наступ поль. колонізації, почавши з 15 в.; це було також причиною чималого відсотка поль. населення на П.

Природа. П. структурально пов'язане з тектонічними районами – зах. схилами Укр. кристалічного масиву, Волинсько-Подільським плято і Гал.-Волинською синеклізою. Кристалічний фундамент П. виходить на поверхню на сх. П. над р. Богом, де він прикритий лише тонкою плівкою третинних відкладів; у півд.-зах. напрямі він глибоко (аж до 6 000 м) западає під молодші осадові шари. Це палеозойські-силюрські (вапняки і пісковики) і девонські (червоний теребовельський пісковик, рухляки, доломіти тощо) шари, що становлять основу властивого П. між Золотою Липою і Мурахвою, яке тому інколи називають палеозійським П. Юрські відклади виступають на поверхню тільки на зах. П. над Дністром. На всьому П. поширені потужні шари крейди та мерґелі крейдового в. (вони виступають на поверхню на зах. П. та в ярах) і сер. міоцену (піски, пісковики, мерґелі, вапняки), Все це вкрите грубими шарами четвертинного періоду – суглинками, глинами і зокрема лесом (до 20 м товщини).

Осадові шари залягають на П. поземно, але крейдове підложжя не є цілком рівне. Натиск Карпат на Подільську плиту довів не лише до витиснення з П. останнього – сарматського м., але спричинив і деякі, хоч невеликі тектонічні рухи – западини і піднесення. Як *Передкарпаття*, так і П. являло собою в кін. пліоцену майже рівнину, вкриту на півдні ріню, винесеною карп. ріками, яка є тепер високо над рівнем Дністра під вкриттям лесу. Дністер, Бог, а також більшість їх приток повільно плили тоді в напрямі заг. нахилу терену на півд. сх. у широких долинах і творили меандри. В наслідок піднесення в кін. пліоцену й поч. плейстоцену (на палеозійському П. двічі) відбулося пожвавлення ерозії Дністра і його приток, вони врізалися у підложжя і утворили глибокі яри (кеньйони), але не встигли ще досі, за винятком зах. П., розчленувати міжрічні смуги. Цей процес відмолодження краєвиду охопив покищо півд. частину П. – Придністров'я. Про різні фази геол. розвитку в льодовикову добу свідчить низка терас в ярах П. та кілька поземів лесу.

Найбільша частина П. лежить на висоті 300–400 м і являє собою *плитовий краєвид*, характеристичний розлогими майже рівнинами, розчленованими долинами. У зв'язку з різним геол. підложжям, висотою, віддаленням від ерозійної бази, яку для більшости П. становить Дністер, врешті, тектоніки, на П. можна виділити ряд різновидних краєвидів. Найвищою є півн. частина П. на 350–470 м висоти (найвищий пункт — Камула – 473 м), що становить одночасно півн. берег П., який спадає стрімким уступом (150–200 м) до *Малого Полісся*. Цей *Гологірсько-Крем'янецький східець* (він ділиться на Гологори, Вороняки і Крем'-

Розподіл Подільської і Покутсько-Басарабської височини на природні райони

1 — Межі Подільської височини. 2 — Межі природних районів. 3 — Межі природних підр-нів. 4 — Висоти у м. На карті: 1 — Львівське плято. 2 — Бердо-Городище. 3 — Хотинсько-Сороцький діл. 4 — Білецька рівнина

янецькі гори) є частково тектонічного походження і під впливом ерозійної діяльности, яку полегшують м'які крейдяні шари, що на них залягають твердіші міоценські породи, перетворився на мальовниче низькогір'я. Стрімкий берег півн. П. простягається по р. Горинь на сх.; далі на сх. півн. межа П. не є вже такою виразною.

Зах. частина П., положена на зах. від гор. течії Золотої Липи, Коропця і гирла Стрипи — т. зв. *Опілля* (висота 350–400 м, найвища — 470), збудоване з м'якого сірого крейдяного рухляка, в який ріки врізалися не тільки в глибину, але і в ширину і створили горбкуватий краєвид.

На сх. від Опілля простягається властиве П., яке ділить пасмо Товтрів (вони тягнуться від Підкаменя на півн. зах. через Збараж–Скалат–Крутилів–Кам'янець Подільський аж до Стефанівців над Прутом) на зах. і сх. Знову ж зах. П. поділяється на півн. (Тернопільська рівнина) і півд., або ярове. Тернопільська рівнина характеризується рівнинними межиріччями і широкими, часто заболоченими (в них утворено багато штучних ставів) долинами рік, які пливуть по м'якому крейдяному підложжі. На півд. від лінії Ковалівка-Смиківці ріки врізуються у тверді девонські пісковики, а далі на півд. у силюрські лу-

Яр Дністра нижче Могилева Подільського. Гострий контраст між майже рівною височиною й глибоко втятим яром та між зовн. і внутр. частинами меандру

Рельєф Західнього Поділля
Ізогіпси що 50 м

паки; схили долин стають крутішими, спад рік зростає, профіль їх стає вигнутий — вони набирають вигляду ярів. У бічних долинах і в їх верхів'ях появляються шипоти й водоспади: вони ще не встигли зрівняти своє дно з рівнем дна гол. ріки. Найглибшим (100–150 м) і найкращим є яр *Дністра*. На деяких відтинках він пливе простолінійно, на інших творить меандри, вигнуті береги яких — круті, вгнуті — творять положисті остроги.

Територія між ярами являє собою рівнинно-хвилясте плято. Так само, як на сусідньому Покутті, на Подністров'ї витворилися там, де близько поверхні залягають гіпси, карстові явища: печери (найкращі в Золотому Більчі й Кривчі), лійкуваті заглибини, виповнені постійно або тимчасово водою (т. зв. вертепи або вікна).

Рівнину властивого П. урізноманітнюють вузькі (до 5 км ширини) скелясті вапнякові кряжі, які простягаються від

півн.–півн. зах. на півд.–півд. сх. довж. бл. 250 км. Це Медобори або Товтри, залишки вапнякових рифів міоценського (сарматського) м. Їх висота до 435 м, вони підносяться над довкіллям на 50—65 м; їх зах. узбіччя стрімкі, сх — лагідні. Досить знищені денудацією скелі білого або сірого кольору контрастують з проломовими долинами, які їх перерізують на ряд пасм. Докладніше див. *Товтри*.

На сх. від пасма Товтрів положене сх. П., яке також ділиться на 2 частини – півн. і півд. Півн. частина, яка охоплює верхів'я приток Прип'яті і Дністра та сточище гор. Бога, має такий самий краєвид, як і Тернопільське плято: невеликі різниці в рельєфі (висота до 360 м), широкі міждолинні гряди і мало порізані широкі, часто забагнені і вкриті ставками долини. Найвищі висоти виступають тут на широких, майже рівних вододілах між притоками Прип'яті, з одного боку, і Дністра та гор. Бога – з другого (т. зв. *Авратинське узгір'я)*, та вододілі між Богом і Дністром (т. зв. *Кучманський діл)*.

Півд. частина сх. П. — Подністров'я – це ярове П., з тим самим краєвидом, що й зах., хоч воно займає дещо менший простір. Б. Ямполя у яру Дністра виходить вже на верх ґранітове підложжя. Смуга між Подністров'ям і Кучманським ділом виявляє переходові форми.

Зах. берег Товтрів в околицях Скалату. Праворуч (на зах.) від Товтрів — Тернопільське плято

Найбільше на сх. висунена частина П., яку називають часто подільським Побожжям, являє собою перехід між П. і *Придніпровською височиною* та між плитовим і ґранітовим краєвидами. Висота до 300 м, сильне розчленування долинами рік і балками, зокрема на півдні.

Клімат П. — помірковано-континентальний; уже на високому березі півн. П. припиняються частково впливи атлантійського клімату на користь чорноморського. Пересічна температура року вагається між 6,7 і 7,8° Ц. Континентальність клімату збільшується в напрямі з півн. зах. на півд. сх.: річна амплітуда зростає з 23° (на Опіллі) до 25,5° на сх. Зими найтепліші на Опіллі (сер. січня –4,5° Ц.) та в Дністровому яру, найхолодніші — на півн. сх. П. (–6° Ц.). Більші різниці в розміщенні температур улітку: у липні від +18° Ц. на зах. до +21° Ц. на пограниччі з Степом; разом з тим збільшується ч. днів з температурою понад 15° Ц. – з 100 до 120. Річне ч. атмосферичних опадів найбільше на Опіллі і високому півн. березі П. (понад 700 мм), далі в пасмі Товтрів, найменше на півд. сх. — 475 мм; найбільше опадів улітку, часті зливи. У кліматі властивого П. виявляється різниця між «зимним» П. на півн. і «теплим» на півдні. Так. коли в Тернополі сер. температура січня –5,5° Ц., то в Заліщиках –4,7° Ц., липня +18,3 і +19,4° Ц., тривалість вегетаційного періоду 203 дні з сумами температур 2 800° Ц. і 215 днів з сумами температур 3 000° Ц. Зокрема теплі – низько і затишно від вітрів положені яри, насамперед узбіччя Дністра і його приток, спрямовані на півд.

Річкова мережа на П. досить густа. Найкраще вона розвинена в сточищі Дністра, до якого належить 3/4 П. Його притоки пливуть з півн. на півд. майже паралельно (див. *Дністер*). Про різний характер долин на Опіллі, півн. П. і Придністров'я була вже згадка (стор. 2132). Півн.-сх. П. належить до сточища р. *Бога*; його річкова система слабше розвинена порівняно з Дністром. Невелика частина П. — на півн. сх. відводнена до *Прип'яті* (верхів'я Ікви, Горині, Случі й ін.). Деяке транспортове значення з рік П. має лише Дністер: енерґетичні ресурси рік використані незадовільно. На півд. ріки П. мають значення для зрошування.

Найбільше на П. поширені три роди ґрунтів: сірі й світлосірі опідзолені ґрунти на лесі (піскувато-глинясті) – лише сер. врожайні, значно більше врожайні опідзолені чорноземи і темносірі опідзолені ґрунти на лесі (сер. і важкосуглинисті) та – гол. в півн.-сх. частині П. – малогумусні типові чорноземи на лесах. Менше поширені типові середньогумусні й звичайні середньогумусні чорноземи (гол. на півд.). Ґрунти П. часто змішано розміщені – одні поряд одних, гол. на Подністров'ї.

На рослинність П. впливає його переходове положення між Карпатами і Передкарпаттям, Поліссям і Степом та своєрідність морфології й ґрунтів. П. нале-

жить до смуги лісостепу та сер.-евр. ліс. смуги. Зах. частини П. — Опілля, а також Гологори і Вороняки належать до сер.-евр. ліс. смуги. Основними деревами є широколистяні породи: бук, дуб, граб з домішкою клена гостролистого, явора, липи й ін.; підлісок слабо розвинений. Ліси становлять у цій частині П. бл. 25% всієї площі. Решта П. входить до смуги *лісостепу* — його зах. відміни. Ліси становлять тут тепер ледве 10%; більші суцільні масиви вони творять тільки в Товтрах, у ярах Дністра і його приток та над Богом, а втім лише малі острови (див. карту на 1 321 стор.). Через П. проходять межі обсягу ряду рослин як східні, так і зах. На зах. П. проходять сх. межі обсягу бука, тиса, смереки й ялини. Найпоширенішими деревами центр. і сх. П. є дуб і граб з домішкою ясена, клена гостролистого і польового, береста, черешні; в наслідок діяльности людини коштом дібров поширюються чисто грабові ліси. У підліску переважають ліщина, калина, крушина, брусниця та ін. Із сх. заходять чорноклен, чипуха корчувата, протачник білоповстий, коситень солонцевий, які далі на зах. не переходять. Особлива рослинність розвинулася у подільських ярах і вапняковому та ґранітовому (на Побожжі) підложжі. Степ на П. цілком заораний (ще з кін. 19 в. його залишки були між Серетом і Стрипою — степ Панталиха), він являє собою трав'яний барвисто-широколистий степ з такими лучно-степовими видами, як тонконіг ліс., зірочник ланцетолистий, копитник, медунка лікарська, жовта глуха кропива, маренка запашна та ін.

В. Кубійович

Переходове положення П. відбилося і на складі тваринного світу П. Ліс. тварини виступають на зах. П. частіше, ніж на півд.-сх., де переважає степ. фавна, впливи якої сягають далеко на зах. П. (ще у 19 в. полювали на сайгака і дрохву в степу Панталиха). З характеристичних представників поліського зоогеогр. р-ну на зах. П. поширені: лис, заєць, куниця кам'яна та ліс., білка, менше вовк, дикий кабан. У річках водяться цінні хутрові тварини — норка та видра. З птахів у глухих закутинах виступають гоголь, крохаль, а на луках — куріпка, перепел. У прилеглій до Прикарпаття частині П. зустрічається горностай, ласка, дикий кіт, дикий кабан, водяний щур, з копитних зрідка сарна чи олень, у вологих місцях саламандра, з птахів — снігур, кедрівка, побіч інших всюди поширених птахів.

Межове положення зах. П. сприяє поширенню зах.-евр. фавни (деяких видів кажанів чи полівок, як і комах) та глибокому вклиненню на зах. степ. видів: сліпця звич., степ. тхора, степ. полівки, ховраха крапчастого, степ. жайворонка, чорноголової вівсянки, хохітви (рідко), степ. гадюки, ящірки зеленої, полоза, низки різних молюсок та комах (жуки — кравчик, усач хлібний та шовковий, деякі павуки). На П. над сер. Дністром зустрічається ховрах евр.

На півд.-сх. П. має перевагу степ. фавна, пристосована до життя у відкритих просторах в умовах більше чи менше посушливого клімату. Тут водиться серед ін. сліпак понтичний (не переходить на сх. Бога).

Розораність П. сприяє масовому поширенню різних мишей, полівок, та ін. дрібних гризунів, як також різних комах, шкідників с.-г. культур.

У ріках багато різновидної риби; з характерних: вирозуб у Дністрі та його притоках — Сереті й Збручі, чечуга, деякі бички, бабець. *Е. Жарський*

Археологія і рання доба. На П. і в Криму натрапляємо на найдавніші сліди людини на Україні. На П. вони походять з раннього палеоліту (шельська стоянка в с. *Лука Врублівська* на сер. Подністров'ї). Відтоді П. завжди вже було заселене людиною, чому сприяло й корисне підсоння. Тут — гол. на сер. Подністров'ї, були стоянки: ашельської і мустьєрської культур раннього палеоліту, носіями яких була людина неандертальського типу; оріньякcько-солютрейська і мадленська молодшого палеоліту, коли вже жила кроманьонська раса людини, яка антропологічними прикметами більше наближена до сучасної людини; врешті, кампінська з мезоліту.

У неоліті (5 000 до 1 800 до Хр.) за сприятливих кліматичних умов мисливсько-кочові племена перейшли на хліборобський спосіб життя та розвинули високу т. зв. *трипільську культуру*. П. було тоді густо заселеною країною. Трипільці заселювали П. і в бронзову добу (1 800–800 до Хр.), але тоді почався занепад трипільської культури, що сталося під натиском нової хвилі іміґрантів, носіїв т. зв. *шнурової кераміки*, що прийшли в сер. Україну з центр. Европи. Однак місц. населення, нащадки трипільців, залишилося на своїх місцях, асимілюючи поступово нападників. У той же час на П. була поширена й *комарівська культура*.

У ранню іст. добу населення П. мусіло боронитися перед наскоками кочовиків іранського походження — *скитів*. У той час населення П. підтримувало жваві торг. зв'язки з грец. колоніями над Чорним м., зокрема з Ольвією. Від другого ст. до Хр. на місце скитів прийшли *сармати*, з якими доводилося населенню П. часто воювати. На зламі старої і нової ери через П. пересунулися зах. племена венетів і кельтів, але вони не залишили

великих слідів у культурі місц. населення. Воно далі вирощувало збіжжя, надвишки якого купували грец. колонії над Чорним м. та купці з рим. провінцій у Семигороді. Від 1 до 4 вв. по Хр. розквітала *черняхівська культура*, яку деякі дослідники приписують слов'янським племенам, у тому ч. *антам*. Велика мандрівка народів: зах. ґотів (3 в.) та сх. гунів (5 в.) не залишила значних слідів на П. Натомість наїзд аварів спричинив розпад політ. об'єднання антів (7 в. по Хр.), що були й на П.

У ранню іст. добу сучасне П. заселювали укр. племена уличів і тиверців, а на зах. – хорватів і дулібів. За київ. кн. Олега і Ігоря П. перейшло під владу Києва. Тоді ж територію півд. П. опанували печеніги й відсунули уличів і тиверців на північ.

Княжа доба. Коли Галичина на підставі постанов Любецького з'їзду (1097) припала правнукам Ярослава Мудрого, Ростиславичам, увійшло до неї також зах. П. Під час поділу Галичини зах. П. з Теребовлею, як столицею, дісталося Василькові й творило окреме, короткотривале князівство; після смерти Василька (1124), приєднане до Гал. князівства, воно зазнало тих самих політ. змін, що й Галичина. Сх. ж П., зване тоді *Пониззям*, залишилося в досить ілюзорній залежності від Києва. Склад сх.-подільського населення під наскоками кочовиків постійно мінявся: хлібороби здебільша переміщувалися на півн. під охорону лісів, а їх місце займали кочовики – половці. З часом Київ, втративши силу, перестав цікавитися Сх. П. Ці зацікавлення перейшли на Галичину. Ярослав Осмомисл забезпечив собі дністровий водний шлях для торгівлі з Візантією і стримував напади кочовиків на П. Ще більше для втихомирення життя на П. зробив Роман Мстиславич, який, розгромивши половців і зайнявши Київ, пов'язав сх. П. з Галичиною. Кн. Данило Романович після тат. навали (1239–41) успішно воював з тат. воєводою Куремсою (здобуття Бакоти), який намагався підбити сх. П. під тат. владу. Тільки після нападу тат. воєводи Бурундая на Галичину (1259) доля П. була вирішена на довгий час. Зах. П. (приблизно на зах. від Збруча) разом з Галичиною залишилося під пануванням кн. Романовичів, сх. ж і сер. П. перебувало у безпосередній залежності від татар.

Лит.-польськ. доба. Корінна зміна відносин наступила на П. з пол. 14 в. Користаючися з ослаблення Золотої Орди, лит. В. кн. Ольґерд у 1362 р. розбив тат. війська над Синіми Водами, зайняв сер. П. і віддав його в удільне володіння своїм племінникам Юрієві, Олександрові й Константинові Коріятовичам. Коріятовичі в здобутій частині П. розбудували городи Смотрич, Бакоту, Кам'янець й ін. Цей останній одержав у 1374 р. маґдебурзьке право, що притягнуло до м. багато поль., руських і вірменських переселенців. Після смерти останнього гал. кн. Юрія II, поль. король Казімір захопив Галичину (1349) і зах. П. (разом з м. Теребовлею й ін., 1366); остаточно воно було приєднане до Польщі 1387 р. вже у зв'язку з поль.-лит. унією. На П. поль. влада стала насаджувати свою адміністрацію, роздавати землю поль. маґнатам і колонізувати П. За сер. П. з м. Кам'янцем почалася довголітня суперечка між Польщею і новим В. кн. лит. *Витовтом*, який 1393 р. вигнав останнього *Коріятовича*, кн. Федора, з П. Витовт залишив собі сх. П. (Брацлавщину і Вінниччину; він його збільшив після перемог над татарами 1397–98), а сер. його частину віддав Яґайлові; останній заклав її за позичені гроші краківському воєводі Спиткові з Мельштину (1395), який намагався зміцнити там поль. стан посідання. Після смерти Спитка сер. П. спершу дістав молодший брат Яґайла, Свидриґайло, а 1411 р. воно знову повернулося до Витовта, який володів ним аж до самої смерти (1430). По його смерті прополь. верхівка сер. П. (Бучацькі, Кирдеєвичі та ін.) визнала зверхність Польщі. Щоправда, по боці Литви став Свидриґайло, підтриманий укр. елементом, але у війні, яка виникла з цього приводу, зазнав поразки. З сер. П. створено Подільське воєводство, і для цієї частини П. саме затрималася назва П. (зах. входило до складу Руського воєводства – Львівської і Гал. земель; див. карту).

З приєднанням зах. і сер. П. до Польщі там посилилася польонізація. Її носієм була не тільки поль. адміністрація, але и латинська церква, для якої засновано у Кам'янці окрему дієцезію з єп. на чолі (правос. людність підлягала гал. епископії). Гол. ролю в екон. і політ. житті сер. П. почала відогравати спольщена верства місц. шляхти (Кирдеї, Чурили, Струсі й ін.) та новоприбулі з зах. поляки (Одровонжі, Бучацькі, Гербурти, Язловецькі, Конецпольські, Потоцькі та ін.). Укр. шляхта, що трималася своєї народности й віри (Берлинські, Володовські, Карачевські, Козловські, Волковинські й ін.), опинилася у меншості і мала щораз менше значення, тим більше, що від 1434 р. її підпорядковано поль. адміністрації й суд. законам; згодом українцями залишилася лише шляхта з неповними правами, яка виконувала перев. військ. службу в пограничних замках. Тим часом людність П. постійно зростала, бо багата земля й легка ще панщина притягала селян. Там були, крім українців, також нечисленні поля-

ки, які однак зазнавали українізації. Натомість у м. зростало ч. поляків і жидів, у деякій мірі — німців і вірменів.

Після 1430 р. тільки сх. частина П. з м. Брацлавом і Вінницею залишилася за Литвою. Але поляки постійно намагалися приєднати й цю решту П. до Польщі. Врешті це сталося на підставі Люблінської унії у 1569 р. Відтоді почали напливати поль. маґнати (Сєнявські, Замойські, Яблоновські й ін.) і на сх. П. Вони захоплювали керівні пости з пов'язаними з ними лятифундіями. Сх. П. становило тоді Брацлавське воєводство з гол. м. Брацлавом, а з 1589 р. — Вінницею.

Великої шкоди розвиткові П. завдавали наскоки татар, що розпочалися у другій пол. 15 в. П. було не тільки метою нападів крим. орд, але й помостом (Кучманський шлях), яким вони пересувалися, щоб грабувати суміжні волинсько-гал., холмські й поль. землі.

Деяку охорону під час тат. нападів давали населенню подільські оборонні *замки* (Бар, Меджибіж, Хмільник, Жванець, Вінниця, Пилява, Брацлав, Зіньків, Летичів, Ямпіль, Сутківці та ін.), осідки адміністративної влади або більших маґнатів, але вони не могли стримати татар. На зламі 15 і 16 вв. півд.-сх. П. перетворилося на напівпустелю; здобутки укр. колонізації з 15 в. були втрачені (див. карту на 2057 стор.). Через безпорадність лит. урядів старости пограничних замків (барський Б. *Претвич*, хмельницький П. *Лянцкоронський* та ін.) і сама людність змушена була організовувати самооборону, яка сприяла створенню козаччини.

З пол. 16 в. відновилася колонізація півд.-сх. П. Одночасно, у зв'язку з великим попитом на збіжжя у зах. Европі, власники лятифундій на П. почали зміцнювати розбудову фільваркового госп-ва, а разом з тим збільшувалися панщина селян і обмеження їхньої свободи. На оборону селянства стало козацтво, до якого приєдналося і упосліджене укр. міщанство. С. *Наливайко*, за допомогою брацлавського міщанства, у 1594–95 рр. опанував Брацлав з околицями, розгромивши військ. відділи старости Калиновського. Під час Хмельниччини на П. відбувалися важливі бої з поляками (походи М. *Кривоноса*, битва під Пилявцями тощо). Але, на підставі *Зборівського договору* 1649 р., до складу коз. держави увійшла тільки Брацлавщина (полки Кальницький і пізніше Вінницький та Брацлавський). Поділ України у 1660-их рр. на право- і лівобережні гетьманати пов'язав долю П. з Правобережжям. Цей поділ, стверджений *Андрусівським договором* (1667), спричинився до союзу гетьмана П. Дорошенка з Туреччиною. Війна Польщі з Туреччиною, за допомогою До-

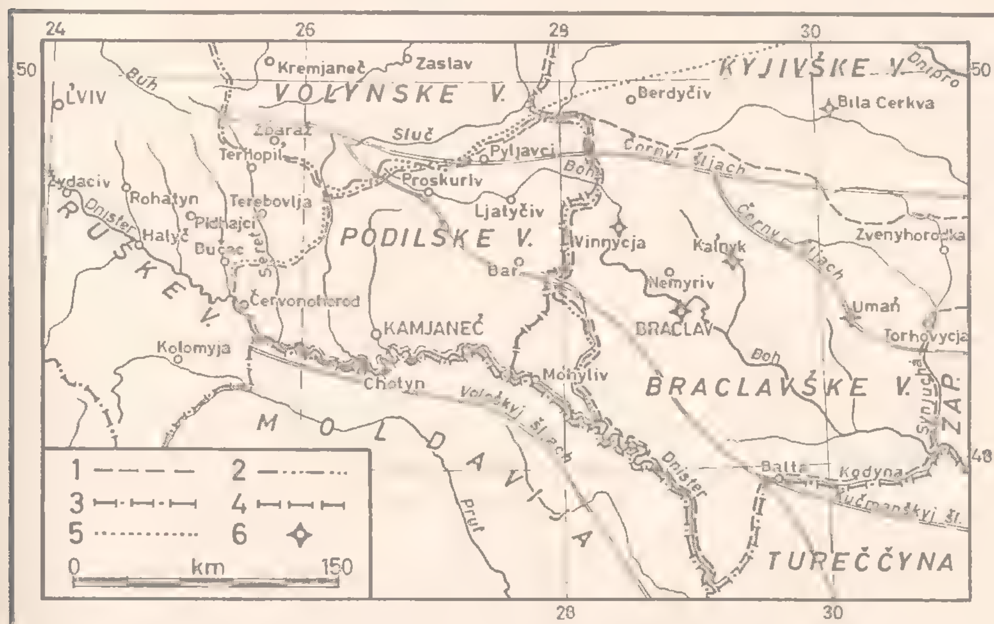

Поділля у 16—17 вв.

1 — Межі воєводств. 2 — Поль.-лит. кордон до 1569 р. 3 — Кордони Речі Посполитої з Туреччиною. 4 — Кордони Козацької держави за Богдана Хмельницького. 5 — Поль.-тур. кордон на Поділлі й Правобережжі у 1672—99 рр. 6 — Гол. міста коз. полків

рошенка, закінчилася *Бучацьким миром* (1672), на підставі якого Подільське воєводство перейшло під безпосередню владу Туреччини, а Брацлавщина (з Південною Київщиною) залишилася за Дорошенком. Тривалі війни на території П. і Брацлавщини, безнастанні тат. наскоки і тур. утиски як на екон., так і рел. полі призвели до масового переселення на Лівобережну Україну.

Після Карловицького миру (1699) П. повернулося до Польщі, а разом з цим знову посунули сюди поль. шляхта і маґнати. Того ж р. поль. сойм ухвалив ліквідувати козаччину на Правобережжі, що спричинило 1702–04 рр. повстання під керівництвом С. *Палія*, яке захопило й частину П.; у цьому повстанні відзначився серед ін. брацлавський полк. А. *Абазин*. Остаточно коз. полки на П. ліквідовано у 1712 р., а козаків переселено на Лівобережжя. Перша пол. 18 в. — це доба надзвичайно інтенсивної колонізації обезлюдненого П., що її запровадили насамперед власники лятифундій: Потоцькі, Чорторийські, Любомирські, Вишневецькі, Синявські, Замойські, Ржевуські, Санґушки, Яблоновські та ін. На П. напливали гол. селяни з Руського воєводства і Волині, навіть з Лівобережжя, Молдавії та з корінної Польщі. Це були частково втікачі, що їх притягали тимчасові полегші, які давали власники лятифундій, частково переселені ними з зах. їхні піддані. Про інтенсивність колонізації свідчить факт, що в пол. 18 в. Подільське воєводство було найгустіше заселене в усій Речі Посполитій. На це вплинуло й те, що П. вперше від довшого часу жило мирним життям — не було тат. наскоків. Сіль. госп-во мало характер фільварково-панщинний. Збільшення панщини і утиски селян, а також нац.-рел. гніт викликали протишляхетські й протиполь. повстання — *гайдамаччину*. Її осередком була півд. Київщина і півд.-сх. Брацлавщина, але вони охоплювали й решту сх. П. Більші з цих повстань: Верлана (1734), розрухи 1750 р. і гол. Коліївщина 1768 р.

М. Ждан

З кін. 18 в. Під час першого розбору Польщі (1772) зах. П. припало по р. Збруч (частина Руського воєводства і Червоноградський пов. Подільського) Австрії, а під час другого — решта припала Росії (1793). Сх. П. входило у 1793–96 рр. до Подільського і Брацлавського намісництв, з 1796 р. до Подільської губ., яка охоплювала кол. поль. воєводства: Подільське (без положеної на зах. від Збруча частини) та Брацлавське (без півд.-сх. частини з м. Уманню). У 1809–15 рр. частина австр. П. (Тернопільська і Заліщицька округи) належала до Росії.

Наслідком приналежности П. до двох різних держ. формацій розвиток зах. і сх. П. був відмінний: зах. такий, як усієї

Поділля до 1917 р.

1 — Кордони держав. 2 — Межі губерній і (в Австро-Угорщині) країв. Гол. міста губерній і країв підкреслені двічі, повітів — один раз. Hor. — Городенка

Галичини (П. становило ⅓ її території), сх. П. – як ін. укр. земель під Росією. Відмінним був також розвиток етнічних відносин. На сх. зменшився вплив поль. елементу: частина земель поль. землевласників перейшла шляхом конфіскацій (по повстаннях 1830–31 і 1863 рр.) і примусового продажу рос. землевласникам, які сюди приплинули, або державі; частина поль. населення асимілювалася в укр. оточенні. Приплив рос. елементу (гол. чиновники) був незначний (за переписом 1897 р. росіяни становили 3,3% населення), назовні була поширена, як і скрізь на Україні, русифікація. На сх. П. посилено кріпацтво, що спричинило опір селян і повстання у 1820–30-их рр. У. *Кармалюка.* Адміністративним, церк. (1799 р. створено Подільську правос. епархію) і певною мірою культ. центром сх. П. було м. *Кам'янець Подільський.* Укр. нац. і культ. рух розвивався повільно, гол. з кін. 19 в.; осередком його був *Кам'янець Подільський* (зокрема Духовна Семінарія), менше – *Вінниця.* Некорисно на розвиток суспільно-екон. і нац.-культ. відносин вплинуло те, що земство на П. введено було щойно 1911 р.

На зах. П., як і в усій Галичині, збільшився чисельно поль. елемент, у руках якого була адміністрація краю, але воно з рештою Галичини і Буковини стало базою укр. нац. і політ. відродження. З уваги на сусідство Львова міста гал. П. не розвинулися на значніші культ.-політ. осередки; гол. з них Тернопіль, Бережани, Бучач, Чортків.

З екон. погляду П. обабіч Збруча було – поряд Передкарпаття й Покуття найгустіше заселеною частиною України, з перевагою малозем. і беззем. селян. Пром-сть була незначна, майже виключно харч.; найважливіша її галузь – цукрова – була розвинена тільки на сх. П. Через аґрарне перенаселення відбувалася інтенсивна еміґрація – з зах. П. за океан, із сх. – менш інтенсивно на Сибір, Далекий Сх., Донбас та Криворіжжя.

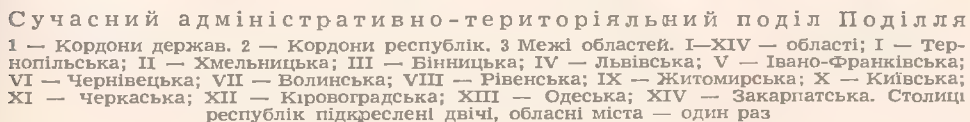

Сучасний адміністративно-територіяльний поділ Поділля

1 — Кордони держав. 2 — Кордони республік. 3 Межі областей. I—XIV — області; I — Тернопільська; II — Хмельницька; III — Вінницька; IV — Львівська; V — Івано-Франківська; VI — Чернівецька; VII — Волинська; VIII — Рівенська; IX — Житомирська; X — Київська; XI — Черкаська; XII — Кіровоградська; XIII — Одеська; XIV — Закарпатська. Столиці республік підкреслені двічі, обласні міста — один раз

У 1915–17 рр. гал. П. зазнало великих втрат, бо на його території переходили фронти австр.-угор. і рос. армій. 1919–20 рр. на всьому П. відбувалися бої укр., поль., больш. і денікінських армій і знову спричинили значні людські і екон. втрати. 1919 р. Кам'янець Подільський був осідком обох укр. урядів, 1920 р. Вінниця – уряду УНР.

У 1920–39 рр. зах. П. входило до складу Польщі (майже все до Тернопільського воєводства), сх. – до складу УССР (1924–32 рр. округи: Вінницька, Кам'янець-Подільська, Проскурівська, Могилівська, Тульчинська; з 1932 р. Проскурівська обл., з якої 1937 р. виділено Кам'янець-Подільську). Деякий час чималими культ. осередками були *Кам'янець Подільський* і *Вінниця*. Після другої світової війни все П. увійшло до складу УССР. Екон. і політ. розвиток П. такий самий, як і в усій УССР. Треба підкреслити, що П. далі найменше індустріялізоване в усій Україні і виявляє найбільшу густоту сіль. населення.

Людність. З пол. 18 в. П. було разом з *Покуттям* і *Передкарпаттям* найгустіше заселеною частиною України завдяки корисним для сіль. госп-ва умовам. І тепер ці краї виявляють найвищу густоту сіль. населення. У пол. 19 в. гал. П. було (1860 р. – 63 меш. на 1 км²) густіше заселене, ніж сх. (43), але з часом ці різниці вирівнялися (1897 р.: 96 і 75; 1932 – 99 і 98). При слабій урбанізації (ледве 10%) П., зокрема зах., належало до 1940 р. до найбільше перенаселених країв України. Проти цього селянин гал. П. боронився значною еміґрацією за океан (у 1890–1913 рр. понад 200 000 осіб) і зменшенням природного приросту; на сх. П. перенаселення не було таке велике, м. ін. і тому, що чимало населення знаходило працю у цукровій пром-сті. Великих втрат населення сх. П. зазнало під час колективізації, а всього П. – у 1940–46 рр. (серед ін. знищення жидів і виїзд поляків з зах. П.), так що 1959 р. воно було на 14,5% менше порівняно з 1926 р. Процес урбанізації його був слабший, ніж в ін. частинах України. Зміни складу людности П. у межах трьох обл.: Вінницької, Хмельницької й Тернопільської такі (у тис.):

Рік	Вся людність	Міська	Сільська
1926	5 690	690	5 000
1959	4 840	850	3 990
1970	4 900	1 240	3 660

Разом з цим наступили такі зміни в ч. населення на 1 км² (у дужках лише сіль. людність): 1926 р. – 95,5 (81,3), 1959 – 78,8 (64,9), 1970 – 79,7 (59,5). Відсоток міськ. людности збільшився з 12,1 у 1926 р. до 17,5 у 1959 і 25,3 у 1970. Балянс мандрівок є далі виразно неґативний: за 6 рр. (1963–68) природний приріст населення П. виявляв 210 000, дійсний лише убуток 20 000.

Сучасне розміщення (густота) населення не виявляє великої різноманітности: воно вагається в поодиноких р-нах, якщо йдеться про сіль. населення, – від 50–90, найчастіше 60–80 осіб на 1 км².

Оселі П. скупчені назагал у ярах, де ... оселя лежить б. однієї, натомість міждолинні частини височини, зайняті с.-г. культурами, звич. осель не мають

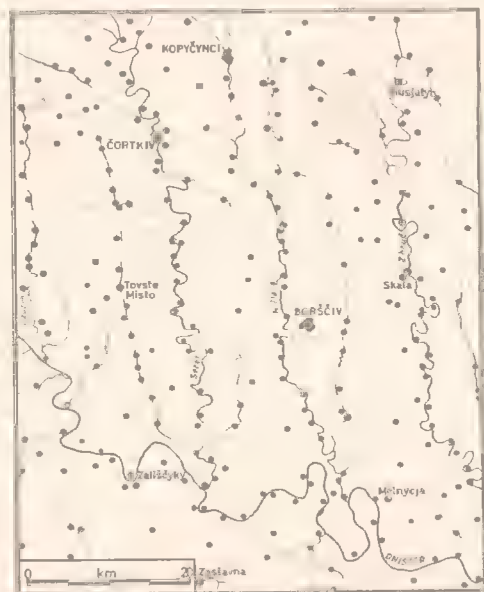

Оселі в ярах Поділля між р. Джурином і Збручем

Майже всі оселі скупчені у ярах. Міжярові простори майже незаселені

(див. карту). Лише у нижчих, вузьких і глибоко врізаних ярах оселі не можуть розміститися і положені над берегом ярів на плято.

Міста П до часу індустріялізації мали торг.-адміністративний (осередки пов.) і ремісничий характер, менші – торг.-рільничий. Вони поставали звич. там, де шляхи перетинали яри, часто в місцях з природи оборонних, напр., у меандрах рік. У зв'язку з змінами торг. шляхів у минулому і будовою залізниць у другій пол. 19 в. чимало з них втратило своє значення, і навіть перетворилося на села. Тепер всі важливіші м. П. мають пром. характер. Вони порівняно з ін. частинами України невеликі: тільки два мають понад 100 000 меш. (Вінниця, Хмельницький), ледве два від 50 до 100 тис. (Тернопіль, Кам'янець Подільський).

На гал. П. важливіші м. такі: на Опіллі – Бібрка, Перемишляни, Бережани (13 000 меш.), Рогатин, Ходорів, Підгайці, Монастириська; на яровому П.: Бучач (10 000), Теребовля (10 000), Чортків (17 900), Копичинці, Борщів, Заліщики; на півн. П.: Зборів, Залізці, Збараж, Тернопіль (85 000); на півн. березі П.: Золочів (13 000), Броди (12 700), Крем'янець (22 200). Найбільше значення (також культ.-осв.) мали або й мають: *Тернопіль, Бережани, Бучач, Чортків, Крем'янець.*

На сх. П. на Придністров'ї важливим м. був і є *Кам'янець Подільський* (56 000), ін.: Могилів Подільський (25 000), Ямпіль, Рибниця. На півн.-сх. П. найважливішим м. є Хмельницький (113 000) і Старокостянтинів (21 000); на пограниччі з Волинню: Із'яслав (12 400), зал. вузол Шепетівка (36 000), Полонне (21 400). На Побожжі найбільше значення має *Вінниця* (211 000); ін.: Лятичів (7 400), Літин, Тульчин (15 000), Брацлав, Бар, Хмільник, Деражня, Меджибіж, важливий зал. вузол Жмеринка (29 000) і менший – Вапнярка. На півд.-сх. П. розташовані: Бершадь, Балта (20 000, в пол. 19 в. після Кам'янця Подільського найбільше м. П.), Котовське (33 000), Ананьїв.

На П. здавна припливало поль. (гол. у першій пол. 18 в.) і жид. населення. Жиди становили більшість у переважній частині міст і м-к, поляки жили найбільше у півн. частині П. обабіч р. Збруча. Частково це були суцільні поль. острови, мешканці яких зберегли поль. мову («мазури»; гол. у Тернопільському і Проскурівському пов.), частково розпорошені серед укр. населення; чимало поляків жило у м. В укр. оточенні частина поляків зазнавала мовної українізації і відрізнялася від українців лише своїм римо-кат. віровизнанням; це були т. зв. *латинники.*

Дівчата з околиці Заліщик у нар. вбранні

Але траплялося, що серед латинників було чимало українців, які під поль. тиском перейшли на римо-кат. віру.

Впродовж 19 і 20 вв. (до 1939) еволюція нац. відносин була цілком відмінна на гал. і сх. П. На сх. П. поль. і римо-кат. елемент, позбавлений опіки поль влади й припливу нових поселенців з зах., підпадав українізації, а по м. також

Тернопільське плято к. Копичинець
Майже рівня і рільничий степ

деякій русифікації. Більшість римо-католиків це були латинники (1926 – 50%, 1959 – аж 85%). Відсоток жидів збільшувався до кін. 19 в., далі зменшувався. Росіяни становили невеликий відсоток (7% у містах, 1% на селах); на півд. П. над Дністром (у межах Молд. ССР) жило суцільно бл. 50 000 молдаван. У наслідок другої світової війни сильно впав відсоток жидів; згодом збільшився відсоток росіян. Еволюцію нац. відносин на сх. П. видно з таблиці (у %):

Рік	Українці	Жиди	Поляки й латинники	Росіяни
1897	75,3	12,3	8,8	2,3
1926	85,1	7,8	3,7	1,7
1959	91,3	1,8	2,4	4,4

На зах. (гал.) П. постійно, зокрема з пол. 19 в., збільшувався відсоток поляків коштом українців. Цей процес був спричинений постійним припливом поляків з зах. (поль.) частини Галичини як до м., опанованих поль. адміністрацією, так і до сіл на землі, розпарцельовані поль. землевласниками. Менше значення мала еміґрація за океан (вона була більша, ніж у поляків) і деяка польонізація українців (перехід з гр.-кат. віровизнання на римо-кат.), зокрема у 1920–30-их рр. Зміну віросповідних відносин у світлі урядових статистик на зах. П. видно з табл. (у %):

Рік	Гр.-кат.	Римо-кат.	Жиди	Інші
1857	63,0	25,4	10,9	0,7
1880	62,0	24,1	13,3	0,6
1900	61,0	26,6	11,9	0,5
1910	60,3	28,4	11,2	0,1
1921	59,2	32,2	8,3	0,3
1931	54,9	37,2	7,7	0,2

Найбільше втрат українці зазнали в смузі, що простягалася від Львова по Збруч, що в ній поляки і латинники вже становили великий відсоток.

Якщо розподілити римо-католиків на латинників і поль. колоністів, які попа-

ли на зах. П. у 1920–39 рр., участь поодиноких етнічних груп у складі всього населення (на 1. 1. 1939 у %; на підставі укр. дослідів і для дещо ін. території) була така: українці -- 59,8, поляки — 11,4, поль. колоністи — 2,5, латинники — 18,7, жиди — 7,4, ін. — 0,2. Розміщення цих етнічних груп видно з карти.

М. на зах. П. мали перев. жид. більшість, на другому місці були поляки й українці. В м. сх. П. українці становили пол. населення, жиди — понад $^1/_3$, незначний відсоток — росіяни і поляки.

Нац. відносини на зах. П. цілковито змінилися в наслідок подій у 1940–46 рр., і нині вони такі самі, як на сх. П. Так, за переписом населення 1959 р. українці в Тернопільській обл. становили 90,2%, росіяни — 2,5%, поляки — 2,2%, жиди й ін. — 5,1%.

Нар. госп-во. Підставою нар. госп-ва П. було здавен-давна і є ще донині сіль. госп-во; у 1920-их рр. у ньому було зайнято майже 80% усієї людности; у пром-сті й ремісництві не цілих 10%. Основою розвитку сіль. госп-ва були корисні природні умови: ґрунти й підсоння. На слабий розвиток пром-сти впли-

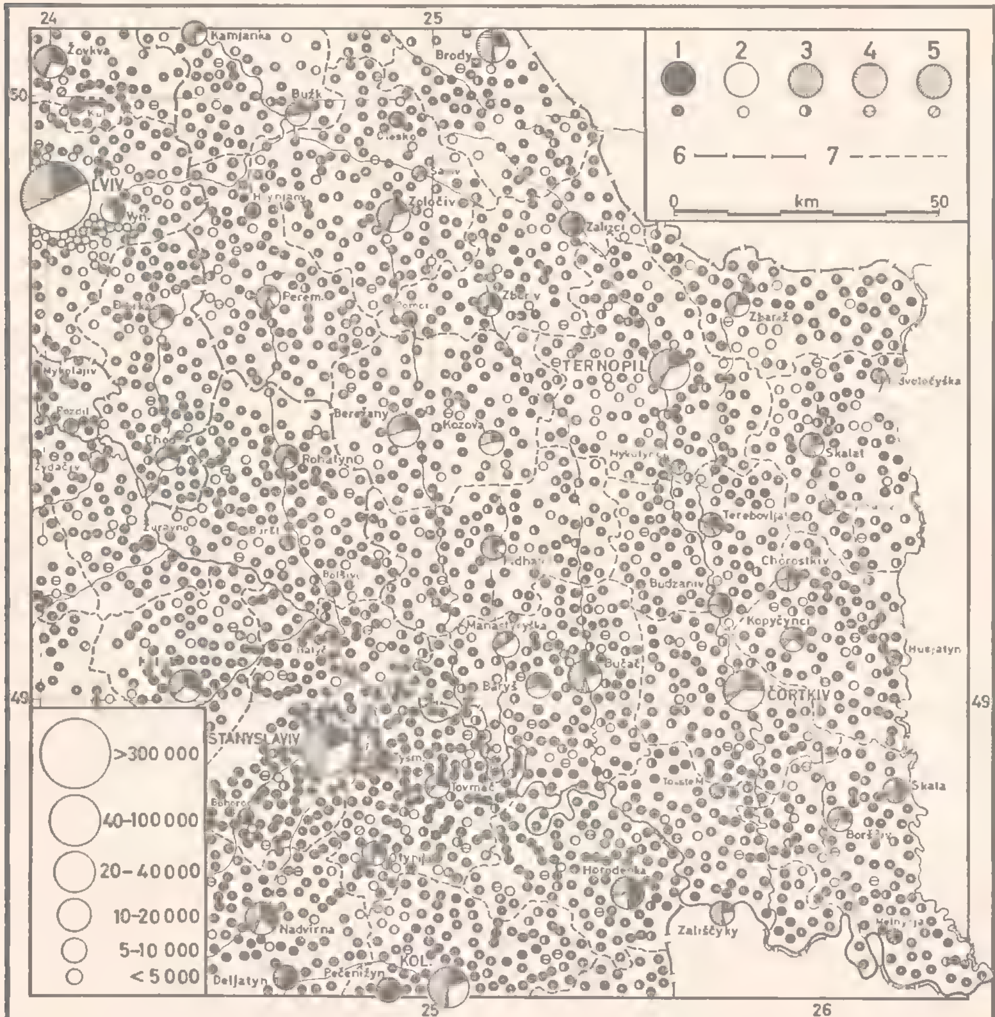

В. Кубійович: Схематична етнографічна карта Зах. Поділля
(на 1. 1. 1939)

1—5 — Етнічні групи; в гор. рядку — в містах (величина міст подана у лівому дол. куті карти), у дол. рядку — в селах (1 000 меш.): 1 — українці, 2 — поляки, 3 — латинники, 4 — жиди, 5 — інші. 6 — Межі воєводств. 7 — Межі повітів

вала вбогість корисних копалин, майже відсутність джерел енергії і віддаленість від них, як і від моря; корисними умовами для неї була багата база для харч. пром-сти і значні трудові резерви. Фактично до пол. 1930-их рр. пром-сть була дуже слабо розвинена, майже виключно харч.: цукрова – гол. на сх. П. (на гал. П. її розвиток був утруднений конкуренцією високорозвиненої чес., а у 1920–30-их рр. центр. і зах. поль. цукрової пром-сти) і спиртова. Сильніше розвинулася пром-сть на всьому П. щойно за сов. часів, але й тепер вона є найслабшою зо всіх частин України.

Сіль. госп-во. У заг. зем. фонді орна земля становить 72%, сіножаті, вигони й пасовища – 7%, сади і ягідники – 3%; на ліси припадає 13%. Заг. посівна площа дорівнювала (у трьох обл., 1968 р.; у тис. га) 4 235, у тому ч. під зерновими 1 922 (45,3% всієї посівної площі), пром. 580 (13,6%), картоплею та городньо-баштанними 407 (9,7%), кормовими 1 320 (31,3%). Як в усій Україні, так і на П. порівняно з 1920-ми рр. зменшилася частка зернових (бл. 75%), збільшилася пром. (гол. на гал. П.) і кормових. Основні зернові культури: озима пшениця (821 тис. га або 41,4% усіх зернових); ячмінь (336 тис. га, 17,6%); зернобобові (341 тис. га, 17,7%; найбільший відсоток на всіх укр. землях); кукурудза на зерно (196 тис. га, 10,3%); другорядне значення мають жито (6% зернової площі), гречка (4%), просо (2%) Порівняно з 1920-ми рр. в структурі зернових відбулися великі зміни: величезне зменшення посівів жита (у 1930-их рр. бл. 1/4 зернових), велике збільшення зернобобових, кукурудзи (у 1930-их рр. – 8%) і озимої пшениці (бл. 25%). Цукровий буряк є провідним серед техн. культур (489 000 га, 12% усієї посівної площі і 23% площі цукрових буряків в усій УССР); їх посівна площа порівняно з 1940 р. збільшилася майже у 2½ рази (зокрема на зах. П.). З ін. техн. культур поширені соняшник (50 000 га, гол. у Вінницькій обл.), рапс, тютюн, коноплі, етеро-олійні та лікарські рослини.

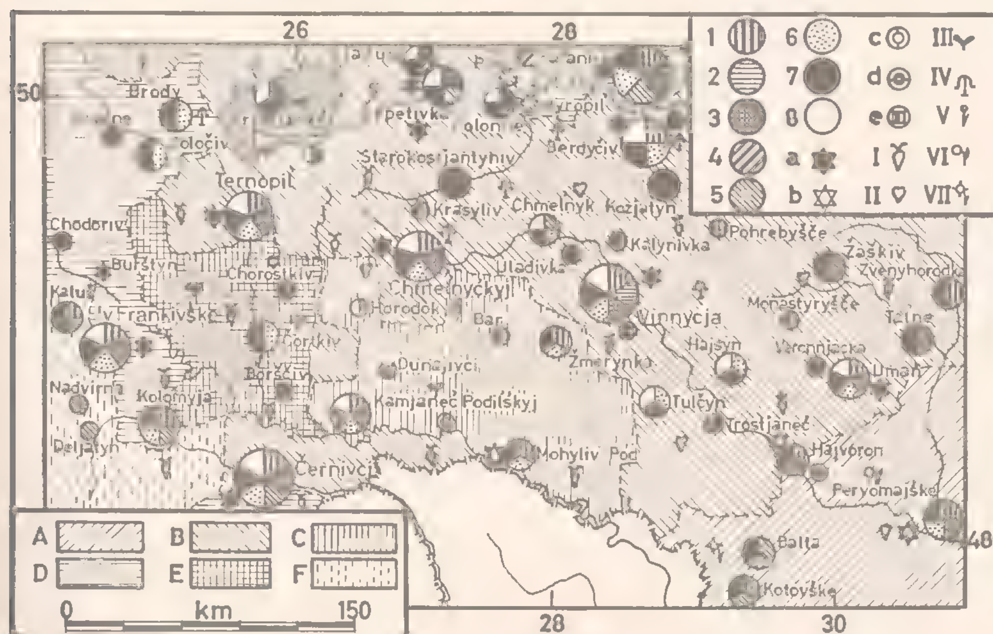

Економічна карта Поділля

A—F — Сіль.-госп. зони: A — буряківництво та зернове госп-во, культура соняшника, молочно-м'ясне тваринництво; B — буряківництво та зернове госп-во, молочно-м'ясне тваринництво; C — буряківництво та зернове госп-во, городництво, молочно-м'ясне тваринництво; D — льонарство, картоплярство, буряківництво, молочно-м'ясне тваринництво; E — буряківництво та зернове госп-во, тютюнництво, молочно-м'ясне тваринництво; F — молочно-м'ясне тваринництво, вівчарство, картоплярство, льонарство

1—7 — Галузі пром-сти (лише гол. центри): 1 — машинобудівельна і металообробна; 2 — хемічна; 3 — будівельна; 4 — скляна і порцеляно-фаянсова; 5 — деревообробна і паперова; 6 — легка; 7 — харчова; 8 — різні галузі

a — теплоелектростанції. b — гідроелектростанції. c — фосфорити. d — графіти. e — мармур. I — Цукровий буряк. II — Рапс. III — Тютюн. IV — Хміль. V — Льон. VI — Соняшник VII — Етероолійні. Pon. — Понинка; Čer. Червоне

П. після Півд. України є другим укр. р-ном садівництва. Сади на П. займають понад 200 000 га, виноградники – 5 000 га. Вони розповсюджені гол. у ярах Придністров'я, завдяки сприятливим кліматичним (тепле, соняшне літо, захист перед вітрами) і ґрунтовим умовам, і мають пром. значення. З садових культур поширені: яблуні, сливи, груші, черешні, вишні, а також теплолюбні: абрикоси, броскви, горіх волоський, виноград.

У тваринництві провідне місце належить молочно-м'ясному скотарству. Поголів'я (на 1. 1. 1969) видно з табл.:

	У тис.	На 100 га с.-г. угідь
Велика рогата худоба	2 752	51,7
у тому ч. корів	1 206	22,7
Свині	2 289	43,1
Вівці	647	12,1

Виробництво продуктів тваринництва (у тис. т):

	Всього	На 100 га с.-г. угідь
М'яса і сала всіх видів	389	730
у тому ч. свинини	186	348
Молока	2 456	460
Вовни	1 551	292

Основні породи великої рогатої худоби: симентальська, укр. білоголова, а також (на Тернопільщині) червона поль.; свиней – велика біла, овець – прекос.

Чимале значення має птахівництво, бджільництво і ставкове рибальство (гол. у Вінницькій обл. – 20 000 га ставків, зариблених здебільша коропом і карасем).

Сіль. госп-во П. виявляє надвишки цукрових буряків (їх переробляють на місці), овочів, продуктів тваринництва і птахівництва.

На П. можна відрізнити кілька с.-г. зон (див. карту).

Пром-сть П. значно відстає від ін. частин України. Її розвиток пов'язаний з переробкою с.-г. і, тільки частково, мінеральної сировини. Основну галузь пром-сти П. становить харч., на яку припадає у заг. обсязі валової продукції пром. виробництва бл. 55%; на ін. галузі: машинобудів. і металообробну – 15%, легку – 13%, виробництво будів. матеріялів – 7%.

У харч. пром-сті перше місце посідає цукрова. На П. працює бл. 60 цукроварень (у тому ч. у Вінницькій обл. 39), які у 1966 р. виробили 1,8 млн т цукру або 30% виробництва УССР. Найбільші зав. у Вінницькій обл.: Кирнасівський, Гніванський, Вищеочедаївський, Погребищенський; у Хмельницькій: у Хмельницькому, Кам'янці Подільському, Шепетівці; у Тернопільській: у Тернополі, Борщеві, Хоросткові. Ін. галузі харч. пром-сти: спиртова (бл. 30 підприємств), масло-сироробна, м'ясна (серед ін. м'ясокомбінати у Вінниці, Хмельницькому, Тернополі), овоче-консервна, олійна (великий олійно-товщевий комбінат у Вінниці), млинарська та ін.

Машинобудівництво, металообробна, електротехн., хем. пром-сть та приладобудівництво постали в основному у 1950–60-их рр. Важливими підприємствами з цієї ділянки є: аґреґатний, електротехн. і підшипниковий зав. у Вінниці й Калинівський машинобудів. (устаткування для цукроварень); зав. трансформаторних підстанцій, ковальсько-пресового устаткування і «Тракгородеталь» – всі три у Хмельницькому, електроапаратури у Тернополі й ін. Хем. пром-сть представлена гол. Вінницьким хем. комбінатом (виробництво суперфосфату) та ін.

Галузі легкої пром-сти; текстильна (суконні фабрики у Дунаївцях і Славуті, бавовняна – у Кам'янці Подільському й ін.), трикотажна, швейна (у Хмельницькому, Тернополі, Чорткові тощо), взуттєва (Вінниця, Тульчин), виробництво вати (Крем'янець) та ін.

Пром-сть будів. матеріялів представлена видобутком і обробкою ґранітів, розробкою вапняків, крейди, виготовленням цегли і черепиці тощо. Важливіші зав. у Вінницькій обл.: каолінові комбінати у Глухівці й Турбові, Гніванський та Жежелівський ґранітові кар'єри; комбінат будів. індустрії і зав. залізобетонних виробів у Тернополі, зав. залізобетонних виробів у Хмельницькому, Кам'янці Подільському, Полонному й ін. Розвинута також порцеляново-фаянсова і склоробна пром-сть. Меблеві фабрики є у Вінниці, Хмельницькому, деревообробний комбінат у Вінниці, фабрики паперу в Росоші (Вінницька обл.) і Славуті, великий целюльозно-паперовий комбінат у Полінці (на півн. Хмельницької обл.), контейнерний зав. у Погребищі (Вінницької обл.).

На Подністров'ї залишилися ще нар. мист. промисли: вишивкарство, ганчарство, ткацтво і килимарство.

Енерґетичне госп-во П. базується на привізному вугіллі й нафті, природному газі, що надходить газопроводом Дашава-Київ; у Тернопільську обл. електроенерґія постачається також з Добротівської ДРЕС (у Львівській обл.), у Вінницьку – від Ладожинської ГЕС (на р. Бозі) і Ладожинської ДРЕС та лінією електропередач Київ–Житомир–Вінниця.

Геогр. розміщення гол. видів пром-сти видно на карті.

Транспорт. Найбільше значення

для П. має зал. транспорт, на який припадає 9/10 усіх перевезень. Довж. зал. ліній — 2 550 км; зал. вузли: Тернопіль, Жмеринка, Шепетівка, Вінниця, Козятин, Вапнярка, Чортків. Друге місце займає автомобільний транспорт, який здебільша обслуговує потреби цукрової пром-сти; довж. автошляхів з твердим покриттям — 12 800 км. Додаткове значення має авіяційний і трубопровідний транспорт; річковим транспортом користуються на Дністрі і — у малій мірі — Бозі. *В. Кубійович*

Література: Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej, 1—4. Вільна 1820—22; Antoni J. (Józef Rolle). Zameczki podolskie na kresach multańskich, 1—3. В.—Кр. 1880; Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. К. 1885; Pawiński A., Jabłoński A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. т. VIII. Ziemie Ruskie — Wołyń i Podole. В. 1889; Батюшков П. Подолия. Историческое описание. П. 1891; Грушевский М. Барское староство. Исторические очерки (XV—XVIII в.). К. 1894; Prochaska A. Podole-lennem Korony. Кр. 1895; Грушевський М. Історія України-Руси, I—X. Л.—К. 1899—1936. Нью-Йорк 1954—58; Jabłonowski A. Wołyń, Podole i Ruś Czerwona pod koniec XVI w. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego, IV. В. 1912; Рудницький С. Знадоби до морфології сточища Дністра. Зб. матем.-природописно-лікарської секції НТШ. Л. 1913; Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Podola galicyjskiego. Л. 1918; Białkowski L. Podole w XVI wieku. В. 1920; Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki Województwa Tarnopolskiego. Тернопіль 1926; Ґеринович В. Кам'янеччина. Записки Кам'янець Подільського Ін-ту Нар. Освіти, 3. К. 1927; Сіцінський Є. Нариси з історії Поділля, I. Вінниця 1927; Полянський Ю. Подільські етюди. Зб. матем.-природописно-лікарської секції НТШ, т. XX. Л. 1929; Województwo Tarnopolskie. Тернопіль 1931; Нариси екон. географії України, 2, вид. АН УРСР. К. 1949—52; Геренчук К. Геоморфология Подолии. Ученые Записки Черновицкого университета, т. 8, вип. 2. Чернівці 1950; Чижов М. Природа Тернопольской области, 1, 2. Тернопіль 1956, 1957; Шовкопляс І. Археологічні дослідження на Україні (1927—57). К. 1957; Polska i jej dorobek dziejowy. Ziemie południowo-wschodnie Rzeczypospolitej, I. Лондон 1958. Волобой П. Тернопільська обл. К. 1958; Нариси стародавньої історії Укр. РСР. К. 1959; Верховий О. Хмельницька обл. К. 1960; Шляхами Золотого Поділля, 1—2. Філядельфія 1960—69; Пастернак Я. Археологія України. Торонто 1961; Чижов М. Укр. Лісостеп. К. 1961; Геренчук К., Койнов М., Цись П. Природно-геогр. поділ Львівського та Подільського екон. р-нів. Л. 1964; Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. Вроцлав—В.—Кр. 1965; Pamiętnik Kijowski, 3. Лондон 1966; Rolle A. (Antoni J.) Wybór pism 1—3. В. 1966; Бурцейний П., Рубін М. Вінницька обл. К. 1967; Теребовельська земля. Іст.-мемуарний збірник. Нью-Йорк 1968; Логвин Г. По Україні. К. 1968.

Подільська височина, див. *Поділля.*

«Подільська Воля», соц.-політ. і кооп.-екон. газ., виходила як тижневик, згодом 2 рази на тиждень у Вінниці 1917—18; ред. Д. *Маркович.*

«Подільське Слово», непартійний тижневик, виходив у Тернополі 1909—12 рр.; чл. ред. комітету П. Чубатий, Й. Ковальський та ін.

Подільське Церковне Історично-Археологічне Товариство, наук. т-во, створене 1903 р. у Кам'янці Подільському на базі Подільського Епархіяльного Іст.-Статистичного Комітету (з 1895), попередником якого був Комітет для іст.-статистичного опису Подільської епархії (з 1865). Незмінним гол. П.Ц.І.-А.Т. був о. Є. *Сіцінський* (Ю. Січинський), органом т-ва (та його попередників) були «Труды» (12 тт., 1876—1916) з цінними матеріялами і працями про історію Поділля, зокрема Церкви. У 1919 р. П.Ц.І.-А.Т. об'єдналося з Подільським Т-вом, згодом Кам'янець-Подільським Комітетом охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, під керівництвом П. *Клименка.* Продовжувачем діяльности П.Ц.І.-А.Т. стало з 1925 р. Кам'янець-Подільське Наук. при ВУАН Т-во (бл. 70 чл. під проводом О. Полонського, Є. Сіцінського й В. Зборовця), яке було на поч. 1930-их рр. ліквідоване, а багато його чл. репресовано.

«Подільський Голос», двотижневик, з 1906 р. тижневик, орган Тернопільської Нар. Орг-ції, виходив у Тернополі 1904—08; ред. І. Голубович і О. Постригач.

«Подільський Голос», популярний політ., осв. і госп. двотижневик, виходив у Тернополі 1928—30; вид. і ред. *С. Баран.*

Подільські говірки, сх. група *півд.-зах.* говірок укр. мови, межують на півн. з *півд.-волинськими*, на сх. з *степовими* з-поміж *півд.-східніх*, а на зах. з *наддністрянськими* (на лінії Озерна—Кам'янець Подільський) та *покутсько-бук.* на півд. заході. Найближче споріднені з півд.-волинськими та наддністрянськими: спільності з першими переважають на сх., а з другими, зокрема в морфології, на заході. П. г. характеризує: тверда вимова приголосних перед *і* з *ō (крім сходу, де: стіл /с'т'іл/ с'ц'іл; також у давальному місц. однини жін. роду та в називному множини прикметників: чóрн'і корóві, чóрн'і кóн'і), підвищена до *у, и*, *і* вимова ненаголошених *о, е, и*, зокрема перед складом з (наголошеним) *у, і* (буйітéс'а — боїтеся, солóмуйу, ніс'ім, пішíт — пишіть, віс'іл'а — весілля), вимова типу мн'áсо, ри́бл'ачий, рімний, пи́сан'а — писання, фіст — хвіст, лóшка— ложка, зорá — зоря, з приставним *г-* гинди́к — індик (крім заходу, де виступає й приставне *в-:* вóстрий — гострий, та частково сходу, де й и́скра — іскра), наголос зах.-укр. типу (хустині́, йамí́, чи́тан'а хóджу / хóд'у, бирéм, пи́ем, бирéти, пи́éти). В деклінації виразний вплив твердого типу на м'який (форми: кон'óві, пóл'ові, ножóм, пáл'ц'ом, пóл'ом, тил'óм — телям, на чóрнім / -ному пóл'і / кон'óві, зимл'í, ц'óйу зимл'óйу, мóйу т'ін'уйу — моєю тінню, пічуйу — піччю; д'іти́й —

дітей, подекуди на Вінніччині: на па́л'ц'ох / -ах, в ди́н'ох / -ах), збережені форми двоїни в жін. і сер. роді (типу: 2 с'ц'ін'і, йа́блуц'і). Прикметники мають лише твердий тип (си́ний), крім сходу, де в накоріннонаголошених перемагає м'який тип (чо́рн'ій, си́вій, л'у́ц'к'ій — людський), суфікс ступенювання -ішчий (біл'ішчий). У відміні займенників форми: мо́го, мо́йі, -у — моеї, -єю, йаки́с' — якийсь, тота́, -е́ — та, те, сис'а́, -се́ — ця, це. Дієслівні форми типу: пикти́, фали́тис'а (на сході: -тис'), хо́джу (на сході й півд. сх.: хо́д'у), хо́дит / -ди, хо́д'ат, нисе́м, ход'ім -іт, хо̀джин'а, зро́бл'аний (на півд. сх.: ку́пиний — куплений, ви́косиний — викошений), роби́уйем, -ес' — я, ти робив, роби́лис'мо, -с'ти — ми, ви робили, бу́ду роби́ў (на сході: бу́ду роби́ти), йа с'а забу́ў — я забувся. На півд. зах. уздовж Дністра помітний вплив покутсько-наддністрянських говірок (форми займенників т'і / т'а — тебе, часткове зберігання закінчень м'якого типу в іменників: хло́пец, хло́пцеви / -цови, -ца, на зимли́ / к'інц'і / по́л'у, в гру́дех, тоў доро́гоў — тою дорогою — на півн. зах.: том доро́гом, земл'о́м, ко́с'т'ом — землею, кістю). Елементи (зокрема лексичні) П. г. виступають у творах А. Свидницького, С. Руданського, Г. Журби, М. Стельмаха, Є. Гуцала. П. г. досліджували: Г. *Голоскевич*, А. Сорочан, В. Отроковський, Б. *Яцимірський*, Є. *Грицак*, Є. *Рудницький*, О. *Мельничук*, І. Грицютенко, Т. Бабіна, А. Дердюк, В. Зборовець, А. Очеретний, Г. Пелих, Л. Терешко, М. Хращевський. *О. Горбач*

Подільчак Михайло (* 1919), проф. хірургії Львівського Мед. Ін-ту (з 1961), родом з Любачівщини (Галичина). Працює в галузі патогенези пістряка та передпістрякового стану, вивчає обмінні процеси та ферменти при різних хірургічних захворюваннях.

«Подкарпатска Русь» (у 1936 «Підкарпатська Русь»), краєзнавчий і пед. місячник, вид. *Пед. Т-ва Підкарп. Руси*,

ПОДКАРПАТСКА РУСЬ

РОЧНИК VII. ЧИСЛО

УЖГОРОД, МАРТ 1930

виходив в Ужгороді у 1924–36 рр.; гол. ред. П. *Яцко*; активні співр.: В. *Гаджеґа*, М. Лелекач, І. *Панькевич*, А. *Волошин*.

«Подкарпатське Общество Наук», наук. і осв. т-во на Закарпатті у 1941–44 рр., засноване і підтримуване угор. владою. Складалося з 3 секцій: наук., літ.-мовознавчої та мист.-етногр. Гол.: А. *Годинка*, о. О. *Ільницький*. Дир. — І. *Гарайда*. «П.О.Н.» мало бл. 30 чл., у тому ч. кількох угорців, яких приймали в порозумінні з угор. владою. Вид.: місячник «Руська Молодеж», двотижневик «Литературна Неділя» і наук. квартальник «Зоря — Hajnal» (двома мовами). Крім цього, «П.О.Н.» випускало літ., перекладні, дитячі, популярні та наук. кн. у різних серіях. За 4 рр. існування «П.О.Н» видало понад 50 кн., крім періодики.

Хоч підтримуване угор. владою у противагу до місц. русофільства і з метою витворити місц. «руську» культуру й мову, «П.О.Н.» поступово переходило на народовецьку мовно-культ. плятформу. У його вид. співпрацювали всі закарп. письм. укр. напряму. Вид. друкувалися досить штучним етимологічним правописом «Граматики руського язика» І. Гарайди, схваленої урядом також для шкіл. *В. М.*

Подолинський Андрій (1806–86), рос. поет, батько Сергія П., родом з Києва, жив на Україні, епігон романтичної школи.

Подолинський Василь (1815–76), гром. діяч, свящ. з Лемківщини. 1846 р. написав брошуру «Głos przestrogi», у якій критично оцінив пропольс., пророс., германофільську й льокальну австро-гал. орієнтації гал. українців та обґрунтовував ідею соборної укр. держави. Брошура П. мала вплив на політику *Гол. Руської Ради* у Львові та на її соборно-укр. декларацію 1848 р.

о. В. Подолинський

Подолинський Михайло (1844–94), гал. гром. діяч, журналіст, літ. критик, перекладач і педагог родом з Долинщини, син Василя. За студентських часів один і засновників і гол. (1868–69) т-ва *«Січ»* у Відні; згодом учителював у гімназіях у Львові та Бродах. Співр. газ.: *«Правда»*, *«Діло»*, *«Зоря»*; переклади з рос., франц. й італ. мов; ст. на пед., мовні літ. і мист. теми; подорожні записки.

Подолинський Сергій (31. 11. 1850 — 12. 7. 1891), політ.-гром. діяч, економіст і соціолог, за фахом — лікар; син Андрія, нар. у маєтку батьків — с. Ярославці, на Черкащині; один з перших популяризаторів соціялізму й марксизму на Україні. У 1867–71 рр. студент природничого фак. Київ. Ун-ту; тоді зблизився з М. *Драгомановим* і М. *Зібером* і захопився ліберальними поглядами. 1871 р. виїхав за кордон для продовження мед. студій; жив у Парижі, Лондоні, Цюріху, Відні, Бреславі. 1872 р. зій-

шовся в Парижі з провідним рос. народником П. Лавровим, з яким кілька рр. співпрацював в еміґраційному органі рос. революціонерів «Вперед», репрезентуючи укр. соціялізм. Того ж р. П. познайомився в Лондоні з К. Марксом та Ф. Енґельсом, з якими пізніше листувався. Належав до лівого крила «громадівців», у Відні зблизився з т-вом укр. студентів *«Січ»* і з допомогою О. *Терлецького* 1875 р. організував вид. соц. літератури укр. мовою. Тоді ж вийшли його популярні праці й перерібки: «Про хліборобство» (1874), «Парова машина» (1875), «Про багатство та бідність» (1876), «Про Правду», «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків», які розповсюджувалися в Галичині (де спричинили м. ін. соц. судовий процес І. Франка і товаришів, 1877–78) і на Наддніпрянщині. 1876 р. П. закінчив мед. освіту докторатом у Бреславі. Потім недовгий час перебував у Ярославці, де організував нар. лікарню; у Києві почав організовувати Молоду Громаду з більш рев. настановою, ніж культурницької Старої Київ. Громади, але мусів еміґрувати. 1877 р. оселився в Монпельє у Франції, де працював як лікар. До того часу належать його праці «Життя і здоров'я людей на Україні» (1879) та «Ремесла і фабрики на Україні» (1880). У 1878–81 рр. разом з М. Драгомановим і М. Павликом видавав ж. *«Громада»*. Одночасно вийшло кілька праць П. й у чужих вид.: «Слово», «La revue socialiste», «Reforme», «Die Neue Zeit» та ін. 1881 р. психічно захворів, був перевезений на лікування до Парижу, потім у безнадійному стані – до Києва, де помер і похований.

Під впливом рос. народників та К. Маркса П. розвивав власний світогляд, застосовуючи їх теорії до укр. дійсности, яку уважно вивчав. Висновки теорій К. Маркса, пристосованих до відносин індустріяльного робітництва, П. переносив до пояснювання соц.-екон. відносин і потреб укр. селянства. Ідеалом нового суспільного ладу вважав громадівство, соціялізацію землі й фабрик – передачу їх громадам безпосередніх виробників, селян і робітників.

Література: Мицюк О. Укр. економіст Сергій Подолинський. ж. Кооп. Республіка. Л. 1931; Корнійчук Л. і Мешко І. Екон. погляди С. А. Подолинського. АН УРСР. К. 1958; Пашук А. Соціологічні та суспільно-політ. погляди С. А. Подолинського. Л. 1965.

І. Витанович

Подоляк Борис, див. *Костюк* Григорій.

Подоляночка, хороводний дівочий танок-гра з циклу *веснянок*, муз. розмір 4/4; дівчина П. мімікою та жестами ілюструє текст пісні, яку співають учасники гри, ходячи навколо неї. П. виводиться між Благовіщенням і Великоднем під церквою. Мелодію П. використовували у своїх композиціях Л. *Ревуцький*, А. *Кос-Анатольський* та ін.

Подонь, іноді вживана назва на заселену українцями частину Вороніжчини чи півн.-сх. частину Слобожанщини, положену в сточищі р. Дону; гол. м. Острогозьке. За проєктом Укр. Центр. Ради (січень 1918) адміністративного поділу України на землі, однією з них мала бути П. Докладніше див. *Слобожанщина*.

Подорожник (Plantago L.), рід однорічних, дво- або багаторічних рослин з родини подорожникуватих. Ростуть на луках, у степах, на забур'янених місцях і пісках. На Україні – 18 видів. Найпоширеніші: П. великий (P. major L.), П. сер. (P. media L.), П. ланцетуватий (P. lanceolata L.), П. індійський (P. indica L. – P. arenaria W. et K.). Листки П. великого мають слиз, глікозид аукубін (ринантин), гіркі й чинбарні речовини, цитринову кислоту, каротин, вітаміни C, K. Листки П. великого, П. сер. й П. ланцетуватого застосовують у медицині як ранозагоюючий і відхаркувальний засіб. В останні часи насіння П. використовують (завдяки слизу) як легкі послаблюючі та обволікуючі засоби.

Подорожник сніговий, пуночка (Plectrophenax nivalis L.), птах ряду горобцеподібних; довж. тіла 14,5 – 19,6 см, вага 29–50 г. На Україні – зимовий птах, живиться перев. насінням трав'яних рослин. Корисний.

Подубинський Василь (* 1895), гром.-політ. діяч Сяніччини (Галичина), селянин; чл. ЦК УНДО. Тепер у ЗДА.

Подушко Зиновій (* 1887), маляр-пейзажист родом з Донеччини, закінчив Київ. Художнє Училище і Петербурзьку Академію Мистецтв (у майстерні Я. Ціонґлінського). З 1919 р. живе в Польщі (у м. Лодзі). Твори: «Вітряк», «У степу», «Гайдамаки вечеряють», «Захід сонця», «Лани збіжжя», «Оранка», «Старий млин» та ін.

Подушне, прямий податок від особи, «душі» населення; існувало вже за тат. панування, а згодом і в лит.-поль. добу (знане також як «поголовщина» – дань «за голову»). У Росії П. – основний безпосередній податок. На Україні введене у другій пол. 18 в. (1783 р. на Лівобережжі, 1795 – на Правобережжі). П. платили всі чоловіки, крім дворян, духовенства та держ. службовців. 1863 р. від П. звільнено міщан і ремісників, наслідком чого П. стало виключно сел. податком; 1887 р. його повністю скасовано.

Поема, спільна назва для віршованих епічних та ліро-епічних творів більшого розміру. Клясичними зразками (серед великої кількости ін. з античної доби й

давнього Сходу) епопеї є «Іліяда» й «Одіссея» Гомера та «Енеїда» епічна П. Верґілія. Багате на різні жанри П. евр. середньовіччя й доба клясицизму. В укр. літературі 17–18 вв. з'являються перші зразки П. іст. (О. *Бучинський-Ясколд)*, рел. (С. *Мокрієвич*, І. *Максимович*), дидактичної (С. *Климовський*, І. *Горленко*). Поч. нової доби в укр. літературі датується появою перших частин бурлескної П. І. *Котляревського* «Енеїда» (1798). Високої досконалости й жанрової різноманітности досягла П. в творчості Т. *Шевченка:* героїчні П. «Гайдамаки», «Гамалія», «Тарас Трясило», символічні «Катерина», «Неофіти», сатирична «Сон», реалістично-побутова «Наймичка», філос.-рел. «Марія» та ін. В епігонів І. Котляревського й Т. Шевченка помітний лише один новий жанр: пародійна П. («Жабомишодраківка» К. Думитрашка).

У І. *Франка*, крім названих різновидів П. (символічна — «Мойсей», напр.), з'являються нові: лицарсько-куртуазійна «Поема про сорочку», з тваринного епосу «Лис-Микита» тощо. Майстром П. була *Леся Українка* («Роберт Брюс», «Ізольда Білорука»). Т. зв. «рев. П.» пожовтневого періоду, за малими винятками («Червона зима» В. *Сосюри*, низка П. Л. *Первомайського*), не має великої вартости. Стилеве відродження клясичної П. репрезентує М. *Рильський* («Марина», «Чумаки», «Мандрівка в молодість»). Високого мист. рівня досягають іст.-філос. П. М. *Бажана* («Розмова сердець», «Гофманова ніч», «Смерть Гамлета», «Сліпці» та ін.). Молода поезія 1960-их рр. представлена досконалими зразками модерної П. («Зоряний інтеґрал», «Чайка на крижині» *Ліни Костенко*, «Ніж у сонці», «Смерть Шевченка» І. *Драча* й ін.). Жанр П. набув великого поширення в укр. поезії за кордонами УССР у творчості О. *Ольжича* («Городок», «Незнаному воякові»), Ю. *Клена* (епопея «Попіл імперії»), М. *Ореста* («Повстання мертвих»), О. *Веретенченка* («Чорна долина»), Е. *Андієвської* («Перетинки», «Базар на межі сну») та ін.

Поетика, полісемантичний термін, що вживається в трьох основних значеннях: 1) теорія літератури взагалі (як складова частина літературознавства), до якої входять метрика (з фонікою і строфікою), стилістика з ейдолоґією, вчення про роди, види й жанри літ. творів; 2) у вужчому значенні — частина теорії літератури, що досліджує втілення естетичного світогляду письм. у творі і в цьому стикається з тією частиною естетики, що стосується мистецтва слова; 3) П. з означенням (літ. течії, автора, окремого твору) — означає сукупність поетикальних особливостей, притаманних окремій добі, літ. школі, одному авторові чи творові. Основоположником П. вважається Арістотель. На Україні початки її можна датувати «*Ізборником Святослава*» (1073), в якому є розділ «о образіх». За сер. доби курс П. входив до програми колеґій і Київ. Могилянської Академії. З П. 17 в. варто згадати просодію з «Граматики» М. *Смотрицького*, теорію проповіді І. *Ґалятовського* (1665), прикладну поетику І. *Величковського* (1691). У 18 в. видатними авторами П. (латинською мовою, а пізніше й тодішньою шкільною) були Т. *Прокопович* («De arte poëtica libri tres», 1705–06), Г. *Кониський*, М. *Довгалевський* та ін. Дослідження П. 17–18 вв. розпочав М. *Петров*, але найбільше праць присвятив їм В. *Рєзанов*, з новішого часу короткий нарис з оглядом історії досліджень П. належить Г. Сивоконеві: «Давні укр. поетики» (1960). З другої пол. 18 в. укр. П. були усунені й замінені офіц. прийнятою П. М. Ломоносова. На 19 в. припадає занепад досліджень у галузі П., які поволі оживають з другої пол. цього в.: праці М. *Драгоманова* з порівняльної П., О. *Потебні* тощо. Значне відродження цих студій починається з 1920-их рр.: «Теорія поезії» С. Гаєвського (1921), «Наука віршування» Б. *Якубського* (1922), «Поетика» Д. *Загула* (1923), «Як будується оповідання» М. *Йогансена* (1928), «Природа новелі» (1928) і зб. «Теорія літератури» (I–II, 1931–32) Г. *Майфета;* праці з окремих питань П. М. *Зерова*, П. *Филиповича* тощо. У Галичині на поч. 1920-их рр. появилися праці В. *Домбровського* «Укр. стилістика і ритміка» (1923) та «Укр. поетика», низка праць Ф. *Колесси*, «Між ідеєю і формою» (1932) М. *Рудницького* та ін.

Від 1940-их рр. на еміґрації появилися підручникового характеру: «Укр. вірш» С. *Гординського* (1947), «Нариси з теорії літератури» І. *Кошелівця* (1954), праці митр. *Іларіона* з П. Біблії, ст. В. *Державина* про П. укр. клясицизму, «*Строфіка*» І. *Качуровського* (1967) тощо.

Щойно з 1960-их рр. почалося пожвавлення досліджень з П. в УССР: кн. В. Ковалевського «Ритмічні засоби укр. літ. вірша» (1960) та «Рима» (1965), підручник П. *Волинського* «Основи теорії літератури» (1962), «Короткий словник літературознавчих термінів» В. Лесина й О. Пулинця (1961, друге вид. 1965), «Словник літературознавчих термінів І. Франка» С. Пінчука й Є. Регушевського. (1966) та ін. *І. Качуровський*

Пожарна Балка, с. Полтавського р-ну Полтавської обл., поблизу якого виявлено поселення ранньоскитського часу (кін. 7 — поч. 5 вв. до Хр.) з попелищами-зольниками. Було досліджуване 1949 р. При розкопах виявлено численні

уламки глиняного посуду, кістки перев. свійських тварин, кістяні проколки, уламки залізних ножів тощо.

Пожарський Петро (1878–?), кооп. діяч, теоретик й історик укр. кооп. руху, родом з Київщини. Співр. *«Слова»* (1908–09), ред. ж. *«Наша кооперація»* (1913–14), гол. ради Київ. Союзбанку; 1917–18 рр. чл. Центр. Ради, один з організаторів і співр. укр. верховної кооп. орг-ції *Центр. Укр. Кооп. Комітету* в Києві та централі с.-г. кооперації *«Централь»*; у 1920-их рр. проф. Кооп. Ін-ту у Києві; репресований і засланий у зв'язку з процесом СВУ. Гол. праця: «Нариси з історії укр. кооперації» (1919).

Пожарський Сергій (* 1900), графік, учився в Укр. Держ. Академії Мистецтв у В. *Кричевського* і М. *Бойчука* у Києві. Працював перев. в Росії у галузі книжкової графіки; його праці виставлялися у Львові на виставці «Сучасна укр. графіка» (1932) АНУМ; обкладинки, екслібриси, ілюстрації. П. стилем близький до школи Ю. *Нарбута*. Тепер живе і працює у Москві.

Пожиле, грошова оплата у 15 – на поч. 17 вв. в Росії, яку селянин сплачував при переході до ін. пана; існувало лише на укр. землях, які належали тоді до Моск. держави (Чернігово-Сіверщина).

Позашкільна освіта, культ.-осв. робота серед дорослих і молоді, здійснювана поза школою приватними і гром. або держ. закладами. З другої пол. 19 в. П. о. на Центр. і Сх. Укр. Землях обмежувалася ширенням освіти серед дорослого, зокрема сел. і роб. населення, окремими особами чи й гром. установами в *Недільних школах*, згодом у школах, організованих *земствами*, *Народних бібліотеках* і *читальнях*, *Народних читаннях*, *Товариствах грамотности*, *Укр. Клюбах*, *«Просвітах»* (у 1906–12 і за укр. державности 1917–20) тощо. На Зах.-Укр. Землях П. о. провадили гром. установи: у Галичині – *«Галицько-Руська Матиця»*, *«Просвіта»*, *«Общество ім. М. Качковського»*, *«Скала»* й ін.; на Буковині – *«Руська Бесіда»*; на Закарпатті – *«Общество св. Василія В.»*, *«Общество ім. О. Духновича»*, *«Просвіта»*; на Волині – «Просвіта»; на Холмщині й Підляшші – *«Рідна Хата»*. В ділянці П. о. працювали також жін., студентські й молодіжні орг-ції. (Докладніше про П. о. на Зах.-Укр. Землях див. ЕУ 1, стор. 923–24, 930–34, 947–52). Поминаючи адміністративні обмеження в ширенні П. о. на Центр. і Сх. Укр. Землях під Росією, зміст, програми й методи П. о. були вільно встановлювані укр. гром. орг-ціями і пед. діячами.

На Центр. і Сх. Укр. Землях під сов. владою, після короткого періоду розвитку П. о. за укр. державности (3 142 бібліотеки, 4 322 «Просвіти» та нар. будинки, 5 620 хат-читалень і сельбудів у червні 1921) була введена, керована й контрольована держ. і партійними органами система П. о., зміст, програми й методика праці якої були вироблені ком. партією і зведені майже виключно до *політосвіти*. Навіть *ліквідація неписьменности*, запроваджена з 1923 р. під гаслом «Геть неписьменність», була здійснювана з метою ком. перевиховання мас. Стосуючи гол. чином засоби ком. аґітації і пропаґанди, П. о. перебрала й їх завдання. Після ліквідації «Просвіт» і нар. будинків ролю осередків П. о. по містах відограють клюби, будинки або *палаци культури*, по селах – клюби, *сельбуди*, *хати-читальні*, по підприємствах, у колгоспах, радгоспах і в установах – *«червоні кутки»* тощо. Усіх клюбних установ в УССР на 1967 р. було 25 625, у тому ч. у віданні мін-ва культури 17 701, колгоспів 4 138 і профспілкових орг-цій 3 156. Важливим засобом ширення П. о. є кіно, театр, зокрема *радіо* і *телебачення*, як також музеї та масові бібліотеки, що їх було в УССР у 1967 р. 26 747; у тому ч. у віданні мін-ва культури 18 069, профспілкових орг-цій 6 611 і колгоспів 692. З 1947 провідною установою П. о. стало добровільне, але у складі всесоюзного і підлегле директивам ком. партії Т-во для поширення політ. і наук. знань, перейменоване 1963 на *Т-во «Знання» УРСР*. У відділах цього т-ва, як також у керованих ним *Ун-тах культури* і в усіх клюбах та ін. закладах П. о. навчання ведеться здебільша укр. мовою, але по містах дуже часто рос.

Для ком. виховання й контрольованого дозвілля молоді діють під керівництвом *комсомолу* дитячі заклади: *палаци* і *будинки піонерів*, клюби, станції юних техніків, натуралістів, екскурсійно-туристичні бази, літні дитячі табори тощо. Виховна робота з дітьми і молоддю ведеться у дитячих бібліотеках, театрах, спортивних школах і гуртках. При деяких закладах П. о. дорослих існують також окремі секції для дітей і молоді.

Поза Україною завдання П. о. серед українців здійснюють: у Польщі – *Укр. Суспільно-Культ. Товариство*, на Пряшівщині – *Культ. Спілка Укр. Трудящих* (КСУТ), у Юґославії – до 1940 «Просвіта», тепер культ.-осв. т-ва. В ін. країнах укр. діяспори працюють у цій ділянці «Просвіти» й ін. культ. установи (зокрема в країнах Півн. Америки й Канади), *Союзи Українок*, а також молодіжні орг-ції: *Пласт*, *СУМ*, *МУН*, *ОДУМ* та ін. *І. Бакало*

«Поздравленіє Русиновъ на Новый год 1850» і **«П. Р. на год 1851** (та 1852) **от Ли-**

тературного Заведенія Пряшовского». 3 альманахи, видані заходами О. *Духновича* (друковані в Перемишлі, Відні й Будапешті). Крім календарної частини, містять літ. твори та популярні ст. для нар. читання О. Духновича, І. Виглоцького, М. *Нодя*, О. *Павловича*, О. *Поповича*, І. Ріпая та ін.

Позен Леонид (1849—1921), скульптор родом з Полтавщини; чл. Т-ва Передвижників (з 1891) і д. чл. Петербурзької Академії Мистецтв (з 1894). Автор численних групових скульптур і творів малої форми — фігуринок, перев. на іст. і побутові теми («Кобзар», «Скит», «Запорожець на розвідці», «Оранка на Україні», «Жебрак», «Переселенці» та ін.); пам'ятників І. Котляревському (1903; з плоскорізьбами на теми його творів) та М. Ґоголеві в Полтаві і портретних бюстів (М. Ярошенка, Ф. Стравінського та ін.). Творчість П. характеризують типові для його доби риси реалізму з нахилом до натуралізму, народництва, фолкльоризму, романтизму і сантименталізму. Деякі жанрові елементи П. наслідували скульптори соцреалісти на Україні а на еміґрації більш змодернізовано (експресіоністично) працював у його стилі Б. *Мухин*. П. присвячена монографія П. Владича «Леонид Володимирович Позен» (1961).

Л. Позен (портрет роботи М. Ярошенка 1885)

Позики державні, П., які держава бере від ін. держав (зовн. П.), банків чи своїх громадян (внутр. П.) у формі продажу облігацій. Сума таких П. становить держ. борг, сплата відсотків з якого лягає тягарем на населення у формі підвищення *податків*. У царській Росії внутр. П. розпочалися з 1860-их, а зовн. з 1870-их рр. Сума П. д. зростала так:

Роки	Млрд карб.	у т. ч. зовн. П.
1876	3,9	27%
1895	5,8	30%
1913	8,8	48%
1916	43,9	27%

Крім того, в 1914 р. за кордоном було бл. 422 млн карб. облігацій міст, у тому ч. й укр. (Одеса, Київ, Кременчук та ін.). Закордонним кредитором Росії спочатку була Німеччина, а далі — Франція, у якої у 1913 р. зосередилося бл. 80% рос. закордонних боргів. Заставою для більшости закордонних П. служили залізниці, зокрема й ті, що пролягали на укр. території. Під час першої світової війни гол. кредитором Росії стала Англія. У 1917 р. весь закордонний борг розподілявся так: Англія — 42%, Франція — 41%, Америка бл. 5%. Рос. уряд платив за ці П. по 4,5 — 6,5% річно, а заг. сума держ. боргу імперії (відсотки и конверсії) складала в 1913–14 рр. бл. 21% держ. бюджету, що лягало величезним тягарем на населення. В Австро-Угорській Імперії також існували закордонні П. й П. міст (у тому ч. й зах.-укр.), але розміри заборгованости не були такі великі, як у Росії.

У січні 1918 р. сов. уряд скасував усі зовн. і внутр. П. Поза рядом ін. причин, цей факт примусив Англію і Францію з великим застереженням поставитись і до самостійности України. Правних підстав покласти царські борги на Україну не було, і тому Антанта воліла мати «єдину-неділиму» Росію. Також з цієї причини і на фінансово-екон. конференцію в Ґенуї 1922 р. Антанта запросила об'єднану делеґацію сов. республік на чолі з РСФСР.

Внутр. П. в СССР розпочалися з 1922 р. За конституціями 1919 й 1929 рр. УССР мала право закладати власні зовн. і внутр. П., але з дозволу уряду СССР. Після 1937 р. це право УССР втратила. За НЕП П. були короткотривалі — 2–8 рр., з високими відсотками (6 12 й до 20 на рік). За *п'ятирічок* терміни П. зросли спочатку до 10, а далі й до 20 рр.; нові П. випускалися щороку. Відсотки на них були знижені з 10 до 4 і навіть 2 і виплачувалися перев. у формі виграшів на облігації. Від поч. 1930-их рр. П. стали фактично примусовими: кожен працюючий зобов'язаний був щороку передплачувати П. пересічно на місячну платню і сплачував її протягом року у формі автоматичних вирахувань з платні до нової П. Ощадкаси купували облігації під фіктивною формою закладу, але тільки за ⅓ їх вартости.

Держ. борг, нагромаджений на території УССР, у 1932 р. становив 1,23 млрд карб. (23,1% від усього СССР) і 3,78 млрд карб. у 1936 р. (відповідно 18,3%). На поч. 1957 р. сума держ. боргу СССР досягала 260 млрд карб., з чого бл. 19% припадало на Україну. Тягар заборгованости досягав таких розмірів, що дальший випуск облігацій припинено, а на держ. борг оголошено мораторіюм: виплати відсотків і повернення П. відстрочено до 1977 р., від якого протягом 20 рр. борг обіцяно погасити рівними сумами. Ця форма ліквідації заборгованости держави населенню майже рівнозначна з її банкрутством і можлива лише в сов. системі.

Після 1957 р. в СССР існує тільки один вид П.: 3-відсоткова виграшна П., облігації якої банки продають і купують вільно й за повну вартість. Сума цього боргу в 1964 р. перевищила 1 млрд карб., з чого бл. 19% припадало на Україну.

Література: Бутми Г. Капиталы и долги. П. 1898; Pasvolsky L., Moulton H. G. Russian debts and reconstruction. Нью-Йорк 1924; Michon G. L'Alliance franco-russe. Париж 1927; Управління Нар. Госп. Обліку УРСР. Соціялістична Україна. Статистичний зб. К. 1937; Государственные займы и сберегательные кассы СССР. Сборник законодательных материалов. М. 1938; Государственные займы СССР. М. 1956; Экономическое положение России накануне Вел. окт. соц. революции. Документы и материалы. М. 1957; Финансово-кредитный словарь, т. I. М. 1961. *В. Голубничий*

Позичанюк Йосип (1911–45), письм.-новеліст, рев. діяч (псевд. Шугай), родом з Вінничини, організатор відділів УПА на Центр. Укр. Землях, учасник В. Збору УГВР у червні 1944, чл. УГВР. Автор кільканадцятьох новель і мініятюр з підсов. і повстанського життя, друкованих у підпільних й еміґраційних вид. («Гуляйпільські хлопці», «В житі», «Зелений шум» та ін.). Загинув у лютому 1945 в бою з загоном МҐБ на Дрогобиччині.

Познанська Марія (* 1917), письм. родом з Київщини. Писати вірші й друкуватися почала в білоцерківській газ. перед другою світовою війною. Перша кн. поезій для дітей «Мій квітник» вийшла 1946 р. Наступні зб. поезій для дітей перев. дошкільного віку: «Буду піонером» (1948), «Де сонце і квіти», «На рідній землі», «У колгоспі „Перемога"» (1950), «Тьотя Паша» (1951), «Маленьким друзям» (1953), «Асканія-Нова», «Валя Котик», «Кольори» (1954), «Про чудо-ліс, що на полі зріс» (1956), «Дуровська залізниця», «У нашому садочку» (1956), «Про білий халат і наших малят» (1959), «Ми зростаєм, наче квіти» (1960), «Що я знаю про метро» (1961), «В нас поки ще земні турботи» (1963), «Любій малечі про цікаві речі» (1963).

В. Познанський

Познанський Борис (1841–1906), гром. діяч та етнограф родом з м. Стародуба на Чернігівщині. Під час навчання в Київ. Ун-ті (1859–61) належав до гуртка «*хлопоманів*», згодом був чл. Старої Громади. Працював на Київщині й у Катеринославі, де був заарештований і засланий до Острогозьку на Вороніжчині (1865), з забороною повернутися на Україну. Провадив етногр. досліди серед українців на Вороніжчині й на Півн. Кавказі, співр. «Основи», «КСт», «Зорі», «Вестника Европы» та ін.; автор праці «Одежда малороссов» (1905), спогадів («Украинская Жизнь», 1913).

Познань, воєводське м. у зах. Польщі, 434 000 меш. (1964). З 1920-их рр. у П. існує невелика укр. колонія; у 1920–30-их рр. у П. перебувало бл. 300 українців-еміґрантів з Центр. і Сх. Земель (мали філію Укр. Центр. Комітету в Варшаві), студентів (бл. 100, мали свої орг-ції) і «заточенців» з Галичини; у 1940–45 рр. у П. діяла філія Укр. Нац. Об'єднання в Німеччині, тепер – гурток Укр. Суспільно-Культ. Т-ва у Польщі і парафія Правос. Церкви.

Показанщина, податок на Гетьманщині на алькогольні напої; його визначували від ч. казанів.

Поклон (покон), оплата на Русі-Україні, яку населення сплачувало кн. або його відпоручникові на утримання під час перебування в певній оселі, місті чи волості. Зокрема був відомий П. вирний, що його громада сплачувала натурою («корм») або грошима княжому вирникові (див. *Вира*). Розмір П. вже встановлювала «Руська Правда».

Поклонський Константин, білор. правос. шляхтич з Могилівщини, очолював білор. козаччину у 1650-их рр. Жив на Україні й був добре знайомий з Б. Хмельницьким й І. Виговським. Мавши на меті створити білор. держ. орг-цію під зверхністю моск. царя (аналогічну до Гетьманської України), воював 1654 р. проти поль.-лит. війська, спочатку разом з І. *Золотаренком,* а потім за допомогою Москви, від якої дістав титул білор. полк. Втративши укр. підтримку й обурений з моск. насильств над білор. населенням, перейшов 1655 р., за згодою вищого правос. білор. духовенства, на бік Литви і воював разом з військом В. Князівства Лит. проти Москви.

Покора, давній інститут укр. карного права, за яким винуватець міг упокоритися перед покривдженим чи представником роду, щоб уникнути суд. кари або помсти (див. *Местъ*). П. відома у всіх слов. народів, а також і на Україні, гол. в Галичині, зокрема в її пізнійшій формі церк. покути.

Покотилівка (IV–17), с. м. т. Харківського р-ну Харківської обл., положене за 8 км на півд. від Харкова; 9 700 меш. (1966). Більшість населення працює на підприємствах Харкова; с.-г технікум.

Покотило Михайло (* 1906), актор-комік родом з Полтавщини. Учився у Київ. і Харківському муз.-драматичних ін-тах, з 1933 р. у Червонозаводському Театрі, з 1934 – у Театрі ім. Т. Шевченка, з 1961 у Київ. Театрі ім. Франка. Кращі ролі: Карпо Сидорович («Не називаючи пріз-

вищ» В. Минка), Дяк Гаврило («Богдан Хмельницький» О. Корнійчука), Таран («Фараони» О. Коломийця), Шельменко-денщик (в одноіменній комедії Г. Квітки-Основ'яненка). Знімається також у фільмах, м. ін. у «Педагогічній поемі» А. Макаренка (завгосп колонії).

Покрова, Богородичне свято Укр. Прав. й Кат. Церкви, 1 (14) жовтня, назване так від «покрова» на основі переказу про видіння св. Андрія у храмі Влахерненському в Константинополі, як св. Богородиця простягнула свій омофор над народом. Святкування св. Покрови поширилося на Україні вже з 11 в. й утвердилося будуванням багатьох церков та в зображеннях і в окремій богослужбі. Святу П. козацтво визнало своєю захисницею і на Запор. Січі збудувало церкву її імени. Культ П. дуже поширений в укр. іконографії, зокрема в працях укр. ґраверів 17–18 вв. та в побожних піснях («*Богогласник*») і храмах на її честь.

Фраґмент ікони Покрови з ц. Івана Богослова з Фусова кін. 17 — поч. 18 в.

У зв'язку з осіннім весільним сезоном, який починається з святом П. і кінчається перед Пилипівкою, П. виступає у нар. примівках, як опікунка дівчат, які бажають вийти заміж («Свята Покровонько, покрий мені головоньку!»). З цим осіннім святом пов'язані також численні нар. приказки — прогнози погоди, зокрема про те, яка буде зима — «гнила» чи «тверда».

Покровське, кол. назва м. *Енґельс.*

Покровське (VI–17), с. м. т. над р. Вовчею, р. ц. Дніпропетровської обл.; 8 500 меш. (1965), засноване 1765 р. Зав.: продовольчих товарів, сироварня.

Покровський Андрій, рос. і укр. адмірал, 1918 р., за режиму гетьмана П. Скоропадського, командувач чорноморських портів і фльоти; у кабінеті С. *Гербеля* морський мін.

Покровський Василь (1839–77), лікар-терапевт нар. бл. м. Калуги. З 1867 р. — проф. Київ. Ун-ту, один з реформаторів мед. освіти в ньому. П. перший визначив поворотний тиф як самостійне захворювання; написав низку праць про діяння окису вуглецю на організм, вивчав діягностику та перебіг інфекційних хвороб, захворювання нирок тощо. У 1877 р. очолював боротьбу з тифозними епідеміями у Києві, під час яких і помер на тиф.

Покровський Йосип (1868–1920), правник родом з Глухівщини, фахівець з ділянки рим. і цивільного права. У 1896–1902 рр. проф. Київ., 1902–17 — Петербурзького і з 1918 р. Моск. ун-тів.

Покровський Микола (* 1901), дириґент родом з Тульчина (Поділля); учень і помічник М. *Леонтовича.* У 1925 р. закінчив Муз.-Драматичний Ін-т ім. М. Лисенка в Києві; у 1924–26 рр. завідував муз. частиною театру «*Березіль*». З 1926 р. дириґент оперових театрів: Одеського (1926–33), Харківського (1934–40) і евакуйованого Харківського (1941–44), гол. дириґент та мист. керівник Львівського (1940–41) і знову Одеського (з 1944). З укр. композиторів П. поставив опери «Дума Чорноморська» (Б. Яновського, 1929), «Кармелюк» (В. Костенка, 1930), «Богдан Хмельницький» (К. Данькевича, 1951), «Броненосець Потьомкін» (О. Чишка, 1956) та ін. З 1947 р. П. викладач Одеської Консерваторії.

Покровський Олексій (1868–1928), історик античного світу, проф. Київ. Ун-ту (до 1920), згодом Ніженського Ін-ту Нар. Освіти, співр. УАН. Гол. праці: «К вопросу об основном характере древнеэллинского государства» (1905), «О хронологии афинской истории VI ст. до Р. Х.» (1915), «Геродот та Арістей» (1927), «Як ідеалізовано скитів у грец. та рим. письменстві» (1927) та ін.

«Покутське Слово», тижневик, присвячений політ., гром. і просвітнім справам Покуття, виходив у Коломиї з 7. 3. 1912 до 1913; ред. Е. Кульчицький.

«Покутське Слово», політ., культ.-просвітній і госп. двотижневик Покуття, виходив у Коломиї 1926–27 рр.

«Покутський Вісник», інформаційна газ., виходила за часів ЗУНР у Коломиї 1918–19 рр., двічі й тричі на тиждень.

Покутсько-басарабська височина, найбільше на зах. висунена частина смуги укр. височин, положена між р. Прутом і Станиславівською котловиною на зах., Дністром (межа з Подільською височиною) на сх. та Причорноморською низовиною на півдні. П.-б. в. лежить на півд.-зах. окраїнах Укр. кристалічного масиву. Старі палеозойські й мезозойські шари виступають на П.-б. в. лише в яру Дністра, уся решта П.-б. в. збудована з сер.-міоценських шарів — покутських глеїв, гіпсів, різних вапняків, вкритих шарами молодшого міоцену (піски, вапняки,

глини), які на півд. ще прикриті пліоценовими пісками й глинами. Усю П.-б. в. вкриває до 30 м грубий лесовий настил.

Висота П.-б. в. є найчастіше 300–400 м. Це хвиляста рівнина з плитовим краєвидом, розчленована долинами річок і балками, так що інколи має характер низькогір'я. П.-б. в. звич. поділяється в напрямі з півн. на півд. на Покутську височину, Бердо-Городище, Хотинсько-Сороцький діл, Білецький степ, Придністров'я й Кодри. Тільки півн. й півн.-сх. частина П.-б. в. заселена українцями, решта – румунами. За давнім поділом частина П.-б. в. входила до складу Галичини, Буковини і Басарабії, за сучасним – до Івано-Франківської і Чернівецької обл. та Молд. ССР.

Покутська височина являє собою мало розчленовану майже рівнину (300–350 м) з карстовими явищами (докладніше див. *Покуття*). Півн. Буковину займає низькогір'я *Бердо-Городище*, вкрите буковими лісами, яке доходить до висоти 516 м (найвищий пункт П.-б. в. і навіть всієї сх.-евр. рівнини). Його продовженням є Хотинсько-Сороцький діл (інколи Бердо-Городище й Хотинсько-Сороцький діл називають Хотинською або Хотинсько-Садгородською височиною), що становить вододіл між Дністром і Прутом і обнижується з 460 м б. Хотина до 300 м на півд.-сх. Вузька смуга над Дністром має такий самий краєвид, що і його частина по лівому подільському боці (див. *Поділля*). Далі на півд. простягається Білецька рівнина (Білецький степ), положена на висоті 150–200 м, центр. Басарабська височина з найвищою точкою в залісенених Кодрах (530 м, характер низькогір'я) та півд. частина П.-б. в., яка поступово переходить у Причорноморську низовину, заселені, за винятком невеликих укр. островів, румунами. Див. карту на стор. 2132.

Півн., укр. частина П.-б. в. має ще такі прикмети: ґрунти мало- і опідзолені чорноземи, на крайньому зах. і в групі Бердо-Городище – сірі, світло-сірі й темно-сірі опідзолені. Клімат помірковано-континентальний, з сер. річною температурою від 7 до 8° Ц., січня від –4,8° до –5,8° Ц., липня +18,2 до +19,8° Ц., ч. днів з температурою понад 15° Ц. від 96 до 120, ч. атмосферичних опадів 480–640 мм на рік; рослинність належить до смуги зах. лісостепу й середньоевр. лісів, ліси становлять тепер тільки 7%.

Про людність і екон. відносини див.: *Покуття, Буковина, Басарабія.*

В. Кубійович

Покутсько-буковинські або **покутські говірки,** говірки між Дністром, Бистрицею Надвірнянською й Серетом, споріднені зокрема з *гуцульськими* й *наддністрянськими*, менше з *подільськими* (зокрема в Хотинщині). До їх особливостей належать: 1) поява *'е* (без наголосу *'и, 'і*) з *'а* (пор'éдок, міс'іц'), *у*, з ненаголошеного *о* (субі, ўбід), *к', ґ'* з *т', д'* (ґ'іўка, жик'é – життя), сер. *l* (celó), корональної вимови пом'якшених *с', з', ц', дз'* та ствердіння – *с', й ц'* в окремих суфіксах (дес – десь, *йек'éс* – якесь, бlи́ск'ий, па́нцк'ий – панський, па́lец, моlоди́ца, *-и́цу, -и́ц*), збереження м'яких *ш', ж', ч', р'* (ш'ч'о, ж'éба, вер'х, пи́сар'); 2) збереження енклітичних форм особових займенників (давальний однини: *ми, ти, си, му, йі*, знахідний одниннни: *мі/мн'е, к'і, си, го, йі*); 3) збереження окремих архаїчних закінчень у деклінації м'якого типу (на кони́, в пólи, на землі́, земléў, конéви, на л'у́дех); форми йігó, до нéго, цéго, йімý, д нéму, цéму); дієслівні форми типу: печи́, мочи́, хóґ'у, л'у́бйу, він си фаlи́т – він хвалиться, ўни́ хóґ'и – вони ходять, віберіт – виберіть; ходиўйем/-сми, -йес, ходи́lисмо, -сте; му/бу́ду ходи́ти; 5) наголосові особливості (к'і зробlé'н'і ч'óботи), 6) конструкції типу два моlоди́х хlóпц'і, двох хlóпц'іў пішló; 7) лексичні окремішності, в тому ч. й румунізми зокрема в східній, бук. частині П. г. Експансія давніх покутських фонетичних рис (*'е* з *'а*) у 14–16 вв. на Зах. Поділля спричинилася, разом з надсянською експансією, до виділення наддністрянських говірок. П. г. досліджували І. *Верхратський*, Ю. Карпенко, І. Колісник, М. Леонова, К. Лук'янюк, В. Прокопенко, О. Савченко, К. *Кисілевський*. Покутські діялектизми виступають у мові творів В. Стефаника й М. Черемшини.

О. Горбач

Покутсько-Буковинські Карпати, назва, яку інколи уживають на означення *Гуцульського Бескиду.*

Покуття, геогр.-іст. край, положений між *Передкарпаттям* на півдні (межа р. Прут) і *Поділлям* (межа р. Дністер) на півн. (тому тепер П. називають також Пруто-Дністровським межиріччям), *Станиславівською улоговиною* на зах. і Кіцманським зниженням та р. Совицею на сх. Довж. – до 100 км, ширина – 25–40 км; площа бл. 3 000 км², населення бл. 400 000. Населення, яке вживає покутську говірку (див. *Покутсько-буковинські говірки*), займає також сусідню частину Передкарпаття, а деколи й нині П. називають всю півд.-сх. частину Галичини – кол. кут між Угорщиною на півд. зах. і Молдавією на сх. Інколи п. н. П. розуміють навіть і сусідню частину Буковини.

Природа. П. являє собою півн.-зах. частину розлогої *Покутсько-Басарабської височини*. В тектонічному відношенні П. – це півд.-зах. крило Укр. кристалічного масиву, де старі палеозійські

поземно уложені шари западають глибоко під грубе вкриття шарів міоцену (перев. маловідпорні мерґелі, вапняки,

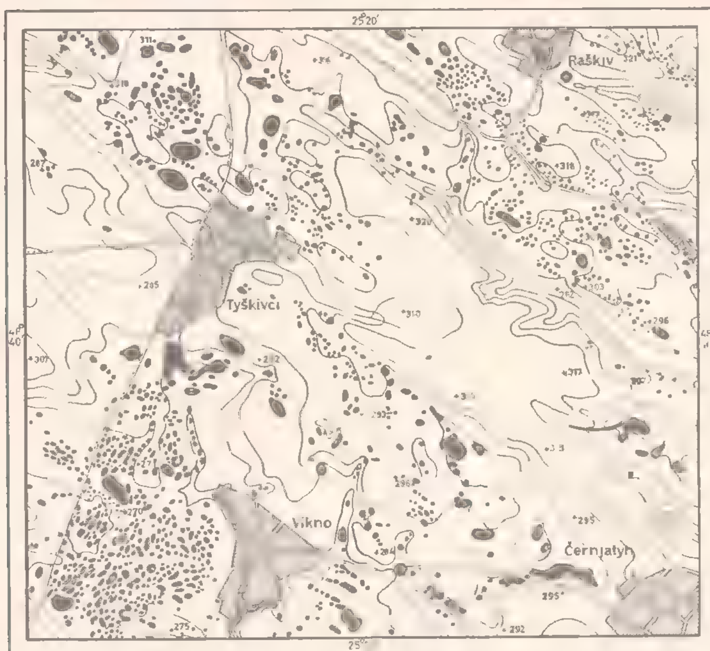

Карстові лійки на Покутті в околицях Городенки

глеї та гіпси), вкриті грубими шарами лесу. В кін. третинного періоду - в пліоцені П. являло собою знижену пласку рівнину, по якій протікала р. Дністер з численними меандрами, а здовж Передкарпаття — Прут. У кін. пліоцену і на поч. плейстоцену Покутська височина зазнала піднесення, що призвело до глибокого врізання Дністра і розчленування Прутсько-Дністровського межиріччя. Тоді виникла також Станиславівська улоговина, а річка Бистриця, що раніше впадала до Прута, повернулася на півн. до Дністра.

П. нині являє собою лагідно-хвилясту рівнину, з досить одноманітним краєвидом з заг. нахилом у півд.-сх. напрямі з абсолютними висотами 300–350 м. Назагал зах. П. більш розчленоване, ніж сх.; взагалі ж на П. можна вирізнити кілька піднесень (Товмацько-Бистрицьке, Гостинсько-Хотимірське, Коршівсько-Ґвоздецьке й ін.) та знижень (Товмацько-Городенське й ін.). З поширенням гіпсів пов'язані карстові явища (найбільше їх у р-ні Товмацько-Городенського зниження) — лійкуваті заглиблення (вертепи), провалля, печери (найкраща в Локитках б. Товмача), карстові оз., заниклі річки, на поверхні мальовничі гіпсові скелі.

Відмінний краєвид становить Придністров'я, що тягнеться здовж правого берега Дністра вузькою смугою на 10–15 км, глибоко розчленоване, з типовим подільським краєвидом. на півдні здовж Прута простягається довга улоговина — Коломийсько-Чернівецька (алювіяльно-терасова долина).

Ґрунти П. перев. опідзолені чорноземи (до 4% гумусу), на зах. П. також сірі,

Зах. берег Покутської височини
Покутська височина (частина карстова) спадає стрімко до Станиславівської улоговини

світло-сірі й темно-сірі опідзолені ґрунти (1–3% гумусу). Клімат помірковано-континентальний, з сер. річною темпера-

турою від 6,9 до 7,6° Ц., січня –4,8 до –5,1°, липня від +18,2 до 18,8° Ц., ч. днів з температурою понад 15° Ц. від 96 до 110. Ч. атмосферичних опадів 550–640 мм на рік, залежно від висоти місцевости.

Покутська височина характеризується радіяльною будовою річкової сітки, яка розходиться на півн. до Дністра (короткі річки), на півд. до Прута і і на зах. до Бистриці. Вона слабо розвинена у зв'язку з карстовими явищами; річки короткі й маловодні, перев. досить глибоко врізані.

Рослинність П. належить до смуги широколистяних середньоевр. лісів і лісостепу. З первісної рослинности залишилося мало. Ліси становлять тепер на зах. П. бл. 10%, на сх. – 7%. З лісів поширені – грабові, дубові й надрічкові заплавні. З залишків степ. рослин нині зустрічаються: полин, тирса, чортополох, шавлія та ін. *М. Ковалюк*

Історія. У княжі часи П. було малозаселеною частиною Гал. князівства (відомі м. Снятин з 1158 і Коломия з 1240). Назву П. вперше згадано 1395 р. в одній з молд. грамот та у поль. літописця 15 в. Я. Длуґоша. З другої пол. 14 в. П. перебувало у складі Польщі. Після заснування *Молдавії* (у пол. 14 в.) П. було довгий час тереном боротьби між нею і Польщею. У 1388 р. молд. воєвода Петро Мушат за позику 3 000 золотих поль. королеві Володиславові Яґайлові одержав П. в адміністрування (до 1436 р.). Війни з Польщею за П. розпочав молд. воєвода *Стефан В.* (1457–1504), що двічі нападав на П. (1498 і 1502 рр.) і зайняв його аж по Бистрицю. Син Стефана В. – Богдан III (1504–17) спершу відмовився від П., потім 1509 р. знову його зайняв, але вже 1510 р. втратив. Претенсії на П. відновив молд. воєвода Петро Рареш, двічі нападав на нього 1531 і 1535 рр., але був переможений поль. гетьманом Я. Тарновським під Обертином (1531), і втретє в 1535 р. Останню спробу молд. воєвод захопити П. зробив 1572 р. Іван Жорстокий (Івоня).

Ці молд.-поль. війни спричинили багато лиха місц. населенню, чимало було захоплено у полон та оселено у Молдавії, також і на Буковині, де зміцнився наслідком цього укр. елемент.

Разом з ін. укр. зах. землями П. залишилося під Польщею до 1772 р., коли воно перейшло під панування Австрії (1772–1918). Тоді (17–19 вв.) на П. діяли укр. *опришки*. Між двома світовими війнами (1919–39) П. було окуповане Польщею, а пізніше большевиками. *А. Ж.*

Населення. П. належить, як і Передкарпаття, до найгустіше заселених, а то й перенаселених частин України. На 1 км² живе приблизно 130 всього і бл. 100 (найвища густота на Україні) сіль. населення. Найгустіше заселене півд. П., зокрема долина Прута (див. карту на 970 стор.). Міське населення становить бл. ¼ всього населення. Більші міста розташовані на півд. межі властивого П. над Прутом: *Коломия* (37 000 мешк.; гол. м. П. і його адміністративний і культ. осередок), Снятин (6 400), Заболотів (4 400). На Покутській височині положені кол. пов. м.: Городенка (9 100) і Товмач (5 500) та с. м. т.: Обертин (4 100), Гвіздець (1 400), Отинія (3 500).

У кін. 18 в., крім українців, які становили бл. 90% населення, на П. жили жиди і невелике ч. поляків та вірменів, що зазнавали польонізації. Згодом наплинуло більше поляків (зокрема у 1920–30-их рр.) і невелике ч. німців (Коломия й околиці). 1939 р. українці становили на П. 74% всього населення, поляки 9%, латинники 7%, жиди 9%, ін. 1%. Тепер українці становлять бл. 97% населення, росіяни до 2%, поляки до 1%, жиди ледве 0,2%.

Нар. госп-во П. має і тепер с.-г. характер. Бл. 76% площі займає рілля, 9% сіножаті й пасовища, 9% – ліс, 6% – ін. Розподіл посівної площі в % приблизно такий: пшениця – 25, кукурудза – 20, жито – 5, ячмінь – 3, овес – 3, просо і гречка – 2 (разом збіжжеві – 58%), картопля – 15, техн. 14 (в тому ч. цукрові – 10), кормові – 13. У сх. напрямі збільшується площа кукурудзи, цукрового буряка й посівів тютюну. Тваринництво має м'ясно-молочний напрям.

Пром-сть не відограє значної ролі. Корисних копалин мало (фосфорити, гіпс, вапняки). Гол. галузь пром-сти – харч., зокрема цукрова. Крім Коломиї (харч. і машинобудів. пром-сть), пром. значення має Городенка (цукроварня). *В. К.*

Література: Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. тт. 1–4. Кр. 1882–89; Кордуба М. Молд.-поль. границя на Покутті до смерти Стефана Великого. Наук. зб. в честь М. Грушевському. Л. 1906; Czyżewski J., Koczwara M., Zglinicka A. Pokucie. Л. 1931; Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина, її минуле і сучасне. Париж 1956; Койнов М. Природа Станиславівської обл. Л. 1960; Геренчук К., Койнов М., Цись П. Природно-геогр. поділ Львівського та Подільського екон. р-нів. Л. 1964.

Покутяни, територіяльна назва людности *Покуття*. П. антропологічним типом наближаються до гуцулів і частково до населення Поділля. Нар. мистецтво П. відзначається багатством мотивів і кольориту, зокрема у кераміці й вишивках. Для нар. усної словесности П. характеристичні пісні й перекази про опришків, що діяли також на Покутті.

Про мову П. див. *Покутсько-буковинські говірки.*

Полевий Генадій (* 1927), ґравер, працює у Харкові; ліноґравюри «Село Велика Багачка», «Криниця Т. Г. Шевченка» (1961), «За мир, проти безумства» (серія ліноґравюр проти термоядерної війни; 1961) та ін.

Полевська Зоя (* 1925), віольончелістка родом з Харкова, дочка Людмили і Миколи П.; закінчила Харківську Консерваторію в клясі своєї матері Л. Тимошенко-П., пізніше вчилася у Віденській Муз. Академії, з успіхом виступала як солістка симфонічних концертів у Австрії (під дириґуванням В. Фуртвенґлера), в Італії (з оркестрою «La Scala» та ін.) і з самостійними концертами в Австрії, Італії, Канаді й ЗДА, зокрема в Карнеґі Гол у Нью-Йорку.

З. Полевська

Полевська Людмила (* 1893), уроджена Тимошенко, віольончелістка-концертантка і педагог родом з Харкова, дружина Миколи П. Закінчила Харківське Музичне Училище, згодом Муз.-Драматичне Училище Моск. Філармонічного Т-ва в клясі А. Брандукова з золотою медалею. Солістка численних концертів, чл. Укр. Держ. Тріо (з 1926). З 1921 р. викладач, у 1928–41 рр. проф. Харківської Консерваторії (до 1934 Муз.-Драматичного Ін-ту); з 1952 р. викладач в Укр. Муз. Ін-ті в Нью-Йорку.

Полевський Микола (1894–1969), піяніст-концертант і педагог, нар. в м. Горі Тбіліської губ., закінчив Муз.-Драматичне Училище Моск. Філармонічного Т-ва (учень А. Корещенка). У 1919–41 рр. проф. Харківської Консерваторії (до 1934 р. Муз.-Драматичного Ін-ту), 1943–45 викладав у Віденській Консерваторії Музики і Драматичного Мистецтва. П. був чл. *Укр. Держ. Тріо* (з 1926). З 1952 р. вчив в Укр. Муз. Ін-ті в Нью-Йорку. Виховав численних піяністів і муз. педагогів.

М. Полевський

Полезахисні лісові смуги, штучні лісові насадження, що їх створюють у вигляді смуг різної ширини для захисту посівів від суховіїв, поліпшення водного режиму ґрунтів і запобігання його ерозії. На полях, захищених П. л. с., врожаї підвищуються і стають сталішими. На Україні П. л. с. насаджують перев. в Степу і Лісостепу, почавши від поч. 20 в.; за сов. часів, гол. у 1938–39 рр. і з 1948–52 рр. П. л. с. займають в УССР понад 300 000 га. Як гол. породи для П. л. с. використовують на Україні дуб черешковий, а далі липу, клен, ясень, горіх волоський, сосну звич., акацію білу, граб, дику яблуню та ін., а для створення швидкоростучих П. л. с. — тополю і березу.

Полезахисні лісові смуги

Полейовський Матвій, скульптор другої пол. 18 в., визначний представник рококо; скульптури в костьолі Францісканів у Перемишлі (1760–66), фіґуральні скульптури гол. вівтаря в латинській катедрі у Львові (1766–70), різьби при філярах і у вівтарі костьолу Павлінів у Володаві (бл. 1776), різьбарські й будів. роботи в манастирі у Почаєві (1790–94) та ін.

Полейовський Петро († 1780), архітект, брат Матвія П., представник рококо; працював у Львові (перебудова латинської катедри 1765–76), Почаєві (будова Успенського собору 1771–83) й у Польщі.

Полемічна література, літ.-публіцистична творчість церк.-рел. і нац.-політ. змісту 16–17 вв. Виникнувши на зах.-укр. і білор. землях в умовах віроісповідної боротьби, П. л. розвинулася особливо у зв'язку з *Берестейською унією* 1596 р. Твори П. л. писані українцями, білорусинами й поляками, появлялися друком тогочасною укр.-білор. (винятково ц.-слов.) або поль. мовами, інколи двома мовами для різних читачів, або були поширювані у відписах.

Полеміку з правос. розпочали поль. єзуїти: П. *Скарга* — твором „O jedności kościoła Bożego pod jednym pasterzem" (1577, 2 вид. 1590) та Б. *Гербест* полемічною брошурою „Wiary kościoła rzymskiego wywody" (1586). Обидва вказували у своїх творах на недоліки Правос. Церкви: неосвіченість духовенства, помилкові уявлення про таїнства в Сх. Церкві, тяжке становище правос., дораджуючи,

як лік проти них, поєднання з Римом. Правос. відповіли писаннями: «Ключ царства небесного» (1587) Г. *Смотрицького* та «О единой истинной православной вѣрѣ» (1588) В. *Суразького*, виданими в Острозі, з обороною соборности Сх. Церкви, її вчення про походження св. Духа й ін. її догм і одночасно з критикою кат. вчення про чистилище, авторитету рим. пап, нового Григоріянського календаря. Водночас з острозькими полемістами вже з 1588 р. включився в полемічну боротьбу з католиками І. *Вишенський*, автор опублікованого анонімно в острозькій «Книжиці» 1598 р. звернення «Писаніе къ утекшимъ отъ православнои вѣры епископомъ». Активним правос. полемістом був також С. *Зизаній-Тустановський*, автор виданого 1595 р. у Вільні «Малого Катехізису» й ін. полемічних творів. Значний вплив на розвиток П. л. мали листи і послання противника унії кн. К. *Острозького*. Провідним уніятським полемістом був Іпатій *Потій*, автор теологічних і полемічних писань, зокрема полемічного твору «Антирризис», виданого у Вільні укр. мовою 1599 та поль. 1600 р.

Опубліковані після уніятського і правос. соборів у Бересті — трактат П. Скарги „Synod brzeski i jego obrona" (1596), перекладений і виданий І. Потієм укр. мовою 1597 р., як також твори І. Потія стали приводом до дальшої активізації полемічної боротьби між правос. й уніятами. Правос. виступили у відповідь з низкою полемічних творів, важливіші з яких: видана в Кракові брошура „Ekthesis . . ." (1597) про діяння правос. собору в Бересті, кн. «Апокрисис» (1597–98) Христофора Філалета, «Отпис на лист . . Ипатия» (1598) *Клирика Острозького*, анонімний памфлет «*Пересторога*» (бл. 1606), богословсько-полемічний виклад «*Палінодія*» З. *Копистенського*, що був написаний у 1620–22 рр., памфлет „Antidotum" А. *Мужиловського* та ін. Видатну ролю в полеміці з католиками (уніятами) відогравав початково М. *Смотрицький*, автор «Треносу» (1610) й ін. полемічних трактатів. З боку уніятів активну участь у полеміці з правос. брали після берестейських соборів: Лев *Кревза-Ржевуський*, Й. Веліямін *Рутський*, А. *Селява* й особливо після його переходу на унію — М. Смотрицький, автор виданих у 1623–29 рр. у Львові кількох трактатів проти православних. По короткій перерві полемічна боротьба загострилася з поч. 1640-их рр. у зв'язку з появою писань К. *Саковича*, зокрема його трактату „Perspectiwa" (1642), що на нього дали відповідь правос. колективним твором „Lithos albo Kamień . . . ", гол. автором й ініціятором якого вважають митр. Петра *Могилу*.

Наприкін. 16 в. виявом полемічної боротьби з протестантами був *Супрасльський збірник* 1578 р. п. н. «Описаніе проти люторов», в якому обґрунтовувано (проти вчення протестантів) шанування ікон, моління за померлих тощо. Згодом правос. користувалися у своїх писаннях проти католицизму інколи працями прот. авторів. З поч. 18 в. полеміку проти протестантів розпочав С. Яворський, уже з позицій рос. православія.

У другій пол. 17 в. П. л. (правос. й уніятська) набирає все більше теологічного характеру — суперечок за такі чи такі догми й богословські питання. Гострішим полемічним спрямуванням визначаються твори віленського єзуїта Павла Бойми „Stara wiara . . . " (1668) й уніята Теофіла *Рутки* — „Goliat swoim mieczem porażony. . . " (1689), проти яких виступили від правос.: Л. *Баранович* з трактатом „Nowa miara starej wiary . . . " (1676), І. *Ґізель*, І. *Ґалятовський*. Останній був також ініціятором полеміки з юдейством й ісламом: твори „Łabędź" (1679) та „Alkoran Machometów" (1783).

Не зважаючи на темперамент і завзяття полемістів, гостроту вислову, включно з лайкою і знеславлюванням, пристосовування до своїх потреб текстів і фактів, П. л. дала низку цінних літ. творів, важливих також для історії церк. і політ. життя даного періоду, створивши водночас окрему добу в історії укр. літератури.

Література: Памятники полемической литературы в Западной Руси, тт. I—III. П. 1878—1903 (в серії: Русская Историческая Библиотека, тт. 4. 7, 19); Петров Н. Западнорусские полемические сочинения XVI века. У: Труды Киевской Духовной Академии, чч. 2—4. К. 1894; Студинський К. Пам'ятки полемічного письменства кін. XVI і поч. XVII в., т. I. Л. 1906; Возняк М. Іст. укр. літератури, т. II. Л. 1921; Грушевський М. Іст. укр. літератури, т. V. К. 1926—27; Чижевський Д. Іст. укр. літератури. Нью-Йорк 1956; Загайко П. Укр. письменники полемісти кін. XVI — поч. XVII ст. в боротьбі проти Ватікану і унії. К. 1957; Іст. укр. літератури, т. I. К. 1967.

І. Коровицький, Б. Кравців

Полетика Андрій Андрійович (бл. 1741 — бл. 1798), гром. діяч, брат Григорія. З 1758 р. військ. канцелярист; 1767 — бунчуковий товариш. 1784 р. обраний роменським (вдруге у 1797–98 рр.) пов. маршалком; у 1785–88 рр. — чернігівський губ. маршалок. Автор цікавого «Дневника пребывания Екатерины II в Киеве в 1787 г.». Послідовно обстоював дворянські права для якнайбільшої кількости коз.-шляхетських родів.

А. Полетика

Полетика Василь (1765–1845), історик і гром. діяч, син Григорія Андрійовича. По закінченні Віленського Ун-ту, служив до 1790 р. в рос. армії. Був кілька разів маршалком шляхетства Роменського пов. (1802, 1805–12); дбав про школи та освіту. Автор праці: «Опыт рассуждений о первоначальных делах мира, древнем Египте, об ассирианах, мидянах и персах» (П., 1788) та кількох дрібніших, опублікованих у різних вид. того часу. Цікаве листування П. з Андріяном Чепою та Василем Чарнишем, вміщене у «КСт.» за січень 1893 р. Збирав матеріяли до історії України й мав її написати. На думку деяких дослідників (О. Лазаревський, В Горленко, Л. Майков, І. Борщак та ін.), він був разом з батьком (або й сам) автором «Історії Русів».

В. Полетика

Полетика Григорій Андрійович (к. 1724–84), політ. і культ. діяч та письм. 18 в. родом з Роменщини. Після закінчення Київ. Акад. у 1745 р. був перекладачем латинської й нім. мов в АН у Петербурзі, а потім — у Синоді; у 1764–73 рр. гол. інспектор Морського Кадетського Корпусу. 1767 р. обраний депутатом від шляхетства Лубенського полку до «Комиссии о сочинении проекта Нового Уложения». В працях: «Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства», «Записка, как Малая Россия во время владения польского розделена была и о образе ее управления», «Запись, что Малая Россия не завоевана, а присоединилась добровольно к России» («Укр. Археографічний Зб.», ВУАН, К. 1926, т. 1), «Возражение на наставление Малороссийской Коллегии господину депутату Д. Наталину» («Чтения Московского Общества истории и древностей Российских», М. 1851, т. 3); «Мнение на читанный в 1768 г. в Комиссии „Проект прав благородных"» («Сборник Русского Исторического Общества», т. 36) і «Историческое известие . . . » («Укр. Археографічний Зб.», ВУАН. К. 1926, т. 1), обстоював принципи автономного устрою Гетьманщини й права укр. шляхетства. З 1773 р. П. оселився у с. Юдинові, Погарського пов. Помер у Петербурзі.

Г. Полетика

Крім згаданих вище, П. належать праці: «О начале, возобновлении и распространении учения и училищ в России и о нынешнем оных состоянии», «Записка о начале Киевской Академии» («Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца», т. XI); «Словарь на шести языках: на российском, греческом, латинском, французском, немецком и английском» (П., 1763) та кілька перекладів грец. філософів. На думку деяких дослідників, зокрема О. *Лазаревського* та декого з сучасних сов. істориків, П. був автором «*Історії Русів*».

В. Омельченко

Полетика Григорій Іванович (бл. 1735–98), історик і дипломат, двоюрідний брат Григорія П., вихованець Київ. й Моск. академій і Петербурзького Акад. Ун-ту; з 1755 р. перекладач Колеґії Закордонних Справ; секретар рос. посольства при Римському імператорському дворі (з 1762) і радник рос. посольства у Відні (з 1770). Автор перекладів з латинської мови та ст. про запор. козаків, надрукованої 1788 р. у „Wiener Taschenkalender zum Nutzen und Vergnügen". 1777 р. одержав від цісаря Йосифа II права австр. дворянства.

Полетика Іван (1726–83), медик, брат Григорія А. Вчився в Київ. Академії, а потім у Кільському (з 1746) й Лейденському (з 1752) ун-тах, де 1754 р. здобув ступінь д-ра медицини за дисертацію про спадкові хвороби («De morbis haereditariis»). 1755 р. був обраний проф. Мед. Академії в Кілі. З 1756 р. викладач Мед.-Хірургічної школи при Петербурзькому Сухопутному Шпиталі, пізніше був переведений на посаду дивізійного лікаря. З 1763 р. очолював Васильківський карантин б. Києва, а також працював у Києві, де особливо відзначився під час чумної епідемії у 1770-их рр.

Полетика Михайло (1768—1824), син Івана, секретар імператриці Марії Федорівни, автор філософічного трактату: «Essais philosophiques sur l'homme, ses principaux rapports et sa destinée, fondés sur l'expérience et la raison, suivis d'observations sur le beau» (видано без прізвища автора в Галле 1818; друге вид. П. 1822).

Полетика Петро (1778–1849), дипломат і культ. діяч першої пол. 19 в., син Івана П. З 1798 р. служив у Колеґії Закордонних Справ у Петербурзі, з 1802 р. був при різних рос. дипломатичних місіях, у 1817–22 рр. — надзвичайний посланник і повноважний мін. у ЗДА. Після того був сенатором і виконував різні доручення Мін-ва Закордонних Справ. Автор праці «A Sketch of the Internal Condition of the United States and Their Political Relations with Europe» (Балтімор

1826) і спогадів, опублікованих у «Русском Архиве», т. 3 (1885).

Полетики, коз.-старшинський рід на Лівобережній Україні (можливо, правобережного походження), відомий з 17 в. Іван П., козак Лубенської сотні (1649); Павло П. (1709), значковий товариш Полтавського полку; син Павла, Андрій П. (бл. 1692–1773), війт роменський (1727–29), значковий товариш Лубенського полку, бунчуковий товариш (1749). З його синів особливо відомі: Андрій (див.), Григорій (див.), Іван (див.). У 18–19 вв. П. дали низку визначних політ. і культ. діячів, зокрема сина Григорія — Василя (див.), синів Івана Андрійовича — Михайла (див.) і Петра (див.), двоюрідного брата Григорія — Григорія (див.). З цього ж роду походив Володимир П. (*1886), земський діяч на Полтавщині, маршалок Миргородського пов., який був у 1918–19 рр. першим секретарем укр. посольства у Відні. *В. О.*

Поливанів Яр, с. Кельменецького р-ну Чернівецької обл., де Т. *Пассек* досліджувала (1949–51) єдине досі відоме укріплене трипільське поселення (2500–1700 рр. до Хр.) з залишками з каменю, кісток, рогу й глини, кістками свійських і диких тварин та мідяними виробами, що доводять його зв'язки з Семигородом (Т. Пассек «Трипольское поселение „Поливанов Яр"», 1951).

Поливанова Галина (* 1929), співачка, ліричне сопрано; закінчила Одеську Консерваторію, з 1953 р. солістка Одеського Держ. Акад. Театру Опери та Балету. Лавреатка Всесоюзного конкурсу клясичного співу (1957). Партії Мікаелі («Кармен» Ж. Бізе), Марії («Мазепа» П. Чайковського) та ін.

Полин (Artemisia L.), рід зіллястих багаторічних, рідше дворічних і однорічних рослин або півкущів з родини кошичкоцвітих. На Україні 23 види; П. гіркий (A. absinthium L.), росте як бур'ян (на смітниках, полях, при шляхах) по всій Україні, має глікозиди, абсентин і анабсентин, етерову олію, туйол, туйон, азулен, чинбарні речовини, вітамін С., білок, смоли. В медицині використовують перев. листя та квітучі верхівки рослин для збудження апетиту і посилення діяльности органів травлення; П. звичайний, чорнобиль (A. vulgaris L.), по берегах річок, на вогких луках, як бур'ян по городах, садках. У Полиновому Степу ростуть: П. кримський (полинок, євшан; A. taurica Willd; також по всьому узбережжю Крим. піво.), П. несправжньо-запашний (A. pseudofragrans Klok); П. бошняківський [полинок; A. Boschniakiana (Bess.) DC.] та ін. Деякі П. зустрічаються дико й у культурі: П. естрагон (A. dracunculus L.) культ. форма якого має 0,54% етерової олії (на суху вагу), листки та стебла вживають при соленні огірків як пряноші; П. однорічний (A. annua L.) росте дико й у культурі, як ароматична рослина, та ін.

Полиняк-Лисогір Марія (* 1915), співачка, ліричне сопрано, нар. у ЗДА, дружина Йосипа Л. Солістка театру Сіті Сентер Опера в Нью-Йорку; виступає в концертах, виконує партії в укр. операх («Катерина» М. Аркаса, «Відьма» П. Печеніги-Углицького та ін.).

Полівка Їржі (Polívka Jiří; 1858—1933), видатний чес. філолог і фолкльорист, проф. Празького Ун-ту, акад. Чес. й ін. АН, ВУАН (з 1924), д. чл. НТШ. П. автор низки праць з історії і діялектології слов. мов (у тому ч. й діялектології Спішу); як дослідник слов. фолкльору в дусі порівняльно-іст. школи О. Веселовського, широко використовував й укр. матеріяли (зокрема в огляді дослідів сх.-слов'янських казок «Slovanské pohádky» I, 1932), також при дослідах апокрифів і давніх повістей. П. друкувався у «ЗНТШ», у вид. ВУАН; у нім., чесь. і поль. наук. ж. давав огляди укр. праць з етнографії й історії давньої літератури; підтримував наук. зв'язки з І. Франком і В. Гнатюком.

Полівкові, норицеві (Arvicolidae), родина ссавців ряду гризунів (за ін. системами — підродина родини хом'якових або родини мишачих), дрібні мишоподібні тварини з короткими ногами і хвостом та маленькими вухами; живляться рослинною їжею, серед них чимало шкідників с.-г. культур; населяють найрізноманітніші місця. На Україні 11 видів, з них найнебезпечнішими шкідниками є: нориця — Н. (полівка) звичайна сіра (Microtus arvalis Pall.) поширена по всій Україні; у Степу розповсюджена Н. гуртова (Microtus socialis Pall.); Н. ліс. руда (Clethrionomys glareolus Schreb.) поширена у ліс. і лісостеп. смугах та в Карпатах; у сх. Степу — Н. степ. (строката степ., Lagurus lagurus Pall.); на Зах. Україні — Н. підземна (Microtus subterraneus de Selys — Long.), у субальпійській зоні та на зах. Кавказі — Н. снігова (Microtus nivalis Mart.). До водного й напівводного способу життя пристосована Н. водяна (Arvicola terrestris L.), поширена по всій Україні, перев. над берегами водойм.

Поліграфічна промисловість, галузь пром-сти групи «Б», що виготовляє продукцію друку: книжки, періодику, мапи, плякати, формуляри, печатки тощо. До цієї пром-сти належать друкарні, типографії, книжкові фабрики, але не в-ва. Перша друкарня на Україні була заснована у Львові 1573 р. (див. *Друкарство*). У 1921 р. нараховувалося 1 042 друкарні, у більшості дрібні. У 1946 р. до — 658, 1963 — 604. П. п. зосереджена

гол. ч. у Києві (бл. 65% всієї продукції України), далі йдуть Донецьке, Харків, Одеса, Львів. Продукція П. п. в УССР була така (кн. й журн. – млн друкованих аркушів-відбиток; газ. – млн примірників річного накладу):

Роки	Книжки	Журнали	Газети
1913	50,1	8,4	?
1925	169,0	37,6	174,0
1930	515,9	80,4	455,4
1935	372,9	33,6	853,6
1940	379,2	43,4	1 373,6
1945	94,2	8,0	410,3
1950	714,2	28,0	871,4
1955	800,9	71,3	1 078,7
1960	1 048,5	131,0	1 600,7
1965	1 072,3	295,5	2 063,5

У 1968 р. в УССР було видано: книжок – 7 615 назв (у тому ч. укр. мовою 2 944) накладом 126 475 000 примірників (у тому ч. укр. мовою 96 202). На душу населення у 1968 р. в УССР друкувалося: книжок 2,7, журн. 3,0, газ. 64,6; числа для Рос. СФСР: 8,4, 14,7, 159,3; для всього СССР: 5,8, 9,7, 112,2.

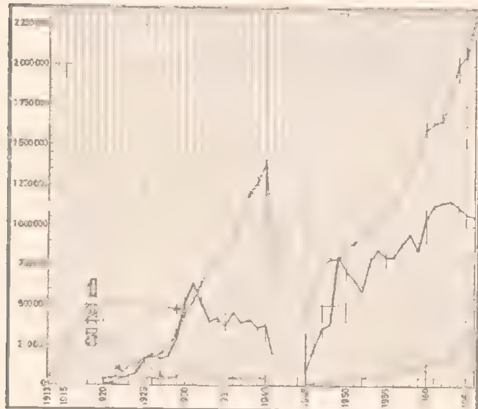

Друки в УССР (у тис.)
1 — Книжки й брошури (друкованих аркушів-відбиток). 2 — Журнали й бюлетені (друкованих аркушів-відбиток). 3 — Газети (річний наклад)

Коливання в продукції П. п. (див. діяграму) віддзеркалюють також і політ. події, особливо у 1930-их рр.

Не зважаючи на зростання продукції, П. п. на Україні є дуже відсталою. Так, за ч. друкованих аркушів-відбиток у 1940 р. в УССР друкувалося лише 13,3% кн. і 4,2% журн. СССР, а у 1966 – ледве 8,3% і 3,6%. Друк газ. в УССР за річним накладом у 1940 р. становив 18,2% від всього СССР, а у 1966 – тільки 9,5% (частка населення УССР в СССР – 19,6%). Особливо укр. П. п. відстає порівняно з Росією, де сконцентрована сов. П. п. Так, у 1940 р. на душу населення України друкувалося тільки 39% кн. і 74% газ. порівняно з тим, що друкувалося в Росії, а у 1967 – ледве 33% і 57%. Продукція рос. П. п. заливає укр. ринок і сильно сприяє русифікації. Підприємства П. п. на Україні менші розміром і відсталі техн. Офсетним та глибоким друком друкується менше, ніж 10% продукції. Наклади кн. і жур. також здебільша малі, а вживання стереотипного устаткування оплачується тільки при накладах понад 25 000.

Література: Поліграфія і вид. справа, міжвідомчий респ. наук.-техн. зб. Л. 1964 й далі; АН УРСР. Ін-т Мистецтвознавства, Фолкльору та Етнографії. Книги і друкарство на Україні. К. 1964; Книжкова Палата УРСР. Преса Укр. РСР 1917—1966, статистичний зб. Х. 1967; Всесоюзная Книжная Палата. Печать СССР в 1967 г. Статистические материалы. М. 1968.

В. Голубничий

Полікарп, письм. 13 в., чернець *Києво-Печерської Лаври*. Його твори (1222–23) поклали основу *Києво-Печерського Патерика:* оп. про деяких печерських подвижників.

Полікарп Сікорський (світське ім'я Петро; 20. 6. 1875 – 22. 10. 1953), митр. УАПЦ. Син свящ. з с. Зеленьки на Київщині, закінчив Київ. Духовну Семінарію (1898) та юридичний фак. Київ. Ун-ту (1906–10, як вільний слухач). У 1908–18 рр. працював у Київ. Духовній Консисторії. У роки укр. державности був начальником госп. відділу М-ва ісповідань (1918–19) і віцедир. Департаменту заг. справ (1919–21). З урядом УНР переїхав до Польщі й оселився в Крем'янці; 1922 р. прийняв чернечий постриг і був намісником Дерманського манастиря, архимандритом Мелецького, настоятелем Загаєцького, намісником манастиря у Вільні та настоятелем Жировицького. 22. 4. 1932 хиротонізований на єп. луцького, вікарія Волинської епархії. Жадних адміністративних функцій у той час не виконував, бо навіть візитації сіл, в яких він промовляв укр. мовою, поль. владою були припинені. Єп. П. працював над перекладом на укр. мову богослужбових книг.

Митр. Полікарп

З приходом большевиків був усунений з луцької катедри і на його місце приїхав з Ленінграду архиєп. Миколай Ярушевич. Єп. П. дістав призначення до

Володимира, але, не визнавши моск. патріярха і не поїхавши до Москви (єдиний з єп. Волині), залишився у Луцькому (правив у Чеснохресній церкві). За нім. окупації 11. 8. 1941 піднесений митр. Діонисієм у сан архиєп. (з титулом луцького і ковельського) з дорученням керувати церк. життям зах. частини Волині. 24. 12. 1941 митр. Діонисій призначив його тимчасовим адміністратором (екзархом) Правос. Автокефальної Церкви на Україні. Хиротонією єп. УАПЦ, доконаною разом з митр. *Олександром* Пинським, відновив ієрархію УАПЦ. У травні 1942 р. Собор єп. УАПЦ в Києві надав йому титул митр. У січні 1944 р. після зайняття Волині большевиками виїхав до Польщі; пізніше на Словаччину й до Німеччини та очолював УАПЦ на еміґрації. 1950 р. переїхав до Франції; помер і похоронений у Парижі.

У першій частині «Енциклопедії Українознавства» (стор. 618, 8—3 рядки знизу) надруковано: «В часи першої сов. окупації Зах. України під пресією окупаційної рос. влади волинські єп. Олексій та Полікарп признали над собою зверхність моск. патріярха». Та інформація про єп. Полікарпа була помилкова.

Полікарпов-Орлов Федір († 1731), рос. філолог, перекладач і керівник (з 1709) моск. синодальної типографії, учитель у Слов'яно-гр.-латинській академії, приятель Д. *Тупталенка;* з доручення Петра I перевидав «Славенскую грамматику» М. *Смотрицького* (1721) за її першим вид. 1619 р., допускаючи в ц.-слов. мові й рос. форми, введені у вид. 1648 р.; склав ц.-слов.-грец.-лат. словник («Лексиконъ треязычный...», 1704), користуючися м. ін. таким самим рукописним словником Є. *Славинецького*.

Поліклініка, лікувально-профілактичний заклад, призначений для спеціялізованої мед. допомоги прихожим хворим та для лікування їх вдома. П. поділяються на дитячі і для дорослих, відкриті (для всього населення) та закриті (для спеціяльних прошарків населення). До складу кожної П. мусять входити лікарі з усіх мед. фахів. На Україні П. організаційно здебільша об'єднані з лікарнями. У 1966 р. на Україні було 9 014 амбулаторно-поліклінічних установ (див. також *Охорона здоров'я).*

Поліметалеві руди, руди, які містять кілька металів, звич. оливо і цинк з домішкою срібла. На Україні П. р. відомі в Донбасі й на Закарпатті.

Полісся. Положення, межі. П. — це природно-геогр. край, частина смуги півн. низів і зони мішаних лісів, просторе обниження, положене між смугою Білор. височини на півн. і Холмсько-Волинською та Придніпровською височинами на півд., між Підляшшям і р. Бугом на зах. та Придніпровською низовиною на сх. П. являє собою велику пласку рівнину акумуляційного і, рідше, денудаційного типу, вкриту льодовиковими, водно-льодовиковими і алювіяльними шарами; малий спадок рік і плитке залягання підземних вод спричинює сильне забагнення; великі простори займають піски з еоловими формами, весь край сильно заліснений.

Півд., а частково і півн. межі П. тектонічного походження. Вони не завжди цілком виразні. Поліський багонно-ліс. краєвид втискається далеко на півн. уздовж рік Березини й Дніпра (аж по Могильов), на сх. сягає за Дніпро і в р-н гирла Десни, на зах. за Буг (т. зв. Володавське П.), а на півд. зах. врізається поміж Волинською і Подільською височинами (т. зв. *Мале П.* і *Надбужанська котловина).* Натомість на півн. зах. межа П. з Підляшшям невиразна (звичайно її визначають по р. Лісній). Інколи П. називали лише найбільше забагнену частину П. — трикутник з вершком у Бересті над Бугом, який на сх. доходить на широкій лінії Могилів—Київ до Дніпра. Тепер до П. зараховують звич. також півн. частину Придніпровської низовини аж по Сер. височину на сх. У цих межах П. займає територію понад 200 000 км^2, у вужчих — бл. 160 000 км^2 (див. карту). Півд. межа П. позначена різко — це межа polісько-льодовикового, ліс. краєвиду з Лісостепом і його ерозійно-яровим рельєфом та добрими ґрунтами; одночасно це межа р-нів різного госп-ва і густоти населення. Ця межа проходить б. м. Холм-Володимир Волинський—Луцьке—Рівне—Корець і становить виразний уступ на 20—40 м висоти. На сх. від Корця межа П. і Лісостепу пересувається на 40 км на півд. аж до Шепетівки і далі проходить (уже не так яскраво) через Житомир—Київ. На Лівобережжі границя між П. йде через Придніпровську низовину на лінії Ніжен Комарівка—Батурин—Кроловець—Глухів, і вона тут помітна невиразно.

Через П. проходить укр.-білор. межа (докладніше далі) приблизно на лінії: Пружани—Картузька Береза—Вигонівське оз., далі на півд. сх. до Прип'яті і вздовж неї аж до Мозиря, далі на півд. до р. Словечної і на сх. згідно з сучасним кордоном УССР і Білор. ССР до Дніпра і вздовж нього на півн. (див. карту). Кордони УССР і Білор. ССР не збігаються на зах. з етнічною укр.-білор. межею, бо большевики віддали півн.-зах. частину укр. П. Білоруській ССР (бл. 27 000 км^2).

Нині на Україні Укр. П. називають всю *ліс. смугу* в УССР (разом з Малим П.), бл. 100 000 км^2; у нашому окресленні за П. вважається властиве П.: його правобережна частина (з вузькою смугою вздовж лівого берега Дніпра та гирлом

Схематична карта Полісся

1 — Кордони держав. 2 — Кордони республік. 3 — Укр.-білор. етнічна межа

Десни) без Малого і Володавського П. Лівобережне (т. зв. Чернігівське і Новгородсіверське) П. відрізняється від властивого П. як фізіографією (воно є частиною Дніпровської низовини, менше заболочене й менше заліснене), так і відмінним минулим. Це окремий іст. край — *Чернігівщина*, коли властиве П. таким ніколи не було. Територія властивого Укр. П. становить бл. 100 000 км², у тому ч. 27 000 км² на території Білор. ССР. Укр. П. займає в УССР більшу частину Луцької і Рівенської обл., частину Київ. і кілька р-нів Хмельницької; у Білор. ССР українцями заселені частини Берестейської і Гомельської обл. (див. карту Укр. П. на 2163 стор.).

Геологія і геоморфологія. Сучасний рельєф П. лише частково збігається з тектонічною будовою, бо підложжя П. прикрите майже суцільно грубими четвертинними шарами, старіші тільки рідко залягають на поверхні.

Найдавнішою геоструктурною обл. П. є півн.-зах. частина *Укр. кристалічного масиву*, яка виступає гол. на Житомирському П. (див. карту); вона складається з порід докембрійського віку (ґраніти, ґнейси, а також лябрадорити, кварцити та ін.), а в прилеглому з півн. Овруцько-Словечанському кряжі (див. *Овруцький кряж*) з кварцитів й протерозойських пірофілітових лупаків. Подекуди на цій докембрійській основі поширені тонкі шари крейдового і палеогенового віку, майже скрізь — також тонкі — четвертинного; докембрійські породи відслонюються у долинах, а інколи і на водорозділах рік.

Породи Укр. кристалічного масиву опускаються глибоко під сучасну повер-

Тектонічна карта Полісся

1 — Кордони держав. 2 — Кордони республік. I — Укр. кристалічний масив. Іа — Сх. схили Укр. кристалічного масиву. Ів — Зах. схили Укр. кристалічного масиву. II — Білор. масив. III — Поліський вал. IVа — Дніпровсько-Донецька западина. IVв — Прип'ятська западина. V — Волинсько-Подільська плита. VI — Верестейська западина. VII — Надбужанська западина. VIII — Львівська западина

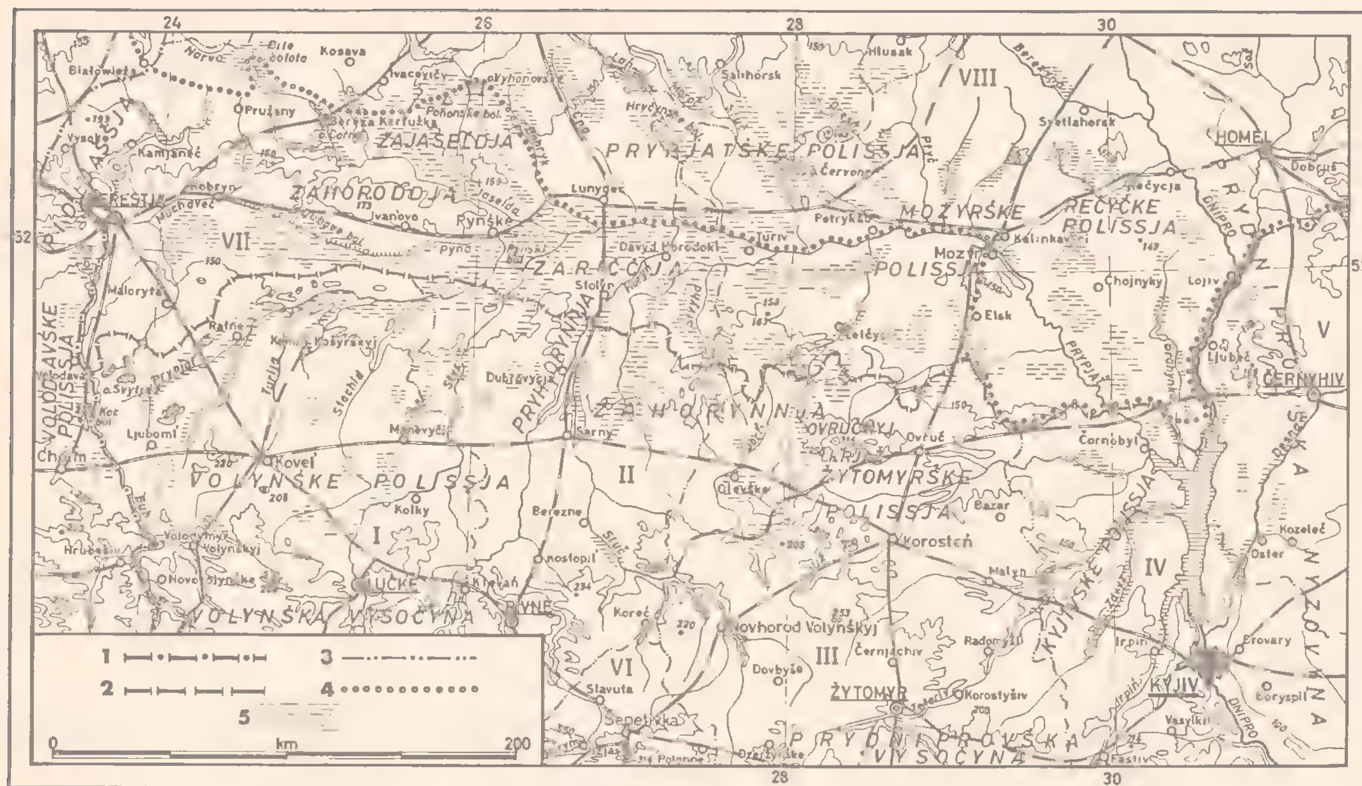

Українське Полісся

1 — Кордони держав. 2 — Кордони республік. 3 — Межі областей. 4 — Укр.-білор. етнічна межа. 5 — Болота.
I—VIII — Назви областей: I — Волинська, II — Рівенська, III — Житомирська, IV — Київська, V — Чернігівська, VI — Хмельницька, VII — Берестейська, VIII — Гомельська.
Обл. міста підкреслені. Bol. — болото. Kor. — коров'яче болото

хню у зах., сх. і півн. напрямах. На зах. опускання кристалічних порід має скидовий характер, при чому на розломах виливаються маґматичні породи – базальти; на Волинському П. вони виходять на поверхню. Далі на зах. від цих т. зв. зах. схилів Укр. кристалічного масиву простягаються тектонічні обл.: Волинсько-Подільська плита і Гал.-Волинська та Надбужанська западини (див. карту), у яких докембрійські породи западають до 2 000 м і глибше, а їх виповнюють палеозойські й крейдові (марґелясто-крейдові) відклади; вони доходять на зах. до 300 м товщини і подекуди прикриті тонкими шарами палеогену, а скрізь – четвертинними (див. геол. профіль).

На півн. сх. і півн. Укр. кристалічний масив спадає до Дніпровсько-Донецької (або *Півн.-Укр.)* та Прип'ятської западин, виповнених потужними (1–5 км) осадовими шарами від девону до антропогену. Півн.-зах. частину П. займає Берестейська западина – частина розлогої Україні – дніпровського (або рісського) зледеніння, в часи якого льодовик виповнив усе П. та його т. зв. прип'ятську стадію, коли він покрив тільки Прип'ятську низовину, і півн. П. Т. зв. поліське (менсько-смоленське) зледеніння покрило лише півн.-зах. окраїни П. та сусіднє Підляшшя. Льодовики залишили після себе багато донних і кінцевих морен з ератичними наметнями (валунами), які виповнили всі нерівності давнього рельєфу. З льодовиків, що відступали на півн., спливали талі води, які виносили багато піску і ріні та на півдні змішувалися з відновленими після відступу льодовика річками, що плили на півн. Вздовж краю льодовика витворилася на півд. П. прадолина Стир – Словечна, води якої плили до Дніпра. По дальшому відступі льодовика на півн. свою діяльність відновила Прип'ять, що до неї тоді впадав Буг, бо його води не могли відпливати на півн. зах., зайнятий ще льодовиком; так постала широка прадолина Прабугу-Прип'яті. Водно-льодовикові й

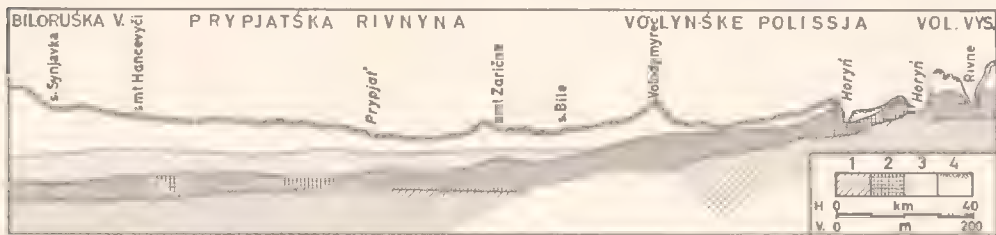

Схематичний геологічний профіль Полісся
1 — Докембрій і палеозоїкум. 2 — Крейда. 3 — Палеоген. 4 — Сучасний ґрунт.
Vys. — Височина. Vol. vys. — Волинська височина

Білор.-Польської западини, виповнена до глибини 2 500 м осадовими старопалеозойськими, юрськими, крейдовими, неогеновими й антропогеновими шарами. Ці обидві западини (Прип'ятська і Берестейська) відділені одна від однієї т. зв. Поліським валом (Поліською сідловиною), ядро якого становлять докембрійські й девонські породи; цей потужний підземний вал є помостом між Укр. і Балтицьким кристалічними масивами і у кількох місцях (напр., б. Микашевич) виходить на поверхню. У минулі геол. доби він відділював дві великі улоговини – Півн.-Укр. і Мазовецьку.

Перед наступом півн. льодовиків на Україну рельєф П. був більш різноманітний, ніж сучасний. П. було вкрите перев. шарами прекамбрію, крейди й оліґоцену і обнижувалося (майже рівномірно) з 300-350 м на березі П. до 100 м у сучасній осі П. (долина Прип'яті) і до 60-80 м на Білор. височині.

Рельєф П. зазнав значних змін під впливом льодовиків, які покривали П., мабуть, двічі: під час найбільшого на річкові води розрізали морени (вони займають тепер лише невеликі простори) і утворили великі оз., тим більше, що відплив Прип'яті був утруднений кінцевими моренами й Укр. кристалічним масивом; на поширення озер впливало також опускання осевої частини П. Згодом, після прориву Прип'яттю кінцевих морен між Мозирем і Юревичами поліські оз. зменшили свої розміри і їхні місця зайняли здебільша болота. Але Прип'ять не мала вже сили винести піски й наплави, які виповнили її долину, бо Буг був перетягнений до Висли, ерозійна база якої була, після виникнення Балтики, нижча від Дніпра. Таким чином великі простори П. покрили багна й піски, що виповнили не лише долини, але й великі міждолинні моренові простори (серед них простори на сх. від Ґорині, на яких тому нема слідів моренів і наметнів). Флюктуація льодовикових і міжльодовикових періодів й епейрогенічні рухи (западання осевої частини П., піднесення півд.), а разом з тим кількакратне чергування ерозійних і акумуляційних про-

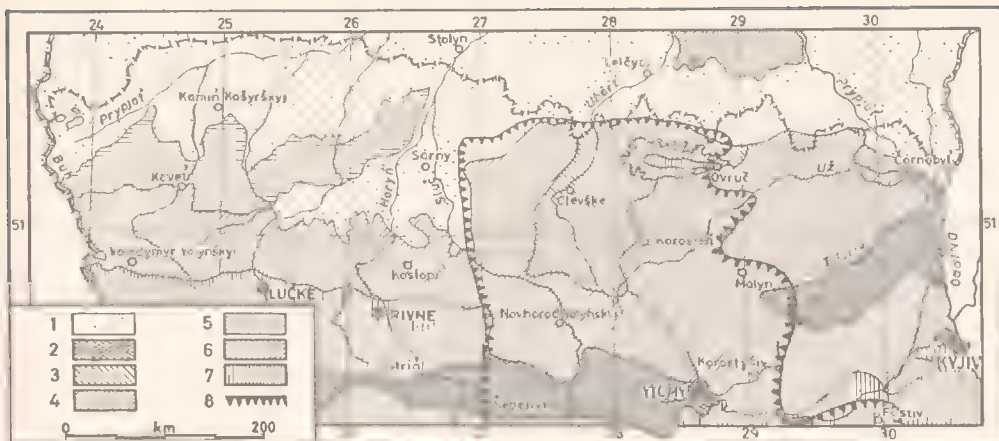

Геоморфологічна карта Півд. Полісся

1 — Алювіяльна рівнина. 2 — Зандрово-алювіяльна рівнина. 3 — Зандрова рівнина. 4 — Мореново-зандрова рівнина. 5 — Мореново-горбистий рельєф. 6 — Денудаційна рівнина, вкрита тонкими відкладами зандрових пісків. 7 — Лесова хвиляста рівнина. 8 — Межі Укр. кристалічного масиву

цесів вплинули на виникнення в долинах рік низки терас. Невеликі острови творить на П. лес.

Товщина четвертинних покладів на П. збільшується з півд. на півн.: з 10–20 м на півд. до 50 м і більше у сер. П., 100–150 м на білор. П., вище 150 і навіть 200 м на Білоруській височині й Підляшші.

Хоч П. являє собою назагал одноманітну рівнинну низовину, вона подекуди порушена дещо вище положеними місцями, горбами і грядами льодовикового, водно-льодовикового, еолового та денудаційного походження й долинами.

Найнижчу частину П. — його поздовжню вісь становить р. Прип'ять (вона впадає до Дніпра на висоті 101 м); її продовженням на зах. є її притока Пина, низький вододіл між Чорним і Балтицьким м. (найвище місце 140 м) і Мухавець, що впадає до Бугу на висоті 130 м. Від цієї осі П. підноситься поступово, але не зовсім рівномірно на півн. до Білор. й на півд. до Волинської і Придніпровської височин — на 180–200 м і вище.

Основну частину П. становить рівнина, що стелиться широкою смугою обабіч Прип'яті та її приток; це є властиво заплавини, що їх на весні майже цілком заливають води. Відносні висоти не перевищують 5 м, ширина річкових заплавин від 5 до 35 км; вони вкриті грубими шарами алювіяльних відкладів — болотами, пісками і торфовищами. Тераси долини тут низькі, в осі Прип'яті підносяться до 7 м над рівнем заплав, далі на півд. до 15 м і вище. З цими акумуляційно-алювіяльними рівнинами споріднені зандрово-алювіяльні (на продовженні Малого П. між Шепетівкою і Житомиром та над дол. Тетеревом) і зандрові (над. Убортю; див. карту).

З низового, рівнинного П. підносяться вищі, сухі острови, вкриті звич. мореновими пісками і глинами або й самими пісками. Найбільшим з них є *Загороддя* між Ясельдою й Пиною, що є власне продовженням Підляшшя й сягає аж до Пинського. У продовженні Загороддя

Краєвид Загороддя. На першому пляні широка ґрунтова дорога

лежать Парохонський, Лунинецький, Петриківський, Турівський, Мозирський і Чорнобильський острови; на півн. від Загороддя — Телеханський і Логічинський, між Прип'яттю і Дніпром — Брагинський. Ці численні дрібніші острови складаються з залишків різьби, що підносяться понад алювіяльними відкладами, тобто походять з-перед акумуляційного часу. Деякі з них мають крейдову і третинну підбудову, напр., Мозирський (207) і великий та високий (316 м) *Овруцький кряж*, збудований з докембрійських твердих кварцитів і лупаків; оби-

два вони вкриті лесом і являють собою ерозійно-яровий краєвид.

Півд., вища частина П., а також Київське П. значно менше заболочені ; болота тут чергуються з сухими місцями, які переважають, долини легко врізані; це — смуга денудаційних рівнин з тонким покривом зандрових пісків, а на сх. — мореново-зандрові рівнини. На півд.-зах. Волинському П. у рельєфі помітні крейдові хребти; у р-ні Укр. кристалічного масиву річки творять вузькі долини, пороги, водойми — характеристичні для *ґранітового краєвиду*. На півн. сх. мореново-зандрову рівнину подекуди розчленовують довгі, вузькі, порівняно високі (60 м над довкіллям) кряжі, збудовані з овруцьких кварцитів: Овруцько-Словечанський, Білокоровицько-Попільнянський, Озернянський та ін.

Ін. типу піднесеннями є горби кінцевих морен, т. зв. волинська моренова гряда, що простягається з зах. через Любомль–Ковель–Дубровицю аж по Столин на півн.-сх. (див. ЕУ 1, стор. 65 і 66). Невеликі морени трапляються на Мозирському і Чорнобильському островах.

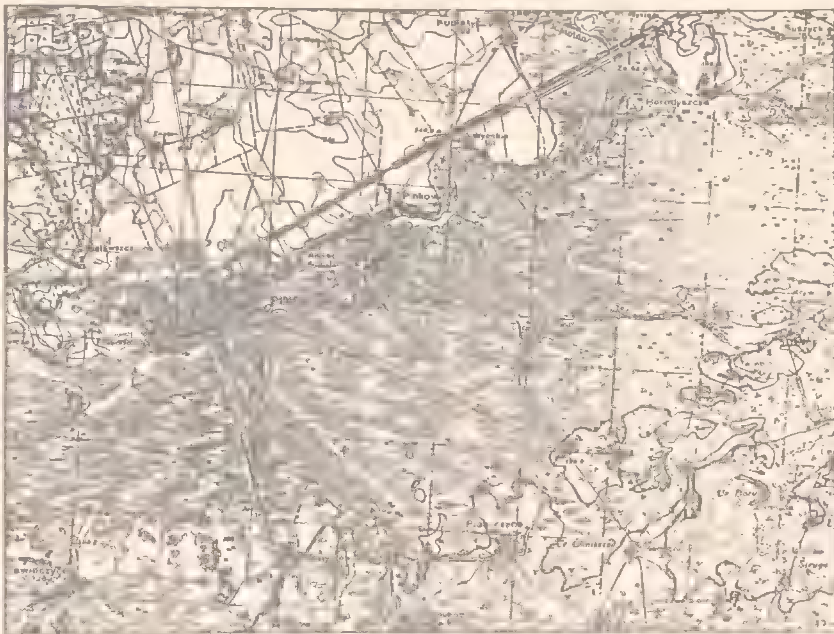

Пинське Полісся

Вирізка з поль. військ. карти 1 : 100 000 (зменшення приблизно до 1 : 175 000). Видно контраст між вищим і сухим Загороддям (на півн. зах.) і забагненим Заріччям; на півд. сх. невеликі сухі острови. Характеристичне положення м. Пинського на межі двох геогр. країв

П. вкрите на великих просторах безліччю надм, поперевіюваних пісків і піскових видмухів. Надми поширені скрізь, але в деяких місцях вони творять ланцюги або цілі надмові поля. Звич. надми скидаються формою на серп, вужчі рамена якого, звернені на зах. Ці рамена бувають то короткі, то 3–4 км завдовжки, висота надм сягає на глибоких пісках до 10, винятково до 20 м над рівнем довкілля; там, де покрив

Ґранітовий краєвид. Порожисте русло р. Уж в м. Коростені

Словечансько-Овруцький Кряж. На першому пляні яри вирізьблені в лесі

пісків тонкий, – до 6 м. На великих піскових рівнинах і по заплавинах надми бувають найвищими точками рельєфу, і тому поліщуки називають їх скупчення «горами». Надми створилися в кін. льодовикової доби, під час великого нагромадження пісків перед кінцевими моренами, в умовах сухого підсоння і переваги сх. вітрів. Чимало надм прикриті до пол. пізніше виниклими болотами й торфами.

Горбисто-моренoвий рельєф на Житомирському Поліссі

Надми впливають не тільки на краєвид, але й на річкову систему та життя людини. Низинні ріки лише з трудом пробиваються крізь надмові поля; вода застоюється в раменах надм і творить болота та торфи. Рослинність надм вбога: сосна, іноді ялівець і змарнілі, сухолюбні трави. Тому на надми не підходять води, на них віддавна поселювалися люди і по них ідуть шляхи. У новіші часи брак землі часто приневолював поліщуків вилісновувати надми і перетворювати їх на орну землю, але часто вітер, натрапляючи на не зміцнену землю, перетворює її на піскове невгіддя.

Зандровий краєвид. На першому пляні смуга надм, на дальшому — низькі торфовища над р. Прип'яттю

Клімат П. помірковано-континентальний з теплим і вогким літом і м'якою, хмарною зимою. Взимку переважає атлантичне повітря, влітку — континентальне. Разом з цим у напрямі з зах. на сх. зростає континентальність. Пересічна річна температура коливається між 6,5 до 7,5° Ц., січня від -4 на зах. до -7° Ц. на сх. (найнижча від -32 до -39°), влітку вона майже однакова на всьому П. (18-19° Ц.). Період без морозів збільшується з 170 днів на півн. сх. до 180 на півд. зах. Річне ч. атмосферичних опадів 600–650 мм (вони коливаються у різні рр. від 300 до 950 мм); найбільше їх у червні й липні, коли бувають часті рясні дощі, а інколи і зливи. Ч. днів з сніговим настилом 90 до 100 на рік, висота його від 15 см на зах. до 30 на сх., сер. глибина промерзлого ґрунту 40–50 см. Неосушені болота промерзають на 15-20 см, але іноді лишаються непромерзлими. Кількість атмосферичних опадів перевищує природне випаровування; попри це піщані ґрунти, які погано затримують вологу, бувають вразливі на посуху. Для П. характеристичні часті тумани (60–70 днів на рік), найбільше від жовтня до січня.

Води. П. досить добре обводнене; воно має густу мережу рік, багато оз. і боліт та великі запаси підземних вод.

Майже все П. лежить у сточищі Дніпра, невелика зах. частина – у сточищі притоки Висли — Бугу. Гол. артерією П. є р. *Прип'ять*. Її річкова система асиметрична: півн. притоки (Пина, Ясельда, Лань, Случ, Птич) – короткі і відносно маловодні, півд. – більшість з них бере поч. на Волинській і Подільській височинах (Турія, Стохід, Стир, Горинь, Ствига, Уборть, Словечна, Уж), перев. довгі та багатоводні. Безпосередньо до Дніпра впадають Тетерів і Ірпінь.

Річки П. мають, за винятком смуги, в якій перетинають кристалічне, а частково й крейдове підложжя, малий спад (Прип'ять -- 0,05 до 0,2‰) і пливуть дуже повільно, по широких заплавах і творять безліч відног, закрутів, охабів. Вони не мають виразних берегів і тому вже при малому піднесенні водостану виливаються на заплави і творять немов би широкі оз. (напр., Прип'ять між Пинським і Туровом – 60 км довж. і 20 км ширини). У сточищі Бугу (Лісна, Мухавець) спад рік – значно більший (0,8‰), їх долини виразніші, а забагнення – менше. Тому вони перетягають притоки Прип'яті до сточища Висли. Живлення річок змішане: снігове, дощове й підземне. Вони мають тривалу весняну повінь (бл. 4 місяців, тоді спливає майже пол. річного стоку); найнижчий їх рівень – у серпні. Їх використовують для судноплавства (Дніпро, Десна, Прип'ять, Стир, Горинь), сплаву лісу, водопостачання. Низькі вододіли полегшили будову каналів – *Дніпрово-Бузького* і Огінського, що сполучають сточища Дніпра з Вислою і Німаном.

П. багате на підземні води, які виступають у різних горизонтах, залежно від геол. будови. Найбільше у четвертин-

них шарах поширені мілкі ґрунтові води. І тепер мешканці П. вживають як питну воду — воду з рік та боліт, хоч вона погана і нездорова; кращою є вода з неглибоких колодязів. Добру воду дають палеогенові відклади на Київ. П. та крейдові (гол. на Волинському).

На П., більше ніж на ін. укр. землях, поширені озера (бл. 550) і ставки (бл. 1 000), зокрема на зах. Вони різної величини і глибини, як також різне їхнє живлення водою, генеза та геогр. розміщення. Найбільше на П. — Червоне оз. (кол. назви Княже, Жид) з площею 38,5 км², глибина — 9 м, воно лежить уже на Білор. П. На укр. П. найбільше *Світязь* (27.5 км², глибина 58 м) і *Вигонівське* (26,5 км², глибина 2,7). Поліські оз. мають перев. відплив річками або підземний; деякі його не мають. Більшість оз. — мілкі й забагнені; вони створилися у заглибленнях терену, де ґрунтові води виступають на поверхню (напр., згадані вже Витонівське, Червоне). Вони важкодоступні, їхні береги порослі буйною рослинністю; вони зазнають заторфлення і повільно зникають. До найглибших оз. належать карстові — на півд.-зах. П. у р-нах залягання крейди. Багато дрібних оз. положені в заплавинах рік, гол. Прип'яті. Відносно мало льодовикових оз. — найбільше на зах. П. серед горбків кінцевих морен. Між надмами постають невеличкі надмові оз., які швидко заторфлюються і перетворюються на торфовища. Про розміщення оз. та їх назви див. гасло *Озера*.

Майже пол. П. вкрита болотами і заболоченими землями (за офіц. даними лише ⅓). Заболочення П. зумовлене рівнинністю, близьким заляганням підземних вод, слабим спадом рік. Деякі болота є невжитками, ін. використовуються як малоцінні сіножаті; від інтенсивности заболочення лісів залежить можливість їхньої експлуатації. Найбільше боліт є в осі Прип'яті (напр., Дубове і Пинське) і на Загоринні, найменше на півд.-зах. і київ. П. (див. карту на 2163 стор.).

Найпоширеніші на П. низинні болота, які займають перев. теперішні й давні долини рік, мають сполучення з річками, живляться ґрунтовими водами і тому мають у своєму складі мінеральні солі. Вони вкриті перев. травами й мохами, рідше лісами та чагарниками. Незначно поширені верхові (оліготрофні) болота, які виступають здебільша у межиріччях, живляться атмосферичними водами і мають бідний рослинний покрив. З с.-г. погляду вони являють собою майже невжитки; натомість багаті на торф, що відзначається більшою кальорійністю і є вартісніший на паливо, ніж низовинний. Елементи цих обох типів боліт мають перехідні (ме-

Краєвид Заріччя. Переплітаються низькі торфовища використані як сіножаті і води. На задньому пляні, з лівого боку на острові, хати. Околиця спливу Прип'яті і Стиру

зотрофні) болота, поширені у придолинних смугах та котловинах. Див. також *болота* і стор. 2170.

Меліорація. Здавна людина на П. вела боротьбу з заболоченням (копання відводнювальних каналів). Більш плянові меліораційні праці почалися вже з 16 в. на Пинщині (заходи королеви Бони), але вони обмежувалися лише льокальними потребами; це саме було з працями 1770–80-их рр.

Великі роботи над осушенням П. здійснив рос. уряд, організувавши Зах. експедицію осушення боліт (1873—1902) під керівництвом ген. І. Жилинського. Наслідком її праці було перекопування 4 630 км² каналів, очищення 135 км рік; замість боліт постало 3 100 км² сіножатей, 1 000 км² орної землі, уможливлено експлуатацію бл. 10 000 км² доти заболочених лісів. Але невреґулювання рік мало неґативні наслідки і заболочення почало знову збільшуватися. Пляну остаточного осушення П. 1913 р. не вдалося здійснити через війну. По першій світовій війні осушувальні роботи утруднював поділ П. між СССР і Польщею. У Польщі діяло у 1928–34 рр. Бюро меліорації П. з осідком у Бересті, яке опрацювало плян осушення П., але роботи не були проведені. Натомість на сх. П. почали реалізувати пляни осушення, опрацьовані академіями наук Укр. і Білор. ССР. Проте осушення боліт П. в УССР посувається і тепер повільно: разом з Лівобережним П. осушено понад 600 000 га боліт і заболочених земель (за пляном 1 700 000 га). Див. також гасло *Осушення* і карту та ілюстрації на 1903 стор.

Ґрунти П. розвинулися перев. на піщаних і супіщаних безкарбонатних відкладах льодовикового чи водно-льо-

довикового походження в умовах вогкого клімату під шпильковими і мішаними лісами (див. ЕУ 1, стор. 57). Різноманітність материкових порід, рослинного покриву і різне залягання підземних вод спричинює велику строкатість і мозаїчність ґрунтів: вони не займають великих просторів і швидко чергуються одні з одними.

Бл. 70% площі на П. займають попільнякові (підзолисті) ґрунти; їх природна родючість низька і пов'язана з вмістом у них глини; вона найнижча у піщаних попільнякових ґрунтах, вища у супіщаних, найвища у суглинкуватих. Найпоширенішими є піщані попільнякові ґрунти (або дерново-слабопідзолисті) – гол. на річкових терасах і зандрових рівнинах; борові піски ледве захоплені ґрунтоутворювальними процесами. Супіщані ґрунти займають перев. вододільні простори, суглинкові становлять лише невеликі простори (напр., на Загородді, Волинському й Житомирському П.). Менші простори займають попільнякові глеюваті й глейові ґрунти, виникли в умовах надмірного підґрунтового зволоження. 15% простору П. становлять болотяні та торфово-болотяні ґрунти, які займають в основному річкові долини та улоговини; після меліорації, вони перетворюються на найродючіші на П. ґрунти. Малі простори займають глейові ґрунти. Найродючішими, але мало поширеними ґрунтами на П. є: дерново-перегнійно-карбонатні (редзини), поширені на Волинському П. на крейдовому й мерґелевому підкладі, сірі ліс. ґрунти, що становлять острови у місцях поширення лесовидних суглинків (б. Овруча. Житомира, Новограду Волинського, Мозиря та ін.), врешті, зовсім малі простори опідзолених чорноземів на межі П. з Лісостепом.

Р о с л и н н і с т ь. П. входить до зони мішаних лісів і становить підпровінцію сх.-евр. широколистяної ліс. провінції. У минулому все П. було суцільно покрите лісом і болотами. Тепер ліси займають не цілу $^1/_3$ усієї площі – наслідок руїнницької діяльности людини, гол. у другій пол. 19 в., і збільшення заболочення; орна земля становить понад $^1/_4$, сіножаті, пасовища і вигони 20%, інші до 20%. Розміщення природної рослинности пов'язане з родом ґрунтів, ступенем зволоження та рельєфом території. Завдяки сусідству з Лісостепом на П. поширені деякі степ. рослини (ковила, горицвіт та ін.), але й залишилися деякі види польодовикової фльори (верба лапонська, береза низька та ін.).

Назагал ліс і болото чергуються одне з одним. З ліс. порід найпоширеніша сосна ((58%), на кращих ґрунтах дуб (15%), далі береза (12%) і чорна вільха, невеликі простори займають осика, граб, смерека (лише на півн. та на Волинському П.). Відповідно до характеру ґрунту, підґрунтя та більшої чи меншої вологости на П. можна відрізнити низку рослинних формацій. Серед лісів виділяємо такі: 1) бори – соснові ліси на глибоких пісках, подекуди з домішкою

Сухий бір

берези, майже без підліска; залежно від глибини ґрунтових вод і складу зіллястого вкриття вирізняються сухі (лишайникові), свіжі (руснично-зеленомохові) і вологі (чорнично-зеленомохові). 2) Найпоширенішими є субори – сосново-дубові ліси на більш родючих супіщаних мало попільнякових ґрунтах, з домішкою у вологіших місцях вільхи, берези й осоки, з орляково-злаково-різнотравистим та орляково-чорничним покривом; на Загоринні характеристичні ліси з підліском з рододендрону. 3) Сугрудки – грабово-дубово-соснові ліси з домішкою ліщини, займають ділянки з кращими ґрунтами; вони поширені на невеликих просторах. 4) Груди – дубово-грабові ліси з добре розвиненим підліском, займають ще менші простори на родючих ґрунтах, зокрема лесових островах. Бори і субори перетворюються на зболотнілі ліси, якщо підґрунтова вода підходить ближче до поверхні. У менше зболотнілих переважає рідка сосна з домішкою волохатої берези та

берізки, серед більш зболотнілих густе вкриття з осоки, пухівки й баговиння.

Рослинність різних родів боліт виявляє значні різниці. Найбільшу різноманітність помітно на низинних болотах, завдяки їх багатству на мінеральні солі. Серед них переважають осокові, гіпново-осокові (деякі з додатками кущів верби та берези) і злаково-осоково-гіпнові угрупування. Рослинний покрив верхових боліт є значно бідніший: його становлять різні види торфовика (зокрема сфаґни), низькоросле соснове рідколісся, чагарники з родами вересових і брусницевих та кілька видів трав'янистих рослин (пухівка піхвяста, шейхцерія та ін.). Серед перехідних боліт переважають сосново-березово-сфаґнові та березово-сфаґнові угрупування ліс. характеру, рідше безлісні (чагарникові й трав'яні) — осоково-сфаґнові, пухівково-осоково-сфаґнові, шейхцерієво-осоково-сфаґнові та ін.

Заболочений ліс (з перевагою вільхи) в околиці р. Льви

Значну площу займають луки як заплавні, так і постали на місці вирубаних лісів. Останні діляться на суходільні, перев. низьковрожайні з такими травами, як мичка, щучник й ін., і на низинні, добре зволожені і врожайніші. Заплавні луки характеризуються найбільшою врожайністю: на них переважають різнотравно-злакові, різнотравно-дрібноосоково-злакові та бобово-різнотравно-злакові угрупування. *В. Кубійович*

Ф а в н а П. своїм видовим складом значно багатша, ніж лісостеп. чи степ. зони України, а генетично пов'язана з фавною евразійської ліс. обл. Серед ліс. масивів П. найбагатшу фавну мають мішані ліси, в яких водяться рись, вовк, ліс. куниця, сарна, лис, білка, ласка, горностай, дикий кабан, іноді заходить ведмідь, а з болотистих лісів — лось (рідкий). З птахів для мішаних лісів П. характеристичні: рідкісний глухар, тетерів, рябчик, дрізд, дятел та ін. У вологих місцях, серед густих заростів чагарників зустрічаються змії, найчастіше звич. гадюка. Багато також різних комах: жуків, комарів, кліщів й ін. Соснові ліси — бідніші на фавну; тут водяться ліс. миша, їжак, дятли, зяблик, дрімлюга, сич, пугач й ін.

На болотах і заливних луках живуть: горностай, ласка, чорний тхір, добре акліматизувався єнотовидний собака, завезений на П. з Далекого Сх.; з птахів — білий лелека, рідкий чорний лелека, бугай, бугайчик, лунь болотяний, лунь луговий, кулик, журавель. З земноводних є ропуха звичайна, очеретяна й зелена, жаба озерна, ставкова, гостроморда, кумки, тритони; з плазунів вуж звичайний, гадюка звич., веретільниця, ящірка прудка й живородна, болотяна черепаха й ін.

На нерозораних відкритих площах виступає кріт звич., на полях — полівки, мишівки; на межі з Лісостепом — ховрах крапчастий, подекуди сліпак звичайний.

На поліських річках затрималися бобер (у резерватах), видра й норка; акліматизовано важливих хутрових тварин: ондатру й нутрію. З водоплавних птиць по річках і оз. — качки, кулики, мартини, крячки, крижні, берегові ластівки, голубі рибалочки та ін. Річки повні різновидих коропових: короп, плітка, головень, лящ, краснопірка, лин, карась й ін., як також щука, сом, в'юн, окунь, йорж, а з рік Балтицького басейну каналами заходить вугор річковий.

П. багате на різнорідних молюсків, з яких характеристичний слизун сітчастий, аріон, валонії й ін. З комах-шкідників водиться сосновий і непарний шовкопряди, різні роди вусачів, короїдів, хрущів та ін. Крім того, характеристичні окремі види бджіл, жужелиць, хрущів й ін.

У 17 в. на П. водилися зубри й тури, у 18 — білки летяги, у 19 в. було багато росомах, ведмедів і лосів; надмірне полювання й активізація людини спричинилася до їх знищення або до відсунення їхнього поширення далеко на півн.

Е. Жарський

І с т о р і я. Найстаріші сліди заселення П. походять з наймолодшого палеоліту (10 000–8 000 до Хр.); їх є значно більше з часів мезоліту (8 000–5 000; зокрема на прирічних надмах). Відносно густе заселення П. продовжувалося в неоліті носіями т. зв. гребінцевої культури. У новішому неоліті (з 2 500 р.) П. поділилося уздовж Ясельди, Прип'яті й Горині на дві самостійні культ.-іст. частини — зах. і сх. Для зах. П. характеристична культура лійкуватих пугарів і глиняних амфор, а в бронзову добу тшинецька, для сх. П. — середньодніпрозська і сосницька. Згодом аж до поч. залізної доби для зах. П. характеристична культура предків зах. слов'ян — *лужицька*, пізніше поморська, для сх. П.

культура предків балтицьких племен – милоградська. З кін. 2 в. до Хр. до 2 в. по Хр. все півд. П. аж по Ясельду й Прип'ять входило до складу *зарубинецької культури*, півн.-сх. – до складу культури штрихованої кераміки. У 2–4 вв. по Хр. на зах. П. панувала ґотсько-ґепідська культура. Після відходу ґотів півд. П. правдоподібно не було заселене. У другій пол. 6 в. воно було опановане носіями культури празького типу – вже безперечно слов'янами, півн. – ще балтицькими племенами, які займали півн. П. ще до 8 в. (за Ю. Кухаренком).

З ранньої доби (9 в.) на П. жили відомі з літопису племена: обабіч Бугу аж по Ясельду на півн. – *дуліби* (пізніша назва волиняни), на півд.-сх. (по Прип'ять на півн.) – *деревляни* (гол. городи Іскоростень, Овруч), на півн. – *дреговичі* (гол. городи Турів, Мозир); лише на півн. Берестейщині жило балтицьке плем'я – *ятвяги*. Т. ч. лінія Ясельди-Прип'яті, яка є тепер приблизно укр.-білор. межею, становила віками межу різних племен (Кухаренко).

У 10 в. П. увійшло до складу Київ. держави. *Турово-Пинське князівство*, яке охоплювало центр. частину П., увійшло до складу Київ. Руси в кін. 10 в.; воно знову стало самостійним на поч. 12 в. На поч. 13 в. воно ділилося на низку дрібних князівств – Пинське (див. *Пинщина*), Турівське, Дорогобузьке, Пересопницьке (див. *Погориння*), Давидгородське й ін., які хиталися між впливами Київ. і Волинського князівств. Сх. П. належало до Київ., півд.-зах. – до Волинського князівства, *Берестейська земля* до Турово-Пинського князівства, пізніше – до Волинського. За княжих часів заселення П. було нерівномірне; воно являло собою острови над р. і на вищих місцях. Через П. проходив важливий шлях з Києва до Польщі – водний Прип'яттю (відомий з давніх віків, його використав за княжих часів м. ін. Ярослав Мудрий у поході на Мазовію 1041 р. човнами) і паралельний – суходільний: Київ–Мозир–Турів–Пинське–Берестя; менше значення мав шлях з Києва на Литву і до балтицьких країн. Після тат. навали майже все П. увійшло до складу Гал.-Волинської держави. На поч. 14 в. півн. і прип'ятське П. зайняв В. кн. лит. Ґедимін. Після упадку Гал.-Волинської держави все П. увійшло до складу Литви. У пол. 15 в. більшість П. перебувала якийсь час під владою київ. кн. *Олельковичів*. З 1519 р. Пинщина належала дружині поль. короля Жигмонта Боні, яка поселила на Пинщині поль. селян і дрібну шляхту. Тоді ж робилися перші спроби осушення П. Після *Люблінської унії* (1569) П. поділено: півн. П. залишилося В. Князівству Лит. (все Берестейське воєводство, частина Мєнського, окрайки Новгородського), півд. припало Польщі (частини воєводств Київ. і Волинського та Холмської землі). Гол. міста й густіше заселені частини цих воєводств, за винятком Берестейського, лежали за межами П. або на його периферії. З м. П. найбільше значення мали *Пинське* (воно перебрало значення Турова) і *Берестя*, обидва вузли шляхів та деякі культ. осередки. П. і далі перетинали транзитні шляхи: Київ–Пинське–Берестя–Варшава, Київ–Новогрудок–Вільна та Луцьке–Новогрудок–Вільна; ін. обходили П. по периферії. У політ. житті Речі Посполитої П. не відогравало ролі.

Натомість воно мало заг.-укр. значення в добу, коли татари опанували у 13 в. Лісостеп, а згодом, з другої пол. 15 в., поновили свої наскоки; тоді велика частина укр. населення Лісостепу знаходила захист на малоприступному П. У періоди ослаблення тат. сили населення відпливало знову з П. в Лісостеп, а навіть у Степ.

Під час війни Хмельницького з Польщею Київ. П. (а тимчасово також Пинщина) увійшло до складу Коз. держави. В часи воєн між Річчю Посполитою, Московщиною і Швецією у 1650-их рр. П. було побічним тереном війни. 1706 р. швед. король Карл XII зайняв частину П. За останні роки існування Речі Посполитої побудовано канали: Оґінського у 1760-их рр. і Королівський (*Дніпрово-Бузький*) у 1770-их рр. і т. ч. сполучено П. і Дніпро з Німаном і Вислою.

І. Сидорук-Паульс і *Р. М.*

Після розподілів Польщі все П. припало Росії; півд. увійшло до складу Волинської і Київ. губ. (т. зв. Півд.-Зах. край), сер. і півн. до складу – *Городненської* і *Менської* (частина т. зв. Зах. краю). Т. ч. велика частина укр. П. увійшла до губ. з перевагою білор. населення. У часи перебування в складі Рос. Імперії П. було найбільше занедбаною і вбогою частиною укр. земель; його сухі простори ледве займали понад $^1/_4$ краю, понад $^1/_3$ припадала на підмоклі, що їх можна було піддати меліорації, $^1/_3$ на болота. Відносини дещо покращали в наслідок часткового осушення П. (праці експедиції Жилінського), але його проведено гол. на держ. і поміщицьких землях; чимале значення для піднесення П. мала будова зал. шляхів.

Перша світова війна спричинила на П. велике знищення – через нього проходив у 1915–17 рр. фронт (див. карту на стор. 2172). Частину населення з зах. П. евакуйовано в глибину Росії, знищено ліси, збільшилося забагнення. За Берестейським миром все укр. П. увійшло до складу укр. держави. У 1917–18 рр.

Зах. П. було охоплене тим самим укр. нац. рухом, що й *Підляшшя*. Його носіями були *синьожупанники* і укр. адміністрація. Тоді у Берестi постало т-во

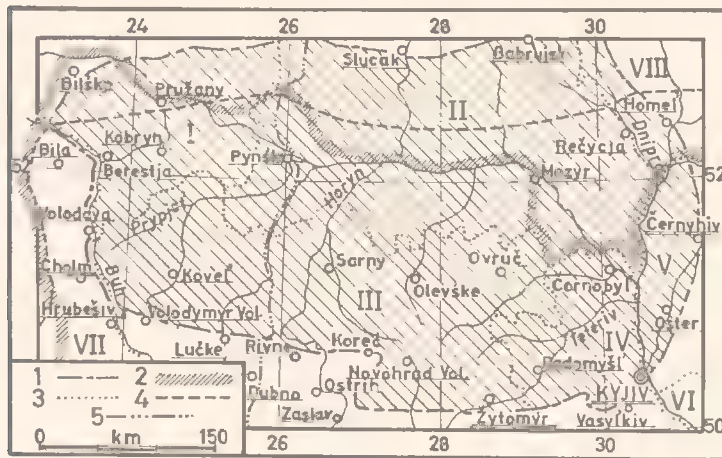

Адміністративно-територіяльний поділ Полісся у 1910—18 pp.

1 — Межі геогр. Полісся. 2 — Укр. етнічна межа. 3 — Межі губерній. 4 — Зах. і пів. кордон Укр. Нар. Республіки на підставі Берестейського миру. 5 Фронт рос. і австр.-нім. армій у 1916—17 pp.

I—VIII — Губернії: I — Городненська; II — Менська; III — Волинська; IV — Київська; V — Чернігівська; VI — Полтавська; VII — Холмська; VIII — Могильовська. Губерніяльні міста підкреслені двічі, повітові один раз

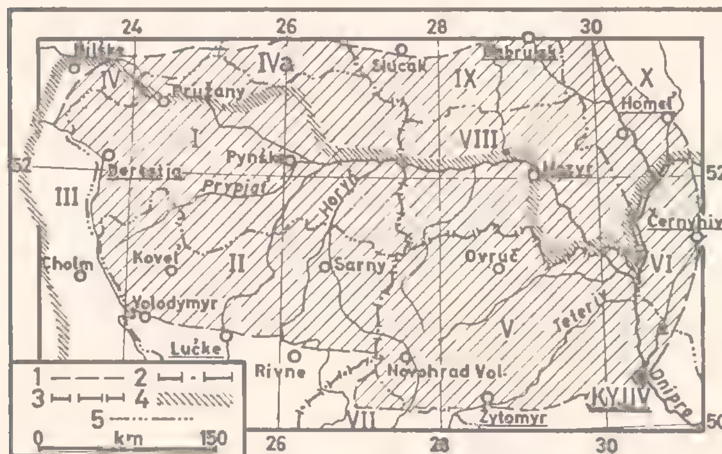

Адміністративно-територіяльний поділ Полісся у 1938 р.

1 — Межі геогр. Полісся. 2 — Кордони держав. 3 — Кордони республік. 4 — Укр. етнічна межа. 5 — Межі воєводств і областей.

I — IVa — Воєводства: I — Поліське; II — Волинське; III — Люблінське; IV — Білостоцьке; IVa — Новгородське. V— X — Області: V — Київська; VI — Чернігівська; VII — Житомирська; VIII — Мозирська; IX — Бобруйська; X — Гомельська. Столиці республік підкреслені двічі, обласні і воєводські міста — один раз

«Просвіта» з 150 читальнями, укр. школи і кооперативи, поширювалася газ. «*Рідне Слово*».

Занепад Укр. держави і Ризький мир спричинили розподіл П. між Польщею й СССР. Майже все сх. П. заселене українцями, увійшло до складу УССР, але деяку частину його – Мозирщину (6 400 км²) приєднано до Білор. ССР. З зах. П., яке припало Польщі, створено Поліське воєводство з осідком у Берестi, півд. частину його визначено за Волинським воєводством.

Після розподілу П. між СССР і Польщею майже цілком припинилися зв'язки між цими двома частинами. Сх. П. зазнало таких самих змін, які характеризували всю сов. Україну. Півд. частина Зах. П., яка увійшла до складу Волинського воєводства, жила подібним життям, як і вся Волинь, у Поліському воєводстві Польща провадила окрему реґіональну політику.

Користаючи з слабої нац. свідомости як укр., так і білор. людности П., поль. влада мала на меті спольонізувати місц. населення і зміцнити на ньому поль. елемент (1920 — не цілих 5%): Польща не визнавала існування українців і білорусів на П., але створила фікцію «тутешніх»; при переписі населення 1931 р. «тутешню» мову записало 62,4% всього населення (укр. — 4,8%, білор. — 6,7%). Разом з тим укр. мова на П. не мала ніяких прав, мовою навчання у школах була тільки поль., вона також стала з часом урядовою мовою у правос. церкві (замість рос.). Жадне леґальне укр. політ., гром. і культ. життя не могло існувати; укр. установи ліквідовано, серед ін. Берестейську «Просвіту» та укр. школи. Все укр. життя було піддане гострому контролеві низової адміністрації, поліції, а у прикордонних пов. — війська. Цією політикою керував з 1932 р. воєвода П. — В. *Бернацький-Костек*. Разом з цим на П. припливуло у 1920—31 рр. бл. 40 000 поляків; це

були парцелянти і військ. поселенці у маєтках кол. рос. землевласників і держави, службовці, учителі й робітники. За останні рр. існування Польщі на П. були намагання спольщити і перетягнути на католицизм дрібну правос. шляхту. Осушення боліт — створення «поль. Голляндії» мало уможливити новий наплив поль. селян, але до цього не дійшло через опір поль. ген. штабу, який вважав, що заболочення П. допоможе в його обороні на випадок війни Польщі з СССР. Убоге П. вимагало для екон. піднесення вкладів капіталу, але Польща їх не робила; виняток становили будова держ. будинків, шкіл, частково доріг і допомога поль. колоністам. Тому місц. населення, яке не могло поза сіль. госп-вом знайти працю, було ще у важчому матеріяльному становищі, ніж за рос. часів.

У вересні 1939 р. Зах. П. було окуповане сов. військами. Частину кол. Поліського воєводства, заселену українцями, лише частково приєднано до УССР (7 200 км²), більшість до Білор. ССР (20 600 км²). Це сталося «з волі» нар. депутатів Зах. Білоруси на з'їзді у Білостоці 28. 10. 1939. Не допомогли сел. делеґації до обл. центрів у Бересті й Пинському, які вимагали приєднання до УССР. У школах, які місц. населення українізувало, введено за деякий час навчання білор. або й рос. мови.

У перші місяці нім. окупації — влітку 1941 р. на П. відновилося укр. життя, пізніше воно було придушене новим окупантом. Користаючися з неприступности терену, на П. діяли укр. збройні з'єднання: *Поліська Січ*, згодом *УПА*, а також сов. партизанські загони. Після нової сов. окупації відновлено держ. кордони, встановлені восени 1939 р. Укр. населення на Білорусі, яке нараховує бл. 800 000 і заселює суцільно більшість Берестейської обл. й півд. окрайки Гомельської, вважається білор. (перепис 1959 р. встановив у обох обл. ледве 100 000 українців), укр. мова не має прав в адміністрації й школі; укр. мовою не виходять ні газ., ні книжки. Українцям на П., що входить до складу Білор. ССР, загрожує білорусизація і (по містах) русифікація. *Р. М.*

Людність. На розміщення населення і життя людини на П. сильно вплинули геогр. умови, захистність і неприступність терену, які забезпечували на протязі історії населення від ворожих наїздів і чужих впливів. Тому на П., як і в Карпатах, залишилося донедавна багато старовини у матеріяльній культурі, одязі, звичаях, обрядах тощо. П. зберегло давню дерев'яну архітектуру, давній одяг з слідами старої традиції княжої доби і широко розвинену обрядовість, яка виявляє велике багатство усної словесности, що своїм змістом і типом тісно пов'язана з заг. укр. творчістю. П. зберегло велике число колядок з давньою тематикою, чимало обрядових пісень, які вже тепер належать до пережитків та казкових тем, що з укр. П. перейшли до білорусів (див. ЕУ 1, стор. 199).

Приспішений ритм життя з кін. 19 в., поліпшення транспорту, обидві світові війни і зокрема примусова уніфікація життя у сов. умовах знищили у великій мірі давні форми, які швидко зникають, а їх місце займають перейняті ззовні нові.

Відокремлення поліщуків і віддалення від осередків нац. життя як укр., так і білор. є причиною того, що нац. почуття на П. було й є слабе. Мешканець П. відчував і далі відчуває свою окремішність від ін. народів, з якими сусідує, або які серед нього живуть: поля-

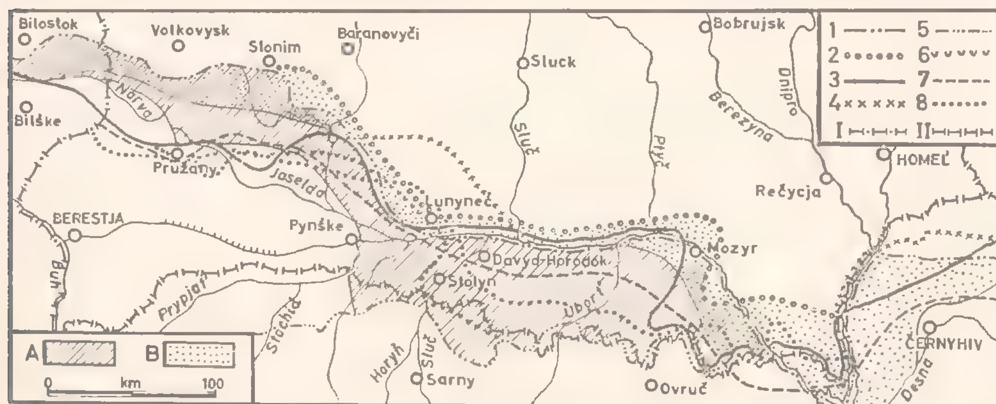

І. Сидорук. Українсько-білоруська мовна межа на Поліссі

1—8 — Укр.-Білор. мовна межа за різними дослідниками: 1 — К. П. Михальчуком з 1871 р.; 2 — Н. Н. Дурновим, Н. Н. Соколовим й Д. Н. Ушаковим, чл. Моск. Діялектологічної Комісії з 1914 р.; 3 — Е. Карським з 1917 р.; 4 і 3 — І. Зілинським з 1933 (між лінією 4 і 5 перехідні говірки); 5 і 3 — Я. Станкевічем з 1936; 6 і 3 — Л. Оссовським з 1936; 7 — В. Куращкевічем з 1963; 8 — Діялектологічним атласом білор. мови (Академія Наук Білор. ССР, 1963). I — Кордони держав. II — Кордони республік. А—В — Перехідні говірки: А — за Михальчуком (т. зв. чорноруські), В — за Моск. Діялектологічною Комісією

ків, росіян, жидів, хоч звич. говорить про себе, що він «тутешній», «руський», «простий», правос. Назву поліщуків, пинчуків дали йому ін. або він сам їх дає своїм сусідам. Поділ на українців і білорусів, ще остаточно не вирішений, назагал визначається більш-менш згідно з мовною межею. І самі поліщуки, беручи до уваги тверду і м'яку вимову за гол. різницю між мовами обох народів (укр. ходити або ходіти, білор. — хадзіти) без труднощів відрізняють українців від білорусів. Ось приклад укр. говірки з П. (с. Більське б. Кобриня) — явний доказ, що мова тут укр.: колиc' давно л'уде ни знали дохторів. Як щоc' зробилоc' то вони ум'іли замовл'ати хворобу, або щіро молились. От як бувало часем пастух пробйе ногу на гострий чирют, то вюн с'аде, побожно пирихристит' рану три рази правим мизинцем і скаже такойе примовис'ко: «Ішов Христос через болютце, пробив ногу на чирютце. Став вюн ногу завивати, і став так примовл'ати: „Моў, моў, щоб ни йшла кроў"». І с'іте слово помагало л'іпш од вс'акого л'ікарства. (Записав І. Сидорук, 1939). Укр. поліщуки називають білорусів «литвинами» або «лицьвинами»; рідше «гедиками» або (зневажливо) «лапацьонами» тощо; білоруси в свою чергу звали українців «гідунами», в ін. районах «гетунами». Назагал укр. населення П., з одного боку, відчуває різницю від білорусів, з другого — зв'язок з українцями Волині й Київщини; до цього немало спричинилися ходіння на прощу укр. населення з П. до Києва, а ще більше до далеко положеної Почаївської Лаври.

У світлі рос. перепису населення з 1897 р. Берестейський і Кобринський пов. Городненської губ. заселювали українці, натомість т. зв. пинчуків у Пинському і Мозирському пов. Менської губ. зараховано до білорусів, хоч досі такі знавці місц. відносин, як К. Михальчук, Е. Карський, Д. Шендрик і М. Довнар-Запольський, рішуче вважали пинчуків за укр. плем'я; так вони зазначені й на етногр. картах О. Ріттіха та ін. Сов. переписи населення 1926 і 1959 рр. представляли укр.-білор. межу згідно з кордонами обох респ. — Укр. і Білор. ССР. Нац. і мовні відносини у світлі поль. переписів 1921 р. і 1931 представлені цілком довільно (напр., перепис 1921 р. виявив великий поль. острів у Кобринському пов., який ніколи не існував і зник у переписі 1931 р.: на його місці з'явилися «тутешні»).

Різниці між укр. і білор. населенням П. помітні також у фольклорі, одязі, антропологічних прикметах і характері, значно менше — у госп-ві й матеріяльній культурі. Треба ще додати, що укр.-білор. етнічна межа не завжди ясна: з одного боку, виступають переходові говірки (див. карту), з другого — маємо серед українців білор. острови, як наслідок парцеляції великої посілости між селянами, зайшлими з корінної Білоруси. Крім того, П. не є етногр. одноцільне, і укр. населення ділиться на низку племен завдяки різним геогр. умовам (сухе і багнисте П.), різному іст. минулому, ближчій чи дальшій відстані від вище розвинених укр. країв (Волинь, Київщина), пограниччя з білорусами тощо. Ці племінні різниці не є вивчені. У сов. дійсності вони втрачаються, і існує тенденція згаданої вище білорусинізації цього укр. населення П., яке опинилося у межах Білор. ССР.

В. Кубійович, І. Сидорук-Паульс і *Р. М.*

Убоге П. не притягало чужинців, і тому неукраїнців (і небілорусів) мало. До 1860-их рр. вони становили бл. 20%, це були жиди, поляки, переходова між українцями і поляками група римо-католиків, які говорили укр. мовою («латинники»), і нечисленні росіяни, скупчені перев. по містах. Серед укр. населення окрему групу становила дрібна шляхта (частково поль. походження). Після скасування панщини поміщики розпарцелювали частину своїх земель і викорчовували на півд. П. чимало лісів, що перейшли також у руки колоністів-поляків і значно менше — німців (див. докладніше стор. 309). Разом з цим зменшився відсоток українців на П. до 71%; 15% становили жиди (найвищий відсоток з усіх укр. земель), поляки і латинники 7%, росіяни 4%, німці 3%.

У результаті війни 1914–20 рр. і повоєнних змін відсоток жидів зменшився до 13%, німців і росіян до 2%, натомість збільшився відсоток поляків і латинників до 9% (на зах. П.; на сх. він дещо зменшився) і українців — до 74% (1926–31). У наслідок другої світової війни і обміну населення між СССР і Німеччиною перестали існувати німці, відсоток жидів зменшився до 2%, поляків до 2,5% (до 1% на зах. П., на сх. упав з 4 до 3%), збільшилося росіян — 5%, українці становлять 90,5%. Серед українців є й деяке ч. білорусів (числа на 1959).

Група поліщуків з с. Луки на Загоринні. Ззаду дерев'яна немазана хата в зруб

П. належить до найрідше заселених частин України, зокрема його багниста частина; на 1 км² живе на укр. П. 43 всього й 30 сіль. населення (ч. приблиз-

ні на 1970). Розміщення й густота людности, а також угідь є нерівномірне і залежить від природних умов: ступеня заболочення й роду ґрунтів. На поч. 1930-их рр. (теперішні відносини незначно змінилися) на сухому П. припадало на 1 км² 51 меш., на багнистому — 26; на першому — рілля становила 36% всієї площі, сіножаті й пасовища — 18%, ліси — 33%, ін. ґрунти й невжитки — 13%; відсотки для багнистого П. — 18, 24, 33 і 25.

На сухому П. найбільше суцільно заселене і одночасно вилісенене є Загороддя і півд.-зах. частина Волинського П. (див. таблицю). Подібну густоту населення мають сх. частина Волинського, кристалічного (Житомирщина) та Київ. П., але тут більше лісів; натомість зах. частина кристалічного П. (між р. Горинню і Убортю) ще нині сильно залісненa, а заселені місця творять лише острови серед лісів.

На багнистому П. людина зайняла насамперед всі вищі й сухі острови, розкинені серед багнів та над річками, береги яких є звич. трохи піднесені та менше заболочені. Найбільше островів лежить у продовженні Загороддя обабіч Прип'яті (див. стор. 2165). Густо заселений є лівий, підвищений берег Горині (Пригориння; 84 меш. на 1 км²) і великий, покритий лесом Овруцький острів (густота — 81),

Село на Волинському Поліссі. Дерев'яні мазані хати в зруб

що лежить на пограниччі сухого й багнистого П. Численні, але дрібні острови трапляються у зах. частині багнистого П. поміж Бугом і Стиром. Найслабше заселений край поміж Горинню й Убортю, де простягаються найбільші комплекси багнів і невжитків та найменше ріллі. Густоту людности й розміщення угідь (на 1931) для великих природних р-нів П. видно з таблиці (див. також карти на стор. 2176 і 2178).

Природні р-ни	Площа у км²	Угіддя у % до всієї площі: Рілля	Сіножаті і пасовища	Ліси	Інші	Людність у 1931 р.: у 1 000	на 1 км²
1 Загороддя	6 500	37	35	15	13	369	57
2 Волинське П.	13 700	33	23	28	16	694	51
а) зах. частина	4 700	39	33	13	15	256	54
б) сх. частина	9 000	30	19	35	16	438	49
3 Кристалічне П.	24 700	33,5	12,5	41	13	1 167	47
а) зах. частина	11 000	17	13	52,5	17,5	317	29
б) сх. частина	13 700	46,5	12,5	31,5	9,5	850	60
4 Київ. П.	9 600	44	14	32	10	548	57
I. 1–4 Сухе П.	54 500	36	18	33	13	2 778	51
5 Заріччя	15 900	20	33	24	23	495	31
6 Півн. П.	14 000	13	24	38	25	267	19
7 Загориння	7 200	12	17	37	34	78	11
8 Мозирсько-Річицьке П.	13 900	26	18	35	21	481	35
II. 5–8 Багнисте П.	51 000	18	24	33	25	1 321	26
I-II. Все Полісся	105 500	27	21	33	19	4 099	39

Села П. скупчені, вони часто положені на пограниччі сухих і багнистих околиць, щоб людина могла використовувати одні й інші. Щойно за останні рр. перед першою світовою війною населення почало переселюватися на хутори, особливо на сухому П., найбільше — на Волинському. Розселення на хутори і комасація відбувалися на зах. П. і далі; за сов. часів хутори стягнено у скупчені оселі.

На багнистому і лісистому П. існує цікаве тимчасове заселення. Поліщуки мають свої землі, порозкидані по дрібних островах, які часто далеко положені від села. Щоб їх використати під ріллю, вони переселюються на ці острови кілька разів (на весняні роботи й на жнива) і тоді живуть у примітивних хатках. Недовгий час (2—3 тижні) триває тимчасове перебування, пов'язане з госп-вом на сіножатях. Зібране збіжжя і сіно поліщуки везуть до села тільки тоді, коли замерзлі й

Внутр. вигляд хати в Перебродах на Загоринні. Спереду «світич» з «лучиною», ззаду піч, праворуч лави

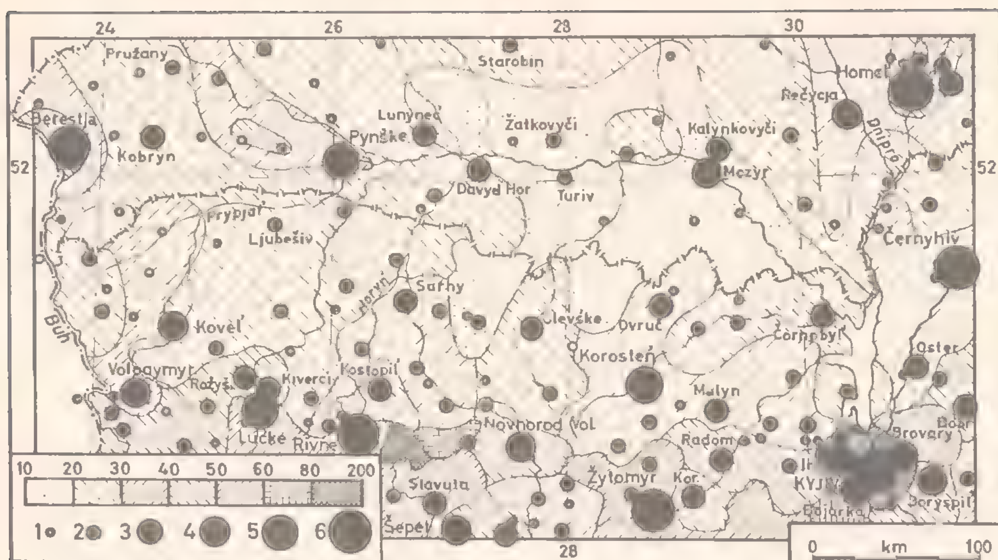

Густота сільської людности у 1967 р.

(ч. меш. на 1 км²)

Величина міст і селищ міського типу: 1 — нижче 5 000 меш.; 2 — 5 000 — 10 000; 3 — 10 000 — 25 000; 4 — 25 000 — 50 000; 5 — 50 000 — 100 000; 6 — понад 100 000 меш.

вкриті снігом багна улегшують перевіз. Значно довше триває тимчасове перебування пастухів; і рибалки перебувають деякий час далеко від села. У міру зростання населення

Хутір на Загоринні

тимчасові оселі перетворюються на постійно заселені.

Людність П. до першої світової війни швидко збільшувалася — за час від 1856 до 1914 р. на 180%. Цей високий при-

Тимчасове житло: курінь рибалок

ріст був спричинений не тільки самим природним приростом населення, але й напливом українців, поляків і німців на розпарцельовані землі; разом з цим бл. 1/3 лісів перетворено на сіль.-госп. вгіддя. Перша світова війна завдала великих втрат населенню зах. П. Після війни населення П. знову сильно зросло; на зах. П. за 1921–31 рр. аж на 51%, як завдяки дуже високому природному приростові (пересічно щороку 4,3% народжень і 1,7% смертности), так і в результаті повернення частини евакуйованих за війни та припливу поль. колоністів, при невеликій еміґрації за океан. Зміни в стані людности на сх. П. не відрізнялися від заг.-укр. на сов. Україні. Також під час другої світової війни і після неї (зокрема у 1941–46) вони були на всьому П. такі, як і на ін. укр. землях. Щойно 1956 р. П. мало таке саме ч. населення, що і 1939 р. Через невелику індустріялізацію й урбанізацію приріст населення П. є менший від заг. приросту по УССР. Балянс мандрівок — гостро неґативний; у 1963–68 рр. дійсний приріст становив ледве 35% природного (приблизні дані).

Ч. всього населення на 1970 р. на укр. П. 4,5 млн (числа приблизні).

П. має найменший відсоток міськ. населення: 1941 р. ледве 10%, тепер бл. 30% (в усій УССР — 55%). Через брак більшої пром-сти до 1930-их рр. м. П. мали характер торг.-ремісничо-адміністративний; 60% їх населення становили

Розміщення населення на Зах. Поліссі (1931 р.)

1 — Держ. кордон Польщі і СССР. 2 — Природні межі Полісся. 3 — 1 000 сільських меш. Міста і селища міського типу представлені у вигляді кола, величина якого, приблизно, пропорційна до ч. меш.

жиди. Тепер усі більші м. є осередками пром-сти. Міста виступають лише на сухому П. або на сухих островах батни-

Вулиця в м. Пинському

стого П. Найбільші простягаються на пограниччі П. з Лісостепом і Білор. височиною. На пограниччі з Волинською і Придніпровською височинами уздовж старого шляху Київ-Холм лежать м.: *Київ, Коростишів, Житомир, Шепетівка, Новоград Волинський, Рівне, Луцьке, Володимир Волинський* (всі, за винятком Житомира, положені вже в смузі Лісостепу). На пограниччі П. з Підляшшям положене *Берестя,* на півн. – *Пружани,* Слуцьк, Бобруйськ, на сх. – Могилів, Бихів, Гомель і *Чернігів.* У глибині П. довгий час було лише кілька м., положених уздовж старого шляху Київ-Берестя на осі П. над Прип'яттю: *Мозир, Давидгородок, Турів, Пинське* і *Кобринь,* з них зберегло більше значення найкорисніше положене Пинське. З ін. давніших м. П. треба згадати Іскоростень (*Коростень*) і *Овруч* на кристалічному П. З проведенням залізниць на їх перехрестях розвинулися м.: *Ковель, Сарни, Лунинець* та Калинковичі (див. карту на 2163 стор.).

Нар. госп-во до 1930-их рр. Багато ст. мешканець П. жив гол. з того, що йому давали ліс і багно; хліборобство мало деяке значення лише у сухих р-нах.

Ліс і багно були для людини місцем ловецтва, ріки й оз. — рибальства; тут він збирав гриби, дикі овочі й ягоди, сік з берези був йому за напій, а березові чи соснові скіпки освітлювали його хату. Тут знаходили поживу і його свійські тварини. По лісах процвітало бджільництво, розвинулися такі ліс. промисли, як виріб смоли, дьогтю, поташу й деревного вугілля. Ін. потреби промислу поліщуки задовольняли домашнім промислом. Підставовою сировиною було дерево, що з нього виробляли різне приладдя, серед ін. і дерев'яну соху та взуття: личаки з липової або лозової кори. Льон, конопля й вовна були основою текстильного промислу, глина — ганчарства. Навіть залізо виробляли на місці примітивними способами з болотяної руди. З П. вивозили продукти ліс. госп-ва: хутра, мед, смолу, поташ, дьоготь і дерево у готовій чи півобробленій формі.

Згодом приріст людности став причиною щораз більшого вирубування лісів

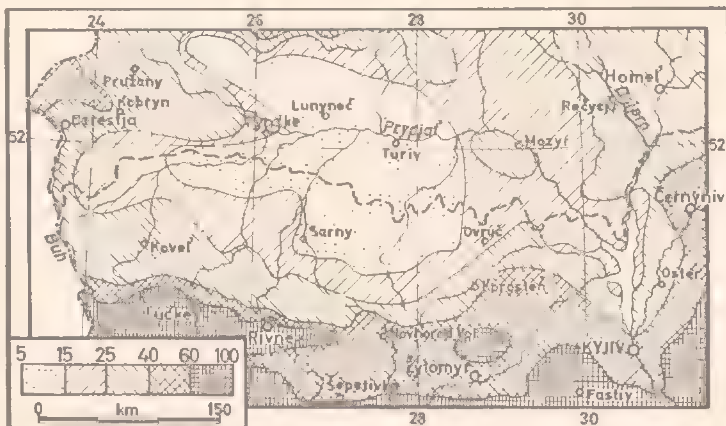

Розміщення ріллі у відсотках до всієї площі

і заміни їх на ріллю; хліборобство і тваринництво стали її гол. зайняттями. Ловецтво втратило свою вагу, бджільництво й рибальство стали допоміжними зайняттями, значення домашнього промислу зменшилося, його почали витискати, хоч у невеликій мірі, фабричні вироби. Велике значення для поліщуків мала заробітчанська праця по лісах. На території сухого П. гол. значення мала управа ріллі, у ліс. селах — тваринництво, ліс. промисли і щойно на останньому місці — хліборобство. До 1930-их рр. фабрична пром-сть (гол. харч. і деревообробна) мала невелике значення.

Сіль. госп-во П., зокрема його ліс.-багнистої частини, мало низку характеристичних прикмет. Упродовж ст. способом одержання ріллі була вирубна система. На ґрунтах, збагачених попелом спалених пнів викорчуваних дерев сіяно просо, згодом ін. збіжжя. Нову землю засівали аж до цілковитого виснаження, пізніше залишали її, поки вона за 20—30 рр вкривалася знову лісом. Потім через брак землі вироблена з лісів рілля залишалася вже назавжди; за кілька рр., коли вона виснажувалася, її угноювали. Т. ч. панівною сіль.—госп. системою стало двопілля, а згодом трипілля; подекуди пар використовувався як зайнятий (див. 1953 стор.). Залишки вирубної системи залишилися на дрібних сухих островах ще до 1930-их рр.

Хліборобство на П. мало і частково ще має низку прикмет, пов'язаних з заболоченням: роблять глибокі борозни, щоб відводнити ґрунт, стоги сіна кладуть часто на палях, а збіжжя сушать на окремих високих тинах. Плуг почав витискати дерев'яну соху й рало щойно у другій пол. 19 в., але й далі соху вживали на нових і кам'янистих ґрунтах. На сіль. госп-во некорисно впливало роздрібнювання землі на малі частини, далеко повіддалювані одні від одних. У сухих р-нах вже до 1914 р. введено комасацію, а по війні цей процес на зах. П. ще більше зміцнився.

Гол. культурою на П. було жито (41% посівної площі), на дальшому пляні: картопля (16%), овес (13%), гречка (6%), ячмінь (6%), просо (3%). З пром. рослин найбільше значення мала управа льону, менше — конопель і хмелю. Через несприятливі природні умови й невисоку хліборобську культуру збір збіжжя давав пересічно 7—10 центнерів з 1 га, картоплі — 70—100 центнерів, тому П. бракувало збіжжя.

Завдяки наявности багатої кормової бази, краще була забезпечена людність П. свійськими тваринами. Тваринництво було для підмоклих околиць найважливішою галуззю сіль. госп-ва; гол. ролю мала рогата худоба, далі свині та вівці. Коней почали більше плекати щойно у 19 в., по багнистих околицях і далі мав перевагу віл; хоч рогатої худоби було багато, але вона була маловартісна щодо молочности й якости м'яса; її плекали у великій мірі й для гною. Свиней випасали напівдико по лісах, овець плекали гол. для вовни, менше для м'яса. П. мало деякі надвишки м'ясних продуктів.

Найбільшою цінністю П. і найважливішим предметом експорту був ліс і продукти деревообробної пром-сти. Ліс набрав експортового значення з кін. 18 в., після будови каналів, які пов'язали П. з Балтицьким м., а ще більше з 1880-их рр. після будови залізниць. Тоді експлуатовано сильно ліс б. водяних і зал. шляхів, а віддалені ліс. р-ни залишилися у

первісному стані. Перша світова війна значно вплинула на винищування лісів.

Рибалки на Стоході

На сх. сов. П. і по війні не припинилася надмірна експлуатація лісів.

На всьому П. до 1917 р. ліси належали майже виключно державі й поміщикам. Взагалі ж госп-во великої власности трималося майже виключно на експлуатації лісів, госп-во селянина — на сіль. госп-ві; натомість праця в лісах була для нього чималим джерелом прибутку. У період між двома світовими війнами такий стан існував і на зах. П.

П. належало до найбільш аґрарно перенаселених країв України. Правда, селянин мав на П. більше землі, ніж у Лісостепу, але вона була маловартісна і давала малі врожаї. Госп-во було, зокрема на багнистому П., примітивне і відстале, майже самодостатнє, мінімально зв'язане з ринком; надвишками його продукції була лише рогата худоба (але не молочні продукти) і плоди лісів: гриби, ягоди; вироби домашнього промислу тільки рідко йшли на продаж (напр., вироби глиняного посуду в Городниці, «полукошків» з лози у с. Хлябах тощо); велике значення мали заробітки на ліс. роботах. Пром-сть була слабо розвинена, а втім і вона, як і вся торгівля, була у чужих, гол. жид. руках. Чималою була еміґрація до Азії і з зах. П. на зах. півкулю.

Назагал укр. населення на П. (як і в деяких околицях Карпат) було найбідніше зі всіх укр. земель. На зубожіння населення на зах. П. спричинилося у часи поль. панування спровадження на перенаселене село поль. колоністів і парцелянтів, приплив поль. населення до міст і неможливість для місц. знайти працю (поза роботою у лісах).

Сучасне нар. госп-во. Представлені відносини зазнали корінних змін на сх. П. у 1930-их рр., на зах. — після другої світової війни у зв'язку з колективізацією сіль. госп-ва, зміною аґрарної системи, розвитком пром-сти й урбанізації і взагалі тими змінами, які відбулися у нар. госп-ві СССР.

Розподіл землі на вгіддя є тепер подібний, як і в 1930-их рр.; деякого збільшення (завдяки меліораційним роботам) зазнала площа орної землі, а (через надмірну експлуатацію) — далі зменшилося лісів. У зв'язку з переходом з трипільної системи до сівозміни значно збільшилася посівна площа. Як скрізь на Україні, змінилася її структура: зменшився відсоток зернових (тепер 49% всієї посівної площі), збільшився — кормових (24%) і техн. (9%), на картоплю

Село, напівзасипане надмами

та городньо-баштанні культури припадає 18% (числа приблизні). З зернових найбільше значення, як і давніше, має жито, на яке припадає 30% посівної площі (і 61% зернових), зменшилося значення вівса (6%), поширено посіви озимої пшениці (7%), незначні відсотки припадають на ячмінь, зерново-бобові, гречку, просо і кукурудзу; з техн. — найбільше значення має льон-довгунець (7% засівної площі), невелике — коноплі, на півд. Житомирщині поширений хміль, на півд.-зах. — цукровий буряк. З свійських тварин збільшилося поголів'я великої рогатої худоби і свиней, зменшилося ч. коней і овець; введено кращі породи свійських тварин. У тваринництві переважає молочно-м'ясне скотарство і свинарство. Допоміжне значення мають птахівництво, рибальство й бджільництво; заведено деяке ч. звіроферм.

Аґрарне перенаселення зменшилося завдяки підвищенню рівня сіль. госп-ва, але й еміґрації чималого відсотка селян до міст, ще більше на Півд. Україну і на Донбас та завдяки примусовим висилкам до Азії, зокрема на цілинні землі.

Пром-сть П. відносно слабо розвинена. Вона пов'язана з переробкою с.-г., ліс. і (частково) мінеральної сировини. Довгий час найбільше значення мала ліс. і деревообробна пром-сть, на другому пляні — харч. Тепер основну галузь пром-сти становить харч., на яку припадає у заг. обсязі валової продукції понад 40%, на другому місці деревообробна — до 20%; щойно в новіші часи розвинулися ін. галузі: легка — понад 10%, машинобудів. і металообробна — бл.

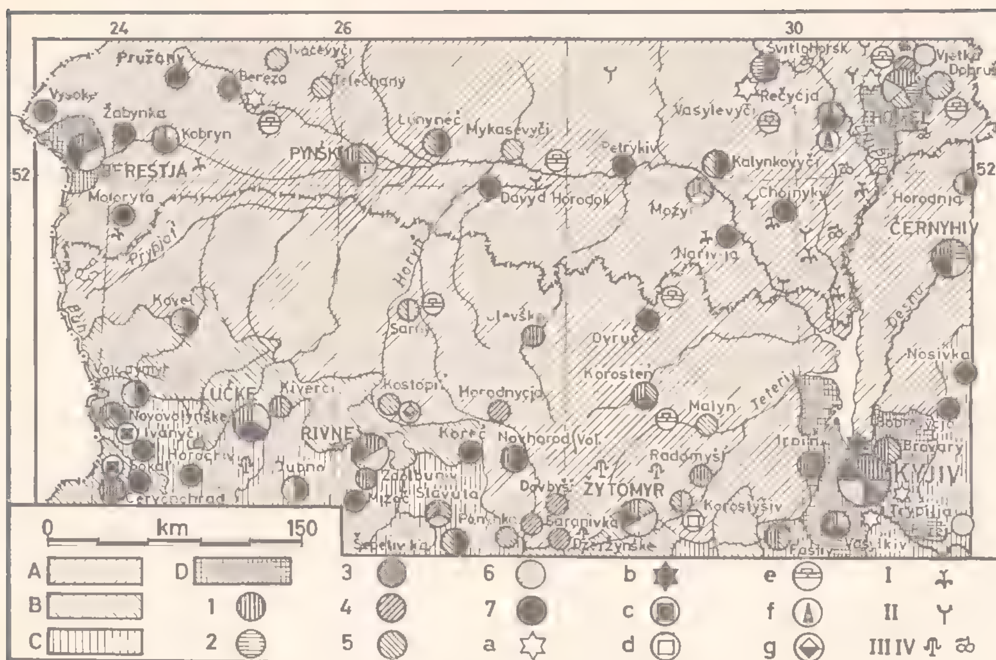

Економічна карта Полісся

A—D — Сіль.-госп. зони: A — льонарство, картоплярство, молочно-м'ясне тваринництво; B — буряківництво, льонарство, картоплярство, молочно-м'ясне тваринництво; C — буряківництво, посіви пшениці, молочно-м'ясне тваринництво; D — підміська городничо-молочна.
1—7 — Галузі пром-сти (лише гол. центри) : 1 — машинобудівельна і металообробна; 2 — хемічна; 3 — будівельна; 4 — скляна і порцеляново-фаянсова; 5 — деревообробна і паперова; 6 — легка; 7 — харчова
a — Теплоелектростанції. b — Гідроелектростанції. c—g — Корисні копалини: c — кам'яне вугілля; d — буре вугілля; e — торф; f — нафта; g — каолін
I — Коноплі. II — Махорка. III — Хміль. IV — Сади

10%, виробництво будів. матеріялів — бл. 7%.

Ґол. галузі харч. пром-сти: спиртова, масло-сироробна (серед ін. у Ковелі, Радомишлі, Олевському та ін.), м'ясна (у Ковелі, в Бересті, Пинському, Кобрині, Житомирі, Шепетівці, Сарнах, Коростишеві й ін.), овоче-консервна (у Овручі, Житомирі та ін.), млинарська, броварна, цукр. (в Шепетівці).

Широко поширена ліс., деревообробна, мебльова і паперова пром-сть. Ліс переробляють на місці; найбільше лісопильних зав. є на перехрестях залізниць з річками; на цих зав. серед ін. виробляють фанеру, паркет, будів. деталі, стружкові плити тощо. Найважливіші деревообробні комбінати є у Пинському, Кобрині, Ковелі, Микашевичах, Ківерцях, Цумані, Оржеві, Шепетівці та ін. Домобудів. комбінати у Костополі й Ірпені; меблеві фабрики у Житомирі, Костополі та ін.; фабрики паперу в Малині, Коростишеві, Моквині й ін. Лісохем. зав. у Коростені, Овручі та ін.

Галузі легкої пром-сти: текстильна, зокрема обробка льняного волокна (великий льонокомбінат у Житомирі - найпотужніший в СССР; льонопідприємства у Ковелі, Коростишеві, Новограді Волинському, Емільчиному, Овручі та ін.), швейна (у Житомирі, Коростені, Новограді Волинському, Бересті, Кобрині, Пинському), бавовняна, шкіряно-взуттєва (у Житомирі) та ін.

За останні десятиліття розвинулася машинобудів. і металообробна пром-сть. Важливіші підприємства з цієї ділянки: зав. с.-г. машин у Ковелі й Новограді Волинському, ремонтно-мех. і електроприладобудування у Житомирі; зав. хем. машинобудування і шляхових машин у Коростені; суднобудів. у Пинському та ін.

Пром-сть будів. матеріялів представлена видобутком і обробкою ґранітів і лябрадоритів, каоліну і кварцитів на кристалічному П. і базальтів над р. Горинню, виготовленням цегли і черепиці тощо. Важливіші зав.: Головинський, Лизниківський, Омелянівський кар'єри чорного лябрадориту і рожевого ґраніту, видобуток в Овруцькому р-ні динасових

кварцитів і пісків, титанового ільменіту (поблизу с. м. т. Іршанського у Житомирській обл.). Порцеляно-фаянсова пром-сть розвинулася на кристалічному П. сильніше, ніж в ін. частинах України, завдяки поширенню родовищ каоліну. Найважливіші підприємства: у Баранівці, Городниці, Коростені, Довбиші. Скляна пром-сть поширена на півн. Житомирщині, де є кварцові піски; найбільший склоробний зав. у Житомирі.

Енерґетичне госп-во П. базується на привізному вугіллі й нафті, на зах. П. — на природному газі, що надходить з Дашави, а також на енергії Добротівської ДРЕС (Львівська обл.); на Житомирщину електроенерґія надходить з системи Київенерґо. Важливіші електростанції (частково на торфі) є у Житомирі, Новограді Волинському, Коростені й Березі.

Гол. пром. центри П.: *Житомир, Ковель, Берестя, Пинське*, а також *Новоград Волинський, Шепетівка, Костопіль, Кобринь* та ін. Півд. частину П. обслуговують пром. м., положені вже в Лісостепу: *Рівне, Луцьке, Володимир Волинський*. Ґеогр. розміщення гол. видів пром-сти видно на карті.

П. ще й досі має незадовільний суходільний транспорт; зал. і битих шляхів тут менше, ніж в ін. частинах України; вони по змозі обходять П. Так було з першими залізницями: Київ–Козятин–Рівне–Берестя, Київ–Бахмач–Гомель–Бобруйськ–Менськ і Менськ–Барановичі–Берестя. Щойно після 1880 р. уряд почав будувати залізниці, більше з стратегічних, ніж з госп. міркувань, щоб сполучити майбутній театр війни у Польщі з запіллям. Цю ролю виконувала гол. побудована у 1880–85 рр. повздовжня лінія з Гомеля до Берестя через Калинковичі і Пинське. 1902 р. побудовано другу поздовжню лінію, на цей раз — на півд. П.: Київ–Коростень–Сарни–Ковель–Холм. З двох поперечних ліній, які поєднують Волинь з Білор. височиною — одну проведено вже у 1885 р. — з Барановичів до Рівного через Лунинець і Сарни, другу ж щойно під час світової війни на сх. краях П.: Жлобин–Калинковичі–Коростень–Житомир–Шепетівка. За сов. часів постала лінія Чернігів–Овруч–Житомир–Хвастів. Низка вузькололійок, побудованих здебільша під час першої світової війни, має значення перев. для перевозу лісу. Важливі зал. вузли: Берестя, Лунинець, Калинковичі, Жлобин, Гомель, Житомир, Коростень, Сарни й Ковель.

Будова залізниць випередила на П. будову битих шляхів (навіть до Пинського осередку зах. П. вони дійшли тільки в 1938 р.). Більшість шляхів з твердим покриттям побудована у сов. часи, але їх мало; найважливіші: Київ–Рівне–Берестя (кол. Києво-Берестейське шосе), Київ – Чернігів – Гомель, Берестя – Бобруйськ, Житомир–Мозир–Бобруйськ, Берестя–Пинське–Рівне. Тому автобусний рух на П. менший, ніж в ін. частинах України.

Велике значення мають водні шляхи: судноплавним є Дніпро, Прип'ять і її притоки: Стир, Горинь та Дніпровсько-Бузький канал. Значно більше рік мають значення для сплаву лісу.

На П. переважають примітивні ґрунтові шляхи без твердого покриття, збудовані самим населенням П. На сухому П. транспорт утруднюють часто сипкі піски (на них іноді накидають галуззя, солому тощо). На багнистому П. шляхи проходять від одного сухого острова до другого. Там, де треба провадити дорогу багном, будуються примітивні греблі, рідше настилані шляхи, т. зв. накоти; у місцях, покритих водою або глибокими багнами, ставлять вузькі мости, оперті на палях, або будують вузькі кладки. Вільші річки тут переїздять поронами чи човнами.

Література: Чубинский П. Труды Этнографическо-Статистической Экспедиции в Западно-Русский Край, тт. 1—7. К. 1872—79; Толмачев И. Юго-Западный Край. Статистическое обозрение. т. I. Восточное Полесье. К. 1897; Пачоский И. Флора Полесья и прилегающих местностей. Труды СПб. Общества естествоиспытателей. П. 1897; Жилинский И. Очерк работ Западной Экспедиции по осушению болот (1873—1898). П. 1899; Танфильев Г. Геоботаническое описание Полесья. Там же. Россия. Полное географическое описание нашего отечества под редакцией В. П. Семенова. т. IX. Верхнее Поднепровье и Белоруссия. П. 1905; Тутковский П. Орографический очерк Центрального и Южного Полесья. М. 1913; Карский Е. Этнографическая карта белорусского племени. П. 1917; Тутковський П. Словечансько-Овруцький Кряж та узбережжя річки Словечни. Труди Фіз.-Матем. Відділу ВУАН 1923, т. I, випуск 1. К. 1923; Kubijowicz W. Rozmieszczenie ludności na Polesiu. II Sprawozdanie Krakowskiego Koła Geografów. Кр. 1925; Mondalski W. Polesie. Берестя 1927; Prace biura meljoracji Polesia. Берестя 1929—33; Niezbrzycki J. Polesie. Opis wojskowo-geograficzny i studium terenu. В. 1930; Lencewicz S. Carte géologique de la Polesie 1 : 350 000. В. 1934; Кисілевська О. По рідному краю. Полісся. Коломия 1935; Obrębski J. Problem etniczny Polesia. В. 1936; Bürgener M. Pripet-Polessie. Ergänzungsheft № 237 zu Petermanns Mitteilungen. Ґота 1939; Михайловская В. Флора Полесской низменности. Менськ 1953; Нариси про природу і сіль. госп-во Полісся. К. 1955; Одрач Ф. Наше Полісся. Вінніпеґ 1955; Западное Полесье УССР. К. 1956; Беларусская ССР. Інститут Экономики АН БССР. М. 1957; Кугукало І. Ровенська обл. К. 1958; Корецький Л. Волинська обл. К. 1958; Атлас Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. Менськ-М. 1958; Рибачок І. Житомирська обл. К. 1960; Коржуев С. Рельеф Припятского Полесья. М. 1960; Акинчиц А. Врестская обл. Менськ 1962; Маринич О. Укр. Полісся. К. 1962; Атлас Украинской ССР и Молдавской ССР. М. 1962; Маринич А. Геоморфология Южного Полесья. К. 1963; Tomaszewski J. Z Dziejów Polesia 1921—1939. В. 1963; Геренчук К., Койнов М., Цись П. Природно-геогр. поділ Львівського та Подільського екон. р-нів. Л. 1964; Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). М. 1968; Kolberg O. Białoruś-Polesie. Dzieła wszystkie.

т. 52. Вроцлав—Познань 1968; Брадіс Е., Бачурина Г. Болота УРСР. К. 1969. Див. також Літературу до гасла *Поліські говірки.*
В. Кубійович

«Поліська Січ», перша укр. повстанська формація, що діяла під час другої світової війни на Україні, під командуванням Тараса Бульби-*Боровця.* Початки «П. С.» сягають 1933 р., коли Т. Боровець, прихильник екзильного уряду УНР, намагався організувати поліську молодь в Укр. Нац. Відродження (УНВ), що підтримувало б традиції УНР. Діючи поза розмахом ОУН, він не міг розгорнути орг-цію ширше, тим більше, що був виселений поляками з Полісся (1937) в глибину Польщі, а 1939 р. опинився в Ген. Губернії.

Порозумівшися з през. УНР в екзилі А. Лівицьким та ген. В. Сальським, Боровець перейшов 1. 8. 1940 нелеґально сов. кордон і почав, по слідах УНВ, організувати збройну підпільну силу як територіяльні «січі». Підготував однак лише одну формацію — «П. С.», яка виступила проти Червоної Армії з вибухом нім.-сов. війни. Користуючися заг. антисов. настроями і потребою боронити населення перед сов. частинами, що залишилися на просторі Полісся в кліщах нім. обходу на лініях Смоленськ-Москва та Житомир-Київ, «П. С.» нараховувала до кілька тис. вояків. Вона діяла гол. на Волинському Поліссі. В її лави влилися деякі кол. старшини Армії УНР (полк. І. Литвиненко, полк. П. Дяченко, полк. П. Смородський, полк. Трейко, сотн. Рогатий та ін.), а пізніше ОУН полк. А. Мельника (сотн. Терлиця, поручник Домазар, поручник Дяченко), на підставі окремого договору з Боровцем, складеного у Львові в липні 1941 р.

«П. С.» очистила Полісся від сов. частин, що у безвихідній ситуації вдавалися до грабунків та організації сов. підпілля. Коли на Поліссі з'явилася нім. адміністрація і наказала «П. С.» скласти зброю, Боровець дав наказ зброю заховати, а воякам розсіятися. 16. 11. 1941 він офіц. ліквідував команду «П. С.» в *Олевському* й перейшов у підпілля.

На весні 1942 р. Боровець відновив діяльність «П. С.» малими відділами (вони співпрацювали з боївками обох ОУН), які набирали сили мірою зростання нім. терору. «П. С.» на той час воювала з сов. партизанами, охороняла укр. населення від їх і нім. грабунків, карала жорстоку нім. адміністрацію, нищила нім. госп. установи, роздаючи їх майно і реманент укр. населенню. Влітку 1942 р. формацією «П. С.» зацікавилася Москва, виславши на переговори полк. А. Лукіна, який пропонував підтримку зброєю, скиненою на парашутах, якщо «П. С.» розгорне терористичну діяльність проти німців (почавши від вбивства Е. Коха). Тоді ж німці пропонували «П. С.» перехід на поліційні формації для боротьби проти больш. партизанів. Але ні Москва, ні німці не хотіли пристати на політ. вимоги «П. С.»: визнання самостійности України.

У грудні 1942 р. Боровець пропонував обом ОУН створити спільну Політ. Раду як конечну політ. надбудову Укр. Повстанської Армії, що була б однією збройною силою всього укр. народу. Але вже на весні 1943 р. виникли численні військ. відділи обох ОУН. Коли ОУН полк. А. Мельника пішла на тісну співпрацю (на Поліссі) з «П. С.», що вже звалася УПА, виславши О. Ждановича як представника при штабі УПА — «П. С.», ОУН С. Бандери перейменувала свої відділи на УПА і намагалася роззброювати частини УПА — «П. С.». Щоб уникнути боротьби за назву, Боровець перейменував у липні 1943 р. УПА — «П. С.» на Укр. Нар. Рев. Армію — УНРА (її орган «Оборона України»), ведучи боротьбу малими відділами у противагу масовості УПА. УНРА посилалася на дем. традиції УНР та висувала ряд лівих гасел, які мали б бути сприятливі для людей, що виросли в підсов. дійсності. На базі УНРА постала і *Укр. Нац.-Дем. Партія.*

Після вступу сов. армії в Житомир (кін. 1943), штаб УНРА вирішив вести переговори з німцями про залишення ними зброї для частин, що залишалися у запіллі фронту, одночасно домагаючися звільнення укр. політ. в'язнів, включно з С. Бандерою і його товаришами. Під час переговорів Боровець був заарештований і посаджений до концтабору в Саксенгавзені. Командування УНРА перебрав отаман Л. Щербатюк-Зубатий, але невдовзі УНРА перестала існувати.

Озброєння «П. С.» здобували з залишених Червоною армією складів і трофеїв.

Література: Бульба-Боровець Т. Кредо революції. Париж 1946; Шуляк О. В ім'я правди. До історії повстанського руху в Україні. Роттердам 1947; Бульба-Боровець Т. Збройна боротьба України (1917—1950) 1951; Шанковський Л. Українська Повстанська Армія. Вінніпеґ 1953.
О. Штуль

Поліське (II–10; кол. Хабне), с. м. т. на київ. Поліссі над р. Ужем, р. ц. Київської обл.; 7 600 меш. (1965). Мебльова й швейна фабрики, льонозав., харч. пром-сть.

Поліські говірки, разом з підляськими на півн. зах. творять архаїчний півн.-укр. діялект на півн. від лінії Холм—Київ—Путивль. На межі до білор. мови

виникла смуга перехідних (місцями мішаних) укр.-білор. говірок у висліді нерівномірного поширення в давнину укр. фонетичних рис на півн. (твердість приголосних перед давніми *е, і*) та білор. експансії на півд. і півд. сх. (акуча вимова ненаголошеного *о* як *а: нагá* «нога», цекання-дзекання: *дзіéці* «діти»). Основна риса П. г. та, що дифтонги (*уо, йö, уи; іе*) або голосні *у, ӱ* (*и* на півд.) вживаються на місці *о* та *е* перед занепалим єром, а також на місці *é* під наголосом, а не під наголосом виступають *о, е, е/и* (*дуом – домкú, йачміéн' – – пóпел, міéсец – мисец'іе* «місяць, -ці»). Подвійну рефлексацію мають *ę та *йа-: під наголосом *'а, йа-*, без наголосу *е, йе-* (*пйат'-петá* «п'ятá», *йак – йек'і* «який» – зокрема на сх.). П. г. поділяються на сх. – П. г. (лівобережно – П. г. або чернігівські – по Дніпро), сер. – П. г. (правобережно – П. г. – між Дніпром і Горинню) й зах. – П. г. (або волинсько-П. г. – між Горинню й Бугом-Лісною). Більшості П. г. притаманні: 1) сліди півпалятальної вимови деяких приголосних перед *і, е* (сх. – П. г. *д'éӱка, пл'éтен'*, сер. – П. г. *св'ет* «світ»), зокрема шелесних *ч, ж, ш* (*ш'ест', меж'éю*; зах. – П. г. в формі *й* перед наголошеним *а: жйáба, чйас, шйáпка*); 2) твердість *р* (*зорá/зорйá* та *ц* (крім більшости зах. – П. г.; *ýлица, зáйец, танцоват'*, півн.-сх. *ж'ен'íцца* «женитися»); 3) афереза чи десилябізація одного голосного при стику голосних, у прийменниковому словосполученні (*до дногó* «до одного»); 4) наголос сх.-укр. типу у словотворі (*зачíска*) в дієсловах *хвалю́: хвáлиш, нестú: понестú, -неслá, -ó, -ú, ношý: принóшу, принóсити, молотíннє*; але на зах. *несéмо, несéте*) без відтягання в займенників після прийменника (*до менé, при собí, до тогó*) та зі слабшим його морфологічним використанням у протиставленні множини однині (зокрема на сх.: *хáти, хáтам*, в *хáтах*); 5) в іменників форми типу *жит'т'é, писáн'н'е*; закінчення давального однини чоловічого і сер. роду *-у: брáту, кон'ý* (на зах. також *-ови: хлóпц'ови/-ц'у*, в називному множини чоловічого роду поява збірно-множинного закінчення *-á* (зокрема на сх.: *холодá*) та закінчення *-(ан)е* (*сел'áне, л'ýде*), а в родовому множини часто *-éй* (*хлебéй, сторожéй, полéй, хатéй*, – рідше на зах.); 6) довгі форми прикметників і займенників (*тáйа нáшайа молодáйа*); на зах. здебільша лиш у накінцевонаголошених, але з утратою *-й* в називному однини чоловічого роду (*весéли, л'іéтн'і*, – на зах. теж з *-й*); 7) післяприйменникові форми особового займенника без приставного *н-* (*до йейí, на йúй*) як і давні форми в множині типу *т'іх, т'ім, т'іми*; 8) у дієслів інфінітиви на *-овати* (сх. – П. г. *-оват'*, сер. – П. г. *-оват'/т*), закінчення 2 особи однини імперативу *-іте* (*нес'іéте, ход'іéте*), форма майбутнього часу *бýду робúти/-ит'* та *робúтиму* (зокрема в сер. і зах. – П. г., де й: *майу робúти*); 9) спорадично зустрічається в окремих виразах пом'якшення *н* після *и-і* (*пíн'а* «піна», *слúн'а* «слина»).

Сх. П. г. на півн. від Десни виявляють, крім архаїчніших форм дифтонгів, у фонетиці окремі риси, близькі до білор. (півпалятальні приголосні перед *е* та *и* – також з *ы, що може звучати як *і*). У півд.-деснянських говірках виступає: спорадичне акання (*нáшага, кан'óм*), палятальне *ч'*, вплив закінчень коньюґації *е* на *и/ї* в накорінноналошеній 3 особі однини й множини (*хóде, хóд'ут'*) та (на півд.-сх.) в орудному однини накорінноналошених жін. іменників дублетні форми типу *хáтойу/-ой*, в займеннику форми *сей, с'áйа, сéйе* як і низка лексичних особливостей.

У сер. П.-г. частіші форми типу *пóйес, предýт'/т* «прядуть», акання (*вадá*, «вода» включно з гіперистичною вимовою ненаголошеного *а* як *о: сторýха* «старуха»), твердість *-т'* в дієслівних закінченнях (*рóбит'/т* «робить», *робúт'/т* «робити»), закінчення в орудному однини типу *кон'óм, душóйу* розрізнювання *тей* «той», *той* «він», конструкції типу *я берý серпá, менí болúтъ головá* як і лексичні паралелі з півд.-білор. говірками. Дифтонги тут здебільша вже монофтонгізовані (*вуз* «віз», але: *пйúена* «піна», *обиéд* «обід»).

У зах. – П. г. появляється губно-губна (й губно-зубна) вимова поствокального *в* (*дав*, а не *даў* – частково й у сер. – П. г.), приставні приголосні (*гýлиц'а, гинáчий* «інакше», *вуж/уж*), твердість приголосних перед ненаголошеним *-и* з *-ѣ* (звідси форми давального-місцевого жін. роду *хáти, клýни*, називного множини *кóни* «коні»), вплив м'яких закінчень займенника на накорінноналошені жін. прикметники в однині (*мéйі, бíлейі, бíлейу*), закінчення в орудному однини жін. іменників типу *т'íн'н'у, мúшйу, костéйу*, в сер. іменників закінчення однини *тел'á, -áта, -áтови, -áтом, -áти/-áтови, в ухóви*, а в чоловічих і сер. іменників у давальному й місцевому множини закінчення *-ам/-ом* та *-ах/-ох* (зокрема на півн. сх. *на возáх/-óх, возáм-óм*), дієслівні форми типу *бíхчи, печú*, ступеньовані прислівники типу *горíей* «гірше», *дáлий* «дальше», префікс *ни-* (*нихтó*), суфіксальна частка неозначености *-с'а* (*котрúйс'а* «котрийсь»), лексичні пов'язання з підляськими й волинськими говірками.

Окремі риси чернігівських говірок виступають у мові творів І. Некрашевича,

П. Куліша, Б. Грінченка, П. Тичини та ін.

П. г. вивчали: В. Анохіна, Л. Барановська, Д. Бейліна, А. *Бескровний*, В. Брахнов, В. Вереніч, Г. Верштöрт, Л. Вигонна, Ю. *Виноградський*, Н. Владимірська, В *Ганцов*, П. *Гладкий*, Н. Ґрінкова, Г. Денисевич, С. Дорошенко, Ф. *Жилко*, Г. Їжакевич, В. *Камінський*, Є. *Карський*, Ф. Климчук, Н. Корень, А. Кривіцький, О. *Курило*, М. Лекомцева, П. *Лисенко*, Л. Масленнікова, В. Московіч, Т. Назарова, Н. Никончук, З. Ніколаєнко, Л. *Оссовський*, В. Покальчук, П. *Попов*, І. Приймак, П. *Расторгуєв*, І. *Сидорук-Паульс*, О. *Синявський*, А. Соколовська, Г. Солонська, Ю. *Тарнацький*, Д. Телентюк, Є. Тичина, С. Толста, Г. Філіпова, В. Чекман, М. Шушкевич.

Література: зб. Чернігів і півн. Лівобережжя. К. 1928; Tarnacki J. Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie—Mazowsze). В. 1939: Сидорук І. Питання укр.-білор. мовної межі. Авґсбурґ 1948; Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Менськ 1963 (насправді діялектологічний атлас Білор. РСР); Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектического словаря. М. 1968; Полесье (лингвистика, археология, топонимика). М. 1968.

О. Горбач

Політехнічна освіта, навчання, в процесі якого учні заг.-осв. школи знайомляться з основами пром. і с.-г. виробництва, а також з засадами його орг-ції, економікою та геогр. розміщенням джерел сировини. Для П. о. використовуються шкільні виробничі майстерні, пришкільні с.-г. ділянки та екскурсії на пром. і с.-г. підприємства тощо. В СССР П. о. теоретично має здійснюватися в пляні виконання настанов Маркса-Енґельса-Леніна про ознайомлення учнів з теорією й практикою гол. галузів виробництва та прищеплення навичок поводження з найпростішими знаряддями праці. Ця настанова має своє відображення і в програмі РКП(б), схваленій на VIII з'їзді 1919 р. щодо шкільництва. Наркомос України у перші роки розбудови шкільництва П. о. не надавав значення, натомість він широко розгортав проф. освіту на базі семирічної школи. У Москві цей процес розглядався як викривлення марксо-ленінських принципів П. о.; під тиском ВКП(б) Наркомос УССР визнав на X з'їзді КП(б)У, в кін. 1927 р., що дітям треба давати знання з основ науки у поєднанні теорії з практикою: у сіль. місцевостях — з с.-г. виробництвом, у міськ. — з фабрично-заводським. Для здійснення цього сіль. семирічки укладали умови (договори) про прикріплення їх до підприємств сіль. госп-ва (школи колгоспної молоді — ШКМ), а міські — до фабрично-заводського виробництва (фабрично-заводські семирічки — ФЗС). 1930–31 р. на Україні було 900 ФЗС (78% заг. кількости міськ. семирічок) і 1 088 ШКМ (53,4% сіль.). Здебільша цей зв'язок школи з виробництвом мав формальний характер. П. о. зводилася фактично до ремісництва, кустарщини, що цілком було відірване від шкільного навчального процесу. 1937 р. навчання праці в школі було відмінене, шкільні майстерні ліквідовані й П. о. фактично була припинена. 1952 р. до навчальних плянів шкіл знову було введено години трудового навчання, і школи, щоб виконати директиви XIX з'їзду КПРС, почали розгортати П. о. Спроба поєднати заг. і П. о. з виробничою, як то було передбачено законом «Про зміцнення зв'язку школи з життям» (1959), дала неґативні наслідки: значна частина випускників восьмої кляси не кінчала нормальної сер. школи, її продовження у вечірніх змінних школах велося за спрощеним курсом навчальних програм, рівень випускників з усіх заг.-осв. дисциплін знизився.

П. о. тепер знаходить ширше застосування у процесі вивчення основ матем.-природничого циклу наук (учням прищеплюються політехн. уміння, навчають вирощувати рослини, доглядати за тваринами тощо; організуються екскурсії на заводи, будівництва, у радгоспи та ін.). У навчальних плянах з 1966–67 р. передбачено трудове навчання у 1–8 клясах (шкільні учбові майстерні для учнів 5-8 кляс, роботи на учбово-дослідних с.-г. ділянках тощо).

І. Бакало

Політехнічні та індустріяльні інститути, вищі навчальні заклади для підготовки інженерів з різних ділянок нар. госп-ва. 1968 р. на Україні було 6 політехн. (Донецький, *Київський*, *Львівський*, *Одеський*, Укр. Заочний у Харкові, *Харківський:* в усьому СССР – 48) і 2 індустріяльні (Дніпродзержинський і Краматорський; в СССР — 4) ін-ти. Термін навчання на всіх фак. денного навчання 5 рр. вечірнього і заочного – 6 рр. Всі П. ін-ти, крім Одеського та Укр. Заочного (у Харкові), мають філіяли поза місцем свого осідку. При П. та і. ін-тах і їх філіялах існують заг.-техн. фак. з різних груп інженерних фахів з терміном навчання 3 рр.; після їх закінчення студенти вивчають ще 3 рр. фах, обраний ними при вступі.

«Політика», двотижневик, журн. політ. думки, виходив у Львові від жовтня 1925 р. до березня 1926. Видавець-ред. В. *Панейко*, ред. С. *Томашівський*. Виступав за потребу леґальних, держ.-правних метод в укр. нац. політиці, проти рев. непримиренности й індивідуального та політ. терору. Між співр. «П.» були В. Бачинський, о. Т. Галущинський,

І. Крип'якевич, В. Кучабський, В. Липинський, О. Назарук та ін.

«Полѣтика свѣцкая», підручник доброго тону (повніша назва «Полѣтика свѣцкая, от иностранных авторов вкратцѣ собранная»), складений за такими ж тогочасними зах. підручниками, виданий у Почаєві (1770) і заходами М. *Шадурського,* передрукований у львівському «Букварѣ языка славенскаго» (1790). Про «П. с.» писали І. Франко й М. Возняк.

Політична економія, теоретичні основи *економічної науки,* що складаються з етичних, нормативних або методологічних принципів, які об'єднують окремі школи, доктрини та течії екон. думки та відображають певні екон. інтереси (напр., нації, кляси, держави, приватних підприємств, споживачів, профспілок тощо). П. е. на Україні починається з перших записів думок та поглядів на екон. проблеми й звичайно датується від рел. вчень середньовіччя (погляди церкви на гроші, на лихву), хоч можна П. е. датувати й від найраніших документів держ. права, що відображають чи нормують госп. діяльність (напр., «Руська Правда»).

Середньовічна екон. думка Київ. Руси й меркантилізм коз. доби й Гетьманщини ще як слід не вивчені. Фізіократична школа, якої на Московщині майже не було, на Україні розвинулася дещо пізніше, ніж на Зах., й одночасно з клясичною школою. Гол. її представником був В. *Каразин* (поч. 19 в.). Від зах. фізіократів укр. відрізнялися радикалізмом (критика кріпаччини).

Клясична англ. П. е. дійшла на Україну ще за життя її основоположника Д. Рікардо і панувала на Україні аж до першої світової війни. Перший повний рос. переклад А. Сміта з англ. мови зробив у 1802–06 рр. чернігівський віцегубернатор М. Політковський (скорочений переклад «Багатства народів» А. Сміта укр. мовою видав О. *Михалевич* у 1913 р.). У 1806–16 рр. першу на Україні катедру П. е. у Харківському Ун-ті очолив Л. *Якоб,* послідовник Є. Бентама й А. Сміта. Його наступником був Т. *Степанов,* автор першого підручника П. е. рос. мовою (1844), побудованого виключно на концепціях А. Сміта й Д. Рікардо. Харківський Ун-т став надовго цитаделею клясичної П. е. не лише на Україні, а й у Рос. Імперії. У 1850-их рр. довкола М. *Бунґе* у Київ. Ун-ті створився другий осередок клясичного лібералізму. Бунґе та його учень Г. *Цехановецький* обстоювали капіталізм та індустріялізацію України, розвиток дешевого банківського кредиту, писали про економіку сталеварчої та цукрової пром-сти і залізниць, наголошуючи переваги вільної торгівлі й конкуренції. Тут таки у 1873 р. М. *Зібер* вперше переклав рос. мовою Принципи» Д. Рікардо. Він публікував також праці про Дж. С. Мілля та К. Родбертуса. На поч. 20 в. оформилася т. зв. «київ. школа» рос. П. е. (Д. *Піхно,* А. Білімович, В. Железнов), що хоч політ. й була реакційною, проте боронила вільну конкуренцію й свободу підприємства. У Харківському Ун-ті С. Пахман став одним з перших в імперії теоретиком акційних спілок (1861); К. Гаттенберґ успішно критикував іст. школу, доводячи, що супроти клясицизму вона нічого нового не дає, а Н. Косовський навіть робив спроби збудувати теорію ліберального соціялізму, основаного на П. е. Сміта-Рікардо. На поч. 20 в. у Харкові П. Фомін та А. Вольський обґрунтовували економіку синдикатів. Серед провідних теоретиків-аґрарників України також панувала капіталістична П. е. (В. *Косинський,* П. *Лященко,* Ю. Мейєндорф та ін.). На відміну від своєрідної нім.-рос. школи П. е., що в 19 в. створилася в Петербурзі й Москві й відзначалася ворожістю до лібералізму, як і майже всі ін. школи та течії у Росії (слов'янофіли, народники, утопійні соціялісти), для яких характеристичним і спільним було відкидання конкуренційного капіталізму, що ніби до рос. умов не пасував, серед економістів не лише на Україні, а й тих, що вийшли з України в Петербурґ і Москву (М. *Балудянський,* І. Вернадський, М. Бунґе, І. Янжул та ін.), завжди переважав антиетатизм та прихильність до вільного, конкуренційного госп. життя. Ці відмінності пояснюються тим, що на Україні розвиток капіталізму як у пром-сті, так і сіль. госпві був незрівняно інтенсивніший, ніж у Росії. З поширенням соціялізму й марксизму в Росії, що пророкували неминучість заг. кризи та кінця капіталізму й легко сприймалися там, характеристичним було, що саме М. *Туган-Барановський,* розвиваючи клясичні принципи Рікардо-Сея й опонуючи В. Ленінові та Р. Люксембурґ, висунув свою теорію ринків (1898), згідно з якою при умові раціонального розподілу ресурсів капіталізм зможе розвиватися й без *криз,* бо циклічне скорочення нар. споживання може компенсуватися розширенням продуктивних приватних і держ. капіталовкладень, чим до деякої міри попереджав новітні теорії плянового і реґульованого капіталізму.

Романтична, іст. та інституційна школи П. е. на Україні послідовників майже не мали, як не було тут і послідовників націоналістичної школи Ф. Ліста. Натомість у Росії ці школи були помітно поширені (напр., націоналізм С. Вітте).

Соціялізм прийшов на Україну з Франції, а до Росії — з Німеччини, і в цьому була істотна різниця. М. *Драгоманов* вважав себе послідовником П. Прудона; про нього позитивно писав також і М. Туган-Барановський. Еволюція П. е. укр. соціялізму від громадівства Драгоманова до кооперативізму Туган-Барановського (і навіть далі, до *робітничої опозиції* в КП(б)У) позначена такими спільними програмовими рисами: 1) соціялізація, а не *націоналізація* власности; 2) дем. самоуправління соц. підприємств: сел. громад, артілей, кооперативів, фабрик під контролем робітників; 3) вільні ринкові відносини поміж соц. підприємствами. У П.е. укр. соціялізму аж до 1920-их рр. зовсім не було ідеї централізованого держ. *плянування*, і цим він найбільше відрізнявся від соціялізму рос. (як саме цим завжди відрізнявся і франц. соціялізм від нім.). Екон. теорія кооперації, початки якої заклав у Києві М. Зібер (своєю першою в імперії працею 1869), а розвивав далі Є. Слуцький та ряд ін. авторів і завершив на світовому рівні Туган-Барановський, була найбільш притаманною саме П. е. укр. соціялізму. Вершком її слід вважати програму «кооп. суспільства» Туган-Барановського (1918), що мала вплив навіть на Леніна. Крім того, укр. соціялізм був гол. ч. етичним, а не матеріялістичним, і тому в центрі його уваги стояв не розвиток продукційних сил, як у рос. соціялізмі, а добробут нар. мас, проблеми злиднів, здоров'я, соц. забезпечення тощо. Саме це наголошували у своїх писаннях С. *Подолинський*, І. *Франко*, В. *Навроцький*, М. *Левитський* та ін., а на поч. і М. Зібер.

П. е. марксизму аж до кін. 1920-их рр. на Україні мала неспівмірно менше значення, ніж клясична П. е. чи немарксистський соціялізм, хоч М. Зібер і був першим марксистом-економістом у Рос. Імперії, якого визнав сам Маркс. Однак Зібер, як і С. Подолинський, Ю. *Бачинський* та ін. укр. марксисти, належав до школи т. зв. «леґального марксизму», або «економізму» (до якої пізніше причислювано й Туган-Барановського). Ця течія вірила в еволюцію соц.-екон. відносин і виступала проти *народництва* й *ленінізму*.

Психологічна школа П. е., теорія граничної корисности, марджіналізм та матем. економія прийшли на Україну в кін. 19 в. з Австрії. Туган-Барановський був першим у Рос. Імперії популяризатором австр. П. е. (1890). Його власну концепцію синтези трудової теорії вартости й граничної корисности матем. обґрунтував у Києві Н. Столяров; Р. *Орженцький* в Одесі перед В. Дмітрієвим у Росії виклав суцільну матем. теорію марджіналізму. Однак П. е. англ. й амер. неоклясицизму не встигла поширитися на Україні; трохи більше поширення мала ця школа в Росії вже за НЕП. Зате праці Є. *Слуцького* (Київ) про функцію споживання (1915), раціональну поведінку споживачів та циклічні процеси, що вийшли італ., нім. та англ. мовами, мали вплив на англ. неоклясицизм (Дж. Р. Гікс, Р. Дж. Д. Еллен) та на амер. економетрію (К. Дж. Ерров, Дж. Дебру, Г. С. Гутеккер) від 1930-их рр. і далі.

У другій пол. 19 в. на Україні почався великий розвиток *статистики* — обслідувань та описів окремих губ. З цього на переломі 20 в. постала унікальна укр. школа територіяльної економетрії, що випередила появу подібних шкіл в ін. багатонац. державах та федераціях на кілька десятків років. Ця школа відзначалася методологією побудови й виділення територіяльних екон. балянсів України з статистичних показників цілости Рос. Імперії. Почалася ця школа перед 1917 р. з обчислень доходів і витрат рос. держави на території України (М. *Ясинопольський*, М. *Порш*, П. *Мальців*); вона знайшла своє продовження в УССР у 1920-их рр. у працях М. Шафіра, В. Доброгаєва. Доповнювали й поширювали її статистичні студії зовн. торг. балянсу України (Г. *Кривченко*, М. *Шраг*, К. *Коберський* та ін.) і обчислення *нац. доходу* (В. Мишкіс, а в обширі всього СССР у перекрої республік Л. Літошенко). На основі цих студій було доведено, що в Рос. Імперії й СССР існувала фінансова експлуатація України через систему централізованих *податків*. На цій підставі у 1928 р. М. *Волобуєв*, виходячи з марксо-ленінської теорії імперіялізму, прийшов до висновку, що Україна була і є колонією Росії. За це він був репресований і оголошений основоположником П. е. укр. націоналізму. Спостереження над реквізиціями та вивозом до Росії з України, зокрема с.-г. продуктів та сировини, особливо в добу *воєнного комунізму*, *голоду* та примусових *заготівель с.-г. продуктів*, стали підставою розвитку, гол. ч. на еміґрації, новітнього укр. напряму П. е. (Є. *Ґловінський*, К. *Кононенко*, Д. *Соловей*, М. *Васильїв*, Б. *Винар*, З. Мельник). Ця школа також вважає, що Україна є екон. колонією Росії.

У 1920–30-их рр. в УССР помітна була аналітична П. е. розвитку й зростання (В. Акуленко, Я. Діманштейн, І. Ландо), яка доводила, що продуктивність праці й капіталу на Україні є вища, ніж в центр. та сх. Росії, і тому вимагала пріоритету розвитку України в екон. плянах СССР. Певне продовження цієї школи можна добачати в аналітичних сту-

діях ефективности капіталовкладів у 1960-их рр.

Канонізована марксистська П. е. в дусі партійної догми й цитат з Леніна та Сталіна виникла в 1930 р., коли в Харкові вийшов високошкільний підручник П. е. за ред. Б. Радзіковського. Незабаром цей підручник був вилучений як «бухарінський», і аж до 1954 р. жадного підручника П. е. ні в УССР, ні в СССР не існувало, так що викладання її стояло на дуже низькому рівні. У 1954 р. вийшов сталіністський підручник П. е., який з незначними змінами дійсний ще й досі. Він цілком нереалістичний, особливо в поясненні П. е. сов. соціялізму.

У 1960-тих рр. у Києві помітно зросла кількість критичних студій сучасної зах. П. е., але рівень їх дуже низький. (Див. ще *Соціологія, Філософія*).

Література: Шимонович І. Історія політ. економії. Л.—К. 1923; Садовський В. Розвиток екон. думки на Україні, ж. Життя і Знання. IV. Л. 1928; Горенштейн Н. Проти націоналізму у вивченні історії екон. думки на Україні, ж. Більшовик України, ч. 5—6. К. 1934; Normano J. F. (Левин И. И.) The spirit of Russian economics. Нью-Йорк 1945; АН УРСР. Нариси з історії екон. думки на Україні. К. 1956; АН УРСР, Ін-т Економіки. З історії екон. думки на Україні. К. 1961; Институт Экономики АН УССР. Из истории экономической мысли народов СССР. М. 1961; АН УРСР. Ін-т Економіки. Критика буржуазних. реформістських і ревізіоністських екон. теорій. К. 1963; Власенко В. Теории денег в России. К. 1963; Винар Б. Матеріяли до історії екон. дослідів на еміґрації. Мюнхен 1965; Питання політ. економії (Міжвідомчий наук. зб.), вип. 29. К. 1967; АН УРСР. Центр. Наук. Бібліотека. Історія екон. думки на Україні (IX — поч. XX ст.), бібліографічний покажчик. К. 1968; Васильєва Р. Критика сучасних буржуазних концепцій соц. економіки. К. 1968; Злупко С. Екон. думка на Україні. Л. 1969; Ukraine: A Concise Encyclopaedia, т. 2. Торонто 1971.

В. Голубничий

Політичне бюро ЦК КПСС, Політбюро ЦК КПСС, керівний орган Компартії СССР, який скеровує усю політ. роботу ЦК КПСС, формально між пленумами, а на практиці діє як дійсний уряд СССР, формулює і проводить у життя усю політику в СССР. П. б. було створене у 1917 р., а з ухвалою нового статуту XIX з'їздом ВКП(б) (1952) перетворене на Президію ЦК. а назву ВКП(б) замінено на КПСС. У 1966 р. Президію ЦК КПСС знову перетворено на Політбюро ЦК КПСС.

П. б. обирається формально на пленумі ЦК, а на практиці склад його чл. постає в результаті внутр.-партійної боротьби й інтриґ серед окремих провідних чл. компартії. Воно складається з чл. і кандидатів.

Між 1917—38 рр. в П. б. було тільки два чл. укр. національности (В. *Чубар* і Г. *Петровський*), які у 1938 р. стали жертвами сталінських чисток у партії. У 1938—52 рр. серед чл. П. б. не було жадного українця за національністю. Щойно почавши з 1952 р., а зокрема за режиму М. *Хрущова*, в чл. або кандидати П. б. були допущені партійні діячі укр. національности, як О. *Кириченко*, Д. *Коротченко*, М. *Підгорний*, П. *Шелест*, В. *Щербицький*. Однак чл. П. б. ЦК КПСС з України ніколи не були повноправними чл. П. б.; їх не інформовано про заг.-союзні проблеми чи закордонну політику, а тільки про справи, що безпосередньо торкалися УССР.

С. Олійник

Політичне бюро ЦК КП України, Політбюро ЦК КПУ, керівний орган Компартії України, який формально скеровує усю політ. роботу ЦК КПУ в період між пленумами, а на практиці керує в УССР всією політикою, що визначається його зверхнім відповідником у Москві — *Політ. бюром ЦК КПСС*. КП(б)У була єдина з респ. партійних орг-цій, керівний партійний орган якої від 1919 р. носить назву політбюра (у ін. союзних респ. були лише бюра ЦК).

Формально П. б. ЦК КПУ обирається на пленумі ЦК, на практиці її членський склад. як і всього ЦК КПУ. призначається за списком Політ. бюра ЦК КПСС у Москві. П. б. ЦК КПУ складається з чл. і кандидатів. Звич. до членського складу П. б. ЦК КПУ входять три або чотири секретарі ЦК, гол. През. Верховної Ради УССР, гол. Ради Мін. (до 1946 р. Раднаркому) і два або три його заступники, головнокомандувач Київ. військ. округи; до 1941 р. — також нарком НКВД УРСР, іноді перші секретарі важливіших обкомів. З кожним з'їздом КП(б)У членський склад П. б. ЦК КПУ мінявся як щодо осіб, так і щодо кількости чл. і кандидатів, залежно від вимог часу. Найменше ч. чл. П. б. ЦК КПУ було у 1938 і 1940 рр. (6 чл. і 2 кандидати), найбільше у 1930 (11 чл. і 8 кандидатів). Під час сталінських чисток у 1936—38 рр. П. б. ЦК КПУ, як і вся провідна верхівка КП(б)У зазнала великих змін у персональному складі: 1938 р. всі чл. П. б. ЦК КПУ, на чолі з першим секретарем ЦК С. *Косіором*, були заарештовані і на їх місце з Москви прислано новий склад П. б. ЦК КПУ на чолі з М. *Хрущовим*.

Від часу створення П. б. ЦК КПУ до кін. 1940-их рр. ч. українців у П. б. ЦК КПУ, як і в ін. органах КП(б)У послідовно зменшувалося. Щойно по другій світовій війні, зокрема по смерти Сталіна, членський склад П. б. ЦК КПУ почав поповнюватися особами у переважній більшості укр. національности. У свій час у П. б. ЦК КПУ були чл. визначні партійні діячі, які відогравали провідну ролю у партійному апараті ВКП(б) (напр., Ю. *П'ятаков*, С. *Косіор*, В. *Молотов*, Л. *Каганович*, М. *Хрущов*).

С. Олійник

Політичний комісар (військ. комісар), політ. представник компартії в збройних силах СССР; у підрозділах (нижче ба-

тальйону) ці обов'язки виконував політрук — політ. керівник. Інститут П. к. існував з 1918 р. (політрука з кін. 1919) до 1942 і був підпорядкований Політ. Управлінню Червоної Армії. До 1924 р. П. к. був начальником всього особового складу даної військ. частини, рівним у правах з військ. командиром. 1924 р. було заведено «єдиноначальство» у Червоній Армії і П. к. знижено до заступника командира по політ. частині. 1937 р., у зв'язку з сталінськими чистками, було відновлено становище П. к. як співкомандира. 1940 р. знову його знижено до заступника командира; на поч. війни між СССР і Німеччиною та з напливом до Червоної Армії великого ч. безпартійних і молодих старшин втретє відновлено П. к. як співкомандира. У жовтні 1942 остаточно відновлено «єдиноначальство» у Червоній Армії і введено посаду заступника командира по політ. частині. Політрук і комісар як військ. звання політ. складу Червоної Армії існувало у 1935–42 рр. (молодший і старший політрук, батальйонний комісар, полковий комісар, дивізійний комісар і т. д.). При фронтах і арміях існували військ. ради (на чолі з командувачем), до яких входили два П. к., і політвідділи, а в дивізіях існували посади П. к.

Під час визвольних змагань 1918-20 рр. П. к. відограли особливу ролю у поборюванні нац. руху. Своєю аґітацією і пропаґандою вони сприяли Червоній Армії в її кампаніях проти збройних сил УНР. У тилах фронту П. к. були політ. адміністраторами окупованих большевиками територій України (напр., комісари чл. військ. рад Й. *Сталін*, К. *Ворошилов*, С. *Орджонікідзе*).

Під час другої світової війни до складу військ. рад армій і фронтів входили видатні діячі компартії, між ними чл. і кандидати в ЦК (напр., М. *Хрущов* на 1 Укр. фронті, Л. Брежнєв на IV Укр. фронті).

П. к. також призначалися до загонів сов. партизанів, які оперували в тилах нім. армії на Україні й Білорусі (напр., С. *Руднєв* у загоні С. *Ковпака*).

С. Олійник

Політичні відділи, політвідділи, партійно-політ. органи, які створювалися ЦК ВКП(б) з метою посилення партійного контролю і політ. роботи в окремих ділянках соц.-екон. життя в СССР, і в армії. П. в. працювали на базі спеціяльних інструкцій ЦК партії. Перші П. в. були утворені у 1918 р. в Червоній Армії.

У січні 1933 р., у зв'язку з критичною ситуацією в сіль. госп-ві, зокрема голодом на Україні, партія створила П. в. в усіх машинно-тракторних станціях (МТС) і радгоспах, куди вона направила тис. спеціяльно вишколених партійних працівників, при яких були й підвідділи ДПУ. На поч. 1934 р. в МТС і радгоспах УССР було вже 846 П. в., до яких було надіслано 4 500 комуністів з м. України і Росії; всі вони були озброєні. П. в. відограли сумну ролю на Україні у зв'язку з проведенням примусової колективізації до кін., зокрема в застосуванні терору супроти укр. селянства. Бувши «очима» й «вухами» партії й органів безпеки, П. в. являли собою в той час дійсну владу на селі.

У листопаді 1934 р. П. в. в МТС були перетворені на звич. партійні органи і злилися з районними комітетами партії, в радгоспах вони існували до 1940 р. У 1941, під час поновної кризи на селі і у зв'язку з воєнним станом в СССР, П. в. в МТС були відновлені, і діяли до 1943 р.

У грудні 1949, в зах. обл. України створено 240 П. в. при МТС під керівництвом політсектора Мін-ва Сіль. Госп-ва УРСР з завданням допомогти провести примусову колективізацію сіль. госп-ва і встановити орг.-політ. контроль на селі. У 1953 р. П. в. при МТС і радгоспах були ліквідовані як на Україні, так і в усьому СССР.

П. в. діяли також на зал. і водному транспорті (1933–56) під керівництвом політ. управлінь відповідних наркоматів.

С. Олійник

Політичні в'язні, в'язні, засуджені до позбавлення волі за порушення карних законів з політ. мотивів (див. *Політ. злочини*). Ув'язнення з політ. мотивів — поняття новочасне, пов'язане з уведенням карних та карно-процесуальних кодексів і держ. судів та з обмеженням монаршого абсолютизму. У цьому розумінні можна говорити про П. в. на укр. території від поч. 19 в. під Австрією і від другої пол. 19 в. під Росією. Доти, зокрема в добу необмеженого абсолютизму, гол. в Росії, поняття П. в. було невиразне, ув'язнення з політ. мотивів залежало від суб'єктивного погляду монарха, а не від об'єктивного ствердження вини підсудного. П. в. «з волі монарха» стали П. *Полуботок*, П. *Калнишевський* та ін. представники коз. старшини. Заслання Шевченка також відбулося не на основі суд. процесу, а постановою адміністративної влади. Політ. процеси та число П. в. є звич. наслідком політ. боротьби незаконними методами. На укр. землях до 1914 р. політ. процеси були рідкістю. Великих розмірів вони набрали на укр. землях під Польщею до 1939 р. (див. далі).

П. в. в УССР. Ін. характер мало ув'язнення з політ. причин в СССР, зокрема в УССР. Сов. владі та її терористичному апаратові йшлося про те, щоб ліквідувати або ізолювати осіб, до яких вона не мала довір'я з різних мо-

тивів: а) через їх соц. походження з «ворожих» кляс; б) через пасивне ставлення до держ., госп. і культ. плянів, пов'язане з контрреволюцією і шкідництвом. Тільки в рідких випадках основою ізоляції були справжні вчинки, що порушували держ. закони. Більшість політ. в'язнів творили особи, які не порушували держ. законів. Для боротьби з політ. злочинами в РСФСР була створена 1918 р. «Всероссийская Чрезвычайная Комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем» (т. зв. ЧК; див. *ВЧК)*. Крім того, в той час діяли рев. трибунали. Удари цього апарату спрямовувалися проти «ворога», розуміння якого було дуже широке: «ворогом» вважався кожний, хто був проти сов. влади чи таким міг потенціяльно бути, і розуміння його мінялося в ході сов. еволюції, так що ним міг стати й той, хто соціяльно мав би бути підпорою сов. ладу (напр., т. зв. «підкуркульники» з незаможного селянства у 1930-их pp.).

1922 р. ліквідовано ВЧК і створено ҐПУ (Государственное политическое управление, див. *ДПУ)*. ҐПУ мало право прирікати на заслання без суду. 1933 р. під претекстом потреби обмежити всевладу ҐПУ Сталін піддав ҐПУ наглядові прокуратури, а 1934 реорганізував його в НКВД (Народный комиссариат внутренних дел, див. *Нар. Комісаріят Внутрішніх Справ)*. У ҐПУ існувала т. зв. Судова колеґія, яка судила уявних політ. злочинців. 1934 р. цю колеґію ліквідовано, а на її місце в рамках НКВД створено *«Особливі наради»*, які мали право адміністративним порядком депортувати, а то й ізолювати підозрілих осіб у трудово-виправних таборах на термін до 5 рр. По відбутті 5-річного терміну могло наступити його продовження на дальше 5-річчя. У 1940-их рр. ув'язнювано непевних осіб уже на термін до 10, а часом 15 і навіть 25 рр.

1934 р. були видані два укази: «О расследовании и рассмотрении дел о террористических организациях и террористических актах против работников советской власти» і «О рассмотрении дел о контрреволюционном вредительстве и диверсиях». Ці укази були включені в карно-процесуальні кодекси союзних республік. Згідно з цими указами обвинувальний акт вручався обвинуваченому за добу до суд. процесу, який міг відбуватися без участи підсудного. Касаційна скарга не передбачалася, а смертний вирок виконувано негайно. Справу вели або обл. суди, або військ. трибунали. Для доведення вини вистачало самого признання або якоїсь таємної довідки держ. органу. Процес відбувався при відсутності найпримітивніших процесових ґарантій для підсудного, без співучасти прокурора і захисника, через що функцію прокурора перебирав сам суд. Прокуратура дістала необмежене право переглядати суд. справи з минулих літ та «поправляти» вироки. Т. ч. особи, що відсиділи свої терміни у 1920-их чи 1930-их рр., попадали до таборів і в'язниць наново за той самий вчинок і т. зв. трудово-виправні, а насправді концентраційні табори заповнювалися невинними людьми або тими, провина яких була мінімальна. Серед П. в. після 1944 р. були також активні учасники ОУН –УПА, особи, які будь-яким способом допомагали рухові опору, виступали проти колективізації, а далі ті, що добровільно або й ні попали в нім. полон, українці, щодо яких існувала підозра націоналістичного способу мислення, та ін. Серед П. в. було також багато таких, які з ін. причин не сподобалися больш. владі, напр., свящ., віруючі католики, чл. рел. сект тощо.

За весь час існування сов. влади на Україні було багато процесів, про більшість яких неможливо здобути достовірні інформації, бо вони були закриті. Тільки деякі з них відомі частково або й у деталях, напр., процеси проти свящ. і діячів Укр. Автокефальної Правос. Церкви у 1920–их рр., процес проти діячів СВУ (*Спілки Визволення України;* 1930), процес проти О. *Влизька, Д. Фальківського*, Г. *Косинки*, А. *Крушельницького* і його синів у грудні 1934 р., *процес «59»* у січні 1941 р., процес групи юристів Л. Лук'яненка, І. Кандиби та ін. у 1961 р., процеси В. Мороза, О. Заливахи, М. і Б. Горинів, М. Масютка, М. *Озерного* й ін. у 1966 р., два процеси В. *Чорновола* у 1966 і в 1967 рр., процес проти С. Караванського і чергове засудження В. Мороза в 1970 р.

По смерти Сталіна, а гол. по XX з'їзді КПСС, за словами Хрущова, явище П. в. мало бути ліквідоване і у виправно-трудових таборах нібито мали бути залишені тільки ті, які справді вчинили протидерж. злочини. На ділі звільнено лише деяку кількість жертв сталінського режиму. Однак у наступні роки число П. в. почало зростати мірою того, як активізувався нац. і дем. рух опору. Серед П. в. укр. національности є тепер чл. підпільних націоналістичних орг-цій, особи, які леґальними засобами відстоювали права укр. мови, виступали проти русифікації, в обороні свободи релігії тощо. У переважній більшості випадків політ. вчинки кваліфікують як «злісне хуліґанство» або кримінальні злочини, і тому поняття П. в. нині пливке і не піддається визначенню за критеріями певних статтей карного кодексу. Слідство в усіх політ. процесах ведеться слідчими органами КҐБ (Комитет

государственной безопасности), і суди підпорядковуються його директивам. Тому П. в. можна назвати кожного, у справі якого слідство вели слідчі органи КҐБ. Звичайно, в цих справах суд. процес відбувається часто закрито або з участю «обраної» публіки. *А. Білинський*

На Зах. Україні. У Галичині П. в. в умовах поль. окупації походили у 1918–20 pp. з кол. активних учасників протиполь. війни та з політ. і гром. діячів. Їх тримали в таборах для інтернованих і у в'язницях. У 1920-их pp. це були чл. *Укр. Військ. Орг-ції* (УВО) та *Ком. Партії Зах. України* (КПЗУ). У 1930 р., у зв'язку з *пацифікацією*, у в'язниці попала також велика кількість діячів леґальних політ. партій. У 1930-их pp. П. в. в Галичині й на півн.-зах. землях були чл. Орг-ції Укр. Націоналістів (ОУН) і у невеликій мірі чл. КПЗУ. У концентраційному таборі в *Березі Картузькій* у 1934–39 pp. перебувало кількасот чл. ОУН. Між двома світовими війнами бл. 1 000 українців були засуджені на різні реченці ув'язнення, а кільканадцять – на смерть.

Суди за політ. злочини відбувалися в Галичині до 1939 р. перед лавою присяжних, на півн.-зах. землях перед звич. судом, інколи перед наглим судом (напр., В. *Біласа* і Д. *Данилишина* у 1932). За приналежність до ОУН у 1920-их pp. карали на кілька pp. в'язниці, від пол. 1930-их на кільканадцять (15). Вчинки П. в. кваліфікувалися як зрада держави і намагання відірвати частину держ. території від цілости.

П. в. мали у в'язницях свої громади з головою (старостою) в проводі. Вони підтримували зв'язок, вели політ. вишколи й спільні акції, напр., голодівки з домаганнями укр. преси, книжок, писання листів і актів обвинувачення укр. мовою, як також окремих камер для П. в. Громади П. в. діяли нелеґально, але про їх існування знали начальники в'язниць і вели переговори з старостою. Засуджені на довгі реченці відбували кару на поль. етнічних теренах, напр., на Св. Хресті, у Тарнові, Равічі, Вронках, Катовицях, Седльцях. Перев. П. в. сиділи у камерах з кримінальними в'язнями.

П. в. у рум. в'язницях у період між двома світовими війнами були в основному чл. ОУН, але також діячі леґальних форм укр. організованого життя.

На Закарпатті явище П. в. набрало масового характеру під угор. окупацією 1939–44 pp. Кількасот осіб сиділи в концентраційних таборах без суд. вироку у 1939–41 pp. У 1942 р. відбулися три великі закриті процеси перед військ. трибуналом у Мукачеві, на яких суджено за націоналістичну діяльність понад 150 чл. ОУН; вони перебували в тюрмах Угорщини – Шатордльяуйгель і Вац. Також засуджено деяку частину чл. підпільної ком. орг-ції та партизанів.

Допомога П. в. В УССР не могла леґально існувати ніяка організована допомога П. в.; її давали родини й друзі. Такий стан існує й тепер.

В умовах поль. окупації Зах. України у 1918–21 pp. у Львові існував *Горожанський Комітет*, завданням якого була м. ін. допомога укр. полоненим і в'язням. Пізніше допомогу подавав Комітет, неофіц. під керуванням С. *Федака*, а після його смерти (1937) о. Л. *Куницького*. Допомога включала висилку харч. пакунків, ліків, книжок, підготову оборони, винагороду адвокатів тощо. Фонди походили із збірок громадянства в Галичині, у ЗДА і Канаді. У ін. містах Зах. України існували також неофіц. гром. комітети, що організовували допомогу П. в.

Під час нім. окупації допомогу П. в. у Галичині подавали референтури суспільної опіки УЦК.

Орг-ції П. в. По другій світовій війні на еміґрації створено кілька орг-цій допомоги кол. П. в. У червні 1945 р. чл. ОУН С. Бандери організували в Мюнхені Ліґу Укр. П. В., що об'єднувала бл. 1 000 П. в. з нім. концентраційних таборів. Ліґа мала бл. 30 осередків у різних м. Німеччини й Австрії. Перший гол. В. Пасічняк, потім В. *Стахів*, М. *Марунчак*, П. *Олійниченко*, Б. *Кордюк*. У 1945–48 pp. Ліґа видавала ж. «Літопис» (ред. М. Марунчак), а далі «Літопис Політ. В'язня» (ред. О. Логуш). З ініціятиви Ліґи створено у 1947 р. Н.-Д. Ін-т Мартирології (дир. О. Оглоблин) та у 1946 р. Міжнар. Унію П. В. Ліґа продовжує існувати в Мюнхені, а частина її чл., що переїхала до ЗДА, створила у 1949 р. у Нью-Йорку Укр. Союз П. В., що об'єднує бл. 300 чл. (гол. Є. Лозинський). Обов'язки правного репрезентанта всіх укр. П. в. нім. концентраційних таборів перед нім. владою виконує з 1945 р. П. *Мірчук*.

Чл. і прихильники ОУН А. Мельника створили 1945 р. в Мюнхені Т-во Укр. П. В., що згуртувало кількасот чл. Першим гол. був П. Герасименко, другим Л. Ґанкевич, тепер Антін Мельник. Т-во видавало бюлетень для внутр. вжитку.

З 1950 р. кол. П. в. сов. тюрем і концентраційних таборів, більшість яких була прихильниками *Укр. Рев. Дем. Партії* під проводом І. *Багряного*, створили в ЗДА Дем. Об'єднання кол. Репресованих Українців Сов. Режимом (ДОБРУС) з централею в Нью-Йорку, а в Канаді – Союз Українців Жертв Рос. Ком. Терору (СУЖЕРО) з централею в

Торонто (бл. 200 чл.; гол. до 1965 р. С. *Підгайний*). ДОБРУС був утворений також у Німеччині, Англії, Арґентіні, Австралії. У ЗДА створено 12 відділів, тепер діє 5 (бл. 100 чл.). Гол. ДОБРУС були М. *Степаненко*, І. Яловий, К. *Туркало*, В. Гришко, І. Дубинець, М. Чулаєвський, П. Павлович, нині А. Гудовський. Виходить неперіодичний ж. «Добрусівець» (6 чч.). Гол. СУЖЕРО: С. Підгайний, М. Приходько, П. Сосна, П. Волиняк, М. Литвинів, М. Підлісний, І. Костюк, Ю. Булат, тепер А. Канарейський.

Завдання ДОБРУС-у і СУЖЕРО: матеріяльна допомога чл. та роз'яснювальна робота серед укр. громади і зах. світу про сов. режим. Видано укр. і англ. мовами два тт. «Білої книги» про голод на Україні у 1933 р. та про нищення укр. інтеліґенції у 1930-их рр. і 23 книжки та брошури укр. й англ. мовами. У 1954 р. силами ДОБРУС і СУЖЕРО створено Світову Федерацію Українців П. В. і Репресованих Совєтами, з осідком у Нью-Йорку і 8 відділами; перший гол. — С. Підгайний. Заходами Федерації виходить ж. «The New Review» (ред. О. Підгайний та ін.). В ЗДА діє також Асоціяція Укр. П. В. і Репресованих (І. Самійленко, Т. Бульба, Д. Мельник й ін.). *М. Прокоп*

Політичні злочини, вчинки, що з політ. мотивів у боротьбі за нац., політ. та соц. права порушують держ. карний закон. Укр. народ мусів стосувати методи П. з., зокрема у тих державах-займанцях, які обмежували політ. і гром. права людини та не давали можливости боротися ін. засобами.

У княжу добу на Україні були відомі такі П. з., як зрада держави або змова проти влади та публічного порядку. Карне право В. Князівства Лит., під впливом Зах., знає низку П. з., між якими є гол. злочин проти влади кн. — «образа маєстату» та ін. споріднені дії (зрада держави, змова) й військ. злочини (дезертирство, співпраця з ворогом тощо), а також злочини проти суспільного ладу (фальшування держ. паперів, грошей тощо). Сюди зараховувалися і службові злочини, які тоді вже були досить розповсюджені. За П. з. назагал накладалися суворі кари (смерть, покарання на тілі, конфіскація майна, позбавлення волі).

Коз. держава продовжувала традицію лит. законодавства у ділянці П. з., доповнивши роди злочинів та форми покарань під впливом зах. та рос. законодавства. Кодекс «Права, по которым судится малороссийский народ» (1743) подає злочини політ. характеру у 3 розділі. Серед ін. визначає суворі кари за вбивство, нанесення ушкоджень та образу чужоземних послів.

Законодавство про П. з. в країнах, у межах яких перебували укр. землі у 18–20 вв., позначене модерними впливами та політ.-ідеологічними настановами даних режимів. У деяких з них і в певні періоди сам факт активної приналежности й діяльности в укр. нац. русі вважався П. з. та давав привід до суд. і адміністративного переслідування.

Широко розроблена система П. з. виступає в сов. законодавстві та суд. і адміністративній практиці. Під час громадянської війни і в перші роки сов. влади на Україні існував цілий ряд декретів і законів про П. з. і їх переслідування; найчастіше вони виступали як «контррев.» злочини. Проти П. з. застосовувалися суворі міри покарання суд. і позасуд. шляхом. П. з. належали до компетенції рев. і військ.-рев. трибуналів та Всеукр. Надзвичайної Комісії (див. *ВЧК*).

Кримінальний Кодекс УРСР з 1927 р. в окремій частині клясифікує П. з. як «контррев.» та «злочини проти порядку управління». Діючий кодекс з 1960 р. розрізняє особливо небезпечні держ. злочини у ст. 56–65 (зрада батьківщини, шпигунство, терористичні акти, диверсія, антисов. пропаґанда) і ін. держ. злочини в ст. 66–80 (розголошення держ. таємниці, бандитизм, масові заворушення та ін.). За 11 родів злочинів передбачається смертна кара. Деякі роди П. з. не специфікуються виразно і тому дають можливість довільної інтерпретації (напр., зрада батьківщини, антисов. пропаґанда, приналежність до антисов. орг-цій). П. з. у карному законодавстві УРСР є заг.-союзного значення і походження. Схвалений 25. 12. 1958 Верховною Радою СССР закон про кримінальну відповідальність за держ. злочини є частиною Кримінального Кодексу УРСР.

Поняття держ. злочинів в СССР ширше, ніж П. з. у зах. країнах; до них входять деякі екон. злочини. В СССР та УССР лише окремі політ процеси дістають розголос (т. зв. монстрпроцеси). Ін. процеси бувають, як правило, закритими, хоч цим порушується чинне процесуальне право про суд. гласність. Див. також *Політичні в'язні, Концентраційні табори.*

В. Маркусь

Політковський Федір (1756–1809), лікар родом з Чернігівщини. 1778 р. закінчив мед. фак. Моск. Ун-ту, у 1781 — у Лейденському Ун-ті захистив докторську дисертацію (про гноєутворення), у 1781–83 рр. студіював у Парижі, з 1785 — проф. Моск. Ун-ту. Праці П. присвячені взаємозв'язку медицини з ін. галузями природознавства, питанням гігієни та іст. медицини. П. один з перших висунув те-

орію про виникнення більшости хвороб у наслідок зовн. впливів, він запропонував методу огляду хворих та спеціяльний плян збирання анамнези.

Політосвіта, здійснювана з перших рр. ком. режиму в СССР система масової політ.-осв. роботи серед дорослого населення для виховання нар. мас у дусі марксизму-ленінізму, ознайомлення з ідеями і програмою ком. партії й мобілізації їх для виконання конкретних завдань, ставлених ком. партією. В основному П. почасти збігається, почасти розгортається паралельно з *партійною освітою* та політ.-виховною частиною *позашкільної освіти* і використовує всі їх засоби: пресу, усні виступи, радіо, телебачення, кіно, театр, образотворче мистецтво, політ. й мист. літературу. П. здійснюють партійні й держ. органи, проф. спілки, комсомольські та ін. орг-ції. Системою П. охоплені всі типи заг.-осв. шкіл для дорослих, самоосвіта й уся мережа закладів позашкільної освіти. У 1920—30-их рр. керівництво П. належало Гол. Політ.-Осв. Комітетові при Наркомосі України (Головполітосвіта з підпорядкованими їй округовими, пізніше облполітосвітами при округових і обл. відділах нар. освіти), з 1945 р. Респ. Комітетові в справах культ.-осв. закладів, а з 1953 — союзно-респ. мін-ву культури. Значною мірою питанням П. присвячена діяльність *Т-ва «Знання» УРСР*. Кадри організаторів П. підготовлялися в 1930-их рр. у Харківському Ін-ті Політ. Освіти і в технікумах (згодом школах) П. та в партійних школах; тепер їх готують у спеціяльних сер. та вищих школах мін-ва культури УРСР. *І. Б.*

Політрук (політкерівник), спеціяльний політ. працівник у підрозділах Червоної Армії (роті, ескадроні, батерії) див. *Політичний комісар*.

Поліція, частина внутр. держ. адміністрації, яка відповідає за правопорядок і безпеку громадян. За родами своєї діяльности П. поділяється на П. безпеки, транспорту, санітарну, будів., водну, польову, торг. тощо. В ін. сенсі слово П. означає також інституції і персонал, які постійно виконують у державі її поліційну діяльність. П. у такому розумінні можна поділити на обмундировану і таємну; кримінальну і П. порядку; держ., крайову і міську; заг. і політ. Хоч призначення П. бути на сторожі закону і правопорядку та охороняти життя і майно громадян, влада часто зловживає П. для переслідування осіб, не згідних з панівним режимом, а також для утисків і винародовлення нац. меншостей (див. стор. 661).

У Рос. Імперії верховна поліційна влада була зосереджена у мін-ві внутр. справ, у якому діяв окремий департамент П. з дуже широкими повноваженнями. У губ. — представниками поліційної влади були ген.-губернатори і губернатори, у пов. начальники пов. і їх помічники. Поліційними органами в м. були поліцмайстри, яким підпорядковувалися начальники поліційних дільниць («участків») — пристави та поліцаї («городові»). Пов. начальниками сіль. П. були станові пристави, а їм підпорядковувалися волосні («стражники») і сіль. урядники. Обов'язки політ. П. виконувала *жандармерія* і таємна *охрана*.

В Австрії верх. поліційною владою було мін-во внутр. справ. У Галичині й на Буковині (як у всіх коронних краях) начальниками крайової поліційної влади були намісники. У Львові й Чернівцях були дирекції П., яким підлягали дільничі комісаріяти, у менших м. діяли самостійні комісаріяти П., в ін. — поліційними справами відали пов. староства. Виконавчими органами П. у Львові й Перемишлі були вояки Військ. Поліційного Вартового Корпусу, в усіх ін. м. та в усіх с. — жандармерія. Обидві формації були організовані на військ. лад з окремим старшинським складом і підпорядковувалися щодо виконування поліційної служби відповідним адміністративним установам, а в усіх ін. справах — своїм військ. зверхникам (див. також стор. 661). Поряд жандармерії діяла подекуди, як її допоміжний орган, міська П. На укр. землях на службі в П. українців було дуже мало.

Подібно була організована поліційна служба на Закарпатті, яке входило до складу Угорщини.

1917—20 рр. Після революції 1917 р. в Рос. Імперії скасовано П. і жандармерію, а на їх місце введено міліцію. На Україні спершу поліційну службу виконувала міська і пов. міліція, за Гетьмана — *Держ. варта*, за Директорії — знову міліція. Крім того, 1917 р. на Україні постали добровільні міліційно-військ. формації *Вільне Козацтво* для «оборони вольностей укр. народу» та для захисту сіл від банд збольшевизованих дезертирів; 1919 р. засновано Кіш для охорони респ. ладу, а відтак і жандармерію. В ЗУНР поліційну службу було організовано за австр. зразком. Гол. виконавчо-поліційним органом була Держ. Жандармерія, створена також за австр. зразком (докладніше див. *Жандармерія* і *Міліція*).

В УССР функції П. з царських часів перебрала міліція, орган для вдержання публічного порядку, нині складова частина апарату Мін-ва Внутр. Справ УССР. Натомість справи держ. безпеки та політ. репресій (тобто обов'язки охрани й жандармерії з царських

часів) перебрала *ВЧК*, перетворена 1922 р. на *ДПУ* (по-рос. ҐПУ; з 1923 р. ОДПУ – ОҐПУ), 1934 – Нар. Комісаріят Внутр. Справ (НКВС, по-рос. НКВД), з 1941 р. – Нар. Комісаріят Держ. безпеки (НКДБ), з 1946 – *Мін-во Держ. Безпеки в УССР*, з 1954 р. – Комітет Держ. Безпеки (КДБ) при Раді Мін. УССР. Особливістю сов. орг-ції П. є втримування «внутр. військ. МДБ» і «внутр. військ. КДБ». Це військ. формації, що є своєрідною резервою на випадок внутр. заворушень. Поліційні функції виконує також гром. чинник – т. зв. нар. дружини, що співпрацюють з міліцією. До боротьби з злочинністю притягаються різні гром. орг-ції, зокрема *комсомол*.

На Зах. Укр. Землях у 1920–30-их рр. існували поліційні формації тих держав, до яких вони належали. У Польщі найвища поліційна влада була зосереджена в Мін-ві Внутр. Справ, при якому була встановлена Гол. Команда Держ. П. Виконавчо-поліційним органом була Держ. П., яка була організована на зразок нім. і австр. жандармерії і також на військ. лад. Гол. Команді підлягали воєводські та пов. команди П. Найнижчою орг. клітиною П. була станиця (Posterunek). Поль. П. поборювала всі вияви укр., навіть леґального життя, яке було повністю залежне від її сваволі, зокрема на с. (див. ЕУ 1, стор. 565).

На Закарпатті під чехо-словацькою владою П. і жандармерія були організовані на австр. зразок. На укр. землях під Румунією діяла сіль. жандармерія, яка, крім служби безпеки, мала ще функції кримінальної П. (див. стор. 662). Політ. П. називалася сіґуранца.

За нім. окупації під час другої світової війни нім. поліційний апарат був надзвичайно сильно розбудований. Його очолював у Ген. Губернії і в Райхскомісаріяті України вищий провідник СС і П., якому підлягала П. охорони (Шуцполіцай) у м. та жандармерія на селах. Окремо діяла: таємна держ. П. (Ґестапо) з службою безпеки; жадна важливіша справа не вирішувалася без її згоди, вона вирішувала справи життя і смерти ненім. населення.

Не мавши фіз. змоги обсадити всі окуповані країни своїми поліційними силами, нім. адміністрація створювала у цих країнах допоміжну П., зформовану з місц. населення. На Укр. Землях створено т. зв. Укр. Допоміжну П. (офіц. назви: в Ґен. Губернії – Укр. П. Ген. Губернії, у Райхскомісаріяті «шуцманншафтен»). Укр. П. були обсаджені всі низові клітини – команди м. і комісаріяти у більших м. та окружні команди і станиці в ін. м. і с., як також Поліційна школа у Львові. Укр. П. виконувала службу під доглядом та керівництвом нім. П. і була погано озброєна.

І. Козак

Поліщук Валер'ян (1897–1942, псевд. Сонцвіт Василь, Микита Волокита та ін.), письм., літ. критик і теоретик, родом з Дубенщини на Волині; друкувався з 1918 р. З 1923 р. належав до літ. орг-ції «*Гарт*», 1925 р. організував у Харкові літ. орг-цію «*Аванґард*», яка пропаґувала ліву програму т. зв. конструктивного динамізму (або також спіралізму) та в практиці й теорії опиралася на аванґардну літературу Росії (І. Сельвінський і К. Зелінський), Зах. Европи (Е. Вергарн) й Америки (найбільше В. Вітмен). За закордонними зразками П. жадав оспівувати модерну цивілізацію й світ техн. революції. Виступав у жанрі поезії, прози, дитячої літератури і т. д. Почавши з іст. тематики («Сказання давнєє про те, як Ольга Коростень спалила», 1919), П. незабаром переключився на злободенну тематику, оспівував больш. й світову ком. революцію («Ленін», 1922; «Дума про Бармашиху», 1922; «Жмуток червоного», 1924; «Европа на вулкані» 1925) і відбивав у творчості вимоги партії («Металевий тембр», 1927; «Електричні заграви», 1929). Ця офіційщина скоро вбила в ньому поета. Значно кращий був з П. полеміст і літ. критик. У теоретичних працях він пропаґував т. зв. теорію хвиляд (різновид укр. верлібру, який і сам застосовував у своїй творчості). На свій час П. був добрим знавцем новітніх прямувань світової пролет. літератури, що зафіксоване в його багатьох ст. У сер. 1930-их рр. П. був заарештований і загинув на засланні; у другій пол. 1950-их рр. посмертно реабілітований. Останнє збірне вид. «Вибране» (1960).

В. Поліщук

М. К.

Поліщук Василь (* 1918), письм., нар. у Сибіру, звідки повернувся з батьками на Україну; працював як журналіст в обл. газ. («Червоне Запоріжжя», «Радянське Закарпаття»). З кін. 1950-их рр. автор кількох кн. прози: «Дзвенять струмочки» (1958), «Зустрінемось на Менчулі» (1959), «15 кадрів для містера Ікс» (1961), «Скарби Чорного мочару» (1963), «Ентузіясти» (1964), «Казки карпатського лісу» (1968).

Поліщук Клим (1891–?), письм. родом з Житомирщини на Волині; з 1920 р. перебував у Галичині, де й була видана більшість його творів. Літ. творчість роз-

почав з нарисів і оп. (зб. «Далекі зорі», 1914), згодом перейшов до поезії («Співи в полях», 1917; «Поезії», 1919; «Звуко-колірність», 1921), працюючи далі в жанрі прози («Серед могил і руїн», 1918; «Тіні минулого», волинські леґенди; «На порозі», 1919; «Розп'ята душа», «Воєнко», «Веселе в сумному», 1921; «Червоне марево», 1922; «Манівцями», 1922; «Світ червоний», «Ангельський лист», 1923; романи: «Гуляйпільський батько», 1925; «Отаман Зелений», 1925). З драматичних творів П. відома старокиїв. леґенда в 4 явах «Гад Звіринецький» (1925). Як поет П. належав до символістів («Музагет»); був співр. ж. «Мистецтво», «ЛНВ» і т. д. Цікаві спогади П. про літ. Київ 1919 р. вийшли в брошурі «З виру революції», 1923. Повернувся 1925 до Києва, 1935 ув'язнений у концтаборі, загинув на Соловках.

К. Поліщук

Поліщук Петро (*1913), гром. (зокрема в ділянці виховання молоді) діяч, психоаналітик юнґівської школи родом з Тернопільщини. 1933–34 рр. ред. дитячого місячника «Юні Друзі» у Львові, 1939–40 – виховник юнацтва в УЦК в Кракові; в'язень нім. концентраційних таборів. На еміґрації у Німеччині, Італії (діловий секретар *Укр. Комітету допомоги біженцям у Римі*), Франції (серед ін. ген. секретар *ОУРФ*) та (з 1956) у Швайцарії (з 1967 р. доц. і вишкільний аналітик Інту Юнґа).

Поліщуки, територіяльна назва укр. і білор. населення, що живе на *Поліссі.*

Полк, за княжої доби П. називали окремий військ. загін під час бою, яким командував кн. або його намісник. Термін П. вживався також для визначення походів (напр., «Слово о полку Ігореві»). У 14–15 вв. П. називалися загони, виставлені мешканцями міст та земель на Україні для оборони перед тат. наскоками. У 16 в. появилися П. *реєстрових козаків;* ці П. іменувалися за назвою міст чи м-к, де перебувала військ. старшина. Напередодні Хмельниччини було 6 П.: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський, Чигиринський; у 1625–38 рр. існував ще Миргородський П.

У Коз.-Гетьманській державі П. становив адміністративно-територіяльну і військ. одиницю; це саме, хоч з деякими обмеженнями було на Слобідській Україні (див. *Полковий устрій*). На Гетьманщині існували також вільнонаймані охотницькі (компанійські-кінні, сердюцькі-піхотні) П. У 1760–70-их рр. рос. влада на Україні створила *пікінерські П.,* до складу яких перев. входили козаки Полтавського і Миргородського П. Після ліквідації коз. устрою України, на поч. 1780-их рр. рос. уряд створив 1784 р. 10 шестиескадронних карабінерських П., що як «малороссийская конница» ввійшли до складу рос. армії, але на поч. зберігали рештки своєї територіяльної орг-ції й мали укр. старшину.

У сучасному війську П. складається з кількох бойових батальйонів (куренів), штабу та різних допоміжних одиниць. Залежно від роду військ і зброї, П. поділяються на піхотні (механізовані), гарматні, панцерні, ракетні, інженерні, повітряно-десантні, гірські, морсько-десантні, літунські та ін. Під час визвольної війни 1917–21 рр. в укр. війську найчисленніші були П. 3 родів зброї – піхотні (стрілецькі), гарматні та кінні.

Р. М.

Полк ім. Хмельницького, офіц. назва: Перший Укр. Козачий ім. гетьмана Б. Хмельницького полк, популярно називаний «богданівцями». Створений 1. 5. 1917 з ініціятиви вояків етапної станиці у Києві. Не зважаючи на домагання різних рос. орг-цій розформувати цю частину, командувач півд.-зах. фронту ген. Брусілов, під тиском укр. нац. стихії у війську, – полк леґалізував. Це найстаріша укр. військ. одиниця, що брала участь у визвольній війні до кін. 1920 р. в складі Запор. формації. Командирами полку були: сотн. Д. Путник-Гребенюк, підполк. Ю. *Капкан,* підполк. Ю. Ластовченко, полк. О. *Шаповал,* підполк. М. Луб'яницький, полк. С. Лазуренко і полк. І. Кириченко.

Полковий устрій, місц., територіяльно-адміністративний, військ. і суд. устрій Коз.-Гетьманської держави 17–18 вв. Почавши від Хмельниччини, полкова влада охоплювала не лише козацтво, але й усю людність на території полків (П.). Число П. за Б. Хмельницького було від 16 до 20, а їхні межі мінялися. 1650 р. на Правобережжі існували такі П.: Київський (частина – на Лівобережжі), Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Паволоцький, Уманський, Брацлавський, Кальницький (після 1653 р. Вінницький, у 1660-их рр. об'єднаний з Брацлавським), Чигиринський; на Лівобережжі: Переяславський, Кропивнянський (1658 р. увійшов до складу Лубенського і Переяславського П.), Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніженський, Чернігівський. Короткий час на Правобережжі існував Могилівський (Подільський) П.; на землях, які деякий час були під владою Війська Запор., – Турово-Пинський і Білоруський

(або Чауський) П. На межі 1670–80-их рр. коз. полки на Правобережжі перестали існувати. Але вже у 1684–85 рр., у зв'язку з новим залюдненням Правобережної Наддніпрянщини, під проводом С. *Палія* тут виникли територіяльні коз. полки: Корсунський, Богуславський, Білоцерківський (з резиденцією у Хвастові) й Брацлавський, до яких згодом (після 1704) додалися ще полки: Чигиринський, Уманський і Могилівський; гол. резиденцією Правобережної козаччини стала Біла Церква. Ці 7 полків існували до 1712 р., коли, в наслідок угоди між Росією і Польщею, частину козаків цих П. переселено на Лівобережжя. На Лівобережжі (Гетьманщина) зформовано в кін. 1650-их – на поч. 1660-их рр. ще 3 П.: Лубенський, Гадяцький, Стародубський, отже на Гетьманщині (разом з Київським П., осередком якого став Козелець) було 10 П. П. ділилися на *сотні* (7–20) з сотниками на чолі. Такий адміністративно-територіяльний поділ Гетьманщини залишився аж до скасування автономії України у 1780-их рр. і поширення на Лівобережну Україну заг.-рос. адміністративної (поділ на намісництва) і суд. системи; коз. П. перетворено на 10 легкокінних (з 1784 – карабінерські) П. т. зв. «малороссийской конницы».

Коз. полковник (мал. Ріґельмана)

На чолі П. у коз. війську стояв полк., який після 1649 р. мав також адміністративну й суд. владу над усією людністю на території полку. Полк. був чл. Старшинської Ради Гетьманщини. До 1648 р. полк. здебільша призначалися поль. урядом. У Коз.-Гетьманській державі до І. Самойловича й І. Мазепи полк. обирали на полковій раді в присутності представників гетьмана, що мали великий вплив на вибір кандидата, якого затверджував гетьман. Але вже Б. Хмельницький нерідко призначав полковників своєю владою. За часів Самойловича і особливо Мазепи полк. фактично призначав гетьман, за згодою Старшинської Ради, повідомляючи про це царський уряд. Давня система обрання на полковій раді зберігалася довше на півдні Гетьманщини (Полтавський полк). Після 1709 р. Петро І завів систему призначення і звільнення полк. царськими указами; полк. нерідко бували чужинці (росіяни, молдавани, серби тощо). За гетьмана Апостола укр. уряд мав право лише рекомендувати кандидатів на полковників, яких призначав цар «по представлению гетманскому и народному».

Полк. допомагала полкова старшина: обозний, суддя, писар, осавули (1 або 2), хорунжі (1 або 2). Дорадчим органом при полк. була рада полкової старшини, що разом з полк. вирішувала важливіші справи П. Полкова канцелярія, яка у 17 в. була лише техн. (писарським) апаратом, що провадив діловодство полкової адміністрації, у 18 в. стала свого роду колеґіяльним органом управління П. у складі полк. і полкової старшини.

В осередку П. діяв полковий суд, який розглядав кримінальні та частково цивільні справи. Звич. головував у ньому полковий суддя, у важливих кримінальних справах – сам полк. (докладніше див. ЕУ 1, стор. 666–67).

На Слобідській Україні, яка входила до складу Моск. царства, було організовано у 1651 р. 5 коз. П.: Сумський, Охтирський, Ізюмський, Харківський і Острогозький (Рибінський) з обмеженою автономією, які підлягали Білгородському воєводі, а через нього «Разрядному приказу». 1765 р. слобідські полки було скасовано. *Р. М.*

Полковник, 6 або 7 старшинський ступінь; П. командує полком, бриґадою або перебуває на вищій штабній посаді. Див. *Ранґи військові*.

Половець Семен, полк. білоцерківський (1653–58, з перервами), посол до Москви (1655), прихильник І. Виговського. Ген. обозний у гетьмана П. Тетері (1664) й ген. суддя у П. Дорошенка (1670–71); 1669 р. за ухвалою Корсунської Ради відряджений до Туреччини. Його дочка Анна П. (†1702), вдова по Самійлові Фридрикевичеві, полк. білоцерківському (1664), була (з 1668–69) дружиною гетьмана І. Мазепи.

Половецька земля, літописна назва Степу і півд. частини Лісостепу між гирлом Дунаю і Волгою, де у 11–13 вв. були кочовища *половців*.

Половко Іван (1887–1967), метеоролог і кліматолог родом з Ічні (Чернігівщина). Впродовж багатьох років працював у Київ. Ун-ті (з 1937 – проф.), а також у системі Гідрометеорологічної служби УРСР та в установах АН УРСР (1919–57), брав участь в орг-ції метеослужби в УССР. Праці (понад 50) присвячені кліматології України, атмосферичній електриці, актинометрії, тепловому режиму ґрунту та повітря, радіоактивності гірських порід тощо.

Половці (кипчаки у сх., куни, кумани або комани у зах. іст. джерелах), тюркські кочові племена, расово споріднені з *печенігами*, які на зламі 10 і 11 вв. заселювали півд. частину Сер. Азії по верхів'я Іртиша на сх. Витискаючи

торків, П. у сер. 11 в. перекочували, займаючи чорноморські степи, аж по дол. Дунай на півд. зах. Цю територію у сх. джерелах називали Дешт-і-Кипчак (Кипчацький степ), у руських лише її

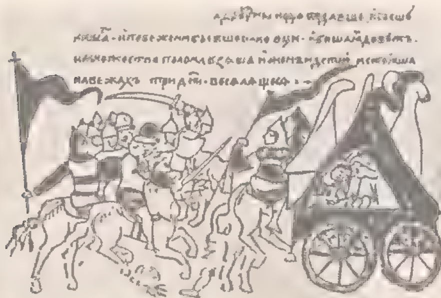

Військо Ігоря Святославича захоплює половецькі вежі (з Радзивилівського літопису)

зах. частину — половецькою землею. Зах. племена П. були у постійних зв'язках з Руссю, Візантією, Угорщиною і Болгарією.

Літопис відзначає, що перша зустріч Русі з П. у 1055 р. закінчилася перемир'ям, а вже у 1061 р. П. напали на *Переяславське князівство* та розгромили його. 1068 р. над р. *Альтою* П. розбили війська трьох Ярославичів: Із'яслава, Святослава і Всеволода. Відтоді аж до першого їх розгрому тат. військами у 1222–23 рр. П. нападали на Україну, нищили землі та полонили бранців, яких тримали у себе або продавали до півд. країн. Найбільше були загрожені наскоками П. Переяславське, Новгород-Сіверське та Чернігівське князівства. Найтяжчих ударів від нападів П. Україна зазнала в кін. 11 в.; ними керував хан *Боняк*, що його тогочасна укр. нар. творчість наділила прикметами чародія. Розсварені укр. князі не могли протистояти П. спільно; деякі з них, напр., *Олег Святославич* чернігівський, користалися навіть допомогою П. у боротьбі проти своїх противників. Тільки *Володимир Мономах*, спершу переяславський кн., а потім В. київ., почав організовувати заг.-укр. протиполовецьку коаліцію. У наслідок постанов Долобського княжого з'їзду відбуто (1103, 1109 і 1111) кілька спільних походів у половецькі степи, розбито П. і відсунено їх над Волгу і Передкавказзя. По смерті *Мстислава Мономаховича* (1132), який з успіхом продовжував політику батька, половецька загроза знову відродилася, хоч і не в такій небезпечній формі. Кочовища П. знову наблизилися до границь укр. князівств, а їхні наскоки під проводом хана *Кончака* у 1180-их рр. дійшли свого вершка. Відповіддю на них був спільний воєнний виступ укр. кн. (1184–94 рр.); хоч під час наступу самочинний виступ кн. *Ігоря Святославича* 1185 р., оспіваний у «Слові о полку Ігореві», пошкодив спільній справі, але заг. результат половецької кампанії вийшов на користь укр. кн. Остаточного удару П. завдав кн. *Роман Мстиславич* походами 1202 і 1204 рр. Завдяки цим перемогам укр. колонізація посунулася приблизно на 100 км на південь.

Упродовж півтора ст. нападів на Україну П. не об'єдналися в одну державу і навіть не створили одного союзу племен. Основною клітиною їхньої спільноти була родина, до якої належали кровно пов'язані члени; споріднені родини єдналися в роди, що жили у переносних оселях, знаних руським літописам п. н. «половецьких веж». Вищою суспільною одиницею були племена з ханами на чолі. Племена мали свої назви, згадувані часто в укр. літописах як токсобичі, бурчевичі, єлтуновичі, єтебичі й ін. Далі поділ П. можна провести тільки за місцем їхнього перебування. Так, між гирлами Дніпра й Дністра кочували лукоморські П., над Озівським м. — приморські, на півн. від них обабіч коліна Дніпра — придніпровські, а над Доном — донські П.

Гол. зайняттям П. було кочове скотарство (коні, вівці, кози, верблюди і рогата худоба). Зимою П. перекочовували на півд., влітку — на півн. Незначна частина П. займалася також хліборобством та торгівлею і вела напівосілий спосіб життя. Гол. предметом вивозу з Половецького степу були продукти тваринництва, зокрема коні; П. посередничали також у транзитній торгівлі, що йшла з Візантії через портові м.: Сурож, Озів та Саксин, які були у володінні П. Через землі П. проходили також суходільні шляхи: *Залозний*, *Соляний* та Грецький, що сполучали евр. землі з Близьким Сх. Виникли навіть (у сточищі Дінця) половецькі м.: Шарукань, Сугров і Балін, в яких, однак, крім П., жили також домішки ін. народів. Ремесло П. було слабо розвинене і достосоване до щоденних потреб життя. На окрему увагу заслуговують кам'яні скульптури, що у формі т. зв. «кам'яних *баб*», розсіяних по всій Півд. Україні, були у тісному зв'язку з рел. культом П. — шаманізмом. Як усі ін. тюркські племена, П. відзначалися рел. терпимістю, і тому серед них швидко поширилися мохаммеданська та христ. релігії. Під впливом сусідства з княжою Руссю між половецькими ханами і знатнішими родинами почали поширюватися типово укр. імена, як Ярослав Томзакович, Гліб Тирієвич, Юрій Кончакович, Данило Коб'якович й ін. Між укр. княжими родами та половецькими ханами бували часто подружні зв'язки, що впливало на злагіднення політ. непорозумінь, а інколи відбувалися спільні воєнні походи (напр., у 1221 р. проти чорноморського торг. осередку — м. Судака, що його захопили турки-сельджуки, підриваючи

торгівлю, що її вели половецькі та руські купці).

Тат. відділи, які на чолі з воєводами Субутаєм та Джебе в погоні за хорезмським шахом Мохаммедом II перейшли Кавказ, розбили на Передкавказзі П. У бою впали їхні хани Данило Коб'якович та Юрій Кончакович, ін. ж з *Котяном* (тестем Мстислава Удатного) на чолі одержали від укр. кн. допомогу, але спільні укр.-половецькі війська були розбиті татарами над р. *Калкою* 1223 р. Під час другого походу татар на Сх. Европу 1239 р. татари вдруге розбили П., більша частина яких здалася татарам, менша ж з ханом Котяном на чолі перейшла в Угорщину, частинно до Болгарії, де змішалася з місц. населенням. Володарями півд. степів України стали *татари*. Хоч П. були розгромлені, їх культ. надбання були використані татарами. Панівна верства татар (бувши у меншості) перебрала від П. мову, багато прикмет і звичаїв і, врешті, в наслідок подружніх зв'язків цілком асимілювалася. П. ж, з свого боку, у другій пол. 13 і першій 14 вв. прийняли, разом з татарами, іслям.

Література: Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. К. 1884; Marquart J. Über das Volkstum der Komanen. Ґеттінґен 1914; Расовский Д. Половцы. Seminarium Kondakovianum. тт. 7, 8, 9, 10, 11. Прага 1935—40; Кудряшов К. Половецкая степь. М. 1948; Плетнева С. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. Материалы и исследования по археологии СССР, ч. 62. М.—Л. 1958; Федоров-Давыдов Г. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М. 1966; Каргалов В. Внешне-политические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь і Кочевники.М. 1967.

М. Ждан

Половці, старий коз. рід на Правобережжі. Роман П. був двічі коз. послом до поль. короля Володислава (1638). П. згодом були і на Лівобережжі: Дмитро П., значковий товариш Стародубського полку. З цього роду походив, мабуть, і Семен П. (див.).

Пологи (VI—17), м., р. ц. Запор. обл., положене над р. Конкою, зал. вузол; 19 000 меш. (1965), засноване наприкін. 19 в. Підприємства по обслуговуванню зал. транспорту; цегельно-черепичний, масло-сироварний, металоштампувальний зав.; проф.-техн. училище. За 7 км на півн. сх. від м. П. розташоване родовище білих каолінів і вогнетривких глин.

Положій Юрій (* 1914), вчений у галузі матем. фізики родом з Забайкалля, з 1949 р. доц., пізніше проф. Київ. Ун-ту, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). П. запропонував одну з перспективних метод сучасної обчислювальної математики — сумарних зображень і *p*-трансформацій чисельного розв'язування крайових задач матем. фізики. Заклав основи теорії *p*-аналітичних, (*p*, *q*)-аналітичних функцій комплексного змінного та їх застосувань. Автор понад 100 друкованих праць.

Полоз (Полозов) Михайло (бл. 1890—1938?), укр. політ. діяч, чл. УПСР і її ЦК, чл. Центр. Ради, Укр. Військ. Ген. Комітету 1917 р. (його представник при військ. мін-ві Тимчасового уряду у Петрограді), чл. укр. мирової делеґації у Берестi (1918). Щоб попередити окупацію України рос. червоним військом, разом з ін. керівниками лівого крила УПСР (боротьбістів) влаштував спробу перевороту в Центр. Раді з метою створення незалежної (і не окупованої) сов. України. За це був заарештований урядом Центр. Ради, але незабаром звільнений. Чл. уряду УССР у 1919 р. від боротьбістів (гол. Вищої Ради Нар. Госп-ва). Після створення УКП (боротьбістів) у серпні 1919 — один з керівників цієї партії. На останньому з'їзді боротьбістів (березень 1920) виступав разом з П. *Любченком* проти самоліквідації цієї партії. Після влиття УКП (боротьбістів) до КП(б)У П. був двічі обраний чл. ЦК КП(б)У (1927 і 1930). На бажання Леніна П. був представником уряду УССР при уряді РСФСР; пізніше нарком фінансів УССР. Ув'язнений у кін. 1933 р. за нібито діяльність у фіктивній «націоналістичній орг-ції». З 1934 р. перебував на Соловках і там у зв'язку з процесом М. Бухаріна, Г. Гринька та ін. десь у 1938 р. розстріляний. *І. Майстренко*

Полози, неотруйні змії родини вужевих; належать до різних родів. На Україні поширені: П. жовтобрюхий, або жовтобрюх (Coluber jugularis L.), довж. до 1,5 м, повзе дуже швидко, раніше численний, тепер рідкий, поширений у степ. зоні; П. лазячий леопардовий (Elaphe situla L.), довж. до 70 см, поширений у Криму; П. лазячий ліс. (E. longissima Laur.) до 1,1 м, рідкий, зустрічається у зах. частині Лісостепу і в Карпатах; П. лазячий чотирисмугий (E. quatuorlineata Lacep.) і візерунковий (E. dione Pall.) — обидва у сх. частині Степу і рідкі. Живляться П. перев. дрібними хребетними і птахами, рідше комахами.

Полонини, смуга високогірських лук в укр. *Карпатах*. П. положені вище гор. межі лісів (у букових вище 1 100 — 1 200, у смерекових — 1 400—1 500 м). Звич. дол. ґраниця П. обмежена людиною для поширення площі пасовищ. На П. буйно розвинене сезонове пастуше життя. Докладніше див. стор. 969 і 972.

Полонинський Бескид, найвища і найсуцільніша частина укр. *Карпат*. Ближче див. стор. 967.

Полонне (III—8), м. на півд.-сх. Волині, р. ц. Хмельницької обл., положене при впадінні р. Хоморця в р. Хомору; 21 400 меш. (1965). Зав.: порцеляновий, мист.

кераміки, щебінковий, будів. матеріялів, цегельні, харч. пром-сть. П. відоме з 1171 р. Збереглися залишки земляних фортечних валів 17 в., дерев'яна дзвіниця з 18 в.

Дерев'яна дзвіниця в Полонному (18 в.)

Полонська-Василенко Наталія (*1884), дочка Д. *Меншова*, дружина М. *Василенка*, пізніше О. *Моргуна*, історик і археолог, родом з Харкова. Вчилася в Києві, де закінчила Вищі Жін. Курси й у 1913 р. ун-т. З 1912 р. асистент історії на Вищих Жін. Курсах. У 1916–20 рр. — приват-доц. Ун-ту св. Володимира. Викладала також в ін. високих школах Києва: Вищих Жін. Курсах А. Жекулиної, Геогр. й Археологічному ін-тах. 1927–30 рр. — проф. Художнього Ін-ту; з 1940 р. проф. Київ. Ун-ту. 1944 р. — проф. УВУ у Празі, а з 1945 – у Мюнхені (довголітній декан філос. фак.). З 1947 — проф. Правос. Богословської Академії в Мюнхені. Наук. співр. УАН (1924–43), наук. співр. Центр. Архіву Давніх Актів (1925–27, а 1942–43 — його дир.); чл. наук. т-в: Іст. ім. Нестора Літописця у Києві (з 1912), Таврійської Вченої Архівної Комісії (з 1916), Церк.-Археографічної Комісії у Львові (з 1944) та Мюнхені (з 1946), Укр. Іст.-Філол. Т-ва у Празі (з 1944), НТШ (з 1947), УВАН (з 1948) та ін. Бл. 200 наук. праць з археології, історії України, іст. Укр. Церкви; спогади про гром. і наук. діячів. Гол. праці: «Культурно-Исторический Атлас», I–III (1913–14), «Палій та Мазепа» (1949), «Теорія III Риму в Росії протягом XVIII і XIX ст.» (1952), „The Settlement of the Southern Ukraine (1750—1775)", „The Annales" УВАН, IV–V (1955), «Укр. Академія Наук», тт. I–II (1955, 1957), «Заселення Південної України в XVIII ст.», т. I–II, УВУ (1960), «Укр. наука в Україні за сов. доби та доля істориків», ЗНТШ, т. 173 (1962), «Дві концепції іст. України та Росії», УВУ (1964; також англ. мовою 1967), „Ukraine-Ruś and Western Europe in 10th—13th Centuries" (1964), «Іст. підвалини УАПЦ» (1964), численні студії з іст. Запоріжжя та Півд. України 18 в., перевидані у зб. «Запоріжжя та його спадщина», т. I, II (1965–67), «Видатні жінки України» (1969). Бібліографію наук. праць П.-В. подано у «Наук. Записках» УВУ (1963, ч. 7).

Н. Полонська-Василенко

Полонський Йоанікій (1742–1819), правос. церк. діяч родом з Волині, перший єп. подільської епархії; 1797 р. заснував Духовну Семінарію у Шаргороді, 1806 р. перенесену до Кам'янця.

Полонський Михайло (1898–1966), композитор родом з Києва. Закінчив Київ. Консерваторію у Г. *Беклемішева*. Завідувач муз. частини багатьох театрів (1929–44), з 1944 р. у Києві. Кантата «Клятва» (1949), «Укр. сюїта» для симфонічної оркестри, хори, пісні, музика до кінофільмів і театральних вистав.

Полонський Федір (* 1887), геолог і природознавець родом з Полтавщини. У 1920-их рр. працював у Геол. кабінеті УВАН і Укр. Н.-Д. Геол. Ін-ті. Автор «Словника природничої термінології», виданого УВАН 1928 р. 1937 р. засланий, дальша доля невідома.

Полотнюк Гнат (Ігнатій; 1856–1903), гром. діяч, організатор дяків, керівник катедрального хору і дяківської школи та видавець і ред. газ. «Дяковскій гласъ» (1895–1903) у Станиславові; автор зб. нар. церк. пісень «Напѣвникъ церковный».

Полоцьке князівство, князівство, постале у 10 в. на землях, заселених білор. племенами полочан та кривичів у сточищі гол. Зах. Двини, Березини і Німану. Річкові шляхи Двини й Німану сполучали П. к. з балтицькими торг. осередками, що спричинилося до його торг. та політ. значення. У кін. 10 в. П. к. підкорив кн. Володимир В., вбивши полоцького кн. Рогволода й одружившися з його дочкою Рогнідою. Згодом було охрищене населення П. к., а в його столиці встановлено єпископство. Перед смертю Володимир В. віддав П. к. синові Ізяславові (від Рогніди). За сина Ізяслава, Брячислава (1001—44) П. к. розпочало боротьбу за незалежність і 1023 р. унезалежнилося від Києва. Але боротьба тривала й далі й викликала збройні конфлікти між П. к. і Києвом. 1065 р. полоцький кн. Всеслав, син Брячислава (1044–1101), розпочав війну з київ. кн. Ізяславом, але його було розбито й ув'язнено в Києві, а П. к. стало на недовгий час власністю київ. кн. Коли у Києві виникло повстання проти Ізяслава (1068), кияни посадили на престолі Всеслава, який однак, під загрозою поль. військ союзників Ізяслава, покинув Київ і повернувся до Полоцька. Відтоді П. к. жило своїм окремим життям. Після смерти Всеслава (1101) почалися усобиці між його синами, які поділили П. к. на уділи (Менське, Вітебське та ін. князівства). Останню спробу приєднати П. к. до Києва зробив (1130) кн. Мстислав Мономахович; але воно незабаром знову

відпало від Києва. У другій пол. 12 в. П. к. підпало під впливи смоленських кн., а далі зазнавало атак з боку нім. лицарів і Литви, під політ. вплив якої перейшло у сер. 13 в. 1307 р. П. к. було приєднане до В. Князівства Лит. при збереженні певної автономії (до кін. 14 в.). *М. Ждан*

Полоцький Симеон (світське ім'я і прізвище Самуїл Петровський-Ситніянович, 1629–80), білор. і рос. церк. діяч, педагог і письм. родом з Полоцьку. Вчився у Києво-Могилянській Академії, з 1656 р. вчителював у Полоцькій братській школі, з 1664 р. в Москві, де був також учителем царських дітей. У богословській і літ. діяльності П. був видатним представником укр. й білор. культури і «київ. науки» у Москві, основоположником рос. силабічної поезії і драматургії; йому належить проєкт створення за зразком Києво-Могилянської Академії Слов'яно-Гр.-Латинської Академії у Москві. Твори П.: богословсько-полемічний трактат «Жезлъ Правленія» (1667), зб. проповідей «Объдъ Душевный» (1681) та «Вечеря Душевная» (1683), зб. дидактичних («Вертоградъ Многоцвѣтный») і панегіричних («Рифмологіонъ») віршів та переспівів («Псалтырь Рифмотворная», 1680), як також в рос. літературі шкільні драми.

С. Полоцький

Полтава (IV–15), обл. м. положене на Придніпровській низовині на правому високому березі р. Ворскла, зал. вузол, аеропорт; 220 000 меш. (1970).

Історія до 1914 р. На території П. виявлені сліди заселення від ранньої доби полів поховань до княжих часів. П. вперше згадується в Іпатському літописі у 1174 р. п. н. Лтава. Далі якийсь час відомостей про неї немає, але у 1240 р. П. підпала під владу татар, у другій пол. 14 в. — В. Князівства Лит., з 1569 р. належала до Польщі. П. вперше згадується 1430 р. у грамоті В. кн. Витовта. У 1648–1775 рр. П. була центром Полтавського полку Коз.-гетьманської держави; у 17 в. дістала маґдебурзьке право. П.. зазнала значних знищень у 1658 р. під час повстання полтавського полк. М. *Пушкаря* проти гетьмана І. Виговського та у 1690-их рр. від нападів крим. татар. Під час швед. і укр.-рос. війни 1708–1709 р. П. витримала облогу швед. і укр. війська з гетьманом І. Мазепою, а 27. 6. (7. 7.) 1709 б. м. відбулася *Полтавська битва*. 1775 р. П. увійшла як пов. центр до складу Новорос. губ. (1775–84), потім Катеринославського намісництва і Малорос. губ. (1797–1802), а 1802 р. стала центром Полтавської губ. У 17–18 вв. П. була одним з важливих торг. осередків Гетьманщини й фортецею. У кін. 18 в. П. займала невеликий простір на плаcкому плято, яке стрімко спадало до долини Ворскла і було розчленоване кількома балками. У півд.-сх. частині м. знаходилася фортеця (з земляними валами й ровами), а в її межах адміністративні будинки, собор й ін. церкви (див. малюнок). За межами фортифікацій був положений Хрестовоздвиженський манастир, заснований 1650 р. полк. М. Пушкарем. У 1798–99 рр. П. нараховувала 7 200 меш.

Полтава в 18 в. (мал. Ангельштейна). Ліворуч Хрестовоздвиженський манастир з собором і дзвіницею

У 19 в. П., як губ. центр і осідок ген.-губернатора «Малоросії», була цілковито реконструйована за т. зв. ген. пляном, затвердженим у Петербурзі 10. 2. 1803. Давні фортифікації були знищені, а центром м. стала нова Кругла площа діяметром 345 м, від якої розходилися у вісьмох напрямках радіяльні вулиці, які сполучали окремі частини м. У центрі Круглої площі був споруджений монумент Слави на честь перемоги Росії над шведами й укр. військами, вірними тегьманові Мазепі. Гол. вулицею П. стала Олександрівська (нині Радянська), яка сполучала давню фортифіковану частину м. з Круглою площею (її перетворено у 1840-их рр. на міський сад).

Значення П. зросло у зв'язку з тим, що 1803 р. була створена окрема Полтавська епархія (до 1847 р. з осідком у Переяславі, пізніше у П.). Багато для розвитку П. зробив ген.-губернатор кн. О. *Куракін*. На екон. зростання П. вплинуло поселення у 1808 р. 54 родин німців, які розбудували текстильну (суконну) пром-сть, перенесення 1852 р. до П. з Ромна одного з найбільших на Україні ярмарків — Іллінського (гол. торгівля вовною й кіньми; у 1863 р. на ярмарку продано краму на 16,9 млн карб.) та будова залізниць (гол. у 1870–90-их рр.).

Проект забудови Круглої площі на поч. 19 в. (мал. Алексієва)

Але в кін. 19 в., у зв'язку з конкуренцією Харкова, екон. значення П. занепало, і вона набула рис провінційного адміністративно-торг. м. з незначною пром-стю, яка мала здебільша кустарний характер. Її галузі: харч. (млинарська, броварська, маслобійна, тютюнова та ін.) й легка (панчішні майстерні тощо); на більших пром. підприємствах працювало бл. 2 000 осіб. Населення П. досить швидко зростало (у тис.): 1802 р. — 8,0, 1858 — 15,5, 1863 — 29,5, 1897 — 53,7, 1912 — 60,1. Попри зростання населення і значне збільшення забудованої площі, П. ще на поч. 20 в. мала напівсіль. обличчя. Ще 1882 р. ледве 9,4% будинків були кам'яними, 1910 ледве 8% доріг мало тверду підбудову; положені на передмістях, на низовині, садиби (здебільша коз. хутори) мали зовсім сіль. характер (мазанки зі солом'яними стріхами). У кін. 19 — на поч. 20 в. постала низка гарних, перев. гром. призначення споруд, м. ін. будинок Полтавського Земства (1903—07).

Культ. і політ. життя до 1914 р. Ще в останній чверті 18 в. П. почала ставати значним культ. центром. Діти полтавської старшини нерідко студіювали у нім. ун-тах (Паскевичі, Гнідичі та ін.). У 1770-их рр. у П. існувала книгарня (бунчукового товариша П. Паскевича), де можна було дістати й рос. та закордонні вид. Заснування Полтавської («Славенської») Семінарії (1770 — бл. 1780 рр.) також сприяло пожвавленню культ. життя П. Ще більше воно розгорнулося у першій чверті 19 в., набираючи щораз виразнішого укр. характеру. Тут діяли укр. автономісти (В. *Капніст,* В. *Лукашевич* та ін.), об'єднані у масонській льожі «Любов к істині» й почасти у *Малоросійському Таємному Товаристві.* У П. писав свою «Историю Малой России» Д. *Бантиш-Каменський.* Згодом у 1840-их рр. на Полтавщині поширилася діяльність Кирило-Методіївського Братства (В. *Білозерський,* Ю. *Андрузький,* Д. *Пильчиків).* У 1861 р. у П. виникла *Громада,* яка нараховувала бл. 60 чл. (між ними Д. Пильчиків, О. *Кониський,* В. *Лобода,* В. *Кулик,* М. *Жученко,* Є. *Милорадович* та ін.) і провадила культ.-осв. роботу до урядових репресій у 1863 р.

Петровська вулиця в Полтаві (кін. 19 в.)

Упродовж 19 в. у П. існувало кілька сер. шкіл: гімназія (з 1805), ін-т благородних дівиць та духовне училище (з 1818), кадетський корпус (з 1840), духовна семінарія (1797—1819 та з 1862 р.). У цих школах вчилися у 19 в. визначні діячі укр. культури. У гімназії: математик М. *Остроградський,* письм. Л. *Глібов* і М. *Старицький,* історик М. Дра-

гоманов. У семінарії: письм. В. *Гоголь* (батько М. Гоголя), славіст О. *Бодянський;* письм. Л. Боровиковський. У Полтавському пов. училищі вчився М. *Гоголь* (1818–1819). Згодом культ.-наук. життя скупчилося навколо Полтавського Губ. Земства, яке видало бл. 100 тт. праць, присвячених вивченню Полтавщини (серед ін. «Материалы для оценки земель Полтавской губернии», «Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии», «Ежегодники Полтавского Губернского Земства» тощо), а з 1903 р. навколо *Полтавської Губерніяльної Вченої Архівної Комісії.* 1891 р. Полтавське Земство утворило музей.

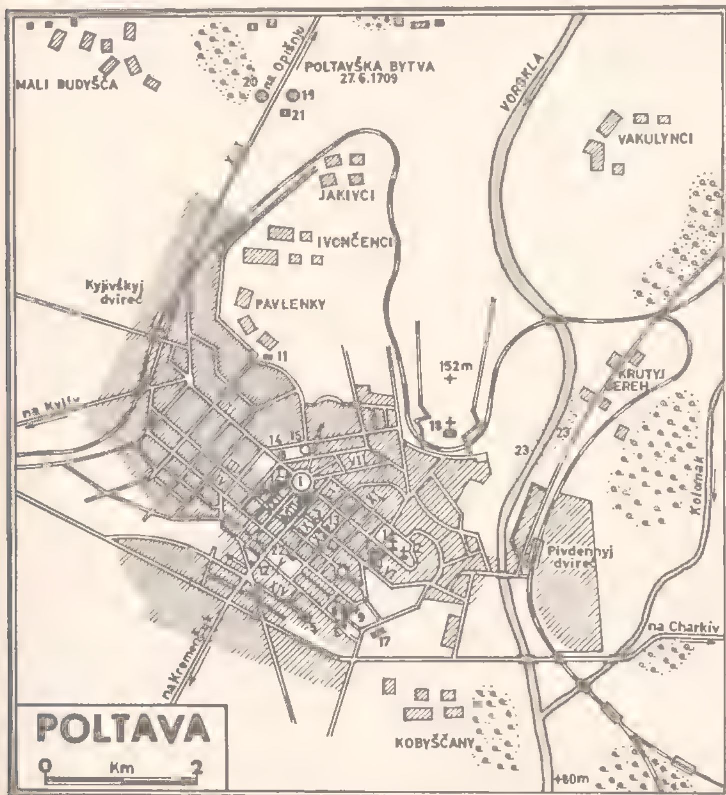

1 — Спаська церква. 2 — Дзвіниця міськ. собору. 3 — Пам'ятник І. Котляревському. 4 — Пам'ятник М. Гоголеві. 5 — Пам'ятник та Музей П. Мирного. 6 — Могила П. Мирного. 7 — Пам'ятник Т. Шевченкові. 8 — Музей В. Короленка. 9 — Музей І. Котляревського. 10 — Краєзнавчий музей. 11 — Ґравіметрична обсерваторія. 12 — Могила І. Котляревського. 13 — Муз.-Драматичний Театр ім. М. Гоголя. 14 — Міський будинок культури. 15 — Стадіон «Колос». 16 — Стадіон «Динамо». 17 — Інженерно-будівельний Ін-т. 18 — Манастир з 17—18 вв. 19 — Могила рос. вояків. 20 — Пам'ятник швед. воякам. 21 — Музей Полтавської битви. 22 — Обласна лікарня. 23 — Пляж
I—XIV — Площі і вулиці: I — Ансамбль Круглої площі з монументом «Слави»; II — вулиця Жовтнева; III — Пушкіна; IV — Шевченка; V — Лібкнехта; VI — Леніна; VII — Радянська; VIII — Фрунзе; IX — Котляревського; X — Гоголя; XI — Комсомольська; XII — Куйбишева; XIII — Зіньківська; XIV — Мирного

З П. тісно пов'язане укр. літ. відродження 19 в. Тут жив і працював І. *Котляревський.* У П. перебували Л. *Боровиковський,* М. Старицький (1850-і рр.), О. *Кониський,* довгий час у П. працювали: П. *Мирний* (1871–1920) і рос. письм. укр. роду В. *Короленко* (1903–21). З 1838 р. у П. видавався тижневик «Полтавские Ведомости», а з 1863 р. – «Полтавские Епархиальные Ведомости». Після революції 1905 р. у П. виходив укр. тижневик «*Рідний Край*» (1905–07); у П. розвинув вид. діяльність Г. *Маркевич.*

У П. жваво розвивалося театральне життя. Вже 1808 р. тут побудовано театр, один з найстаріших на Україні. З полтавським театром пов'язана діяльність І. *Котляревського* як драматурга й дир. цього театру (1818–21). Вистави його п'єс «Наталка-Полтавка» та «Москаль-Чарівник» з М. *Щепкіном* і К. *Нальотовою* під час ґастролів пересувної трупи Й. Каліновського й І. *Штейна* поклали поч. укр. проф. театрові. У П. ґастролювали й грали в укр. п'єсах: К. *Соленик* (у трупах І. Штейна, Л. *Млотковського*), корифеї укр. театру: М. *Кропивницький,* М. *Садовський,* П. *Саксаганський* з своїми трупами на чолі з М. *Заньковецькою,* Г. *Затиркевич-Карпинською,* І. *Тобілевичем* (Карпенко-Карий), та М. *Садовською.* 1906 р. у П. М. Садовський організував трупу і підготував репертуар для свого першого стаціонарного театру в Києві (з 1907).

На поч. 19 в. в П. виступали кріпацькі оркестри та хорові капелі. З 1848 р. в П. працював композитор і педагог А. *Єдлічка,* на поч. 1870-их рр. композитор П. *Щуровський.* З образотворчих мистців жили і творили у П. у 19 в. скульптор Л. *Позен,* маляр М. *Ярошенко;* на поч. 20 в. С. *Васильківський,* В. *Кричевський,* П. *Мартинович,* М. Гаврилко.

У П. нар. і вчився у Полтавській Духовній Семінарії С. *Петлюра.*

Укр. рух у П. поглибився на поч. 20 в. Визначною подією в укр. житті було відкриття пам'ятника І. Котляревському (30. 8. 1903), на яке прибули українці з усіх укр. земель. З 1906 р. в П. існувало т-во «Просвіта». У 1900 р. в П. виник гурток РУП — згодом УСДРП (його діячами були: Б. *Мартос,* С. *Петлюра,* А. *Лівицький,* М. *Токаревський,* М. *Ковальський*), а згодом діяла орг-ція ТУП (П. *Чижевський,* В. *Андрієвський,* В. *Щербаківський*).

П і с л я 1914 р. За короткий час укр. державности П. була жвавим осередком укр. політ. і культ. життя. Вже у травні 1917 р. з ініціятиви ТУП тут відбувся з'їзд 600 делеґатів з усієї Полтавщини. Губ. комісаром був А. *Лівицький,* комісаром нар. освіти В. Андрієвський, виходив «Вісник Полтавського Губ. Комітету» (укр. і рос. мовами).

У 1923–30 рр. П. була округовим, пізніше районовим м., з 1937 — обл. Під час нім.-сов. війни П. зазнала великої руйнації, зокрема у 1943 р. У другій пол. 1940-их рр. і першій 1950-их рр. була відбудована і реконструйована. 1957 р. розроблено дальший плян розбудови П. Гол. маґістралею сучасної П. є Жовтневий проспект і вулиця Фрунзе, що сполучає центр м. з автошляхом Харків–Київ, далі вулиця Леніна, яка веде до зал. двірця П.-Південь (зал. вузол, у півн. частині м. є двірець П.-Київ.), і Радянська (див. карту). П. щільніше забудовано, виникли нові ансамблі будинків б. Театральної та Привокзальної площ. Нові дільниці постають у півн.-зах. р-ні на автошляху Київ–Харків, у півн.-сх. р-ні — поля Полтавської битви, на наплививних територіях над Ворсклом тощо.

Заг. площа сучасної П. — 7 686 га, житлова — понад 1 млн м². Зміни населення такі (у тис.): 1912 р. — 60,1, 1923 — 87,6, 1926 — 92,6, 1939 — 128,5, 1959 — 143,1, 1970 220. З усіх більших м. України П. має найбільший відсоток укр. населення: 1926 — 68,3% (20,1% жидів, 8,9% росіян), 1959 р. — 80% (15% росіян, 3% жидів). Зростанню населення сприяла зміна екон. характеру П., зростання — з кін. 1920-их рр. її пром-сти. Тепер у П. є понад 50 великих пром. підприємств. Гол. галузі пром-сти: харч. (понад 40% валової продукції пром-сти; олійно-жировий і м'ясокомбінат, птахокомбінат, кондиторська фабрика, борошномельні підприємства та ін.), легка (понад 20% валової продукції: бавовно-прядильна, трикотажно-рукавична, швейна, фабрика мист. вишивання, шкіряно-взуттєвий комбінат, порцеляновий зав.), машинобудів. та металообробна (¼ валової продукції), тепловозоремонтний, турбомех., електромех., автоаґреґатний, ливарномех. зав.; виробниче устаткування для легкої і м'ясомолочної пром-сти), хем. (склозав., пластмас тощо), будів. матеріялів, випуск акордеонів, мист. виробів, деревообробної і поліграфічної пром-сти.

Н а у к а, о с в і т а і м и с т е ц т в о. Ще в роки укр. державности (1919) у П. заснозано Укр. Наук. Т-во досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині (видало 1919 р. 1 т. «Записок»), перетворене у 1920-их рр. на Полтавське Наук. при УВАН Т-во (1 т. «Записок»; серед чл. були: Н. Мірза-Авак'янц, В. Щербаківський, Д. Соловей, М. Рудинський, В. Щепотьєв, П. Клепацький, М. Бужинський та ін.). 1918 р. заходами місц. «Просвіти», за допомогою проф. Харківського Ун-ту (Д. Багалія, М. Сумцова та ін.), постав Іст.-Філос. Фак. 1920 р. з нього і Пед. Ін-ту (виник на базі Учительського Ін-ту) створено Ін-т Нар. Освіти, перетворений у 1934 р. на Пед. Ін-т. У П. деякий час (1914–20) працював відомий сов. педагог А. *Макаренко.*

Новобудови на околицях Полтави

Нині П. має 3 ін-ти: пед. (3 фак., заочний відділ, понад 7 000 студентів, 110 проф. і викладачів, видаються «Наук. Записки»), інженерно-будів., с.-г.; разом понад 10 000 студентів; 7 технікумів і спеціяльних сер. навчальних закладів, 6 проф.-техн. училищ. У П. діють *Полтавська Ґравіметрична Обсерваторія АН УРСР, Полтавська Обласна Сіль.-Госп. Станція*, Н.-Д. Ін-т Свинарства.

З театрів діють: *Полтавський Муз.-Драматичний Театр ім. М. Гоголя* і ляльковий театр, обл. філармонія, муз. училище й кілька муз. шкіл. У П. є 6 музеїв: *Полтавський Краєзнавчий Музей*, художній, історії Полтавської битви і літ.-меморіяльні В. Короленка, Панаса Мирного, І. Котляревського.

Архітектурні пам'ятки. Сучасна П. небагата на іст. пам'ятки. З пам'яток 17–18 вв. збереглися з низки будов Хрестовоздвиженського манастиря дві: собор (1689–1709) у стилі укр. ба-

Хрестовоздвиженський собор (1689—1709)

рокко і поряд нього чотириярусна дзвіниця (1786, реставрована 1954–55). З положених у межах кол. фортеці церков збереглася дерев'яна Спаська церква (1705–09) з кам'яним футляром над нею і дзвіниця неіснуючого вже міськ. собору (з 1748–70 рр.), збудована 1801 р. З 1805–11 рр. походить ансамбль Круглої площі, забудований адміністративними будинками в стилі клясицизму, за типовими проєктами рос. архітекта А. Захарова (будинки: ген.-губернатора, губернатора, віцегубернатора, губ. «присутственные места»), далі дворянське зібрання (за проєктом М. Онищенка), міська лікарня (архітект М. Амвросимов), у центрі Круглої площі – Колона слави для відзначення Полтавської битви (архітект Тома де Томон, скульптор Ф. Щедрін) та ін. Всі ці будови були дуже пошкоджені 1943 р. і реставровані у 1950 р. Серед споруд пізнішого часу будинок Полтавського Губ. Земства (нині *Полтавський Краєзнавчий Музей*), збудований 1903–07 за проєктом В. Кричевського, розписи інтер'єру С. Васильківського, орнаментика П. Юхименка, відзначається укр. нар. формами дерев'яної архітектури. У найновіші часи створено нові ансамблі: площі Привокзальну, Театральну, ім. Ф. Дзержинського й ін.; до кращих нових будов належить театр (1952–57; архітекти О. Малишенко, О. Кралова).

З пам'ятників визначніші: І. Котляревському, М. Гоголеві (скульптор Л. Позен), П. Мирному (М. Вронський, О. Олійник), Т. Шевченкові (І. Кавалерідзе).

П. – одне з добре озеленених м. України (2 000 га насаджень; найбільший парк – Петровський). М. газифіковане (з 1960), засоби міськ. транспорту – автобуси і тролейбуси.

Література: Павловский И. Полтава в начале XIX века. К. 1902; Бучневич В. Записки о Полтаве и ее памятниках. Полтава 1902; Павловский И. Полтава. Исторический очерк... (1802–56). Полтава 1910; Рудинський М. Архітектурне обличчя Полтави. Полтава 1918; Андрієвський В. З минулого. 1917 р. на Полтавщині. Берлін 1921; Полтава. Путівник для туристів. Полтава 1963; Ігнаткін І., Вайнгорт Л. Полтава. К 1966; Історія міст і сіл Укр. РСР Полтавська область. К. 1967.

В. Кубійович і *Р. М.*

Л. Позен. Плоскорізьби з пам'ятника І. Котляревському (1903). Сцени з «Енеїди» і «Москаля Чарівника»

Полтава Леонид, літ. псевд. (* 1921), письм. і журналіст родом з Полтавщини. З 1942 р. у Німеччині, потім у Франції. З 1958 р. в ЗДА. Співр. багатьох укр. газ., керівник укр. відділу в есп. радіо (1952–53), з 1965 р. чл. ред. газ. «*Свобода*». Зб. поезій: «За мурами Берліну» (1946), «Жовті каруселі» (1948), «Рим. сонети» (1958), «Біла трава» (1963); поеми «Енеїда модерна» (1955); Райдуга» (1963); пригодницька повість «Чи зійде завтра сонце» (1955), іст. роман «1709» (1961), лібретто до опери «Анна Ярославна» (1969). З ділянки дитячої літератури: «Лебеді» (1956), «Ліс. пригода» (1958), «Маленький дзвонар з Конотопу» (1969) та ін.

Полтава П. (псевд.), рев. діяч і публіцист родом з Галичини. У 1940–43 рр. організатор Юнацтва ОУН і один з ред. його органу «*Юнак*», з 1944 р. чл. Проводу ОУН, майор УПА, заступник гол. Ген. Секретаріяту УГВР на Україні. П. один з відомих публіцистів укр. протинім. і протибольш. підпілля. Автор публіцистичних праць, зокрема «Концепція самостійної України і основна тенденція політ. розвитку сучасного світу» (1947) та «Безпосередньо за що ми ведемо наш бій» (1949). П. відстоював погляд, що організоване підпілля і повстанська боротьба зберігає націю перед капітуляцією в повоєнні роки сталінського терору і далі спричиниться до мобілізації нар. мас. Загинув на Україні в боротьбі з большевиками у 1952 р. Праці П. перевидані на еміґрації п. н. «Зб. підпільних писань» (Мюнхен, 1959).

Полтавець Віктор (* 1925), графік, працює в Києві в галузі книжкової графіки; ілюстрації до роману І. Ле «Наливайко» (1953), А. Міцкевіча «Вибрані твори» (1955), О. Гончара «Прапороносці» та ін.

Полтавець-Остряниця Іван (1890—1957), військ. і політ. діяч родом з Чигиринщини. Старшина рос. армії, 1917 р. активний діяч *Вільного Козацтва*, з квітня 1918 – ген. писар гетьмана П. Скоропадського. З 1919 на еміґрації в Німеччині (у Мюнхені), де 1923 розпочав творити осередки «вільних укр. козаків» і намагався відновити укр. гетьманат, який хотів очолювати, але ці заходи не вдалися; 1923–24 видавець газ. «Укр. Козак».

Полтавочка, нар. танок, відміна *польки*, поширена на Полтавщині.

Полтавська, кол. назва *Красноармійської* (також Червоноармійської) станиці Краснодарського краю. Майже все населення П. вимерло з голоду у 1932–33 р. або його вивезено.

Полтавська битва (27. 6. ст. ст. – 8. 7. 1709 н. ст.), вирішальний момент в історії В. Півн. Війни (1700–21), зокрема ж укр-моск. війни 1708–09 рр. Півн. війна завершила змагання Швеції і Московщини за гегемонію у Півн.-сх. Европі. Укр. військо, проти своєї волі, мусіло брати участь у війні на боці Росії і за це не тільки не діставало ніякої винагороди, але ще й терпіло всякі невигоди, утиски й образи від моск. старшин. На Україні рос. військо своїми насильствами та грабунками дуже далося взнаки населенню. Скарги на це з боку гетьманського уряду були марні. Коли ж гетьман І. *Мазепа* дістав наказ повернути Правобережжя Польщі, а особливо, коли довідався, що Петро І має намір ліквідувати автономію Гетьманської держави, він розпочав таємні переговори з Карлом XII, щоб Україна, на випадок швед. перемоги, не була видана на поталу Польщі. Несподіваний наступ швед. війська на територію Гетьманщини змусив Мазепу відкрито перейти на бік Швеції.

Через сувору зиму 1708—09 й військ. невдачі становище шведів на Гетьманщині значно погіршилося. Не здійснилася надія на допомогу з боку Туреччини або Криму. Армія короля Станислава Лєщинського та швед. корпус ген. Крассав були примушені залишитися в Польщі для боротьби з прибічниками Авґуста II. Єдиним успіхом швед. короля в той час було приєднання Запор. кошового отамана К. Гордієнка з 8 000 війська (квітень 1709). Шведи опинилися в напівоточенні, й ініціятива перейшла до Петра І. Карлові XII залишилося або відступити на Волинь (так радили його генерали), абож просуватися до р. Ворскла і звідти йти на Москву через Харків–Курськ. Однак, на цьому шляху було кілька укріплених міст, що утруднювало дальший похід шведів. Одним з цих м. була Полтава, яка, розташована на перехресті важливих шляхів (на півд. – Запоріжжя, Крим, на зах. – Правобережжя, Польща, на сх. – Слобожанщина, Дін), мала велике стратегічне значення. У Полтаві стояла моск. залога під командуванням полк. О. Келіна.

У квітні 1709 р. за порадою Мазепи Карл XII вирішив здобути Полтаву. Шведи не змогли здобути цієї фортеці штурмом і від 1 травня довелося розпочати систематичну облогу.

Від 1 червня шведи почали бомбардувати м. артилерією, і становище м., якому загрожував ще голод, значно погіршилося. Тоді Петро І прибув з гол. силами на допомогу Полтаві і вирішив заатакувати шведів 29 червня (10 липня н. ст.). Рос. військо мало бл. 42 500 вояків і 102 гармати. Крім того, коз. військо під командуванням гетьмана І. Скоропадського перетинало шведам шлях до

Дніпра на відтинку Переяслав–Кременчук. Карл XII мав бл. 25 000 вояків, а в бій уведено було тільки 4 гармати. Решта швед. армії (бл. 6 000) була зайнята облогою Полтави, а також тримала лінію р. Ворскла. Укр. військо було частково приділене до охорони швед. обозу, частково брало участь в облозі Полтави або стояло на позиціях на лінії Ворскла. Військо Мазепи не брало безпосередньої участи в П. б., але воно охороняло швед. армію від можливого обходу моск. військом з зах., тримаючи облогу Полтави, що унеможливило Келінові зробити випад з фортеці.

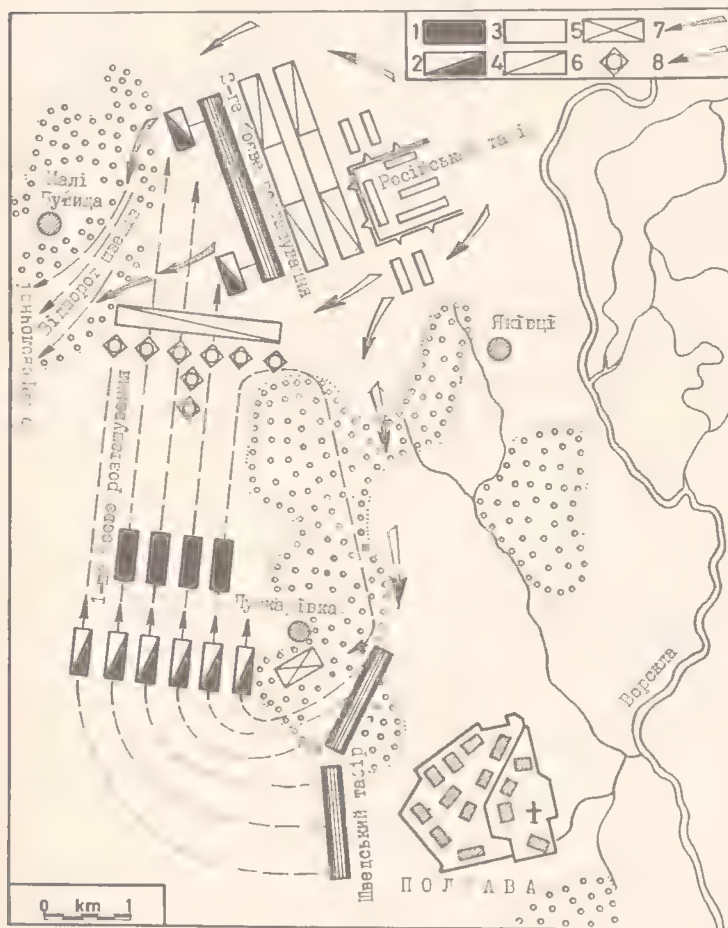

Схема битви під Полтавою
1 — Швед. піхота. 2 — Швед. кіннота. 3 — Рос. піхота. 4 — Рос. кіннота. 5 — Укр. військо. 6 — Редути. 7 — Швед. військо. 8 — Рос. військо

Карл XII, довідавшись вночі 26 червня, що 28 червня має прибути до моск. табору 40 000 армія калмицького хана Аюки, вирішив випередити Петра I і блискавичним ударом розбити моск. військо. Та напередодні битви король під час розвідувального маневрування був важко поранений у ногу, і хоч узяв участь у битві, мусів передати командування фельдмаршалові Реншільдові.

О 2 год. ночі 27 червня (8 липня н. ст.) Карл XII наказав вишикувати війська, о 5 год. ранку швед. піхота почала атакувати моск. укріплення, але моск. кавалерія відкинула її. Тоді в бій вступила швед. кавалерія, яка спочатку успішно боролася з моск. кіннотою, але під сильним гарматним вогнем противника мусіла відступити. Тоді в бій кинулася швед. піхота, яка заволоділа двома моск. редутами, але, не витримавши вогню противника, відступила. Король наказав обійти моск. редути, але ця спроба закінчилася тим, що Меншиков оточив Реншільда (з півн.), і шведи зазнали важких втрат. У дальшому ході бою швед. армія, опинившися на 50–70 м. від моск. табору, потрапила під нищівний вогонь моск. артилерії, що спричинив великі втрати й безладдя серед шведів, які мусіли відступити в напрямі Будищанського лісу. Тут Карлові XII з трудом вдалося відновити бойовий порядок. Бл. 9 год. ранку Петро I закінчив перегрупування свого війська, яке пішло в наступ. Одночасно почали наступати і шведи. Наступ моск. піхоти, а гол. сильний артилерійський вогонь викликали замішання серед шведів, які не змогли відбити атаку. Нарешті захитався центр швед. армії, і почався безладний відступ до табору, який уже зайняли ін. моск. частини. Бл. 11 год. перед полуднем битва закінчилася цілковитою поразкою шведів. Шведи втратили бл. 10 000 забитими, в полон потрапило бл. 3 000 вояків і старшин, у тому ч. фельдмаршал Реншільд та перший мін. граф Піпер. Моск. армія втратила

Полтавська битва. Ззаду Полтава. Ліворуч рос. табір, праворуч — швед. На першому пляні цар Петро з штабом

вбитими і пораненими бл. 4 500. Тим частинам швед. армії, що не попали в полон, вдалося під командуванням ген. Левенгавпта пройти вниз Ворсклом до Переволочної. Тут Карл XII, Мазепа й Гордієнко з невеликою охороною (бл. 3 000 шведів і козаків) переправилися на правий берег Дніпра, звідти подалися до тур. володінь. Армія Левенгавпта мусіла капітулювати і здатися Меншикову в полон. Козаки, що були в армії Левенгавпта, згідно з 5 пунктом капітуляції, мали бути видані росіянам. Багато з них на місці страчено, ін. були заслані до Сибіру.

Для України наслідком Полтавської катастрофи була моск. військ. окупація й щораз більше обмеження автономних прав Коз.-гетьманської держави. Див. також гасло *Мазепа* Іван.

Література: Юнаков Н. Северная война. Кампания 1708—1709 гг. Труды императорского русского военно-исторического общества. тт. II і IV. П. 1909; Krupnyckyj B. Hetman Mazepa und seine Zeit. Ляйпціґ 1942; Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей. М. 1959; 250 років Полтавської битви. Зб. ст. К. 1959; Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. М. 1959. *Т. Мацьків*

Полтавська Губерніяльна Вчена Архівна Комісія, наук. інституція, заснована 1903 р. з метою вивчення історії й культури Полтавщини, згуртувала широке коло дослідників (І. *Павловський,* Л. *Падалка,* В. *Пархоменко,* В. *Василенко,* М. *Астряб,* В. *Щепотьєв,* П. Гнідич та ін.), що дало їй змогу поширити досліди на все Лівобережжя й зайняти одне з перших місць серед краєзнавчих інституцій України. В органі Комісії «Труды» (15 тт. за 1905—1917) вміщено було низку джерельних студій і документальних матеріялів («Ген. слідство про маєтності Миргородського полку 1729—30 р.», листування Д. Бантиш-Каменського, у зв'язку з його працею над «Историей Малой России» тощо), архівних матеріялів («Актовые книги Полтавского городового уряда», I—III, 1912—1914, за ред. В. Модзалевського), матеріялів та ст. з історії, археології, архівознавства та етнографії Полтавщини, серед ін. І. Павловського, Л. Падалки, «Материалы по народной словесности Полтавской губернии — Роменский уезд», I—IV, 1915—1916 тощо. Комісія видала 1911 р. «Систематический указатель журнала „К-Ст."». 1918 р. П.Г.В.А.К. була перетворена на Укр. Наук. Т-во дослідження й охорони пам'яток старовини й мистецтва на Полтавщині. *О. О.*

Полтавська ґравіметрична обсерваторія АН УРСР, н.-д. установа, заснована 1926 р. Гол. напрями наук. роботи: визначення сили ваги на Україні, вивчення коливань широти і руху полюсів Землі, земних припливів. Видає «Труды Полтавской гравиметрической обсерватории».

Полтавська державна обласна сільсько-господарська дослідна станція, найстарша на Україні дослідна с.-г. установа. Попередниками станції були Полтавське дослідне поле (1884), Полтавська с.-г. дослідна станція (1910), Укр. н.-д. Ін-т кормів (1931) та Укр. філіял Всесоюзного н.-д. Ін-ту кормів (1938), на базі якого 1956 р. створено дослідну установу з теперішньою назвою.

Полтавська Капеля Бандуристів, заснована 1923 р. у Полтаві. Перший мист. керівник В. *Кабачок,* заступник Д. *Піка;* у 1935 р., після об'єднання з Київ.

Полтавська Капеля Бандуристів (1928 р.)

Капелею Бандуристів, перейменована на *Держ.* (Зразкову) *Капелю Бандуристів УРСР.*

Полтавська область, обл. у лівобережній частині УССР; охоплює півд. частину *Придніпровської низовини;* 28 800 км^2, 1 706 000 меш. (1970), у тому ч. 679 000міськ.; за переписом 1970 р., українці становили 91,3% населення, росіяни 7,2%, ін. 1,5%. 12 міст (в тому ч. 2 обл. підпорядкування), 18 с. м. т., 25 сіль. р-нів, 378 сіль. рад.

Полтавський Державний Краєзнавчий Музей, заснований 1891 р. Полтавським Губ. Земством. З 1920 р. містився у будинку кол. земства (побудованому 1903–06 рр. В. *Кричевським* у стилі укр. модерну); спалений 1943 р. і відбудований

Будинок Полтавського Краєзнавчого Музею (архітект В. Кричевський: 1903—07; відбудовани 1960-і рр.)

у 1960-их рр. Музей має три відділи: природничий (основу якого поклали зб. В. *Докучаєва)* з діорамою тваринного світу Полтавщини, дорев. і сов.; цінні археологічні пам'ятки (з розкопів у Трахтемирові, Полтаві, з-над Ворскла та ін.) і етногр. колекції.

Полтавський Державний Художній Музей, постав 1918 р. п. н. Картинної ґалерії з націоналізованих приватних зб. і колекції М. *Ярошенка* (60 картин). У музеї є відділи мистецтва зах.-евр. і сх. (17 – другої пол. 19 в.), укр. і рос. (18 поч. 20 в.) та сучасного сов. Тут зберігаються твори В. Боровиковського, П. Левченка, М. Ярошенка, С. Васильківського, Л. Позена, І. Рєпіна, Г. Мясоєдова, К. Трутовського, І. Левітана, М. Самокиші, М. Дерегуса, О. Шовкуненка, Т. Яблонської та ін.; з полтавчан: І. Лося, І. Орлова, Г. Цисса, П. Горобця й ін.

Полтавський Обласний Український Музично-Драматичний Театр ім. М. В. Гоголя, заснований 1936 на базі кол. Харківського комсомольського муз.-драматичного театру, що виріс з оперної студії. Перший мист. керівник В. *Скляренко.* У 1941–44 рр. П.О.У.М.-Д.Т. працював у Казахстані. В репертуарі, крім укр. кля-

Будинок Полтавського Обл. Укр. Муз.-Драматичного Театру ім. М. В. Гоголя

сики, п'єси В. Шекспіра («Отелло», «Дванадцята ніч»), Й.-Ф. Шіллера («Підступ і кохання»), П. Кальдерона («Коханням не жартують»); муз. комедії: «Морський вузол» Є. Жарковського, «Трембіта» Ю. Мілютина, «Весілля в Малинівці» О. Рябова та ін. У складі театру в різні часи працювали: Є. Хуторна, Є. Золотаренко, Ғ. Єфименко, Г. Лазарєв, І. Моровщик, В. Смоляк. Окремі вистави ставили К. *Кошевський* і М. *Терещенко.*

«Полтавський Кооператор», двотижневик, вид. Полтавської Спілки Споживчих Т-в, виходив у Полтаві у 1918–22 рр.

«Полтавський Селянин», популярнонаук. с.-г. двотижневик, виходив у Полтаві в 1925–29 рр.; ред. О. Туткевич.

Полтавщина, іст.-геогр. край, півд. частина *Придніпровської низовини* і лівобережного *Лісостепу;* півд. частина Коз.-Гетьманської держави (до 1770-их рр.); у 19 – першій чверті 20 в. П. приблизно покривалася з територією Полтавської губ. На півд. зах. П. межує уздовж Дніпра – з Придніпровською височиною і Правобережною Україною, на півн. сх. – з Сер. височиною і Слобожанщиною,

на півд. – з Степ. Україною (Катеринославщиною), на півн. – з Чернігівщиною (доходить майже по межу Лісостепу і ліс. смуги; див. карту). Територія П. у межах кол. Полтавської губ. охоплює 45 900 км² і 3,0 млн меш. П. займає майже всю *Полтавську обл.* (29 000 км² і 1,7 млн меш.) і частини сусідніх обл.: Київ., Черкаської, Чернігівської, Сумської й Харківської.

Природа. П. охоплює півд.-лісостеп. частину Придніпровської низовини. Це невисока, хвиляста рівнина, яка обнижується в бік Дніпра з 170–200 м на півн. сх. до 60–100 м на півд. зах. Корисні копалини: залізна руда (в р-ні Кременчука), газ, нафта, торф (зокрема в сточищі Сули), мінеральні будів. матеріяли, глини для керамічної пром-сти, мінеральні фарби (вохра у Миргородському р-ні), мінеральні джерела (Миргород). Клімат помірковано-континентальний: сер. температура січня від –5,5 до –7,5° Ц.; липня від 20,9 до 21,7° Ц., сер. ч. атмосферичних опадів на рік 430–560 мм, веґетаційний період пересічно – 168 днів. Ріки – Дніпро та його притоки: Сула, Псьол, Ворскло. Ґрунти чорноземні, б. Дніпра також опідзолені чорноземи, солонцюваті та солончакуваті ґрунти. Степ. рослинність (трав'яний барвисто-широколистий степ) у природному стані не залишилася. У лісах переважає дуб з домішкою ясеня, клена, береста, рідше липи, граба; на піщаних терасах річок: сосна, верба, осокір, вільха. Докладніше див. *Придніпровська низовина.* *В. Кубійович*

Типовий краєвид Полтавщини

Історія. У ранній історії П. разом з Чернігівщиною творила територію *сіверян.* Після Ярослава Мудрого землі пізнішої П. становили частину *Переяславського князівства,* з 1240 р. вони опинилися під пануванням Золотої Орди, з 1360 – Литви, після Люблінської унії – Польщі (у складі Київ. воєводства). Безта досягло невдовзі р. Ворскла, далі й лося з 15 в. і досягло р. Сули, зупинилося у 16 в. і відновилося на поч. 17 в. настанні наскоки половців, а ще більше татар спричинили спустошення більшої частини П. Заселення П. віднови-Орелі.

За Коз.-Гетьманської держави на території П. були полки: Полтавський, Переяславський, Миргородський, Лубенський, Прилуцький і (частково) Київський. Після ліквідації полкового устрою частини П. увійшли до намісництв: Київ., Чернігівського, Катеринославського та Новоросійської губ., з 1796 р. до Малорос. губ.; 1802 р. утворено Полтавську губ., яка існувала до 1925 р. (1914 р. – 45 893 км² і 3 792 000 меш.). Вона ділилася на 15 пов.

1800 – 1921 р. р. Упродовж усьої 19 в. і до 1914 р. населення П. сильн зростало, зокрема після скасування крі пацтва – з 1 669 000 у 1851 р. до 2 778 000 у 1897 (або на 67%) та до (приблизні числа) 3 790 000 у 1914 р. Цей сильний приріст П. завдячувала значному природному приростові, одному з найвищих на Україні й у Рос. Імперії (в 1887–97 рр. на 1 000 меш.: 18,8 – 48,3 народжень і 29,5 смертности). Лише не цілих ²/₃ цього природного приросту залишилося на П., решта – переселилася. Велике аґрарне перенаселення П. (див. далі), брак пром-сти були причиною, що селяни з П. найбільше з усіх укр. губ., і навіть всієї імперії, переселялися. Вони виїздили спершу гол. на Півд. Україну і Кубань, пізніше на Сх. Передкавказзя, а в останні десятиліття 19 в. за Урал (на Сибір і Далекий Сх.). До 1897 р. з П. виселилося 443 000 осіб (16% населення П.), у 1897–1914 рр. за Урал переселилося понад 360 000 (22% всіх переселенців з України). 1900 р. вже бл. ½ млн полтавчан жило за межами П. Крім цього, щороку 100–200 000 осіб виїздило з П. на заробітки, гол. на сезонові рільничі роботи, рідше на Донбас. Слідами розселення полтавчан по широких просторах Передкавказзя й Азії є назви: Полтава, Полтавка, Новополтава тощо.

90% населення П. (1897) жило по с., тільки 9,7% по м.; найбільші: пром.-торг. м. Кременчук (58 600 меш.), губ. м. Полтава (53 000), Ромен (22 500), Прилука (19 100) та ін. пов. м. (Лубні, Миргород, Гадяче, Пирятин й ін.). П. мала з усіх укр. земель найвищий відсоток українців; за переписом 1897 р. вони становили 93% (2,6% росіяни – у м. і кілька сіл у Константиноградському пов.; 4,0% жиди – у Кременчуці й Полтаві; 0,2% німці), в усіх м., за винятком Кременчука, українці становили більшість.

На сіль. госп-во припадало ¾ заг. валової продукції, і з нього жило майже

90% населення. При скасуванні кріпацтва у селян опинилося 50% землі, у поміщиків – 47%. У 1870-их рр. 78,1% сел. госп-в мало менше 3 десятин наділів,

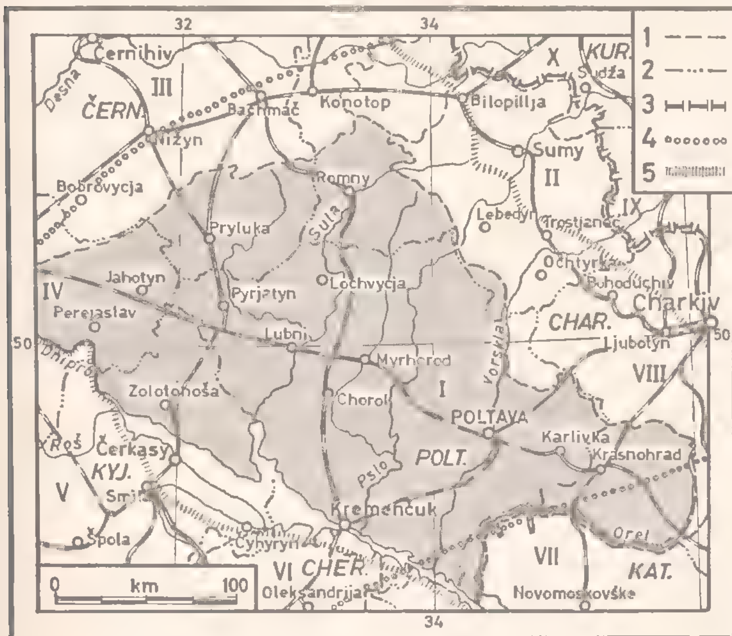

Схематична карта Полтавщини

1 — Межі губерній. 2 — Межі областей. 3 — Кордон Укр. ССР. 4 — Півд. межа Лісостепу. 5 — Межі Придніпровської низовини. Губернії: Polt. — Полтавська; Čern. — Чернігівська; Char. — Харківська; Kyj. — Київська; Cher. — Херсонська; Kat. — Катеринославська; Kur. — Курська

I—X — Області: I — Полтавська; II — Сумська; III — Чернігівська; IV — Київська; V — Черкаська; VI — Кіровоградська; VII — Дніпропетровська; VIII — Харківська; IX — Білгородська; X — Курська

ледве 3,9% понад 5 десятин. Щоправда поступово майже пол. поміщицької землі викупили селяни, однак через великий приріст населення їхнє забезпечення землею зменшилося. Так, 1877 р. пересічний розмір сел. приватного госп-ва становив 10,9, а 1905 — 9,6 десятин; 1880 р. на «ревізьку душу» припадало 2,2, 1900 р. – 1,5 десятини; 1910 р. на П. на 450 000 сіль. госп-в було безземельних 23 900 і малоземельних (до 3 десятин) – 189 200; разом таких, що не мали власного забезпечення з свого землеволодіння, було 47,3% госп-в. Сіль. госп-во було відстале. Земля була вже докраю розорана (рілля становила 75%), переважало трипільне госп-во (у селян під засівами було 75% ріллі, у великих власників -- 57%). Напрям сіль. госп-ва був однобічно зерновий: 1913 р. на 100 га посівної площі на жито припадало 25,8%, яру пшеницю – 27,1%, ячмінь – 13,7%, овес — 13,4%, гречку – 5,3%, озиму пшеницю — 5,3%, просо — 3,1%, картоплю – 3,0%, коноплі – 1,1%, цукровий буряк – 1,1%, льон -- 0,5%. Пересічний річний урожай зернових за 1883–1900 рр. становив 7–8 центнерів з 1 га. Завдяки аґротехн. заходам земств він постійно зростав: 1913 р. – 10,7 до 12,7 (картоплі – 101). Для поліпшення породи тварин, особливо рогатої худоби і кінського поголів'я, земства організували опірні пункти. Однак забезпечення селян свійськими тваринами було невелике як кількісно (1913 р. на 100 меш. припадало 14 коней, 22 штуки рогатої худоби, 20 овець, 13 свиней), так і якісно. Попри це, П. мала с.-г надвишки (бл. 1/4 своєї продукції зерна; менше тваринництва).

Пром-сть переробляла в основному місц. сировину, і то для потреб місц. населення. Підприємства були малі й разом давали працю бл. 40 000 робітників (1913), 85% усієї пром. продукції припадало на харч. пром-сть (млинарську, олійну, гуральні, броварні, кілька невеликих цукроварень тощо). Гол. пром. осередки: Кременчук, Полтава. Значно була розвинена різноманітна кустарна пром-сть (бл. 6 000 підприємств). Гол. галузі: ганчарство (гол. осередок – Опішня), килимарство й вишивкарство

Село на Полтавщині (кін. 19 в.)

(Решетилівка, Дігтярі, Олифірівка) деревообробна (столярство і теслярство, колодництво і стельмаство; Великі Будища та ін.), гарбарство, лозово-рогозова (вироби кошиків), виробництво вогнетривких матеріялів. Кустарна пром-сть

розвивалася за активною допомогою земств (спеціяльні школи, курси, майстерні, інструктори; 1913 р. на розвиток кустарної пром-сти видано 419 000 карб. - 49,7% витрат на 9 укр. губ.).

І. Бакало, В. Кубійович і *Р. М.*

П. відограла велику ролю в історії українства 19 і поч. 20 в. Якщо у другій пол. 18 і на поч. 19 в. перед у процесі укр. нац. відродження вела *Чернігівщина* (півн. частина кол. Гетьманщини), з її старими політ. й культ. традиціями, то від першої чверти 19 в. починаючи, ця роля переходить до П. (кол. півд. Гетьманщини, яка зберігає її аж до 20 в. На це склалося багато причин. Природні умови П. були сприятливіші для розвитку сіль. госп-ва й с.-г. промсти. Колонізація Півд. України, зростання Чорноморсько-озівського торгу і пересунення торг. центрів (ярмарки) на південь у першій пол. 19 в. підсилили темпи екон. розвитку П. Міцні позиції великого землеволодіння й великопанського госп-ва і наявність численних дворянських фамілій, прямих нащадків

Лубні. Центр. частина міста (кін. 19 в.)

старої коз. старшини, з одного боку, екон. сильний прошарок коз. верстви, що разом зі своїми становими привілеями плекала й укр. традиції у побуті й ідеології — з другого, не лише сприяла збереженню нац. обличчя людности П., але й робила її потенціяльним джерелом майбутнього укр. відродження. Певне значення мало і те, що П. (і зокрема Полтава) протягом 1800–30-их рр. була осередком (і осідком) вищої рос. адміністрації Лівобережної України («Малорос.» ген.-губернаторство), а особисті риси й симпатії деяких її керівників (кн. О. *Куракін*, особливо кн. М. *Репнін-Волконський*, одружений з онукою гетьмана К. Розумовського) сприяли місц. укр. дворянству, його службовій кар'єрі і його соц. ролі й впливу у місц. суспільстві. Найвидатніші представники укр. аристократії 19 в. були пов'язані маєтково і службово з П. Згодом, під час гострого антиукр. режиму в Рос. Імперії на П. він був легший, ніж в ін. губерніях.

Поряд з губ. центром — Полтавою, такі пов. м., як Миргород, Прилука, Лубні, Гадяче і такі маєтки великого панства, як Кибинці (Д. Трощинського), Обухівка (В. Капніста та його нащадків), Хомутець (Муравйових-Апостолів), Яготин (кн. Репніних, кол. Розумовських), Тростянець (Скоропадських), Сокиринці (Ґалаґанів), Качанівка (Тарновських) та ін. були чималими осередками укр. культури й почасти укр. політики. Саме на цьому терені і в цьому соц. колі знайшли собі сприятливий ґрунт нац.-визвольні ідеї Т. Шевченка й *Кирило-Методіївського Братства*. Ці традиції перейшли і в наступний іст. період, значною мірою завдяки діяльності Полтавського земства, яке аж до революції 1917 р. було найсвідомішим і найактивнішим у гром.-культ. житті, мабуть, всієї України. Не диво, що з П. пов'язані своїм походженням або діяльністю багато визначних укр. культ. і гром.-політ. діячів 19–20 вв.: вчених (М. *Остроградський*, М. *Максимович*, М. *Маркевич*, Д. *Бантиш-Каменський*, М. *Номис*, В. *Лесевич*, О. *Потебня*, М. *Драгоманов*, П. *Чубинський*, М. *Макаренко*, М. *Стороженко*, В. *Горленко*, Я. *Шульгин*, І. *Лучицький*, М. *Туган-Барановський*, В. *Щепотьєв* та ін), письм. (І. *Котляревський*, В. *Капніст*, А. *Метлинський*, В. і М. *Гоголі*, Є. *Гребінка*, П. *Білецький-Носенко*, Л. *Глібов*, О. *Стороженко*, М. *Старицький*, Олена *Пчілка* (О. Косач), *Леся Українка*, В. *Самійленко*, Панас *Мирний*, *Л. Яновська*, *А. Тесленко*, В. *Короленко*, М. *Драй-Хмара*, Б. *Антоненко-Давидович*, Остап *Вишня* та ін.), мистців (В. *Боровиковський*, М. *Лисенко*, кобзар О. *Вересай*, О. *Сластьон* та ін.), церк. (*Парфеній Левицький*, О. *Ярещенко*), гром.-політ. (О. *Маркович*, М. *Міхновський*, Б. *Мартос*, С. *Петлюра*, М. *Порш* й ін.); з больш. діячів — О. *Шліхтер*. Діячів, які походили з П. було більше, ніж з ін. земель Центр. і Сх. України; чимало з них переїхало до ін. центрів України (Київ, Харків тощо) або й поза її межі.

Після вибуху революції 1917 р. П. відограла визначну ролю у будівництві укр. державности, а чимало діячів з П. (С. Петлюра, Б. Мартос, А. Лівицький, М. Порш) займали високі посади в уряді УНР. 1917 р. на П. постала *Укр. Дем.-Хліборобська Партія;* на П. діяли серед ін.: брати *Шемети*, М. Міхновський, В. Липинський та ін.

О. Оглоблин

Після 1920 р. При нівеляції майже всіх ділянок життя, з переходом П. під сов. владу, вона не виявляла у політ.-гром. й культ. житті будь-яких особливостей.

1925 р., після скасування поділу на губ., П. поділено на 5 округ, з 1932 р. вона входила до складу Київ. і Харківської обл., 1937 р. створено Полтавську

обл. (тепер 62% площі кол. Полтавської губ.) і поділено на 25 р-нів.

Після знищення під час революції нар. госп-во було відбудоване і досягло у пол. 1920-их рр. довоєнного рівня. За переписом 1926 р., на П. жило (в межах кол. губ. 3,7 млн меш.; 1914 — 3,8 млн), в тому ч. 11% у містах. Порівняно з 1897 р. відсоток українців підвищився з 93,0 до 94,3 при одночасному обниженні жидів (з 4,0 на 2,9%) і росіян (з 2,7 на 2,2%).

Дальша еволюція складу населення та екон. і суспільних відносин на П. така сама, як в усій УССР. До особливостей П. належить некорисна еволюція демографічних відносин. П. зазнала найбільших втрат у людях під час голоду 1933; переселення з П. далі триває. Природний приріст населення, який до 1915 р. був одним з найвищих на Україні, нині є одним з найменших. Тому 1959 р. на П. (Полтавська обл.) жило ледве 73% населення порівняно з 1926 р. і 72% — з 1914 р. Деяке покращення відносин наступило у 1960-их рр. (за 1959—1969 рр. все населення збільшилося на 4,8%, у тому ч. міськ. на 41%, сіль. — зменшилося на 10%).

Індустріялізація П. зробила поступ у 1960-их рр., м. ін. у зв'язку з розбудовою газових і нафтових родовищ у Миргородському р-ні та Кременчуцької ГЕС. Крім харч. пром-сти, виникли майже неіснуючі до 1914 р. машинобудів., металообробна та хем. Зміни у сіль. госп-ві такі самі, як і в ін. обл. України: збільшення площі озимої пшениці й кукурудзи, техн. (зокрема цукрові буряки), картоплі й кормових (їх до війни майже не було) та підвищення урожайности.

Сучасні відносини. На 1970 р. у Полтавській обл. (П.о.) жило 1,7 млн меш., у тому ч. 40% міськ. (1959 — 29,8%), на 1 км² припадало 59 всієї і 36 сіль. людности. Густота населення дещо більша у півн.-сх. частині, менша на півд. зах. (докладніше див. карту на 2 063 і 2 067 стор.). У давніше заселеній частині півн. П. сіль. населення живе здебільша у великих с. уздовж рік, у півд.-сх. — перев. по хуторах.

П. і далі зазнає еміґрації. За 11 рр. — 1959—69 населення П. о. зросло на 79 000, хоч природний приріст становив 106 000. Природний приріст є тепер одним з найменших в УССР (на 1 000 осіб): 1968 р. 3,9 (в УССР — 6,9); народжуваність 13,4 (в УССР — 14,9), смертність — 9,5 (8,0). Нац. відносини П. о. 1959 р. видно з таблиці (у % до всього населення; у дужках на 1926 р.):

	Все	Міське	Сільське
Українці	93,5 (94,1)	83,7 (66,1)	97,6 (97,5)
Росіяни	5,1 (2,4)	12,4 (7,0)	2,0 (1,9)
Жиди	0,7 (2,9)	2,5 (25,1)	— (0,2)
Інші	0,7 (0,6)	1,4 (1,8)	0,4 (0,4)

У 1970 р. українці становили 91,3%, росіяни 7,2%, жиди 0,6% всього населення.

П. о. має два великі м.: Полтава — 220 000 меш. (1970, 1959 — 128 000) і Кременчук — 148 000 (90 000); два м. 50—100 000 (Ромен — 65 000, Прилука — 59 000) і 13 м. 10—35 000 (Лубні — 35 000, Миргород — 26 000, Золотоноша — 25 000, Переяслав — 19 000, Карлівка — 18 000, Яготин — 17 000, Пирятин — 16 000, Хорол — 14 000, Гадяче — 13 000, Гребінка — 12 000, Лохвиця — 11 000, Кобеляки — 11 000, Зіньків 10 000).

Нар. госп-во. Основою нар. госп-ва П. є й далі сіль. госп-во та харч. пром-сть.

У заг. зем. фонді орна земля становить 66%, сіножаті, вигони й пасовища — 11%, сади і ягідники 2%; на ліси і чагарники припадає 8%. Посівна площа у П. о. дорівнювала (1968 р.; у тис. га) 1 802, у тому ч. під зерновими 901 (50,0% всієї посівної площі; 1940 р. — 62,3%); пром. — 249 (13,8 і 11,1%), картоплею та городньо-баштанними 95 (5,3 і 6,1%), кормовими 550 (30,6 і 20,5%). Основні зернові культури: озима пшениця (401 000 га або 44,5% усіх зернових) і кукурудза (177 000 га, 19,7%), далі ячмінь (106 000 га, 11,8%) і зернобобові (83 000 га, 9,2%); другорядне значення мають жито (6%), овес (5%), гречка (3%). Як скрізь у Лісостепу, збільшується значення пшениці, кукурудзи і зернобобових, зменшується значення жита; за останні 10 рр. зменшилися дещо посіви кукурудзи (1960 р. — 240 000 га). Серед техн. культур провідним є цукровий буряк (158 400 га; 1913 — ледве 27 600 га) і соняшник (70 300 га; 1913 — 5 260 га); далі йдуть півд. коноплі, махорка (б. Лубень і Кременчука), лікувальні й етеро-олійні. Поширене садівництво (яблуні, сливи, груші, вишні та ін.). Сер. річна врожайність основних с.-г. культур за 1965—68 рр. становила (у центнерах з 1 га): зернових — 20,7 (у тому ч. озимої пшениці — 21,9), цукрового буряка — 274.

Тваринництво має молочно-м'ясний напрям. На 1. 1. 1969 на 100 га с.-г. угідь поголів'я становило: великої рогатої худоби — 48,0 (у тому ч. корів — 20,6), свиней — 43,1, овець — 14,4; виробництво м'яса і сала всіх видів 6,8 т, молока 4,4 т, вовни — 32 кг. Основні породи великої рогатої худоби: симентальська й сіра укр.; свиней — велика біла і ряба миргородська; овець — смушкові породи, особливо сокольська. Побічні галузі тва-

Економічна карта Полтавщини

A—D — Сільс.-госп. зони: A — льонарство, картоплярство, зернові культури, молочно-м'ясне тваринництво; B — зерново-олійна, цукровий буряк, молочно-м'ясне тваринництво; C — зерново-олійна, молочно-м'ясне тваринництво, птахівництво; D — підміська городничо-молочна

I — Коноплі. II — Махорка. III — Тютюн. IV — Сади

1—7 — Галузі пром-сти (лише гол. центри): 1 — машинобудівельна і металообробна; 2 — хемічна; 3 — будівельна; 4 — скляна і порцеляново-фаянсова; 5 — деревообробна і паперова; 6 — легка; 7 — харчова

a — Теплоелектростанції. b — Гідроелектростанції. c — Нафта. d — Природний газ. e — Торф

ринництва: птахівництво, кролівництво, бджільництво та шовківницво (ґренажний зав. у Миргороді).

У заг. обсязі валової продукції пром. виробництва перше місце посідають харч. (понад 1/3) і машинобудів. та металообробна, що швидко розвиваються (бл. 1/3), третє – легка пром-сть (бл. 12%); на дальшому пляні: нафтовогазова, гірничорудна, будів. матеріялів, лісова. Енергетичне госп-во базується на нафтопродуктах, привозному вугіллі й Кременчуцькій гідроелектростанції; невелике значення має торф.

Нафтові вишки б. м. Миргорода на Полтавщині

Галузі харч. пром-сти: цукрова (Лохвицький цукровий комбінат, Кобеляцька, Веселоподільська та ін. цукроварні), м'ясна (великий комбінат у Полтаві, менші у Кременчуці, Лубнях і Пирятині; птахокомбінат у Миргороді й Гадячому), консервна (овоче-консервний зав. у Пирятині, молочно-консервні у Кобеляках та Ланах), олійна (Полтавський олійно-товщевий комбінат), млинарська, спир-

това (Миргород, Лохвиця, Карлівка, Хорол), макаронна і кондиторська.

Машинобудівництво і металообробна пром-сть зосереджені у *Полтаві* (зав.: тепловозоремонтний, турбомех., «Електромотор», «Продмаш» й ін.), Кременчуці (автомобільний – на 10–12 т вантажних авт, вагонобудів., шляхових машин та ін.), Карлівці (устаткування для харч. й хем. пром-сти), Лубнях, Лохвиці. З галузів легкої пром-сти розвинуті: текстильна, шкіряно-взуттєва, швейна (гол. у Полтаві, Кременчуці й Лубнях). До галузі хем. пром-сти належить нафтопереробний і сітковий зав. у Кременчуці; 1970 р. постав великий Дніпровський гірничозбагачувальний комбінат б. Кременчука (підприємство для видобутку та збагачення залізної руди *Кременчуцького залізорудного басейну*). З пром-сти будів. матеріялів розвинуто виробництво збірних залізобетонних і бетонних конструкцій та деталів (Полтава, Кременчук, Лубні), цегли (напр., зав. силікатної цегли у Кременчуці), черепиці, виробництво будів. матеріялів з комишу, Малокохнівський ґранітовий кар'єр, зав. будів. кераміки у Полтаві тощо. Осередками деревообробної і меблевої пром-сти є Полтава, Кременчук, Лубні, Пирятин. На П. залишилася ще давня мист. пром-сть: – мист. кераміка (Опішня), вишивання й килимарство (*Решетилівка*, Миргород, Полтава), хоч якість її значно занепала.

Гол. осередки пром-сти П. о.: *Полтава*, *Кременчук*, *Лубні*. Див. також карту.

Заг. довжина зал. мереж П. о. — 837 км (1968); вони сполучають Київ—Харків, Одесу—Бахмач, Кременчук—Бахмач, Кременчук—Полтаву; зал. вузли: Полтава, Кременчук, Ромодан, Гребінка. Основна водна маґістраля — Дніпро з портом у Кременчуці; Сула і Ворскло у своїх низов'ях судноплавні. Довжина автошляхів — 11 000 км, у тому ч. з твердим покриттям — 2 200 км (1968). Гол. шосейна маґістраля — Київ—Харків. У вантажопотоках найбільше значення мають з довозу: ліс, вугілля і метал; з вивозу: зерно, цукор, спирт, продукти тваринництва, будів. матеріяли, нафта.

Література: Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. I—III. Полтава 1846—52; Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. Полтава 1865; Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. КСт. т. 34. К. 1891; Переселение из Полтавской губернии с 1881 по 1900 гг. Полтава 1900; Кустари и ремесленники Полтавской губернии з 1881 по 1900 гг. Полтава 1900; Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем. Полтава 1901; Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Под редакцией В. П. Семенова. т. VII. Малороссия. П. 1903; Труды Полтавской ученой архивной Комиссии. 15 випусків. Полтава 1905—17; Павловский И. Статистические сведения о Полтавской губернии 100 лет назад. Полтава 1906; Павловский И. Описание городов Полтавской губернии и их окрестностей. Полтава 1910; Павловский И. Очерк деятельности Малороссийского генерал-губернатора кн. А. Б. Куракина (1802—1808). Полтава 1914; Падалка Л. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. Полтава 1914; Андрієвський В. З минулого. 1917 р. на Полтавщині. Берлін 1921; Лятошинський М. Іст. нарис територіяльного складу Полтавщини. К. 1929; Лапоногов О., Качалов О. Полтавська обл. К. 1959; Коломієць М. Полтавська обл. Х. 1959; Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. К. 1967.

В. Кубійович, *І. Бакало* і *Р. М.*

Полтва, р. у Надбужанській котловині, притока Бугу; довж. — 60 км, сточище — 1 440 км². У сточищі П. збудовано Полтвинську осушувально-удобрювальну систему (2 800 га; осушує заплави П. і використовує стічні води Львова для угноєння). У верхів'ях р. П. лежить м. Львів.

Полторацький Іван (1872–1914), гром. діяч, чл. київ. Громади, кооператор, організатор і гол. Т-ва взаємного забезпечення життя у Києві.

Полторацький Марко (1729–95), співак-баритон родом з Чернігівщини; придворний співак і диригент церк. хору (1746–62), соліст придворної італ. опери (1750–70) і перший дир. Імператорської придворної співацької капелі (з 1763) в Петербурзі. З його школи вийшли М. *Березовський* і Д. *Бортнянський*.

Полторацький Олексій (* 1905), письм. і журналіст родом з Чернігова, 1927–30 разом з М. *Семенком* та ін. редаґував у Харкові ж. футуристів *«Нова Ґенерація»*. У 1930-их рр. викладав у харківських високих школах, під час другої світової війни військ. кореспондент, згодом гол. ред. ж.: *«Україна»* (1948–52), *«Вітчизна»* (1952–58), *«Всесвіт»* (1958–71). Як теоретик укр. футуризму, П. якийсь час був гостро критикований офіц. критикою, але пізніше і сам перейшов до неї. Видана у Харкові праця П. «Літ. засоби» (1929) належала до перших вульґаризацій соціологічної методи в укр. літературознавстві. У ній відбилися неґативні впливи пролеткультів, рос. ЛЕФ (Левый Литературный Фронт) і укр. панфутуристів. У 1930-их рр. П. опублікував кілька кн. подорожнього жанру: «Останні дні бурханів» (1930), «Атака на Ґобі» (1932), «На шістьох меридіянах» (1933), «Через Монголію й Ґобі» (1936). Повісті «Гоголь у Петербурзі» (1941), «Дитинство Гоголя» (1954), «Юність Гоголя» (1957) написані в дусі офіц. трактування укр.-рос. дружби. П. видав низку нарисів з подорожей за кордон: «Юґославія на власні очі» (1956), «Подорож по Італії» (1960), «Зі Сходу на Захід» (1964) та ін. Почавши з нападів на О. *Вишню* (1930) і неоклясиків, П. віддав своє ім'я на послуги партії в справі нищення укр. культури, в чому особливо активізувався по другій світовій війні: памфлети проти укр. політ. еміґрації («Укр. буржуазні націоналісти – найлютіші вороги

укр. народу», 1953), апологія русифікації й репресій проти оборонців укр. культури (ст. й виступи проти С. Караванського, В. Чорновола, І. Дзюби та ін.).

М. К.

Полуботки, чернігівський старшинський рід, правдоподібно міщанського походження. Ярема П. був райцею Чернігівського маґістрату (1619, 1642); Артем П. був чернігівським міщанином (сер. 17 в.). Найвизначніші представники роду: Леонтій П., полк. переяславський і ген. осавул (див.), і його син Павло П., полк. чернігівський і наказний гетьман (див.). За гетьмана Мазепи П., позбавлені урядів, розгорнули в кін. 17 в. широку госп., зокрема пром. (рудництво, гутництво), і торг. діяльність та стали власниками великих зем. володінь. У 18 в. сини й унуки Павла П. були найбагатшим старшинським родом Гетьманщини (3 200 дворів), але політ. ролі не відогравали. Рід П. по чол. лінії згас у другій пол. 18 в. Маєтки П. дісталися, шляхом шлюбів і спадку, ін. старшинським родам (гол. *Милорадовичам* і *Лашкевичам*). *О. О.*

Полуботківський полк, укр. полк ім. гетьмана П. Полуботка, створився стихійно у червні 1917 р. на розподільній станиці у Києві. Вночі з 17 на 18 липня 1917, без порозуміння з Центр. Радою і Військ. Ген. Комітетом, П. п. виступив проти влади Рос. Тимчасового Уряду, зайнявши кілька важливих об'єктів у Києві. На другий день наслідки виступу були ліквідовані урядовими військами, П. п. розформований і 27. 7. 1917 висланий на фронт.

Полуботок Леонтій († бл. 1695), чернігівський полковий писар (1668), сотник (1671–72) і наказний полк. (1671); ген. бунчужний (1672–77), ген. осавул (1678–87 і 1689–90). Прихильник гетьмана І. *Самойловича,* з яким був посвояченний, брав участь у старшинській опозиції проти політики І. Мазепи у 1680–90-их рр. Обвинувачений у таємних зносинах з Кримом (1690), втратив уряд і останні рр. присвятив маєтковим та госп. справам.

Полуботок Павло (бл. 1660–1724), гетьман (наказний) України (1722–24), син Леонтія; П. вихованець Києво-Могилянської Колеґії (1679), знатний військ. товариш (1689). Одружений з небогою гетьмана І. Самойловича, разом з батьком брав активну участь у старшинських змовах проти І. Мазепи, за що був на довгий час усунений від держ. діяльности; щойно в 1706 р. став полк. чернігівським. Відомий як особистий ворог Мазепи, був кандидатом на гетьманство у 1708 р., але Петро І, що не довіряв П., відхилив цю кандидатуру, компенсувавши його великими маєтностями на Гетьманщині й Слобожанщині (понад 2 000 дворів). Ставши після смерти Скоропадського (1722) наказним гетьманом, продовжував політику свого попередника, але мусів увійти в конфлікт з рос. урядом, який не дозволяв на вибори нового гетьмана й фактично передав керівництво Гетьманщини *Малоросійській Колеґії.* Відносини загострилися, коли Малорос. Колеґія почала втручатися у фінансові справи укр. уряду, а гол. виступила демагогічно проти старшинських надуживань над козацтвом та поспільством. Конфлікт загострила ще брутальна поведінка през. Колеґії С. *Вельямінова* супроти укр. влади й зокрема П. В наслідок численних взаємних скарг П. був викликаний до Петербурґу. Повторні прохання П. обмежити владу Колеґії й дозволити вибори гетьмана, а гол. подання цареві «*Коломацьких чолобитних*», спричинилися до арешту П. та його помічників. Ув'язнений у Петропавлівській фортеці, П. там і помер. Майно його було описане (зберігся дуже цікавий опис) й секвестроване. П. цікавився історією України й був автором «Кронічки», яка охоплює події 1452–1715 рр. (його зять Я. *Маркович* вніс її до свого «Діяріюша»).

П. Полуботок

Оборона прав України і трагічна доля зробили П. нац. героєм в очах сучасників і наступних поколінь укр. старшини. Традиція ще з 18 в. приписує П. патріотичну промову, що її він нібито виголосив перед Петром І (насправді це був укр. публіцистичний твір другої пол. 18 в.). «Дух Полуботка» був живий на Лівобережній Україні ще в першій пол. 19 в., і це яскраво відбилося в «Історії Русів» та укр. історіографії (Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич) і літературі (Т. Шевченко) того часу. Натомість народницька (О. Лазаревський, О. Єфименко) й сов. історіографія неґативно оцінюють діяльність П., вбачаючи в ній лише вияв клясових старшинських інтересів і персональних амбіцій П. Більш об'єктивну оцінку П. дали праці В. Модзалевського й особливо М. Василенка. Новітня укр. історіографія, визнаючи також П. за речника станових інтересів старшини, вважає його за видатного політ. діяча, який, спираючися на засади Переяславської угоди, боронив автономні права України.

Література: Костомаров Н. Павел Полуботок. Русская Старина, кн. I. П. 1876; Лазаревский А. Павел Полуботок. Русский Архив, I. М. 1880; Ефименко А. Двенадцать пунктов Вельяминова. КСт., 10. К. 1880; Модзалевский Б. Павел Полуботок. П. 1903; Василенко М. Павло Полуботок, ж. Україна, 6. К. 1925; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. ЗНТШ, т. 170. Нью-Йорк—Париж—Торонто 1960. *О. Оглоблин*

Полузери, р. на Придніпровській низовині, права притока Ворскла; довж. — 68 км, сточище — 731 км.²

Полуниця, суниця (Fragaria L.), рід багаторічних рослин з родини розоцвітих. На Україні — 4 дикорослих види: П. зелена (F. viridis Duch. = F. collina Ehrh.), С. мускусна (F. moschata Duch. = F. elatior Ehrh.), П. польова (F. campestris Stev.), С. ліс. (F. vesca L.); ростуть у степах, чагарниках, на узліссях у степ. і лісостеп. р-нах. Існують ще три культ. види: С. чілійська (F. chiloensis Ehrh.), С. вірґінська (F. virginiana Duch.), С. ананасна (F. ananassa Duch.). Плоди П. споживають свіжими і переробляють на конфітури. Плоди С. ліс. та культ. дрібноплідної мають до 7,5% цукрів, до 1,3% яблуневої кислоти, до 0,4% чинбарних речовин, бл. 1,5% пектинових речовин, етерову олію, вітамін С. Листки та кореневища багаті на залізо й чинбарні речовини. Свіжі плоди С. ліс. вживають як дієтичний засіб при недокрів'ї, подагрі та кам'яній хворобі.

Полухин Леонид (1914—63), історик родом з Київщини; закінчив Київ. Ун-т, старший наук. співр. УАН. Праці з історії України 17 в. й укр. історіографії 19 в., зокрема: «Формування іст. поглядів М. І. Костомарова» (1959) й (спільно з М. Марченком) «Видатний історик України О. М. Лазаревський» (1958); нариси про діячів Хмельниччини: М. Кривоноса, Д. Нечая, І. Богуна тощо.

Полфйоров Яків (1895—1966), музикознавець і педагог, нар. у Петербурзі, де й закінчив студії; викладач і короткий час ректор Харківського Муз. Ін-ту (у 1920-их рр.), муз. критик, співр. ж. «Музика Масам», «Червоний Шлях» та ін.; праці про укр. нар. пісню, монографії про М. Лисенка, П. Сокальського й ін., підручники для муз. учбових закладів («Органіка», 1930). Репресований на поч. 1930-их рр.

Полчансько-Мізоцьке пасмо, горбаста височина на Волині між р. Стиром і Горинню, висотою до 342 м, збудована з третинних і крейдяних шарів з девонським дислокованим ядром. П.-М. п. розчленоване притоками Ікви й Горині, має подекуди характер низькогір'я.

Полюддя (від «хожденіє по людям»), на Русі-Україні об'їзд кн. по підвладних м. і оселях з метою збирання данини; також назва основної данини, а згодом, коли податки здиференціювалися (див. *Данина*), лише обов'язку утримувати кн. і його дружину під час річних об'їздів, зокрема восени. Розмір П. не був точно встановлений, що призводило до зловживань. Після того, як кн. *Ігор* загинув у Деревлянській землі під час збирання П. 945 р., воно, як свого роду княжий похід за здобичею, не практикувалося. Існувала певна форма П. у В. Князівстві Лит. — оплата для княжої адміністрації під час об'їзду обл.

Полюта Юрій (1820—97), перший укр. ветер. фармаколог-експериментатор, родом з м. Городна (Білорусь); з 1851 р. викладач фармакології та заг. терапії у Харківському ветер. училищі, а далі у Харківському Ветер. Ін-ті (в 1859—81 рр. його проф.). Праці з питань ветеринарії, медицини, зоології та ботаніки. П. — автор оригінального підручника про ветер. фармакологію з заг. терапією і рецептурою (1878).

Поляки на Україні. Д о 1 3 4 0 р. Першими П. на У. були, мабуть, купці, що займалися транзитною торгівлею з Зах. на Сх. через Польщу і Русь. П. були у почтах поль. княгинь, що виходили заміж за укр. кн. Численнішу групу П. на У. становили військ. бранці, поселювані звич. громадою у визначених місцях (першими були бранці, захоплені Ярославом Мудрим у поході на Польщу 1030–31 рр., що він їх оселив на Пороссі), де вони займалися сіль. госп-вом і пізніше злилися з місц. населенням. Потреба духовної опіки над П. і ін. католиками на У. і намагання Риму поширити кат. віру довели на поч. 12 в. до заснування кат. місії у Києві (вона діяла до 1233).

Найбільша кількість П. жила на окраїнах Київ. держави, у Галичині й на Волині, на Холмщині і Підляшші. При дворах гал. та волинських кн. служило чимало П.; ці кн. також користувалися поль. елементом у розбудові краю, зокрема після нападу татар (1240). Найбільше зміцнився поль. елемент у Гал.-Волинській державі за *Юрія-Болеслава II*.

З 1 3 4 0 р р. д о Л ю б л і н с ь к о ї у н і ї. Чимало П. наплинуло на У. після розпаду Гал.-Волинської держави і по зайнятті *Польщею* Галичини, Холмської й Белзької земель та зах. Поділля. Щоб укріпити панування П. на цих землях, король Казімір III і його наступники щедро роздавали поль. вельможам великі маєтки, відібрані від укр. бояр або належні князям. Поодинокі села надавано зайшлій поль. шляхті — з обов'язком військ. служби, засновувано (перев. на нім. і поль. праві) численні с. і стягано до них, крім укр., також поль. селян, розбудовувано низку вже існуючих міст і надавано їм здебільша *маґдебурзьке право* та закладано нові, до яких спроваджувано нім. і поль., а згодом і вірменських купців і ремісників. Нових поселенців, гол. з Малопольщі, притягало багатство рідше, ніж у Польщі, заселених земель (врожайні ґрунти, тепле підсоння, багатий тваринний світ тощо), корисні умови для торгівлі з сх., великі пільги: звільнення від податків, панщини тощо. Землі в Галичині й на Поділлі роздано поль. маґнатським і

шляхетським родам: Ґабданкам, Одровонжам, Пакославам, Тарновським, Спиткам, Гербуртам, Бучацьким, Потоцьким, Язловецьким, Лянцкоронським, Сєнявським та ін. Дискримінація укр. бояр спричинилася до того, що більшість з них польонізувалися (напр., Володийовські, Ярмолинські, Кирдеї, Чурили, Струсі й ін.). Почавши з 16 в., поступово спольщилися у м. німці, вірмени й частина українців. Натомість більшість поль. селянства, розпорошеного серед укр. мас, українізувалася під впливом більш динамічної укр. нар. культури. Нац. розрізнювання відбувалося назагал по віросповідних критеріях: римо-католицизм утотожнювано з поль., а православіє (і згодом унію) з руською народністю. Подібно було й на *Підляшші* (див. стор. 2088), куди наплинуло багато дрібної шляхти з сусідньої Мазовії.

Польськість зміцнило створення 1375 р. римо-кат. ієрархії з архиєп. у Галичі (з 1412 р. у Львові) та єпископствами у Перемишлі, Холмі й Володимирі Волинському (з 1428 р. у Луцькому) і щедре обдарування латинського духовенства і чернечих чинів зем. маєтками.

Поль. елемент слабше проникав на Волинь, Київщину і Брацлавщину, які входили до складу В. Князівства Лит. Це проникання відбувалося, не зважаючи на правні обмеження, шляхом купівлі або застави дібр, а найчастіше в наслідок подружніх зв'язків. У 15 в. були створені поль. кат. єпископства у Києві та Кам'янці Подільському.

Поль. колонізація, як і значно сильніша укр., зазнала на Поділлі, Брацлавщині й Київщині загальмування, а то й подалася назад у другій пол. 15 в. під впливом тат. нападів. Тоді ж розбудовано для охорони перед ними мережу оборонних замків, які були частково заселені П. (див. 2137 стор.).

Одночасно з занепадом укр. політ. й екон. життя і послабленням культ. розвитку, на зайнятих Польщею укр. землях виникли сильні осередки польськости. Міста Львів, Перемишль, Ярослав, Кам'янець Подільський, а також маґнатські двори стають осередками розвитку культури й мистецтва. З-поміж П. на У. того часу походить (дехто з них був укр. роду) ряд поль. культ. діячів і письм.: Григорій з Сянока (1407–77), один з перших поль. гуманістів і поетів та кат. львівський архиєп., провідний діяч гуманізму на поч. 16 в. Павло з Коросна (також Павло Русин, †1517), письм. і викладач клясичної літератури у Краківському Ун-ті, Григорій із Самбора – панегірист і педагог (літ. псевд. Roxolanus або Ruthenus), один з зачинателів поль. літератури М. *Рей*, родом з Журавна (1505–69). До першої укр. школи в поль. літературі зараховують також С. Ожеховського (1513–66), письм. й полеміста, спершу оборонця правос. Руси, як також С. Ф. *Кльоновіца* (1545–1602), автора одного з перших у поль. літературі творів на укр. теми («Roxolania», 1584).

Від Люблінської унії до 18 в. З переходом Волині, Брацлавщини і Київщини до складу Польщі на цих врожайних і відносно рідко заселених землях (густота населення становила у 1572 р. у корінній Польщі 16 меш. на 1 км², у воєводствах Руському і Белзькому 9, на Волині й Поділлі 6,4, Київщині й Брацлавщині бл. 1625 р. – 3,8) поселювалися поль. маґнати і шляхта. Колонізація Лівобережжя розпочалася пізніше – з кін. 16 в. – поч. 17 в.

Займаючи нововідкриті для колонізації землі, маґнати обсаджували їх своїми слугами і економами з-поміж дрібної поль. шляхти і орендарями, здебільша жидами. Після 1569 р. була проведена за наказом короля Стефана *Баторія* (1575–86) у воєводствах Подільському, Брацлавському і Волинському ревізія «пустинь», що мали б бути роздані на вічність або в користування зайшлим поль. маґнатам і шляхті; ця акція посилилася за *Жигмонта III Вази* (1587–1632). Їх обсаджували поряд волинських кн. укр. роду поль. маґнати: Замойські, Калиновські, Сєнявські, Яблоновські, Жолкєвські, Потоцькі, Конецпольські. У приєднаній 1619 р. до Польщі Чернігівщині землі й маєтки надавалися на «воєнному праві», за заслуги військ., гол. з поль. корінних земель, а на Сіверщині в 1630–40 рр. також з В. Князівства Литовського.

З одержуваних у користування просторих «королівщин» – староств, а також і приватних посілостей, випрошуваних від короля чи сойму або купованих за безцінь чи просто здобутих зброєю, почали творитися величезні лятифундії, до яких притягано нових поселенців проголошуванням «свобод»: звільнення на 20–30 рр. від панщини. Основну масу поселенців творили укр. селяни, втікачі з зах.-укр. земель, гол. з Галичини і півн.-зах. України, але було й невелике ч. поль. селян з корінної Польщі. Чимало з них включилося в лави козацтва, керівниками загонів якого і згодом гетьманами коз. війська ставали іноді, особливо на поч. козацтва, поряд укр. маґнатів і шляхтичів, також поляки. Чимало поль. елементу, гол. з поль. дрібної шляхти, було у збройних відділах маґнатів, їхній обслузі тощо. Власники лятифундій були необмеженими володарями земель і дідичними «королев'ятами», як їх називали. Вони мали великий вплив на напрям поль. внутр., а то й зовн. політики. Маґнати з України дали Польщі двох коро-

лів (Михайло *Вишневецький* – 1669–73 і Ян *Собєський* – 1674–96) та ряд визначних політиків і військ., між ними С. *Жолкєвського*, С. *Чарнецького* та ін.

На поч. 17 в. найбільша кількість панських фільварків була у спокійніших Галичині й Волині, натомість на схід і півд. сх. простягалися величезні латифундії маґнатів (Єремія Вишневецький напередодні революції 1648 р. мав 38 000 госп-в з 230 000 підданими).

Поль. Кат. Церква здобувала чимраз більший вплив. Чимало для поширення католицизму зробили поль. чернечі ордени, особливо *єзуїти*. Завдяки своїм школам вони були активні не лише серед поль. маґнатів і шляхти, але приєднували заможних і талановитих українців до поль. культури і церкви.

З поширенням освіти і зростанням добробуту й багатства вищих верств одночасно розвивалися різні ділянки поль. культ. життя, зокрема архітектура, малярство та різьба. У 17—18 вв. будуються численні оборонні й прикрашені замки й маґнатські садиби з колекціями творів мистецтва, бібліотеками, архівами. Визначними осередками культури ставали Львів, Перемишль, Ярослав, Кам'янець Подільський, Луцьке й ін. з численними будівлями та костьолами. Своїм багатством деякі з цих міст дорівнювали, а іноді й перевищували найбільші м. у корінній Польщі.

Поль. духове й культ. життя на укр. землях зосереджувалося у цей час на Гал. Русі, звідки вийшли і де жили видатні поль письм.: Ш. *Шимонович* (Сімонідес, 1558—1629), Ян Щенсни-Гербурт (1567—1616), С. *Твардовський* (†1661), автор «Роксолянок» III. *Зіморович* (1608—29), М. Семп Шажинський (1550—81), композитор Мартин Леополіта (Львовчик, † 1589), історики Б. *Папроцький* (1543—1614), Ю. Б. *Зіморович* (1597—1667), публіцист і київ. кат. еп. (з руського роду) Й. *Верещинський* (†1599).

Поль. політ. й екон. експансію на укр. землі сповільнили коз. повстання у перших десятиліттях 17 в., а припинила на довгий час Хмельниччина. У наслідок цих подій почався відплив поль. елементу з Лівобережжя і сх. частини Правобережжя на зах. Загрожені у своєму існуванні поль. маґнати, в тому ч. й спольщені, з укр. родів (*Вишневецькі*, *Заславські* й ін.) очолили збройну боротьбу з укр. визвольним рухом, застосовуючи жорстокі репресії й викликаючи цим посилення ненависти укр. нар. мас. На Наддніпрянській Україні залишилася і подекуди брала участь у війні проти Польщі у 1648–57 рр. частина шляхти, навіть спольщеної, посівши у проводі коз. держави видатне становище. Чимало шляхти, у тому ч. і поляків, почали повертатися на укр. землі в останні роки життя Б. Хмельницького й за гетьманування І. *Виговського* (особливо після *Гадяцького договору*) та за П. *Тетері*. Але і цей рух припинився в часи *Руїни* через опір коз. і сел. маси. У боротьбі її проти поль. орієнтації частини вищої старшини загинуло чимало укр. шляхти (зокрема убивство Ю. *Немирича*, ініціятора Гадяцького договору), і більшість її на Правобережній Україні повернулася до поль. табору. Досить сильними у Києві й навіть на Лівобережній Україні залишилися ще до пол. 18 в. поль. впливи у ділянці духової культури (поль. мова у навчальних програмах *Києво-Могилянської Академії* та ін. тогочасних колеґіюмів, у вид. київ., новгород-сіверської й чернігівської друкарень, у побуті тощо). Натомість поль. меншість на території Гетьманщини перестала існувати.

18 століття. На Правобережжя, спустошене в наслідок Руїни, масового переселення людности на Лівобережжя і тимчасової окупації півд. земель Правобережжя Туреччиною, з поч. 18 в. почала напливати нова хвиля поль. колонізації. Маґнати почали займати свої кол. посілості або колонізувати нові землі й творити великі латифундії з окремою адміністрацією й військом (у деяких 4–5 000). На них осідала безземельна чиншова шляхта, залежна від маґнатів, та частково селяни і міщани, спроваджувані з ін. земель Польщі. Ця масова колонізація Київщини, Поділля й Брацлавщини була припинена гайдамацькими повстаннями (особливо 1768; див. *Гайдамаччина*), під час яких велика кількість поляків і жидів була знищена.

На Зах. Укр. Землях – Галичині з Белзчиною і Холмщиною, Підляшші й Волині, які перебували впродовж 17 і 18 вв. безперервно під поль. владою, кількість П. та їх значення постійно збільшувалися.

17 і 18 вв. були періодом найбільшого поширення поль. шкільництва на Україні, гол. на Зах. Укр. Землях (на Правобережній Україні лише до пол. 17 в., потім щойно з 1770-их рр.). Найактивнішими у розбудові шкільництва й далі були єзуїти. Після скасування їх ордену 1773 р. шкільництвом на Волині й Правобережній Україні керувала поль. Едукаційна Комісія, яка передала частину єзуїтських колеґій і шкіл *василіянам*; вони були призначені для молоді шляхетського походження і виховували її у поль. дусі, хоч давали також деяке знання церк.-слов. мови. У поль. патріотичному дусі діяли школи ордену *піярів* та відділи (колонії) Краківської Академії. Треба додати, що занепад поль. культури з пол. 17 в. (її відродження почалося з пол. 18 в.) мав неґативний вплив і на укр. культуру в Польщі.

Чимало до поширення польськости спричинилися також поль. друкарні єзуїтів у Львові й Перемишлі, василіян у Почаєві (лише частково), домініканів у Луцькому, кармелітів у Бердичеві та приватні. У своїх центрах єзуїти мали багаті бібліотеки. Значними культ. осередками були маґнатські мастки з величними палацами, садибами та ін. будівлями, де були великі бібліотеки, мист. збірки, приватні архіви; зокрема у Ляхівцях — Яблоновських, у Вишнівці — Вишневецьких, згодом Мнишків, у Тульчині — Потоцьких, Славуті — Санґушків, великий архів Острозьких і Любомірських у Дубному, Ржевуських у Підгірцях тощо.

З укр. земель походило багато визначних політ. і культ. діячів П. у 18 в.

Власники великих лятифундій на Україні: Вишневецькі, Чарторийські, Потоцькі, Браніцькі, Любомірські, Яблоновські, Ржевуські, Конєцпольські відогравали у другій пол. 18 в. визначну ролю у Речі Посполитій. З України походила більшість керівників *Барської* (напр., А. Красінський, кам'янець-подільський єп.) і *Торговицької* (С. Потоцький, К. Браніцький, С. Ржевуський) конфедерацій, діячів Чотирилітнього сейму (1788–92), герой повстання 1794 р. Т. *Косцюшко* (з Волині), просвітитель і філософ, співтворець конституції 3. 5. 1791 Г. Коллонтай (з с. Дедеркали на Тернопільщині), історик права та осв. діяч граф Т. *Чацький* (з м. Дубного), історик – єп. луцький А. Нарушевіч, письм. Ігнатій Красіцький (з Перемищини, деякий час перемиський і київ. канонік) та ін.

1795–1917 рр. у складі Російської Імперії. У кін. 18 в. на укр. землях, приналежних до Польщі, які були включені у 1793–95 рр. до складу Рос. Імперії (Волинь, Поділля й Київщина), на підставі поль. церк. статистики, жило бл. 240 000 римо-католиків (на всіх укр. землях разом з Холмщиною, Підляшшям і Поліссям їх могло бути бл. 300 000), або 11–12% всього населення. Ч. римо-католиків не було і не є донині тотожне з ч. поляків, бо низка римо-католиків (перев. поль. походження) -- селян і нижчої шляхти зазнала мовної і побутової українізації, але залишилася ще римо-католиками і подекуди вважала себе поляками (у Галичині – *латинники*). Після примусового скасування унії (1839) деяке ч. уніятів перейшло на римо-католицизм.

На цих землях поль. маґнати і шляхта зберегли своє упривілейоване становище, і навіть збільшили свою владу над підданими їм селянами. Значно збільшився поль. екон. потенціял. Поль. лятифундії на Правобережній Україні були гол. продуцентами й експортерами збіжжя, гол. пшениці. Поль. культура на укр. землях під Росією зберегла й зміцнила своє панівне становище, а новозаснований *Крем'янецький Ліцей* (1805) став провідним осередком поль. культури й освіти. Поль. мова була урядовою у школах, адміністрації й судівництві. Поль. римо-кат. церква, не зважаючи на боротьбу царського режиму з уніятською, — мала свободу дій. П. мали змогу поселюватися у Києві й на всій Лівобережній і Півд. Україні, набувати там маєтки тощо.

Провідною серед П. була, невелика за кількістю, маґнатська верхівка, далі йшли сер. й дрібні дідичі – шляхтичі («земянство»), найчисленнішою була ходачкова шляхта (чиншова або веретяна, як її називали в народі), поселювана на маґнатських землях, що сплачувала щорічний грошовий чинш, з лав якої набиралися кадри різних адміністраторів панських і держ. маєтків, економів й ін. служби. Більшість маґнатів ставилася назагал льояльно до Рос. Імперії (також після поль. повстань), радо ріднилася з рос. аристократією, жила у Петербурзі або за кордоном. Зате сер. шляхта була гол. носієм поль. патріотизму та змагань, прагнула реставрувати Польщу в кордонах з 1772. Невелике ч. П. жило по містах. Приблизно пол. П. на У. становили зайшлі, перев. у першій пол. 18 в. селяни, розпорошені серед українців, рідше в окремих оселях.

Поль. великі землевласники на Правобережній Україні виявили у першій пол. 19 в. чималу ініціятиву і підприємливість у розвитку торгівлі (зокрема зовн.) й особливо пром-сти, зокрема текстильної, порцеляно-фаянсової й скляної, металюрґійної, а починаючи з другої чверти 19 в. – цукробурякової. Великі, як на той час, пром. підприємства Любомірських, Потоцьких, Чарторийських, Санґушків, Радзівілів, Браніцьких та ін. маґнатів, а поряд з ними, Понятовських і Головінських, – сприяли тому, що в пром. розвитку України першої пол. й сер. 19 в. Правобережжя посідало перше місце; це особливо помітне було в царині цукроварства. Ці пром. досягнення поль. землеволодіння допомогли йому пережити наслідки поразок повстань 1830–31 і 1863 рр., зокрема конфіскацію маєтків учасників повстання рос. урядом й дискримінаційну політику його супроти поль. землеволодіння у другій пол. 19 в., сел. реформу 1861 р. тощо та зберегти свою екон. силу й вплив аж до революції 1917 р.

Упривілейоване становище П. на Правобережній Україні було підірване в наслідок поразки поль. повстання 1830–31 (див. *Польща*). Тис. активних учасників повстання заслано, їх маєтки конфісковано; ще більшим ударом по дрібній шляхті була вимога верифікації шляхетства і переведення значної частини її до стану держ. селян; чимало дрібної шляхти вивезено на Кубань і Урал. Невдачею закінчилася змова Ш. Конарського, учасника повстання 1830–31 р., який 1835 повернувся з еміґрації і організував на Україні серед поль. молоді численні гуртки «Stowarzyszenia Ludu Polskiego». Змова була викрита; у справі т. зв. «конарщини» заарештовано понад 200 осіб, у тому ч. багато студентів Київ. Ун-ту, який влада на деякий час закрила, а Конарського страчено (1839). Злагіднення рос. режиму після Кримської війни призвело до відновлення серед поль. молоді таємних

орг-цій, з яких ширше значення мав «Związek Trojnicki» (одним з організаторів його був спершу В. *Антонович*). Поль. політ. рух розгорнувся у 1861 у відкриті патріотичні маніфестації у Києві, Житомирі й Бердичеві; одночасно поль. шляхта подавала рос. владі меморіяли («адреси»), в яких ставилася досить прихильно до сел. реформи, а в деяких вимагала введення поль. шкіл на Поділлі, поль. мови у Київ. Ун-ті, а навіть (шляхта Подільської губ.) приєднання «забраних провінцій» до Поль. Королівства.

У першій пол. 19 в. серед П. помітні деякі вияви українофільства та поль.-укр. територіяльного патріотизму з прагненням скерувати укр. рух у річище відновленої, можливо, федеративної — Речі Посполитої. У 1820-их рр. граф Вацлав *Ржевуський* організував у своєму маєтку щось на зразок коз. Січі, школу лірників тощо; у нього перебував поет Т. *Падура*, «думи» якого укр. мовою закликали до повстання проти Росії. Українофільство виявлялося подекуди серед поль. еміґрації (брошури Якуба Яворського «Przypomnienia Ukraińskie» і о. Іполіта Терлецького «Słowo Rusina...», писання Ф. *Духінського* тощо). Під час Крим. війни М. *Чайковський* організував коз. леґіон по тур. боці, повертаючися до традиції гетьмана П. Дорошенка. У кін. 1850-их рр. група дем. молоді з спольщеної укр. шляхти, т. зв. *«хлопомани»* з В. Антоновичем на чолі, пропаґувала наближення до укр. народу. Напередодні 1863 р. Антонович і його ближчі товариші (Т. *Рильський*. Б. *Познанський*) відмовилися підтримувати поль. зазіхання на неполь. землі й перейшли на укр. нац. позиції. Але більшість навіть українофільськи настроєних кіл поль. громадянства була неспроможна на такий радикальний розрив з традиціями своєї верстви.

Розміщення римо-католиків на Правобережжі і на Волині у 1860 р.

1 — Римо-католики. 2 — Кордон Рос. Імперії. 3— Межі губерній. Губерніяльні міста підкреслені. I — Городненська губ. II — Менська губ.

Назагал до поч. 1860-их рр. поль. суспільство на Правобережжі зберегло свою активність і життєву силу, й навіть створений 1834 р. для русифікації краю Київ. Ун-т, завдяки поль. проф. з Крем'янецького Ліцею та Віленського Ун-ту, був деякий час осередком польськости. Правобережна Україна дала у першій пол. 19 в. поль. літературі ряд визначних письм., крім Ю. *Словацького* (1809—49), поетів *Укр. школи в поль. літературі:* А. *Мальчевського*, Б. *Залеського*, С. *Гощинського*. На Україні нар. і деякий час жили письм.: А. Фелінський, Г. Ржевуський, Ю. *Коженьовський*, Л. Совінський, М. *Чайковський* (Садик Паша), літератор і історик М. *Грабовський*. З Україною була пов'язана творчість Ю. І. *Крашевського*. Укр. поетом і музикою поль. роду був Т. *Падура*.

Напередодні поль. повстання 1863 р. у трьох губ. Правобережжя жило 471 000 римо-католиків, або 9% всього населення

Поль. сила і вплив на укр. землях Рос. Імперії сильно зменшилися після придушення *поль. повстання 1863 р.*, у якому брала участь частина «хлопоманів». Екзекуції повстанців, депортації і переселення супроводилися конфіскацією поль. маєтків або їх примусовим продажем неполякам, заг. забороною поль. мови (навіть у навчанні римо-кат. релігії), друків, т-в й орг-цій тощо. Поль. дідичі, які становили базу поль. посідання на Україні, мусили відійти від гром., а то й культ. діяльности і зосередити свої зусилля на екон. відтинку. Поль. духовенство, ч. якого зменшилося, мусіло також обмежити свою діяльність. Але екон. розвиток сіль. госп-ва на Україні і с.-г. пром-сти дозволили полякам у 1870-их рр. знову вирости на силу, спершу на екон., згодом і культ., а навіть політ. відтинках.

У 1870—1914 рр. зайшли зміни у ч. й розміщенні П. на У. і ще більші — у їх соц. складі. На цю еволюцію впливали: нерівномірний природний приріст різних етнічних груп, сильніший у правос., слабший — у римо-католиків (напр., для 1901 р.: на Волині 21,1 і 17,7%, Поділлі — 17,4 і 14,0%, Київщині 17,0 і 11,0%), міграційні й асиміляційні процеси. Разом з екон. зростанням України і скасуванням кріпацтва відновився приплив П. з корінної Польщі (Поль. Королівства) на Україну — фахівців і робітників до міст, а селян (гол. на Волинське Полісся) на землі, що їх розпарцельовували після скасування панщини поль. поміщики (див. стор. 309). Одночасно чимало П. з Правобережжя, що втратили свої маєтки або прийшли з Польщі, поселилися у великих м.: Києві, Одесі, Харкові, Миколаєві й ін. Противагою для припливу П. була мовна і частково віроісповідна асиміляція давніше оселених поль. селян; до цього спричинився також і закон, на підставі якого діти з мішаних подруж мусіли бути правос.

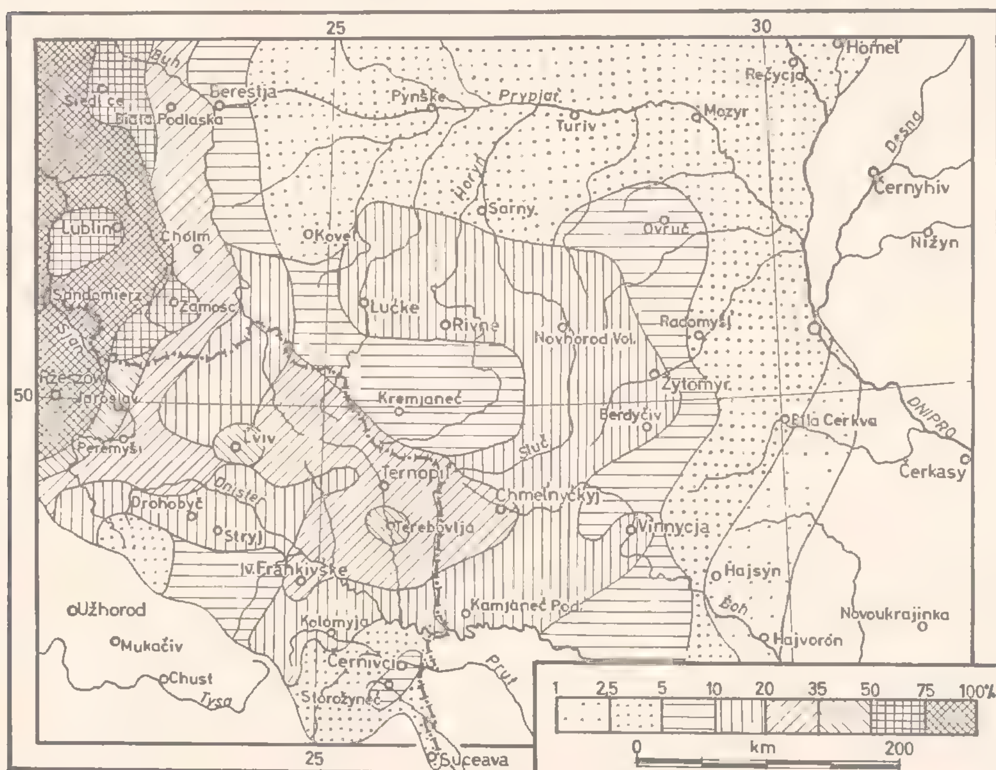

Розміщення римо-католиків у 1897 р.
(у відсотках до всієї людности)

На підставі перепису 1897 р. ч. римо-католиків (серед них невелике ч. становили німці і чехи) і осіб з поль. мовою було таке:

Губернії	Римо-католики у 1 000	у %	З поль. мовою у 1 000	у %
Волинська	291	10,0	185	6,2
Подільська	261	8,7	72	2,3
Київська	104	2,9	68	1,8
Разом	656	6,9	325	3,4

Великий відсоток П. (за мовою) жив у містах: 1897 р. (на укр. землях, які згодом увійшли до складу Укр. ССР) 30,3% (всього населення – 12,6%, укр. – 5,4%). Найбільшим поль. скупченням і осередком поль. життя був Київ, у якому ч. П. швидко зростало: 1874 р. – 10,4 тис. (8,2% всього населення), 1897 – 16,7 (6,8%), 1909 – 44,4 (9,8%); ін. – на Правобережжі: Бердичів, Житомир, Кам'янець Подільський; у Степу: Одеса (1914 р. – 26 000), Катеринослав (13 000), Миколаїв, Херсон; на Слобожанщині – Харків (6 000). Найбільший відсоток становили римо-католики і П. у півн. смузі Поділля (у Проскурівському пов.: 22, 6 і 6,4% всього населення) та на півн. Волині (докладніше див. карту на 2220 стор.).

За урядовими даними, 1909 р. у трьох правобережних губ. жило 424 000 П. (3,8% всього населення), за церк. – 802 000 римо-католиків (6,3%). Офіц. ч. (вони приблизні) римо-католиків і П. на укр. землях у Росії, поза Правобережжям, такі:

	Римо-католики у 1 000	у %	Поляки у 1 000	у %
Укр. частина Гродненської й Мєнської губ.	130	11,0	100	8,5
Холмщина й Підляшшя	371	44,0	201	24,0
Ін. укр. землі	230	0,9	180	0,7

Разом на укр. землях під Росією 1914 р. жило 1 390 000 римо-католиків і 809 000 П.

Провідну ролю серед П. відогравали й далі дідичі, зокрема власники великих лятифундій. Згідно з урядовою рос. статистикою з 1909 р., зем. власність П., які мали право виборів до управ земств (його не мали ті, що посідали менше ніж, залежно від пов., 5–25 десятин землі) становила у 3 правобережних губ. 2 306 000 десятин (2 540 000 га), або 46% всієї приватної власности і 15,4% всієї території названих губ. Разом з землею дрібних власників П. на Правобережжі мали до 3 млн га землі. Поль. велика зем. власність мала провідне місце у сіль. госп-ві Правобережжя й у розвитку цукроварства. У зв'язку з цукровою пром-стю працювали (гол. у Києві) численні поль. фабрики машин і устаткування для цукроварень, техн. і торг. бюра тощо. Багато поль. фахівців працювало в ін. галузях с.-г. пром-сти (гуральництві, броварництві), а також у гірництві, гутництві, металюрґії, лісівництві тощо. По містах П. становили чималий відсоток серед вільних професій і ремісників.

Поль. пром., культ. і політ. життя завдяки пом'якшенню царського режиму, активізувалося у кін. 19 в. Поль. політ. думка відзначалася тоді трьома напрямами: консервативним, що його репрезентували великі землевласники (орган – петербурзький тижневик «Kraj», згодом також «Kresy» у Києві), нар.-дем. «Liga Narodowa» Р. Дмовського (орган «Przegląd Wszechpolski») і соціялістичним — Поль. Партія Соціялістична (підпільний орган її «Robotnik» був у 1901–02 рр. друкований у Києві).

За прикладом ППС постала *Укр. Соціялістична Партія* (УПС; 1900–04 рр.) під проводом українця поль. культури Б. *Ярошевського;* згодом ця група об'єдналася з *Рев. Укр. Партією* (РУП). Консерватори уважали українство за внутр. рос. питання, нац. демократи заперечували укр. нац. прагнення і тільки керівники та чл. ППС обережно виявляли свою прихильність до укр. руху. Винятком для того часу було зформування нечисленної громади «українців польської культури», чи «українців римо-католиків», під керівництвом В. *Липинського* (ін. діячі Йосип Юркевич, Францішка *Вольська*, Людвік Сєдлецький та ін.), органом якої був двотижневик «*Przegląd Krajowy*» (виходив у Києві в 1909). Липинський і його однодумці стали політично на укр. нац. і навіть самостійницькій плятформі. Процес повороту П. до укр. національности відбувався і поза нею (напр., граф М. *Тишкевич*, Ян *Токаржевський-Карашевич* та ін.). Серед П. на Правобережжі було поширене явище стихійного українофільства та «територіяльного патріотизму».

Поль. політ. й суспільне життя посилилося після революції 1905 р. У Києві постав поль. клюб «Ogniwo», гімнастичне т-во «Sokół», що мало свої відділи. Заходами групи поль. землевласників під проводом В. Ґрохольського почав виходити перший поль. щоденник «Dziennik Kijowski», нац.-дем. напряму. У Києві виходили ще: літ. наук. ж. «Nasza Przyszłość» (гол. ред. Оттон Ґлінка) з 1908 р.,

літ. тижневик «Kłosy Ukraińskie» (ред.-видавець Ян Урсин-Замараєв), у 1910-их рр. суспільно-політ. тижневик «Przedświt» (видавець-ред. Станислав Дунін-Карпінський). Виявом поль.-укр. співпраці у літ. ділянці був двомовний ж. «Новорічник авторів поль. й українських» (1908).

У 1906 р. П. на У. здобули своє політ. представництво у Держ. Думі: 5 мандатів у першій і тільки один у другій та одержали 3 репрезентантів у Держ. Раді. Поль. депутати у Держ. Думі співпрацювали з укр. парляментарною фракцією і в створеному за поль. ініціятивою *Союзі Автономістів*. Чималими були впливи П. в управах губ. і пов. земств (з 1911) та в міськ. самоврядуванні.

До 1905 р., крім таємних поль. шкіл і гуртків, у Києві діяли нелеґально «Towarzystwo Oświaty Ludowej» (з 1897) і «Towarzystwo Oświaty Narodowej» з 1904); згодом уже леґально «Oświata» і низка приватних шкіл, які об'єднувало Т-во «Polska Macierz Szkolna» (1917 р. 103 школи з 8 880 учнями). Інтенсивним було поль. культ.-літ. й мист. життя, осередками якого були, крім Києва, Житомира, Бердичева, Кам'янця Подільського, також поль. двори.

У другій пол. 19 і на поч. 20 в. чималою була участь поляків з укр. земель у складі Рос. Імперії у поль. літературі, малярстві й музиці. На Україні нар. або жили й творили поети й письм.: Т. Т. Єж (1824—1915), Л. *Совінський*, видатний англ. прозаїк поль. походження Дж. Конрад (Коженьовський; 1857—1924) та ін.; малярі: Г. *Семірадзький*, В. *Котарбінський*; композитори й музики: Ю. Зарембський (1854—85), І. Я. Падеревський (1860—1941), К. *Шимановський*, А. Вєльгорський (*1890) та ін.

Гол. осередком поль. театрального життя у 1910-их рр. був Київ, де у 1911 р. був заснований Ф. Рихловським (1878—1949) постійний драматичний театр, розквіт якого припадає на 1916—18 рр., коли у Києві згуртувалося багато визначних поль. артистів. З поль. культ. життям були пов'язані книгарня й в-во Леона *Ідзіковського* у Києві у 1857—1920-их рр., яке видало понад 200 кн. поль. письм., здебільша родом з України або пов'язаних з нею, і пізніше розвинулося в одне з найбільших поль. в-в муз. творів укр. (зокрема М. Лисенка) і поль. композиторів

З України були родом або зв'язані своєю діяльністю поль. науковці й дослідники: краєзнавці Е. *Руліковський* і Т. *Стецький*, історики: А. *Яблоновський*, Ф. *Ґавронський*-Равіта, Ю. *Ролле*, Л. Бялковський (1885—1952), Т. Міхальський, антрополог Ю. *Талько-Гринцевіч*, публіцист й економіст Й. Бартошевіч (1867—1938), славіст Г. *Улашин*, клясичний філолог В. Клінґер (1875—1962) й багато ін. (див. *Польща*). Поль. походження були історик А. *Скальковський*, археолог і нумізмат К. *Болсуновський*, архітект В. *Городецький* і багато ін.

Поляки трималися здебільша відокремлено від укр. оточення (також від рос.), хоч більшість з-поміж них добре знала укр. мову. Близьким було співжиття поль. дрібної римо-кат. шляхти і селян з їх укр. сусідами: поза віровизнанням між ними не було майже різниці. Поль. землевласники і їх адміністрація ставились до укр. селянства здебільша як до нижчої верстви чи до робочої сили; їх взаємини з рос. адміністрацією були стримані. У містах П. жили звич. у своїх колоніях; їхні зв'язки з українцями були мінімальні. До укр. політ. і нац. прагнень П. ставилися невтрально або неприхильно: основою ідеології укр. руху була концепція етнічної України, поль. загалу — іст. Польщі.

Проте поль. елемент відограв велику й у дечому позитивну ролю у розвитку України 19 – поч. 20 в. Наявність поль. впливів на Правобережжі становила противагу до рос. політ. панування й русифікації. Хоч ані рос., ані поль. сторона не визнавали України як рівнорядного партнера, проте рос.-поль. боротьба сприяла кристалізації укр. нац. самобутности, культурою і політ. відмінної від обох сусідів. «Укр. П.» створили культ. цінності, які входять до укр. культ. процесу так само, як твори тих українців, які писали рос. мовою. Ті одиниці, що, вийшовши з поль. середовища, перейшли до укр. нац. табору, внесли багато у формування новітньої укр. нації — їхньою заслугою було насамперед зміцнення зах. первнів в укр. духовості (В. Антонович, Т. Рильський, В. Липинський).

У Галичині 1772—1918 рр. 1914 в укр. частині Галичини (з Лемківщиною, але без поль. частини пограничних пов.) жило 1 240 000 римо-католиків, тобто 23,1% всього населення (63,5% гр.-католиків, 12,3% жидів, 1,1% ін.); бл. ²/₃ серед римо-католиків становили властиві П., понад ¹/₃ т. зв. *латинники*, тобто римо-католики, які вживали укр. мови і були частково укр. походження, але не мали ясної нац. свідомости. Бл. 25% римо-католиків (майже все П.) жило у містах (гр.-католиків – 8%). Відмінний був проф. склад українців і П.: 1910 р. 90,0% гр.-католиків працювало у сіль. госп-ві (римо-католиків – 68,0%), 3% у пром-сті (16%), 2,5% у торгівлі й транспорті (8,5%), 4,5% становили службовці, вільні професії, домашня прислуга й ін. (7,5%).

Етнічні й віроісповідні відносини зазнавали змін на користь римо-католиків. Їх відсоток збільшився з 21,4% у 1857 р. (гр.-католиків — 66,5%) до 22,2% у 1880 (63,4%), 23,5 у 1900 (62,8%) і до 25,3% в 1910 р. (61,7%; без Лемківщини, натомість з цілими пограничними пов.), гол. завдяки постійному припливові П. з Зах. до Сх. Галичини як до міст, так і на парцеляцію (напр., за 1891—1900 рр. — 35 000), меншої еміґрації за океан, ніж українців, врешті, деякої польонізації українців (гол. у більших м.), німців та жидів — асиміляторів. Найбільший відсоток становили П., крім міст, у великих островах навколо Львова, Самбора, Мостиськ, Тернополя та у сер. смузі краю від Перемишля й Самбора на зах. по Збруч на сх. (див. карти на стор. 349, 2142 і 2225).

Підставою польськости в Галичині були дідичі, держ. службовці та самовряду-

вання, згодом і вільні професії, робітники й ін. міський елемент; менше значення мали селяни. Відсунені спершу реформами *Йосифа II* від адміністрації й обмежувані у своїх правах над селянами, поль. маґнати і шляхта по смерти Йосифа II (1790) почали поступово опановувати тодішній нім. бюрократичний апарат, здобуваючи, з одного боку, вплив на вищих службовців австр. адміністрації і, з другого, — просуваючи на нижчі ступені цього апарату дрібну поль. шляхту. Панівним елементом П. залишилися як у самоуправах міст, так і у Гал. Становому соймі (1817–45). Численні кол. королівські маєтки в Галичині шляхом продажу перейшли до поль. маґнатів, збільшуючи їх зем. володіння.

До пробудження нац. свідомости серед гал. духовної інтеліґенції у 1830–40-их рр. спричинилися поль. революціонери-демократи, які творили аґітаційну літературу укр. мовою і намагалися поширити її серед гр.-кат. студентів богослов'я і селянства (Каспер Ценґлевіч, М. Попель та ін.). Спроба 1848 р. примирити укр. нац. рух («*Руський Собор*») з концепцією іст. Польщі закінчилася невдачею. Наслідком подій 1848–49 було різке і тривале розмежування обох національностей.

П. зміцнили своє панівне становище особливо з 1849 р., коли намісником Галичини став поль. граф А. *Ґолуховський*, а після договору з австр. урядом 1867 р. цілком опанували адміністрацію краю (див. *Польща*). Значну перевагу П. мали у зем. власності. У 1892 р. у великих землевласників, майже самих П., було 43% всієї землі (це були частково маґнатські лятифундії), на поч. 1910-их рр. бл. ¼ орної. Поль. стан посідання у Сх. Галичині збільшувався завдяки поль. колонізації: між 1852 і 1912 поль. колоністи з Зах. Галичини набули з розпарцельовуваної великої посілости 237 000 га, українці тільки 38 000 га. Переважним був поль. стан посідання у Сх. Галичині особливо в усіх ділянках адміністрації (напр., 1907 р. всі службовці в намісництві й всі старости були П.). У віденському центр. уряді на вищих посадах у мінвах було у 1912 р. – 112 П. і тільки 5 українців. Сер. шкільництво і високі школи мали поль. характер. П. мали в Сх. Галичині 39 держ. гімназій, українці – 6, всі високі школи були поль.

У 1870–80-их рр. найбільший вплив з поль. партій мала група зах.-гал. консерваторів (краківських), т. зв. «станьчиків», які займали найвищі посади у керівництві краєм, а також й у Відні (П. завжди очолювали в австр. уряді пост мін. для Галичини і звич. ще якийсь ін., кілька разів були й прем'єрами); 1907 вони оформилися у «Strannictwo Prawicy Narodowej». До лідерів цих обох консервативних партій на території Сх. Галичини належали серед ін. А. *Потоцький*, М. *Бобжинський*, Л. Білінський (австр. мін. фінансів), К. і С. *Бадені* й ін. До сх.- гал. групи крайніх консерваторів, т. зв. «подоляків», належали серед ін.: Д. Абрагамовіч, В. Дзєдушицький, А. Ґолуховський, М. Ценський, К. Ґрохольський; ця група вела провід у поборюванні українців («станьчики» мали деяке розуміння укр. потреб). На поч. 20 в. найбільше значення мало ліберально-націоналістичне «Stronnictwo Narodowej Demokracji» (популярно «ендеки» або «вшехполяки»), шовіністично наставлене до українців, з зовн. орієнтацією на Росію (тому підтримувало гал. москвофілів), їх ідеологом був Р. *Дмовський*, лідерами — С. *Ґрабський*, С. *Ґломбінський*, А. Скарбек та ін.; їх органом — щоденник «Słowo Polskie»; під впливом «ендеків» були поль. масові суспільні орг-ції «Sokół», «Towarzystwo Szkoły Ludowej» та ін. Менше значення мали сел. партії гол. «Polskie Stronnictwo Ludowe Piast» (один з його лідерів Б. Вислоух був прихильником укр. руху). У містах поширився вплив поль. соціялістів спершу (до 1897) п. н. Ґал. Соц.-Дем. Партія, з 1892 р. Поль. Партія Соц.-Дем. Галичини і Шлезьку; більшість їх лідерів походили з Сх. Галичини і працювали на її терені: І. Дашинський, Г. Діяманд, Г. Ліберман та ін., деякий час визначний діяч Б. Лімановський. Ця партія співпрацювала з укр. соціялістами і ставилася з деяким зрозумінням до укр. потреб. Поль. і укр. соціялісти співпрацювали на терені спільних робітничих профспілок.

Напередодні першої світової війни серед П. у Галичині зарисовувалися два табори: краківських консерваторів і дем. груп (соціялісти, ліберали, людовці) та нар.-демократів і «подоляків». Справою першого табору була найповажніша спроба укр.–поль. компромісу (див. *Польща*), яка не була здійснена через вибух війни. Політ. і суспільним життям у Сх. Галичині керували землевласники і патріотична поль. інтеліґенція. Щойно в кін. 19 в. почало організовуватися (гол. у соц. орг-ціях) поль. робітництво. Поль. селянство жило соц. й культ. на такому ж становищі, як і укр. селяни; тільки у кін. 19 в. поль. інтеліґенція і духовенство почали серед нього культ.-осв. і екон. працю (поль. читальні, «Товариства Школи Людовей», відділи «Сокола» тощо). Проте, визначнішої участи у поль. політ. житті того часу поль. селяни у Сх. Галичині не брали.

Поль. культура у Сх. Галичині мала сприятливі умови для свого розвитку й користувалася постійними дотаціями Гал. сойму (1902 на поль. культ. потреби визначено

333 050 корон, на укр. — 35 900). Тогочасний Львів був важливим осередком поль. політ. й культ. життя, подекуди навіть активнішим, ніж Краків чи Варшава. У Львові поряд ун-ту і політехніки діяли численні поль. наук. установи і т-ва (зокрема *Оссолінеум*, *Поль. Іст. Т-во*, Поль. Т-во Природників ім. Коперніка), бібліотеки, музеї, театр, книжкові й газетно-журнальні в-ва. Меншими поль. осередками були Перемишль, Станиславів, Тернопіль й ін.

З Сх. Галичини (впродовж майже піввіку) походило і працювало багато поль. діячів культури, науки і політики (серед них було чимало еміґрантів з поль. чи укр. земель у Росії), які мали вплив на розвиток укр. культури.

З поетів і письм.: А. *Фредро*, Т. *Заборовський*, К. *Уєйський*, Я. Х. *Захаріясєвіч*, З. *Качковський*, *Я. Лям* і багато ін., які у своїй творчості часто заторкували й укр. проблематику; з літературознавців: М. Мохнацький, А. *Брюкнер*, В. *Фельдман*, Ю. Кляйнер. З малярів та скульпторів: Г. Родаковський, Ю. *Коссак*, А. Ґроттґер, Ю. *Фалат*, К. *Сіхульський*; з композиторів і музик: Г. Ярецький, Я. Ґалль, М. Солтис й ін. Чимало визначних поль. акторів працювало у Львівському Міськ. Театрі. У Львові більше, ніж у будь-яких м. на укр. і поль. землях, працювало поль. учених в ун-ті й політехніці. Серед них чимало займалося укр. тематикою; з істориків: А. Вєльовський, К. *Шайноха*, В. *Лозінський*, А. Прохаска, Ф. *Буяк* та ін.; правник О. *Бальцер*, економісти С. *Щепановський* і Л. Каро, статистик Й. *Бузек*, географи А. *Реман* і Е. *Ромер* та ін.

Назагал гал. П. відзначалися високорозвинутим патріотизмом, почасти й шовінізмом у ставленні до українців. Своїм характером і ментальністю гал. шляхта, гол. великі землевласники, як також інтеліґенція і духовенство продовжували традиції кол. поль. колонізаторів, консервативних у своїх поглядах і побуті та войовничих щодо людей ін. національностей й суспільних верств, зокрема селянства. Толерантні у ставленні до угодових елементів між українцями, ці провідні поль. кола не могли примиритися з існуванням укр. нації або (у кращому разі) визнавали українців як національність нижчого ґатунку, розвиток якої не мав би порушувати поль. гегемонії; незалежних укр. діячів і свідоме селянство трактували як бунтівників, «гайдамаків», безоглядно поборюючи їхні змагання за нац. й соц. емансипацію. У результаті між українцями й П. витворилася ворожнеча, а прихильні до українства П. не мали впливу на розвиток укр.-поль. взаємин.

Ч. П. і латинників на всіх укр. землях доходило у 1914 р. до 2 660 000, у тому ч. 1 640 000 П. і 1 020 000 латинників (ч. приблизні).

П. на Наддніпрянщині у 1917–20 рр. Після вибуху війни 1914, а ще більше у пол. 1915 на Україну наплинуло десятки тис. П. – утікачів з земель, окупованих військами Центр. Держав. Найбільше їх поселилося у м., гол. в Києві, у якому ч. П. зросло 1917 р. до 42 800, або 9,5% всього населення. Щоб допомагати утікачам (також шкільництву) постали «Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny» (бл. 50 відділів) і «Centralny Komitet Obywatelski»

Після березневої революції 1917 р. розвинулися різні ділянки поль. політ., суспільного і культ.-осв. життя. Вже у березні був створений «Polski Komitet Wykonawczy na Rusi» (ПКВ), очолений Й. Бартошевічем, перевагу в якому мали нар. демократи (лідери: пізніший поль. мін. Є. Здзєховський, Й. Бартошевіч та ін.) й землевласницькі кола. У липні у Києві відбувся всеукр. з'їзд П. На ньому прийшло до сецесії дем. елементів (вони перебували під впливом ППС і Поль. Орг-ції Військ.; його лідерами були серед ін. пізніші поль. прем'єри, мін. і вищі урядовці: А. Славінський, В. Свєнтославський, Г. Юзефський, Я. Єнджеєвіч, Р. Кнолль), які створили Поль. Централю Дем. (гол. С. Стемповський, заступники М. *Міцкєвіч* і Р. Кнолль). Обидві поль. течії поставилися позитивно до укр. нац. відродження, але консервативний ПКВ був в опозиції до політики Центр. Ради. Тому лише з середовища Поль. Централі Дем. увійшли (24. 7. 1917) поль. представники до Центр. (20 депутатів) і Малої (В. Матушевський і В. Рудницький) Ради. Товаришем ген. секретаря в нац. справах для поль. справ став М. Міцкєвіч. Радикальна аґрарна політика Центр. Ради (вивласнення нетрудової зем. власности без викупу) відштовхнула більшість П. від укр. державности. Після III Універсалу було створено Мін-во для поль. справ, яке очолював знову Міцкєвіч. Згідно з законом про нац.-персональну автономію від 24. 1. 1918, поль. меншість мала творити окремий нац. союз, наділений автономними правами, але проєктовані вибори до установчих його зборів не відбулися. Загал поль. громадянства продовжував орієнтуватися більше на ПКВ, ніж на поль. мін-во, через «лівий» характер останнього. Не зважаючи на несприятливі обставини, поль. мін-во зробило велику працю для орг-ції поль. шкільництва, суспільної опіки, оборони поль. інтересів тощо. Нац. мін-ва, у тому ч. й поль., були ліквідовані після гетьманського перевороту, і поль. шкільництво безпосередньо підпорядковано укр. Мін-ву Освіти. А втім, оскільки гетьманський режим ішов назустріч соц. інтересам поль. землевласників, П. позитивно ставилися до уряду Скоропадського. Весь час Гетьманщини далі діяв Поль. Комітет Виконавчий. У 1917–18 рр. діяв також «Związek Macierzy Polskiej», який опікувався гол. поль. освітою.

На Україні у 1917–18 рр. існувало понад 1 300 поль. шкіл з 84 000 учнями і 1 800 учителями (у Києві діяло 13 сер. шкіл, у Житомирі 2, в Одесі 2). У листо-

паді 1917 р. засновано у Києві «Polskie Kolegium Uniwersyteckie» (перший ректор – Л. Яновський), яке існувало до 1919 (у 1917–18 – 718 студентів).

У 1919 р. у зв'язку з хаотичним станом на Україні та окупацією більшости укр. земель большевиками, наступив масовий ісход поль. меншости до відродженої поль. держави. На весні 1920 р., в період *Варшавського договору*, у складі уряду УНР (прем'єр – В. Прокопович), мін. зем. справ був поль. діяч С. Стемповський. Перспективи повороту поль. землевласників й інтеліґенції на Україну зійшли нанівець після відступу поль. військ і *Ризького миру*. Тоді до Польщі виїхала ще решта поль. землевласників й майже вся інтеліґенція. Чимало з них здобули визначні посади у відродженій Поль. державі. Багато з них гуртувалося у різних т-вах утікачів з України.

В УССР у 1920–30-их рр. На підставі перепису населення 1926 в УССР жило 476 400 осіб, які подали свою національність як поль. (1,6% всього населення УССР) з тим, що 230 400 з них (48,4%) подали укр. мову за свою рідну (по містах 15,7%, по селах 56,9%); це були римо-католики з укр. мовою (латинники). 408 000 (86%) П. в УССР жило на території, яка до кін. 18 в. належала до Речі Посполитої. Їх розміщення подібне, як і в 1897 р., найбільше їх жило у Волинській (12,5%) і Проскурівській (10,2%) округах; докладніше див. карту. Єдиний р-н з поль. більшістю – *Мархлевський* (на сх. Волині) мав 69,2% П. за національністю, 1/3 за мовою. Поза Правобережжям невеликі поль. скупчення існували в Степу. Чимало П. жило у великих м.: Києві (13 700 або 2,7%), Одесі (11 600), Харкові (7 000), Херсоні (4 500), Дніпропетровському (4 000).

У наслідок подій 1917–20 поль. стан посідання зазнав чималого зменшення; поміщики і більшість міської інтеліґенції виїхали до Польщі. Процес асиміляції поль. селянства в укр. оточенні поступав далі, що виявляють переписи населення 1897 і 1926 рр. (у тис. і – в дужках – у % до всього населення) на Правобережжі:

	1897	1926
Римо-католики	531 (6,5)	?
Особи з поль. мовою	223 (2,7)	180 (1,8)
П. за національністю	?	410 (4.0)

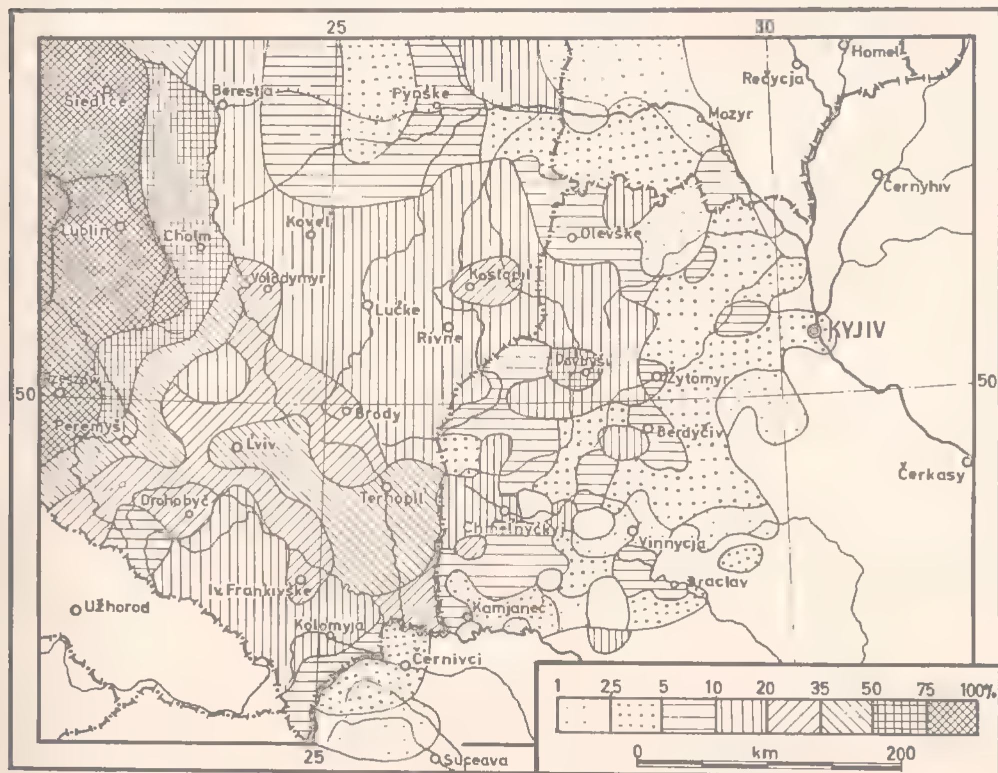

Розміщення поляків і латинників у 1926 (1931) р.
(у відсотках до всієї людности)

Назагал особи римо-кат. віровизнання покриваються з особами, які подали 1926 р. свою національність за поль., тобто з справжніми П. і латинниками. Отже наявність цієї етнічної групи зменшилася за 30 рр. (1897–1926) на 38%. П. за мовою на ⅓.

Значно обнизився відсоток П. у містах: з 3,1 до 1,9% всього населення; 1897 р. 30% П. жило в м., 1926 – 15%. Соц. поділ П. до революції був відмінний від українців, у 1926 р. — подібний. 1917–20 рр. П. на У. пережили значно більшу катастрофу, ніж у роки після повстань 1830–31 і 1863–64: вони стали незначною меншістю; їхня провідна верства майже перестала існувати.

Під больш. режимом поль. політ., гром. й культ. орг-ції були ліквідовані або самоліквідувалися; шкільництво було включене в заг. сов. шкільну мережу. У 1920-их рр. П. в УССР були трактовані як окрема нац. меншість. З поль. партій залишилися тільки ком. клітини, які постали 1918 з лівого крила «Централі Демократичної» і належали до КП(б)У; при Центр. Комітеті, міськ. і обл. комітетах КП(б)У існували поль. бюра. Вони у 1920-их рр. керували суспільно-політ. та культ. життям поль. меншости в УССР. Поль. комуністів в УССР очолювали Скарбек, Квятек та Шмайонек, які стояли також на чолі поль. *Мархлевського р-ну*, що був створений у пол. 1920-их рр.; нац. ради існували у місцевостях з більшістю поль. населення (у травні 1927 — 139). Також діяло 6 судів з поль. мовою. На 1. 1. 1927 в УССР було 281 поль. трудових шкіл (1936 — 134). 1928 р. появилося 38 кн. поль. мовою, 1934 — 63; 1935 р. їх вийшло накладом 213 000 примірників (0.35% накладу усіх кн.), тоді ж виходило 17 газ. поль. мовою, в тому ч. щоденник «Sierp» (з 1935 п. н. «Głos Radziecki»). При Нар. Комісаріяті Освіти УССР існувало Поль. Центр. Бюро. У Києві працювали Центр. Поль. Бібліотека і у Держ. в-ві для нац. меншостей поль. відділ. У кін. 1920-их рр. при ВУАН був заснований Ін-т поль. пролет. культури, керований комуністами поль. походження (Скарбек, Лазоверт, Політур та ін.), який однак не розгорнув наук. діяльности й скоро був ліквідований, як і пов'язана з ним поль. секція при Київ. Центр. Іст. Архіві.

Коли на поч. 1930-их рр. відносини між СССР і Польщею погіршилися й СССР став називати Польщу форпостом нім. аґресії проти нього, в кін. 1933 р. П. *Постишев* оголосив, що викрито «підпільну» Поль. Орг-цію Військ., на чолі якої, мовляв, стояли Скарбек та ін. поль. чл. КП(б)У; їх розстріляно як «шпигунів». Після того ліквідовано Мархлевський нац. р-н і нац. сільради, а в наступні рр. всі поль. культ. надбання; поль. селянство, як і укр., багато потерпіло під час колективізації, і частину його, зокрема з пограничної смуги, вивезено на схід. Для поль. справи майже нічого не робили поль. або поль.-жид. комуністи на високих постах у партійному і урядовому апараті УССР (Ф. *Кон*, брати Станислав і Йосип *Косіори* та ін.).

Зах. Укр. Землі у складі Польщі у 1919–39 рр. Ч. П. і латинників на цих землях на 1931 р. було (у тис. і % до всієї людности):

Краї	Поляки		Латинники	
	у 1 000	у %	у 1 000	у %
Галичина	874	16,0	478	8,8
Зах. Волинь	327*	15,7*		
Зах. Полісся	99*	10,8*		
Холмщина і Підляшшя	205	27,2	180	23,9
Зах. Україна	1 505	16,4*	658	7,2

* Разом з деяким ч. латинників

Мабуть, ч. латинників (разом з Волинню і Поліссям) треба збільшити до 750 000, а ч. П. зменшити до 1 415 000 (все це приблизні дані на підставі інтерполяцій різних статистичних матеріялів, а щодо Галичини обчислень В. Кубійовича).

Розвиток етнічних відносин і ч. П. у кожному з цих країв Зах. України був ін. У Галичині, попри поль. тиск і приплив нових парцелянтів і деякої польонізації українців, відсоток римо-католиків зріс у 1910–31 рр. лише з 24,3 до 25,0% (за поль. статистикою — до 30%) через дещо вищий природний приріст гр.-католиків, меншу, ніж до війни еміґрацію українців за океан та менший приплив П. з Зах. Галичини (їх більше притягали пром. поль. обл., зокрема Шлезьк, великі м.; Познанщина і Помор'я). Багато поль. діячів і високих службовців, учених, мистців й ін. відплинуло зі Львова до Варшави, Познані, Вільни. ¼ римо-католиків жила у м. (див. також стор. 348).

На зах. Волині (1897 П. й латинники становили не цілих 9%) і на Поліссі (1897 — 4,5%) відсоток П. майже двічі збільшився завдяки їх сильному припливові як до м. (зокрема до адміністрації), так і до сіл (військ. поселенці, парцелянти). На Холмщині й Підляшші ч. українців зменшилося через перехід (ще до 1914) частини кол. уніятів, згодом правос. на римо-католицизм (т. зв. *калакути*), і тому що по війні повернулася тільки частина холмщаків і підляшан, що їх евакуйовано на сх. 1915 (див ЕУ 1. стор. 168 і *Холмщина*).

Структуру поль. населення за заняттями видно на прикладі Галичини: на 100 римо-католиків 1931 р. у сіль. госп-ві працювало 69,9% (гр.-католиків 88,1%), у пром-сті 11% (5,8%), торгівлі – 5,8% (1,5%), адміністрації 5,6% (1,2%), в ін. зайняттях – 7,7% (3,4%). Чималі соц. зміни наступили також у структурі П. Послаблені зем. реформами великі землевласники відійшли на другий плян; керівництво гром. і політ. життям перебрала поль. інтеліґенція, гол. нац.-дем. напряму. До більшого голосу прийшли селяни, усвідомлювані нац. й організовані «Стронніцтвом Людовим» і сильно активізованим поль. патріотичним духовенством. Поль. соц. табір і ліві сел. партії, прихильні декляративно до українства, великого впливу на практичну політику щодо українців не мали; після створення у 1926 р. Ю. Пілсудським Безпартійного Бльоку співпраці з урядом багато з кол. соціялістів перейшло на антиукр. позиції.

Важливим осередком поль. науки й культури, письменницького, мист. і театрального життя був Львів, але його культ. значення для всієї Польщі було менше, ніж до 1914 р. Незначними поль. культ. осередками були м. Перемишль, Станиславів, Луцьке, Тернопіль, Берестя та ін. Велику перевагу П. мали також у ділянці книгодрукування і преси. У 1929 р. на всіх 313 періодичних вид. (у тому ч. також нім. і жид.) у сх. воєводствах Польщі тільки 77 були укр.; на всіх 16 щоденників лише 2 укр. Поль. в-ва, гол. львівські, були добре поставлені.

Видатною була участь П. з укр. земель під Польщею у заг. поль. літературі: Л. *Стафф*, К. Макушинський, С. *Вінценц*, Я. Парандовський, М. Яструн; у музиці: Б. Валєвський, Л. Бронарський, Т. Шеліґовський, Солтис Мєчислав і його син Адам; у науці (лише ті, що серед ін. досліджували укр. питання або укр. територію): історики Ф. Буяк, С. Закшевський, О. Ґурка, Я. *Гофман* та ін., мовознавці Є. Куриловіч, Я. Янув, Т. *Лер-Сплавінський*, етнограф А. *Фішер*, правники П. Домбковський, А. Гальбан, економіст і визначний політик С. Ґломбінський та ін., геологи В. Тейссєйр, В. Роґаля й ін., ботанік С. Кульчинський, антрополог Я. Чекановський і багато ін. Майже всі вони працювали у Львові, де діяло також чимало визначних учених з усіх ділянок знання (напр., відомі математики С. Банах і К. Бартель – також політ. діяч, хемік І. Мосьціцький – пізніший през. Польщі, та багато ін.). З Галичини була родом низка визначних поль. політиків і військ. діячів, напр., маршал Е. *Ридз-Сьміґли*, ген. С. Шептицький (брат митр.) та ін. У літературі та мистецтві того часу в Польщі були активні також видатні поль. культ. діячі родом з Правобережної України: письм.: Я. Івашкєвіч, Ю. Волошиновський, М. Хсроманський, З. Коссак-Щуцька, Ю. *Лободовський*, В. Слободнік та ін.; композитори: К. Шимановський, Б. Войтовіч, М. Кондрацький, архітект Т. Толвінський та ін. Чималою була участь поль. політ. діячів з України в політ. житті й адміністрації Польщі. Напр., на Волині діяли Г. *Юзефський* і Й. *Волошиновський*, на Поліссі – Я. *Бєрнацький-Костек*.

Поль.-укр. взаємини побутового, товариського і сусідського характеру були різні у різних іст. зах. укр. р-нах, ін. в селах, ін. у містах. Назагал вони були добросусідські між укр. селянами і латинниками і здебільша – давно осілими П.; стримані або неприхильні до колоністів і несіль. елементу (учителів, поліції, ліс. і фільварочної служби тощо). Між укр. і поль. інтеліґенцією на селі існували здебільша офіц. контакти. Це саме стосується до укр.-поль. взаємин у містах (не тільки інтеліґенції): обидві суспільності жили одна поряд одної майже без особистих зв'язків, а ненависницькі комплекси між ними постійно зростали.

З 1939 р. У наслідок сов. окупації Зах. України у 1939 р. і приєднання її до УССР експансивна сила П. на У. відразу зменшилася. Поль. великі й сер. зем. посілості були ліквідовані, а 1940–41 рр. сов. влада вивезла з Зах. України усіх поль. колоністів і частину кол. адміністративного апарату. Тоді ж у Львові опинилася численна група поль. утікачів з території П., окупованої німцями, перев. комуністів (серед них В. Ґомулка, З. Клішко та ін.). Діяв Поль. Театр драми і сатири, виходили поль. газ. й журн. Після устійнення нового кордону між УССР і Польщею (договір 16. 8. 1945) і обміну населення 1946 р. переселено майже всіх П. з зах. укр. земель до Польщі, гол. на т. зв. «Зємє одзискане» (найбільшим скупченням кол. меш. Львова є м. Вроцлав). По виселенні тих українців, які й після обміну населення залишилися на укр. окраїнах, що припали Польщі (Лемківщина, Посяння, півн.-зах. Ґаличина, Холмщина) на зах. Польщі, укр.-поль. етнічна межа покривається приблизно з держ. кордонами УССР і Польщі; порівняно з пол. 14 в. вона пересунулася на яких 50–60 км на сх. Поль. елемент, що напливав з пол. 14 в. на Україну, становить тепер на Україні невелику меншість.

За сов. переписом 1959 р. в УССР залишилося 363 000 П. і латинників, тобто 0,9% всього населення (1933 – в сучас-

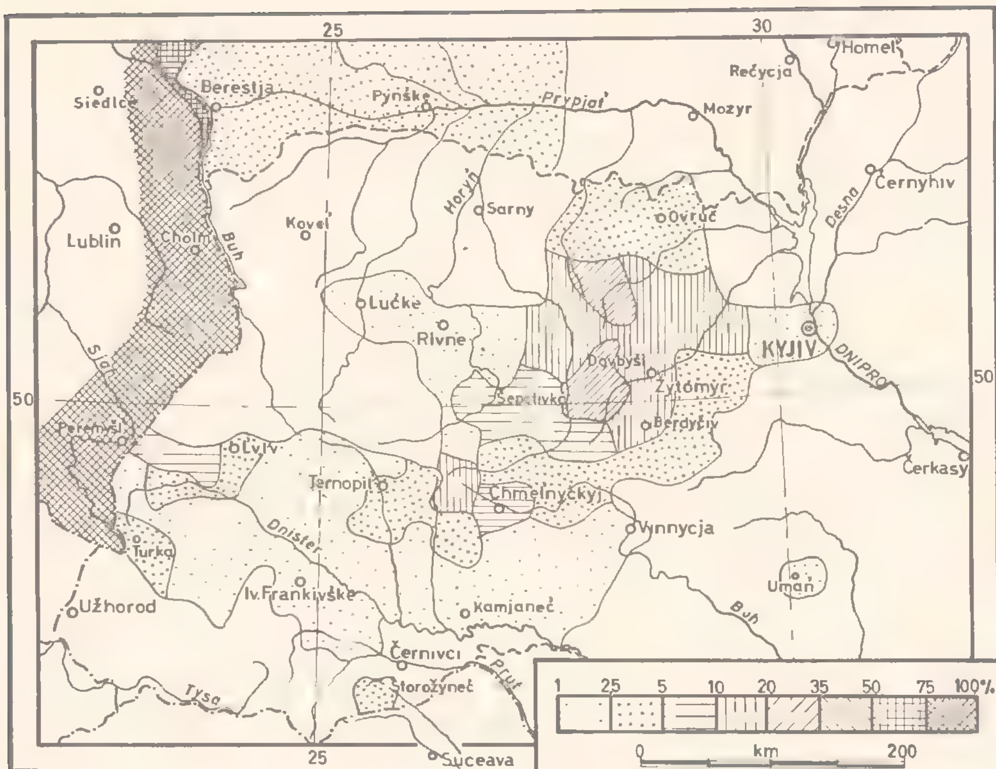

Розміщення поляків і латинників у 1959 р.
(у відсотках до всієї людности)

них межах – 2,1 млн, тобто 5%). З цього ч. лише 68 000 (19%) вживали поль. мови, решта укр. (69%) або рос. (12%; по містах). У Зах. Україні, у якій жило 1933 р. 1 570 000 П. і латинників (21,9% всього населення), їх залишилося тільки 100 000 (1,4%), з них поль. мови вживало 37 000; більше П. залишилося на Правобережжі, що з нього їх не виселювано 209 000 (поль. мови вживало тільки 23 700) або 57% всіх П. в УССР, зокрема в Житомирській (103 000) і Хмельницькій (70 000) обл. 45% П. жило у м., 55% у с. Найбільше скупчення П. у м.: у Львові 15 000 (?) і в Києві 8 400 (поль. мови вживало тільки 815). Див. також карту. За найновішим сов. переписом 1970 р. ч. П. в УССР зменшилося до 295 000 (0,6% всього населення).

Поль. наук. установи, у тому ч. бібліотеки й музеї, були ліквідовані й включені до укр.; тільки частину кн. і музейних зб., зокрема *Оссолінеум*, дозволено вивезти до Польщі. Перестали існувати поль. суспільні чи культ. орг-ції. Залишилися й діють здебільша тільки у зах. обл. УССР (гол. у Львові), нечисленні римо-кат. костьоли та кілька шкіл. У 1939–41 і 1944–50 рр. у Львові виходив щоденник «Czerwony Sztandar». Невелика кількість поль. наук. і культ. діячів включилася в укр. наук. і мист. життя.

Література: Див. *Польща*.

При опрацюванні ст. використано матеріяли, що їх прислали: І. Витанович, О. Горбач, І. Коровицький, Б. Осадчук (20 в.), о. І. Сохоцький (19 і 20 в.), М. Стахів.

Б. Кравців, В. Кубійович, О. Оглоблин, І. Л. Рудницький

Поляков Ілля (*1905), біолог родом з Харкова, чл.-кор. АН УРСР. У 1932–41 і 1944–48 рр. викладач, згодом проф. Харківського і Томського ун-тів; у 1956–63 – заступник дир., пізніше дир. Укр. Н.-Д. Ін-ту Рослинництва, Селекції і Генетики. Праці присвячені питанням експериментальної ботаніки, теоретичним проблемам біології та історії біології.

Поляков Микола (*1903), вчений у галузі гірничої механіки родом з Дніпропетровського, д. чл. АН УРСР (з 1967). Викладач, з 1939 р. проф. Дніпропетровського Гірничого Ін-ту, одночасно (з 1945) зав. відділом комплексної механізації Ін-ту Гірничої Справи АН УРСР, з 1962 р. керівник Дніпропетровського

філіялу Ін-ту Механіки АН УРСР, з 1967 – дир. Ін-ту Геотехн. Механіки АН УРСР. Основні праці з питань розвитку рудникового транспорту і механізації трудомістких процесів у шахтах.

Поляков Петро (* 1907), композитор і диригент родом з Одеси, закінчив Київ. Муз.-Драматичний Ін-т у клясі Б. *Лятошинського* (1931); у 1933–53 рр. диригент Київ. радіо-оркестри, з 1953 р. мист. керівник і диригент філармонії; з 1948 р. викладач Київ. Консерваторії. Кантата «Живи, Україно!», дві сюїти для симфонічної оркестри, музика до радіовистав, обробка укр. нар. пісень.

Поляна, с., положене у внутр.-карп. долині, Свалявського р-ну Закарп. обл.; 1 900 меш. (1969). Бальнеологічний курорт; мінеральні джерела з вуглекислогідрокарбонатно-натрієвою водою; показання: хронічні гастрити, виразкова хвороба, захворювання печінки і жовчних шляхів, хронічні пієліти і цистити.

Поляни, укр. плем'я, що жило на правому березі Дніпра, між рр. Россю та Ірпенем. Вигідне положення території П. на перехресті важливих торг. шляхів спричинилося до їх екон. й культ. розвитку і забезпечило їм ролю організатора Київ. держави. Вже від 9–10 вв. П. мали назву *Русь,* яка згодом поширилася на ін. племена, що увійшли до складу Київ. держави. Гол. м. П. був *Київ,* який одержав назву «матері руських городів». За археологічними і літописними відомостями П. займалися хліборобством з застосуванням рала і плуга, а також скотарством, ловецтвом, пасічництвом і рибальством; високо було розвинене ремесло. Літопис відзначає вищість П. в соц.-екон. відношенні порівняно з сусідніми племенами.

Поляновський мир 1634 року, мирний договір між Польщею й Москвою, укладений 14. 6. 1634 над. р. Поляновкою (Смоленщина), який закінчив поль.-моск. війну 1632–34 рр. Москва остаточно відступила Речі Посполитій більшість земель, що їй припали за Деулінським перемир'ям 1618 р., серед ін. укр. Чернігово-Сіверську землю.

Полянська-Карпенко Ольга (1869–1943). драматична акторка характерного пляну родом з Новочеркаська. Працювала у трупах М. Кропивницького (з 1884), О. Суслова, братів Тобілевичів, у театрі М. Садовського (1906–14), у Т-ві Укр. Акторів і в Держ. Драматичному Театрі ім. Т. Шевченка у Києві. Кращі ролі: Фена («Шельменко-Денщик» Г. Квітки-Основ'яненка), Гордиля («Циганка Аза» М. Старицького), Настя («Дві сім'ї» М. Кропивницького), Хане Двойра («Міреле Ефрос» Я. Ґордіна), Лимериха («Лимерівна» П. Мирного). Кукушкіна («Тепленьке місце» О. Островського). З 1925 зійшла зі сцени.

Полянський Михайло (1828–1904), педагог у Галичині, автор шкільних підручників з природознавства.

Полянський Олександер (1890–1952), закарп. педагог, осв. і політ. діяч (чільний чл. Укр. Соц.-Дем. Партії), письм., родом з с. Веряці Угочанської жупи. Гол. «Просвіти» в Мукачеві, чл.-засновник т-ва укр. учителів «Учительська Громада» і ред. місячника «Учительський Голос» (1929–39), автор підручників для нар. шкіл. «Оповідання ловця» (1925), співзасновник літ. альманаха *«Трембіта»* (1927). Помер на еміґрації в Празі.

Полянський Петро (1863–?), гал. письм., москвофіл, автор зб. «Карпатскіи новелли», брошури «Вопрос о фонетицѣ» (1892), видавець ж. «Новый Галичанинъ» (1889–91), в якому писав про укр. театр, співр. календарів Общества ім. М. Качковського і «Временників» (1892–1902).

Єп. Т. Полянський

Полянський Тома (1796–1869), церк. діяч у Галичині родом з Лемківщини, довголітній чл. капітули Перемиської епархії (деякий час її гол.), у 1860–69 рр. перемиський єп. Багато зробив для правного вирівняння між гр.-католиками і римо-католиками в Галичині (т. зв. конкордія, затверджена Римом 1863) і затвердження Римом перемиської капітули (1864).

Полянський Тома (1822–86), гал. пед., гром. і політ. діяч, свящ., до 1858 р. катехит Перемиської гімназії, пізніше дир. гімназії у Самборі. Брошура П. „Słowo jedno w celu wzajemnego porozumienia", Перемишль, 1848 (укр. переклад «Одно слово въ цѣли взаємного порозумѣнія» у «Литературному Сборнику», Л. 1886) була нац.-політ. програмою гал. українців.

Полянський Юрій (*6. 3. 1892), геолог, географ і археолог родом з Жовтанців б. Львова. Старшина Укр. Гал. Армії і визначний чл. УВО (1920), у 1921–37 рр. учитель Акад. гімназії у Львові, 1937–39 – візитатор сер. шкіл, одночасно проф. Гр.-Кат. Богословської Академії у Львові і дир. Природничого Музею НТШ, у 1939–41 рр. проф. фіз. географії Держ. Ун-ту ім. І. Франка у Львові. У липні 1941 р. гол. Тимчасового Управління м. Львова. З 1944 р. на еміґрації в Австрії, Німеччині (1945–47 – проф. УВУ) і (з 1947) в Арґентіні – геолог Держ. Геол. Ін-ту, з 1956 – проф. Держ. Ун-ту в Буенос-Айресі. Д. чл. НТШ, почесний чл. Арґентінського Геол. Т-ва та чл. ряду

наук. т-в. Праці з геології і фіз. географії Гал. Поділля («Геол. й морфологічні помічання в р-ні Новосілки-Костюкової» у зб. Фізіографічної Комісії НТШ, випуск 1, 1925; «Подільські етюди», у зб. Матем. Природописно-Лікарської Секції НТШ, т. 20, 1929 та ін.), четвертинної геології Полісся (3 листи геол. карти 1 : 100 000 Берестя Лит., Любешів й Ветли, що були опубліковані Бюром Меліорації Полісся в «Carte géologique de la Polesie du Sud-Ouest 1 : 350 000 dressée par Lencewicz d'aprés Karaszewicz, Polanski», B. 1934; «Матеріяли до пізнання малакофавни зах. Полісся», у зб. Фізіографічної Комісії НТШ, тт. IV–V, Л. 1932), «Геологія України» (в кн. «Географія укр. й сумежних земель» В. Кубійовича, Л. 1938), палеоліту Галичини (відкрив бл. 70 палеолітичних стоянок, гол. у сточищі Дністра: «Die erste Paläolithstation Nowosilka Kostiukowa» у зб. Матем.-Природописно-Лікарської Секції, Л. 1926; «Rekonstruktion der geograpischen Verhältnisse der Jungpaläolithikums der podolisch-bessarabischen Provinz». Праці Геогр. Комісії НТШ, випуск I, Л. 1935 та ін.). В Арґентіні опублікував 31 працю з геології Арґентіни, серед ін: «Prolegomeno a la estratigrafía y tectónica del Terciario de la Depresión Intermontánea del Alto Tunuyán». Ser. Geol. Univ. Buenos-Aires 1957; Estratigrafía, neotectónica y geomorfologia del Pleistoceno pedemontano entre los rios Diamante y Mendoza. Rev. Asoc. Geol. Arg. T. XVII. no. 3-4. 1963; The Maximum Glaciation in the Argentine Cordillera. Special Paper 84; Geolog. Society of America. 1965; Edades de eruptivas suprapaleozóicas asociadas con el diastrofismo váriscico. Rev. Geolg. Arg. T. XXI/I. 1966; Flujos rápidos de escombros rocosos en zonas áridas y volcánicas. Manuales de la Editorial Univers. 1966; Paleozoico Superior de Argentina. Там же 1970. Усі в Буенос Айресі.

Ю. Полянський

Поля поховань (поля поховальних урн), розлогі могильники ранньослов. племен з ґрунтовими могилами без насипів, в яких закопувано просто в неглибоких ямках у землі або у глиняному посуді (глеках) рештки від тілоспалення або здебільша самі черепи. Умовну назву П. п. дав цим могильникам В. *Хвойка*, який перший відкрив такий великий могильник з бл. 250 похованнями у с. Черняхові на Київщині й описав його у праці «Поля погребений в Среднем Приднепровье» (1901). П. п. належали на зах.-укр. землях племенам *липицької культури*, а на Подніпров'ї – *зарубинецької й черняхівської*. П. п. охоплюють час від 2 в. до Хр. до 5 або й 7 вв. по Хр.

Поль (Pol) Вінценти (1807–72), поль. поет-романтик і прозаїк та географ нім. походження, родом з Любліну; жив перев. в Галичині, зокрема у Львові й на Покутті. У зб. поезій „Pieśń o ziemi naszej“ (1843) та у геогр. працях „Rzut oka na północne stoki Karpat“ (1851) і „Północny wschód Europy pod względem natury“ (1851) присвятив чимало місця описові природи та життю населення України.

Поль Олександер (1832–90), краєзнавець і археолог-аматор, підприємець і меценат з Катеринославщини, нім. роду, спорідненого з визначними коз.-старшинськими родами Гетьманщини (зокрема з Полуботками й Апостолами). Закінчивши Дорпатський Ун-т (з фаху правник), віддався дослідам Катеринославщини й зібрав велику колекцію півд.-укр. старовини, що стала основою утвореного ним Катеринославського музею, якому згодом надано було ім'я П. Опублікував кілька праць, зокрема «Мишурин Рог» (в «Записках» Одеського Т-ва Історії і Старожитностей, VIII, 1872). Відкрив багаті залізорудні родовища в Кривому Розі й заснував франц.-укр. акційне т-во для їх розроблення. *О. О.*

О. Поль

Полька, чес. нар. парний танок, муз. розмір 2/4, ритм перев. з вісімок і шістнадцяток; у 19 в. поширився також на Україні, набравши притаманних укр. нац. ознак у музиці й хореографії. Відповідно до місцевостей поширення є різновидні П.: П. «Санжари», П. Краснянська, Балабинська, Поліська, Крижова, П. «Плескач», П. «Коханочка», *Полтавочка* та ін. П. концертного характеру компонував М. *Лисенко* та ін.

Польова (III–17), с. м. т. Деркачівського р-ну Харківської обл., положене над р. Лопанню на півн. від Харкова; 4 000 меш. (1965).

Польова жандармерія, військ. частина, що належить до допоміжних формацій або служб війська. Її завданням є нести військ. поліційну і охоронну службу в р-ні розташування та дій армії, у фронтових і прифронтових (етапних) смугах. Історія її постання тісно пов'язана з історією заг. *жандармерії*.

У Рос. Імперії існувало 6 ескадронів П. ж., що не мали жадного стосунку до Заг. Корпусу *Жандармів* (див. стор. 662) і несли виключно військ.-поліційну службу як під час

миру, так і війни при військ. командах і частинах, яким вони були з кожного погляду підпорядковані. Вони діяли також як допоміжні органи військ. судів. У фортецях існували окремі фортечні жандармські команди. У Австро-Угорській монархії було введено орг-цію П. ж. 1876 р. Вона була орг-цією воєнного часу: формувалася при мобілізації та розформовувалася по закінченні війни.

На зразок Австро-Угорщини П. ж. була організована у грудні 1918 р. при Начальній Команді ГА (НКГА), оформлена наказом НКГА від 12. 3. 1919. Деякі зміни в орг-ції П. ж. введено наказом ген. Грекова від 24. 6. 1919 і одночасно змінено назву П. ж. на Польову Сторожу (ПС), з підпорядкуванням її Команді Етапу Армії. ПС була поділена на 6 відділів – один при НКГА та 5 при корпусах. Кожний відділ при корпусі складався з корпусної та бриґадних сотень. Кожна бриґадна сотня (80–100 вояків) ділилася на 3 чоти (по 30 вояків), одну бриґадну і дві кордонні. ПС несла військ. поліційну службу у фронтовій і прифронтовій смугах. Її завданням було: збирати і охороняти військ. майно, забезпечувати залізничі шляхи, мости та ін. споруди й засоби комунікації та зв'язку, поборювати дезертирство, доставляти конвої і кур'єрів та виконувати накази адміністративного порядку приналежних команд; вона спричинилася у великій мірі до поборювання пошесних хвороб. У разі потреби брала безпосередню участь у боях. Організаторами і командирами всієї П. ж. УГА з осідком при Штабі Начальної Команди УГА були за чергою: підполк. О. *Красіцький*, сотн. І. *Козак*, сотн. М. Яворський (за його командування назву П. ж. змінено на П. С.).

У дійовій Армії УНР для несення військ.-поліційної служби були призначені сотні П. ж., які були приділені до вищих команд і їм підпорядковувалися. Див. також *Жандармерія*. *І. Козак*

Польовик, польовий дух, одна з менше відомих в укр. демонології постатей. більш популярна серед нім. селян. У деяких околицях Галичини П. уявляли як злого біса (чорта) – людину, вкриту шерстю, з великими кігтями на руках і ногах, з вухами, як у теляти, і малими ріжками, з хвостом і крилами, як у кажанів. Подекуди в нар. уявленнях П. приймав подобу птаха або тварини, що живе на полях, луках чи в степу, ховаючися у ямах, ярах або розкопаних могилах. В укр. нар. усній словесності й обрядовості в ролі доброго польового духа, божка поля виступає коза чи козел, що своєю ходою або рогами приносить врожай («Де коза рогом, там жито стогом»); йому під час жнив залишали на полі для останнього притулку жмуток незрізаних колосків, закручених у бороду, як символ майбутнього врожаю.

Пельонізми, позичення з поль. мови: фонетичні (спорадична зах.-укр. вимова *ў* замість *л*), морфологічні (добре, зле, замість *-і;* півд.-зах. діялектне *том дóбром рукóм* – тою доброю рукою), синтаксичні (зах.-укр. діялектне *розхóдиться* о *хáту* - йдеться про хату), семантичні (*місто* — гóрод) та у вужчому розумінні - лексичні, перейняті від 11–12 вв. в ході торг. і культ.-політ. зв'язків України з Польщею, зокрема як *етранжизми* й *кальки* в літ. мові 16–17 та 19–20 вв. Їх число й характер різні по говірках та в різні доби літ. мови; вони проникали почасти книжним шляхом – з поль. літ. мови (зокрема як кальки у освічених двомовних мовців), почасти у висліді мовних стиків з поляками по поміщицьких дворах, містах, судах, у держ. адміністрації, війську, школі, менше – з поль. поселенцями на Україні, від 14 в. в Галичині, в 16–19 вв. на Правобережжі й Волині та в 16–17 вв. на Лівобережжі. Насиченість діялектної лексики П. зростає в напрямі на півд. зах., відповідно до часу перебування даних земель під поль. політ.-культурними впливами. Найбільше П. у говірках півн.-лемківських (ще з 14–15 вв. з *-ан-* / *-ам-* на місці поль. *ǫ, ę: ґáмба* — рот, *плянтáтися* плутатися), надсянських та холмсько-підляських – також з численними укр. звуковими субституціями в поль. лексемах (*вóрга* — губа, *четирдéсят* – 40, *тон* — той, *колотúтися* — сваритися, *гадáти* — говорити). Помітні сліди й соц.-конфесійного розшарування П. по говірках: їх куди більше в мові латинників Поділля (*попéлець* — запусна середа), дрібної шляхти Підкарпаття (*вáшець* — ви) та перед- і маломіських ремісників (*підоґóння* - підхвісний ремінь упряжі, *вонтóрник* - ніж вистругувати дновий рівець у клепках бочки). Високий зокрема відсоток П. в *арґо* та *сленґу* зах.-укр. міст (*жлоб* — несимпатична людина). У літ. мові найраніше проникли П. у суспільно-політ. термінологію Галичини–Волині (*кметь, земяне, потреба, продок*); їх ч. дуже зросло у лит.-поль. добу аж до другої пол. 17 в., зокрема в публіцистичній прозі та діловій мові. До поль. кальок укр. літ. мова 19–20 вв. вдавалася у наук. термінології й газетній мові (*паристокопитні, обняти катедру*), заміняючи ними ц.-слов. й латинські терміни, при чому йшлося часто вже про поль. (й чес.) кальки з латинської і нім. мов (*вплив, листонóша*). За поль. посередництвом проникла в укр. літ. мову й говірки також основна маса *германізмів* (*лúцар, ратýша, цех*), *латинізмів* (*рáція*), італізмів (*шкарпéтка*), ґалізмів (*етажéрка*) та деякі чехізми (*влáсний, брáма*).

В ділових жанрах літ. мови 17 в. фонетичні П. перебирали стилістичну функцію давніших ц.-слов'янізмів — творити «інші, ніж простонародні», форми слів (*броню́, крва́вий*); може, слідом цього залишилося поетичне вживання деяких П. (*зло́то, ґре́чний*) у піснях. Говірки послуговуються П. і для засекречування вульґаризмів (прокльони: *псякре́в, пся-ю́ха*). Окремі П. поширилися в новішій літ. мові і через рос. мову (*ве́нзель* — монограма). П. пізнати з тих фонетичних особливостей, що різнять укр. мову від поль. (*хло́пець, кро́лик, виде́лка, кова́дло, ска́рга, парта́ч, сейм, ле́пський, нікче́мний, кре́вний, зво́мпити, по́нчик, ксьондз, пи́сар* — через наголос). Від П. слід розрізняти спільні поль.-укр. лексеми говірок Зах. України (*здумі́тися* — остовпіти, *надаража́тися* — насміхатися, *ховста́ти, ді́дич, пере́й* — вулиця хат). Проти П. некалькового характеру вели боротьбу зах.-укр. пуристи, намагаючися витиснути давні сх.-укр. П. з літ. мови (*доще́нту, допі́ру, за́вше*). Проти калькових новотвірних П. 19–20 вв. поведено у 1930-их рр. боротьбу офіц. в УРСР, замінюючи їх русизмами чи повертаючи до тотожніх з рос. термінологічних етранжизмів (*бігу́н — по́люс*). У сучасній літ. мові втрималися гол. давніші, засимільовані П., наявні й у лівобережних говірках (*пе́вний, міць, обіця́ти, ґедзь, кепкува́ти, па́нство*). П. досліджували П. Расторгуєв, І. Зілинський, З. Штібер, К. Дейна, Ю. Тарнацький, Л. Гумецька, М. Худаш, Ф. Ткач, В. Вітковський, А. Мартель, Ю. Шевельов, Р. Ріхардт, О. Горбач, М. Лесів.

Література: Richardt R. Polnische Lehnwörter im Ukrainischen. Берлін 1957; Horbatsch O. Polnische Lehnwörter in den ukrainischen Mundarten, Slavistische Studien zum VI Internationalen Slavistenkongreß in Prag 1968, Мюнхен 1968 (там і бібліографічні дані).

О. Горбач

Польська Автокефальна Православна Церква, об'єднує у сучасній Нар. Польщі бл. 500 000 різнонац. (білоруси, українці й незначна кількість росіян, поляків та ін.) населення правос. віровизнання. Ця Церква — у зміненому юрисдикційному становищі, у ін. кордонах і при значному зменшенні вірних, — є продовженням Правос. Церков у Польщі між двома світовими війнами й у Ген. Губернії під час другої світової війни (див. ЕУ І, стор. 618–19). П.А.П.Ц. це самостійна (автокефальна) митрополія, оформлена 1948 р., коли до Москви, як до фактичного правос. центру частини сателітних країн, вислано з Польщі делеґацію, яка відкинула попередній зв'язок Правос. Церкви в Польщі з Вселенським (Константинопільським) патріярхом і отримала підтвердження своєї автокефалії від моск. патріярха.

Бл. 70% правос. живе у Білостоцькому воєводстві, не цілих 10% у Люблінському і Ряшівському, тобто на землях, на яких вони жили і до 1945 р.; ін. у зах. і півн. воєводствах Польщі («Зємє Одзискане»), що на них їх примусово переселено з Холмщини, Підляшшя і Лемківщини. Правос. українці живуть майже суцільно на півн. Підляшші, яке входить до складу Білостоцького воєводства (їх вважають білорусами), невелике їх ч. (1/10 від ч. на 1945 р.) живе на Холмщині і Півд. Підляшші, ще менше на Лемківщині, ін. перев. у зах. і півн. воєводствах (див. карту на 2233 стор.).

П.А.П.Ц. очолювали митр. з осідком у Варшаві: *Макарій Оксіюк, Тимофій Шретер, Стефан Рудик,* з 1970 очолює Василь Дорошкевич. Найвищим органом Церкви є Собор єп., до складу якого входять, крім митр., ще три правлячі єп. Митрополія поділена на 4 епархії: Варшавсько-Більську, що її очолює митр., вона має 98 парафій, об'єднаних у 8 деканатах; Білостоцько-Ґданську — 47 парафій у 5 деканатах; Лодзько-Познанську — 15 парафій у 3 деканатах та Вроцлавсько-Щецінську — 45 парафій у 4 деканатах. Усього митрополія має 205 парафій, бл. 200 свящ., що їх у малій кількості випускають дві богословські школи у Варшаві: Духовна Семінарія та Правос. Секція при Христ. Богословській Академії. П.А.П.Ц. має два манастирі: чоловічий св. Онуфрія, б. с. Яблочина у Біло-Підляському пов. Люблінського воєводства, та жін. св. Марти і Марії б. с. Грабарки, Сем'ятичівського пов. Білостоцького воєводства. Урядова мова церкви — поль., неурядова — рос., нею ж виходить місячник «Церковный Вестник» (з 1954) та «Православный Календарь» (з кін. 1960-их рр. також укр. мовою «Церковний Календар»). Богослуження відправляються ц.-слов. мовою з рос., але також укр. і білор. вимовою. Мова проповідей перев. білор. та укр. Залишені храми, між ними багато унікальних іст. і мист.-архітектурних пам'яток, разом з рідкісними іконами, книгами, архівами й різним церк. майном та цвинтарями, були поруйновані новими поселенцями-поляками, або без догляду з часом руйнуються. На місцях нового поселення правос., хоч і поселені між чужонац. населенням, організували з великими зусиллями церк. життя; проте, лише частково змогли збудувати власні церкви.

І. К–ий

Польська Комісія Ліквідаційна, політ. установа, утворена 28. 10. 1918 у Кракові, намагалася стати тимчасовим урядом для всієї Галичини. Коли УНРада 1. 11. 1918 перебрала владу в Сх. Галичині, П. К. Л. почала з своїми збройними силами війну проти ЗУНР. У пол. листо-

Польська Автокефальна Православна Церква у 1970 р.

1 — Кордони держав. 2 — Кордони республік в СССР. 3 — Межі воєводств. 4 — Православні парафії. Центри епархій підкреслені двічі, деканатів — один раз, воєводств переривчатою лінією. Скорочення: Nar. — Нарва; B. P. — Більське Підляське

пада П. К. Л. підпорядкувалася поль. урядові у Варшаві, а на поч. 1919 р. перестала існувати.

Польська мова на Україні. У мові *поляків на Україні* 19–20 вв. (не враховуючи укр. говірок *латинників*) можна розрізнити 3 соц.-групові нашарування: 1) «кресову» реґіональну поль. мову освічених кіл (шляхта, духовенство, інтеліґенція, службовці), чіткішу зокрема у вимові (деназалізація -ą: xódzo «ходять», розрізнювання приголосних h: x, ł' не l, вимова типу svuj, не sfuj «swój, -свій», nog'e «nogę, ногу», xl'ip «chleb, хліб», ml'iko «mleko, молоко», на Правобережжі й kreu̯ не kref «krew, кров», ržyka «rzeka, ріка», mogłem не mugem/mukem «я міг») з низкою лексичних українізмів та спільних укр.-поль. лексем (див. словнички А. А. К. Кремера, П. Париляка, С. Вендровного); 2) наближену у вимові до попередньої говірку нижчих прошарків міста, насичену в фамільярному стилі сленґізмами (особливо говірка Львова з вимовою ненаголошених о, е як *и, у/і* та з легкою дифтонгізацією – подовженням наголошеного о як *uo* на лад суміжних укр. батюцьких говірок; словнички сленґізмів Ю. Яворського, злодійських арґотизмів К. Естрайхера, А. Курки, В. Людвіковського – Г. Вальчака; див. *Арґо, Сленґ*); 3) найменше досліджені сіль. говірки поль. поселень, при чому слід розрізняти давніші поселення 17—18 вв. (Самбірщина, Львівщина, Тернопільщина, Проскурівщина, Вінниччина) від нових поселень після 1920-их рр. у межах Польщі. Систематично описані лише говірки Комарнянщини 15—16 вв. (В. Гаргалі) й Залозеччини 17 в. (К. Дейни). Вони є наслідком півд.-поль. різноговірко-

вого змішування з переважаючими рисами укр.-субстратних пограничних говірок сх. Ряшівщини. У результаті вікового білінґвізму вони зазнали укр. говіркових впливів у фонетиці (відсутність мазурakання, ствердіння м'яких губних, приставні звуки перед початковими голосними, перехід $\bar{o} > y$: vyn «on, він», Комарнянщина), морфології (типи закінчень відміни іменників, закінчення 1 особи множини дієслів -mo / -mu: muśimo «musimy, мусимо») й синтакси (відсутність окремих чоловічо-особових закінчень у називному множини прикметників та у дієсловах, Комарнянщина: baby brali «baby brały», Мільно: te braty chodziły «ci bracia chodzili, ті брати ходили», двоїнні форми). Поль. говірки сх. Ряшівщини й Холмщини — Підляшшя постали в наслідок спольщення первісно укр. сіл, що перебрали реґіональний (гол. дрібношляхетський) діялект заг. поль. літ. мови (зрідка й сусідню поль. мазурську чи півд.-поль. мазуракаючу говірку), а своїй укр. лексиці надали поль. фонетичної форми (найтривкіше зберігається на Люблінщині укр. елемент у побутовій лексиці й у пісенному фолкльорі).

Через мову поляків з України (також з Білоруси) і спольонізованих українців відбувся глибокий вплив укр. (і білор.) мови на поль. літ. мову. Якщо не враховувати недосліджених мовних контактів гал.-малопольс. і волинсько-підляськo-мазурських у княжу добу, він поширився зокрема після Люблінської унії 1569 р. зі зростанням культ.-політ. ролі сх. шляхти та з розквітом червоноруського (поль.) міщанства у 16–17 вв. Спольщена шляхта, зокрема маґнати зі своїми дворами, вносила в свою поль. мову фонетично-лексичні й граматичні українізми (чи білорусизми), що були наслідувані як «кращі поль. форми» їхнім. поль. оточенням (напр., під час сеймів у Варшаві). Фонологічна система літ. поль. мови відрізняється з таких причин або від усіх поль. діялектів (завмирання фонеми $\mathring{a} < \bar{a}$ у 17 в.), або від їх більшости (відсутність мазуракання, до 1930-их рр. поборювання вимови *ł* як *u̯* (або: *ŭ*) як нібито «вульґарної»; деякі наголосові явища). З доби найсильніших укр.-білор. мовних впливів (16–19 вв.) виводиться поява часова, обмежена деякими періодами й авторами, чи й тривка деяких граматичних особливостей (поширення іменникових закінчень типу -ów, -am, плюсквамперфекту, об'єкта в акузативі після присудка з запереченням, патронімічного суфікса -owicz, -ewicz, гіперистичних форм типу depczę «топчу»), а також лексичних позичень (у тому ч. румунізмів та орієнталізмів), як і семантичних вирівнянь. Ціла низка творців поль. літ. мови походила з укр. (чи білор.) мовної території, або проживала там (М. Рей, С. Ожеховський, Ш. Шимоновіц, Б. Зіморовіч, С. Трембецький, Г. Жевуський, Ю. Словацький, Б. Залеський, А. Мальчевський, С. Ґощинський, Ю. Коженьовський, М. Ґрабовський, М. Чайковський, Т. Єж, З. Мілковський, Ю. І. Крашевський, А. Фредро, В. Лозінський, Я. Лям, К. Уейський, Я. Парандовський, Я. Івашкевіч, З. Коссак-Щуцька та ін.) і в своїй поль. мові фонетично засвоювала лексичні й фразеологічні українізми (також з мови вже свого поль. оточення), а чи підбирала спільне в поль. мові з укр. Ін. автори (В. Потоцький, Г. Сєнкевіч), пишучи на укр.-поль. теми, вводили українізми для льокального кольориту.

Література: Kremer A. A. K. Słowniczek prowincjonalizmów podolskich, ułożony w Kamieńcu Podolskim w r. 1863, Rocznik T-wa Naukowego Uniwersytetu Krakowskiego, t. 18 (41), 1870; Parylak P. Prowincjonalizmy mowy polskiej w Drohobyczu i jego okolicach zestawione i porownane z językiem ruskim, staropolskim i narzeczem kaszubskim. Materiały do słownika prowincjonalizmów polskich. z. 1. Кр. 1876; Kurka A. Słownik mowy złodziejskiej Л. 1896[1], 1899[2], 1907[3], Jaworski J. Kumać po lembersku. Przyczynek do słownika gwary lwowskiej. Lud, t. 6. Л. 1901; Estreicher K. Szwargot więzienny. Кр. 1903; Wędrowny S. Spiewające przedmieścic. Piosenki, wiersze, melodie, słowniczek. Л. 1911; Ludwikowski W. — Walczak H. Żargon mowy przestępców. Blatna muzyka. Ogolny zbiór słów gwary złodziejskiej. В. 1922; Kuraszkiewicz W. Przegląd gwar województwa Lubelskiego. Monografia statystyczno-gospodarcza woj. Lub. Люблін 1931; Harhala W. Gwara polska okolic Komarna. Lud Słowiański, II A 156—77. Кр. 1931; Z przeszłości narzecza zamojskiego. Люблін 1937; Rudnyćkyj J. Lemberger ukrainische Stadtmundart (Znesinnja). Ляйпціґ 1943; Hrabec S. Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich 16 i 17 wieku. Торунь 1950; Šerech Y. Ukrainian influence on the Polish language in the 16th and 17th centuries. The Annales of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. Vol. III. No. 2 (8). Нью-Йорк 1953; Dejna K. Gwara Milna. Rozprawy Komisji językowej Łódzkiego T-wa Naukowego, wydział I. 1, t. 4. Лодзь 1959; Cyran W. Gwary polskie w okolicach Siedlec. Лодзь 1960; Hołyszowa P. Nasze wesele, wstęp i opracowanie M. Łesiów. Люблін 1966.

О. Горбач

Польське Історичне Товариство, засноване 1866 р. у Львові з ініціятиви К. Ліского (проф. Львівського Ун-ту). До 1925 р. обмежувало свою діяльність тереном Галичини, між двома світовими війнами поширило її на всю територію Польщі, у 1950 р. осідок Т-ва перенесено до Варшави. П. І. Т. видавало „Kwartalnik Historyczny“ (з 1887), у 1935–39 рр. зб. „Ziemia Czerwieńska“, в обох — чимало праць і матеріялів з історії України.

Польське повстання 1863—64 рр. («січневе повстання»), поль. нац. визвольний рев. рух, який охопив т. зв. Царство Польське і частину суміжних укр., білор. і лит. земель, мавши активну підтримку поль. населення в Австрії й Прусії. Причиною повстання було посилення рос. окупаційного режиму, який брутально розправлявся з патріотичними демонстраціями поль. населення, а

також загострення зем. питання. Однією з характеристичних прикмет П. п. була внутр. боротьба між радикальними і консервативними колами поль. суспільства («червоні» й «білі») за контроль над рев. рухом. Керівники обох груп змагалися за відбудову поль. держави у кордонах 1772 р., при чому деякі керівники «червоних» пропонували створення союзу українців, білорусів і литовців з Польщею, на основі цілковитої рівности. П. п. керував Центр. Нац. Комітет, який згодом проголосив себе Тимчасовим Нац. Урядом; він очолював збройну боротьбу з окупантом та розгорнув пожвавлену дипломатичну діяльність за кордоном. У січні 1863 р. Тимчасовий Нац. Уряд закликав поль. народ до П. п. та проголосив декрети про скасування панщини і наділення селян землею, а на поч. лютого видав спеціяльну відозву до «братів-русинів», закликаючи їх до спільної боротьби «за свободу і незалежність Польщі, Литви й Руси» (України й Білорусії). Т. зв. «*Золота грамота до сільського народу*», видана нац. урядом 12. 4. (31. 3. ст. ст.) 1863 до селян «Волині, Поділля і України», запевняла їм свободу, рівність, наділення землею без викупу та користування всіма громадянськими правами, включно з свободою віровизнання та вживання рідної мови у школах і судах, але промовчувала їх нац. ідентичність.

П. п. велося гол. у формі збройних сутичок між поль. партизанськими відділами та частинами рос. армії, які, після деяких перших успіхів, закінчилися поразкою для повстанців. На Правобережній Україні П. п. спалахнуло у травні 1863 р., але в умовах ворожнечі укр. селян до поль. землевласників, надії повстанців на масову підтримку населення виявилися нереальними. Крім того, відбудова кол. Речі Посполитої суперечила нац. інтересам укр. народу і грозила відновленням нац.-рел. та суспільно-екон. поневолення. Все ж деяка кількість укр. селян і представників укр. інтеліґенції та міщанства з сх. та зах. земель (Андрій *Потебня* й ін.) стали в лави повстанців або активно допомагали їм.

Дипломатичне втручання Франції й Англії у квітні 1863 р. не мало успіху, і П. п. було остаточно придушене репресіями рос. уряду (масові екзекуції, заслання і конфіскації майна), спершу на укр., лит. і білор. землях (на весні і влітку 1863), пізніше і в Царстві Поль. (1864), де зем. березнева реформа 1864 р. забезпечила за селянами землю, що була в їх користуванні. Невдача П. п. позначилася на дальшій історії поль. народу: великі втрати (25—30 000 вбитих) та чимале ослаблення поль. нац. потенціялу на Україні, Литві й Білорусії дали поштовх до переоцінки тактики визвольної боротьби та до зародження т. зв. позитивістичного руху.

На Україні ліквідація П. п. дала привід рос. урядові загострити боротьбу проти укр. нац. руху (циркуляр *Валуєва* 1863).

Література: Limanowski B. Historia powstania narodu polskiego 1863 i 1864. Л. 1909; Grabiec T. Rok 1863. Познань 1929; Łossowski P. i Młynarski Z. Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy w powstaniu styczniowym. Вроцлав 1959; Jasienica P. Dwie drogi. В. 1960; Миско М. В. Польское восстание 1863 года. М. 1962, Суспільно-політ. рух на Україні в 1856—1864 рр. 2 т. К.—М.—Вроцлав 1963—64; Марахов Г. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. К. 1967.

Б. Будурович

Польське право, діяло на Зах.-Укр. Землях під Польщею від 15 в. до поділів Польщі та пізніше у період між двома світовими війнами. У першу добу П. п. застосовувалося від 1430-их рр. у воєводствах Руському, Подільському, частково Брацлавському, а на Холмській землі – від 1501 р. Поряд нього стосовано також давніші права: *руське*, вірменське, *волоське, німецьке;* своє власне право мали жиди. Джерелом П. п. були насамперед звичаї, а тільки в другу чергу писане право, т. зв. статути. Спроб кодифікації було багато, але першою у ширшому маштабі були статути Казіміра В.; його Вісліцький статут 1347 р. був гол. чинний на Зах.-Укр. Землях (частково перекладений на укр. мову). Другою (кращою) кодифікацією був Статут Ласького, затверджений соймом у 1505 р. У 1522 р. сойм ухвалив зібрати все звичаєве право, але праця згодом обмежилася суд. правом (приватним, карним і судовою процедурою). Спеціяльна комісія опрацювала т. зв. «коректуру Ташицького», але сойм її не прийняв (1534). Конституція 3. 5. 1791, зреформувавши політ. право, передбачала вид. правного кодексу, але цього вже не було зроблено через розбори Польщі. Т. ч. Польща керувалася статутами, а скодифікованого права, за винятком (і то тільки частково) формального процесуального права, не мала. Окремі землі мали свої провінційні статути, яких твердо дотримувалися.

Засадничою прикметою П. п. була його звичаєвість, нерівність, партикуляризм та недостача кодифікації. Провідною думкою законодавства була охорона привілеїв шляхти, інтересів держави й духовенства; сильний був вплив кат. ієрархії. До 16 в. право було своє, без запозичень, згодом перебралося чимало з рим. права. Тільки у кін. 18 в. у П. п. під впливом Зах. увійшли деякі модерні ідеї.

Після розподілів П., замість П. п., діяли права: австр., пруське, кодекс Наполеона (у Поль. Королівстві) і *Лит.*

Статут, який своїми правничими якостями був вищий, ніж усі проекти поль. кодифікації, і застосовувався у воєводствах Київ., Волинському і Брацлавському аж до 1840 р., в якому його замінено рос. правом.

Під час поль. окупації Зах.-Укр. Земель у 1919–39 рр. на цих землях діяли спершу давніші рос. і австр. закони, а згодом нові поль.: конституції 1921 і 1935 рр., закон про судоустрій 1928 р., карне й цивільне судочинство 1930 р., карне право 1932 р. і частково цивільне право 1933 р. Це право визначалося розвитковою тенденцією від дем. і ліберальних засад (Конституція 1921) — до більш авторитарних (Конституція 1935) з обмеженими суверенними правами суспільности, скасуванням суддів присяжних у карному процесі, введенням наглих судів (1932) та концентраційних таборів (1934).

Р. М.

Польський Ілля (* 1924), композитор родом з Київщини, закінчив Харківську Консерваторію (1949); опери «Теремтеремок» (1949–50) і «Семиріччя» (1960), концерт для фортепіяна і скрипки з оркестрою (1954), квартет, соната для скрипки та ін.

Польща й Україна. Польща, країна, заселена поляками, розташована між Судетами і Зах. Карпатами на півдні, які відокремлюють П. від просторів, заселених чехами і словаками, — нині Чехо-Словацькою Соц. Респ. (у минулому Чеським і Угор. королівствами), і Балтицьким м. на півн.; Пруссією-Німеччиною (тепер Нім. Дем. Респ.) на зах., Україною і Білорусією на сх. і Литвою та Рос. СФСР (Калінінградська обл., частина кол. Сх. Пруссії) на півн. сх. Тоді як на півд. етнічні й держ. кордони П. не зазнавали впродовж віків особливих змін, на півн. П. не завжди сягала до другої своєї природної межі — Балтики (за винятком Ґданського Помор'я). Зах. і сх. кордони П. відкриті й вони зазнавали за тисячу літ дуже значних змін.

П. лежить на пограниччі Центр. і Сх. Европи, її територію перетинали і перетинають лінії обсягів низки природних, етнічних і культ. явищ, характеристичних чи для Зах., чи Сх. Европи. Одночасно вона лежить, як і Україна, на Балтицько-Чорноморському помості («межимор'ї»): П. на півн.-зах., Україна на півд.-сх. його частині. Маючи корисніше положення, ніж П. і лежачи ближче до вогнища високої грец.-візант. культури, Україна раніше виступила на іст. арену і стала (Київ. Русь) потужною державою. Поль. держава постала у другій пол. 10 в. (спершу князівство, пізніше королівство), після об'єднання під династією Пястів зах.-слов. племен: вислян, мазовшан, поморян та ін. навколо найсильнішого з них — полян. Для майбутніх стосунків П. і України величезне значення мала обставина, що П. прийняла християнство у латинському, а Україна у візант.-слов'янському обряді. Т. ч. обидві країни, не зважаючи на етнічну спорідненість та близькі династично-політ., госп. й культ. зв'язки, вже на поч. своєї історії опинилися у різних рел.-культ. сферах. П. у перші вв. свого існування була постійно загрожена на зах. з нім. і на півд.-зах. з чес. боку і зазнавала великих територіяльних втрат; натомість на сх. кордони з Київ. і Гал.-Волинською державами були відносно стабільні. Однією з причин цього було звернення гол. уваги обох держав на оборону своїх кордонів: П. — зах. Україна — півд. Захищена Україною перед наскоками кочовиків, П. могла зміцнитися, і після того, як зреклася за Казіміра В. деяких своїх зах. земель і навіть доступу до м. (її територія зменшилася порівняно з кін. 10 в. з приблизно 280 000 км² на 200 000 км²), звернула свою експансію на сх. і захопила частину земель Гал.-Волинської держави. Унія П. з В. Князівством Лит. у кін. 14 в. під династією Ягайлонів принесла обом державам величезне територіяльне збільшення. Їх територія охопила простір майже всього чорноморсько-балтицького межимор'я, а після зайняття верхів'я Дніпра (Смоленщини) їхні кордони наблизилися на 150–200 км до столиці Моск. князівства. З 15 в. П. і Литва, з'єднані династичною унією, були наймогутнішою державою Сх. Европи, а її територія охоплювала бл. 1½ млн км². Але В. Князівство Лит. понесло пізніше втрати як на півн. сх. (з Московщиною), так і на півдні, де втратило доступ до Чорного м. і всю степ. смугу. Тісніше об'єднання П. і Литви у Люблінській унії 1569 в одну Річ Посполиту допомогло повернути втрати на півн. сх., однак вона не змогла захистити Україну перед наскоками кримських татар, які піддалися Туреччині (1475).

Поль. експансія на землі, заселені українцями, білорусами і литовцями, не могла їх спольонізувати. На укр.-поль. пограниччі тільки на невеликих просторах місц. населення зазнало польонізації, на ін. — поль. елемент був розсіяний серед укр. маси. Натомість під впливом поль. політ. і культ. переваги провідна укр. верства зазнала політ. і культ. польонізації, тим більше, що культ. впливи йшли тоді тільки з Зах. і здебільша через П. Укр.-поль. війна за Богдана Хмельницького і розподіл України 1667 р. між П. і Московщиною спричинили зменшення території П. до 700 000 км². Незабаром П. підпала під політ. впливи Рос. Імперії, зазнала поділів між Росією,

Зміни території Польщі

1—4 — Кордони Польщі: 1 — 1 000 р.; 2 — 1634 р.; 3 — 1939 р.; 4 — 1970 р. 5 — Укр. етнічна межа в 1930-их рр.

Австрією і Пруссією (1772, 1793, 1795) і втратила держ. незалежність.

Відновлена у 1918 як незалежна поль. респ. (Rzeczpospolita Polska), проіснувала до вересня 1939 р. з частиною укр. і білор. земель у своєму складі. З 1944 вона існує як Поль. Нар. Респ. (Polska Rzeczpospolita Ludowa), керована ком. партією. Територія сучасної П.: 311,7 тис. км² з 32,6 млн населення (1970), у тому ч. бл. 300 000 українців. Територія сучасної П. майже покривається з територією П. з 11 в. Зміни території П. представлені на карті.

З жадною країною українці не мали таких довготривалих зв'язків, як з П. Це були: а) стосунки незалежних держав (за княжої доби та короткий час у 1917—20 рр.); б) зв'язки в часи, коли майже всі укр. землі або їх більшість чи частина входили до складу П. (1349 1795 і 1920—39); в) після розборів П. — на тих просторах, що на них жили українці й поляки одні поряд одних.

В. Кубійович і *Р. М.*

9 8 1 – 1 3 4 0 р р. Після об'єднання поль. племен у державу Пястів та консолідації Київ. держави їх природні границі наблизилися до Надсяння й гор. Надбужжя. Вже у часи племінної орг-ції тут існували *Червенські міста* й м. *Перемишль*. На закріплення цих стратегічних пунктів на гол. шляхах з Русі на Зах. Володимир В. відбув похід у 981 р. потім ще 983 і 993 рр.; він також заснував б. цих меж м. свого імени — *Володимир* на зах. Волині. Походи поль. кн.-королів на сх. і руських на зах. мали епізодичний характер. Більше значення мали походи *Болеслава I Хороброго* на Русь і Київ — на допомогу своєму зятеві *Святополкові* Володимировичу (1013 і 1018 рр.) та дальші династичні зв'язки й походи *Ярослава Мудрого* 1030—31 рр. у глибину П. на допомогу поль. кн. Казімірові I в 1041-43 рр. й одруження Казіміра з сестрою Ярослава Добронігою-Марією та сина Ярослава *Із'яслава* з сестрою Казіміра Ґертрудою. Прогнаний з Києва, Із'яслав втік до П. і з допомогою небожа Ґертруди *Болеслава II Сміливого* повернувся до Києва 1077, але через вороже ставлення киян до поль. війська Болеслав II був змушений відійти з Києва.

З перетворенням після *Любецького з'їзду* 1097 Київ. держави на федерацію самостійних князівств і з розподілом П. у 1138 (волею кн. Болеслава III Кривоустого, що був одружений з дочкою Святополка — Сбиславою) на ряд окремих княжих володінь, період роздріблюван-

ня яких тривав майже два століття (до 1305), Краків і Київ втратили вирішальну ролю у поль.-руських взаєминах. Ініціятиву встановлювання союзів перебрали окремі князівства: волинські кн. єдналися для спільних дій, інколи й проти руських кн., з великополь. і мазовецькими кн., чернігівські з краківськими або познанськими. Особливо активними були поль.-руські взаємини на зламі 12 і 13 вв. Краківський кн. Казімір II Справедливий (1177–94), одружений з дочкою смоленського кн. Ростислава Мстиславича, підтримував військ. й династичні зв'язки з чернігівськими кн. Будівничий Гал.-Волинської держави кн. *Роман Мстиславич* (1183–1205; його матір'ю була поль. княжна Аґнеса, дочка Болеслава III Кривоустого) допоміг Казімірові II у боротьбі за Краків (1191), ходив у походи разом з ним чи його синами на ятвягів у 1193 і 1196 рр. і після смерти Казіміра II брав участь у боротьбі Казіміровичів проти познанського кн. Мєшка Старого. Він допоміг своєму союзникові *Лєшкові* Білому, синові Казіміра II, утвердитися у Кракові й підтримував з ним добрі стосунки, згодом Роман відбув похід на П. і згинув у бою під Завихостом.

Після смерти Романа Мстиславича його сини *Данило* і *Василько* кілька разів воювали з поляками та їх союзниками уграми за відновлення Гал.-Волинської держави. Їхні змагання увінчалися успіхом після розгрому поль.-угор. військ під Ярославом (1245). Відтоді П. перестала бути на сто рр. небезпекою для Гал.-Волинської держави, на що вплинуло й ослаблення обох держав після тат. наїзду (1240–41). Навпаки, був час, коли кн. *Лев I Данилович* намагався, щоправда безуспішно, заволодіти краківським престолом. З півн.-сх. частиною П. — незалежним князівством *Мазовією*, Романовичі були у добрих стосунках: дочка Данила Переяслава одружилася з мазовецьким кн. Земовитом і була матір'ю великого прихильника Романовичів *Конрада II*, який прохав опіки від волинського кн. *Володимира Васильковича* над Мазовією; дочка ж Юрія I Львовича Марія вийшла заміж за мазовецького кн. Тройдена, син якого Болеслав *(Юрій II)* після смерти Романовичів *Льва II* і *Андрія* (бл. 1323) став кн. Гал.-Волинської держави.

За весь час існування Київ. й Гал.-Волинської держав кордони з П. — держ. і, мабуть, етнічні, не зазнавали більших змін, за винятком Червенських міст, які кілька разів — недовгий час (востаннє у 1069) належали до П. Поль.-укр. кордон становила перев. широка смуга лісів, перервана густо заселеними лесовими районами на Побужжі (Червенські міста) і Передкарпатті (Перемишль–Ярослав–Переворськ).

Між Україною-Руссю й П. існували жваві торг. зв'язки, засвідчені вже археологічними знахідками. З 10 в. через П. проходив важливий торг. шлях з Києва через Краків до Чехії й Реґенсбурґу (Баварія) та Шлезьк (Вроцлав). Після занепаду Київ. Руси важливий шлях сполучав Чорне м. з Балтицьким через Галичину й Волинь (ріками: Дністер, Буг, Висла). З укр. земель вивозили продукти сіль. госп-ва: худобу, хутра, мед, віск, льон а також транзитом крам із Сходу: тканини, коріння, вино тощо. З Зах. привозили зброю, срібло (з Чехії), сукно (з Фляндрії) тощо.

Одночасно з політ. і торг. зв'язками відбувався зумовлюваний ними обмін культ. надбаннями між землями П. і Київ. Руси. Впливи візант.-київ. архітектури засвідчені у церк. будівництві Вроцлава на Шлезьку пол. 12 в., романської — у зах. укр. містах 11—12 вв. Ц.-слов. мова, мабуть, вживалася в поширюванні християнства на поль. землях у 10—11 вв. Латинська мова під впливом П. і Угорщини почала прищеплюватися у Гал.-Волинській державі.

М. Ждан

З 1340 р. до Люблінської унії. З внутр. і зовн. зміцненням П. за *Владислава I Локетка* (1320–33), який об'єднав Малу й Велику П., відновив королівство (1320) і здобув перемогу над *Нім. хрестоносними лицарями* під Пловцями 1331 р., й особливо за *Казіміра III В.* (1333–70) почалася сильна поль. експансія на укр. землі. Вона відбувалася, з одного боку, під тиском нім. хрестоносців, для вирівняння втрат на Зах. (Помор'я й Шлезьку; див. карту) і, з другого, — в умовах боротьби з В. Князівством Лит., яке опанувало всі білор. і більшість укр. земель. Користаючися з смерти останнього гал.-волинського кн. *Юрія II*, Казімір III розпочав боротьбу з Литвою за спадщину по ньому й окупував Галичину (1349), Холмську і Белзьку землі та зах. Поділля, натомість Волинь попала під зверхність лит.-руського кн. *Любарта*. Експансія П. здійснювалася Казіміром гол. на домагання малополь. маґнатів, з метою відкрити гал. й подільські родючі землі для поль. колонізації, а також торг. зв'язків Кракова з надчорноморськими країнами через Львів і Кам'янець Подільський. Територія укр. земель, опанована П., становила бл. [1] всієї її території.

Намагаючися пов'язати зайняті укр. землі з П., Казімір III і згодом призначений його наступником Людовіком Угор. на намісника Гал. Руси кн. *Володислав Опільський* (1372–78) вели у деякій мірі толерантну політику щодо укр. населення, зокрема його провідної верстви — боярства, залишили стару назву «Королівство Руси», з деякою автономією в адміністрації, включно з окремою монетою, давнім руським правом і вживанням укр. мови, поряд з латинською. Остаточно до складу П. Галичину

приєднала королева *Ядвіґа* (1387) після *Кревської унії* (1385) П. з Литвою, а закріпив це король Володислав *Яґайло*, скасувавши 1434 р. автономне становище Галичини і ввівши, замість руського права — поль., разом з поль. адміністрацією та суд. устроєм. З укр. земель тоді були створені три воєводства: Руське, Белзьке і Подільське. Тоді ж щедро обдаровано землями поль. шляхту, яка наплинула з корінної П. (див. *Поляки на Україні*). Переведене в той же час на становище поль. шляхти руське боярство, ослаблене довголітніми війнами з татарами, втратило багато земель і прав, а частина його виеміґрувала на укр. землі у В. Князівство Лит. (гол. на Волинь і в Молдавію); менш заможне боярство залишилося поза привілеями, як неповноправна верства або й переведена на становище вільних селян. Ще перед тим була спольонізована більшість укр. боярства *Підляшшя* і *Холмщини*, колонізованих поль. шляхтою з Мазовії і Малої П. (докладніше див. ЕУ 1, стор. 431—36).

Унія між П. і Литвою у деякій мірі спричинилася також до ґрунтовних змін у структурі поль. держ., суспільного й культ. життя. Разом з Литвою, у війську якої були укр. і білор. полки, П. розгромила під Ґрюнвальдом (1410) нім. хрестоносних лицарів і в 1466 р., після затяжної війни з ними, повернула собі Ґданське Помор'я і доступ до моря.

З пол. 14 в. почався буйний розвиток поль. освіти (1364 засновано Краківський Ун-т) і культури, який поширився з пол. 15 в. з доливом з Зах. ідей гуманізму й реформації і призвів у 16 в. до т. зв. золотого віку поль. культури. Латинську мову в літературі замінила поль., широко розвинулася архітектура, гол. за допомогою італійців (напр., королівський замок у Кракові), різьба, театр. П. стала для України посередником у міжнар. культ. обміні. У цю добу (гол. у Львові) постала низка будов італ. і нім. мистців, що працювали на замовлення маґнатів і латинської церкви. Через П. на Україну проникав багатоголосий церк. спів. Цей могутній розвиток поль. культури мав великий вплив на вищі кола укр. і білор. населення П. й Лит.-Руської держави. Чимало з укр. шляхти захопилося ідеями *реформації*, яка тоді ширилася в П., і прийняло кальвінізм і соцініянство (у м. ширилося гол. лютеранство).

З свого боку укр. культура мала деякий вплив на розвиток культ. життя у П. Руськими малярами були створені поліхромії у костьолах у Ґнезні, Вісліці, Сандомірі, св. Трійці у Люблінському замку, на Св. Хресті (б. Кєльц), у каплицях св. Трійці й Марії та у королівській спальні у Вавелі в Кракові. Укр. музики були популярні в П., їх утримував на своєму дворі король Яґайло; у пізніші часи були відомі лютністи і бандуристи Стецько, Рафаль Терешко, у капелі короля Жигмонта Старого співав бандурист Чурило.

Поповнення поль.-лит. провідної верстви укр. кн. і боярами під час панування Яґайлонів посилило надмірно ролю шляхти у П. і вплинуло на її прагнення керувати державою та на виключне становище серед ін. суспільних верств. Поряд короля й сенату вирішальним чинником став шляхетський сойм. Із смертю останнього з Яґайлонів *Жигмонта II Авґуста* (1572) династичний принцип був ліквідований і, замість централізованої королівської влади, була встановлена виборність королів, а влада шляхетської демократії ще збільшилася.

Уведені Пйотрківським статутом (1496) привілеї для шляхти позбавили міста в П. своїх представників у соймі і соймиках. Втручання в їхнє самоврядування і щораз більше обмежування їх прав у екон. ділянці спричинило з часом занепад міщанства. У своїх торг. операціях шляхта користувалася щораз більше посередництвом жидів, які все більше напливали до м. З соц.-екон. і віроісповідного погляду меш. міст були розчленовані. Крім українців і жидів, в них жили німці, поляки, вірмени. У зв'язку з польонізацією німців і більшости вірменів у сер. 16 в. м. на укр. землях у П. (згодом і В. Князівстві Лит.) мали укр.-поль.-жид. характер. Укр. населення м. було обмежене у своїх рел.-нац. і соц. правах міськ. патриціятом (див. стор. 1590—91), зокрема у Львові (див. стор. 1408).

Позбавлене особистої свободи і майже усіх прав селянство було віддане на ласку дідичів, які обтяжували селян щораз новими повинностями і все більшою панщиною. На її посилення вплинула зміна екон. відносин у 15 в., а ще більше в 16 в. — доступ П. до Балтики і попит у Зах. Европі на ліс. і с.-г. продукти. Це уможливило вивіз з укр. земель у П. ліс. продуктів, зокрема поташу, а також худоби та збіжжя. Разом з цим великі землевласники поширювали орні землі й переходили на фільваркове госп-во, яке базувалося на праці підданих селян. На зростання м. півд.-зах. укр. земель впливав факт, що туди проходив (через Молдавію) торг. шлях з Близького Сх. до П. і далі на зах. і над Балтицьке м.

Подібний, як у П., суспільний лад почав установлюватися з другої пол. 15 в. також на землях В. Князівства Лит., особливо після скасування автономії Волинського (1452) і Київ. (1470) князівств. Обмежені у своїх правах укр. й білор. кн. та бояри правос. віровизнання (навіть і після формального зрівняння їх у правах — 1432 і 1434 р. з католиками) почали ставати в опозицію до політики В. кн. і одночасно з цим поль. королів. Дехто з них, орієнтуючися на Москву, переходив з своїми уділами під моск. протекцію та брав участь у збройній боротьбі проти В. Князівства Лит. і П. (див. стор. 1 304). Укр. князі та маґнати: Ходкевичі, Острозькі, Збаразькі, Четвертинські, Чарторийські, Вишневецькі, Тишкевичі, Корецькі й ін. осілі перев. на Волині, відогравали чималу ролю у Лит.-Руській державі, і фактично влада на укр. землях була в їхніх руках. Міста зберігали свій укр. характер, Правос. Церква мала провідне значення.

Руїнницькі наскоки, що їх зазнавали від Крим. ханства, особливо з кін. 15 в., укр. землі в складі В. Князівства Лит., поразки, заподіяні Литві Москвою (окупація Смоленщини, Сіверщини й Чернігівщини на поч. 16 в. і пізніше), затяжна війна з Москвою за Лівонію (1563—70) були причиною того, що Литва змушена була погодитися на тісніше об'єднання з П. Не менший вплив мали прагнення, з одного боку, П. збільшити свої

Територіяльний розвиток Польщі у 15 –18 вв.
1 — Кордони Польщі (Корони) у 1454 р. 2 — Кордони В. Князівства Литовського у 1454 р. 3 — Сх. кордон Речі Посполитої у 1634 р. 4 — Кордони Речі Посполитої в 1667—1772 рр. 5 — Укр. етнічна межа у 16 в. 6—8 — Територія Речі Посполитої у 1582 р.: 6 — Корона; 7 — Литва; 6 — Ліфляндія

впливи на терені Лит.-Руської держави, а з другого — лит. шляхти, яка хотіла позбутися переваги княжат та магнатів і здобути ті права, що їх вже мала шляхта в П. Це переважило опозицію лит.-білор. і укр. княжат і панів, що були проти унії. Об'єднання В. Князівства Лит. з П. відбулося в наслідок *Люблінської унії* під час сойму 1569, коли Корона Поль. й В. Князівство Лит. об'єдналися у Річ Посполиту, з спільним королем і В. кн., обираним з 1573 р. всією шляхтою, з спільними соймами, зовн. політикою та монетною системою. Окремими залишилися держ. герби й печаті, збройні сили, фінанси, законодавство й адміністрація. За Люблінською унією до П. приєднано укр. землі В. Князівства Лит., за винятком Берестейщини (докладніше див. ЕУ 1, стор. 431—36). У перший пол. 17 в. до складу П. увійшла також Чернігівщина, а до Литви Сіверщина, які з поч. 16 в. належали до Московського царства.

З 1569 до 18 в. Люблінська унія відкрила шлях до дальшої експансії П. на Центр. і Сх. Укр. Землі й поширення на них поль. культ. й госп. впливів. Польські магнати і багатша шляхта одержували землі, зокрема на мало заселених просторах Брацлавщини й Київщини, нехтуючи права місц. населення. Відразу почався натиск поль. кат. духовенства, зокрема ордену єзуїтів. До м. напливав поль. елемент. Значно зменшилися права міщанства і зокрема се-

лянства, панщина якого щораз збільшувалася.

Оборонцями укр. прав деякий час були укр. пани, але молодше їх покоління все більше схилялося до нової держави – П., включалося у поль. шляхетський побут, і поль. мова стала серед них панівною. В наслідок мішаних подруж і під тиском суспільного оточення кол. руські пани переходили на римо-католицизм. На швидку польонізацію укр. шляхти й вищого духовенства у великій мірі впливало виховання молоді у поль. школах, зокрема єзуїтських колеґіях, з модерними, як на той час, методами виховання і кваліфікованими вчителями. Дрібна укр. шляхта довший час залишалася правос. і руською.

У м. захист нац. і рел. прав укр. населення взяли на себе *братства*. З ослабленням тат. наскоків у другій пол 16 в. гол. укр. осередком став поряд Львова, Луцького й Острога, – Київ (докладніше див. ЕУ 1, стор. 437–39).

Маґнати на сх. землях Речі Посполитої, у тому ч. й укр., підтримувані залежною від них шляхтою, стали вирішальним чинником у зовн. і внутр. політиці тодішньої П. Але здійснювані ними соц. рел. і нац. утиски на укр. етнічних землях, зокрема збільшення підданської залежности селян, усування укр. мови з офіційного вжитку, дискримінація укр. дрібної шляхти і новопосталої коз. верстви та відбирання від них частини земель – спричиняли все частіше коз. і сел. повстання. Обмежувані впливом маґнатів і соймами, поль. королі не могли вести послідовну політику щодо укр. земель і їхнього населення у заг. інтересі Речі Посполитої, зокрема щодо нової укр. верстви – козацтва. Пов'язане з участю козаків у війнах у Молдавії, проти Криму, Туреччини, Москви і Швеції спорадичне упривілеювання і збільшення їх реєстру чергувалося з намаганнями обмежити їхні права. перевести нереєстрових козаків на становище підданських селян і кривавим придушенням коз. повстань. Козацтво трактовано як людей низької кондиції, їхні домагання нехтувано, напр., домагання коз. делеґації на конвокаційному соймі 1632 про визнання козакам усіх прав, належних «лицарським людям».

Чималу ролю у поль.-укр. взаєминах того часу відогравало церк.-рел. питання. Панівна на укр. і білор. землях Речі Посполитої Правос. Церква була упосліджена і дискримінована. Натомість далі зміцнювалася Римо-Кат. Церква, засновуючи свої єпископства і нові парафії. Діяльність *єзуїтів* на поширення кат. віри розгорнулася у гостру боротьбу проти православія, викликавши рішучий опір правос. Намагаючися поліпшити становище Укр. Церкви у П. і захистити її від підпорядкування моск. патріярхові (з 1589), більшість укр. правос. владик і частина маґнатів розпочали, підтримувані поль. королями і кат. ієрархією, змагання за об'єднання з Римом, що завершилося *Берестейською унією* 1596 р. Невизнання її більшістю правос. духовенства і значною частиною шляхти призвело до завзятої боротьби між уніятами і правос., гол., коли по боці православних стало козацтво, під захистом якого поновлено 1620 р. у Києві правос. ієрархію. Тільки з великими трудношцами вона була визнана на соймі 1632 р. королем *Володиславом IV*. Але й далі ні правос., ні уніятські митр. і єп. не мали місць у поль. сенаті. Поль. шляхта ставилася і до уніятських і до правос. свящ. здебільша так само, як до панщинних селян. У цю церк.-рел. боротьбу намагалася втручатися Москва. (Докладніше див. ЕУ 1, стор. 609–11).

Але процес польонізації в царині культури й освіти ширився далі. В укр. сер. школах, зокрема василіянських, була прийнята єзуїтська система виховання з навчанням латинської і поль. мови. Частково писали і розмовляли по-поль. учасники Могилянського гуртка, наслідуючи поль. зразки для пропаґанди своїх ідей і поглядів серед спольщеної шляхти і міщанства; вони вживали поль. мови насамперед у полеміці з католиками й уніятами (див. *Полемічна література*).

Політика П. щодо укр. народу майже не змінилася під час і після визвольної війни *Б. Хмельницького*. Держ. керівництво П. не було спроможне зрозуміти справжні причини й характер всенар. повстання 1648 р. Свої станові й маєткові інтереси поль. маґнати й шляхта підносили до рівня нац., а матеріяльні втрати поль.-укр. маґнатів в наслідок Хмельниччини стали вирішальною перешкодою для замирення з Коз. державою. Ставлячися вороже до неї і намагаючися зберегти будь-якою ціною свій стан посідання на Україні, поль. верхівка того часу зривала всі спроби договоритися з козаками, навіть такі обмежені, як, напр., *Зборівський і Білоцерківський договори*. В наслідок цього Б. Хмельницький був змушений добиватися союзу з Москвою (див. *Переяславський договір* 1654), що призвело до затяжної війни між Москвою і Річчю Посполитою за укр. землі.

В наслідок такої непримиренности поль. верхівки була ліквідація можливостей *Гадяцького договору* (1658), на підставі якого Україна, як В. Князівство Руське, входила, поруч з П. і Литвою. до складу триєдиної Речі Посполитої. Катастрофа Ґадяцької унії, до якої спричинилася також опозиція укр. нар. мас, не згідних з будь-яким співіснуванням України й П. в рамках шляхетської

Речі Посполитої, знову загострила укр.-поль. відносини, з чого насамперед скористала Москва. Слободищенський трактат П. з Ю. Хмельницьким (1660), який ліквідував формацію В. Князівства Руського, угодовсько-прополь. політика гетьмана П. *Тетері*, похід короля Яна Казіміра на Лівобережжя, репресії С. *Чарнецького* на Правобережжі та ін. події ще більше дискредитували ідею поль.-укр. угоди у широких колах укр. суспільства й сприяли поділові Коз.-Гетьманської держави на два гетьманати – Лівобережний і Правобережний. Цей поділ був стверджений *Андрусівською угодою* між П. й Московщиною 1667р. Маючи за гол. мету відновлення держави Хмельницького, правобережний гетьман П. *Дорошенко*, після невдалих спроб порозуміння або з П., або з Москвою і невдачі приєднання Лівобережжя збройною силою, змушений був укласти союз з Туреччиною 1668 р.: наслідком цього була поль.-тур. війна, яка закінчилася поразкою П., втратою Поділля, що стало володінням Туреччини, і відмовою П. від Брацлавщини й Київщини, які залишилися під владою Дорошенка і зверхністю тур. султана (*Бучацький мир* 1672). Але П. й далі підтримувала на Правобережжі прополь. кола коз. старшини, ворожі політиці Дорошенка (М. *Ханенко*). З другого боку, Москва, за допомогою лівобережних гетьманів (зокрема І *Самойловича*, противника П.), намагалася перетягти Правобережну Гетьманщину на свій бік. Після капітуляції Дорошенка перед Москвою Правобережна Наддніпрянщина ще більше входить у сферу тур. впливів і зазнає великої руїни. Цей стан був стверджений *Бахчесарайським миром* Москви з Туреччиною і Кримом 1681 р., а *«вічний мир»* Москви з П. 1686 р. вирішив долю держави Б. Хмельницького.

18 ст. Доба І. Мазепи відкрила нову сторінку в іст. поль.-укр. відносин. Відродження козаччини на Правобережжі в 1680-90-их рр., під проводом С. *Палія* та його помічників, поставило на порядок денний укр. політики об'єднання Правобережної Наддніпрянщини з Гетьманщиною (це сталося у 1704–12 рр.), а спільна участь України й П. в антитур. лізі 1680–90-их рр. і пізніше у Північній війні та поглиблення укр.-моск. суперечностей звернули увагу укр. провідних кіл у бік порозуміння з П. на засадах Гадяцької унії. Хоч сам Мазепа мав ширші держ.-політ. пляни (незалежність Коз.-Гетьманської держави обох сторін Дніпра), міжнар.-політ. обставини у перший період Півн. війни вимагали поль.-укр. співпраці. Спроба домовлення Мазепи з поль. політ. колами рос. орієнтації (гетьман А. Сєнявський) була невдала, і Мазепа остаточно став на шлях угоди з поль. королем С. *Лещинським*, а через нього і з Карлом XII. Полтавська поразка 1709 спричинилася до моск. окупації Гетьманщини й відкрила Москві вільний шлях на Правобережжя. Спроба гетьмана П. *Орлика*, за допомогою поляків антимоск. орієнтації (Й. Потоцький) і крим. татар, опанувати Правобережну Наддніпрянщину, як і пізніші спроби його договоритися з поль. урядом *Авґуста II* про збереження Правобережної Козаччини під гетьманатом Орлика, також були невдалі. Прутський мир 1711 р. між Москвою й Туреччиною і відмова Туреччини від претенсій на Правобережну Україну на користь П. 1714 р. були остаточним ударом для Коз.-Гетьманської держави обох боків Дніпра. Москва зігнала 1712–14 рр. людність з Правобережної Наддніпрянщини на лівий берег Дніпра, а П. дістала незалюднену укр. територію для своєї нової колонізації, але, разом з тим, і для продовження старої антиукр. політики. Відтоді місце широких поль.-укр. політ. концепцій заступають випадкові контакти між Гетьманщиною й П., під суворим рос. контролем. Залишилися тільки досить обмежені екон. зносини й культ. зв'язки, що продовжували стару традицію 17 в., яка однак у нових політ. умовах Гетьманщини, чимраз більше втягуваної в рос. імперську орбіту, і політ., екон. та культ. занепаду П. (вона підпала майже під цілковитий контроль Росії) у першій пол. й сер. 18 в., засуджена була на повільне завмирання.

Ліквідація Гетьманщини на Правобережній Україні, поворот сюди маґнатів і шляхти та нова колонізація запустілих під час Руїни земель і поселення на них також поль. елементу, збільшення маґнатських латифундій і пов'язане з цим зміцнення панщинного тиску, примусове поширення унії й католицизму – спричинилися до низки кривавих гайдамацьких повстань (див. *Гайдамаччина*), зокрема 1734, 1750 і особливо 1768 (т. зв. *Коліївщина*). Придушення їх поль. військом, здебільша з рос. збройною допомогою, призвело до більшого загострення поль.-укр. взаємин і стало разом з поразкою *Барської конфедерації* причиною першого розбору П. 1772 між Росією, Пруссією й Австрією. Тоді від П. до Австрії відійшла півд.-зах. частина укр. земель – Галичина.

Після 1772 р. поль. маґнати і шляхта знову поширили свої володіння на Правобережній Україні, провадячи інтенсивніше сіль. госп-во та розбудовуючи поступово пром-сть і торгівлю. На той час припадає поль. політ. і культ. відродження та прагнення визволитися з політ. переваги Росії. Завершенням цьо-

го були реформи т. зв. чотирилітнього сойму (1788—92) і конституція 3. 5. 1791, в якій, однак, укр. землі не здобули майже жадних прав і зокрема нічого не було зроблено для покращення долі селянства. Проти цих реформ поль. маґнати на Україні: Потоцький (Фелікс), Ржевуський (Северин) та Браніцький (Ксавери) організували з рос. допомогою конфедерацію у *Торговиці* (Targowica) на Україні і, добившися скасування конституції 3. 5. 1791, спричинилися до другого розбору П. 1793 р. Поль. повстання під проводом Т. *Косцюшка* проти розбору П. та нового поль. консервативного режиму 1794 р. (і воно не дало також ніяких прав укр. і білор. землям) не увінчалося успіхом і довело до третього розбору П. 1795 р. й ліквідації Польської держави.

У розборах 1793 і 1795 Росії припала Київщина, Волинь і Поділля, Австрії – Холмщина і Підляшшя, Пруссії — півн. Підляшшя (Більський пов.; див. карту). Після короткотривалих змін під час наполеонівських воєн і створення *Варшавського Князівства* (1807–15), на підставі *Віденського конґресу* 1815, приналежність Київщини, Поділля й Волині закріпилася за Росією, Галичини – за Австрією, а Холмщина і Підляшшя опинилися у складі пов'язаного з Росією династичною унією *Королівства Польського* (Конґресівки).

Поль.-укр. культ. зв'язки від пол. 16 до кін. 18 вв. У 16 в. поширення на Україні реформаційних течій відбувалося гол. за поль. посередництвом. У кін. 16 і в першій пол. 17 в. буйно розвинулася *полемічна література* як укр., так і поль. мовами.

Не зважаючи на коз. війни і гайдамацькі повстання, 17—18 вв. були періодом посилення поль.-укр. культ. зв'язків, особливо у ділянці науки й освіти, літератури та мистецтва. Під чималим поль. впливом розвивалася тодішня укр. наука і вища освіта, репрезентована *Києво-Могилянською Академією*, навчання у якій було організоване за зах., гол. поль. зразками й велося, крім латинської, також і поль. мовою. Чимало творів латинською і

Поділи Речі Посполитої

1 — Кордони Речі Посполитої на 1768 р. 2 — Кордон між Польщею (Короною) і В. Литовським Князівством. 3 — Укр. етнічна межа. 4 — Держ. кордони по поділах в 1772, 1793 і 1795 рр. R — Рос. Імперія. A — Австрія. P — Пруссія. I—III — Поділи Речі Посполитої (перший, другий, третій)

поль. мовами появилися у вид. тодішніх провідних укр. друкарень; крім львівських і Києво-Печерської, також у Чернігові й Почаєві.

Укр. бароккова література збагачувалася поль. елементами і зразками. Поль. мови, поряд укр., вживали І. *Потій*, М. *Смотрицький*, С. *Косів*, К. *Сакович*, П. *Могила*, І. *Ґалятовський*, Л. *Баранович* та ін. Укр. перекладна повість 17—18 вв. використовувала поль. переклади й переробки тогочасних творів зах.-евр. літератури. На укр. землях були популярні твори поль. письм., між ними П. *Скарґи*, С. *Твардовського*, В. *Коховського* й ін. Поль. вплив позначився зокрема на таких літ. жанрах, як панеґірики, байки, драма й комедія, а також у поетиці, реториці, у проповідництві, теологічній літературі тощо (Я. *Ґаватович*, С. *Полоцький*, Т. *Прокопович* та ін.).

Частково безпосередньо, частково через П. и Литву на Україну приходили впливи архітектури й ін. ділянок образотворчого мистецтва. У 16 в. у Львові поширилися (див. стор. 1 415) будівлі в стилі *ренесансу* італ. і нім. архітектів та скульпторів. Значно більше у 17 в. поширилися впливи барокко (в архітектурі, різьбі — зокрема іконостаси, — живописі, графіці), яке на Україні набрало своєрідних форм: укр. або «козацьке» барокко.

Елементи поль. містерійного театру та інтермедій використовувалися в укр. інтермедіях, у діялогах яких часто вживано поль. мову. У П. здобув частину освіти видатний укр. теоретик музики й композитор М. *Дилецький* (1630—90?). Укр. нар. мелодії були поширені у П. Коломийкові танки опинилися в табулятурі Дусяцького у 17 в., познаки укр. мелодики — у симфонії поль. композитора 18 в. А. Мільвіда.

Від 1795 до 1917 рр. у складі Рос. Імперії. Після приєднання укр. земель на зах. від Дніпра до складу Рос. Імперії вони ще довгий час трактувалися в Росії як «поль. землі», чи «поль. провінції». Встановлений у них за П. суспільно-екон. лад залишився майже без змін з поль. маґнатами і шляхтою, як панівною верствою, і з кріпацтвом, що особливо посилилося з кін. 18 в. Панівне становище поль. маґнатів і шляхти на цих землях підтримував рос. уряд, гол. за часів *Павла І* (1796—1801) та *Олександра І* (1801—25). Поль. культ.-осв. життя на Волині й Правобережній Україні з встановленою для них Віленською шкільною округою і *Крем'янецьким ліцеєм* (1805) досягло значнішого розвитку, ніж за попереднього віку під П.

Цей розвиток послабило повстання у Поль. Королівстві 1830—31 (листопадове), керівництво якого висунуло програму відбудови П. в кордонах з-перед 1772. Але намагання поширити повстання на Поділля і Волинь (похід ген. Ю. Двerніцького у квітні 1831) не мало успіху, хоч у повстанні брали участь також поль. шляхта і поль. духовенство з України. Репресії рос. уряду (див. *Поляки на Україні*) виявилися також у ліквідації поль. шкільництва й поль. переваги в адміністрації, однак в основному не змінили поль. панівного становища у госп. (частково й культ.) житті Правобережної України.

З перенесенням після поразки 1831 осередку поль. політ. дії на еміґрацію, гол. до Парижу, серед поляків виявилися два напрями: консервативний, очолений кн. А. Чарторийським, і дем. — останній з слабо зформульованою програмою соц. реформ і поліпшення долі селянства; обидва докладали зусиль зробити справу П. міжнар. питанням, а укр. питання уважали внутр. поль. справою і прагнули відбудови П. у межах з-перед 1772 р.

Чарторийський прагнув використати також сили укр. народу для боротьби проти Росії, ціною забезпечення автономних (але точніше не означених) прав «Руси» в рамках майбутньої П. Він сприяв акції творення леґіону в Туреччині, під проводом М. *Чайковського*, який згодом брав активну участь у воєнних операціях під час Крим. війни.

З дем. поль. напрямом на еміґрації була пов'язана підпільна рев. діяльність різних поль. гуртків на Україні — зокрема серед шляхетської молоді з програмою відновлення П. (у давніх межах) з дем. устроєм, скасуванням станів і кріпацтва; з них найбільше значення мав рух, організований 1835 р. Ш. Конарським, який закінчився невдачею (див. стор. 2218).

Кримська війна (1853—56) принесла поль. еміґрації надії на відновлення Речі Посполитої разом з Правобережжям і Волинню, а пом'якшення рос. режиму по програній війні призвело до відновлення діяльности таємних поль. молодіжних орг-цій гол. у Києві, до відкритих патріотичних маніфестацій у 1861 р. (див. стор. 2219). У 1863 р. поль. рух розгорнувся у повстання («січневе»; див. *Поль. повстання* 1863—64 рр.), що у ньому видатну ролю відограли поляки з України, а Правобережжя і Волинь були тереном партизанських боїв. Після придушення повстання поль. політ. життя відновилося щойно у кін. 19 в., буйніше — після революції 1905 р. З різних політ. напрямів тільки Поль. Партія Соціялістична деклярувала свою прихильність до укр. руху, поза нею лише окремі особи (див. стор. 2221).

Якщо йдеться про поль.-укр. екон. зв'язки, то торг. угоди Росії з Австрією і Пруссією 1818 р. включили Правобережну Україну до складу поль. митної території, а тариф 1819 р. відокремив Правобережну Україну й Поль. Королівство від решти Рос. Імперії. Правобережжя надовго стало важливим ринком збуту для поль. текстильної пром-сти, навіть і після скасування поль.-рос. митного кордону у 1850 р. З побудовою залізниць торг. зв'язки поміж Поль. Королівством і Україною помітно розширилися. З 1895 р. з України до П. почали ввозити залізну руду, яка стала незабаром гол. сировиною поль. металюрґії. Україна також вивозила до П. рейки, с.-г. машини, зерно, борошно, худобу, сіль, цукор, тютюн, льон, вовну, а з П. привозила вовняні й бавовняні тканини, папір, хем. продукти,

мило, шкіри. В центр. Росії існувала сильна конкуренція між укр. й поль. вугіллям. У торгівлі з Рос Імперією П. мала позитивний торг. баланс.

В Австрійській Імперії від 1772 до 1914 рр. З решти укр. земель — кол. Руського воєводства з частинами Белзького, Волинського і Подільського воєводств та з півд. частин чисто поль. воєводств Краківського і Сандомірського, що увійшли до складу Австрії, 1772 р. було створено Королівство Галичини і Льодомерії як окремий коронний край; до нього належала у 1787–1849 рр. *Буковина*, а з 1846 і Краків з околицями. Т. ч. Галичина складалася з двох різних іст. і етнічних країв: зах. - майже виключно поль., і сх., у якому серед українців жили розсіяні поляки і жиди. Таке пов'язання обох країв в одну адміністративно-територіяльну одиницю, якій згодом визнано автономію, дало у ній полякам виразну перевагу. Тому з 1848 р. постійною вимогою українців був розподіл Галичини на поль. і укр. частини.

Галичина перейшла під владу Австрії як країна екон. і культ. відстала; укр. залишилася сел. маса, нижче духовенство (його вищі кола були під переможними впливами поль. культури) і дрібна шляхта. Тоді Галичина підпала під вплив культури Зах. з центром у Відні. Режим освіченого абсолютизму цісаря *Йосифа II* зробив чимало для впорядкування краю — піднесення екон., гігієни, освіти; скасував особисте підданство селян і обмежив панщину, ввів модерну адміністрацію з нім. і чес. службовцями. Велике значення мало зрівняння в правах укр. духовенства з поль.. піднесення його освіти і відновлення (1808) *Галицької митрополії*. У школах з нім. викладовою мовою виростали й перші світські інтеліґенти. Хоч після смерти Йосифа II відновилися впливи поль. шляхти (див. ЕУ 1, стор. 927), у 1830-их рр. почалося літ. («*Руська Трійця*»), а 1848 р. і політ. відродження гал. українців.

«Весна народів» 1848 р. і взагалі волелюбні нац. ідеї пожвавили серед гал. поляків ідею боротьби за незалежну П., але й пробудили в гал. українців ідею власної нац. самобутности й окремішности. Створена того ж року у Львові Поль. Рада Народова проголосила відозву до «братів русинів» з закликом до згоди й спільної боротьби. Проте невизнання більшістю поль. суспільности в Галичині укр. нац. прагнень спонукало українців 1848 р. до власних заходів здобути належні їм права у межах Австр. Імперії: створення *Гол. Руської Ради*, проголошення єдности з укр. народом над Дніпром, скликання *«Собору Руських Учених»* і видання першої газ. укр. мовою *«Зоря Галицька»*. Цими актами, що їм поляки намагалися протиставити *Руський Собор* і газ. «Дневник Руський», була розпочата укр.-поль. боротьба за відокремлення й автономію Сх. Галичини.

Ця боротьба посилилася з 1850-их рр., коли після скасування конституції в Австрії (1849) фактичну владу в Галичині почали перебирати поль. землевласники, репрезентантом яких був намісник Галичини А. *Ґолуховський*. Після повороту до конституційних часів в Австрії (1861) Галичина здобула, як і ін. краї монархії, свій сойм з досить широкими правами, але з причини куріяльної системи в ньому мали цілковиту перевагу поль. дідичі.

На укр.-поль. взаємини в Галичині вплинуло ще те, що після придушення поль. повстання в Росії (1863–64) поль. верхівка вирішила створити базу всеполь. діяльности в Галичині. 1867 р. дійшло до порозуміння гал. поляків з австр. центр. владою (адреса льояльности до цісаря), у заміну за що 1869 р. почалося польщення адміністрації і високих шкіл (див. ЕУ 1, стор. 486). У Галичині поляки творили основи для свого майбутнього держ. будівництва. Працюючи у держ. і крайовій адміністрації та розвиваючи окремі ділянки поль. науки й культури, вони готували кадри для майбутньої поль. держави. Але тоді ж і діяльність гал. українців після заборони укр. нац. життя в Росії (циркуляр П. Валуєва 1863, Емський указ 1876) набула всеукр. значення, і це поширило і поглибило укр.-поль. боротьбу в Галичині.

Тогочасна поль. верхівка, а за нею й поль. загал завзято поборювали укр. нац.-політ. рух та культ.-госп. розвиток. Заявляючи, що «Руси» нема і що русини і поляки творять одну поль. націю, або що українці — це потенціяльні росіяни, керівники гал. поляків переконували у цьому австр. уряд і центр. віденську адміністрацію. Домагання українців забезпечити рівні права для укр. населення Сх. Галичини австр. уряд відкидав, визнаючи їх тільки внутр. поль.-укр. справою. Це викликало ще активніший опір свідомих укр. кіл, репрезентованих *народовцями* проти поль. засилля, але і штовхнуло укр. консервативні кола в лави *москвофільства*, яке підтримували поль. панівні кола. Розпочаті українцями намагання нормалізації укр.-поль. взаємин (Ю. *Лаврівського*, П. *Куліша*, В. *Антоновича*, т. зв. *«нова ера»* й ін.) були безуспішні або короткотривалі: після деяких поступок поляки поверталися до політики дискримінації українців.

У цій боротьбі з кін. 19 в. провід перебрала укр. світська інтеліґенція, яка

тісно зв'язана була з сел. масою; це були гол. новопосталі політ. партії: *Русько-Укр. Радикальна* (1890) і *Нац.-Демократична* (1899). З поль. боку провід мала, крім консервативних партій, – Нар. Демократична. Різкими виявами цієї боротьби були рільничі страйки, вбивства намісника А. *Потоцького* (1908) та укр. студента А. *Коцка* (1910). Посилена укр. нац. праця призвела до занепаду москвофільства й розбудови освіти («*Просвіта*»), науки (*Наук. Т-во ім. Шевченка*), приватного шкільництва, екон. життя (*кооперація*, «*Сільс. Господар*» й ін.), молодіжних і руханкових т-в і взагалі нац. усвідомлення укр. мас. На укр. впливи мусів зважати уряд у Відні – також через конфлікт з Росією. Досягнення українців – зміна виборчої ординації до Гал. сойму, постанови про заснування укр. ун-ту, автономію укр. шкільництва – не були реалізовані через вибух війни 1914 р.

Всупереч усім перешкодам, що їх чинила австр.-поль. адміністрація, та на диверсію москвофілів, українці зміцнювали нац. потенціял і поступово збільшували свою політ. питому вагу, як у самій Галичині, так і в австр. цісарстві.

Поль.-укр. культ. зв'язки з кін. 18 в до 1918 р. Не зважаючи на втрату поль. державности, на першу пол. 19 в. припадає буйний розвиток поль. культури (зокрема літератури) і піднесення поль. нац. свідомости. Важливим поль. культ. осередком на укр. землях був Львів, до 1830-их рр. Крем'янець, пізніше Київ. Політ. поразки з 1830-их рр. зменшили поль. культ. впливи на Правобережній Україні, але в Галичині вони, поряд (гол. до пол. 19 в.) з нім. (Відень), були сильні. Більшість укр. інтеліґенції в Галичині була вихованцями поль. високих шкіл (частина й сер.), вона знала поль. літературу, і модерні культ. (і політ.) течії з Заходу приходили перев. за поль. посередництвом. Патріотична настанова поль. літератури і мистецтва чимало вплинула на зростання укр. нац. свідомости, а одночасно й на загострення поль.-укр. взаємин.

Поль. вчені з кін. 18 в. виходили здебільша, зокрема до другої пол. 19 в., з позицій іст. «єдности» П. й України і провідної ролі поль. культури на Україні. Дехто з них (гол. до 1848) ототожнював з слов'янофільських і рев.-дем. позицій укр. народ з поль. і заперечував його окремішність. Майже всі поль. діячі культури розуміли під П. — іст. П. (у межах до 1772 і навіть 1648 р.), і тому у своїх творах брали до уваги також більшість укр. земель і укр. народу, вивчаючи його історію і нар. побут. Зокрема історією України цікавився А. Нарушевіч (1733—96), Ю. Нємцевіч (1757—1841), Т. *Чацький*, згодом Й. Лелевель, М. Ґрабовський, К. Шайноха, Ф. Равіта-Ґавронський та ін. Початки укр. фолкльористики у 19 в. пов'язані з іменами поль. дослідників: З. *Доленґи-Ходаковського*, В. *Залеського*, Я. *Чечота*, Ж. І. *Паулі*, А. *Ходзька*, О. *Кольберґа* та ін. Одними з перших природників, які досліджували природу України, були проф. Крем'янецького ліцею А. *Анджейовський* і В. Бессер.

З пізніших дослідників історії та історії культури України, уже з об'єктивніших наук. позицій, треба згадати А. *Яблоновського*, Ю. *Ролле*, Л. *Кубалю*, Л. *Яновського* та ін.; етнографії й антропології — І. *Коперніцького*, Ю. *Талько-Гринцевіча* й ін.; укр. літератури — А. *Брюкнера*, Й. *Третяка*; укр. мови — Я. *Бодуен де Куртене*, Т. *Лер-Сплавінського*; права і економії — О. *Бальцера*, Ф. *Буяка*, Ю. *Бузека*, С. *Щепановського* й ін.; з географів: В. Налковського, А. *Ремана*, Е. *Ромера*.

З позицій спільности укр. народу з поль. насвітлювали укр. минуле поль. письм. доби просвітництва й романтизму: І. Красіцький (1735—1801), Г. Ржевуський (1791—1866), М. *Чайковський*, Т. Т. Єж Мілковський (1824—1915), пізніше Г. *Сенкевіч*. Чималу ролю в розвитку поль.-укр. культ. взаємин відограли поль. письм. *Укр. школи в поль. літературі* зокрема В. *Залеський*, А. *Мальчевський*, С. *Ґощинський*, а також Ю. Словацький і ті з поль. письм., що писали укр. мовою (Т. *Падура* й ін.). Зв'язки з поль. романтиками і їх творчістю підтримували укр. романтики: П. *Гулак-Артемовський*, А. *Метлинський*, Л. *Боровиковський*, М. *Костомаров*, О. *Корсун*, перекладаючи чи переспівуючи їх твори укр. мовою. Ідеологія *Кирило-Методіївського Братства* формувалася частково під впливом твору А. Міцкевіча «Księgi Narodu Polskiego». Приятелями Т. Шевченка були поляки В. Залеський, З. Сераковський та ін. З творчістю Т. Шевченка поль. суспільність знайомили вже з 1860-их рр. В. *Сирокомля*, Л. *Совінський* та ін. Україною цікавилися згодом видатні поль. письм. Б. Прус, С. Жеромський і ін.

Укр. вчені 19—20 вв. приділяли чимало уваги історії поль.-укр. взаємин, а дехто з них спеціяльно цікавився поль. проблематикою. Твори М. Максимовича, М. Костомарова (зокрема «Последние годы Речи Посполитой»), П. Куліша, В. Антоновича та його школи, О. Лазаревського, М. Драгоманова, Ф. Леонтовича, М. Владимирського-Буданова, М. Грушевського та його школи (зокрема М. Кордуби), М. Василенка, А. Стороженка, В. Липинського, Д. Дорошенка та ін. вчених містять чимало матеріялу й для історії Речі Посполитої, поль. права та поль. культури. Історією поль. пром-сти 18—19 вв. спеціяльно цікавилися І. Янжул, К. Воблий. Польоністика входила в навчальні програми ун-тетських катедр слов'янознавства (зокрема в Києві та Одесі).

У Галичині з українців участь у розвитку поль. наук. життя брали: І. *Вагилевич*, історик І. *Шараневич* та ін. У 1866—67 рр. П. *Свєнціцький* розпочав у Львові видання поль.-укр. ж. «Sioło» для пропаґанди поль.-укр. зближення. Укр. мовою писали серед ін. поль. письм.: К. *Ценґлевіч*, А. *Шашкевич*, С. *Осташевський*. Окремі письм. укр. роду увійшли в поль. літературу, пишучи одночасно по-поль. (Я. *Захариясевич*, П. *Костецький*) або перейшли на неї згодом (В. *Стебельський*). Поль. автори давали принагідно у своїх творах і картину укр. оточення: Ю. І. *Крашевський*, В. *Лозінський*, Я. *Лям*, З. *Качковський*, С. *Бжозовський*, Ґ. *Запольська*.

Досить жваві були укр.-поль. взаємини в Галичині у другій пол. 19 в., зокрема під час співпраці І. Франка в «Кур'єрі Львовскім» у 1889—97 рр. та його зв'язків з Я. Каспровічем, Б. Вислоухом, Б. Прусом й ін. З поч. 1900-их рр. укр. письм. В. *Стефаник*, Б. *Лепкий*, К. *Гриневичева* під час їх перебування у Кракові познайомилися з поль. письм.: В. *Оркалом*, В. Морачевським, С. Виспянським, Я. Каспровічем, К. Тетмаєром, С. Пшибишевським. Вплив цих письм., як також сучасних їм Е. *Ожешко*, М. *Конопніцької* позначився на творчості ряду укр. авторів: У. *Кравченко*, В. *Пачовського*, В. Лепкого. Укр. літ. угрупування «*Молода Муза*» виникло під впливом «Молодої Польщі» («Młoda Polska»).

Чимале зацікавлення укр. тематикою мали поль. малярі, які народилися або якийсь час жили на Україні: Ю. *Коссак*, Р. *Гадзевич*, В. *Котарбінський* (всі три укр. походження), В. Семірадзький, Ю. Хелмонський, Ю. *Брандт*, Т. Аксентовіч, К. Сіхульський, В. Яроцький і Ф. Паутш, а зокрема Л. Вичулковський та Я. *Станіславський*. Дехто з них були проф.

Краківської Академії Мистецтв, у якій студіювали численні укр. мистці: Ю. *Панькевич*, І. *Труш*, О. *Курилас*, О. *Новаківський*, А. *Манастирський*, М. *Бойчук* та ін.; на їх творчість у деякій мірі впливали напрями поль. мистецтва.

Пожвавленими були впродовж 19 і на поч. 20 в. театральні взаємини. Багато поль. артистів працювало на укр. сценах, а укр. — на поль. На Центр. і Сх. Землях виступали мішані поль.-укр. мандрівні театральні трупи; поль. — мали в репертуарі й укр. побутові п'єси.

Жвавими були поль.-укр. зв'язки у ділянці музики. Цінними були зб. укр. пісень, записаних і гармонізованих поль. скрипалем і композитором К. *Ліпінським*, що вийшов у Львові 1833 р., та поль. етнографа О. *Кольберґа*. Великою популярністю користувалися пісні поль. поета і пісняра Т. *Падури* («Українки»), особливо ті, в яких виявлялося захоплення козаччиною. Серед поль. композиторів, які використовували укр. нар. пісню у своїй творчості, треба згадати: М. Огінського, Ф. Шопена, С. Монюшка, К. Шимановського. Елементи поль. нар. музики є у творах укр. композиторів: П. *Сокальського*, М. *Лисенка*, Б. *Лятошинського* та ін.

У 19 в. окрему ґрупу творили поль. композитори численних парафраз, фантазій і варіяцій на теми укр. нар. пісень (вони не завжди були на високому рівні): М. Завадзький, Владислав і Зиґмунт Заремби, Р. Зентарський, Ф. Яронський та ін. Поль. музики працювали в укр. театрах, композитори, напр., Ян *Ґаль*, цікавилися укр. музикою. Часто виконувалися твори поль. композиторів. Укр. походження був видатний співак і педагог Адам Дідур. На сценах кращих поль. оперних театрів виступали О. *Мишуга*, С. *Крушельницька*, М. *Менцінський*.

У 1914—20 рр. Вибух першої світової війни викликав сподівання поляків і українців на покращення їх ситуації, одержання автономії, а, може, навіть створення своїх держав. Війна між Центр. державами і Росією велася перев. на поль. і укр. етнічних землях (згодом також на білор. і лит.) та за їх посідання. Але воюючі держави не видали ніяких декляpацій у справі обох народів, за винятком проклямації рос. головнокомандувача В. кн. Миколая Миколайовича (14. 8. 1914) про з'єднання — у випадку рос. перемоги — всіх поль. земель і надання їм автономії у межах Рос. Імперії.

В Австрії як поляки (нар. демократія з деяким застереженням), так і українці виступили за співпрацю з центр. державами проти Росії. З ініціятиви Ю. *Пілсудського* воєнні дії проти Росії спільно з австр.-угор. армією розпочали поль. відділи «Стшельців», які незабаром увійшли до складу Поль. Леґіонів, що воювали по боці центр. держав у 1914–17 рр. Укр. партії в Австрії створили 1. 8. 1914 *Гол. Укр. Раду* і проголосили маніфест до укр. народу з закликом стати по боці центр. держав; організовано військ. формацію *Укр. Січ. Стрільців*, а укр. еміґранти з підрос. України створили 4. 8. 1914 *Союз Визволення України* для пропаґанди самостійности України. Поль. нар. демократи в Росії під керівництвом Р. *Дмовського* і т. зв. реалісти, вважаючи, що Німеччина небезпечніша, ніж Росія, і що об'єднана під однією державою П. мусітиме здобути автономію, заявили у Держ. Думі свою льояльність до Рос. Імперії і пішли на політ. співпрацю з Росією, серед ін. і в окупованій рос. армією Сх. Галичині. Провідні укр. кола на Наддніпрянщині були в той час за підтримку Росії у війні, сподіваючися на здобуття більших свобод для укр. земель.

Укр.-поль. політ. відносини погіршило проголошення маніфесту від 5. 11. 1916 австр. і нім. цісарів про створення з окупаційних нім. і австр.-угор. зон Поль. Королівства — самостійної поль. держави, а ще більше заява про надання широкої автономії Галичині. Вона викликала гострии протест Укр. Парляментарної Репрезентації у Відні. Так само гостро реаґували поляки на приєднання Холмщини і Підляшшя до УНР на підставі *Берестейського миру* України з Центр. державами 9. 2. 1918 та на таємні постанови про відокремлення Сх. Галичини й Буковини в окремий коронний край.

На Центр. і Сх. Укр. Землях після березневої революції 1917 р. і пізніше під час будування Укр. держави у 1917–18 поляки не відогравали активної ролі у розвитку тодішніх подій (див. *Поляки на Україні*). Створений на Україні, в р-ні Вінниці, на поч. 1918 з кол. вояків рос. армії 3 Поль. Корпус обмежувався здебільша охороною перед селянами поль. маєтків. З лютого 1918 р. на території УНР (на Правобережжі) перебував 2 Поль. Корпус, роззброєний німцями після бою під Каневом (11. 5. 1918). Поль. Рада Реґенційна у Варшаві, якій Центр. держави передали частину влади на території Поль. Королівства, мала свого представника (С. Ваньковича) при уряді гетьмана П. Скоропадського.

Після розвалу Рос. Імперії і ослаблення Центр. держав серед поль. партій і установ у П. і на еміґрації виникли дві концепції щодо майбутнього Сх. Европи й поль.-укр. взаємин. Народовий Комітет П. у Парижі (очолюваний Р. Дмовським, що в ньому більшість становили нар. демократи), який визнали зах. альянти, як представника П., був проти розподілу Рос. Імперії і проти незалежности України та Білоруси; він стояв за поділ укр. і білор. земель, що входили до 1772 до П., між Росією і П. Соціялістичні кола і Пілсудський висунули неясну ідею федерації П. з Литвою і Білоруссю, а може, й Україною і розбиття кол. Рос. Імперії.

Ці протилежні тенденції, поглиблювані ресентиментами довготривалої боротьби між українцями і поляками у Сх. Гали-

чині, призвели після розвалу Центр. держав у листопаді 1918 р. до збройних дій між відродженою П. і Зах. Укр. Нар. Респ., а далі й УНР. Намагання альянтів бути посередниками у цій війні (місії ген. *Бартелемі*) залишилися безуспішними. Участь у поль.-укр. війні, зформованої і вишколеної у Франції для боротьби з большевиками, армії ген. Ю. *Галлера* вирішила війну на користь П.

Пропаґована керівником Поль. держави Пілсудським концепція розчленування Рос. Імперії й федерації П. з Україною (див. стор. 2 095) активізувалася з кін. 1919 і знайшла своє зформулювання у *Варшавському договорі* (21. 4. 1920), наслідком якого Армія УНР брала участь разом з поль. у війні проти большевиків у квітні-жовтні 1920. Встановивши кордон між П. і Україною по р. Збруч і Случ та залишивши Зах. Укр. Землі у складі П., Варшавський договір одночасно забезпечував (військ. конвенцією від 24. 4. 1920) широкий вплив П. на військо, фінанси, адміністрацію й залізниці України (докладніше див. стор. 211). Варшавський договір був прийнятий вороже зах. українцями і неприхильно поважною частиною укр. суспільности Наддніпрянщини (на це вплинула між ін. поведінка поль. війська на Україні). Після зайняття поль. і укр. військами більшости Правобережжя з Києвом поль. наступ був стриманий, і сов. армії просунулися далеко на зах. Розгром сов. війська під Варшавою (у серпні 1920) дозволив поль.-укр. військам зайняти більшість втраченої території, зокрема майже всю Волинь і частину сх. Поділля. Але під тиском поль. правиці Пілсудський загальмував поль. наступ, і П. уклала 12. 10. 1920 перемир'я, а згодом (18. 3. 1921) *Ризький мир* з Рос. СФСР та УССР, який приніс поділ укр. земель між П. й Росією та визнання УССР Польщею за самостійну укр. державу. Наслідком цього договору за П. залишилися, крім Галичини, правне становище якої ще (до березня 1923) не було вирішене, Холмщина з Підляшшям та зах. частини Волині й Полісся; війська УНР були інтерновані у П. Ризький мир перекреслив можливості розбиття Росії та здійснення концепції тісної співпраці вільних народів, що були її зах. сусідами. В результаті цього були створені передумови до розподілу П. 1939 р. і, після упадку Німеччини, переходу до ролі сателіта СССР.

П. й УССР у 1920 – 30-их рр. Короткотривалим був період встановлених між П. і УССР дипломатичних відносин (перебування у Варшаві уповноваженого представника УССР – Ю. *Коцюбинського*, пізніше заступника посла СССР, укр. представників сов. консульств, зокрема у Львові). Під час перебування Коцюбинського (при ньому працювали також поляки з України) дійшло до пожвавлення укр.-поль. зв'язків, м. ін. нав'язалися безпосередні розмови поль. лівиці через поль. діяча А. Фідеркєвіча з М. Скрипником, Г. Петровським і П. Любченком. Зростали культ. і літ. зв'язки. Досить численними були видавані у 1920-их і у першій пол. 1930-их рр. переклади з поль. літератури, гол. новішої (К. Тетмаєра, Е. Ожешко, М. Конопніцької, Б. Пруса, В. Реймонта) і пізніше тогочасної «пролет.» (В. Броневський, Б. Ясенський, А. Струґ, В. Васілевська). Видатним досягненням були переклади М. *Рильського* (зокрема «Пана Тадеуша» А. Міцкевіча у 1928 р.), М. *Зерова*, В. *Ґжицького* з поль. клясиків; ін. перекладачі І. *Кулик*, М. *Лебединець* тощо. Існувала співпраця між поль. і укр. футуристами. Незначною була увага до поль. тем в укр. літературі; якщо вони траплялися, то у стосунку з історією козаччини, коліївщини тощо.

Питанням історії поль.-укр. взаємин присвячувано увагу тільки у заг. іст. працях чи монографіях. ВУАН та ін. наук. установи, а також ін-ти нар. освіти, згодом ун-ти і навіть існуюча в Києві Центр. Поль. Бібліотека у 1920-их рр. не підтримували зв'язків з відповідними наук. установами у П. В ВУАН коротко діяв під керівництвом поль. комуністів Ін-т поль. пролет. культури. Укр.-поль. взаєминам були присвячені праці К. Воблого (історія й економіка поль. торгівлі 20 в.), Ф. Тарановського (історія поль. держ. права), М. Василенка (про Крем'янецький Лицей), І. Балінського (історія феодалізму в П.), О. Оглоблина (поль. капітал і укр. ринок у 18—19 вв.), А. Ярошевича, Є. Сташевського, О. Барановича і І. Кравченка (про маґнатське госп-во Правобережної України 18—19 вв.), П. Клименка та ін. Проблеми поль. культури на Україні досліджував Василь Гнатюк.

У другій пол. 1930-их рр. безпосередніх культ. поль.-укр. зв'язків майже не було, навіть після укладення поль.-сов. договору 1932 р. про ненапад (у ґастролях з СССР, мист. виставках тощо, УССР майже не брала участи). Також видавання перекладів з поль. літератури і наук. праці з поль. тематикою помітно зменшилися.

Торг. зв'язки поміж П. й УССР були зовсім незначні (менше 1% поль. товарообміну). УССР експортувала до П. невелику кількість залізної і манґанової руди, антрациту, хем. добрив, соняшника, тютюну, макухи, а імпортувала з П. чорні й кольорові метали (у 1920-их рр. також текстиль).

П. і Зах. Україна у 1920 – 30-их рр. На підставі Ризького миру 1921 півн.-зах. землі перейшли під панування П., а рішення Ради Амбасадорів від 15. 3. 1923 закріпило владу П. над Сх. Галичиною. Укр. етнічна територія, яка припала П., охоплювала 132 000 км² з 10,2 млн меш., у тому ч. бл. 6 млн українців (числа на 1. 1. 1933). У новій поль. державі не-поляки становили бл. 40%

всього населення. Нова поль. держава була, за конституцією 17. 3. 1921, централізованою державою з обмеженим самоврядуванням і без територіяльної автономії (за винятком Шлезького воєводства). Правда, для трьох гал. воєводств поль. сойм схвалив (26. 9. 1922) закон про самоуправління Галичини, але після рішення Ради Амбасадорів не реалізував його. П. не виконала також прийнятих на себе договорами з державами Антанти (28. 6. 1919 у Версалі) і з СССР (Ризький договір) зобов'язань шанувати нац. і віроісповідні права нац. меншостей, а 13. 9. 1934 відмовилася від договірних зобов'язань про охорону прав своїх *нац. меншостей* (див. стор. 1 739).

У першій пол. 1920-их рр., коли влада в П. належала соймові, в якому перев. більшість мала націоналістична і консервативна правиця (найсильніша партія — нар.-демократична), інколи виникали ліберальні концепції щодо українців, зокрема серед поль. соціялістів і лівих сел. партій (окрему позицію займала Ком. Партія П. і її автономна частина *Ком. Партія Зах. України*), але невдовзі перемогла тенденція вести політику ослаблювання й денаціоналізації українців. Вона не змінилася з 1926 р., коли фактичну владу в П. перебрав Ю. Пілсудський, а за кілька рр. навіть посилилася.

Права укр. мови в адміністрації і самоврядуванні, суді й шкільництві були сильно обмежені, а мовні закони, які були видані раніше, не були здійснені (Холмщини й Підляшшя вони ніколи не стосувалися). Не дотримано і шкільного закону, через що майже всі укр. школи перетворено на поль. або утраквістичні; на Холмщині й Поліссі існували лише поль. школи. Не реалізовано постанови про заснування укр. ун-ту, натомість усі катедри з укр. мовою у Львівському Ун-ті скасовано. Докладніше див. *Мовне законодавство* (1 625—26 стор. і ЕУ 1, стор. 944—46).

Правос. Церква в П. (попри автокефалію) була повністю залежна від поль. урядових чинників, які намагалися її спольонізувати або й перетягнути правос. на римо-католицизм. Нищення правос. святинь на Холмщині й Підляшші стало масовим у 1938 р., а на Волині рел. утиски виявилися подекуди (напр., у с. *Гриньки*) у примусовому перетяганні правос. на римо-кат. обряд.

Не зважаючи на аґрарне перенаселення Зах. України, поль. урядові й суспільні кола провадили інтенсивну колонізацію. На Волині й Поліссі у 1920–23 рр. поміж поль. військ. (перев. не-селян) розподілено залишені кол. власниками і перебрані державою маєтки. З розпарцельованої у 1920- і 1930-их рр. великої зем. посілости (за законами 1920 і 1925 рр.) бл. 800 000 га приділено здебільша полякам. Зміцнюючи свою владу на зах.-укр. землях, відроджена П. намагалася їх розділювати і стосувала одну політику на Холмщині й Підляшші, відмовляючи тамошнім українцям будь-яких прав, іншу — на Поліссі, не визнаючи тамошнього населення за українців, лише за «тутешніх», ще іншу — на Волині, де переходово впроваджувано проукр. політику з підтримкою деяких льояльних до уряду укр. кіл; у Галичині послідовно скорочувано всі ділянки укр. політ., гром., культ. і госп. життя та роблено намагання виділити з них окремі групи: лемків, гуцулів, гр.-католиків поляків, дрібну шляхту тощо. В наслідок цієї політики активізувався укр. рев. резистанс (*УВО, ОУН*) з його терористичною акцією, вершком якої було убивство прихильного українцям політика Т. *Голувка*, пізніше мін. Б. *Перацького*, з одного боку, з другого — у масових поліційних репресіях 1930 (*пацифікація*) й дальших рр. Ведені з поль. боку намагання встановити якийсь «модус вівенді» між поляками й українцями [писання і діяльність Л. *Васілевського*, Т. Голувка, Адольфа і Александра Бохенських, С. Лося, П. Борковського, Станислава і Єжого Стемповських, С. Папроцького, К. Прушинського та ін., видавання за ред. В. *Бончковського* тижневика «Biuletyn Polsko-Ukraiński», прихильна до укр. проблем настанова варшавського тижневика «Bunt Młodych» (пізніше «Polityka»; ред. Єжи Ґедройць), квартальника «Wschód-Orient», існування поль. течій «*прометеїзму*» тощо] не мали більшого впливу на політику урядових кіл і на ставлення поль. загалу до українців і українства. Спроби домовлення з поль. урядовими колами (В. *Бачинського*), *Укр. Кат. Нар. Партії* та її лідерів сп. Г. *Хомишина* і О. *Назарука* та ін., як також т. зв. *нормалізація* (1935), залишилися безуспішними. Найгостріший був режим щодо українців у 1938—39 рр. у зв'язку з подіями на Карп. Україні й передвоєнними настроями. Натомість П. толерувала весь час УНР-івську еміґрацію у П. (дозвіл на перебування частини уряду УНР у Варшаві, заснування Укр. Наук. Ін-ту тощо). Докладніше див. ЕУ 1, стор. 576.

П. не змогла за час короткої незалежности розв'язати більшости своїх внутр. проблем: політ., екон., соц.; її сх. «креси» залишилися т. зв. зоною «Б» — екон. відсталою; нар. госп-во Галичини було на нижчому рівні, ніж до 1914 р., на Волині й зокрема на Поліссі інвестиції йшли гол. по лінії адміністративних потреб і зміцнення поль. елементу. Політика, скерована на послаблення українців і білорусів, неґативно відбивалася на госп.

і політ. стані не тільки цих земель, але й всієї П.

Однак, українці будували в міру можливостей своє власне політ., суспільне, екон. (кооперація), церк.-рел. і культ.-осв. життя: вони також весь час уважали поль. владу окупаційною і ставилися до неї, за малими винятками, наскрізь неґативно. «*Сокальський кордон*» не припинив зв'язків між Галичиною і Волинню. Натомість на Лемківщині, Холмщині й Підляшші та на Поліссі укр. життя назовні майже не могло виявитися.

В таких умовах на Зах. Україні жили поряд чужі й ворожі одне одному суспільства, у напруженій атмосфері безнастанної боротьби та її періодичних нагальних вибухів. Докладніше див. ЕУ 1, стор. 555—66.

Чимало поль. учених досліджувало різні галузі українознавства, зокрема ті проблеми, які стосувалися зах.-укр. земель. Новими осередками українознавчих студій стали Краків (Студіюм Слов'янське) і Варшава (Укр. Наук. Ін-т, Сх. Ін-т, Ін-т Нац. Дослідів тощо). До учених які працювали ще до 1914 р., треба додати — з істориків: О. Галецького, М. Гандельсмана, С. Закшевського, О. Ґурку та ін.; етнографів К. Мошинського, А. Фішера й ін.; антрополога й етнографа Я. Чекановського; мовознавців: Т. Лер-Сплавінського, Я. Янува, З. Штібера; геологів: Б. Свідерського, К. Толвінського, Г. Тейсейра, С. Роґалю та ін., ботаніків В. Шафера, С. Кульчинського та багато ін. (див. також *Поляки на Україні*). У поль. високих школах працювали укр. науковці: П. Андрієвський, С. Балей, В. Біднов, І. Зілинський, М. Кордуба, В. Кубійович, Б. Лепкий, О. Лотоцький, Ю. Панейко, Р. Смаль-Стоцький, С. Томашівський, І. Фещенко-Чопівський.

Зацікавлення в поль. літературі укр. темами тривало й у 1920—30-их рр., з більшою увагою до подій років першої світової війни і революції: повісті й романи З. Коссак-Щуцької, Е. Малачевського, А. Струґа, Ю. Кадена-Бандровського. З симпатією до коз. визвольних змагань була написана драма М. Домбровської «Geniusz sierocy». Продовжувачем традицій укр. школи в поль. літературі був Ю. *Лободовський*. З знанням і симпатією укр. тема (Гуцульщина) зображена в епічному творі С. *Вінценца* «Na wysokiej połoninie». Проблеми з Полісся розглядаються м. ін. у творах В. Васілевської, Волині — у репортажах К. Прушинського. Появилися переклади творів Т. Шевченка, Є. Маланюка, У. Самчука й ін.; укр. твори перекладали Ч. Ястшембец-Козловський, К. Яворський, Ю. Лободовський, Ю. Чеховіч, Т. Голендер.

У Краківській Академії Мистецтв далі студіювало багато українців, серед ін. скульптори: С. *Литвиненко*, Г. *Крук*, М. *Черешньовський*, мистецтвознавець Д. *Горняткевич*, малярі: С. *Борачок*, Л. *Перфецький*; у Варшавській: П. *Холодний*-молодший, В. *Васьківський*, Б. *Доманик*, П. *Мегик*, В. *Манастирський* та ін.

У Центр. П. працювало кілька укр. мандрівних театральних труп, ознайомлюючи поль. глядача з укр. фолкльорним театром. На сценах поль. оперних театрів виступав серед ін. В. *Тисяк*; дириґентами оперних поль. театрів були А. *Рудницький* (Варшава) і Л. *Туркевич* (Бидґощ).

1939—46 рр. Вибух поль.-нім. війни спричинив масові арешти українців, зокрема інтеліґенції, та заслання до концентраційного табору в Березі Картузькій (існував з 1934). По розподілі П. між сферами інтересів Німеччини і СССР, кол. укр. землі під П. майже повністю увійшли до складу УССР. Панівне становище поль. елементу на Зах. Україні припинилося, 1940 р. вивезено до Азії (поруч численних українців) поль. колоністів і частину кол. держ. апарату. Наступила українізація шкільництва, укр. мова стала панівною, до м. почав напливати укр. елемент, але разом з цим відбувалася совєтизація майже всіх ділянок життя населення (див. ЕУ 1, стор. 578—80).

На зах. окраїнах України (Лемківщина, Засяння, Холмщина й Підляшшя), що їх зайняла Німеччина і приєднала до т. зв. Ген. Губернії, українці мали змогу відновити своє культ., рел. і гром. життя, що викликало протиакцію з боку поляків. Після вибуху нім.-сов. війни 22. 6. 1941 і окупації німцями укр. земель, поляки на Волині і в Галичині (її приєднано до Ген. Губернії) не мали вже свого кол. значення. Антагонізм між українцями і поляками призвів до низки політ. убивств, а у 1943 р., коли нім. сила ослабла, — і до збройної боротьби між групами опору обох національностей, що спричинило тисячі жертв, перев. мирного сіль. населення, зокрема на Волині й півд. Холмщині, менше в Галичині. Після нім. відступу на укр.-поль. пограниччі, зокрема на зах. Посянні й півн. Лемківщині, дійшло до винищення частини укр. населення місц. поляками (1944—45). Лише винятково під загрозою сов. наступу доходило до деякої домовлености між з'єднаннями УПА і поль. неком. підпіллям для спільних дій.

У поль. корпусі ген. В. Андерса, який з 1942 р. воював по боці зах. альянтів, було бл. 6 000 українців, вояків поль. армії, які були вивезені сов. владою і 1941—42 рр. скористалися, як поль. громадяни, з амнестії і можливости виїзду з поль. військ. частинами. Згідно з поль.-сов. договором від 16. 8. 1945 між П. і СССР визнано новий кордон (див. карту), на зах. від якого залишилися вся Лемківщина, Холмщина й Підляшшя та більшість Посяння і невелика частина півн.-зах. Галичини (він був у півд. частині незначно змінений 1951; див. ЕУ 1, стор. 592); разом до П. відійшло 19 500 км² укр. суцільної і мішаної території з 1,4 млн меш. В наслідок одночасної домовлености між УССР і ПНР про обмін населенням з Зах. України у 1945—46 рр. виїхало 800 000 поляків і частина латинників, а з території, яка припала П., бл. 0,5 млн українців. Українців, які не виїхали до СССР, гол. з Лемківщини, де примусовим вивозам населення протиставилася УПА, що у 1946—47 рр. сконцентрувала там свою діяльність, примусово вивезено на терен зах. і півн. П., який до війни належав Німеччині, щоб позбавити УПА людської бази. Бої УПА з поль. військ. з'єд-

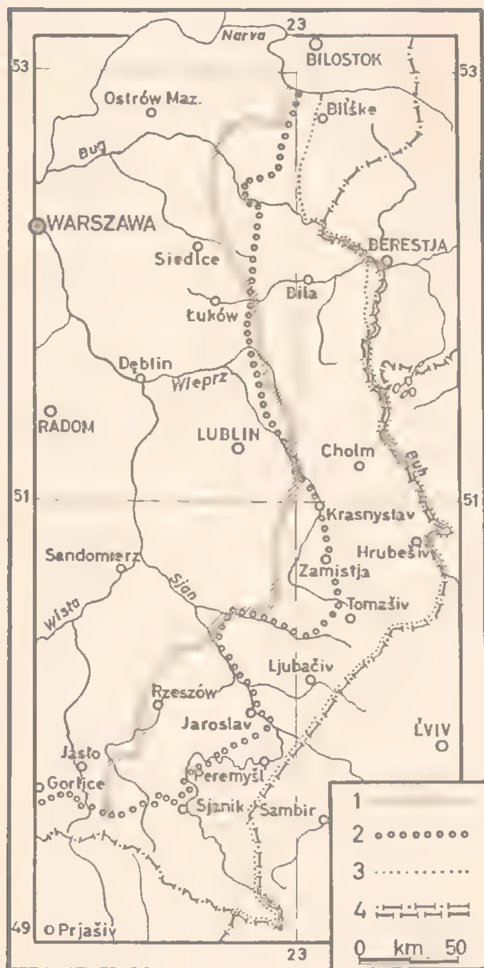

Зміни укр.-поль. етнічної межі

1—3 Укр.-поль. етнічна межа: 1 — 14 в.; 2 — 1900 р.; 3 — 1970 р.; 4 — Кордони держав і республік

наннями тривали на зах. пограниччі (т.-зв. *Закерзоння*) до 1947 р. Після зміни кордону і закінчення міґраційних процесів кордон П. назагал покривається з новою етнічною укр.-поль. межею і на території обох держав живуть лише невеликі розпорошені нац. меншості: поль. в УССР і укр. в П.

З другої пол. 1940-их рр. Укр.-поль. взаємини за останнє 25-річчя це, з одного боку, зв'язки між П. і УССР, з другого, — на еміґрації.

Дипломатичних зв'язків між П. й УССР нема. У Варшаві УССР не має посольства і навіть консуляту; у Києві діє консульство ПНР (з 1965). Питаннями й розвитком взаємин між обома країнами відають *Укр. Т-во Дружби і культ. зв'язків з зарубіжними країнами* (з 1959) і укр. відділення Т-ва Поль.-Радянської Дружби (з 1958; перший гол. Т. Рильський; 1969 р. — 9 обл., 11 міськ. та 52 районні відділення і понад 700 гуртків). У П. існує Т-во Поль.-Радянської Дружби, яке має воєводські й пов. відділи і місц. гуртки.

Однією з форм поль.-укр. контактів є обмін делеґаціями (1959—69 — 180), т. зв. «поїздки дружби» (між м.: Донецьким і Катовицями, Черкасами і Бидґощем, Львовом і Ряшевом тощо), систематичний обмін малих груп робітників (5—6) між обл. і воєводствами, гол. для ознайомлення з методами праці, щорічні зустрічі делеґацій партійних і держ. службовців, діячів культури, фахівців з ділянки пром-сти і сіль. госп-ва та молодіжних груп з прикордонних обл. і воєводств (напр., поміж Ряшівським воєводством і Львівською обл.).

Є деякі зв'язки і співпраця між П. й УССР у різних ділянках культури. Укр. відділення Поль.-радянського Т-ва Дружби влаштовує у П. різні виставки, культ. влаштування й доповіді (напр., у зв'язку з 150-літтям народження Т. Шевченка бл. 40 доповідів у різних м. П.). В УССР реґулярно відбуваються «поль. тижні» — виставки книжок і мист., концерти у виконанні поль. мистців тощо, які користуються великим успіхом (напр., мист. книжкові виставки у Києві 1960 р., ґастролі театру ім. Словацького з Кракова в Києві та ін.).

Існують також деякі зв'язки у наук. ділянці. Час від часу відбуваються спільні поль.-укр. наук. сесії з різних ділянок, напр., істориків у Кракові 1963 р., у Києві 1966, у Варшаві 1968, присвячені поль.-укр. відносинам 19—20 вв. Є незначна співпраця академій наук та ун-тів. Окремими договорами нормується співпраця Київ., Харківського і Львівського ун-тів з Краківським, Познанським і Люблінським ун-тами, а також співробітництво політехн. та ін. спеціяльних ін-тів. Існує тісна співпраця між Ін-том Фізики АН УРСР й Ін-том Ядерної Фізики Поль. АН, між Ін-том Електрозварювання ім. Є. Патона АН УРСР і спорідненими наук. установами у П. тощо. Є також контакти між поодинокими укр. і поль. пром. підприємствами для обміну досвідом, фахівцями і студентами (тис. поль. інж. і студентів відбуло практику в Донбасі) тощо.

Чимало уваги поль. історики й тепер присвячують питанням історії України, яку досліджують більш об'єктивно, ніж це дозволяється укр. історикам в УССР (м. ін. також події 1917—20 рр.). Поль.-укр. взаємини (зокрема історію Лівобережної України за лит. доби) досліджує С. Кучинський, історію Київ. Руси А. Поппе, Б. Влодарський, Й. Скжипек; укр. політику П. 14—16 вв. П. *Ясєніца*; історію тат. наскоків і заселення укр. земель 17 в. М. Горн; етногр. стосунки Гал. Землі Е. Горнова; історію козаччини А. Подраза, В. Серчик, Л. Подгородецький та З. Буйцік; ставлення П. до укр. справи на зламі 17—18 вв. Я. Перденя, Я. Кмєцік, Я. Козік. Досліджується історія поль.-укр. взаємин 19—20 вв. (напр., К. Дунін-Вонсовіч), історія ЗУНР (С. Закс), поль.-сов. відносини та історія УПА. Над історією укр. мистецтва пра-

цюють Е. Хоецька, А. Ружицька-Бризек й ін. Укр.-поль. взаємини досліджують також укр. дослідники А. Верба, Я. Юркевич, С. Козак, публікуючи праці у варшавській «Нашій Культурі». У ділянках укр. мовознавства й літературознавства працюють, крім вищезгаданих, В. *Курашкевіч*, К. *Дейна*, П. Зволінський, З. Грабец, Г. *Улашин*, з молодших М. Інґльот, М. Якубец, М. Лесів, Ф. Неуважний, В. Вітковський, Р. Лужний, В. Маньчак; 1970 р. вийшла велика збірна праця (вид. Краківського Ун-ту) «Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość». Чимало українознавчого матеріялу містить чвертьрічник «Slavia Orientalis».

Збільшується зацікавлення історією П. в укр. іст. науці в УССР, хоч обмежується гол. (на відміну від поль. істориків) питаннями нової історії. Гол. осередками досліджень у цій ділянці є Ін-т Історії АН УРСР та катедра історії зах. і півд. слов'ян у Львівському Ун-ті. Зокрема укр. сов. вчені цікавляться історією маґнатського госп-ва на Правобережній Україні 18 в. (В. Маркіна), поль.-укр. культ. взаємин (праці Г. Вервеса про поль. зв'язки Т. Шевченка і Ф. Шевченка про поль. укр. відносини й історію П. у творах І. Франка) і рев. зв'язків (праця Г. Марахова про поль. повстання 1863 р. на Правобережній Україні; 2-томове документальне вид. про суспільно-політ. рухи на Україні в кін. 1850-их — на поч. 1860-их рр. у зв'язку з поль. повстанням 1863 р. та ін.), про новітню історію П. й поль.-укр. відносини після 1917 р. (П. Калиниченко) тощо. Над історією поль.-укр. взаємин у ділянці музики працює І. Белза.

Над укр.-поль. питаннями з історії літератури працюють: Г. Вервес, Ю. Булаховська, Р. Кирчів, Т. Пачовський, В. Ведіна, О. Грабовська, П. Вербицький, С. Левінська, О. Зарва, В. Мартинов; над мовознавчими: М. Онишкевич, І. Кільчевський.

Активнішими, ніж у 1918—39 рр., були поль.-укр. літ. взаємини. Кількома вид. появилися поль. переклади творів Т. Шевченка, а також переклади творів укр. клясиків (І. Франка, М. Коцюбинського, В. Стефаника) і сучасних письм. (серед ін. том вибраних творів П. Тичини, 1970, що включає поезії, заборонені в УССР). Тоді ж в УССР видано понад 140 кн. у перекладі з поль. мови, у тому ч. гол. твори А. Міцкевича (переклади М. Рильського), Ю. Словацького (переклади Рильського і М. Бажана), М. Конопницької, Г. Сенкевіча й ін. Все більше місця в ориґінальній творчості поль. письм., зокрема тих, що жили на Україні, здобуває укр. іст. тематика (трилогія М. Русинека з часів визвольної війни Б. Хмельницького, біографічна повість про Т. Шевченка «Noce ukraińskie» Є. Єнджеєвіча, трилогія Я. Івашкевіча «Sława i chwała» про події 1914—17 рр. на Україні).

Укр. тематика часу після 1950 р. зустрічається у творах Є. Гарасимовіча, Р. Братного, А. Брауна, В. Маха, Є. Путрамента, А. Кусьнєвіча, Ю. Волошиновського, С. Лема, Ю. Стрийковського, Є. Льовеля. У 1957 р. вийшов «Słownik ukraińsko-polski» Є. Грабеца і П. Зволінського, у 1962 р. «Literatura ukraińska» М. Якубца і Т. Голинської-Баранової, у 1956 р. «Dzieje języka ukraińskiego w zarysie» Т. Лера-Сплавінського (разом з С. Грабцем і П. Зволінським).

Торг. зв'язки П. з УССР після війни розпочалися на підставі торг. договору з СССР, підписаного 7. 7. 1945 й фінансованого спершу чималими сов. кредитами. У 1960-их рр. торгівля з П. становила 10% зовн. товарообігу УССР і стояла на третьому місці після Сх. Німеччини й ЧССР. Укр. товарообіг з П. досягав 400 млн карб. У 1967 р. він складався на 50% з автобензини та автолу, 33% залізної і манґанової руди, 10% машин та устаткування. У кін. 1960-их рр. УССР експортувала до П. щороку 8 млн т залізної (83% всього імпорту П.), 300 000 т манґанової (79%) руди, понад 1 млн т антрациту (100%), 1 млрд кубометрів природного газу (100%), бл. 200 млн квт-год. електроенерґії та бл. 500 000 т зерна. Крім того, Україна вивозила до П. чавун (95%), сталь, ферросплави (76%), верстати, крани, турбіни, трактори тощо. У 1959—66 рр. УССР брала участь у будівництві 78 пром. підприємств у П., фінансованих сов. кредитами (серед ін.: у розбудові металюрґійного комбінату ім. Леніна у Новій Гуті, у будові електростанцій, напр., «Turów» у Турошові тощо). З П. Україна імпортує кораблі, устаткування для суден, залізничні вагони, екскаватори, помпи, трансформатори, комплектне устаткування для цукроварень, труби, мед. приладдя, хем. вироби, тканини, взуття, одяг, парфумерію.

Поль. політ. еміґрація протягом часу від другої світової війни перейшла деяку зміну у ставленні до українців і справи поль.-укр. стосунків. Якщо спочатку переважала явна ворожість і невизнання факту об'єднання укр. етнічних земель у складі УССР, то у 1950 1960-их рр. наступила деяка переоцінка попередніх позицій. Послабла активність Т-ва Поль. Півд.-Сх. Земель, припинило існування в-во «Lwów i Wilno», які пропаґували приєднання зах.-укр. земель до П. Його далі відстоюють перев. прихильники ендеції», натомість прихильно наставлені до укр. справи частково давні пілсудчики, соціялісти, представники сел. партії «Polskie Stronnictwo Ludowe» (PSL) та ліберальної «NiD» («Niepodległość i demokracja»).

Поміж поодинокими поль. і укр. групами та одиницями дійшло до деякої співпраці вже у другій пол. 1940-их рр. на території Зах. Німеччини, де опинилося багато українців і поляків. Тепер найефективнішою є діяльність поль. діячів і публіцистів навколо ж. «*Культура*» у Парижі за ред. Є. Ґедройця. Поль. і укр. вчені й публіцисти співпрацюють у *Міжнар. Вільній Академії Наук* у Парижі, Міжнар. Федерації вільних журналістів, у поль. і укр. радіомовленнях радіостанцій «Вільна Европа» і «Радіо Свобода» в Мюнхені; укр.-поль. піонерськими групами співпраці є Укр.-Поль. Т-во в Лондоні, Укр.-поль.-чехо-словацька рада приязні в Чікаґо тощо.

Укр. питання й історію студіюють або студіювали окремі поль. історики і дослідники у різних країнах Заходу (між ними: О. Галецький, С. *Кот*, М. К. Дзевановський, В. Вельгорський, Й. Левандовський, П. Вандич та ін.), як також поль. наук. установи у Нью-Йорку, у Лондоні (видавании там «Колом Кіяновян» зб. «Pamiętnik Kijowski», 3 тт., 1956—66). Багато цінного матеріялу з новішої укр. історії і літератури виходить у «Бібліотеці Культури» і у «Зошитах Історичних», що їх видає Ін-т Літерацький у Франції (як і ж. «Культуру»); серед ін. «Розстріляне Відродження» укр. мовою, за ред. Ю. Дивнича, «Золота Грамота» — укр. і поль. мовами Ю. Лободовського, зб. «Україна в 1956—1968» поль. мовою за ред. І. Кошелівця, «Національна політика в СССР» Б. Левицького поль. мовою. З чільних публіцистів в укр. журн. друкується Ю. Лободовський, з укр. — у поль.: К. Зеленко, В. *Левицький*, В. *Осадчук*, але загалом контактів між обома народами на еміґрації, а також давно осілими у ЗДА і Канаді діяспорами — дуже мало.

При опрацюванні ст. використано матеріяли, що їх прислали: Б. Будурович (19 і 20 в.), І. Витанович, В. Витвицький (музика), В. Голубничий (19 і 20 в.), О. Горбач, С. Гординський (образотворче мистецтво), М. Добрянський, П. Ісаїв, І. Коровицький, Б. Левицький (20 в.), Б. Осадчук (20 в.), Н. Полонська-Василенко, В. Ревуцький (театр), М. Стахів, М. Хомяк, Р. Шпорлюк (20 в.).

Б. Кравців, В. Кубійович, О. Оглоблин, І. Л. Рудницький

Українці в корінній П. у 20 в. Укр. діяспора у корінній П. мала ін. характер до 1914 р., ніж у період між двома світовими війнами, а зовсім відмінний після другої світової війни. До 1945 р. бл. 80 000 українців жило на укр.-поль. пограниччі, але завжди серед поль. більшости: на Посянні, Холмщині й Підляшші, де українці становили колись більшість (див. ЕУ 1, стор. 21, 171); бл. 20 000 жило у корінній П. – майже виключно у великих містах. Це був напливовий елемент, перев. робітники, домашня прислуга й службовці, та як тимчасовий – військові і студенти.

До 1914 р. в частині П., яка належала до Австро-Угорщини, єдиним більшим скупченням українців було м. *Краків*, в якому існувала укр.-кат. парохія вже від кін. 18 в.; у 1910-их рр. їх було бл. 1 500. У частині П., яка входила до складу Рос. Імперії, найбільшим скупченням українців була *Варшава*, що ще давніше як столиця Речі Посполитої притягала укр. шляхту, козацтво й купецтво. З 1721 р. (до 1870-их рр.) у Варшаві існував манастир оо. Василіян. На поч. 20 в. у Варшаві жило 5—10 000 українців — перев. рос. службовців укр. походження, студентів Варшавського Ун-ту й ін. високих шкіл. Менші укр. скупчення існували в ін. м., гол. у губ., зокрема у Люблінi й Седльцях, які були адміністративними осередками Холмщини й Підляшшя. Разом у 10 поль. губ. (без Холмської) до 1915 р. жило понад 50 000 українців. Здебільша вони виїхали у 1915 р. разом з евакуацією росіян перед приходом нім. і австр. військ.

1920–45 рр. Укр. діяспора у корінній П. знову збільшилася з 1920 р. — тоді вже у межах Поль. держави. Вона була найчисленніша на поч. 1920-их рр., коли в кін. 1920 р., після остаточної поразки Армії УНР, на території П. опинилося бл. 30 000 укр. еміґрантів, гол. військ. Вояки жили до 1923 р. у таборах інтернованих (Вадовиці, *Тарнів*, *Пйотрків*, *Олександрів Куявський* і *Щепюрно*, *Каліш*, *Ланцут*, *Стрілків* (Strzałków) та ін.; пізніше, після виїзду більшости до Франції й Чехо-Словаччини, вони жили поза таборами по всій П. Аж до 1939 р. П. була одним з гол. осередків укр. політ. еміґрації, а Варшава важливим укр. культ. центром. Центр. орґ-цією укр. еміґрантів у П. був *Укр. Центр. Комітет* (докладніше див. ЕУ 1, стор. 576).

Крім політ. еміґрації з Центр. і Сх. Укр. Земель, наплинуло до м., гол. великих, корінної П. кілька тис. українців з Зах. Укр. Земель, що належали тоді до П. Вони шукали праці в пром-сті, як домашня прислуга тощо. Серед них було чимало інтеліґенції, зокрема держ. службовців й учителів, що їх поль. влада переселила в глибину П., та 1—2 тис. студентів високих шкіл.

Разом на кін. 1930-их рр. у корінній П. жило бл. 20 000 українців. Найбільшими їхніми скупченнями були Варшава (бл. 3 000 українців) і Краків (бл. 2 000), меншими *Познань*, Лудзь, Катовиці, *Люблін*, Кельце, Радом, *Ряшів* тощо.

Під час другої світової війни, зокрема у 1940—41 рр., значно збільшилося ч. українців у тій частині П., що її окупували німці й створили т. зв. Ген. Губернію, коштом втікачів з Зах. України, окупованої большевиками. Тоді у Кракові, який став осередком укр. життя (див. ЕУ 1, стор. 581) жило понад 3 000 українців, у Варшаві бл. 5 000, у Любліні бл. 1 000. Після окупації Зах. України німцями значна частина українців повернулася з П. на Україну.

Укр. діяспора у повоєнній П. (Поль. Нар. Республіка) зазнала цілковитої зміни. Більшість українців, що жила у корінній П. виїхала перед зайняттям її 1944–45 рр. сов. військами на зах. Значніші зміни наступили в наслідок зміни сов.-поль. кордону (договір 16. 8. 1945; див. ЕУ 1, стор. 592) та договору між П. і Сов. Україною від 9. 9. 1944 про обмін населенням. На його підставі бл. 0.5 млн українців з укр. земель, що припали тоді П., переселилися на Україну, хоч деяка частина їх залишилася на укр. землях у межах П. – у півн.-зах. Галичині, на Посянні, Холмщині й Підляшші, а найбільше на Лемківщині, яка була опанована Укр. Повстанською Армією, що сконцентрувала тут свої дії у 1946–47 рр. (див. ЕУ 1, стор. 596). Тільки у квітні й травні 1947 р. уряд П., порозумівшися з Москвою, остаточно силою (т. зв. акція «Вісла») виселив українців з їхньої етногр. території. Їх переселено на терен Сх. і Півн. Німеччини, який за договором припав П., – у зах. воєводства П. й у кол. Сх. Пруссію (т. зв. «Ziemie Odzyskane»). Тільки зовсім невелике ч. українців залишилося на своїх землях, найбільше на Підляшші.

Умови життя для укр. переселенців були деякий час важкі, зокрема у зах. воєводствах, де поселено перев. лемків. Їх розкинено малими групами між поль. поселенцями – виключно по селах. Деякий час не приділено їм госп-в, які перед тим належали німцям, що їх вони мали одержати як рівновартість залишеного ними майна, що його перебрала держава, і вони жили у спільних гром. приміщеннях та працювали у поль. селян як робітники.

Розпорошеність укр. поселенців і неприхильне наставлення до них як поль. влади, так і переважної більшости поль. суспільности, і взагалі небажання визнати існування укр. нац. меншости у П. утруднювало укр. поселенцям згуртованість і ставлення вимог до влади. Щойно з заг. лібералізацією режиму у П. українцям визнано деякі права і дозволено їм 1956 р. утворити свою орг-цію — Укр. Суспільно-Культ. Т-во. Разом з цим більшості укр. поселенців визначено госп-ва, залишені від німців (хоч значно гірші, ніж полякам).

Натомість заходи українців перед владою дозволити їм повернутися на

рідні землі не увінчалися успіхом, хоч у 1957–58 рр. аж 11 000 (за ін. джерелами 8 000) подали прохання на поворот, і тільки невеликому ч. – яким 2–3 тис. вдалося, здебільша на свій риск, повернутися на Лемківщину. Цієї заборони повороту поль. уряд дотримував послідовно, хоч великі простори Лемківщини є далі слабо заселені, а Бойківщина (у джерелах Сяну) не заселена (напр., у Ліському пов. тепер живе на 1 км² – 27 мешк., у 1939 р. їх було 70; у пов. Устрики Долішні – ледве 14 і т. д.). У пізніші рр. тільки невеликій кількості осіб вдалося повернутися на рідні землі.

Ч. і розміщення українців у П. докладно невідоме, бо поль. переписи населення не беруть до уваги національність і мову населення; їх приблизно від 180 (за офіц. показниками) до 300 тис. (ч., яке подають українці, мабуть, перебільшене). Українці живуть, як уже було згадано, – на землях, що належали Німеччині та у сх. воєводствах – Люблінському й Ряшівському і в півд. частині Білостоцького, на території яких лежать землі, заселені до 1946–47 рр. українцями. У поодиноких пов. українці становлять до 20% всього населення і до 30% сіль. (найбільше на півн. Підляшші – понад 30%). Найчастіше українці становлять 5–15% населення в с., у невеликому ч. понад 50%, ледве кілька сіл є чисто укр.; чимало сіл, в яких живе кілька укр. родин.

Найбільше українців живе на території кол. Сх. Пруссії – тепер *Ольштинського воєводства* (50–60 000; 6% всього населення), гол. у півн. пов.: Бартошице, Бранево, Кентшин, Мронґово, Пасленк, Венґожево. Вони живуть також у кол. сх.-пруських пов.: Ґолдап, що належить до Білостоцького воєводства, та пов. Ельбльонґ, Штум і Новий Двур (Ґдан-

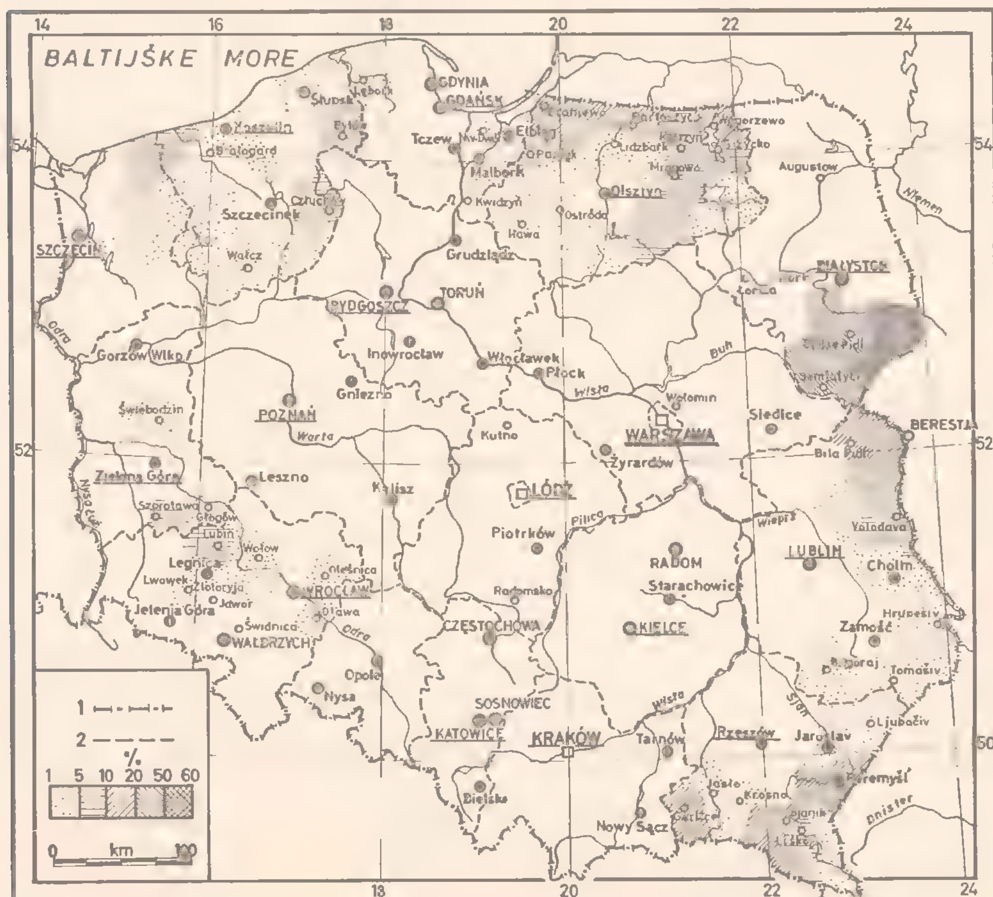

В. Кубійович. Розміщення українців у Польщі у 1960-их рр.
У відсотках до всього населення (за повітами). 1 — Кордони Польщі 2 — Межі воєводств. Воєводські міста підкреслені

ського). Значне ч. українців живе у півн.-зах. П. у воєводствах Кошалінському — понад 30 000 (гол. у пов.: Мястко, Кошалін, Члухув, Битув, Валч, Славно, Бялоґард). У Зах. П. українці живуть гол. у Вроцлавському воєводстві — бл. 20 000 (перев. у пов. Любінь, Волув, Леґніца й ін.), менше у воєводствах Зельоно-Ґурському (бл. 10 000) і Щецінському (понад 10 000), лише 2 000 у Опольському воєводстві.

Лемківщина, Посяння й півн.-зах. Галичина входять тепер до складу Ряшівського воєводства. На Лемківщині живе нині майже 10 000 українців, м. ін. у деяких с. вони становили більшість (напр., у Вортному Горлицького пов.), Команчі (Сяноцького), Мокрому і Морохові (Ліського пов.) та ін. На Посянні чимало українців живе у Перемиському (у м. Перемишлі; у деяких с., напр., Поздячі, Кальникові — виключно українці) та Ярославському пов.

У Люблінському воєводстві живе бл. 20 000 українців, гол. у пов. Біла і Володава на Підляшші. Найбільше українців залишилося у півн. частині Підляшшя у пов. Семятичі, Більське Підляське і Гайнівка (півд.-сх. частина Білостоцького воєводства), але їх вважають офіц. білорусами. У центр. П. українці живуть лише спорадично, і то виключно по містах.

Бл. 90% українців живе в с., решта у м. Найбільші міські скупчення українців: Перемишль, Варшава, Щецін, Вроцлав, Краків, Леґніца, Люблін.

Умови нац. життя. З 1956 р. дозволено українцям створити *Укр.-Суспільно-Культ. Т-во* — УСКТ, єдину укр. установу, яка має право вести серед українців культ.-осв. роботу, репрезентувати їх назовні та, згідно з статутом, допомагати владі у вирішуванні питань, які стосуються укр. меншости у П. Гол. управління УСКТ має свій осідок у Варшаві. УСКТ діє під безпосереднім контролем поль. ком. партії (Поль. Об'єднана Роб. Партія) й уряду і є напівофіц. установою. У 1958 р. йому підпорядкувалося 8 воєводських і 34 пов. управлінь, які керували 270 гуртками, організованими по м. і с.; ч. чл. становило до 7 000. У 1970 р. УСКТ мало вже тільки 5 воєводських управлінь: 14 пов., 205 гуртків і 4 750 чл.

Умови нац. життя для українців — важкі. І нині укр. нац. меншість зазнає дискримінації. Найбільше труднощів їй чинять місц. урядові і партійні органи, ще більше вороже наставлення поль. шовіністичного загалу, зокрема поляків, яких виселено до П. з земель, що увійшли до складу УССР, і Поль. Кат. Церкви. Ширення ненависти до українців довгий час спричиняли книжки (здебільша вид. мін-ва війни) і фільми про «звірства УПА» і «бандерівців», погляди на «зраду» П. українцями під час нім.-поль. війни, леґенда про участь українців у придушенні варшавського повстання 1944 р. тощо; за останні роки в П. поширився «культ» Сенкевіча з його неґативною настановою до укр. визвольної боротьби за Хмельниччини, хоч цей культ поборювала поль. ком.-ліберальна течія. Під поль. тиском українці живуть зокрема у м.; вони часто мусять приховувати свою національність. Все це, а також брак власної територіяльної бази і розпорошеність, невелике ч. інтеліґенції, впливає неґативно на самоорганізованість українців та сприяє їхній денаціоналізації, зокрема молодшого покоління. На важке становище укр. меншости в П. впливає й русифікаційна політика щодо українців в СССР і незацікавлення долею українців в П. з боку уряду УССР (брак дипломатичного представництва УССР у П., делеґацій для відвідин українців у П., відсутність літніх таборів для дітей з П. і курсів для учителів, як також — укр. книжки і преси в П. тощо).

Церк. життя. Приблизно пол. українців у П. становлять правос., пол. — українці-католики. Церква відограє і нині велике значення у збереженні їх нац. свідомости, хоч рел. життя українців, зокрема гр.-католиків, цілком недостатньо обслуговується.

У перші рр. виселення українці обох віровизнань не мали своїх церков й свящ., бо декого з них інтерновано, а декого відокремлено від укр. вірних. У ті часи селяни сходилися на спільні молитви, пізніше час від часу укр. свящ. потайки правили богослужби. Часто єдиною укр. кн. у переселенців був молитовник, з якого укр. діти вчилися читати.

Тільки у 1956 р. дозволено організувати виселенцям перші правос. парафії. Ті, що їх не виселено, гол. на Підляшші, мали їх весь час. Натомість парафій не могло організувати укр.-кат. духовенство, бо з уваги на офіц. скасування Гр.-Кат. Церкви на Україні їх не визнавали й у П. Укр.-кат. вірні цілковито дискриміновані, гол. поль. ієрархією і духовенством. Кардинал С. Вишинський дозволив лише відправляти гр.-кат. свящ. богослужби у латинських костьолах, якщо на це погоджується місц. парох. Т. ч. укр.-кат. свящ. не можуть діяти як самостійні парохи і працюють при латинських парохах. Тепер правляться укр.-кат. богослужения у костьолах (поль. парохи часто не дають на це дозволу) у багатьох місцевостях, де живуть українці, винятково й у власних церквах (у

Варшаві й у кількох скупченнях українців на Посянні). У кін. 1960-их рр. у П. діяло понад 50 укр.-кат. парохіяльних станиць і ледве 40 укр.-кат. свящ., здебільша старших віком. Деякі з укр. свящ. є біритуалістами, тобто обслуговують і римо-католиків і гр.-католиків. Відчувається велика потреба в більшому ч. укр.-кат. свящ., вихованні молодого доросту, друку богословських книг, богослужебників та молитовників. Там, де не має українців, кол. гр.-кат. чи (на Холмщині й Підляшші) правос., церкви перетворено на римо-кат. костьоли, або, якщо вони не підпадають під охорону як мист. пам'ятки, — розібрано, перетворено на госп. об'єкти тощо. Незначна частина церк. пам'яток, зокрема ікони, переховуються у поль. музеях, більшість знищена. Стародавні укр. ікони, зокрема з Лемківщини, поляки демонструють як «поль. ікони». Позбавлені рел. опіки, гр.-католики частково переходять на православіє (тоді вони можуть дістати назад церкви), деякі до сект.

Правос. Церква у сучасній П. є автокефальною Церквою, має чимало свящ. і парафій, але в ній панують рос. і поль. впливи. Проте у багатьох парафіях, де вірні є українцями, – мовою проповідей є часто укр., як також вимова ц.-слов. письма. (Див. докладніше *Польська Автокефальна Православна Церква*).

Укр. шкільництво, освіта, преса і в-ва. Тільки з виникненням УСКТ шкільна влада за допомогою УСКТ почала організовувати навчання укр. мови при початкових поль. школах (розпорядження мін-ва освіти з 4. 12. 1956). Але, попри заходи українців, справа укр. шкільництва у П. є цілком незадовільна. В усій П. у 1958-59 р. було 7 укр. початкових шкіл і 152 пункти навчання укр. мови (їх організують при поль. школах, якщо батьки зголосять найменше 7 дітей). У 1965–66 р. діяло лише 3 початкові школи (501 учень) та 136 пунктів навчання (2 267 учнів); ч. на 1970 р.: 3 (222) і 96 (1 736). Крім початкового навчання, існує укр. заг.-осв. ліцей у Леґніці й укр. кляси при пед. ліцеї у Бартошицях, відділ укр. філології при учительській студії в Ольштині - разом 224 учнів; відділ укр. філології при студії в Щеціні й паралельні укр. кляси в поль. ліцеї у Перемишлі закрито. Разом ледве 5% укр. дітей вивчає укр. мову в школах. Щоправда, пед. ліцей у Бартошицях випустив понад 200 учителів, але вони не вчать в укр. школах, бо таких мало, а шкільна влада часто не призначає їх до шкіл, де діти вчать укр. мову як необов'язковий предмет («пункти»).

Чимало українців вчаться у поль. високих школах, насамперед техн.; з 1953 р. у Варшавському Ун-ті діє катедра укр. філології (керівник П. Зволінський), що випустила понад 30 фахівців.

Позашкільна освіта слабо розвинена. Вона концентрується у світлицях і клюбах при УСКТ (разом 18) і 60 гуртках мист. самодіяльности (хорові, танцювальні, драматичні тощо), в яких бере участь бл. 600 аматорів. Від 1967 р. УСКТ організує щорічні фестивалі укр. пісні й музики (перший у Сяноці). Для розвитку реґіональної лемківської культури створено 1959 р. при УСКТ окрему секцію.

Єдиною укр. газ. є тижневик «*Наше Слово*» (з 1956), що його видає Гол. Управління УСКТ з додатками «*Лемківське Слово*» і (для дітей) «Світанок» та популярно-наук. місячником «*Наша Культура*» (з 1958), який інформує теж про укр. культ. життя на Сов. Україні, у П., а інколи і на еміґрації. Гол. Управління УСКТ з 1957 р. видає щорічні цінні календарі-альманахи (накладом 9 000).

У м. Ольштині, Кошаліні і Ряшеві працюють раз на тиждень укр. радіопункти, але (за винятком Ряшева) лише з льокальним обсягом на одне воєводство. Книжкова продукція, за винятком згаданих уже календарів-альманахів та укр. читанок для початкових шкіл, майже не існує; тільки у малій мірі попит на укр. книжку задовольняє продукція з Сов. України.

Література, мистецтво, наука. Серед поетів можна згадати Остапа Лапського, Олександра Жабського, Ірину Рейт, Євгена Самохваленка, Якова Гудемчука, І. Златокудра, Якова Дудру (пише лемківською говіркою); з прозаїків: Антона Вербу, Костя Кузика, Івана Шелюка, Степана Козака, Данила Галицького, Григорія Бойчука. Антологію творів цих та ін. письм. і поетів УСКТ видав окремою кн. п. н. «Гомін» (1964).

У ділянці образотворчого мистецтва працюють: Ю. *Новосельський*, Володимир Савуляк, Адам Стальони-Добжанський (всі три проф. Академії Мистецтв у Кракові), З. *Подушко*, Л. *Ґец* (†), Г. *Пецух*, Вячеслав Васьківський, *Никифор Дровняк* (†), В. Паньків, Андрій Ментух, Тирс Венгринович, Мирослав Смерек й ін.; нар. лемківські майстрі – брати Михайло і Микола Мазурики (†), Степан Черґоняк та ін. З мистецтвознавців - Я. *Константинович* і Володимир Годис; театрознавець Т. Демчук, композитор – Ярослав Полянський, на поль. сценах виступають серед ін. Д. Денисенко, О. Табачник, А. Маціґановська, М. Щуцька.

Осередками студій з українознавства є відділи укр. мови й укр. літератури при Ін-ті Слов'янознавства Поль. АН, згадана вже катедра укр. філології при Варшавському Ун-ті та катедри слов'янознавства при ін. ун-тах. Серед україн-

ців науковців з гуманістичних наук у П., крім згаданих уже, треба згадати істориків: А. Вербу, Я. Юркевича; мовознавців і літературознавців: С. Козака, М. Лесева, В. Вітковського, Р. Лужного й ін. Визначним психологом у П. був проф. Варшавського Ун-ту С. *Балей*, укр. походження є психолог проф. Краківського Ун-ту Володимир Шевчук. Одним з найвидатніших музикологів П. є Й. Хомінський.

В. Кубійович

Література:

а) Загальна:
Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. I—II. Кр. 1880—87; Lewicki A. Zarys historyi Polski i Krajow Ruskich z nią połączonych. Кр. 1888; Грушевський М. Історія України-Руси. I—X. Л.—Відень—К. 1898—1937, 2 вид. Нью-Йорк 1954—58; Łozinski W. Prawem i lewem. Obyczaje na Rusi Czerwonej. Л. 1903; Jabłonowski A. Atlas Ziem Ruskich Rzeczypospolitej. Відень 1904, Bujak F. Galicya. I—II. Л. 1908—10; Jabłonowski A. Pisma. т. I. Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej. т. II. Kresy Ukrainne. т. III. Ukraina. т. IV. Wołyn, Podole i Ruś Czerwona. В. 1910—12; Szelągowski A. Kwestya ruska w świetle historyi. В. 1911; Jabłonowski A. Historya Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. Кр. 1912; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. I—III. Кр. 1912; Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. т. 1—4. Л. 1912—17; Halecki O. Das Nationalitätenproblem im Alten Polen. Кр. 1916; Wasilewski L. Kresy wschodnie. В.—Кр. 1917; Halecki O. Dzieje Unii Jagiellonskiej. I—II. Кр. 1919—20; Wojnarowskyj T. Das Schicksal des ukrainischen Volkes unter polnischer Herrschaft. Відень 1921; Rutkowski J. Zarys gospodarczych dziejow Polski. Познань 1923; Wasilewski L. Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym. Кр. 1925; Sprawy narodowościowe. В. 1927—39; Левицький К. Історія політ. думки гал. українців 1848—1914. I—II. Л. 1929; Brückner A. Dzieje kultury polskiej. I—IV. В. 1930—39; Дорошенко Д. Нарис історії України. I—II. 1932—1933; Кучабський В. Україна і Польща. Л. 1933; Холмський І. Історія України. Нью-Йорк—Мюнхен 1949; Halecki O. Borderlands of Western Civilization. A. History of East Central Europe. Нью-Йорк 1952; Pobog-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski 1864—1945. т. I. Париж 1953, т. II. Лондон 1956; История Польши. I—III. М. 1954—58; Polska i jej dorobek dziejowy w ciągu tysiąca lat istnienia. Лондон 1955; Rhode G. Die Ostgrenze Polens. т. I. Кельн—Ґрац 1955; Konopczyński W. Dzieje Polski Nowożytnej. I—II. Лондон 1958, Zientara B. et al. Dzieje gospodarcze Polski do 1939 r. В. 1965; Antoni J. (Rolle) Wybor pism I—II—III. Кр. 1966; Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość. Praca zbiorowa pod redakcją M. Karasia i A. Podrazy. Кр. 1970.

б) Докладна:
Kaczała S. Polityka Polakow względem Rusi. Л. 1879; Likowski E. Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku. Познань 1880; Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. Женева 1883; Głąbinski S. Ludność polska w Galicyi Wschodniej. Л. 1903; Abraham W. Powstanie organizacji kosciola łacinskiego na Rusi. Л. 1904; Feldman W. Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi 1846—1906. т. 1—2. Кр. 1907; Грушевский М. Из польско-украинских отношений в Галиции. П. 1907; Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном Крае. Политические сочинения, т. I. М. 1908; Lipinski W. Szlachta na Ukrainie. Кр. 1909; Bartoszewicz L. Na Rusi polski stan posiadania. Кр. 1912; Lipiński W. Z dziejow Ukrainy. Кр. 1912; Maliszewski E. Polacy i polskość na Litwie i Rusi. В. 1914; Wakar W. Rozwój terytorialny narodowości polskiej Кельце 1917; Czekanowski J. Stosunki narodowościowo-wyznaniowe na Litwie i Rusi. Л. 1918; Pawłowski S. Ludność rzymsko-katolicka w polsko-ruskiej części Galicji. Л. 1919; Липинський В. Україна на переломі. Відень 1920; Томашівський С. Десять літ. укр. питання в Польщі. Л. 1929; Оглоблин О. Нариси з історії капіталізму на Україні. I. К. 1931; Feliński M. Ukraińcy w Polsce Odrodzonej. В. 1931; Janowski L. Oświata na Rusi po rozbiorach. W promieniach Wilna i Krzemienca. Вільно 1933; Chodynicki K. Kościoł prawosławny a Rzeczpospolita Polska. В. 1934; Wasilewski L. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. В. 1934; Kutschabsky W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918—1923. Берлін 1934; Chojecki Z. Społeczeństwo polskie na Rusi. В. 1937, Romer E. Polski stan posiadania na Południowym Wschodzie Rzeczypospolitej. Л. 1937; Дорошенко Д. З перед тридцяти літ. З минулого. I. В. 1938; Bocheński A., Łoś S., Bączkowski W. Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej. В. 1938; Giertych J. Polityka polska w dziejach Europy, Лондон 1947; Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917—1948. В. 1948; Żółtowski A. Border of Europe. A Study of the Polish Eastern Provinces. Лондон 1950; Кубійович В. Етнічні групи Південно-Зах. України (Галичини) на 1. 1. 1939. Частина I. Етнографічна карта Південно-Зах. України (Галичини) 1 : 250 000. ЗНТШ, т. 160. Лондон—Мюнхен—Нью-Йорк—Париж 1953; Komarnicki T. Rebirth of the Polish Republic. Лондон—Торонто 1957; Вервес Г. Іван Франко і питання укр.-поль.-політ. громадських взаємин 70—90-их років XIX ст. К. 1957; Калиниченко П. Поль. проґресивна еміґрація в СРСР в рр. другої світової війни. К. 1957; Lewyćkyj B. Kijow—Warszawa. Dokumenty. Париж 1958; Ziemie Południowo Wschodnie Rzeczypospolitej. Лондон 1958; Pamiętnik Kijowski I—III. Лондон 1959, 1963, 1966; Polny R. Szkolnictwo polskie w ZSRR 1943—47. Dokumenty i materiały. В. 1961; Horak S. Poland and her National Minorities 1919—39. Нью-Йорк 1961; Dokumenty i materiały do historii stosunkow polsko-radzieckich. т. I—VI. В. 1961—67; Евсеев И. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики. К. 1962; Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII—XVIII w. Вроцлав—В.—Кр. 1963; Кубійович В. Зах. укр. землі в межах Польщі 1920—39. Чікаґо—Нью-Йорк 1963; Кирчів Р. Україніка в поль. альманахах доби романтизму. К. 1965; Вовко Д. Україна в міжнародних зв'язках СРСР. К. 1966; Daszkiewicz J. Prasa polska na Ukrainie Radzieckiej. Zarys historyczno-bibliograficzny. Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego. V. В. 1966; Włodarski B. Polska i Ruś 1194—1340. В. 1966; Wójcik J. Wpływy polskie na kształtowanie się świadomości narodowej Ukraińców w Galicji. Studia historyczne. X, зошит 1—2. В. 1967; Lewandowski J. Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczykow 1921—1926. В 1967; Rudnytsky I. L. The Ukrainians in Galicia under Austrian Rule. Austrian History Yearbook, т. III. Гюстон 1967; Котляр М. Гал. Русь у другій пол. XIV — першій чверті XV ст. К. 1968; Hornowa E. Ukraiński obóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą społeczną w Galicji 1876—1895. Вроцлав—В.—Кр. 1968; Перковський А. Етнічна і соц. структура населення Правобережної України у XVIII ст. Іст. джерела та їх використання. Випуск 4. К. 1969; Deruga A. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy 1918—1919. В. 1969; Krakow—Lwów. Szkice z dziejów stosunkow polsko-ukraińskich. Pod redakcją A. Podrazy. Кр. 1969; Stachiw M. and Sztendera J. Western Ukraine at the Turning Point of Europes History. 1918—1923. Нью-Йорк 1969—1970; Демкович-Добрянський М. Укр.-поль. стосунки у XIX ст. Мюнхен 1969; Stawecki P. Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935—1939. В. 1969; Hermann H.-G. Studien

über das Kosakenthema in der polnischen Literatur vom 17. Jahrhundert bis zu Vertretern der «Ukrainischen Schule». Франкфурт н. М. 1969; Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. В. 1971.

в) Українці в сучасній Польщі: Укр. календар УСКТ. В. Річники 1960—71. Kwilecki A. Mniejszości narodowe w Polsce Ludowej. Kultura i społeczeństwo. т. VII, ч. 4. В. 1963; Kwilecki A. Liczebność i rozmieszczenie grup mniejszości narodowych na ziemiach zachodnich. Przegląd Zachodni ч. 4. Познань 1964; Langer T. Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej. Познань 1967; Марунчак М. Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі і Юґославії. Вінніпеґ 1969; Kwilecki A. Współżycie z ludnością polską i przemiany kulturalne Łemków. Etnografia Polska. XIV, зошит І. Вроцлав—В.—Кр. 1970.

Помилування, часткове або повне звільнення від покарання органом найвищої держ. влади. Коли законодавчим порядком звільняється від покарання певна категорія осіб, це називають амнестією. Акт П. припиняє або зменшує кару, а також може зняти судимість. П. стосується здебільша окремих осіб, а амнестія — збірне П.

В іст. держ. політ. системах на Україні привілей П. завжди належав гол. держави. Конституція УНР 1918 р. визнала це право за през. В СССР і УССР право П. належить президіям верховних рад. Верховна Рада УССР має право П., за конституцією (ст. 19 і 30), лише щодо осіб, засуджених суд. органами УССР. Перед 1936 р. право амнестії здійснював *ВУЦВК* з нагоди сов. річниць, згодом його давала виключно союзна Президія. Акти П. мають тепер більше індивідуальний характер. Окремим родом П. є «амнестії» для політ. утікачів або повстанців з закликом до них повернутися з «повинною», себто з визнанням своєї провини, після чого переслідування проти таких осіб припиняється. По другій світовій війні укр. сов. уряд видав кілька таких «амнестій» учасникам укр. підпілля і УПА. Досвід 1920–30-их і дальших рр., коли більшість з «амнестованих» за участь у протисов. діях у 1917—21 рр. були заарештовані й заслані, викликає недовір'я й до пізніших П.

В. М.

Поминки, прощання з покійним і вшанування його пам'яті (поминання) рідними, друзями, громадою (посидження — «привеґа» — при мерці), поєднане часто з церк. відправами (панахидами, парастасами). Як заключна частина *похования,* П. були відомі на Україні й у ін. давніх слов'ян до 10 в. п. н. тризна — у супроводі лицарських ігор і змагань та з бенкетом після них (тризну влаштувала, напр., кн. Ольга над могилою вбитого деревлянами кн. Ігоря). У пізніші вв. звичай П. (вшановування покійників поминальним обідом), засуджуваний інколи церквою за деякі поганські елементи в ньому, утвердився широко серед народу під різними назвами: тризна, стипа, парастас, умерлини, комашня й ін. Найчастіше П. відбувалися відразу після похорону в домі покійного або інколи на цвинтарі над його могилою. Особливо урочисто був відзначуваний 40 день від смерти (сорочини, шестини) — відправою панахиди в церкві або в хаті і щедрим частуванням свящ. і гостей. Покійників поминали також в окремі дні року, найбільше на Проводи — у вівторок на Томиному тижні після Великодня. Тоді люди йшли громадою (іноді з процесією) на цвинтар, і там кожна родина, після церк. відправ над могилами, частувала своїх покійних символічно свяченим, крашанками, горілкою. У новіші часи, особливо по містах, прищепився звичай влаштовування гром. П. з промовами, співом жалобних пісень, висловами співчуття родині. Останнім часом ком. режим намагається замінити кол. нар. й церк. П. «Днем гром. спогадів», під час якого рідні й друзі покійного йдуть походом на цвинтар і там виголошують промови та упорядковують могили.

Помідор, див. *Баклажан червоний.*

Помірне, помір, рід торг. мита на Україні, Литві й у Польщі, зокрема в княжу добу; спеціяльна оплата з мір і вагівниць («вісне» і «помірне»). Перші відомості про П. на Україні походять з 12 в. П. становило два гроші за одиницю виміру товару. В кін. 17 в. на Лівобережжі П. замінено рос. податком з продажної ціни.

Помістя, форма зем. власности в Рос. державі, що її бояри одержували за військ. службу у тимчасове володіння; проіснувала до поч. 18 в., коли перетворилася на спадкове володіння поміщиків. На Слобожанщині було поширене у 17 в. помісне володіння осіб, які служили в рос. армії. У В. Князівстві Лит. було кілька родів П., що їх давала держава або маґнати за військ. службу: дідичні П., доживотні та П. «до волі господарської». Такі зем. наділи називалися також *«вислугою».*

Помічна (V–12), м. в півд.-сх. частині Придніпровської височини, Добровеличківського р-ну Кіровоградської обл.; зал. вузол, 12 800 меш. (1965). Підприємства по обслуговуванню зал. транспорту, елеватор; зав.: кукурудзокалібрувальний, хлібний, плодоконсервний, залізобетонних виробів, цегельня. Заснована 1869 р.

Помічне, у давньоукр. праві оплата за «поміч» у суд. розправі, яку сторони платили *дітським* за виконання деяких другорядних екзекутивних і адміністративних функцій.

Поміщики, суспільна кляса великих і сер. землевласників, яка, спираючися на свою екон. силу й політ. впливи, а також — частина їх (дворянство) — на свої станові привілеї, була провідною верст-

вою в Росії й на Україні до революції 1917 р. Назва П. походить від форми февдального землеволодіння — «помістя», зумовленого держ. (перев. військ.) службою у Моск. царстві 15–17 вв. Помістя в Моск. державі відрізнялися від існуючих поруч «вотчин» — дідичних спадкових володінь. Поступово ці дві форми почали зближуватися, і у 1714 р. Петро I встановив єдину систему спадкового дворянського землеволодіння. Відтоді назва П. охоплює всіх більших землевласників, і цей термін від кін. 18 в. поширюється й на Україну, де перед тим існували назви дідичів (повних і спадкових землевласників) і державців — тимчасових землеволодільців, права яких пов'язані були гол. з військ. службою, отже мали умовний і часто-густо тимчасовий характер. До сер. 19 в. право володіння землею й прикріпленим до неї (або до особи П.) селянством (кріпаками) належало дворянству. Після сел. реформи 1861 р., поруч з ним, як землевласники, виступає чимала група купецтва, що екон. зливається з дворянством, але, за невеликими винятками, не має його станових привілеїв і політ. впливу.

На Зах.-Укр. Землях термін П. був невідомий: тут існував лише термін дідичі.

Нац. склад П. на Україні не був однорідний. На Центр. і Сх. Землях до 16 в. це були майже виключно дідичі та державці укр. походження. На Зах.-Укр. Землях (Галичина, Закарпаття), поруч з дідичами укр. роду, з'являються від пол. 14 в. дідичі-поляки або угорці; на пограниччі України й Білорусі — дідичі білор.-литовського походження. Після Люблінської унії поль. дідичі (маґнати, а згодом шляхта) починають напливати на Наддніпрянщину. З другого боку, на півн. Лівобережжі (Сіверщина) бачимо від 16 в. трохи П. рос. походження. Хмельниччина й Руїна внесли чималі зміни в нац. склад П. Зовсім зникають дідичі поль. походження на Лівобережжі, а на Правобережжі поль. землеволодіння відроджується щойно у 18 в. й зберігає дуже поважні позиції аж до революції 1917 р., не зважаючи на чималі втрати в наслідок рос. конфіскацій після розборів Речі Посполитої й поль. повстань 1830–31 і 1863 рр. Величезні латифундії графів Потоцьких і Браницьких, кн. Санґушків і Любомирських існували до революції 1917 р. Від кін. 18 в. починаючи, чимало земель поль. маґнатів шляхом урядового надання, спадку або купівлі-продажу (іноді примусового) перейшли до рук рос. П. (кн. Г. Потьомкін та його численні родичі й спадкоємці — графи Самойлови, графи Бобринські, Енґельгардти; графи Строганови, графи Шувалови, кн. Воронцови, згодом графи Воронцови-Дашкови, кн. Лопухіни, Демідови, кн. Сан-Донато, Наришкіни, Балашови, Уварови тощо) і частково укр. (напр., графи Гудовичі. Трощинські). На Лівобережній Україні (й Слобожанщині) укр. П., здебільша нащадки коз. старшини, становили більшість аж до революції 1917 р. Але тут поруч із старими укр. володіннями Кочубеїв, Ґалаґанів, Ханенків, Тарновських, Скоропадських, Милорадовичів, Капністів, Гудовичів, Судієнків, Лашкевичів й ін., що збереглися до 20 в., з'являються ще з поч. 18 в. П. рос. або чужоземного походження (графи Рум'янцеви та їх нащадки — кн. Голіцини, кн. Долгорукови; кн. Юсупови; герцоги Мекленбурґ-Стреліцькі). Чимало укр. володінь перейшло у 19 в., шляхом шлюбів і спадку, до П.-росіян (кн. Репніни, графи Мусіни-Пушкіни, графи Ламздорф-Ґалаґани, Жемчужнікови тощо).

На Півд. Україні, крім укр. П. (частково нащадків запор. старшини), було чимало рос. і чужоземного походження П., предки яких дістали тут великі зем. володіння шляхом царських надань (гол. в часи Катерини II) або купівлі. Найбільшими серед них були кн. Потьомкін та його спадкоємці; кн. Вяземський, кн. Прозоровський, графи Мордвинови, графи Воронцови, графи Канкріни, Попови, кн. Романови (зокрема В. кн. Михайло Миколаєвич), барони Штіґліци, Фальцфейни та багато ін.

Починаючи з пол. 19 в., на Україні з'являються П. купецького походження; серед них найбільші — Терещенки (родом з Чернігівщини), Харитоненки (родом з Харківщини). Наприкін. 19 в. серед. П. виступають нечисленні укр. заможні дідичі, які беруть активну участь в новому укр. нац. русі (Є. *Чикаленко*, В. *Леонтович* тощо).

О. Оглоблин

Дідичі на Зах. Україні. На Зах.-Укр. Землях, які до пол. 14 в. входили до складу Гал.-Волинської держави, було чисельне зем. боярство. Після приєднання Ґаличини до Польщі більшість з них втратила свої маєтки, чимало виїхало на сх. і на Волинь, де під лит. зверхністю у 15 і 16 вв. сильно розрослися місц. укр. князівські і маґнатські роди Острозьких, Збаразьких, Четвертинських, Санґушків, Чорторийських, Вишневецьких й ін. та укр.-білор.-лит.: Заславських, Корецьких, Несвизьких, Воронецьких, Дубровицьких, Семашків, Загоровських, Гулевичів, Боговитинів, Чапличів та ін. У Галичині, на Холмщині й Підляшші постали великі лятифундії поль. маґнатів: Тарновських, Спитків, Бучацьких, пізніше Ржевуських, Сєнявських, Потоцьких, Браницьких, Яблоновських, Дзєдушицьких, Понятовських й ін.. З давніх руських ро-

дів залишилися лише нечисленні: Бибельські, Мельштинські, Шумлянські, Тустановські, Лагодинські, Даниловичі та ін.

На Буковині, яка у 12–14 вв. належала до Гал.-Волинської держави, а з 14 в. до Молдавії, молд. господарі надавали за держ. і військ. службу маєтки своїм боярам і деяким місц. давнім родам, що пізніше румунізувалися.

На Закарпатті впродовж 13–17 вв., особливо з постанням на Угорщині анжуйської династії (на поч. 14 в.), великі маєтки одержали угор. чи скорше зугорщені маґнати італ., франц., волоського й нім. походження: Аба, Бокшай, Богатий, Раґалі, Ілошваї, Петро Петенько, Друґети, Перенії, Палоції, Драга, Довгаї (укр. февдали).

Ці надання чужинцям на Зах.-Укр. Землях мали з поч. февдальний характер, але незабаром переходили у спадкове володіння. Під впливом чужої політ. зверхности збережені давні руські боярські роди асимілювалися з зайшлими поль. дідичами; гол. ролю у цьому відогравав перехід на латинський обряд у випадку мішаних шлюбів. Руськими за вірою і народністю з багатших родів залишилися лише рідкі одиниці та гол гнізда дрібної руської *шляхти*.

Під час переходу Галичини під владу Австрії реєстр 1785 р. нараховував у ній 1 500 дідичів, які володіли 5 300 фільварками, в тому ч. 40 маґнатів з 2 800 фільварками. Деякі з них: Потоцькі, Ржевуські, Замойські, Санґушки, Любомирські, Яблоновські й ін. мали маєтки на укр. землях і поза Галичиною у рос. займанщині. Дідичі як у Галичині, так і на Буковині мали й після прийняття австр. конституцій 1860 і 1867 рр. вирішальний вплив на управління країв завдяки куріяльній виборчій системі (1883 вони становили 70% послів у гал. соймі), а також мали великі впливи в центр. віденському уряді й парляменті. Власники великих маєтків самі перев. не займалися госп-вом, а здавали їх в оренду. Тому у другій пол. 19 в. дідичівські маєтки занепадали, часто міняли власників, підпадали ліцитації за борги, переходили нерідко у власність посесорів і вірителів, їх купували на парцеляції селяни. Багато маєтків у Галичині переходило до жидів (1886 р. – 716, які займали 9% великої зем. власности) та австр. німців (барон Лібіґ, барон Гірш, граф Шафґоче, граф Стадіон, граф Шамбор, барон Конски, барон Поппер, граф Рессеніє, кн. Монлеар та ін.). Від 1870-их рр. особливо ліси великої власности викуповували віденські кредитові й ін. капіталістичні фірми. З дідичів давніх укр. родів, які збереглися чи повернулися до укр. народу, треба згадати частину графів *Шептицьких* у Галичині, графа М. *Тишкевича* (з півн. Зах.-Укр. Земель); з менших: І. *Федоровича*, Т. *Дембицького* та ін.

На Буковині у нові часи дідичі з рум. бояр щораз більше поступалися новим дідичам: вірменам, жидам та німцям; найбільшими землевласниками були: з румунів Дасурджуван, М. Ромашкан, Е. і А. Ґурмузакі; з жидів: М. Корн, Н. Вендер, М. Бауман та ін., вірменин С. Стефанович, німець А. Мікулі.

Між двома світовими війнами, після проведених зем. реформ (див. *Зем. реформи*) і політ. змін, поль. дідичів в Галичині й на півн.-зах. укр. землях змогли зберегти більші наділи землі з своїх давніх маєтків, ніж у корінній Польщі; так само рум. дідичі на Буковині. На Закарпатті на парцеляцію призначено 203 000 га землі великих власників, але розпарцельовано лише 61 000 га між 32 000 родин (у тому ч. 86% укр.), пересічно по 1,5 га на родину, але чес. родини (284) одержали по 15 га. Скрізь дідичі втратили давні привілеї й провідне політ. значення. *І. Витанович*

Література: Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала 18 в. до отмены крепостного права. П. 1870; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. тт. I—III. К. 1888—1902; Линниченко И. Черты из истории сословий Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XVI вв. М. 1894 (укр. вид.: Суспільні верстви Гал. Руси. Руська Іст. бібліотека, т. VII. 1899); Kaindl R. F. Geschichte der Bukowina. Чернівці 1896—99; Грушевський М. Історія України-Руси. тт. I, III, V, VI. Л. 1898—1905. К. 1907; Модзалевский В. Малороссийский Родословник. тт. I—IV. К. 1908—1914; Войнаровський Т. Вплив Польщі на екон. розвій України-Руси. Л. 1910; Франко І. Зем. власність в Галичині. Зб. В наймах у сусідів. Л. 1914; Баранович О. Нариси маґнатського госп-ва на півдні Волині у XVIII ст. Студії з історії України. ВУАН. К. 1926—28, 1930; Мицюк О. Нариси з соц.-госп. історії Підкарп. Руси. 2 тт. Ужгород 1936—38; Буковина, її минуле і сучасне під ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана і А. Жуковського. Париж—Філядельфія—Детройт 1956; Иванов Л. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905—1907 гг. Исторические Записки, т. 60. М. 1958; Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині. АН УРСР, Ін-т Суспільних Наук. К. 1959; Минарик Л. Характеристика крупнейших землевладельцев России конца XIX — начала XX в. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963 г. Вільна 1964; Минарик Л. Происхождение и состав земельных владений крупнейших помещиков России конца XIX — начала XX в. Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР, сборник 6. М. 1965; Serczyk W. A. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. Вроцлав, В., Кр. 1965; Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII — первой половине XIX в. М. 1968; Анфимов А. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конца XIX — начала XX века). М. 1969.

Поміщицькі селяни, див. *Земельний устрій* (стор. 785) і *Панщина й кріпацтво* (стор. 1 937).

Помологія, наука про сорти овочевих і ягідних рослин. Див. *Садівництво.*

Поморник (Stercorarius L.) рід водоплавних птахів з ряду мартиноподібних; довж. тіла 41–60 см, вага 270–1 000 г; живляться рибою, водяними безхребетними. На Україну залітають 2 види: П. короткохвостий (S. parasiticus L.) і П. сер. (S. pomarinus Temm.).

Поморяни (IV–5), с. м. т. Золочівського р-ну Львівської обл., положене на Зах. Поділлі над р. Золотою Липою; 3 900 меш. (1965). Цегельня, училище механізації сіль. госп-ва. Кам'яний палац-замок (16 в., пізніше частково перероблений) з круглими наріжними баштами, дерев'яна церква (17 в.).

Замок у Поморянах з 16 в.

Понеділок, перший день по неділі, персоніфікований у давній Україні в постаті св. П. — Божого Ключника, що піклується грішними душами у небі, абож провідника, який допомагає людям легко вмерти і проводить їхні душі на небо. З цими віруваннями був пов'язаний, особливо ж серед старших жінок, звичай понеділкування — вшановувати П. постом, а у заміжніх жінок — утримуватися в цей день від праці. Під час сватання батьки «виговорювали» для своєї доньки право понеділкування, щоб не примушували її до праці в П. З заг. прийнятим повір'ям про П., як «тяжкий день», пов'язана низка заборон починати чи й виконувати якусь роботу, вдягати в цей день нову сорочку, позичати щонебудь комусь тощо.

Понеділок Микола (* 1922), прозаїк, драматург і гуморист, родом з Херсонщини; вчився в Одеському Ун-ті. На еміґрації в Зах. Німеччині й ЗДА; був актором у театрах В. Блавацького і Й. Гірняка. П. автор п'єс з еміґраційного життя «Знедолені», «Ляйтенант Фляєв», перекладач п'єс Ж. Ануя «Антігона» й «Медея», Дж.-Б. Прістлі та ін. У ЗДА (з 1949) написав п'єсу «А ми тую червону калину . . .» (1957), зб. гумористичних нарисів та сатир на еміґраційну і підсов. дійсність: «Вітаміни» (1957), «Соборний борщ» (1960), «Смішні сльозинки» (1966) та зб. спогадів-оп. з життя укр. села 1930–40-их рр. й еміґрації: «Говорить лише поле» (1962), «Зорепад» (1969).

Пониззя, назва території, вживана гал.-волинським літописом на означення земель, положених між Дністром і Богом. Тому що П. не являло собою окремої політ. чи адміністративної одиниці, важко визначити його межі; деякі історики припускають, що воно доходило до Чорного м. Ймовірно, що в роки розквіту Гал. князівства, за Ярослава Осмомисла та Романа Мстиславича, — П. належало до нього. Згодом, коли сила Гал. князівства почала підупадати, П. вийшло з-під його влади.

Населення П. було мішане: там жили постійно осілі вихідці з Галичини, які займалися хліборобством, рибальством і річковим транспортом, що йшов з Ґаличини до Чорного м., та напівосілі чорні клобуки й половці, які на заклик гал. кн. брали участь у їх воєнних походах. Значнішими городами П. були Бакота, Кам'янець, Ушиця, Калюс, Онут та Василів. Мішаний склад населення П. з'ясовує його відосередні сили, що виявилися під час другого нападу татар у 1239–41 рр. і спричинили його перехід під безпосереднє панування татар. У кін. 13 в. назва П. зникає з іст. джерел; у 14 в. з'явилася назва *Поділля,* що територіяльно включало також П.

Понирка Денис (1746 – бл. 1790), лікар родом з Глухівщини, закінчив Києво-Могилянську Академію та Медико-хірургічну школу при Моск. Ген. Шпиталі; у 1780 р. у Страсбурзі захистив докторську дисертацію, у якій доводив шкідливість лікування випарами живого срібла сифілітичних виразок. Працював у Вятці, Москві, Петербурзі і на Україні (Васильківський карантин). Праці про лікування пранців, віспи, чуми тощо.

Понінка (III–8), с. м. т. на півд.-сх. Волині, Полонненського р-ну Хмельницької обл.; 8 800 меш. (1965). Целюльозно-паперовий комбінат. Заснована 1870 р.

Пономаренко Дмитро (* 1909), драматичний актор і співак родом з Харкова. Закінчив студію театру «Березіль» (1933). З 1933 р. в Театрі ім. Т. Шевченка в Харкові, з 1940 у театрах муз. комедії в Харкові й Києві (з 1961). Кращі ролі: Писар («Майська ніч» О. Рябова), Голохвостий («За двома зайцями» В. Рождественського), Сусик («Трембіта» Ю. Мілютина), Боні («Сільва» І. Кальмана), Сако («Кето і Коте» В. Долідзе) та ін.

Пономаренко Євген (* 1909), драматичний актор родом з Херсону; закінчив театральну студію в Одесі. З 1926 р. в Одеському Укр. Драматичному Театрі, з

1936 — у Київ. Держ. Укр. Драматичному Театрі ім. І. Франка. Кращі ролі: Котя («Кадри» І. Микитенка), мічман Кнорріс («Загибель ескадри» О. Корнійчука), Т. Шевченко («Петербурзька осінь» Є. Кравченка), Дон Карльос (в одноіменній п'єсі Ф. Шіллера), Клавдіо, Ґрюміо («Багато галасу даремно», «Приборкання непокірної» В. Шекспіра), Петро («Останні» М. Ґорького), Доменіко Соріяно («Філумена Мортурано» Е. де Філіппо) та ін.

Є. Пономаренко

Пономаренко Таїсія (* 1925), співачка, лірико-драматичне сопрано, родом з Одещини. Закінчила Одеську Консерваторію (1950); солістка оперових театрів Одеси (1944—50) і Києва (з 1951); основні партії Чіо-Чіо-Сан (в одноіменній опері Пуччіні), Леонора («Трубадур» Верді), Ліза і Тетяна («Пікова дама» і «Євгеній Онєґін» П. Чайковського); в укр. репертуарі: Наталка («Наталка Полтавка»), Мар'яна («Арсенал» Г. Майбороди), Гелена («Богдан Хмельницький») та ін.

Т. Пономаренко

Пономаренко Юрій (1897–1944), піяніст і дириґент родом з Херсонщини; учився в Одеській і Петербурзькій консерваторіях. На еміґрації перебував у Франції. Церк. композиції для мішаного хору, сольоспіви, вокальне тріо та квартет на укр. нар. теми.

Пономарів (Пономарьов) **Степан** (1828–1913), бібліограф родом з Конотопу. По закінченні Київ. Ун-ту вчителював у Полтаві й Конотопі, працюючи одночасно як бібліограф. Співр. ж. «*КСт.*» та різних рос. наук.-суспільних ж. Автор низки біо-бібліографічних праць, у тому ч.: «Материалы для биографии митрополита Евгения» (1867), «М. О. Максимович» (1872); під псевд. С. Железняк: «Материалы для словаря псевдонимов» (1881), «Наши писательницы» (1891); незакінчений словник «Земляки» (1898), що мав охоплювати учених і письм. Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Волині й Поділля, бібліографічних показників про окремих рос. письм., а також доповнень до біо-бібліографічних словників митр. Євгенія (Є. *Болховітінова)*, *Філарета* (Д. Гумілевського) й ін. Писав про Л. Боровиковського, М. Гоголя, опублікував 8 листів Т. Шевченка. Ред. першого повного вид. творів М. Некрасова. Свою велику й цінну бібліотеку передав Конотопському земству.

Понорниця (II–13), с. м. т. Коропського р-ну Чернігівської обл.; 5 000 меш. (1965). Зав. будів. матеріялів; залишки городища 10–12 вв.

Понтійське море (від Pontus Euxinos — гостинне м.) давня грец. назва *Чорного м.*

Понтійське царство, геленістична держава в півн.-сх. Малій Азії (302–64 рр. до Хр.). У часи Мітрідата VI Евпатора (110–63 до Хр.) в залежність від П. ц. попало *Боспорське царство* і грец. колонії на півн. березі Чорного м. 63 р. до Хр. П. ц. було включене до складу Рим. Імперії.

Попятенко Прокіп (1880–?), гром. і політ. діяч родом з Полтави, активний діяч РУП у Полтаві й Катеринодарі, чл. ред. вид. РУП (Л. 1905) і ж. «*Вільна Україна*» в Петербурзі; за Центр. Ради консул УНР у Катеринодарі, 1919–20 рр. чл. дипломатичної місії у Варшаві, пізніше повернувся на Кубань; дальша доля невідома.

Понятишин Петро (1877–1960), церк., гром. і політ. діяч у ЗДА, гр.-кат. свящ. родом з Теребовельщини. По смерті єп. С. *Ортинського* був у 1916–24 рр. апостольським адміністратором для гал. гр.-кат. парафій у ЗДА; ініціятор проголошеного през. Вілсоном Укр. Дня Допомоги жертвам війни (21. 4. 1917), перший гол. *Укр. Нар. Комітету* в ЗДА (1918–20 рр.); разом з митр. А. *Шептицьким* робив заходи перед амер. урядом у 1921 р. в справі окупованої Польщею Сх. Галичини і допомоги жертвам голоду на Україні. Автор багатьох ст. і спогадів, друкованих в укр. пресі та календарях-альманахах. Помер у Чікаґо.

о. П. Понятишин

Понятовський Станислав Авґуст, див. *Станислав Авґуст Понятовський.*

Попадя (V–4), верх у *Ґорґанах*, у сточчиці джерельної частини р. Лімниці. Висота — 1 742 м.

Попасна (V–19), м. в Донбасі, підпорядковане Первомайській міській Раді Луганської обл.; 30 000 меш. (1965). Склоробний, ливарно-мех. та вагоноремонтний зав., швейна фабрика; зал. вузол. Заснована в 1860-их рр.

Попелища (рос. зольники), подібні до могил скупчення великої кількости попелу і перепалених решток різних ре-

чей, вигрібуваних правдоподібно з хатніх вогнищ. П. поширені у лісостеп. сер. Подніпров'ї и характеристичні для пізнього бронзового і раннього залізного вв. У П. багато череп'я глиняного посуду, кістяних і залізних ножів, глиняних фігурок тварин тощо. Ніяких слідів поселення ні в самих П., ні під ними не виявлено. Є здогади (І. Шовкопляс, М. Міллер), що П., розташовані бл. кол. поселень, були пов'язані з культом хатнього вогнища й роду. П., відкриті поза межами поселень, були пов'язані, мабуть, з культом вогню і виникали з великих багать, що їх розпалювали під час різних традиційних свят, стягаючи на спалення пошкоджене госп. знаряддя й посуд, як це робилося донедавна перед Великоднем на Україні, коли на таких багаттях спалювано навіть старі ікони, корогви тощо.

Попель Антін (1865–1910), скульптор-монументаліст нар. у Щаковій б. Кракова (Польща); вчився у Кракові, Відні, Берліні й Фльоренції; з 1888 р. працював у Львові. Пам'ятники — А. Міцкевічеві (з допомогою М. *Паращука*, 1904), К. Уейському, Є. Снядецькому та ін.; декоративні скульптури у Львівському Театрі Опери й Балету, у будинку суду та ін.

Попель Богдан (1903–71), учитель сер. шкіл у Галичині, на еміґрації в Австрії (дир. укр. гімназії в Інсбруці), згодом у Чікаґо (ЗДА); кат. діяч, гол. Централі комітетів оборони традицій Укр. Кат. Церкви (з 1966).

Попель Маркел (1825–1900), церк. діяч родом з Галичини, автор шкільних підручників, у 1865–66 рр. видавець і ред. газ. «*Недѣля*». Як гр.-кат. свящ. 1867 р. переїхав разом з ін. москвофілами на Холмщину і був протоієреєм Холмського собору, а з 1871 р. адміністратором Холмської епархії. Підготовляв і керував переходом місц. уніятів на православіє. 1875 р. правос. єп. люблінський, потім подільський, вкінці — полоцький і вітебський; з 1889 — чл. Святішого Синоду.

Попель Михайло, гал. діяч родом із Самбора, радник австр. апеляційного суду, чл. *Руського Собору* 1848 р., посол до першого австр. парляменту (1848), пізніше до гал. сойму, автор поль. аґітаційної поеми, написаної мішаною укр.-поль. мовою „Rusyn na praznyku".

Попель Степан (* 1907), шахіст і романіст родом з Турчанщини (Галичина), до 1944 р. перебував у Львові, де був педагогом і (у 1929–44) особистим секретарем митр. А. Шептицького. Згодом на еміґрації, перев. у Франції й ЗДА, де (з 1961) є проф. франц. цивілізації у держ. ун-ті Півн. Дакоти. У 1928 р. здобув перше місце в укр. шаховому турнірі за мистецтво Львова і Галичини, 1930 — чемпіонат м. Львова, 1944 — України. У 1946–55 рр. брав участь у 18 міжнар. шахових змаганнях Зах. Европи, у 14 з яких здобув першу нагороду (серед ін. — чемпіон Парижу, Англії). У ЗДА переможець чемпіонатів Мічіґену, Огайо, Міннесоти, Віскон-сену, Іллінойс-Чікаґо і 5 разів Півн. Дакоти.

С. Попель

Попельницький Олексій (1850–1929; псевд. Алексей Народоволец, А. Пражскій), гром. діяч, бібліофіл, автор низки розвідок, гол. з сел. питання.

Попереднє слідство, стадія карного процесу, призначена на те, щоб встановити факт заподіяння злочину і його обставини, викрити злочинців і зібрати доказовий матеріял та на цій підставі або закрити слідство, або дати підставу для обвинувального висновку до суду. За зах.-евр. системами П. с. є звич. судове, ведене *слідчим* суддею, щоб забезпечити об'єктивність в оцінці справи і захисту прав запідозреного. В УССР, згідно з «Кримінально-процесуальним кодексом Укр. ССР» (затвердженим Верховною Радою УССР 28. 12. 1960, діючого з 1. 4. 1961), П. с. ведеться тільки у випадках, передбачених законом, тобто практично в усіх важливіших справах. Воно попереджене дізнанням, яке ведуть органи міліції і держ. безпеки для виконання невідкладних розшукових заходів. П. с. ведеться без будь-якої участи суду; органами П. с. є *слідчі прокуратури*, слідчих органів охорони гром. порядку та органів держ. безпеки. Вони підлягають у своїх функціях прокуророві, і його вказівки для них обов'язкові; скаргу на них може внести даний орган тільки до вищепоставленого прокурора. Прокурор може сам вести П. с. Запідозрений має право на захист і участь адвоката тільки тоді, коли вже слідство закінчене обвинувальним висновком. Повна влада прокурора над П. с., без контролю або участи незалежного суду є причиною, що П. с. в СССР є частим засобом протиправного вимушування визнання, фальшування доказів, застосування тимчасового арешту (віддання під варту) без часових обмежень, передбачених законом тощо, особливо у політ. справах. *Ю. С.*

Попів Олександер (1891–1958), пед. і церк. діяч, літературознавець родом з Харківщини. У 1915–18 рр. вчитель гімназій у Харкові, з 1918 р. доц. Харків-

ського Ун-ту, 1925–33 — проф. Харківського Ін-ту Нар. Освіти, 1926–29 — дир. Укр. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки у Харкові. 1933 р. заарештований НКВД, до пед. праці повернувся щойно 1939 р. З 1943 р. висвячений на свящ., працював у Києві, Львові, Празі, Німеччині і (з 1950) у ЗДА; чл. Великої і Малої Ради УАПЦ (соборноправної) в ЗДА, протопресвітер. Розвідки і ст. з педагогіки, літературознавства та на церк. теми.

о. О. Попів

Попівці, основна група *старообрядців*, яка зберігає церк. устрій і духовенство (безпопівці не мають) з центром у Москві. На Україні малі громади П. є перев. в Одеській і Чернівецькій обл. П. ставляться з застереженням проти здобутків цивілізації й досі зберігають (з 17 в.) відокремлення від оточення.

Попільня (IV–10), с. м. т. на Придніпровській височині, р. ц. Житомирської обл.; 4 200 меш. (1966). Молокозав., консервний зав.

Попко Григорій (1852–83), революціонер-народник, син свящ. з Кубані; бувши студентом Одеського Ун-ту (з 1874), організовував рев. гуртки, на Паризькому з'їзді народників (1876) домагався відокремлення українців в окрему групу. За вбивство жандармського офіцера Гейкінґа (24. 5. 1878 в Києві) засуджений на досмертну каторгу; помер на Карійській каторзі б. Нерчинська (сх. Сибір).

Попко Іван (1819–93), етнограф, історик Чорноморського коз. війська, в якому довгий час служив; ген.-ляйтенант. Праці: «Статистическое описание черноморского войска» (1840), «Черноморские казаки в их гражданском и военном быту» (1858), «Терские казаки с стародавних времен», випуск I (1880) та ін.

Поплечники, залежне селянство на укр. і білор. землях під Литвою у 14–16 вв. За суспільним становищем П. стояли близько до пізніших *держ. селян*, були особисто вільними, але не мали власної землі; жили в держ. маєтках і за користування орними землями платили грошові податки або виконували різні обов'язки; згодом, коли платежі й феодальні обов'язки перейшли з держави на панів, перетворилися на закріпачених селян.

Поплужне, найстаріша форма поземельного податку на Русі-Україні від ділянки землі. Одиницею оподаткування в Київ. державі був плуг (рало), і тут П. сплачувалося натурою, у В. Князівстві Лит. — лан (бл. 16,8 — 25 га), при чому П. платили грішми (від лану селяни платили 10–30 грошів).

Попов Валентин (* 1894), географ і кліматолог родом з Рильського (Курщина); працював на Мліївській дослідній станції садівництва (1921–30), в Укр. Н.-Д. Ін-ті Плодівництва (1931–41), Київ. Ун-ті (з 1948; з 1949 — проф.). Основні праці присвячені вивченню водного балансу ґрунтів, розробці аґрокліматичного та фіз.-геогр. районування УССР. Винайшов випарник, яким користуються на метеорологічних станціях як в СССР, так і за кордоном.

Попов Гаврило (1733 – бл. 1820-их рр.), лікар-акушер родом з Полтавщини; проф. акушерства Моск. Мед. Хірургічної Академії.

Попов Євген (1899–1961), психіятр родом з Сумщини; у 1934–38 і 1943–51 рр. проф. Харківського Мед. Ін-ту, у 1932–41 рр. — керівник психіятричної клініки у Харкові; 1951–60 — проф. 1 Моск. Мед. Ін-ту, пізніше наук. керівник Ін-ту Психіятрії Акад. Мед. Наук СССР (її д. чл. з 1957). Основні праці П. присвячені проблемі галюцинацій (він перший встановив, що вимушене, довгочасне безсоння викликає психічні порушення з явищами делірію та галюцинози), питанням шизофренії, різних неврозів; запропонував т. зв. фазно-гальмівну теорію галюцинацій та біол. концепцію шизофренії.

Попов Микола (1891–1937), сов. партійний діяч та історик ком. партії, родом росіянин, спершу меншовик, з 1919 р. — большевик. У 1921–23 рр. секретар Харківського губкому КП(б)У; у 1925–27 — завідувач відділу аґітпропу ЦК КП(б)У і ред. газ. «Коммунист». У 1928–32 — на відповідальних партійних посадах у Москві. У 1926 р. опублікував «Очерки истории РКП(б)», а у 1928 — «Нариси історії КП(б)У». У березні 1933 р. разом з П. *Постишевим* прибув на Україну і був призначений секретарем ЦК та завідувачем відділу пропаґанди і преси. Виступав проти М. *Скрипника*, М. *Хвильового*, В. *Юринця* й ін. укр. комуністів, на форумі Комінтерну — проти КПЗУ; поширював культ Постишева, але незабаром був заарештований і проголошений одним з керівників фіктивної нац.-фашистської орг-ції України.

Попов Микола (* 1927), графік, працює в Києві у галузі станкової графіки і пляката; серія кольорових автолітографій «Армія Ворошилова на марші. Рік 1918» (1956); «Канів», «Вид з Чернечої гори» (1961) та ін.

Попов Михайло (1893–1955), рос. ботанік, чл.-кор. АН УРСР; у 1944–48 рр. працював на Україні (проф. Київ. і

Львівського ун-тів). Праці присвячені фльорі Карпат і Криму; «Очерк растительности и флоры Карпат» (1949).

Попов Олександер (* 1885), економіст родом з Тульчина; у 1920-их рр. проф. С.-Г. Ін-ту в Києві, наук. співр. УАН. Дальша доля невідома. Праці про зовн. торгівлю України (серед ін. «Заг. характер укр. зовн. торгівлі у передвоєнні часи», 1925; «Хлібна торгівля України», 1927).

Попов Олександер (1902–62), селекціонер родом з Пензенської обл., з 1945 р. працював на Ялтушківському селекційному пункті (Вінницька обл.). Брав участь у створенні однонасінної форми цукрових буряків і доведення її до виробничого процесу.

Попов Павло (1890–1971), літературознавець, мистецтвознавець і фолкльорист родом з Сумщини, проф. Київ. Ун-ту (з 1934), чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Автор низки праць з історії укр. і рос. літератури 16–19 вв. («Г. Сковорода, життя і творчість», 1960), друкарства («Друкарство, його поч. і поширення в Европі», 1925; «Початковий період книгодрукування у слов'ян за новими даними», 1958), мистецтвознавства («Матеріяли до словника укр. ґраверів», 1926–27; «Ксилографічні дошки Лаврського Музею», 1927), теорії й історії фолкльору («Про деякі питання теорії нар.-поетичної творчости», 1955) та укр. діялектології (дослідження укр. говірок Путивльщини у «ЗІФВ» УАН, чч. 7–8, 1926). Бібліографія праць П. у кн. О. Білецького й ін. «Павло Миколайович Попов» (1961).

П. Попов

Попов Федір (1857–1921), ветеринар-токсиколог; асистент, доц. і (з 1913) проф. Харківського Ветеринарного Ін-ту. П. вперше в Росії створив при ветер. ін-ті катедру суд. ветеринарії та токсикології; автор єдиного у дорев. Росії «Краткого курса судовой ветеринарии для студентов и врачей» (1907).

Попова Лідія (*1925), мистецтвознавець, досліджує перев. станкову й книжкову графіку; «Лев Михайлович Жемчужников» (1961), «Укр. радянське мистецтво 20–30-их років» (1966; разом з В. Павловим); «Станкова і книжкова графіка» (разом з І. Вроною) і «Сатирична графіка і плякат» (разом з Б. Лобановським) в «Історії укр. мистецтва», т. V (1967).

Поповзень звичайний, див. *Сповзик звичайний.*

Попович Василь (1796–1864), закарп. церк. діяч, єп. мукачівський від 1837 р.; багато зробив для поліпшення життєвих умов духовенства та для освіти (нова учительська семінарія, навчання рідною мовою у гімназіях).

Попович Володимир (* 1922), лікар і гром. діяч у Бельгії, родом з Перемищини (Галичина). Гол. Укр. Допомогового Комітету в Бельгії (з 1952), колекціонер укр. мистецтва і збирач матеріялів до його історії. Автор монографій: „Михайло Андрієнко» (1969) і „Gregor Kruk – Plastik“ (1969) та ст. про укр. мистців.

Попович Дмитро (1899–1969), закарп. педагог, осв. діяч і письм., гр.-кат. свящ.; ред. рел. часописів, автор ряду гімназійних підручників з релігії; 1938–39 -- дир. Хустської гімназії і гол. Т-ва укр. гр.-кат. свящ. Карп. України; оп. з нар. життя і закарп. побуту. У 1940–50-их рр. на засланні; помер у Хусті.

Попович Іван († 1663), паволоцький полк. за І. *Виговського* і П. *Тетері;* 1651 р. відзначився в боях за м. Гомель. П. був противником поль. орієнтації гетьмана П. Тетері. У 1663 р. П. з повстанцями захопив Паволоч, але попав у полон до Тетері і був страчений.

Попович Ілько (1883–1955), син Омеляна, бук. політ. і гром. діяч, інж.; організатор «*Січей*» і Радикальної Партії на Буковині (з 1906), ред. газ. «*Громадянин*» у Чернівцях (1909–10), військ. комендант Чернівців під час укр. влади на Буковині (листопад 1918). Після окупації Буковини переїхав до Галичини; чл. Укр. Нац. Ради ЗУНР (1918–19) і Трудового Конґресу, згодом чл. ЦК УСРП. Помер на еміґрації в Мюнхені.

І. Попович

Попович Матвій (1890–1943), укр. ком. діяч і журналіст у Канаді, родом з Збаражчини (Галичина). Як діяч (з 1911) Укр. Соціял-Дем. Партії у Канаді (був ред. її тижневика «Робочий Народ»), мав вплив на її перехід на проком. шляхи. Між двома світовими війнами був ред. або співр. газ.: «*Укр. Робітничі Вісті*», «Голос Праці», «Голос Робітниці», «Нар. Ґазета», «Фермерське Життя» та теоретичного ж. ЦК Ком. Партії Канади «За більшовизацію». Один з ініціяторів і керівників *Т-ва Укр. Робітничо-Фермерського Дому* (ТУРФДім), *Робітничого Запомогового Товариства (РЗТ)* та Ком. Партії Канади.

Попович Олександер (1828–67), батько Омеляна, бук. гром. діяч, правос. свящ.;

співр. нім. часописів, у яких містив поезії, новелі, романи та етногр. розвідки нім. мовою, перев. з укр. життя під псевд. Rudolf Oskar Waldburg.

Попович Олександер (1879–1936), син Омеляна, бук. пед. діяч, філолог-германіст; переклади на нім. мову творів Т. Шевченка, М. Вовчка, І. Франка тощо.

Попович Олександер (1895–1918), студентський діяч 1914–18 рр. у Києві, організатор селянства на Київщині, чл. Київ. Комітету УПСР. Під час больш. наступу на Україну став одним з організаторів Студентського куреня, у лавах якого загинув у бою під *Крутами*.

Попович Омелян (1856–1930), видатний бук. гром.-політ. і пед. діяч та публіцист. Пов. інспектор нар. шкіл у Сереті й Кіцмані (1892–95), референт нар. шкіл при Крайовій Шкільній Раді Буковини (1895–1906), перший крайовий інспектор укр. нар. шкіл (1906–12); посол до бук. сойму (1911–18), чл. бук. Крайового Виділу і Крайової Шкільної Ради (1912–18); довголітній гол. «*Руської Бесіди*» (з 1878), «*Руської Школи*» та ряду ін. т-в на Буковині; співред. і ред. газ. «*Буковина*» (1885–92), «*Бібліотеки для молодежи, селян і міщан*» (1885–94), календарів «Руської Бесіди» (1885–1918). У добу укр. державности гол. Укр. Крайового Комітету (Бук. Делеґатури Укр. Нац. Ради ЗУНР) і през. укр. частини Буковини (листопад 1918); віцепрез. Укр. Нац. Ради ЗУНР і гол. її Шкільної Комісії. Після окупації Буковини румунами жив у Галичині; у 1920-их рр. інспектор «Рідної Школи» у Львові. П. автор низки шкільних підручників (читанок, граматик, зокрема «Граматика для шкіл народних», 3 тт., 1893–94; „Ruthenisches Sprachbuch für Mittelschulen", 3 тт., 1897–1902), книжечок для дітей, ст. на пед. і літ. теми, зб. віршів («Буковина» 1875, «Думка» 1886), перекладів тощо; спогади «Відродження Буковини» (1933); склав укр.-нім. словник («Русько-нім. словар», 1904, 2 вид. у серії Лянґеншайдта „Ruthenisch-deutsches Wörterbuch", 1911), бл. 25 000 слів, без фразеології.

О. Попович

А. Ж.

Попович Остап (1883–1916), син Омеляна, бук. гром. і політ. діяч, нар. учитель; організатор укр. учительства і «*Січей*», співзасновник і активний діяч Укр. Радикальної Партії на Буковині (1906), співред. «*Каменярів*» (1913).

Попович Павло (* 1930), літун-космонавт родом з Київщини, українець за національністю; герой Сов. Союзу (1962). 12-15. 8. 1962 здійснив на кораблі-супутнику «Восток-4» разом з А. Ніколаєвим перший у світі груповий тривалий політ у космос. У навколоземному просторі перебував 70 год. 49 хв., облетівши за цей час навколо Землі понад 48 разів. Автор споминів «Вилітаю вранці» (1968).

Попович-Боярська Климентина (1863–1945), письм. родом з Долинщини (Галичина), за фахом нар. вчителька; працювала в Галичині, у 1890–1900-их рр. на Буковині. Авторка поезій та оп. з життя гал. інтеліґенції; друкувалася в «Зорі», «Ділі», альманасі «Перший Вінок», в антології «Акорди», «Укр. Муза» та ін.

Попрад, р. в Чехо-Словаччині й у Польщі, права притока Дунайця; довж. – 154 км, сточище – 2 081 км². П. бере поч. в Татрах, перепливає Спиську котловину й Зах. Бескид, в якому проломлюється крізь групу *Яворини*. П. пливе частково на укр. етногр. території – на зах. окраїнах Лемківщини; над П. лежить курорт *Жеґестів*.

Попутники (з рос. попутчики), в сов. літературі після 1917 р. термін на означення тих письм., які, не бувши партійними і не беручи участи у зміцненні сов. влади, погоджувалися на співробітництво з нею. П. на Україні називали звич. письм., які не належали до т. зв. «пролет.» літ. орг-цій («Гарт», пізніше ВУСПП). Спершу до П. належали навіть футуристичні літ. орг-ції «Флямінґо» (1919), *Аспанфут* (Асоціяція Панфутуристів, 1922–25), «*Нова Ґенерація*» (1927–31) й *Аванґард* (*1926–29*). Але їхнє попутництво було непослідовне, і вони деколи ставали найлівішими (напр., кол. теоретик укр. футуризму О. *Полторацький*). Найтиповішими П. були спершу київ. літ. кола, об'єднані навколо ж. «Книгар» (1917–20), а далі навколо київ. в-ва «Слово». Пізніше з них вийшов гурт *неоклясиків*. До П. в укр. літературі треба також зарахувати й письм. з київ. «Ланки» (1924–26), що перейменувалася в 1926 р. на *МАРС*. П. були також деякі літ. критики: Б. Якубський, А. Лебідь, О. Дорошкевич, Г. Майфет, М. Доленґо та ін. Вони перев. групувалися навколо ж. «Червоний Шлях», «Життя й Революція», пізніше – «Літ. Ярмарку». Більшість П. була у 1930-их рр. заарештована, вивезена до концентраційних таборів і знищена (М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара, Г. Косинка, Є. Плужник, Д. Фальківський, Г. Брасюк, Б. Тенета й ін.), дехто загинув у німецьких концтаборах (Я. Качура), ін. після довголітнього поневіряння на засланні були реабілітовані (Б. Антоненко-Давидович). Найбільше виступали проти П. критики В. Коряк, Д. Загул, Я. Савченко, О. Полторацький і

Б. Коваленко. З П. співпрацювали і їх захищали ваплітяни, до яких згодом належали також і деякі П. Назву П. офіц. перестали вживати після декретованого партією об'єднання всіх письм. у єдину *Спілку радянських письм. України* (1932). *М. Степовий*

«Пора», газ., див. *«Українська Громадська Пора»*.

Порайко Василь (1892–1938?), ком. діяч родом з Покуття. З березня 1920 р. призначений больш. проводом на начального команданта *Червоної Укр. Гал. Армії* (ЧУГА); чл. ВУЦВК у 1923–25 рр., пізніше прокурор УССР і нар. комісар юстиції, чл. ЦК КП(б)У і його Оргбюра та одночасно заступник гол. Ради Нар. Комісарів УССР. Обвинувачений разом з П. *Любченком* у творенні «нац.–фашистської орг-ції» на Україні, був заарештований в кін. серпня 1937 р. і розстріляний в тому ж році або на поч. 1938.

Порай-Кошиць Борис (* 1886), маляр і графік родом з Слобожанщини; закінчив Академію Мистецтв у Мюнхені; у 1920–30-их рр. викладач і проф. Харківського Художнього Ін-ту і архітектурного фак. Ін-ту Комунального Будівництва. Учасник Всеукр. виставок: пейзажі, портрети, плякати, реклями тощо.

Порей, див. *Цибуля*.

Порик Василь (1920–44), ляйтенант сов. армії родом з Вінничини; 1941 р. попав у нім. полон, потім у табір примусової праці на півн. Франції, з якого втік 1943 р. і став організатором і командиром сов. партизанів та чл. Проводу Франц. Руху Опору; страчений ґестапом і похований у м. Енен-Льєтарі. Посмертно (1964) П. присвоєно звання Героя Сов. Союзу.

Порічки, смородина (Ribes L.), рід кущів з родини ломінюватих. На Україні – 6 видів. Найпоширеніші: П. звичайні (R. vulgare Lam = R. rubrum Schmalh. ex parte, non L.), ягода червона. З них виведена більшість садових сортів П. (червоної смородини), що їх споживають як свіжими, так і в кондиторських виробах; П. пухнаті (R. pubescens Hedl. = R. rubrum Schmalh., p. p. non L.), ягода темночервона. Росте по заплавних лісах, узліссях, вогких ґрунтах, чагарниках. Поширена у карп. і прикарп. р-нах, на Поліссі та в півн. частині Правобережного Лісостепу; смородина чорна (Ribes nigrum L.), ягода куляста, чорна, по тінистих вогких лісах (особливо у вільшняку), поширена в карп. і прикарп. р-нах, на Поліссі, зрідка в Лісостепу. У зв'язку з наявністю вітамінів B_1, P, каротину і аскорбінової кислоти, ягоди й листя використовують у медицині при гіпо- і авітамінозах. Введена в культуру по всій Україні.

Пороги, див. *Дніпровські пороги й забори*.

«Пороги», літ.-мист. місячник (1957 р. квартальник), виходив у Буенос-Айресі (Арґентіна) у 1949–57 рр. (вийшло 79 чч.). У «П.» друкувалися гол. твори укр. письм., які жили в Арґентіні, і переклади; ред. А. *Галан*, І. *Качуровський*.

Поросся, територія на Правобережжі на півд. від Києва між рр. Стугною на півн. та Россю на півд. У ранню добу укр. історії П. було заселене полянами. За Володимира В. під натиском печенігів населення П. переселилося за Стугну, яку Володимир В. укріпив валами. Ярослав Мудрий, використовуючи послаблення печенігів, пересунув оборонну лінію на півд., збудував вали на р. Росі й кілька укріплених городів (м. ін. Юр'їв, названий так від христ. імени Ярослава) та одночасно з цим намагався заселити П., зокрема поселив тут багато поль. полонених. В наслідок половецьких нападів П. знову запустіло. Щойно на поч. 12 в. П. почало відроджуватися. 1103 р. після переможного походу на половців кн. Святополк вивів з половецького степу ватаги печенігів і торків, що були тоді підвладними половців, і використав їх для нової колонізації П. Упродовж 12 в. половці ще кілька разів нападали на П., але вже не мали сили опанувати його. Важливішими городами П. того часу були Василів, Тереполь, Заруб, Торчеськ, Витичів і Канів. Після тат. навали П. в іст. джерелах не згадується. *М. Ж.*

Порт Артур (Port Arthur), м. над Горішнім оз. в півд.-зах. частині провінції Онтаріо (Канада). П. А. разом з суміжним м. Форт Вільям творить тепер об'єднану міську громаду Тандер Бей (Thander Bay), 93 000 меш. (1961), у тому ч. 9 600 українців; вивіз пшениці (велетенські елеватори), пром. осередок. Українці, перев. портові робітники, стали поселюватися в м. на поч. 20 в.; численні укр. установи, 4 укр. церкви: 3 кат. і 1 правос.

Портнов Григорій (* 1906), мистецтвознавець, автор монографій: «Николай Семенович Самокиш» (1953), «Василий Ильич Касиян» (1957), «Изобразительное искусство Украинской ССР» (1957; разом з Л. Владичем), «Володимир Михайлович Костецький» (1958), «Укр. радянське мистецтво 1941–1956 років» (1966), ст. про розвиток сов. пляката на Україні та ін.

Портрет, мист. зображення конкретної людини або групи осіб у малярстві, скульптурі, графіці, мозаїці, коляжі й мист. фотографії. П. виконуються на всю постать, доколінні, допоясні, погрудні й самої голови. Поряд індивідуальних, є П. подвійні й збірні, введені в композицію різних жанрів, а також

автопортрети. Особливою відміною П. є мініятюра. З П. бл. пов'язана *карикатура.*

На Україні П. відомі вже з 4 в. до Хр. з гробниць у Херсонесі й у скитській скульптурі. З княжої доби (11 в.) збереглися монументальні фундаторські П. церк.-рел. типу на фресках собору св. Софії у Києві, у мініятюрах з *«Ізборника Святослава»* і в *«Трірському псалтирі»* та умовні, ґравіровані П. на княжих монетах. У 12–15 вв. передвісниками П. можна вважати ікони Дмитрія Солунського (в мозаїці), св. Антонія і Теодосія Печерських (на Печерській Богоматері), П. кн. Юрія Львовича на печатці й мініятюри в рукописному «Сказанії про Бориса і Гліба», повторені у копії з 15 в.; поза межами України настінні П. (короля Яґайла) у Свято-Троїцькому костьолі у Любліні роботи укр. майстра *Андрія* (1418). Ці зображення були скорше ідеалізовані чи синтезовані П. осіб, декорованих одежею, але вони важливі як документ, що зберіг заг. риси облич та типовий для доби одяг.

У процесі розвитку П. на Україні, що з 16 в. виступає вже як окремий жанр у мистецтві, найдовше втримався і розвинувся тип церк.-рел. П.: ктиторський, нагробний, натрунний і вотивний. Крім настінних ктиторських П.: І. Манастирського (кін. 17 в.; Кирилівська церква), П. Могили (у церкві Спаса на Берестові), М. Вишневецького (в Густинському манастирі), кількадесят П. донаторів у Києво-Печерській Лаврі (серед ін. кн. Острозьких, Вишневецьких, Гольшанських, Б. Хмельницького, І. Мазепи), 10 П. князів (Володимира Великого, Бориса, Гліба, Ярослава Мудрого, Всеволода й ін.) на стінах Миколаївського приділу Софійського собору (з 18 в.) і подібної серії у церкві в Нискиничах на Волині та ін., найчастіше мистці малювали П. донаторів, включені у групові сцени на храмових іконах: Розп'яття (з П. Л. Свічки), Успення (П. Скоропадського, Мазепи, Полуботка), Покрови (І. Скоропадського, Т. Прокоповича і групи коз. старшини та їх дружин у Покровській переяславській церкві; П. Сулимів, Войцеховичів й ін. у Сулимівці; П. Калнишевського з Низовим товариством при повній зброї і з коз. арматурою на Покрові з Никополя й ін.). Завдяки цим іконам

Образ «Покрови» з портретом Б. Хмельницького (кін. 17 в.)

збереглася ціла ґалерія П. місц. діячів доби кін. 17 – кін. 18 вв. і їх одяги.

У добу укр. ренесансу 16–17 вв. поширилися нагробні П., скульптурні або рельєфні (нагробки кн. К. Острозького в Успенському соборі Київ. Лаври, А. Кисіля у Нискиничах, Сенявських у Бережанах, К. Рамултової в Дрогобичі та ін.), натрунні, мальовані на металевій

Натрунний портрет Миколи Красовського (мал. О. Ляницького (?), бл. 1698)

або дерев'яній, спершу овальній, згодом шестикутній дошці, прибиваній до труни (Львівських братчиків: Папари, Свістельницького, Лянгишівни, подружжя Красовських, Кочубеїв, Сулимів й ін.), посмертні П.-ікони індивідуальні й збірні, з відповідними епітафіями, які висіли у церквах (К. Корнякта і його двох синів – 16 в., І. Домонтовича † 1693, Є. Журавко з дітьми † 1694, І. і Г. Стороженків та ін.) і вотивні П., т. зв. офірки – перев. малі образи св. із зображенням покійника самого або з родиною у молитовній позі, або зображення св. з обличчям покійника (Ф. Стефаник, 1618, С. Комарницького, 1657, І. Викоцького, 1677). Ці фолкльорні П., виконані у стилі нар. примітивів, відбивають дуже давні місц. візант. традиції. У 17 в. були відомі також П. мальовані на корогвах, які ставилися б. могил перев. військ. (Т. Хмельницького, мабуть, П. Конашевича, що згодом відтворено у ґравюрі у «Вірші на жалосний погреб ...» К. Саковича й ін.) та вишивані П. – т. зв. нагробні пелени.

«Офірка» з портретом С. Комарницького (1657)

У 16 в., поряд церк.-рел. П., на їх базі й частково у взаємодії з портретним мистецтвом Зах., розвинувся тип світського П. Його найбільший розвиток і

вироблення власного стилю припадає на 17–18 вв., коли стало модою замовляти власні й родові «контрефекти» чи коз. парсуни». До найкращих П. того часу належать П. гетьмана І. Самойловича (1674), полк. М. Миклашевського (1706), отамана Д. Єфремовича (1752), ген. обозного Дунина-Борковського, ген. Т. Грекова, полк. Ю. Дарагана та найтиповіший — Г. Гамалії; з жін. — Т. Паліїхи, П. Сулими й ін.; на них портретованих зображено у пишному вбранні з усякими атрибутами їхнього стану. З цієї доби походить велика кількість П. духовних осіб. Їх колекції до війни і революції зберігалися у Київ. Лаврі, соборі св. Софії, Михайлівському, Видубецькому та василіянських (до 1939) манастирях, у митрополичому будинку Києва, архиєрейських домах Полтави, Чернігова та епископських палатах Львова і Перемишля (серед ін. П. пензля Л. *Долинського:* М. Гриневецького, А. Ангеловича, М. Гарасевича та ін.) і по музеях та приватних домах. З сел. П. відомий — подружжя Мегеденюків. П. того часу мають велику іст.-побутову вартість. Вони, побіч своєї пишноти, зберігають зрівноважений спокій лінійної ритміки, типовий для укр. П. взагалі. Сюди належать також портретні гравюри, серед ін. укр. гетьманів роботи Л. і О. *Тарасевичів*, Н. *Зубрицького*, І. *Щирського*, І. *Мигури*, Д. Ґаляховського, Г. *Левицького* й ін.

Портрет Л. Свічки кін. 17 в.

Портрет Т. Паліїхи

Довгий час авторами П. були манастирські майстрі-іконописці, що культивували у портретному мистецтві традиційну площинну манеру від фресок княжої доби (напр., Т. Паліїхи, Д. Єфремовича). Течії реалістичної (діда І. Гудими) і натуралістичної манери (П. Полуботка, Г. Кульчицької) проникали на Україну (зокрема на Лівобережжя) через своїх цехових майстрів і чужих з Голляндії, Німеччини, Італії, через Польщу шляхом на Львів і через Вільну (гол. в другій пол. 17 в.), але у зустрічі з місц традиціями вони набирали спрощених рис і стилізації.

До пол. 18 в. майстрі П. своїх творів перев. не підписували, і до нас дійшли тільки нечисленні прізвища портретистів: М. *Петрахновича*, І. *Рутковича*, О. *Ляницького*, О. *Білявського*, Т. Веселовича, І. *Паєвського*, майстрів Самуїла, Андрія та ін. З другої пол. 18 в. кращі мист. сили України працюють у Петербурзі, туди переносять нац. традиції і досягнення майстрів укр. П. 16–18 вв., що стало основою і зумовило успіх петербурзької школи, а слідом за тим розвиток портретного мистецтва всього Сх. Европи. До найвизначніших проф. портретистів того часу в Петербурзі належать Д. *Левицький* і В. *Боровиковський*, майстрі укр. клясицизму, а з їх досвіду скористався і Т. *Шевченко*, основоположник нового укр. П. (П. Маєвської, Є. Кейкуатової, П. Куліша, автопортрети).

Портрет Я. Савченка (мал. А. Петрицького 1929 р.)

Згодом, з розвитком фотографії. П. поступився ін. малярським жанрам, проте його культивували всі кращі майстрі України: Т. *Яхимович*, М. *Ґе*, І. *Рєпін*, П. *Мартинович*, Ф. *Красицький*, І. *Труш*, О. *Новаківський*, М. *Жук*, О. *Мурашко*, Ф. *Кричевський*, А. *Петрицький*, Ю. *Нарбут* (у графіці й коляжі), І. *Падалка*, М. *Азовський*, О. *Шовкуненко* та ін. На еміґрації після другої світової війни відомі як портретисти Я. *Гніздовський*, М. *Дмитренко*, М. *Левицький*, З. *Онишкевич*. В УССР після другої світової війни широке застосування має офіц. П. урядових осіб і «героїв», часто мальованих за заздалегідь затвердженими зразками або з фотографій (В. *Костець-*

Ю. Нарбут, автопортрет з родиною (коляж)

кий, М. Божій та ін.). У скульптурному П. 20 в. працювали М. *Паращук*, О. *Архипенко*, С. *Литвиненко*, Л. *Молодожанин*. Для реалістичної скульптури сов. України типові П. дали О. *Ковальов*, М. *Лисенко*, В. Бородай, В. *Клоков*, Д. Крвавич, І. Гончар, Е. Мисько, В. Зноба й ін. В. *Масютин* дав серію (64) П. іст. постатей на медальйонах, від кн. Ольги до С. Петлюри.

Література: Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты. КСт., т. II, ч. 5. К. 1882; Sokołowski M. Sztuka cerkiewna na Rusi i na Bukowinie. Kwartalnik historyczny. Л. 1889; Кондаков Н. Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI в. П. 1906; Модзалевский В. Малороссийский родословник. К. 1910; Широцький К. Дещо про давні портрети. Сяйво, ч. 7—9. К. 1914; Широцкий К. Очерки по истории декоративного искусства Украины, т. I. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. К. 1914; Голубець М. Укр. малярство XVI—XVII століть під покровом Ставропігії. Л. 1920; Голлербах Е. Портретная живопись в России XVIII века. М.—П. 1923; Щербаківський Д. та Ернст Ф. Укр. портрет. К. 1925; Овчинникова Е. Русский портрет XVII ст. М. 1947; Dobrowolski T. Polskie malarstwo portretowe. Ze studiów nad sztuką epoki sarmatyzmu. Kр. 1948; Вілецький П. Укр. портретний живопис XVI—XVIII ст. К. 1969.

С. Гординський

Порука́, інститут договірного права, за яким поручник (ручитель) зобов'язується виконати угоду, якщо цього не зробить боржник. У давньо-укр. карному праві була відома кругова П., за якою громада брала на себе відповідальність за злочин, вчинений на її території або її чл., тотожности якого не встановлено (див. *Верв*).

Порукавичне, на Гетьманщині оплата місц. адміністрації при продажу майна, будинків, при оренді, розпродажі алькогольних напоїв тощо.

Поручник, 2 або 3 старшинський ступінь; П. командує чотою або сотнею. Див. *Ранґи військові*.

Порфир'єв Володимир (* 1899), геолог родом з Вятки, д. чл. АН УРСР (з 1957); у 1938–41 та 1944–50 рр. працював в Ін-ті Геол. Наук АН УРСР, у 1950–63 рр. – дир. Ін-ту Геології Корисних Копалин АН УРСР у Львові, з 1963 – дир. Ін-ту Геол. Наук АН УРСР. П. – фахівець у галузі геології та геохемії горючих копалин; він вивчав нафтоносність території України, зокрема Дніпровсько-Донецької западини та Прикарпаття. Праці П. (бл. 100) присвячені питанням походження нафти (нова гіпотеза космічного походження нафти), міґрації та формування покладів нафти, озокериту, природи і метаморфізму твердих форм горючих корисних копалин.

В. Порфир'єв

Порфірит, магматична гірська порода споріднена з *андезитом*, що складається з плагіоклязу, амфіболу або піроксену; використовується як будів. камінь. На Україні поширений в Укр. кристалічному масиві й на Мармаросько-Буковинській верховині.

Порцелянно-фаянсова промисловість, галузь найтоншої керамічної пром-сти, що продукує госп. і мист. порцеляну (П.), фаянс (Ф.) і *майоліку*, хем. лябораторійну, мед., електроізоляційну та радіотехн. П. і санітарно-будів. Ф. Сировиною для П.-ф. п. є високоякісні пластичні і вогнетривкі білі глини, *каоліни*, польовий шпат, пеґматит і кварц, з яких штучно виготовляється мінеральна маса. Вироби з цієї маси, випалені у різних температурах і з різними домішками, дають білий водо- і газонепроникливий черепок твердої (при температурі до 1 400° Ц.), м'якої (1 300 – 1 350°) і спеціяльної П. (вище 1 450°) – для термо- і хем.-тривких виробів. П. звич. покривається прозорою ґлязурою і розписується керамічними фарбами. Для продукції Ф. уживається більше глини, менше польового шпату; черепок – дрібнопоруватий, білого до світлокремового кольору, звич. покривається кольоровою поливою.

Україна має добрі умови для розвитку П.-ф. п. Родовища найкращих сортів каоліну, поширені гол. в смузі Укр. кристалічного масиву, зумовили, що тут (зокрема на Житомирщині) перев. розміщені П.-ф. зав.

П.-ф. п. на Україні почала розвиватися з першої пол. 18 в. (у Китаї з 7 в., в Зах. Європі перев. з 17 – поч. 18 в.). Перші мануфактури П.-ф. п. на укр. землях закладали поль. маґнати, щоб конкурувати з закордонними виробами: у Білій Підляській (1738–42), Жовкві, Чуднові (Волинь) – всі ведені нім. майстрами.

До історії увійшла відома з високоякісної продукції велика П.-ф. фабрика в *Корці* (1783–1832), заснована кн. Й. Чарторийським, ведена майстрами з Севру (Франція) братами Ф. і М. Мезерами. До 1790 р. виробляла Ф., згодом П.; 1793 – бл. 1 000 робітників і 73 малярі (керівник Собінський; кращі майстрі – Г. Хомицький, А. Гаєвський); місячна продукція 20 000 різного посуду. Гол. продукція – побутовий, декоратив-

Тарілка (Корець 1828)

Порцеляно-фаянсова і скляна промисловість

1 — Порцеляно-фаянсова пром-сть. 2 — Скляна пром-сть. 3 — Кордони держав і республік. Оселі на карті: 1 — Мар'янівка; 2 — Баранівка; 3 — Першотравенське; 4 Биківка

ний і аптекарський посуд. Форми і оздоблення виробів спочатку за зразками Майсену, Севру, Відня (стиль рококо і ампір), згодом за оригінальними мотивами; найчастіший колір синій у всіх відтінках; з 1815 поліхромний розпис, перев. рослинні мотиви місц. фльори, стилізовані, пізніше натуралістичні, а також мініятюрні пейзажі з франц. взорів (деколи волинські краєвиди) і ажурні прорізи. Великий збут на Україні, в Польщі, Угорщині та в Молдавії мала фабрика графа Замойського в Томашові

З кофейного сервісу (Баранівка 1820-і рр.)

на Холмщині (1795–1834 і 1842–96), керована М. Мезером, з 1842 р. Вендлером (спершу виробляла Ф. на англ. зразок Веджвуд; річна продукція 20 000 штук посуду, з 1806 – П., перев. у стилі ампір). Одна з найбільших П.-ф. фабрик у Баранівці, в маєтку Валевських (з 1802), власність Ф. Мезера і чл. його родини, з 1895 – Ґріпарі (спершу 100 робітників, згодом до 500), продукувала перев. госп. П., оздоблену поліхромним, рідше монохромним квітковим розписом, з 1820-их рр. мініятюрними краєвидами; здобутком фабрики був жовтий колір. Працювали на ній відомі мистці з кріпаків: В. Коваль, Скумаровський, майстрі з кін. 19 – поч. 20 в. Лобановський та Сіцінський. Менші П.-ф. фабрики на Волині: Городницька (кн. Чарторийського, 1799–1834 і з 1856; 1913 р. випродуковано 0,3 млн порцелянових виробів), Ємільчинська (1820–52; вироби корецького типу), Барашлівська (1854–1903; спочатку вироби з Ф., з 1870 – П.), Довбишівська (з 1840-их рр.), в Кам'яному Броді (з 1875), Полонному (з 1889), Романові (1860–80; наслідувала баранівські вироби), Коростені (з 1909), Білотині, Горошках та ін.

Поза Волинню діяла велика *Межигірська фаянсова фабрика* б. Києва (1798–1874); на її виробах помітний вплив укр. нар. мистецтва у формах й оздобленні. У с. Волокитиному на Чернігівщині існувала в 1839–62 рр. П. фабрика А. Миклашевського під керівництвом француза Д'Арта, з 1849 – К. Петруня. Гол.

продукція — коштовні столові сервіси, скульптура за франц. зразками, бароккова і з забарвленням укр. фолкльору, ампірові каміни. У 1857 р. вироблено оригінальний іконостас і предмети устаткування для місц. церкви; з 1855 продуковано кахлі. Вироби Миклашевського мали широкий збут. Відомі майстрі: А. Кочура, І. Сержанов, Г. Шабалітінов — усі з кріпаків. У першій пол. 19 в. менші П.-ф. фабрики працювали ще в селах: Дибінцях (Київщина), Ушивці (Чернігівщина) і в Галичині — в Потиличі, Глинську, Любичі та ін.

Тарілка з портретом Т. Шевченка (Межигір'я, 2 пол. 19 в.)

У другій пол. 19 в. П.-ф. п. на Україні занепадає, гол. під тиском конкуренції чужого промислу. У 1895 р. на Україні було ледве 8 П.-ф. підприємств (430 робітників, вартість продукції 75 000 карб.); 1913 — 9 (у Росії 27), з них найбільша фабрика Ф. в Будах б. Харкова (з 1887), що належала Кузнєцову (понад 1 000 робітників і службовців; у 1913 р. вироблено 11 млн одиниць різного посуду).

Після занепаду за війни й революції націоналізовані зав. П.-ф. п. відновили з поч. 1920-их рр. свою діяльність. З часом більшість їх реконструйовано, а ручну працю перев. механізовано. Продукція значно збільшилася (на найбільшому Будянському зав. з 11 млн одиниць посуду в 1913 р. до 44 млн у 1940). Спершу П.-ф. зав. працювали на старих зразках, згодом на створених шаблонах для масової продукції. Побіч госп. П., Баранівський, Довбишівський і зокрема Городницький зав. виробляли статуетки, анімалістичні і з сов. побуту, перев. майстрів Ю. Гаврилюка і Р. Марчука. У 1929–41 рр. щораз частіше застосовуються в декорі чайних сервісів мотиви рослинного, рідше геометричного нар. орнаменту. Більшого значення набуває механізований спосіб декорування масової продукції трафаретним рисунком (на сов. теми) за допомогою аерографу (проєкти М. Котенка, В. Панащатенко).

Кошик для овочів (Волокитине, сер. 19 в.)

Після нового занепаду П.-ф. п. у 1941–44 рр. її згодом відбудовано, реконструйовано і з поч. 1950-их рр. досягнуто продукції 1940 р. Запроваджено нову техніку і технологію, поширено продукцію, створено нові зав. і розширено асортимент виробів. Найважливішими П.-ф. зав. — є Київський, Баранівський, Городницький, Коростенський.

Київ. експериментальний керамічно-художній зав., посталий 1945 на базі фабрики керамічних фарб, досліджує м. ін. і технологію виробництва П. Тут опрацьовуються типові зразки форми і рисунку для розпису, які згодом запроваджуються на зав. П. на Україні. Митці працюють також над унікальними виробами. Київ. зав. застосував до декору П. мотиви укр. нар. стінопису з розпису сестер В. і Г. Павленко, В. Клименко, М. Тимченко та ін. Над столовою скульптурою працюють О. Сорокін, О. Жникруп, С. Болзан, О. Рапай, Г. Молдаван (жанрові сцени), В. Щербина (сатиричний жанр, мініятюрні анімалістичні серії).

Попільниця (Волокитине, сер. 19 в.)

Найбільший зав. П. — Баранівський порцеляновий зав., він має і найбільший асортимент виробів. Предмети масової продукції декоровані механізованим способом. Найпоширеніший є квітковий розпис у дусі традицій укр. нар. мистецтва; у скульптуру запроваджено зображення персонажів з укр. літ. творів, нар. казок та укр. типи в нар. одязі (Л. Діброви). На зав. працює бл. 20 малярів (гол. М. Криворукова) і скульпторів (гол. В. Покосовська і Д. Гоч), кращі майстрі: В. Ковальчук, З. Мосійчук, І. Віцко. У 1968 р. вироблено 21,4 млн предметів П. (1950 10,8). Городницький порцеляновий зав. спеціялізується на виробництві чайного посуду, столових наборів і декоративної П.; продукція (1968) — 18 млн виробів П. Коростенський зав. спеціялізується на столовій П., посуді до напоїв, куманцях (Л. Коцюбинської, А. Хитько, І. Ткаченко), з 1960 р. продукує

Ажурний кошик (Городниця, кін. 19 в.)

Статуетка «Солоха» (Коростенський зав. 1956)

також статуетки (анімалістична серія В. Яцевича, танкові сцени, мініятюрні карикатури В. Тригубової); гол. мистець Г. Малицький, скульптор Т. Токаренко. Полонський (гол. мистець П. Іванченко) і Довбиський (гол. мистець О. Ярош) зав. спеціялізуються на виробах чайних сервісів і подарункових кухликів, чашок та іграшкових сервісів. У Полонному малий зав. художньої кераміки (гол. майстер І. Чорний) в основному випускає порцелянову скульптуру. Найбільшим і наймодернішим зав. П.-ф. п. (також у всьому СССР) є Будянський фаянсовий зав.; зростання продукції (в млн одиниць різного посуду): 1913 р. — 11, 1940 — 44, 1950 — 37, 1967 — 70. Крім посуду, виробляє мед., санітарно-побутовий і декоративний Ф.

У 1970 р. на Україні працювало 15 зав., у тому ч. Слов'янський, Первомайський і Олевський - електропорцелянові зав., і Васильківський майоліковий зав. Продукція П.-ф. госп. посуду в тис. тонн: 1940 р. — 6,0; 1950 — 7,4; 1960 — 21,7; 1968 — 44,1 (180 млн штук). П.-ф. п. становила приблизно 30% продукції всього СССР; надвишка продукції вивозиться до ін. сов. респ. і за межі СССР, але в УССР дошкульно відчувається брак госп. посуду щоденного вжитку.

Мистців-керамістів готує Одеське художньо-пром училище, Миргородський керамічний технікум і Львівський Ін-т прикладного мистецтва.

Література: Лысин Б. Производство керамических изделий Юго-Западной России. Вестник технологии химических и строительных материалов, ч. 3. К. 1911; Оглоблин О. Архів Києво-Межигірської фабрики. Записки Іст.-Філол. Відділу УАН кн. IX, К. 1926; Смолічев П. До історії порцелянового виробництва на Чернігівщині. Ювілейний Збірник на честь М. Грушевського. К. 1928; Оглоблин О. До історії порцеляно-фаянсової пром-сти на Україні. Праці Комісії Соц.-Екон. Історії України, I. К. 1932; Мусиенко П. Техника художественного оформления фарфора и фаянса. Х. 1934; Małachowski S. — Łempicki. Fabryki porcelany i fajansu na Wołyniu. Rocznik Wołyński, t. 3. 1934; Січинський В. Нарис з історії укр. пром-сти. Л. 1936; Січинський В. Укр. порцеляна. Філядельфія 1952; Спаська Ю. Матеріяли до іст. фарфорової фабрики А. М. Міклашевського (1839—1861), ж. Матеріяли з етнографії та мистецтвознавства, випуск V. К. 1959; Долинський Л. Укр. художній фарфор. К. 1963; Ryszard B. S. Porcelana od Baroku do empiru. B. 1964.

Р. М.

Порція, назва податку, встановленого рос. урядом на Гетьманщині за І. Скоропадського для утримування рос. військ. П. платили щомісяця на одного вояка натурою або грошима (41 копійка). П. — популярна назва на Закарпатті під Угорщиною і Чехо-Словаччиною різних прямих податків.

Порш Микола (1879–1944), політ. і гром. діяч та економіст родом з Лубень, визначний чл. РУП і УСДРП. В кін. 1890-их рр. рев. діяч на Лубенщині, з 1904–05 працював нелегально в Києві й Ніжені; в роки укр. державности активний чл. Центр. (і Малої) Ради, з листопада 1917 ген. секретар праці, з січня 1918 — мін. праці і військ. справ УНР, 1919–20 рр. посол УНР у Німеччині, де й залишився на еміґрації, відійшовши від політ. життя. Праці з ділянки статистики («Статистика землеволодіння в 1905 р.», 1907; Із статистики України», 1907 та ін.), роб. питання («Пролетаріят на Україні», 1907; «Україна і Росія на робітничому ринку», 1918 та ін.), економіки («Україна в держ. бюджеті Росії», 1918 й ін.), проблем автономії («Про автономію України», 1907; «Автономія України і соціял-демократія», 1917, та ін.) України, в яких з'ясовував стан залежности і визиску України Росією. П. був одним з перших, хто відокремлював статистику України зпоміж заг. статистичних даних Рос. Імперії; під псевд. Гордієнко він полемізував з П. *Струве* у питаннях укр. нац. економіки; переклав І т. «Капіталу» К. Маркса на укр. мову.

М. Порш

Порядок слів, розміщення слів у реченні, може визначати синтаксичну функцію слова в реченні, чим компенсує гомонімні відмінкові закінчення (Буття визначає свідомість, супроти: Свідомість визначає буття), рідше — значення словосполучень (п'ять метрів — метрів п'ять), але частіше має стилістичну ролю. Розрізняють П. с. прямий (невтральний) та інверсивний: прямий П. с. в емоційно невтральній мові — із збереженням граматичних контактів речення (з керованими членами речення після керівних) — з підметом на першому місці, присудком — на другому, додатком після дієслова, з узгодженим прикметниковим атрибутом у препозиції, а неузгодженим у постпозиції, з обставинами або у препозиції (обставини міри й ступеня), або у постпозиції (обставини місця). Інверсивний П. с. (з препозицією присудка, або додатку, або обставин, або з постпозицією атрибуту), зв'язаний з логічним або емоційним наголошуванням поставленого на незвичному місці в реченні слова. Найбільше випинаються в реченні перше й останнє місце. Крім устійненого місця енклітик (після першого інтонаційно повноцінного слова) та прийменників (перед керованим ім'ям сполучників) і часток *не, лиш, тільки* (залежно від семантики словосполучення), П. с. в укр. мові вільний. Художня

мова широко стосує інверсивний П. с. у розповіді (з присудком на поч. речення). Поезія знає інверсивний П. с. ще й зумовлений ритмічно-віршовими міркуваннями; інверсивний П. с. був особливо широко стосований зокрема в добу барокко й почасти клясицизму. Під впливом поль. і латинської мов окремий тип П. с. (з прикінцевим присудком) запанував тоді і в мові прози так само, як під нім. впливом у гал. варіянті літ. мови з присудком на другому місці в реченні. П. с. в укр. мові досліджували М. Перегінець, Л. Булаховський, В. Масальський, І. Чередниченко, О. Мельничук та ін. *О. Г.*

Посаг, інколи вживана назва *віна.*

Посем'я, територія над гор. Сеймом, за яку сперечалися переяславські й чернігівські князі. Остаточно П. увійшло до складу чернігівського князівства. Найдалі на сх. висуненим городом П. був *Курськ*; з ін. значніші – *Рильськ* і *Путивль.* Населення П. жило в безпосередньому сусідстві з Степом і зазнавало багато шкоди від печенігів і половців.

Посесійні селяни, група залежних селян у Росії 18–19 вв., які були прикріплені до посесійних підприємств, належних здебільша недворянським власникам. На Україні у 18 в. існували дві посесійні мануфактури (Глушків, Ряшків), що постачали сукно державі. П. с. були менш залежні від посесорів, ніж кріпаки від поміщиків. 1861 р. посесійна залежність була ліквідована. На Зах.-Укр. Землях до 1848 р. П. с. називалися селяни, прикріплені до держ. маєтностей, орендованих приватним посесором.

Посівна площа, площа, зайнята посівами сіль.-госп. культур. З погляду структури П. п. ділиться за культурами: зернові, картопля та городньо-баштанні, техн. й кормові. Кількість П. п. порівняно з усією орною землею якоїсь країни залежить від *системи хліборобства:* вона є невелика при *перелоговій системі,* займає $^2/_3$ орної землі при *трипільній,* майже всю – при *сівозмінній.*

До 1913 р. П. п. займала на Центр. і Сх. Землях та на Кубані бл. 80% орної землі (у зв'язку з перевагою трипілля), на Зах. Україні, де панувала сівозміна – бл. 95%, на сх. Передкавказзі від $^2/_3$ до $^3/_4$. 1913 р. П. п. в УССР (у сучасних межах) становила 27 952 000 га або 81% всієї орної землі. Мірою переходу на сівозміну П. п. на Центр. і Сх. Землях збільшувалася; 1940 р. вона становила в усій УССР – 31 336 000 га (90% орної землі). 1960 – 33 547 000 га, 1964 — 34 462 000 (тобто займала майже всю орну землю; наслідки аґрарної політики Хрущова, див. стор. 1 953), 1969 р. – 33 107 000 га (96,2% орної землі); на всіх укр. землях (разом з мішаними) бл. 50 млн га.

Ще більші зміни наступили у структурі П. п. у зв'язку з переходом на сівозміну й інтенсифікацією сіль. госп-ва: сильно збільшилися *кормові культури,* також (хоч менше) *техн.* і *картопля,* а зменшилися зернові (див. *Зернове господарство*). Зміни видно з таблиці (у %):

Рід культур	1913	1940	1950	1960	1969
Зернові	89,5	68,2	65,4	40,9	47,9
Технічні	3,2	8,6	9,4	10,7	12,0
Картопля та городньо-башт.	4,1	9,0	8,1	8,4	7,8
Кормові	3,2	14,2	17,1	40,0	32,3

В. К.

«Посланникъ», рел.-місійний двотижневик, виходив у Бережанах, Львові, Тернополі й Перемишлі 1889–1911 рр.; видавець і ред. о. Л. *Джулинський,* при співред. у різні часи Ю. *Насальського* і о. Л. Несторовича. При «П.» виходила «Театральна Бібліотека „П."».

Послання (посланіє, писаніє, письмо), публіцистичний або літ. віршований твір у формі відкритого листа – звернення до окремої особи чи багатьох людей. Відомий з античної літератури (Горацієве «П. до Пізонів»), цей жанр прищепився пізніше в літературі різних народів, також і в староукр. письменстві, особливо в *полемічній літературі* 16–17 вв. (анонімне «Посланіє до латин из их же книг», П. Львівського Успенського Братства, Гедеона Балабана, кн. К. Острозького, писанія і посланія І. Вишенського, М. Смотрицького й ін.). Широко користувалися й користуються формою П. церк. ієрархи у зверненнях до духовенства, вірних, панівних осіб тощо. До форми віршованого П. вдавався Т. Шевченко («І мертвим, і живим . . . моє дружнєє посланіє», його ж вірші М. Гоголеві, Маркові Вовчку, до Квітки-Основ'яненка), І. Франко та ін. клясики. До цього жанру вдаються й сучасні укр. поети (М. Рильський, Є. Маланюк).

Послух, у давньоукр. процесуальному праві свідок «доброї слави», особа, яка давала характеристику про одну чи другу сторону; згадується в «Руській Правді». П. відрізняється від «видока», свідка, який свідчить про самі факти і обставини справи.

Посмітюха, чубатий жайворонок (Galerida cristata L.), птах з родини жайворонкових; довж. бл. 19 см, вага – 45 г. Поширений по всій Україні.

Поспєлов Володимир (1872–1949), зоолог родом з Тульщини, д. чл. АН УРСР (з 1939). На Україні працював у 1904–13 рр. (завідував Київ. Ентомологічною Станцією) та з 1945 р. – проф. Київ. Ун-ту, з 1946 – дир. Ін-ту Ентомології та Фітопатології АН УРСР. Праці з ентомології,

зокрема в галузі захисту рослин; П. поклав поч. розробці біол. методи боротьби з комахами — шкідниками сільс. госп-ва.

Посполиті селяни, заг. назва для більшости сел. населення на Гетьманщині й Слобідській Україні у 17–18 вв. Назва «посполитих» людей початково стосувалася і населення міст. П. с. ділилися на кілька груп залежно від того, на чиїх землях вони жили і які стосунки та обов'язки вони мали супроти місц. адміністративної влади чи власників землі: селяни вільних військ. сіл (підлягали гетьманській адміністрації); ратушні с. (підлягали місц. сотенній адміністрації та маґістратським установам); ранґові с. (на землях, наданих старшині у тимчасове користання за військ. службу); манастирські с.; П. с. у приватних маєтностях коз. старшини. Повинності П. с. супроти володіння маєтности були різні (податки грошові й натуральні, перевозки тощо), спершу менші, пізніше — більші. Певну групу П. с. становили *підсусідки*, що працювали на чужих землях. Закріпачення П. с. сталося в кін. 18 в. (1783). Див. також *Панщина й Кріпацтво.*

Поссевіно (Possevino) Антоніо (1534–1611), папський дипломат у Сх. Европі; єзуїт; працював над довершенням рел. унії, спершу в Москві, пізніше на Україні (1581–82). Своїми численними працями спричинився до ознайомлення в Европі з Україною і відрізнення укр. мови від рос.

Постель Олександер (* 1904), графік родом з Одеси, закінчив Одеський Художній Ін-т, був чл. *АРМУ;* працює в галузі станкової графіки, перев. в техніці штрихового офорта. Серія автолітографій «Архітектурні пам'ятники Узбекистану» (1943), серії офортів: «Одеські пейзажі» (1945–61), «Оборона Одеси» (1947), «Пори року» (1958–60), «На заводі» (1959–60); кахівські й прибалтицькі пейзажі, натюрморти, портрети та ін.

Постернак Степан (1880–193?), педагог, бібліограф і бібліотекознавець, керівник Секції Історії Освіти на Україні при Наук.-Пед. Комісії ВУАН (автор нарису «З історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–19». К. 1920) і секретар Комісії для Складання Енциклопедичного Словника ВУАН у 1921–22 рр., дир. Всенар. Бібліотеки України у 1923–29 рр. і співред. (разом з В. *Козловським* і М. *Сагардою)* видаваних нею «*Бібліотечного Зб.*» (I–III, 1926—27) та «*Журн. Бібліотекознавства та Бібліографії»* (I–III, 1927–29), автор звідомлення «*Всенар. Бібліотека України*» (1923) і низки праць з теорії бібліографії та бібліотекознавства. Репресований на поч. 1930-их рр., дальша доля невідома.

Постишев Павло (1887–1940), сов. партійний діяч, росіянин родом. З 1923 на Україні, 1924 секретар Київ. губкому, згодом окружкому КП(б)У. У 1925–30 рр. чл. ЦК і Політбюра, перший секретар Харківського окружкому, а з червня 1930 — секретар ЦК КП(б)У; керував колективізацією на Харківщині. Пізніше в Москві — секретар ЦК ВКП(б). В кін. січня 1933 р. посланий як особистий представник Сталіна на Україну, де став другим секретарем ЦК КП(б)У і першим секретарем Харківського обкому. П. мав на Україні два гол. завдання: а) в умовах голоду, що вже розпочався по селах, остаточно зламати опір *колективізації* й б) розгромити опозицію укр. комуністів, припинити українізацію, з одночасним запровадженням русифікації й ліквідації тих суверенних прав, якими УССР користувалася у 1920-их рр., та знищити провідні кадри укр. інтеліґенції. Перше завдання П. виконав за допомогою *політвідділів* МТС та радгоспів, заміщених моск. комуністами, кількадесят тис. яких прибули разом з ним на Україну; друге — масовим терором, жертвами якого впали десятки тис. укр. діячів та бл. 25% членства КП(б)У. У промовах 1934–36 рр. П. мотивував застосування терору вигадками про існування різних підпільних укр. орг-цій, під виглядом ліквідації яких ДПУ виарештовувало й розстрілювало укр. інтеліґенцію. П. розгромив і закрив ряд укр. наук. і культ. установ [напр., *Всеукр. Академію Сільсько-Госп. Наук, Всеукр. Асоціяцію Марксо-Ленінських Ін-тів (ВУАМЛІН), Укр. Радянську Енциклопедію*, театр «*Березіль*», Київ. кіностудію О. *Довженка* та ін.]. Мавши необмежену владу на Україні, П. розбудував свій особистий культ, чим накликав на себе підозру Сталіна і був спочатку висланий на секретаря Куйбишевського обкому (1937), в січні 1938 р. арештований, а 1940 розстріляний. Після 1956 р. реабілітований. «Постишевщина» на Україні стала символом кривавого терору, який жорстокостями не поступався пізнішій «єжовщині». ***В. Г.***

Постійне представництво УССР при уряді СССР, орган, створений 1921 р. під час утворення СССР [доти УССР мала двох дипломатичних (повноважних) представників при Уряді РСФСР] з метою безпосереднього зв'язку УССР з урядом СССР, мін-вами, комітетами й ін. центр. держ. установами СССР. Очолюється постійним представником, затвердженим урядом СССР. Повноваження П. п. були зафіксовані в «Положенні про П. п. (постпредства) УССР при уряді СССР» від 2. 1. 1924. У 1931 р. правове положення П. п. було вперше зафіксоване у всесоюзному акті.

У сов. держ. праві інститут П. п. вважається однією з ознак федеративного устрою СССР і одним з каналів, через який реалізуються компетенції і взаємовідносини держ. органів республік з СССР. До повноважень П. п. належать: право участи у засіданнях Ради Мін. СССР з дорадчим голосом у питаннях, які стосуються УССР; участь у підготовці й розгляді нормативних актів Ради Мін. СССР й ін. органів держ. управління СССР; участь у розгляді проєктів нар.-госп. плянів і держ. бюджету республіки. П. п. виконує окремі доручення уряду респ., подає до урядових установ СССР питання і клопотання, що їх ставить уряд УССР перед урядом СССР. Фактично функції цієї установи чисто формальні, і вона на взаємини уряду республіки з урядом СССР не має великого впливу. П. п. уряду УССР при Раді Мін. СССР у 1946–50 рр. очолював М. *Підгорний;* від 1965 – Ю. Дудін. Є. О.

Постімпресіонізм, назва прийнята з 1910–11 р. для напряму в мистецтві, який витворився у 1886–1905 рр. після *імпресіонізму.* П. культивував колір як самостійний елемент, часто відірваний від предмета. З укр. мистців у певний час творчости до П. були близькі М. *Глущенко,* В. *Хмелюк,* С. *Борачок,* М. *Неділко,* М. *Радиш,* Л. *Гуцалюк* та молодші укр. мистці у ЗДА, творчість яких однак ближча до т. зв. амер. експресіонізму.

Постников Іван (* 1906), вчений у галузі електротехніки, родом з Костромської губ.; з 1950 р. працює в Київ. Політехн. Ін-ті, чл.-кор. АН УРСР (з 1967); праці П. стосуються заг. теорії електричних машин.

Постніков Володимир (1844–1908), рос. економіст-статистик, працював у Таврії. У кн.: «Южнорусское крестьянское хозяйство» (1891) дав глибоку аналізу сел. госп-ва степ. укр. губ. та вперше вказав на можливість застосування машин у сел. госп-вах Степу й перетворення цих госп-в на комерційні ферми, що працюють на ринок.

Постоловський Антін (*1889), гром. і військ. діяч родом з сх. Поділля, активний чл. УПСР: чл. Всеукр. Ради Військ. Депутатів, секретар Укр. Центр. Ради і чл. її Малої Ради у 1917–18 рр., з 1949 р. в Арґентіні.

А. Постоловський

Постолюк Петро (* 1894), гром. і вид. діяч родом з Золочівщини (Галичина). Співзасновник і дир. вид. «*Червона Калина*» (1922–39), чл. дирекцій в-ва «Ізмарагд» у Львові й *Укр. В-ва* у Кракові–Львові (1939–45) та ін. У ЗДА з 1949 р. дир. відновленого в-ва «Червона Калина».

Постриганів Лев (1871–?), укр. військ. діяч, капітан рос. морського ген. штабу. 1918–19 рр. начальник укр. морського ген. штабу.

«Поступ», популярний просвітньо-наук. тижневик, виходив у Коломиї 1903–05 рр.; видавець О. *Кульчицький;* ред. Я. *Веселовський,* А. Веретельник, О. Гринюк.

«Поступ», москвофільський тижневик, орган допомогового союзу «Русска Народна Самопомочь», виходив 1907–12 рр. (з перервами) у Нью-Йорку; ред. В. Гладик.

«Поступ», місячник кат. напряму, виходив у Львові 1921–31 рр., до 1927 р. призначений для студіюючої молоді, згодом місячник літератури й життя; ред. О. *Мох,* Г. *Лужницький,* І. Гладилович; серед співр. о. В. Мельник (Лімниченко), С. Семчук, П. Сосенко-молодший, граф А. Монтрезор, Т. Коструба, о. Й. Скрутень, о. І. Назарко. При «П.» гуртувалися кат. письм. й створили орг-цію «Логос». «П.» популяризував твори світових кат. письменників.

«Поступ», двотижневик, орган закарп. молоді лівого напряму; виходив у Празі у 1931–33 рр., видавець і ред. П. Добровський.

«Поступ», тижневик у Вінніпеґу, орган укр.-кат. митрополії у Канаді; виходить з 1959 р., гол. ред. о. С. Їжик, співред. о. Я. Рудачек (з 1963 р. - ред. англомовної частини).

Постфікс, словотворча морфема, що в слові виступає після закінчення. В укр. мові П. характеризує зворотні дієслова (*молитися, молюся, молимося*) і неозначені займенники (*якийсь, якась, якийнебудь, яканебудь);* у 2 і 3 особі однини дієслів П. фонетично зливається з закінченням [молишся, молиться, вимовляються (-с'а, -ц'а)].

Посулля, територія на Лівобережжі, над р. Сулою, належала до Переяславського князівства. Гор. течія Сули, укріплена Володимиром В., була першою оборонною лінією від наскоків печенігів. П., колонізоване Володимиром В., запустіло через напади печенігів. За Ярослава Мудрого колонізація П. відновилася, але її здобутки були знищені в кін. 11 в. половцями. Спільні протиполовецькі походи укр. кн., організовані Володимиром Мономахом, повернули П. для укр. поселенців. Зруйнуване татарами, П. відродилося тільки у 16–17 вв.

Посяда Іван (1823–94), педагог і політ. діяч, чл. Кирило-Методіївського Братства (з 1846), родом з Полтавщини. 1847

р. засланий до Казані, де закінчив ун-т, після чого вчителював у Росії. Щойно у 1869 р. міг повернутися на Україну, де був дир. Коростишівської вчительської семінарії (до 1879), згодом — нар. училищ у Воронежі (до 1885 р.) і в Оренбурзі (до 1891); після відставки повернувся на Україну, де й помер (у Коростишеві).

Посяння, інколи вживана назва для території, положеної обабіч р. Сяну на півн. від Лемківщини й м. Сяноку на укр.-поль. етногр. (до 1946) пограниччі. П. охоплює (у напрямі з півд. на півн.) частини Бескидів *(Низького* і *Сер.), Підгір'я* і *Надсянської низовини.* П. входило до складу Київ. і Гал.-Волинської держави, з 1340-их рр. до 1772 до Польщі (частини Сяніцької і Перемиської земель Руського воєводства), 1772—1918 рр. — до Австрії, 1918—1919(23) до ЗУНР, згодом до Польщі, з вересня 1939 р. до

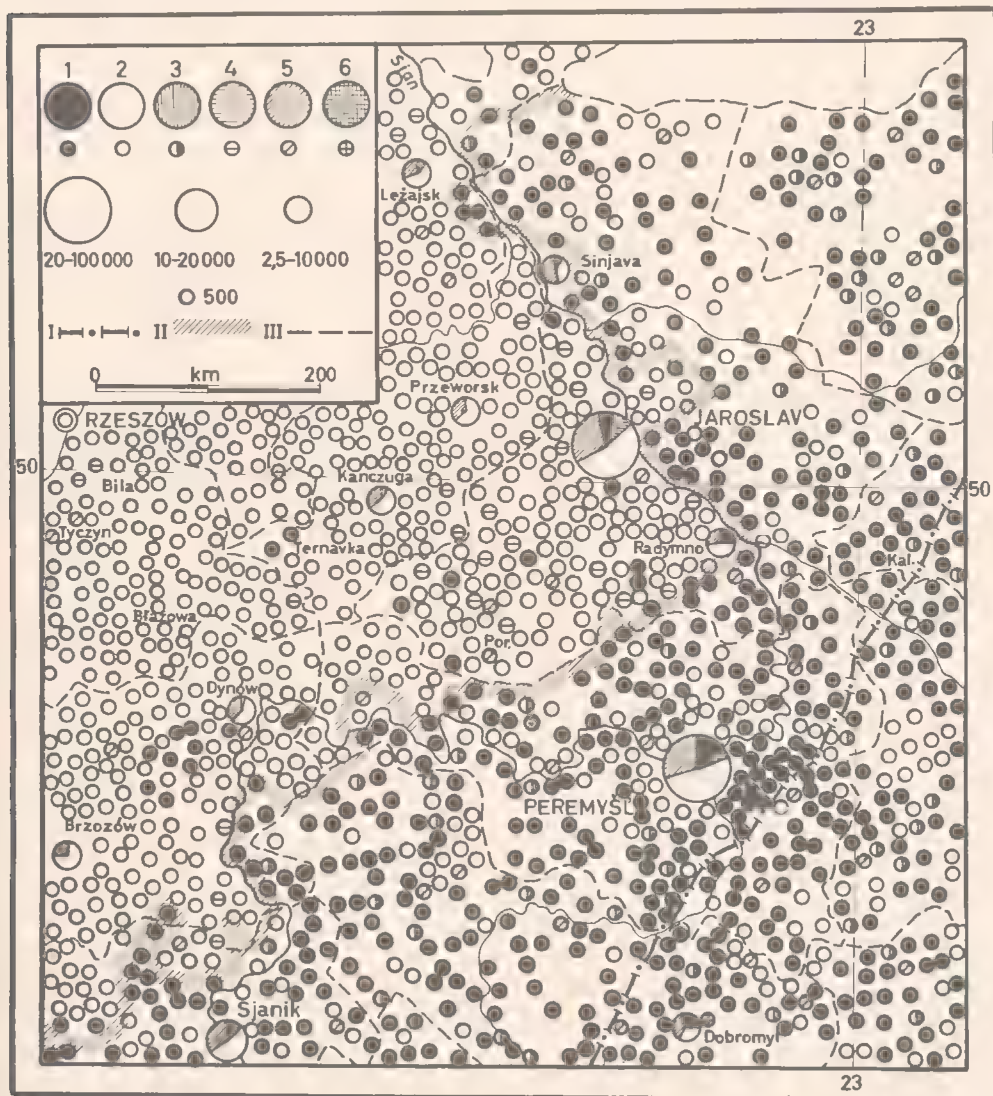

В. Кубійович: Схематична етнографічна карта Посяння (на 1. І. 1939)

1—6 — Етнічні групи: в першому рядку — в містах (величина міст подана в третьому рядку), в другому — в селах (500 меш.): 1 — українці, 2 — поляки, 3 — латинники, 4 — українці з поль. мовою, 5 — жиди, 6 — інші. Kal.-Кальників

I — Сучасна межа Укр. ССР і Польщі. II — Укр.-поль. етнічна межа. III — Межі повітів

липня 1941 поділене уздовж Сяну між Німеччиною (Ген. Губернія) і УССР, пізніше, до літа 1944 р. окуповане німцями; на підставі поль.-сов. договору 16. 8. 1945 майже все П. припало Польщі (лише малі окрайки Перемищини входять до складу УССР). Гол. м. П. *Перемишль* (важливий укр. культ. центр), *Ярослав* і *Сянік;* менші: *Березів, Радимно, Переворськ, Лежайськ* та ін.

Починаючи з 15 в. зах. П., т. зв. Засяння, зазнало польонізації як у наслідок припливу поль. колоністів (також спольонізованих пізніше німців), так і переходу місц. населення на римо-кат. обряд і на поль. мову; укр.-поль. етнічна межа пересунулася приблизно на 50 км на сх., з-над Вислока до Сяну (див. карту на стор. 2251). Слідами давнього заселення українців було до 1946 р. кілька укр. островів (найдалі на зах. висунене с. Тарнавка) та с. з мішаним укр.-поль. населенням, при чому більшість укр. населення вживало вже поль. мову, хоч розуміло й укр. і почувало себе українцями з уваги на приналежність до Гр.-Кат. Церкви. Назагал на зах. від тодішньої укр.-поль. етнічної межі у 1938–39 рр. жило (без т. зв. *замішанців)* бл. 40 000 українців, у тому ч. приблизно пол. вживала поль. мову як розмовну (докладніше див. карту).

У 1945–46 рр. майже все укр. населення цієї частини П., яка припала Польщі, вивезено до УССР, менше – до зах. і півн. Польщі, чимало – зокрема на Засянні — винищили поляки (напр., с. Павлокома б. Динова). Тепер на П., що входить до складу Польщі, живуть нечисленні українці, гол. у Перемишлі й околицях, єдиним чисто укр. с. є Кальників (на сх. від м. Радимна). *В. К.*

Потала, знищення, нарута, кара у Київ. державі, що полягала у вигнанні чи поверненні засудженого в рабство й конфіскації його майна. П. стосувалася за розбій, підпал, конокрадство й деякі ін. крадіжки (див. також *«Поток і розграбленіє»).*

Потапенко Вячеслав (псевд. В. Безбрежний, Чорномор; 1863–1942), письм. й актор поміщицького роду з Херсонщини. У 1883–90 рр. працював у трупах М. Кропивницького, М. Старицького, з 1890 – режисером у трупі М. Васильєва-Святошенка, був співр. львівської «Зорі» й «ЛНВ». П. автор реалістичних оп. з сел. життя: «Над кручею» (1889), «На нові гнізда» (1899), «Король Лір» (1912), «Чабан» (1927) і (спільно з М. Старицьким) драми «За друга» (1887) та ін. п'єс. З 1904 р. П. жив у Краснодарі на Кубані, друкувався в місц. пресі, у тамошніх театрах ставилися його п'єси.

Потапенко Гнат (Ігнатій; 1856–1929), рос. прозаїк і драматург укр. священичого роду з Херсонщини. Закінчив Одеську Духовну Семінарію, потім учився в Одеському Ун-ті і в Петербурзькій Консерваторії. Автор оп. з укр. нар. побуту, повісти «На действительной службе» (1890), що в укр. перекладі А. Борковського («На справдешній службі») була друкована у львівській «Зорі» (1897), романів «Не герой» (1891), «Отступление» (1915) та ряду п'єс. Оп. й повісті П. перекладали на укр. мову М. Коцюбинський, О. Маковей, Г. Коваленко. Твори П. позначені гумором.

Потап'євський Аркадій (* 1926), вчений у галузі зварювального виробництва, наук. співр. Ін-ту Електрозварювання ім. Є. Патона АН УРСР.

Потапова Олена (* 1930), балерина; закінчила хореографічну студію при Київ. Держ. Акад. Театрі Опери й Балету і з 1948 р. його солістка; лавреатка Світового фестивалю молоді у Берліні (1951). Кращі партії: Кітрі («Дон Кіхот» Л. Мінкуса), Одетта-Оділія, Аврора («Лебедине озеро», «Спляча Красуня» П. Чайковського), Леся («Маруся Богуславка» А. Свєчнікова), Мавка («Лісова пісня» М. Скорульського), Лілея («Лілея» К. Данькевича), Варя («Чорне золото» В. Гомоляки) та ін.

О. Потапова

Поташництво (будництво), виробництво поташу (карбонат калію – K_2CO_3) – продукту з деревного попелу, що його застосовували у 16–19 вв. для виробу скла, мила, фарб, а також для промивання вовни, фарбування і вибілювання тканин. Починаючи з 16 в., П. було на Україні однією з дуже поширених і прибуткових галузів пром-сти. Вироблюваний у поташнях або т. зв. будах поташ (і смалчуг) частково використовувався у ін. пром. ділянках, а гол. призначався на експорт – на зах. П. займалися *будники,* які випалювали ліс і виробляли вутілля, смолу, дьоготь і поташ. П. було розвинене у ліс. масивах Волині, Київщини, а у 17—18 вв. гол. на Чернігівщині; менше – в Карпатах. В 16–17 вв. поташні (буди) здебільша належали великим землевласникам, які звич. віддавали їх на оренду промисловцям або на відкуп чужоземним купцям (перев. ґданським). У Коз.-Гетьманській державі П. зосереджувалося на півн. Лівобережжі, де поташні були і в гетьманських володіннях, і в маєтках великої старшини та манастирів; будництвом займалися і представники знач-

ного купецтва, і заможні козаки, й промисловці-будники. У 18 в. рос. уряд спочатку намагався поставити під свій контроль виробництво й експорт поташу, за допомогою рос. купців, при чому іноді забороняв вивіз його за кордон або ж будівництво нових поташень (1718). Відтоді П. обслуговувало гол. внутр. ринок, зокрема скляну пром-сть.

У першій пол. 19 в. П. почало занепадати. Напр., на Волині ч. робітників, зайнятих у П., з 804 у 1795 р. зменшилося до 279 у 1859. У другій пол. 19 в., у зв'язку з постанням модерної промсти, П. зовсім занепало.

Здійснюване по-хижацькому впродовж вв., П. у великій мірі спричинилося до знищення лісів на Україні, зокрема в Лісостепу.

Див. *Будники*, ЕУ 2, стор. 185. *Р. М.*

Потебніянство, філософічно-поетологічна школа, утворена учнями й послідовниками О. *Потебні* у 1890–1920-их рр. гол. при Харківському Ун-ті, згрупована б. зб. «Вопросы теории и психологии творчества» (8 тт., 1907–23, за ред. Б. Лезіна), а також «Бюлетеню Ред. Комісії для вид. творів О. Потебні» (1921); до неї належали Д. *Овсянико-Куликовський*, О. *Ветухів*, Б. Лезін, А. Горнфельд, Т. Райнов, В. Харцієв, Енґельмеєр та ін. Потебніянці спиралися на психологічну теорію Потебні про утворення й сприймання *слова*, його зовн. (звукову) й внутр. форму (себто етимологічне значення) та (актуальне) значення з дальшим застосуванням цієї теорії при аналізі творів літератури; далі теорію про виключну ролю мови в пізнаванні (інакше непізнавального) зовн. світу колись мітом, згодом наукою і – в досконалішій формі – поезією, при чому одначе повне розуміння між мовцем і сприймачем слова не можливе, бо понятгевий зміст слова кожночасно суб'єктивний. Поетологічну теорію Потебні почасти (А. Бєлий) прийняли рос. символісти. *О. Г.*

Потебня Андрій (1838–63), революціонер з коз. старшинського роду на Роменщині, рос. старшина, брат філолога Олександра П. Перебуваючи в Польщі, очолював таємну рев. орг-цію – Комітет Рос. Старшин у Польщі, який приєднався до т-ва *«Земля і воля»*. Брав активну участь у поль. визвольному повстанні 1863 р. й загинув у бою.

Потебня Андрій (1870–1919), ботанік родом з Харкова, син О. Потебні; з 1903 р. – викладач Харківського Ун-ту. Праці присвячені вивченню паразитних грибів, зокрема аскоміцетів.

Потебня Олександер (22. 9. 1835 – 11. 12. 1891), великий укр. мовознавець, фольклорист і літературознавець. Нар. в дворянській родині в с. Гаврилівці на Роменщині, закінчив іст.-філол. фак. Харківського Ун-ту (1856), оборонив маґістерську дисертацію («О некоторых символах в славянской народной поэзии»; 1860), після чого студіював додатково в Німеччині (1862). Після оборони докторської дисертації («Из записок по русской грамматике», 1874) проф. Харківського Ун-ту (з 1875). Був гол. Харківського Іст.-Філол. Т-ва. На поч. 1860-их рр. брав активну участь у Харківській укр. студентській громаді, був учасником фолкльорних експедицій для запису фолкльору на Полтавщині й Охтирщині. Пізніше був ред. і видавцем творів Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського й І. Манжури, укр. «домашних лечебников» 18 в. (1890), почав переклад «Одіссеї» на укр. мову.

О. Потебня

Мовознавчі праці П. вкладаються в чотири гол. цикли: філософія мови, іст. фонетика сх.-слов. мов, етимологія і слов. іст. синтакса. Гол. праці з філософії мови: «Мысль и язык», 1862; «О связи некоторых представлений в языке», 1864; «Из записок по русской грамматике», I, 1874; «Язык и народность», 1895 (посмертна публікація). П. був особливо зацікавлений взаємозв'язком мови, мислення і дійсности. Мова для П. – передусім засіб упорядкувати навалу вражень і збуджень, що їх людина дістає від довкілля. Слово є носій не тільки значення, але й попереднього досвіду людини й нації, через фільтр якого проходить усяке нове пізнання. Звідси слово нормально має три аспекти: форму, значення і внутр. форму. Саме через останню здійснюється неминуча суб'єктивізація об'єктивного світу. У багатьох випадках внутр. форма корениться в міті. Так перекидається місток між мовою і фолкльором з його символами («О некоторых символах в славянской народной поэзии», 1860; поширене ін. ст. друге вид. 1914; монументальна праця «Объяснения малорусских и сродных народных песен», 1-2, 1883–88). З часом одначе в тому чи тому слові усвідомлення його внутр. форми може затертися. Одне з покликань літератури – відновляти це усвідомлення. Література в світлі цієї філософії, уявляється як ґрадація жанрів, найпростіші з яких безпосередньо спрямовані на пригадування або відновлення внутр. форми слова (приказка, загадка, байка), тоді як

в ін. це завдання ускладнюється, часом майже до невпізнанности, складною системою суб'єктивних (поезія) або удавано об'єктивних (роман тощо) образів. Гол. праці П., що трактують цю проблематику, — видані перев. посмертно («Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка», 1894; третє вид. укр. мовою «Із лекцій з теорії словесности», 1930; «Из записок по теории словесности» 1905, «О Л. Н. Толстом и Достоевском», 1914). З погляду на мову як на єдино властиві кожній людині й нації спосіб і можливість сприймати світ і мислити, випливав гострий протест П. проти денаціоналізації взагалі і українців зокрема, яка була для нього ідентична з душевним і духовим розкладом («Язык и народность», 1895). Коріння мовної філософії П. можна шукати в романтично-ідеалістичній системі поглядів В. Гумбольдта, але з помітним впливом школи асоціятивної психології Й. Ф. Гербарта і Г. Льотце і особливо психологічного мовознавства Г. Штайнталя.

Зацікавлення іст. фонетикою укр. і рос. мови у П. припадає гол. на 1864—74 рр. (студії «О полногласии», 1864; «О звуковых особенностях русских наречий» з великим розділом «Малорусское наречие», 1865, об'єднані в «Два исследования о звуках русского языка», 1866; «Заметки о малорусском наречии», 1870; «Заметки по исторической грамматике русского языка», 1873; докладні огляди праць М. Колосова і Л. Ґейтлера, 1875; П. Житецького, 1877; О. Соболевського, 1896, та ін.). П. розглядав історію мови як історію її діялектів і застосовував поняття фонетичного закону, хоч часто шукав для нього психологічних мотивувань. Визнаючи існування праруської мови, він одначе відносив початки її діялектного розпаду до передіст. доби. Йому належить багато відкрить в іст. фонетиці укр. мови, як от первісність *дж* ≦* *dj*, т. зв. другий повноголос, умови чергування *е* : *о* тощо. Він перший висунув теорію про дифтонги як проміжну стадію між староукр. о, *е*, *ѣ* і сучасним *і*.

Для етимологій П. характеристична велика увага до семантичного розвитку, розгляд історії слів на широкому іст., фолкльорному і психологічному тлі. Гол. його етимологічні праці зібрані в «К истории звуков русского языка» II—IV (1879—83). Блискуче сполучення етимологічного, фолкльористичного й іст. підходу характеризує коментар П. до «Слова о полку Ігореві» (1878).

Від 1870-их рр. у центрі зацікавлень П. стають питання іст. синтакси слов. мов на широкому порівняльному індоевр. тлі («Из записок по русской грамматике» II, 1874, 1888: форми присудка, дієприкметник; III, 1899: іменник і прикметник; IV, 1941: дієслово і незмінні слова; «Значения множественного числа в русском языке», 1888). Якщо перед П. іст. синтакса слов. мов була насамперед інвентарем конструкцій, виписаних з пам'яток різних епох (Міклошіч, Буслаєв, Огоновський), П. побудував її як широко закроєну картину змін категорій і конструкцій у зв'язку зі змінами в мисленні; поєднав іст., діялектні й фолкльорні матеріяли; глибокою порівняльною аналізою виявив рештки передіст. синтакси в пізніших конструкціях і показав переосмислення архаїчних конструкцій у пізніших синтаксичних системах, а тим самим іст. характер синтаксичних категорій і частин мови. Не позбавлене ґрунту порівняння того, що зробив П. для іст. синтакси з тим, що зробив Дарвін для пізнання генези ґатунків тварин (Будилович).

П. далеко випередив своїх сучасників і не був дуже популярний за життя. В іст. синтаксі його безпосереднім послідовником був тільки А. Попов («Синтаксические исследования», 1881) і лише почасти Д. Овсянико-Куликовський у його нарисі рос. синтакси. Погляди П. на літературу стали основою світогляду т. зв. харківської школи, згрупованої навколо вид. «Вопросы теории и психологии творчества» 1—8, 1907—23 (Б. Лезін, В. Харціє, А. Горнфельд та ін.), а також помітно вплинули на філософію рос. символізму (особливо А. Бєлий), а посередньо і укр. символізму. Див. ще *Потебніянство.*

Література: Чехович К. Олександер Потебня, укр. мислитель-лінґвіст. В. 1931; Shevelov G. Alexander Potebnja as a Linguist. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. 5, 1956; АН УРСР. Ін-т Мовознавства ім. Потебні. Олександр Опанасович Потебня. Ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження. К. 1962; усі три з подальшою бібліографією.

Ю. Шевельов

Потебня Олександер (1868—1935), вчений-електротехнік, син Олександра П.; проф. Томського (з 1907) і Харківського (з 1923) Технологічних ін-тів, згодом Харківського Електро-Техн. Ін-ту. Керував роботами по уточненню пляну ГОЕЛРО («Государственной Комиссии по електрификации России») на Україні (1925). Праці з теорії електричних машин, гол. чином електротягового устаткування.

Потилич, Потелич (III—4), кол. м., тепер с. Нестерівського р-ну, положене на Розточчі, за 7 км на півд. зах. від м. *Рави Руської*. Перші відомості з поч. 15 в., 1498 р. П. дістав маґдебурзьке право; найбільший розвиток припадає на 16—17 вв. (ганчарство, 2 скляні гути), у 18 в. занепав. Цінні пам'ятки дерев'яної архітектури: дзвіниця Троїцької церкви (1593) оборонного типу і церква св. Ду-

ха бойківського типу — тризрубна з ступінчасто-пірамідальним перекриттям на сер. зрубі, з монументальним розписом (бл. 1620) темперою просто на зрубі. Основні сюжети розпису: «Оплакування», «Страсті», «Успіння Богоматері», «Богоматір Печерська» і «Воздвиження» — виконали майстрі однієї школи, мабуть, місц., які не дотримувалися надто іконографічних правил і деяким сюжетам надавали нац. характер (візант. кн. Костянтин і Олена замінені кн. Володимиром і Ольгою, воїни — козаками, фарисеї — жид. типами та ін.). Понад 50 експонатів малярства з церкви св. Духа і знищених під час другої світової війни Троїцької з 1593 р. і Різдва Богородиці з 1607 р. переховуються у Львівському Держ. Музеї Укр. Мистецтва. Див. ще монографію Л. Міляєвої «Стінопис Потелича», К. 1969.

Дзвіниця Св.-Троїцької церкви (1593)

Заг. вид церкви Св. Духа (1502). Реконструкція П. Юрченка

«Фарисеї» — деталь розпису у церкві Св. Духа (бл. 1620)

Потиська низовина (Притисянська низовина, Закарп. низовина), низовина на Закарпатті, яка простягається б. підніжжя *Українських Вулканічних Карпат*, найбільше на півн. висунена частина великого Паннонського низу; площа бл. 2 000 км², бл. 15% всього Закарпаття. Лише півн. частина П. н. належить до укр. етнічної території, півд. — до угор. з кількома укр. островами. Зах. частина П. н., положена у межах Словаччини, заселена перев. словаками з островами українців, угорців та пословачених українців (ближче див. *Пряшівщина*, також карти на стор. 723 і 965).

Потиська низовина бл. Берегова. На першому пляні Чорний Мочар, на дальшому Берегівське низькогір'я

П. н. це — монотонна рівнина висотою на 100–130 м з похилом від гір на півд. (до р. Тиси) й на зах. Вона займає Чоп-Мукачівську тектонічну западину, виповнену потужними неогенними відкладами, на яких залягають шари алювіяльних суглинків, пісків і глин. П. н. це — алювіяльна тераса Тиси, яка підноситься н. р. на 5–6 м. Тиса та її притоки (Боржава, Лягориця, Уж, Лаборець) пливуть повільно, часто міняють свої річища і творять багато охабів. Рівний рельєф і слабий поверхневий стік, високе залягання ґрунтових вод, великі весняні повені сприяють заболоченню міжрічкових просторів, зокрема між Мукачевом і Береговим (Чорний Мочар); осушення боліт ведеться від кін. 19 в., але воно ще не закінчене.

Рівнинна поверхня П. н. порушується невеликими гірськими вулканічними островами 200–350 і навіть 560 м. н. р. м. З них найбільше — Берегівське вулканічне горбогір'я (357 м), збудоване перев. з ліпаритів, найвища — Виноградська (Севлюська) гора (562 м).

Клімат П. н. теплий і вологий. Сер. річна температура від 8,5° (на півн.) до 10° Ц. (на півд.), липня 20–21° Ц., січня – 3° Ц.; тривалість періоду з температурою понад 5° досягає 230–240 днів з су-

мами температур за цей період 3 400 до 3 600° Ц. Ч. атмосферичних опадів 600—700 мм на рік (у тому ч. влітку 400 мм, найбільше — у червні).

Ґрунти сер. врожайні й кислі, постали на алювіяльному підкладі в умовах надмірного зволоження: дерново-підзолисті глеюваті та глейові, бурі глеюваті й болотяні. Найкращі ґрунти поширені на півд. узбіччях вулканічного горбогір'я (вони наближені до червоноземів).

Природну рослинність П. н. становив Лісостеп з степ. рослинністю, дубовими лісами і заплавними луками. Тепер ліси (діброви з звич., рідше скелистим дубом) з чагарниками становлять лише 13% всієї площі, орна земля — 54%, городи, сади й виноградники — 3%, сіножаті, вигони і пасовища — 22%.

Густота населення бл. 100 осіб на 1 км²; гол. м. — *Ужгород, Мукачів, Виноградів* — лежать на пограниччі гір і низовин; посередині П. н. розташоване *Берегове,* зал. вузол *Чоп* й ін. У хліборобстві найбільше поширені з зернових культур пшениця й кукурудза, з техн. — соняшник і тютюн. На півд. узбіччях вулканічного горбогір'я багато садів і цінних сортів винограду. Тваринництво має молочно-м'ясний напрям. Розвинена харч. пром-сть, на другому пляні — легка (шкіряна, взуттєва, швейна), будів. матеріялів, приладобудів. Ближче про людність і нар. госп-во див. *Закарпаття.*

Література: Див. *Закарпаття;* Козловська Л. Розвиток нар. госп-ва Закарп. обл. за роки радянської влади. Л. 1959; Природная среда и география сельского хозяйства Советского Закарпатия. Ред. В. Анучин и П. Бугаенко. М. 1959; Геренчук К., Койнов М., Цись П. Природно-геогр. поділ Львівського та Подільського екон. р-нів. Л. 1964; Природа Карпат. За ред. К. Геренчука. Л. 1968.

В. Кубійович

Потієнко Василь (1898—1945), діяч УАПЦ родом з Чернігівщини, протодиякон. У 1924—36 рр. гол. *Всеукр. Правос. Церк. Ради,* в'язень сов. тюрем (відбув 5 рр. заслання на Печорі); 1941—43 — керуючий справами епархіяльного управління УАПЦ в Харкові. Помер у Берліні.

Потій Іван (світське ім'я Михайло), внук Іпатія П. (див.), уніятський володимирсько-волинський і берестейський єп. 1655—66 рр.

Потій Іпатій (світське ім'я Адам; 1541—1613), київ.-гал. митр. родом з Рожанки (Підляшшя) з шляхетського роду. Після закінчення Краківського Ун-ту П. був при дворі лит. канцлера кн. Радзівіла Чорного, підпав під вплив кальвінізму, але 1574 р. знову вернувся до Правос. Церкви. Далі П. був секретарем короля Жигмонта Авґуста (до 1572), пізніше земським суддею у Бересті, берестейським каштеляном (з 1588) і сенатором. Вже тоді П. брав участь у переговорах, які пізніше довели до *Берестейської унії,* зокрема, коли П., овдовівши, постригся в ченці й 1593 р. став володимирсько-берестейським єп. 1595 р. собор єпископів у Бересті вислав П. і єп. К. *Терлецького,* як своїх уповноважених, до Риму, і там вони приєдналися до Кат. Церкви, склавши ісповідання віри, після чого папа Климентій VIII проголосив з'єднання і затвердив церк. права та привілеї укр.-білор. Церкви.

Митр. І. Потій

Після повороту з Риму П. — чл. собору у Бересті (1596), який затвердив унію, і активний борець з правос. опозицією. По смерти митр. М. *Рогози* — київ. митр. (1599). Як митр., П. намагався добитися для унії правного становища в Речі Посполитій (хотів, хоч безуспішно, здобути своїм владикам місце в сенаті, захищав церк. маєтки перед владою тощо) і приєднати для неї духовенство та шляхту (1603 р. приєднав до унії понад 50 родів волинської шляхти). Для внутр. зміцнення унії П. заснував у Вільні семінарію для ченців та школу в Бересті. П. також приєднав до унії *Перемиську епархію.* 1611 р. передав адміністрування митрополії своєму помічникові й наступникові В. *Рутському.*

П. — визначний письм.-полеміст. Його твори наближаються до нового в той час бароккового напряму в літературі, вони реторичні, часто патетичні, речевість у них переплітається з емоційністю. Ерудиція, завзяття, талант висунули П. на перше місце серед оборонців унії на зламі 16—17 вв. П. виступав часто анонімно або під псевд., а частина його творів дійшла тільки в перекладах («Kazania i homilie»). П. писав перев. тогочасною літ. укр. мовою, деякі його твори публікувалися укр. й поль. мовами. Збереглося його цікаве листування (поль. мовою) — листи до К. Острозького і Льва Сапіги, канцлера В. кн. Лит. Гол. твори П.: «Унія альбо выкладъ ... артыкуловъ ку зъодноченью ...» (1595), «Календар рымский новый» (1596), «Антіризіс» (1599) і поль. мовою (1600); «Оборона Собору флорентійского» (1603, двома мовами), «Гаръмонія альбо согласіє ...» (1608, двома мовами), «Relacja i uważenie postępków ...» (1609). П. переклав також на укр. мову працю П. Скарґи про Берестейський собор (1597).

Література: K i s z k a L. Kazania i homilie męza Bozego H. Pocieja. Супрасль 1714; Л е в и ц к и й О. Ипатий Потий. Киевский митрополит. К. 1885; Ювілейна книга в 300-літні роковини митр. І. Потія. Л. 1914; W e l y k y j A. OSBM. Documenta Pontificum Romanorum, т. I. Рим 1953, W e l y k y j A. Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590—1600). Рим 1970.

о. *І. Назарко*

«Поток і розграбленіє» у Київ. державі сувора кара за важкі злочини: вбивство для грабунку, підпал і конокрадство (за «Руською Правдою»). Поток (поточити, заточити — усувати) означає позбавлення особистих прав, вилучення з роду, а іноді й вигнання; розграбленіє — позбавлення прав на майно. «П. і р.» стосувалися як кара разом; засуджений залишався поза правом і міг стати невільником. Конфісковане майно покривало насамперед приватні збитки, а решта йшла на користь кн. Втрата прав, як наслідок покарання «П. і р.», стосувалася і родини винуватця. Деякі історики права вважають, що цей інститут засвоєний з візант. права.

Потоцький Андрій (1861—1908), граф, поль. політик у Галичині консервативного напряму, посол до австр. парляменту і гал. сойму, з 1902 р. намісник Галичини. Під час виборів до гал. сойму 1908 р. виступив проти укр. партій і підтримав москвофілів. У відповідь на виборчі надуживання влади і вбивства укр. селян забитий 12. 4. 1908 укр. студентом М. *Січинським*.

Потоцький (Potocki) Вацлав (1621–96), поль. поет, шляхтич з зах. Підкарпаття; писав, крім віршованих романів та емблемових віршів на герби («Poczet herbów», 1696), епіграмно-анекдотичні жартівливі вірші («Ogród fraszek», 1907), в яких зустрічаються й укр. фолкльорні мотиви; автор іст. поеми «Wojna Chocimska» (бл. 1670, надрукована 1850), що в ній з симпатією зображена участь козаків гетьмана П. Сагайдачного у боях під Хотином 1621 р.

Потоцький Микола (1594—1651), поль. маґнат і полководець, брацлавський воєвода, каштелян краківський, поль. польний (з 1637) і В. коронний (з 1646) гетьман; придушив коз. повстання, очолювані П. *Павлюком* (1637), Д. *Гунею*, Я.*Острянином* (1638), за що дістав великі маєтки на Україні. 1648 р. його розгромив під *Корсунем* Б. Хмельницький і видав крим. ханові. 1651 П. воював під *Берестечком* і брав участь в укладенні *Білоцерківської угоди*.

Потоцький Станислав Ревера (1579—1667), поль. маґнат і полководець, воєвода брацлавський, подільський, київ., краківський, польний (з 1652) і В. (з 1654) гетьман коронний; учасник боїв під *Цецорою* (1620) і *Хотином* (1621), брав участь у придушенні коз. повстань 1637–38 (очолюваних П. *Павлюком*, Д. *Гунею* і Я. *Острянином*), командував поль. військами у битві проти укр.-моск. сил під *Охматовом* (1655), розбив моск. військо під командуванням В. Шереметєва під *Чудновом* (1660).

Потоцькі, старий (з 14 в.) поль. шляхетський (згодом графський) рід (герб Пілява), що походив з Краківщини; більшого значення П. досягли з кін. 16 в., у першій пол. 17 в. стали власниками величезних маєтків на Поділлі й Правобережжі та одним з найбагатших і найвпливовіших маґнатських родів у Польщі. Серед визначніших з П., які відограли не абияку ролю в укр. історії були: Яків († 1612), брацлавський воєвода; його брат Ян (бл. 1555–1611), брацлавський воєвода, організатор походу на Молдавію (1608); Микола (1594–1651), син Якова, В. гетьман коронний (див.); його син Степан († 1648) згинув у битві з Б. Хмельницьким під *Жовтими Водами;* Станислав Ревера (1579—1667), племінник Якова і Яна, В. гетьман коронний (див.); Йосиф († 1751), внук Станислава, В. гетьман коронний, який придушив 1703 р. протиполь. коз. повстання під проводом С. *Палія*; Францишек Салезій († 1772), син Йосифа, київ. воєвода та його син Станислав Щенсний Фелікс (1752–1805), воєвода руський, маршал Торговицької конфедерації (1792), обидва власники величезних маєтків на Київщині.

В екон. житті Правобережної України другої пол. 18 в. відзначилися: Вінцент П., коронний підкоморій, дідич Немирова, і Прот (Протасій) П., дідич Чуднова, організатори численних пром. підприємств і торг. компаній, зв'язаних також із закордонним ринком.

Видатними політиками в Галичині й Австрії були графи П.: Адам (1822–72), прихильник поль.-укр. угоди; Альфред (1817–89), австр. прем'єр мін. (1870–71) і намісник Галичини (1875–83), та його син Андрій (1861–1908; див.).

Поточиська, с. Городенського р-ну Івано-Франківської обл., де було досліджуване трипільське селище і кам'яний скриньковий гріб нордійських поселенців (В. Пшибиславський, 1879). Знайдено бронзовий скарб поч. І тисячоліття до Хр., уламки кераміки трацького типу, а на городищі окремі знахідки з княжої доби.

«Потребительское Общество Юга России — ПОЮР», союз споживчої кооперації, створений 1912 р. у Харкові заходами Моск. Союзу Споживчих Кооператив (Центросоюзу); під впливом моск. центру виступав проти укр. кооперації. Під тиском укр. споживчої кооперації був змушений обмежити свою діяльність Харківщиною і Катеринославщиною. З

виникненням кооп. споживчих союзів *Дніпросоюзу* (1917) «ПОЮР» втратив своє значення. а 1919 р. занепав. Гол. діячі: В. Целларіус і М. Кузнєцов.

Потужники, категорія бідних селян у В. Князівстві Лит. у 15–16 вв., близькі до *підсусідків* і *комірників,* без власної землі і засобів її обробки. Вони жили як наймити у заможних селян, проте могли звільнитися й заснувати власне госп-во; тоді ставали чл. сільс. громади.

Потутори, с. Бережанського р-ну Тернопільської обл.; 1916 р. тяжкі бої УСС з рос. армією; 17. 6. 1919 – перемога Укр. Гал. Армії над поль. військом.

Потушняк Федір (1910-60; літ. псевд. Ф. Вільшицький, Ф. Пасічник), закарп. поет і письм.; в 1941–44 ред. видань «Подкарп. Общества Наук», з 1946 доц. Ужгородського Ун-ту; модерністичні зб. поезій: «Далекі вогні» (1934), «Таємничі вечори» (1938), «Можливості» (1939), «На білих скалах» (1941), «Терези вічности» (1944) та ін.; зб. новель «Оповідання» (1942), «В долині синьої ріки» (1957), роман «Повінь» (1959), ряд розвідок з етнографії та іст. культури Закарп. України.

Потьомкін Григорій (1739–91). кн. Таврійський, ген.-фельдмаршал, визначний рос. держ. діяч 18 в., з шляхетського роду Смоленщини. Вчився у Моск. Ун-ті, потім служив у ґвардії. Брав участь у перевороті 1762 р., наслідком якого почалося царювання Катерини II. Був якийсь час її фаворитом (є відомості навіть про таємний шлюб) і до кін. життя мав великий вплив на неї та на держ. справи. З 1774 р. був правителем *Південної України,* з титулом Гол. Командира, а з 1777 – імперського намісника. 1790 р. був проголошений «В. гетьманом Катеринославських і Чорноморських коз. військ».

Мавши величезну, фактично необмежену владу, П., талановитий адміністратор і організатор, розгорнув широку програму колонізації Півд. України й Криму й перетворення їх на добре заселену й загосподарену, а також культ. частину Імперії. П. зумів зібрати навколо себе низку здібних і енерґійних виконавців його плянів (І. Синельніков, брати В. і М. Каховські, О. Хорват, М. Фалєєв та ін.) та визначних культ. діячів, зокрема українців (В. *Золотницький,* В. *Рубан,* Л. *Січкарів* й ін.). Засобами широкої роздачі незалюднених земель і заселення місц. маєтків сел.-кріпацькими втікачами з Лівобережжя й з Правобережжя, сприяння чужоземній колонізації й розвиткові пром-сти й торгівлі, будівництва нових міст і портів (Катеринослав, Херсон, Миколаїв), розшуків корисних копалин (зокрема кам'яного вугілля в Донбасі), введення освіти й культури (школи, друкарні тощо) П. вдалося чимало зробити для піднесення екон. й культ. життя Півд. України. Хоч він свого часу спричинився до ліквідації Запор. Січі, але згодом, у 1780-их рр., вважав за потрібне відновити козацтво на засадах добровільних військ. формацій (коз. проєкт В. *Капніста;* див. також *Чорноморське козацтво.*

Діяльність П. викликала велику опозицію до нього як у рос., так і в укр. (гол. ч. поміщицьких) колах. Це, а також війна з Туреччиною 1787–91 рр. і смерть П. перешкодили здійсненню багатьох його плянів і проєктів. Нова адміністрація Півд. України не мала ні охоти, ні засобів, а в часи Павла I навіть можливости продовжувати політику П. на Півдні України. Це відбилося м. ін. і в рос. та укр. історіографії (леґенда про т. зв. «потьомкінські села»). *Р. М.*

«Потьомкін», «Князь Потьомкін-Таврійський», броненосець рос. Чорноморської фльоти, на якому 14. 6. 1905 відбулося повстання матросів, що закінчилося невдачею і «П.» здався у рум. порті Констанці рум. владі. Залога «П.» складалася перев. з українців, одним з керівників повстання був О. *Матюшенко.*

Поучення, своєрідний жанр ораторської прози повчального характеру, поширений вже в античну добу і за середньовіччя у Візантії та на Зах., репрезентований у давній укр. літературі численними пам'ятками, перекладними й ориґінальними («слова», «бесіди», «казання»). З перекладних найдавніші П. Ксенофонта й Теодори, вміщені в *«Ізборнику Святослава»* 1076 р. З ориґінальних, крім *«Поучення дітям» Володимира Мономаха,* важливіші «Слово о законі і благодаті» *Іларіона,* слова й П. К. *Турівського,* приписуване К. *Смолятичеві* «Поученіє о любві», П. Л. *Жидяти, Серапіона Володимирського.* З анонімних П. широко відомі: «Слово о правді і неправді», «Слово о лінивім і сонливім», про шанування батьків тощо. Характер П. мали й вірші в підручнику *«Іфіка Ієрополітика»* (1712). Основний зміст П.: звернення до дітей або до вірних Церкви, щоб жили праведно, вчилися, були невтомними й пильними у праці, милосердними до ближніх, скромними і простими в поведінці.

«Поучення дітям» Володимира Мономаха, повчально-автобіографічний твір староукр. ориґінальної літератури, автором якого був кн. *Володимир II Мономах.* Збереглося в Лаврентіївському списку «Повісти временних літ» під 1096 р. у кількох неповних частинах, що їх дехто з дослідників вважає окремими творами Володимира Мономаха. Час написання «П. д.» В. М. кладуть на 1110-і рр.

З літ. погляду це зразок популярного в античній та середньовічній літературі жанру повчань і одночасно перша в давній укр. літературі спроба життєписної розповіді, важливої особою автора: володаря держави й полководця і разом з тим високоосвіченої людини-книжника. Вперше текст «П.д.» В. М. був опублікований графом О. Мусіном-Пушкіном 1793 р. у Петербурзі.

Похилевич Дмитро (* 1897), історик родом з Київщини, проф. Львівського Ун-ту, автор праць, присвячених перев. вивченню аґрарних відносин та історії селянства України, Білоруси, Литви, Польщі 16–18 вв.: «Землеустройство и земельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI–XVII вв.» (1952), «Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв.» (1957), «Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в.» (1966) та ін.

Похилевич Лаврентій (1816–93), історик-краєзнавець, автор праць «Сказания о населенных местностях Киевской губернии» (1864) і «Уезды Киевский и Радомысльский» (1887), з цінними геогр.-топографічними, статистично-екон., церк., побутовими, а також іст. (не завжди точними) відомостями про населені місцевості Київщини.

Похитонів Іван (1850–1923), маляр-постімпресіоніст, майстер краєвиду малих форм, д. чл. Петербурзької Академії Мистецтв, родом з Херсонщини, з коз. родини. З 1877 р. жив перев. у Франції й Бельгії (помер у Льєжі). Інколи відвідував Україну; твори П. присвячені Україні: «Сел. весілля», «Подвір'я зимою», «На тязі», «В очеретах», «Після дощу», «Вівці на тирлі», «Гаряче джерело», «Зимові сутінки» та ін.; з Білорусі: «Збирання картоплі», «Пасіка», «Зима» й ін.; з ін. країн: «Барбізон», «Пляж», «Тру-Люетт». «Торре дель Ґреко» та ін. Вони переховуються у ґалеріях і приватних зб.

І. Похитонів

Похідні групи ОУН, похід ОУН на сх., організований у 1941–42 рр. двома фракціями *Орг-ції Укр. Націоналістів*, під проводом С. Бандери і полк. А. Мельника, відрядження націоналістичних кадрів і діячів з Зах. Укр. Земель і з теренів укр. еміґрації в Сер. і Зах. Европі на зайняті німцями Центр. і Сх. Землі з метою організувати укр. самоуправу в окупованих нім. армією місцевостях, щоб після втечі больш. влади місц. адміністрація опинилася в укр. руках, заки німці опанують окупований терен. Розраховуючи на скору війну гітлерівської Німеччини з СССР, обидві ОУН почали розробляти плян походу П. г. ще на поч. 1941 р.

ОУН під проводом С. Бандери організувала П. г. на Посянні й на Лемківщині і вислала їх на сх. після вибуху сов.-нім. війни. Це були три П. г.: півн. – під проводом Д. *Мирона*-Орлика і М. *Климишина*, півд., керована З. *Матлою* і Т. *Семчишином*-Річкою, та сх. – під проводом М. *Лемика* й О. Мащака. Після переходу через територію Зах. України ці П. г. вже у липні 1941 р. дійшли до Вінниці, Бердичева, Житомира і Кривого Рогу. Під час вимаршу вони нараховували яких 1 500 чл., але до місць призначення дійшло не більше 1/3. Вони оминали зустрічей з місц. командами нім. частин, які, зрештою, й самі не знали політ. мети окупації укр. теренів. П. г., крім активізації місц. нац. життя, вели боротьбу в пляні популяризації проголошеного 30. 6. 1941 у Львові відновлення укр. державности. На поч. вересня 1941 р. Ґестапо провело масові арешти серед чл. П. г. ОУН Бандери у Житомирі, Василькові, Бердичеві, Вінниці, Миколаєві й Херсоні, розстрілявши деяких, а ін. депортувавши до концентраційних таборів. Одночасно з масовими арештами на Зах.-Укр. Землях (15. 9. 1941), ув'язненням С. Бандери та більшости чл. його проводу, Ґестапо розгромило П. г. на сх. під проводом М. Лемика і частково групу Північ. Продовжувала діяти тільки група Південь, яка зазнала найменших втрат. З уваги на ці репресії й ін. вияви нім. екстермінаційної політики очолений М. Лебедем провід ОУН Бандери доручив П. г. розбудовувати підпільну організаційну мережу на Центр. і Сх. Укр. Землях. Розпочата ними підпільно-рев. акція була керована двома осередками: у Києві – під проводом Д. Мирона і в співпраці з Д. Маївським, М. *Прокопом*, П. Саком, Я. Хомовим й ін. та під проводом З. Матли, а від травня 1942 – В. Кука-Леміша, у співпраці з О. Лоґушем, П. Дужим, Т. Семчишином, Є. Стаховом та ін. – у Дніпропетровському. Поповнюване місц. молоддю самостійницьке протинім. підпілля діяло в Одесі, Криму, на Донбасі, у Кривому Розі, Миколаєві, Вінниці, Кременчуці, Полтаві, а також у Харкові та Чернігові аж до відступу нім. армій. Більшість керівників і чл. цих підпільних осередків була ліквідована німцями.

Є. Стахів

П. г. ОУН А. Мельника були сконцентровані в трьох р-нах: Грубешів-Кристинопіль (керівник І. Неболя), Ярослав-Радимно (І. Малий), Сянік (Т. Бак-Бой-

чук), з яких у липні (в ч. 500 осіб) посунулися на Волинь, Львів і Підкарпаття – Чернівці – Одесу. Гол. тереном діяльности П. г. стала спершу Житомирщина, згодом Київ, в якому вони організували міську адміністрацію, розбудували гром., культ. і видавниче життя. Там, за їх ініціятивою, постала для заг.-укр. проводу на Центр. і Сх. Укр. Землях *Укр. Нац. Рада.* Вже у перші тижні після здобуття Києва німцями, в якому зосередилося яких 200 чл. ОУН А. Мельника, їх кількість значно зросла коштом новоприбулих, гол. вояків *Буковинського Куреня,* організованого у липні під проводом П. *Войновського* на окупованій румунами Буковині (500 осіб). З Києва були перекинуті менші П. г. до Харкова (під проводом Б. Коника), на Полтавщину, Донбас і у Крим. Цей рух П. г. ОУН А. Мельника очолювали спершу О. *Сеник-Грибівський* і М. *Сціборський,* убиті підступно 30. 8. 1941 у Житомирі, і згодом, уже в Києві: О. *Ольжич-Кандиба, Я. Гайвас, Я. Шумелда,* О. *Бойдуник,* М. *Капустянський.* Крім названих, провідними діячами цієї фракції ОУН у Києві були: П. *Олійник,* І. *Рогач,* О. *Чемеринський,* В. *Яхно,* Р. *Ґордон-Біда,* Р. Захвалинський, М. Кузьмик, О. Зибачинський, О. *Жданович,* З. Домазар-Аркадій та ін.

П. г. ОУН А. Мельника, як і дії П. г. ОУН С. Бандери, наразилися на важкі репресії. У кін. листопада 1941, після масових відзначень річниці Зимового походу й Базару, на Житомирщині Ґестапо заарештувало понад 700 українців, у тому ч. кількадесят чл. П. г. ОУН А. Мельника, багатьох з-поміж яких розстріляно. Дальші арешти відбулися у Києві в грудні 1941 р. і потім у лютому 1942, в результаті яких були розстріляні знову десятки провідних чл. ОУН А. Мельника (О. *Теліга,* І. Рогач, О. Чемеринський); у Миколаєві розстріляно Б. Сірецького, В. Баранецького, В. Антонюка, В. Малярчука та ін. У наслідок цих репресій частина проводу і членства цих П. г. перейшла у підпілля: більшість з них зосередилася на Зах.-Укр. Землях, гол. на Волині, де вони включилися у партизансько-повстанську боротьбу проти нім. і сов. військ. *Р. М.*

Література: Лебедь М. Укр. Повстанча Армія. Мюнхен 1946; Павлюк Є. Боротьба укр. народу на Сх.-Укр. Землях 1941—44. Календар Провидіння на 1947 р. Філядельфія 1946; Матла З. Півд. Похідна Група. Мюнхен 1952; Armstrong J. Ukrainian Nationalism, 1939—1945. Нью-Йорк 1955; Орг-ція Укр. Націоналістів, 1929—1954. На чужині. 1955; Шанковський Л. Похідні Групи ОУН. Мюнхен 1958; Гайвас Я. Коли кінчалася епоха. Чікаґо 1964.

Поховання (похорон), пов'язані з різними звичаями й обрядовими діями проводи померлої людини в могилу, як також спосіб покладення в землю чи у спеціяльну споруду її тіла або попелу (праху) після спалення. Різноманітність П. у різних етнічних чи племінних груп зумовлена їхніми традиціями, побутом, рел. віруваннями, уявленнями про смерть тощо.

У праіст. часи найдавніші П. були всі кістякові, покійники лежали на боці, у сплячій позі (ритуально скорчені), іноді посипані червоною вохрою для магічних цілей. П. цього роду на Україні

Урни з попелом трупів з пізньотрипільського могильника з Червоного хутора — передмістя Києва

відомі з стоянок сер. й пізнього палеоліту (у печері Кіїк-Коба, у Старосіллі б. Бахчесараю в Криму). Такий спосіб П. зберігався далі у неолітичну й бронзову добу, але вже в неоліті (5 000 — 1 800 до Хр.) деякі племена (трипільці, нордійці) почали іноді спалювати покійників, щоб, здогадно, очистити їх від усього земного перед відходом на «той світ». Цей двоякий обряд (біритуалізм) на Україні зберігався аж до ранньої залізної доби (800–500 до Хр.). Над П. насипали, особливо у добу перебування скитів на Україні, високі могили (кургани) як, напр., *Чортомлик, Лита могила, Мелітопільська могила,* і цей звичай зберігався у княжу добу *(Чорна могила)* й у запорожців до другої пол. 18 в. (див. *Могила).* З заміною рел. вірувань у залізну добу покійників почали ховати у випростаній позі навзнак, але вже в останнє століття до Хр. прищепилося заг. тілоспалення з наступним П. попелу, що стало прикметним для всіх племен ранньослов. доби, зокрема для П. липицької, зарубинецької та черняхівської культури (див. *«Поля поховань»)* та припинилося тільки з прийняттям христ. У всі часи, почавши з палеоліту, існувала віра у позагробове життя, тому покійникам давали в могилу харчі, різні приладдя, зброю й прикраси для вживання на «тому світі». У Київ. державі початково було поширене тілоспалення, але з прийняттям християнства церк. влада заборонила цей спосіб

П. Покійників ховали тоді у видовбаних з дерева домовинах або (князів) у саркофагах. Заключною частиною П. була тризна — *поминки* з лицарськими іграми й бенкетуванням. *Я. Пастернак*

Багато елементів доіст. й ранньоіст. укр. П. збереглося у нар. похоронних звичаях та обрядах. Покійників обмивали і, одягнених здебільша у біле, укладали на лаві під вікнами, головами до образів і ногами до дверей. У деяких частинах України коло померлого вночі відбувалися т. зв. посидіння (привеґія) інколи з співом пісень й ритуальними іграми з метою не залишити його самого. Саме П. відбувалося на третій день по смерті. Покійника клали у труну, зроблену з однієї колоди чи з дощок, вистелену зіллям, тирсою, білим полотном. До труни клали іноді різні речі, найчастіше іконку, гроші, чоловікам — шапку й палицю, не одруженим (дівчатам і парубкам) — вінок. Усе це робилося у супроводі різних обрядово-магічних дій і заклинань. При «Прощанні покійника з хатою» тричі стукали труною об поріг. Труну виносили звич. близькі до померлого люди, за винятком найближчих осіб — батька, матері, дітей, і несли її на руках до церкви чи просто на *цвинтар* або везли туди возом (кіньми) чи в деяких місцевостях за стародавнім звичаєм на санях, запряжених волами. Похоронний обряд супроводився похоронними піснями-плачами, або т. зв. *голосіннями*, що їх виводили жінки з найближчої родини померлого, або запрошувані плакальниці. Після відправлення панахиди відбувалося «останнє цілування» — прощання з покійником, потім спускали труну з його тілом в яму — обличчям на сх. сонця, і свящ. «запечатував» труну знаком хреста над нею й іноді киданням навхрест землі на труну. Докладніше про похоронні обряди, див. ЕУ1, стор. 242–43. П. закінчувалося *поминками*.

Нині на Україні, особливо на селі, в основному зберігаються давні нар. і церк. похоронні звичаї. У містах П. відбуваються за церк. обрядом і за новим, введеним ком. режимом: з громадянською панахидою, жалобною процесією і несенням вінків, «траурним мітинґом» на цвинтарі та з своєрідними поминками п. н. «день громадських спогадів». У великих м. України існують крематорії. *Б. Кравців*

Похожі селяни, категорія вільних селян у В. Князівстві Лит. у 15–16 вв.: на них були покладені основні тягарі публічно-правного характеру («тягло»), звідси й назва «тяглі с.». Пізніше особисті (бути свідком на суді), а також маєткові права П. с. обмежувалися, гол. у випадку тих, які переходили на майно панів і не платили податків, проте ставали частково закріпаченими (*«Непохожі» селяни*). Маєткові права П. с. були забезпечені законом, у тому ч. і права спадковости (див. також *Тяглі селяни*).

Почаїв (III–6), с. м. т. на Волині, Крем'янецького р-ну Тернопільської обл., положене на півн. березі Подільської височини; 7 000 меш. (1966). Овочевоконсервний зав., взуттєва фабрика. У П. — *Почаївська Лавра* і (до 1917) *Почаївська друкарня*.

Почаївська друкарня, один з осередків книгодрукування 17–20 вв., заснований у Почаєві. Там, у перенесеній К. *Ставровецьким-Транквіліоном* друкарні з Унева, було надруковане 1618 р. його ж «Зерцало Богословія». П. д. розгорнулася за Василіян за луцького єп. Т. Лубенецького-*Рудницького* й ігумена Г. *Козибського* після одержання 1732 р. королівського привілею на друкування богослужбових і церк. кн. Першою надрукованою кн. був «Служебник» 1734–35 рр., який мав потім ще 8 вид. Багато з вид. П. д. посіли визначне місце в історії укр. друкарства і літератури, між ними: *«Народовѣщаніє»*, *«Полѣтика свѣцкая»* й особливо *«Богогласник»* 1790 р. з піснями і віршами тогочасних поетів. У 1735–1827 рр. П. д. видала (за І. Огієнком): 40 богослужбових кн. (113 вид.), 39 церк. (80 вид.), 10 різних (15 вид.) і понад 50 кн. поль. і латинською мовами, у тому ч.: публікації документів з історії Церкви на Україні, шкільні підручники латинської мови і літератури тощо; в 1778—1813 рр. — 8 кн. для старообрядців (14 вид.). Новіший реєстр друків І. Тилявського подає 263 чч. за 1735–1830 рр. Книжки П. д. відзначалися добрим поліграфічним виконанням і мист. оформленням. У них вживався оригінальний укр. курсивний шрифт, т. зв. почаївський, вироблений на основі укр. скоропису 16–18 вв.

П. д. сприяла розвиткові укр. ґравюри на дереві й міді; у ній працювали визначні укр. ґравери Н. *Зубрицький* (1702–04), А. і Й. *Гочемські* та ін.

Після передання Почаївської Лаври правос. 1831 р. П. д. продовжувала видавати богослужбові і церк. кн. і кн. світського змісту, у тому ч. з історії Волині. У 1867–1915 рр. у ній друкувалися *«Волынские Епархиальные Ведомости»* і з 1887 р. — реакційний «Почаевский Листок», пізніше орган чорносотенного «Союза Русского Народа». З 1917 р. П. д. перестала існувати: частину її устаткування вивезено до Києва і звідти до Москви, частину згодом до Варшави.

Література: Т и х о в с к и й Ю. Мнимая типография Почаевского монастыря (с конца XVI до 1 четверти XVIII в.). КСт., ч. 7—8, 9. К. 1895; С в є н ц і ц ь к и й І. Початки кни-

гопечатання на землях України. Жовква 1924; Огієнко І. Історія укр. друкарства. Л. 1925; Коляда Г. Винахід друкарства і поч. його на Україні. До 500-ліття друкарства 1440—1940. ж. Ком. освіта, ч. 11, К. 1940; Ісаєвич Я. Словарь-справочник о книгопечатании на Украине в XVI—XVIII вв. Книга. Исследования и материалы, сборник 5, М. 1961.

Б. Кравців

Почаївська Лавра, правос. чоловічий манастир у м. *Почаєві*, найбільша правос. святиня Волині й друга, після *Києво-Печерської Лаври*, України. За переказом, П. манастир заснували ченці Києво-Печерського манастиря, що втекли від тат. нападу 1240 р. У документах П. манастир згадується вперше 1527 р. 1597 р. укр. шляхтянка Анна Гойська подарувала манастиреві великі маєтки і чудотворну ікону Матері Божої, що її привіз на Волинь 1559 р. грец. митр. Неофіт. Розквіт П. манастиря пов'язаний з діяльністю ігумена *Йова Залізо*, який очолював його у першій пол. 17 в. Тоді (1649) коштом подружжя Федора і Явдохи Домашевських збудовано Свято-Троїцьку церкву. У 17 в. на П. манастир наскакували татари й турки; він був в облозі 1675 р., але, за леґендою, турки відступили завдяки чудові Матері Божої (цій події присвячена дума «Ой зійшла зоря вечеровая»). 1713 р. П. манастир перейшов остаточно до уніятів; тут був осідок чину Василіян, які розвинули жваву культ., зокрема видавничу діяльність (див. *Почаївська друкарня*). У 1771—83 рр. на місці розібраної церкви коштом графа М. Потоцького збудовано величний Успенський собор. У зв'язку з ліквідацією поль. повстання 1831, якому сприяв дехто з П. манастиря, рос. уряд віддав П. манастир правос. і надав йому титул Лаври. У 1833—41 рр. тут була катедра волинського єп. і центр епархіяльного управління, пізніше архимандритами були острозькі єп. У другій пол. 19 в. при П. Л. відновлено друкарню, створено іконописну майстерню, музей старовини й постійно поширювано її будівлі. У 20 в. під наглядом волинського архиєп. *Антонія Храповицького*, збудовано Троїцьку церкву; тоді ж П. Л. стала центром русифікаційної діяльности на Волині «*Союза Русского Народа*», речником якої був антиукр. «Почаевский Листок». До П. Л. належало кілька скитів, в яких жило по кілька або кільканадцять ченців (Козачі Могили, Рудно-Почаївський й ін.). У період між двома світовими війнами священоархимандритом П. Л. був митр. варшавський у Польщі; тепер ним є єп. Львівсько-тернопільської епархії. По приєднанні Волині до УССР П. Л. втратила свої багаті маєтки, хоч і зберегла значення шанованої народом святині. Ч. ченців сильно зменшилося: 1939 р. — 200, 1959 — 74, з них 40 ієромонахів, 1970 — кільканадцять. Спроби сов. влади закрити П. Л. у 1964 р., завдяки укр. протестам і під тиском світової гром. думки, не мали успіху.

Фундатори Почаївської церкви — Т. і Е. Домашевські

Заг. вигляд Почаївської Лаври зліва направо: Св.-Успенський собор, давній корпус з трапезною, дзвиниця, Св.-Троїцький собор.

П. Л. до больш. часів була одним з найславніших на Україні місць прощ. До святощів П. Л. належали: відтиск стопи Матері Божої з цілющою водою, її чудотворна ікона й мощі преподобного Йова. Прощі збирали десятки тис. вірних, особливо на свята Успіння (28 серпня н. ст.) і преподобного Йова (10 вересня).

П. Л. являє собою величний ансамбль, при будові якого вдало використано природні дані терену. Окремі будови розміщені на схилах скелястої гори з поступовим підвищенням аж до триповерхової тераси з мист. парапетом, утвореної з підпірних стін, на яких підноситься центр. будова П. Л. — монументальний Успенський собор побудований (1771—83) у стилі рококо за проєктом шлезького архітекта Ґ. Гофмана. Скульптурні роботи (6 вівтарів) виконав М. *Полейовський* (1781—86). До собору добудовані у формі каре корпуси келій, трапез-

на з церквою з багатим барокковим фронтоном і дзвіниця (1860). Первісний вигляд інтер'єру відомий з малюнка Т. Шевченка «Собор Почаївської Лаври» (1846). Розпис бані – Пархомія Пренятицького, декорація середини Л. *Долинського* (ікони для іконостасу, цикл «Чудо Христа» і 50 малих образів у клясицистичному стилі) і Л. і В. Бернакевичів (різьбарські роботи) та ін. 1861 іконостас замінено новим, а по пожежі 1869 р. залишилися тільки 4 образи Долинського. Сучасний розпис собору (1876) належить лаврським місц. іконописцям. Побудована (1910–13) Троїцька церква, за проєктом О. Щусєва, у стилі новгородської архітектури 12–13 в. дисонує з рештою ансамблю.

Література: Антонович С. Короткий іст. нарис Почаївської Успінської Лаври. Крем'янець 1938, 2 вид. Сан-Андрес (Арґентіна) 1961; митр. Іларіон. Фортеця православія на Волині Свята Почаївська Лавра. Вінніпеґ 1961; Tylawskyi P. I. Monastero di Počaiv. La sua tipografia e le sue edizioni. Analecta Ordinis S. Basilii Magni. т. IV, 1—2. Рим 1963.

Р. М.

Почайна, невелика права притока Дніпра, що впадала в Дніпро в р-ні теперішньої Поштової площі Києва. На П. з часів Київ. Руси до поч. 18 в. була Київ. гавань. У 1712 р. під час весняної повені води П. злилися з річищем Дніпра.

Почапи, с. Золочівського р-ну Львівської обл., поблизу якого на просторі піскової дюни були знайдені палеолітичні крем'яні вироби, сліди мезолітичної стоянки, великого неолітичного селища, погребища ранньої бронзової доби (Я. Пастернак, 1932), сліди селища і бронзового виробництва ранньої залізної доби та поселення княжої доби. (T. Sulimirski, «Kultura wysocka», 1931; Я. Пастернак, «Перша бронзова доба в Галичині», 1933).

Почаповський Єронім († 1636), уніятський єп. у Луцькому (з 1621), теологію вивчав у Грец. Колеґії у Римі.

Почаський Софроній (також Софонія, світське ім'я Стефан), церк. діяч, педагог і письм. першої пол. 17 в. Вчився у Київ. Братській школі і, мабуть, за кордоном. Був проф. реторики Лаврської школи у 1631–32 рр. і згодом Києво-Могилянської Колеґії й ректором останньої (1638–40). Співзасновник правос. школи в Ясах (Молдавія) й ігумен тамошнього манастиря «Трьох Ієрархів» (з 1640), де й помер. Видавець-упорядник (за здогадом деяких дослідників – автор) зб. панегіричних віршів студентів Києво-Могилянської Колеґії п. н. «Евхаристіріон, албо вдячність... Петру Могилѣ...» (1632), присвятний вірш у якому підписаний його ім'ям.

Початкове шкільництво, початкові школи, заг.-осв. навчально-виховні заклади для дітей молодшого віку, в яких вони вчаться читати й писати і здобувають елементарні відомості з історії, географії, природознавства, аритметики, співу тощо. Про П. ш. на Центр. і Сх. Укр. Землях до 1917 р. і на Зах.-Укр. Землях до 1939 р. – див. *Народні школи*. У роки укр. державности система заг. освіти включала П. ш. з 4-річним курсом навчання. Програма і методи праці в П. ш. того часу залишалися здебільша такі, як до революції, лише що сіль. і частково міські школи переходили на укр. мову навчання. Проєктовані в той час і згодом, після встановлення сов. влади на Україні, нові системи і схеми шкільництва, зокрема Єдиної Трудової Школи (ЄТШ), здебільша не були реалізовані і практично заг. не застосовувалися (див. *Педагогіка*). Не набула повного застосування й оприлюднена Нар. Комісаріятом Освіти України влітку 1920 р. відмінна від запровадженої в РСФСР нова схема ЄТШ, в системі якої передбачалися два концентри: перший (1–4 кляси) і другий (5–7 кляси), перший становив П. ш., охоплюючи дітей 8–11 рр. Значна частина існуючих на основі цієї схеми П. ш. діяла не в повному складі. У 1928 р. з 17 102 шкіл першого концентру було 6 157 трирічних (36%) і 2 693 дворічних (15,7%). Переважна кількість сел. дітей, що навчались у перших двох клясах, до 3 й 4 кляс не ходили; 4 клясу відвідувало тільки 15% дітей. Ідучи за постановою ЦК ВКП(б) про заг. обов'язкове початкове навчання, ЦК КП(б)У ухвалив у серпні 1930 р. таку ж постанову про повне охоплення початковим навчанням дітей і підлітків і про інтенсивнішу політехнізацію навчального процесу в П. ш. У той час і пізніше 4-клясові П. ш. існували як окремі заклади, так і в складі семирічок і десятирічок як їх перший концентр. Порівняно з 1914–15 р. кількість П. ш. як самостійних закладів і учнів у них та разом усіх учнів 1–4 кляс ін. шкіл була така:

	1914—15	1928—29	1938—39	1940—41*
Початкових шкіл	18 775	17 488	11 120	15 310
Учнів у них в тис.	1 493	1 586	986	1 177
Учнів 1—4 кляс ін. шкіл у тис.	1 538	2 207	3 354	3 881

* Після включення Зах Укр. Земель у 1939 р.

У 1938–39 р. в 1–4 клясах з заг. кількости учнів укр. мовою навчалося 78,7%, рос. – 14,2%, ін. – 6,3%.

Після перерви в нормальній діяльності П. ш. у роки другої світової війни й нім. окупації при активній участі місц. населення у відбудові шкіл воно швидко відновилося. Уже в 1944–45 р. діяло 15 596 П. ш. і в них навчалося 1 366 тис. учнів. У наступні роки у зв'язку з введенням обов'язкового семи- й восьмирічного навчання велика частина П. ш. була перебудована і перетворена на неповні (семи- й восьмирічки), а в окремих випадках і на повні сер. школи. У післявоєнні роки стан П. ш. був такий:

	1945—46	1950—51	1960—61	1969—70
Початкових шкіл	17 365	14 776	12 933	9 531
Учнів у них в тис	1 568	981	517	317
Учнів 1—4 кляс ін. шкіл у тис.	3 984	3 818	3 138	3 389

Починаючи з 1950 р. кількість П. ш. зменшується, і тепер вони діють здебільша в менших сіль. місцевостях, віддалених від більших осередків, в яких існують 8-річки чи сер. школи. З установленням обов'язкового семи- й восьмирічного навчання П. ш. почали втрачати характер самостійного закінченого ступеня навчання. З 1969–70-их рр. П. ш. перетворено на підготовний ступінь до вивчення основ наук у старших клясах, почавши з четвертої, і мають у своєму складі тільки 1-3 кляси. Введене повновно за законом 1959 р. про зв'язок школи з життям у програму П. ш. трудове і політехн. виховання й навчання зазнало з 1964 р. ґрунтовних змін: його обмежено тільки годинами ручної праці, екскурсій тощо. За навчальним пляном 1966 р. у 1-3 клясах укр. П. ш. на укр. мову було відведених 27,5 год., а на рос. мову 8,5 год. тижнево. Підготовка вчителів для П. ш. провадиться гол. в пед. училищах.

Література: див. *Педагогіка, Педагогічна освіта.*

І. Бакало

Почеп (І–14), м. на півн. Чернігівщині, р. ц. Брянської обл. РСФСР: 15 700 меш. (1959). Відоме з 15 в., у 17 в. сотенне м-ко Стародубського полку. 1917 — пов. м. Чернігівської губ. За переписом 1926 р. українці в Почепському пов. становили 11.7% населення. Харч. і деревообробна пром-сть; конопляний зав.

Почепцов Валентин (*1919), лікар-терапевт родом з Олександрії (Кіровоградщина), проф. Харківського Мед. Ін-ту (керівник катедри факультетської терапії): понад 40 друкованих праць перев. з проблематики запобігання і лікування серцево-судинної недостатности та алерґії.

Пошесні хвороби (епідемічні хвороби), тобто інфекційні (заразливі) хвороби (І. х.), які набувають масового поширення серед населення. І. х. спричинюються патогенними збудниками (бактерії, віруси та ін. найпростіші мікроорганізми), які передаються від зараженого організму до здорового. Їх тепер нараховують понад 1 300 і поділяють на кишкові (черевний *тиф, холера*, дизентерія, паратифи й ін.); кров'яні (*малярія*, поворотний та висипний тифи, *чума*, жовта пропасниця й ін.); дихальних шляхів (запалення легень, ґрипа, віспа, дифтерія й ін.), зовн. покровів (*сифіліс, сибірка*, парша, *трахома* та ін.). Збудників І. х. вивчає мікробіологія, закономірності поширення І. х. і методи боротьби з ними — епідеміологія.

На Україні П. х. не раз згадувані у наших літописах; їх називали повітрями або морами. Вже тоді розуміли потребу ізоляції заразливих хворих. Пізніше (16–17 вв.) на Україні практикувалися вже систематично різні заходи проти поширення П. х. (ізоляція хворих в окремих хатах, карантени, окремі кімнати у шпиталях, спалення заражених речей, дезинфекція вогнем, окурювання тощо). Найстрашнішими з П. х. на Україні, як і в ін. країнах Европи, у давні часи була чума, віспа, холера та ін. кишкові захворювання, які знищували сотні тис. людей; з ін. І. х. найпоширеніші були туберкульоза, сифіліс, малярія, дитячі І. х. (шкарлятина, дифтерія, кір, дитячі кишкові інфекції тощо). Ще у 19 в. на Україні спалахували великі епідемії віспи (у 1802, 1807, 1810, 1826 рр.) і холери (у 1830, 1831, 1847, 1853, 1855 рр. і навіть на поч. 20 в.). У 1920 р. на висипний і поворотний тифи хворіло 4,3 млн осіб; на малярію щорічно у 1923–24 рр. бл. 3 млн, у 1932–34 рр. бл. 2 млн; від туберкульози до революції вмирало щорічно бл. 200 000 осіб, у 1937–40 рр. бл. 100 000 (докладніше про поширення хвороб див. відповідні гасла та *Рух захворювань та смертности на Україні*).

Деякі поради щодо боротьби з П. х. зустрічаємо вже у праці першої укр. вченої-медика, кн. Євпраксії-Зої (12 в.), пізніше у працях Юрія *Дрогобича* (15 в.). Видатними епідеміологами українцями у 18 в. були дослідники чуми: Д. *Самойлович* (він також керував протиепідемічними заходами на півдні України), К. *Ягельський, О. Шафонський*, І. *Руцький*; сибірки: С. *Андрієвський*, М. *Гамалія*, В. Жуковський; сифілісу: І. *Андрієвський*, С. Венечанський; корости — Д. Писчеков. У 19–20 вв. визначилися у вивченні П. х. (епідеміології і мікробіології) вчені: І. *Мечніков*, М. Гамалія, О. *Безредка*, Г. *Мінх*, В. *Високович*, В. *Підвисоцький*, Д. *Заболотний*, М. *Нещадименко*, О. *Мочутковський*, І. *Савченко*, В. *Дроботько*, Л.

Громашевський, Б. Падалка, А. *Зюков,* В. *Данилевський,* В. *Рубашкін* та ін. У 1886 р. Мечніков заснував у Одесі першу на Україні бактеріологічну станцію (нині Одеський Н.-Д. Ін-т Епідеміології та Мікробіології); пізніше виникли: 1896 р. у Києві — перший Бактеріологічний Ін-т (тепер Київ. Н.-Д. Ін-т епідеміології та мікробіології), 1908 р. у Харкові Ін-т для виготовлення вакцин та сироваток, 1913 р. у Катеринославі Санітарно-Бактеріологічний Ін-т (нині Дніпропетровський Н.-Д Ін-т Епідеміології, Мікробіології та Гігієни); крім того, існують н.-д. ін-ти з цих ділянок у Львові та Ужгороді.

Тепер на Україні епідемії холери, тифів, дизентерії майже ліквідовані, випадки віспи та чуми трапляються надзвичайно рідко, значно знизилися захворювання на туберкульозу, малярію, дитячі I. х. Велику ролю у ліквідації епідемій та зниженні захворювань на I. х. відограли широкі заходи профілактики, хемо- та антибіотична терапія.

Боротьбу з I. х. на Україні ведуть нині через стаціонарно-поліклінічну мережу, спеціяльні санітарно-епідемічні заклади, за допомогою ін-тів епідеміології, мікробіології та гігієни (див. стор. 1507–08, 1909–10). Катедри I. х. існують при всіх мед. ін-тах (одні з перших в Одесі — В. Стефанський, у Києві — А. Зюков, у Дніпропетровському — М. Станішевська) та при ін-тах вдосконалення лікарів. Там же викладається епідеміологія, мікробіологія та імунологія. Одні з перших підручників I. х. укр. мовою написані А. Зюковим та Б. Падалкою (1947), з епідеміології К. Соловйовим (1936), з мікробіології Д. Заболотним (1932) і В. Дроботьком (1936). Ін-т Мікробіології АН УРСР видає наук.-практичний ж. укр. мовою «Мікробіологічний Журнал» (з 1934 р.; виходить у Києві 6 разів на рік).

В. Плющ

Пошта, стоянка, місце зміни гінців і коней для дальшої передачі повідомлень і листів чи перевозу людей, один з видів *зв'язку* — система для пересилання листів, газ. і журн., пакетів, переказування грошей і цінностей. Поштове обслуговування населення здійснюється з допомогою різних видів транспорту: зал., автомобільного, водного, літунського тощо. У країнах Зах. і Сер. Европи організовано заг.-приступну П. з поч. 17 в.

На Україні інформаційний зв'язок для потреб кн. здійснювався з допомогою спеціяльних посланців вже у Київ. державі. Деяку ролю в утримуванні зв'язку з чужими країнами відогравали купці — «гості». З 13 в. на Центр. і Сх. Укр. Землях поштовий зв'язок для передачі наказів і повідомлень був організований за тат. зразками і здійснювався з допомогою «ямської гоньби», тобто стоянок з кіньми й ямщиками. Упродовж 15–16 вв. для кур'єрської служби між замковими адміністраціями і підлеглими їм дворами і для перевозу листів використовувалися *путні бояри.* У Польщі у другій пол. 16 в. столиця держави — Краків був сполучений поштовими трактами серед ін. з Львовом та Луцьким. Першу постійну П. у Львові заснував 1629 р. італієць Р. Бандінеллі. Вона курсувала у двох напрямах: до Замостя, Варшави, Торуня і Ґданську та до Ярослава, Ряшева, Тарнова і Кракова. Листи й ін. посилки перевозили заприсяжені курсори — посланці на конях. Оплату для них вираховували від півархуша листового паперу і також залежно від відстані.

П. для передавання наказів, повідомлень й ін. держ. посилок у коз. державі Б. Хмельницького існувала для військ. потреб. Тоді й згодом зв'язкову службу з використанням утримуваних напоготові підвод і кур'єрів виконували козаки-*підпомічники* при ген. та полкових канцеляріях. За гетьманування Д. *Многогрішного* рішенням Глухівської ради 1669 р. був установлений постійний поштовий зв'язок між Києвом, Ніженом і Батурином та Москвою. Поставивши свої залоги у Києві та ін. м. України, Москва з 1674 р. запровадила свій поштовий зв'язок, обтяживши видатками на його використання по пол. укр. міста та моск. скарбницю. Введена за наказом Петербурзького Сенату 1736 р. внутр. П. почала діяти на Україні тільки з 1760-их рр. і тоді ж перейшла виключно у відання рос. уряду, який мав нагляд над усією діяльністю П. Поштові оплати в Рос. Імперії урегульовано 1844 р., згодом були випущені перші штемпльовані коверти і 1857 р. перші поштові марки (див. *Філателія).* В Австрії перші поштові марки були випущені в обіг 1850 р.

З другої пол. 19 в. значно поширилося поштове обслуговування населення, особливо з розбудовою мережі залізниць, будованих у той час. З 1865 р. допоміжною в поширенні поштового зв'язку була земська П., організована *земствами* у тих місцевостях, де не було поштово-телеграфного зв'язку. У 1913 р. в усій Рос. Імперії було 11 000 установ зв'язку, у тому ч. на Україні тільки 675; лише 3% поштових контор було на селі. Галичина й Буковина були охоплені аж до листопада 1918 р. держ. австр., Закарпаття — угор. П.; вони були значно краще забезпечені поштовими підприємствами, яких на 1913 р. нараховувано 711.

З липня 1917 р. П. на Центр. і Сх. Землях перейшла у відання ген. секретаря пошти і телеграфу при Центр. Раді й згодом такого ж мін-ва в уряді УНР і Гетьманської держави. Для оплати лис-

тів й ін. посилок були видані окремі укр. поштові марки або використовувано давніші з відповідними укр наддруками. В ЗУНР з 1918 р. діяв держ. секретар пошти і телеграфу, а 1919 були введені власні поштові марки (укр. наддруки на австр. марках).

Перебуваючи у складі Рос. Імперії і Австро-Угорщини Україна з 1875 входила до Всесвітнього Поштового Союзу. Правилами цього Союзу Україна користувалася також після проголошення незалежности 22. 1. 1918 та з 24. 6. 1924 користується ними далі, як приналежна до СССР територія і з 13. 5. 1947 як чл. Всесвітнього Поштового Союзу, хоч вона і не диспонує власною поштовою системою.

З 1923 р. П. України була включена повністю у держ. поштову систему СССР і підлягає безпосередньо всесоюзному мін-ву зв'язку. Укр. землі під Польщею у 1918—39 рр. були охоплені держ. поштовою системою, Буковина і Басарабія — рум.; Закарпаття, яке у межах Чехо-Словаччини користувалося деякою автономією і двомовністю поштового зв'язку, у березні 1939 р. мало короткий час свою П., підлеглу мін-ву пошт і телеграфів Карп. України. Під час нім. окупації у 1939—44 рр. на Зах. Укр. Землях діяла П. Ґен. Губернії; на Центр. і Сх. Укр. Землях П. Райхскомісаріяту України (в його межах).

На території сучасної УССР діяло у 1969 р. 13 700 поштово-телеграфних контор (1913 р. — 1 386), у тому ч. 9 700 у сіль. місцевостях. У тому ж році було відправлено 1 454,6 млн листів (1913 р. — 263,9), 55,1 млн телеграм (9,9), 31,9 млн посилок (6,6) та 124,0 млн грошових переказів. Т. ч. в УССР на 1 меш. припадає річно 28,0 відправлених листів (1913 — 7,5); числа для всього СССР — 29, 1.

Р. М.

Поштове (до 1954 — Базарчук; IX—14), с. м. т. Бахчесарайського р-ну Крим. обл., положене у передгір'ях Крим. гір. над р. Альмою; 2 500 меш. (1966). Філіял Симферопільського консервного зав. Засноване у другій чверті 19 в.

Поштові марки, знаки оплати за пересилання кореспонденції поштою. Див. *Філателія.*

Поштучне, рід податку натурою у В. Князівстві Лит., Польщі й Молдавії у 14—17 вв., що стягався з селян у певному розмірі ($^1/_{10}$ — $^1/_{30}$) від кількости (штук) худоби, метрів витканого полотна, рушників тощо. На укр. землях під Польщею і Литвою П. стягали з держ. селян старостинських маєтків.

«ПОЮР», див. «*Потребительское Общество Юга России*».

«Права, по которымъ судится малороссійскій народъ», спроба кодифікації укр. права і зб. діючих на Гетьманщині правних норм, що не була затверджена рос. урядом і залишилася тільки проєктом укр. кодексу. Ініціятива скласти кодекс вийшла від рос. уряду, який у ст. 20 «Решительных пунктов» 1728 р. запропонував скласти збірку чинного на Україні права в перекладі на рос. мову. Це підтвердив і указ 1734 р., який поширив завдання, запропонувавши певні поправки до діючих норм і складення нових правних приписів «для пользы малороссийского народа».

Складення проєкту кодексу укр. права було доручене спеціяльній кодифікаційній комісії, яка працювала у Глухові. До її складу увійшов ряд високоосвічених укр. правників (лохвицький сотн. В. *Стефанович*, ген. хорунжий М. *Ханенко* та ін.), істориків (С. Савицький, С. Лукомський, Я. Лизогуб), проф. Києво-Могилянської Академії і культ. діячів (напр., П. Апостол). Кодифікаційна праця була закінчена у 1743 р. і в 1744 р. проєкт кодексу був надісланий до рос. Сенату. Проєкт кодексу не був затверджений і у 1756 р. знову повернений на Україну для доповнень і поправок, для чого у Глухові було створено нову кодифікаційну комісію. Ця праця не була закінчена почасти через опозицію частини коз. старшини і знатного товариства, які побоювалися, що внесені до проєкту кодексу новелі можуть обмежити шляхетські привілеї, встановлені Лит. статутом.

Підготований комісією 1728—43 рр. кодекс являв собою систематизовану зб. чинних на Україні-Гетьманщині правних норм у формі цитат з їх джерел. Такими джерелами були: Лит. статут (у поль. вид. 1648), компіляції нім. маґдебурзького і хелминського права, виготовлені у 16 в. М. Яскером, П. Щербичем і П. Ґроїцьким. Поруч з ними були використані гетьманські універсали, практика коз. судів і укр. звичаєве право. Творча праця кодифікаційної комісії виявилася як у підборі цитат з писаних джерел, так і в частковій перерібці і доповненні їх.

Підготований у 1728—43 рр. кодекс охоплював у своїх 30 розділах і 1697 пунктах на 532 аркушах широке поле норм і підстав держ., адміністративного, цивільного, торг., карного і процесуального права. У цитованих нормах цивільного права відбито принципи рим. права, запозичені з нім. і поль. компіляцій. Приписи карного права не змогли значно відійти від застарілих уже для 18 в. норм Лит. статуту і зб. нім. права.

«П., по к. с. м. н.» були вперше видані проф. О. *Кістяківським* у «Киевских

Университетских Известиях» (1876—77 рр.), а у 1879 р. вийшли окремим вид.

Література: Кистяковский А. Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии. К. 1879; Теличенко І. Очерк кодификации малороссийского права до введения свода законов. КСт. К. 1888; Яковлів А. Укр. кодекс 1743 р., ЗНТШ, т. 159. Мюнхен 1949. *Л. Окіншевич*

«Правда», літ.-наук. і політ. часопис, виходив у Львові з різною періодичністю, у 1867—79 рр. (з перервою у 1871) як декадник, тижневик, півмісячник і місячник; за 1880 р. як літ.-наук. зб., у 1884 р. — за ред. І. Франка; у 1888—96 рр. як місячник і півмісячник. Заснована за ініціятивою львівських й ін. гал. громад і підтримувана матеріяльно О. Кониським і П. Кулішем, «П.» була у свій перший період аж до виходу «*Діла*» 1880 р. провідним органом *народовців* і одночасно заг.-укр. трибуною літ. й наук. життя. У «П.» співпрацювали видатні гром., літ.-мист. й наук. сили з зах., центр. і сх. укр. земель, серед них: О. Огоновський, І. Франко, О. Партицький, І. Верхратський, О. Барвінський, Ю. Федькович, С. Воробкевич, В. Навроцький, М. Подолинський, О. Терлецький, М. Драгоманов, О. Кониський, П. Куліш, Ганна Барвінок, Марко Вовчок, Панас Мирний, М. Старицький, І. Карпенко-Карий, І. Нечуй-Левицький, О. Стороженко. Гол. ред. «П.» були: Л. *Лукашевич*, І. Микита, А. *Вахнянин*, О. *Огоновський*, В. *Барвінський*. «П.» виходила у в-ві приватних осіб, а в 1878 і 1880 рр. у в-ві Літ. Т-ва ім. Шевченка. Відновлена 1888 р. за ініціятивою В. Антоновича і О. Кониського, «П.» стала органом правого крила народовців і у 1890–94 рр. пропаґувала політику «*Нової ери*». Гол. ред. «П.» у цей період були: Є. *Олесницький*, І. *Стронський*, П. *Кирчів*, А. Березинський. Видавцем і фактичним ред. був О. *Барвінський*. Видатнішими співр. у той час були серед ін.: Б. Грінченко, М. Коцюбинський, А. Кримський, М. Комаров, О. Маковей, Ю. Романчук. Проти політ. позицій «П.» виступали: М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик. «П.» відограла визначну ролю у поборюванні москвофільства й поширенні укр. нац. свідомости, як також у розвитку укр. літератури й укр. літ. мови. Після заборони укр. друку в Рос. Імперії вона була однією з всеукр. трибун укр. слова.

«Правда», орган допомогової русофільської орг-ції «Общества Русских Братств», виходила з 1902 р. як тижневик, з 1915 — два рази на тиждень у Нью-Йорку, згодом в Олифанті, Вилкс-Беррі й Філадельфії.

«Правда», місячник, орган Укр. Соц.-Дем. Спілки (див. *Спілка*), виходив у Львові з січня до літа 1905 р., згодом деякий час нелеґально в Одесі рос. мовою; ред. П. *Тучапський* і П. *Канівець*.

«Правда», масовий щоденник, центр. орган ЦК КПСС; почала виходити з травня 1912 р. до липня 1914 і знову з березня 1917 в Петербурзі (часто з перервами й під різними назвами), з березня 1918 виходить у Москві. З большевиків укр. походження серед чл. її ред. й активних співр. були М. *Скрипник*, М. *Подвойський*, Ю. *Коцюбинський* та ін. Від поч. свого існування газ. була речником больш. партії, хоч на поч. її створення і в перші рр. після жовтневої революції 1917 р. ще можливі були публікації дискусійних ст. від авторів, які з лінією партії не погоджувалися (т. зв. передз'їздівські партійні дискусії). Від часу зміцнення влади Сталіна «П.» стала директивним речником лінії ЦК КПСС, і всі друковані в ній матеріяли є висловом офіц. лінії політбюра у всіх питаннях внутр. і зовн. політики. У нац. питанні «П.» віддзеркалювала демагогічну непослідовність Леніна залежно від ситуації, а пізніше здійснювала Сталінову політику знищення укр. культури. Поки йшлося большевикам про завоювання мас у боротьбі проти Тимчасового уряду, «П.» підтримувала Ленінове гасло «права націй на самовизначення аж до відокремлення», а після жовтневого перевороту виступила проти відокремлення від сов. Росії новостворених нац. держав, зокрема й УНР, та виправдувала інтервенцію Червоної армії на Україні. Так само по XII з'їзді РКП(б), на якому під тиском відродження нац. меншостей кол. Росії була ухвалена коренізація республік, що на Україні дістала назву *українізації*, «П.» офіц. підтримувала ці тимчасові заходи, але вона ж у скорому часі почала кампанію проти українізації й підтримала політику русифікації й асиміляції, ведучи дедалі гострішу боротьбу з «буржуазним націоналізмом» поневолених націй. Зокрема в «П.» на догоду рос. великодерж. шовінізмові друкуються русифікаторські ст. керівних діячів КПУ (А. Скаба, В. Маланчук та ін.). Крім того, саме поширення «П.» на Україні є одним з найпотужніших факторів руси-

фікації: її друкують з матриць, виготовлених у Москві й доставлених літаками у всіх більших центрах України (Київ, Харків, Львів, Одеса, Дніпропетровське, Запоріжжя, Донецьке, Симферопіль), так що в продажу вона появляється раніше від укр.-мовної центр. преси і витісняє її з ужитку, тим більше, що ця остання не має своїх кореспондентів за кордоном і подає інформацію з великим запізненням, часто просто як передруки з «П.» Наклад «П.» понад 8 млн примірників. *Р. М.*

«Правда», ілюстрований популярний кат. тижневик, вид. Ін-ту Непорочного Зачаття Пресв. Діви, виходив у Львові у 1927—39 рр.; ред. о. В. Яценко, А. *Лотоцький* і (з 1930) Р. Гайдук. Як додаток до «П.» виходив ж. для дітей «Віночок».

«Правда», орган рум. царaністичної партії, виходив неперіодично у Чернівцях 1930—36 рр.; ред. Г. *Андріяшук*.

«Правда», двотижневик для укр. робітників і фермерів у Канаді, протиком. напряму, виходив у Вінніпеґу 1936—38 рр. і як тижневик 1938—40 п. н. «Вперед» у Торонто. «П.» підтримувала кан. роб.-фермерську партію; ред. газ. — Д. *Лобай*.

«Правда і Воля», тижневик «для укр. робітників і фармерів у Новому Світі», орган Укр. Нар. Дому у Вінніпеґу, виходив 1929—32 рр.; ред М. *Мандрика*.

«Правда Руська», див. «*Руська Правда*».

«Правда Украины», партійно-урядовий щоденник рос. мовою в Києві, орган ЦК КПУ, Верховної Ради і Ради Мін. УРСР, створений за М. Хрущова 1938 р. п. н. «Советская Украина», у 1943 р. була об'єднана з газ. «Комуніст» п. н. «Радянська Україна». З кін. того ж року виходила знову окремо під старою назвою, а з 1944 — п. н. «П. У.». Містить офіц. документи партії й уряду і стандартну сов. інформацію. Від поч. свого існування газ. мала завдання центр. органу русифікаційної політики й приниження ролі укр.-мовної преси в УССР.

Правдич-Неминський Володимир (1879—1952), фізіолог родом з Києва; з 1908 р. — асистент, пізніше доц. катедри фізіології Київ. Ун-ту, у 1923—29 рр. працював у ВУАН, 1929—49 — в Укр. Н.-Д. Ін-ті охорони матері та дитини в Києві, з 1949 р. — керівник лябораторії електро-церебрографії та заг. фізіології Академії Мед. Наук СССР. П.-Н. перший у світі за допомогою струнного ґальванометра зареєстрував електричні реакції кори великих півкуль мозку; ін. праці присвячені проблемам електрофізіології, обміну речовин у нервовій тканині, фагоцитарній активності крови тощо.

«Правління Гетьманського Уряду», орган створений рос. владою 1734 р. по смерті гетьмана Д. *Апостола* для управління Гетьманською Україною. «П. Г. У.» складалося з 3 росіян (серед них царський представник кн. О. *Шаховськuй*) і 3 українців (між ними ген. обозний Я. *Лизогуб*), але вирішальне значення мав кн. Шаховськии. Компетенції «П. Г. У.» в основному повторювали права гетьманської влади. Створення «П. Г. У.» мало на меті обмеження автономних прав України. «П. Г. У.» існувало до 1750 р., до обрання гетьманом К. *Розумовського*.

Правнича наука на Україні, почалася, коли з розвитком держ. життя в Київ. Русі творилися норми звичаєвого права, які збирано й систематизовано («Закон Руський», «Руська Правда»). Кваліфікований рівень зб. вказує, що в той час діяли правники з фаховим знанням. Також договори київ. кн. з Візантією багаті на правничий зміст. Вперше за середньовіччя зформульовано в них засади міжнар. приватного права, що дає підставу припускати наявність в оточенні кн. визначних правників, прізвища яких нам невідомі. Переклади візант. Номоканонів п. н. «кормчих книг» вказують на зв'язки з візант. правниками.

У 16 в. поява трьох видань *Лит. Статуту* свідчить також про діяльність на укр. землях визначних правників і компіляторів.

Під час Коз.-Гетьманської держави вчені Києво-Могилянської Академії продовжували традиції правничих студій і публікацій. Визначнішими правниками 18 в. були: В. *Стефанович* (1697—1773), один з найдіяльніших укладачів «*Права, по которымъ судится малороссійскій народъ*», і Ф. Чуйкевич († 1759), який 1750 р. склав зб. про судочинство «Суд і розправа».

З повільною ліквідацією укр. держ. життя в його автономних формах й інтеґрацією України до складу Рос. Імперії звужувалися передумови для розвитку П. н. на У. Правники, що закінчили навчання в Києво-Могилянській Академії і продовжували його в ун-тах Зах. Европи, переходили на службу до Петербурґу й Москви. Серед них був вчений і письм. — Теофан *Прокопович* (1681—1736), який на виклик Петра І переїхав до рос. столиці і там опублікував ряд студій на теми правних і політ. принципів абсолютної монархії.

Поч. розвитку модерної П. н. у Рос. Імперії, що виявився у ділянці філософії права, припадає на другу пол. 18 в.; виникло особливе зацікавлення природним правом (ініціяторами цієї філософії були чужинці, насамперед, німці). Першим автором самостійної монографії про природне право в Рос. Імперії був українець В. *Золотницький*, родом з Київщи-

ни, автор праці «Сокращение естественного права» (1764). Першим проф. Моск. Ун-ту, який нар. у межах Рос. Імперії, був. С. Десницький († 1789), українець родом з Ніжена, що здобув докторат права в ун-ті в Ґлезґов, автор трактату про конечність обмеження монархічної влади і встановлення незалежного судівництва. Визначними правниками Росії були закарп. українці П. *Лодій*, В. *Кукольник* і М. *Балудянський* (Балутянський), що їх було запрошено працювати до Петербурґу. Кукольник викладав в ун-ті рим. і рос. цивільне право і залишив багато друкованих праць з цієї ділянки; Балудянський був наступником М. Сперанського на посту гол. комісії для кодифікації права.

Після заснування на Україні ун-тів у Харкові, Києві й Одесі вони стали центрами правничих студій, які розвивалися також на правничому фак. при Ніженському Ліцеї (з 1840) і у Київ. Духовній Академії (канонічне право). У той час, замість студій філософії права, в Рос. Імперії вивчалися «енциклопедичні студії» права. Автором першого рос. мовою підручника цих студій був укр. правник П. Деґай, випускник Харківського Ун-ту: «Пособие в правилах изучения российских законов или материалах энциклопедии, методологии и истории литературы российского права» (1831). Принципи теґельянізму відстоював М. Пилянкевич, проф. Київ. Ун-ту («История философии права»), О. Лохвицький (1830—84), проф. Рішельєвського Ліцею в Одесі, згодом Петербурзького Ун-ту, досліджував питання морського та міжнар. права війни.

Значну частину проф. права на Україні становили росіяни, німці й поляки. Серед українців були визначними у другій пол. 19 — на поч. 20 в. Л. Білогрицьь-Котляревський (1855—1908, кримінальне право), О. *Гуляєв* (цивільне), В. *Карпека* (цивільне і фінансове), С. Орнатський (цивільне), О. *Федотов-Чеховський* (цивільне і рим.), Г. Гордієнко (карне), П. *Лашкарьов* (канонічне) та ін.

Великі заслуги щодо заснування фак. права в Київ. Ун-ті поклав криміналог С. Богородський (1804—57). Його учнем був О. *Кістяковський*, дослідник кримінального і укр. звичаєвого права (гол. праця «Элементарный учебник общего уголовного права»). Проф. Київ. Ун-ту були В. *Незабитовський*, О. *Ейхельман* (міжнар. право) і Б. *Кістяковський*, син Олександра (філософія права). Більшість укр. правників були прихильниками філософії Канта, яка, на протилежність до Росії, була глибоко закорінена на Україні. У Харківському Ун-ті працювали: Д. *Каченовський*, В. Данилевський, В. Ястжембський (міжнар. право), В. *Гордон* (цивільне право і процес), М. *Чубинський* (кримінолог) та ін.; в Одеському: П. *Казанський* (міжнар. і адміністративне право), О. *Боровиковський* (цивільне), Ю. Пригара (конституційне) та ін. Чимало вчених правників укр. походження навчали в ун-тах Рос. Імперії поза Україною: Носенко (цивільне і торг. право), Ісаченко і Семченко (фахівці цивільного права), фахівці міжнар. права: О. Ященко та плідний автор В. *Грабар* (ун-т у Дорпаті), М. Кравченко (Томський Ун-т), В. *Олександренко* (Варшавський Ун-т) й ін.

У 19 в. вийшло багато праць, присвячених минулому права України. Чимало у цій ділянці дали поль. вчені Т. *Чацький*, І. Даніловић (деякий час проф. Харківського і Київ. ун-тів), а також рос. дослідники права Київ. Руси і Гетьманської держави: В. Сергієвич, К. Неволін, В. Чічерін, М. *Дьяконов*, П. Сільванський і М. *Владимирський-Буданов*.

Нац. відродження 19 в. було стимулом широких студій правних форм і держ. структури Гетьманської держави. Ці питання досліджувано гол. в «Чтениях . . .», що їх видавало *Істричне Товариство Нестора Літописця*, засноване 1873 р. у Києві, в ж. «КСт.», у вид. «Архива Юго-Западной России» та ін. З монографій, що появилися окремо, найвидатніше вид. зб. законів «Права, по которымъ судится малороссійскій народъ» з коментарями О. Кістяковського.

Історії укр. права присвячували увагу на поч. 20 в. М. *Василенко*, Д. *Міллер*, М. *Слабченко*, М. *Максимейко*, Й. *Малиновський*, Ф. *Леонтович*, білорус М. *Любавський*, поляки О. *Бальцер*, С. Кутшеба, росіянин С. Юшков та ін. Деякі з них продовжували свої дослідження у сов. часи.

На Зах. Землях осередками П. н. були ун-ти у Львові й Чернівцях. Серед проф. Львівського Ун-ту були українці: О. *Огоновський* (приватне право), П. *Стебельський* (кримінальне право), С. *Дністрянський* (цивільне право).

Ред. укр. тексту «Вісника законів», видаваного з 1850 р. у Відні, укр право завдячує першу спробу опрацювання правничого термінологічного словника. Наслідком праці створеної австр. урядом комісії, у якій участь брали І. Головацький, Г. Шашкевич і Ю. Вислоцький, був нім.-укр. словник правничо-політ. термінології: «Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Österreichs Deutsch-ruthenische Separat-Ausgabe» (Відень 1851).

Укр. осередком П. н. в Галичині була Правнича Комісія при НТШ, яка видавала «Правничу Бібліотеку» (4 тт.), «Збір-

ник Правничої Комісії» (2 тт.) та ж. «Часопись Правнича» і «Часопись Правнича і Економічна». Т-во укр. правників видавало квартальник «*Правничий Вісник*» (1910—13), присвячений як практичним, так і теоретичним питанням права. Серед правників науковців треба згадати, крім уже названих, К. *Левицького*, В. *Вергановського*, В. *Охримовича*, М. *Лозинського*, С. *Барана*, В. *Панейка*, В. *Левинського* та ін.

В УССР П. н. (заг. й укр. права) розвивалася з різними перешкодами. На поч. 1920-их рр. досліди над іст. правом України зосереджувалися при УАН. У складі її Соц.-Екон. Відділу постали 1919 р. Комісії для вивчення зах.-руського та укр. права (її з 1920 р. очолював М. Василенко) і для вивчення звичаєвого права (гол. — О. *Левицький*). Досліди були спрямовані насамперед на вивчення архівних матеріялів у Києві, Москві й ін. м. З 1925 р. виходили «Праці комісії для виучування історії зах.-руського та укр. права» (7 тт.), з 1929 — укр. права (1 т.). За Й. Малиновським, Комісії у своїх працях трималися погляду, що княжа Русь мала своє право, Лит. Статути в основному є інкорпорацією існуючого в давній Русі права, і тільки після скасування автономії Гетьманської держави закінчився період власного укр. права. Крім дослідів історії укр. іст. й звичаєвого права, велася праця над правничою термінологією («Рос.-укр. словник правничої мови», ред. А. Кримський). Видатніші праці Комісії: «Збірка матеріялів до історії Лівобережної України та укр. права XVII—XVIII ст.», «Як скасовано Лит. Статути», «Початки розроблення зах.-руського права» М. Василенка; «Соц.-правова орг-ція Січі Запорізької» М. Слабченка; «Про смердів „Руської Правди"» М. *Максимейка;* «Етнологічна метода для історії укр. права» П. *Сосенка;* «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVII—XVIII вв.» І. *Черкаського;* монографії з лит.-руського права (напр., про адвокатуру) С. *Борисенка;* «Давність в манастирському землеволодінні Гетьманшини» В. *Гришка;* «Ген. рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст.» та ін., Л. *Окіншевича* «Нариси з історії суду в Лівобережній Україні в другій пол. XVIII ст.» Н. Мірза-Авак'янц. Див. також *Право звичаєве.*

З розгромом укр. життя на зламі 1920-30-их рр. припинилася праця згаданих комісій і взагалі досліди над укр. правом. Щойно у 1950-их рр. появляються праці К. Софроненко «Малороссийский приказ Русского государства во второй половине XVII — начала XVIII вв.» (М. 1951), В. Дядиченка «Нариси суспільно-політ. устрою Лівобережної України кін. XVII — поч. XVIII ст.» (1959). У 1960-их рр. історію дорев. права студіювали також В. Калинович, А. Ткач, А. Пащук та ін.

Ін. установи дослідження права поза Академією були під сильним впливом марксизму й спрямовані насамперед на застосування права для потреб економіки і держ. інтересів. У П. н., яка мала за свій об'єкт дослідження позитивного, тобто чинного сов. права, брали участь і правники старшої ґенерації.

Харків, столиця УССР, став гол. осередком правничих дослідів і дискусій. Там з 1922 р. при співпраці Укр. Юридичного Т-ва і Нар. Комісаріяту Юстиції виходив «Вестник советской юстиции на Украине», що від 1929 р. появлявся як «Вісник радянської юстиції» та ж. «*Червоне право*». (1926—31). Пізніше почав виходити двотижневик «Рев. право» (1931—41) спершу в Харкові, згодом у Києві. Були намагання творити й обґрунтовувати нові ділянки права відповідно до нових умов, напр., кооп. право, торг. право (В. Гордон «Система советского торгового права», 1924). У працях правників того часу виступає право в традиційній формі як сукупність абстрактних заг.-обов'язкових норм. Так підходили до нього всі визначніші правники УССР 1920-их рр. (О. *Малицький*, Г. Волков, Е. Немировський, В. Д'ябло, В. Бошко, Р. Бабун та ін.). Над питаннями конституційного й адміністративного права працювали: Ю. *Палієнко*, М. Рейхель, В. Кобалевський, О. Євтихієв й ін., госп. права: М. *Мітіліно*, С. Ландкоф, П. *Кованько* та ін., міжнар. права: В. *Корецький*, В. *Грабар*, Л. Величко, Є. Кельман, М. Лозинський та ін.

З переходом до п'ятирічних плянів П. н. почала занепадати; панівною стала теорія про перевагу техн.-орг. норм над правними (правовий нігілізм). Були закриті спеціяльні юридичні ін-ти та фак. права. Цей напрям не тривав довго, бо сов. режим вимагав застосування суворих норм, які разом з цим набули волюнтаристичний характер (право — кожночасний вияв волі влади). Цю школу, т. зв. соц. права репрезентував А. Вишинський, ген. прокурор СССР. П. н. на У. представлена лише кількома авторами та здебільша коментаторськими працями позитивного сов. права: С. Вільнянський (підручник сов. цивільного права), Б. Соколов (держ. право), А. Пашерстник (курс трудового права) та С. Ландкоф («Основи цивільного права», 1941).

Стан застою П. н. і волюнтаристичного підходу до права тривав далі під час і після закінчення другої світової війни. Лише по смерті Сталіна партія вирішила відійти від правного релятивізму, відновити «соціялістичну законність»,

унормалізувати законодавство прийняттям нових кодексів і в зв'язку з цим піднести рівень П. н. З 1949 р. гол. осередком П. н. є Сектор держави і права АН УРСР у Києві (у 1969 р. реорганізований в Ін-т держави і права; дир. П. Недбайло); 1958 р. почав появлятися двомісячник (з 1966 — місячник) «*Радянське право*», який публікує також наук. ст. Виходить більше публікацій, розширено аспірантуру з П. н. та відкрито нові навчальні заклади (див. *Правнича освіта*). Помітним явищем був вихід у 1967 р. колективної праці у 2 т. «Історія держави і права Укр. РСР» (1917—67). Питанням теорії держави і права присвячена праця «Вопросы государства и права», підготована колективом авторів Харківського Юридичного Ін-ту. Київ. Ун-т почав видавати в 1965 р. міжвідомчий наук. зб. «Проблеми правознавства» (до поч. 1971 р. вийшло 17 випусків; гол. ред. П. Недбайло).

Теоретичні питання права і держави розглядають у своїх працях В. *Корецький*, П. *Недбайло*, Є. Назаренко та ін. Дослідженням історії держави і права УССР займаються Б. Бабій, П. *Михайленко*, Л. Потарикіна, А. Таранова, В. Терлецький, С. Фукс й ін. У ділянці цивільного і родинного права працюють С. Вільнянський (†), Г. Матвєєв, М. Гордон, В. Колейчикова, М. Оридорога, зем. і колгоспне право досліджують П. Індиченко, В. Мунтян, С. Підопригора, В. Янчук. У ділянці карного права і процесу працюють Я. Брайнін, С. Тихенко, М. Гродзинський, П. Заворотько, Я. Шутін та ін.

На міжнар.-правні теми пишуть, крім сеньйора укр. сов. правників В. Корецького, К. Забігайло, М. Коростаренко, І. Лукащук, Н. Ульянова. Питанням права ін. країн присвячують увагу Є. Тихонова, С. Макогон, Г. Александренко. Я. Плясун та ін. Деякі укр. правники працюють поза УССР: видатний цивіліст, проф. Всесоюзного Юридичного Ін-ту в Москві С. Братусь, В. Лісовський (міжнар. право) та ін.

На Зах. Укр. Землях та на еміґрації гол. осередком П. н. була далі Правнича Комісія НТШ у Львові (гол. В. *Верґановський*); праці Комісії появлялися у ж. «Життя і Право». Визначні правники — автори того часу: С. *Баран*, В. *Старосольський* (держ. право), Ю. *Панейко* (проф. держ. і адміністративного права поль. ун-тів), М. *Чубатий* (історія укр. права, зокрема його систематичний «Огляд історії укр. права» 2 частини) та ін.

На еміґрації наук. працю вели гол. при правничому фак. УВУ в Празі правники: визначний учений уже в дорев. Росії О. Ейхельман (держ. і міжнар. право), С. *Дністрянський* (держ. право), М. *Лозинський*, який пізніше виїхав до УССР (міжнар. право), Р. *Лащенко* і А. *Яковлів* (історія укр. права), К. *Лоський* (рим. право), О. *Одарченко* (фінансове і торг. право) й ін. В Укр. Наук. Ін-ті у Варшаві працювали О. *Лотоцький* та В. *Заїкин* (історія укр. церк. права).

Після 1945 р. П. н. і видання праць зосереджуються в УВУ в Мюнхені, (видано ряд університетських підручників), НТШ, а частково в УВАН і Т-ві Укр. Правників у ЗДА (останнє видало до 1971 р. три зб. «Правничого Вісника»). Здебільша укр. правники досліджують укр. право в минулому або сов. право. В окремих ділянках П. н. працюють: історія давнього укр. права — В. *Гришко*, Л. *Окіншевич*, Я. *Падох*, А. *Яковлів* (†); укр. держ. право — С. Іваницький, В. *Лисий* (†), М. *Стахів;* міжнар. право — Б. *Галайчук*, В. *Маркусь*, Р. *Якемчук;* критична аналіза сов. права — А. Білинський, Ю. *Старосольський*, О. *Юрченко* (†); канонічне право: М. *Чубатий*, о. М. Войнар, о. В. Поспішіл; ін. ділянки права: Є. *Пизюр*, Ю. *Фединський*, Т. Цюцюра.

Література: ЕУ 1, 2 т., стор. 630—32; Макогон С. Розвиток радянської правної науки за 40 рр. ж. Радянське Право, ч. 1. К. 1958; Грабар В. Материалы к истории литературы международного права в России (1747—1917). М. 1958; Стан і завдання юридичної науки в Укр. РСР. зб. Проблеми Правознавства, ч. 1, К. 1965; УРЕ, т. 17, стор 446—48. К. 1965; Корецький В. Розвиток правових наук. ж. Комуніст України. ч. 2. К. 1971.

А. Білинський, В. Маркусь, Ю. Старосольський

Правнича освіта (юридична освіта), система підготови правників вищої та сер. кваліфікації для виконування адміністративних і суд. функцій у суспільному житті країни та для розробки теоретичних основ з різних ділянок права.

До 18 в. У судочинстві Київ. Руси й потім Гал.-Волинської, Лит.-Руської і Коз. держав П. о. не вимагалося. Особи, які чинили суд, були ознайомлені з основами кодифікованого чи звичаєвого права та правничою (гол. перекладною) літературою. У навчальних програмах братських шкіл 16–17 вв., як також Києво-Могилянської Академії і колеґій 18 в. правничі знання не виділялися в окрему дисципліну, вони викладалися подекуди у курсах реторики і богословія.

З основами правничого знання студенти з України ознайомлювалися у 16-17 вв. в ун-тах і академіях Кракова. Праги й ін. міст Зах. Европи. З другої пол. 18 в. укр. молодь з Центр. і Сх. Земель П. о. здобувала в Моск. (з 1755) та Петербурзькому (з 1819) ун-тах. Ректором останнього і викладачем «енциклопедії права» був укр. учений правник й економіст з Закарпаття М. *Балудянський*, під проводом якого були опрацьо-

вані основи правничої науки для Рос. Імперії, як також підготовки перших юристів (правознавців).

На укр. землях у Рос. Імперії початки систематизації П. о. пов'язані з постанням ун-тів *Харківського* (1805), *Одеського* (1865) та ліцеїв: *Рішельєвського* в Одесі (1817), *Крем'янецького* (1819) і *Безбородьківського* у Ніжені (з 1840). При ун-тах існували правничі фак. За університетським статутом у Рос. Імперії з 1863 р. на правничих фак. вивчалися такі дисципліни: енциклопедія та історія філософії права, рим. і цивільне право та судочинство, кримінальне право і судочинство, держ. право, історія рос. права, міжнар., поліційне, фінансове і торг. право та судочинство, церк. право, політ. економія, статистика. Крім того, студенти правничого фак. мали прослухати курс лекцій з логіки, історії стародавнього Риму, рос. історії, суд. медицини, вивчати одну з чужих мов. Студенти правос. віровизнання слухали ще й лекції з богословія. Навчання тривало 4 рр.

У ліцеях викладалися правничі дисципліни і в них зупривілейованих верств суспільства підготовлялися урядовці з П. о.; особливе значення мав Ніженський ліцей, який у 1840—75 рр. мав юридичний профіль і підготовляв службовців суд. установ. З поч. 19 в. у Київ. Духовній Академії і духовних семінаріях введено навчання канонічного права.

На Зах. Укр. Землях під Австрією П. о. майбутні правники здобували в ун-тах у Львові (з 1784 р.; у 1862 і 1872 рр. у ньому створені були перші катедри права з укр. мовою навчання) та в Чернівцях (з 1875), але також часто у Відні, Кракові, Ґрацу. Навчання тривало 4 рр. й ішло у трьох основних групах: іст. (історія права, рим. право, теорія), суд. (карне, цивільне, процесове право), політ. (держ. право і позитивне та адміністративне право, економія).

Заключні держ. іспити давали право виконувати судейські обов'язки; для адвокатського звання вимагалося мати докторат права і 8 рр. практики, закінченої адвокатським іспитом перед адвокатськими палатами. Під Польщею, у 1919—39 рр. П. о. закінчувалася дипломом м-ра прав, який треба було мати для усіх суд., адміністративних чи адвокатських правничих посад. Докторат права був наук. ступенем, для здобуття якого вимагалося захисту дисертацій і суворих іспитів (риґорозів).

Правники Закарпаття навчалися в унтах Відня і Будапешту й у правничих школах Великого Варадину й Кошиць (2 роки навчання, пізніше за Чехо-Словаччини у Кошицях існувала школа для нотарів). За Чехо-Словаччини закарпатці вчилися на правничих фак. чехословацьких ун-тів і в УВУ.

На еміґрації осередком П. о. є з 1921 р. *Укр. Вільний Університет* у Празі і (з 1945) у Мюнхені з фак. права і суспільно-екон. наук.

За реформою системи освіти в УССР, проведеною на поч. 1920- их рр., і після перетворення ун-тів на Ін-ти Нар. Освіти, правничі фак. передано ін-там нар. госп-ва; крім того, 1920 р. у Харкові відкрито окремо правничий (юридичний) ін-т, з 1922 р. при ньому була аспірантура. П. о. була повністю підпорядкована вказівкам ком. партії, і вся підготова молодих кадрів спрямована була на виконання директив та програмових завдань партії. Основні керівні кадри правників та викладачів правничих дисциплін почали готувати насамперед вищі партійні навчальні заклади. У 1922 р. при Ін-ті Червоної Професури було відкрито правничий відділ; до складу *Всеукр. Асоціяції Марксо-Ленінських Ін-тів* (ВУАМЛІН) 1929 р. входив Ін-т права і радянського будівництва (його випускники мали викладати у вузах та провадити н.-д. роботу з права).

З відновленням на Україні ун-тів було відкрито правничі фак. при Київ. і Одеському ун-тах, при Харківському Правничому Ін-ті чотири фак.: радянського будівництва, правовий, госп.-правовий та міжнар. На всіх фак. готували працівників вищої кваліфікації для органів суду, прокуратури, слідства, держ. арбітражу, правових дорадників відомств і госп. органів. Тоді ж, (1934) за ухвалою уряду СССР було відкрито правничі школи з річним терміном навчання для підготови працівників районового маштабу (прокурори, нар. судді тощо) та 6-місячні курси перепідготовки районових службовців-правників.

Тепер в ун-тах: Київ., Львівському й Одеському і Харківському Правничому Ін-ті, крім денних відділів, є вечірні та заочні. В ун-тах на денних відділах термін навчання 5 рр., на вечірніх і заочних — 6 рр.; у Харківському Ін-ті відповідно на рік менше. Для підвищення кваліфікації працівників правничих установ, які не мають вищої П. о., діють заочні курси та організуються спеціяльні семінари. При Київ. Держ. Ун-ті існують 10-місячні курси, при Львівському Держ. Ун-ті є постійно діючі семінари для нар. суддів (нар. судді обираються на 5 рр. і можуть не мати осв. цензу), нотарів, суд. виконавців, секретарів судів та суд. засідателів.

У кін. 1950-их рр. на Україні створено для поширення знань з сов. законодавства гром. ун-ти правових знань. 1960 р.

на Україні їх було 36. на квітень 1966 — 156. У цих ун-тах слухачі дістають знання з цивільного, адміністративного, кримінального, міжнар. права та сов. будівництва. До складу слухачів входять перев. дружинники, чл. товариських судів, нар. засідателі, керівники пром. підприємств та установ, працівники партійних, комсомольських та проф. орг-цій. Термін навчання змінний, перев. один рік. Навчання відбувається не менше одного разу на місяць і триває 2—3 години.

Для ознайомлення з сов. правовими нормами студенти всіх екон., фінансових ін-тів та фак. слухають курс з сов. права.

Див. також Правнича наука.

І. Бакало та *Р. М.*

Правнича преса, фахові періодичні вид., присвячені суспільно-правним питанням, юридичній практиці, а також публікуванню офіц. законів і їх інтерпретації.

Предтечею укр. П. п. можна вважати офіц. періодики, видавані з 1849 р. австр. і угор. урядами у Відні й Будапешті, а також крайовими органами у Львові й у Чернівцях, які інформували про обов'язкові закони, розпорядження й ін. правні акти. Вони виходили звич. п. н. «ВѢстникъ законовъ ...», згодом «Вісник законів....». У австр. частині монархії Габсбурґів цей урядовий періодик був лише перекладом з нім. мови і виходив мовами усіх народів монархії, також укр. (1848—1918), в Угорщині появлявся укр. мовою («язичієм») тільки у 1850—59 рр. Крайові вісники законів мала Галичина й Буковина (Докладніше див. «*Вісник законів і розпоряджень*»).

Першим укр. справжнім фаховим правничим ж. була «*Часопись Правнича*», що виходила у 1889—1906 і 1914 рр. у Львові, з 1900 р. п. н. «Часопись Правнича і Економічна»; ред. К. *Левицький* і С. *Дністрянський*. У 1910—13 рр. Т-во Укр.-Руських Правників у Львові видавало ж.-квартальник «*Правничий Вісник*» за ред. С. Дністрянського.

У Рос. Імперії П. п. виходила тільки рос. мовою. Укр. правники друкувалися у провідних фахових рос. органах: «Журнал Юридического Общества», «Юридический Вестник», «Вестник Права» та ін.

На увагу заслуговують «Губернские ведомости», газ., що виходили в більшості губ. Рос. Імперії, і, крім офіц. матеріялів (постанови і розпорядки мін-в та губ. органів), містили також неофіц. інформації про госп. і культ. життя губ., а також краєзнавчі ст. «Губернские ведомости» деяких укр. губ. виходили аж до революції.

Під час визвольних змагань і укр. державности виходили: «*Вісник Ген. Секретаріяту України*» (1917), «*Вісник Укр. Нар. Республіки*» (1917—18), перетворений 1919 р. на «Вісник Держ. Законів». Під час гетьманської влади у Києві появлявся «Державний Вісник» (ред. І. Ющишин). У Станиславові у 1919 р. виходив «*Вісник Держ. Законів і Розпорядків ЗО УНР*» (ред. С. Баран). Крім названих, виходили урядові органи окремих ген. секретаріятів, мін-в, губ. управ тощо під різними назвами «Вісник», «Вісті» тощо.

У 1918 р. у Києві була спроба видавати місячник «Закон і право» (ред. М. Кушнір).

По першій світовій війні на Зах. Укр. Землях тільки з 1928 р. Т-во Укр. Адвокатів і Т-во Укр. Правників у Львові змогли видавати фаховий квартальник «*Життя і Право*», який існував до 1939 р. за ред. К. Левицького. У Коломиї короткий час (1933) виходив популярний місячник «Правні Поради». Крім цього, на стор. періодичної преси порушувано теоретичні й практичні правничі питання.

На Зах. Укр. Землях у 1920—30-их рр. лише на Закарпатті виходили урядові публікації з правними актами укр. мовою: «Урядова Газета Земського Уряду для Підкарпаторуського края» (1919—28; 1928—38 п. н. «Земський Вісник» — чес. і укр. мовами), а з листопада 1938 р. «Урядовий Вісник Правительства Підкарпатської Руси» (останнє ч. — «Урядовий Вісник Правительства Карп. України»); 1944—45 рр. до формального включення Закарпаття до УССР появлявся «Вісник Нар. Ради Закарп. України». Урядові вид. в Польщі, навіть у воєводствах з укр. більшістю населення, а також провінційні на Буковині під рум. владою, видавалися поль. або рум. мовами.

Перший сов. уряд України видавав укр. і рос. мовами конкуренційний офіціоз з «Вісником УНР» під тією ж назвою (виходив до березня 1918 р.). Періодиками, які містили закони та ін. правні акти держ. органів УССР, були: «Збірник узаконень і розпоряджень роб.-сел. уряду України» (з 1919) з рос. відповідником «Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины» та газ. «*Вісті ВУЦВК*» (1921—41); перша публікація появлялася з 1929 р. п. н. «Зб. законів та розпоряджень роб.-сел. уряду України».

Паралельно у Москві появлявся в перекладі на укр. мову зб. «Собрание законов и распоряжений правительства СССР». З 1938 р. на Україні почали виходити «Відомості Верховної Ради УРСР» (укр. і рос. мовами), де публікуються ак-

ти Ради та її президії, і окремо «Зб. постанов і розпоряджень уряду УРСР». «Ведомости Верховного Совета СССР» появлялися у 1938—60 рр. також укр. мовою, як і мовами ін. республік; з 1960 р. — лише по-рос., а заг.-союзні акти, у тому ч. і ратифіковані міжнар. угоди СССР — у респ. «Відомостях».

Крім цих, правний зміст мали періодики Наркомату Юстиції та суд. бюлетені, які виходили у 1920—30-их рр.: «Бюлетень Нар. Комісаріяту Юстиції УРСР», «Зб. ухвал Касаційної Колеґії Найвищого суду УРСР», «Зб. чинних постанов НКЮ . . . » та ін. Усі ці публікації виходили здебільша двома мовами (укр. і рос.) у Харкові, пізніше в Києві. У 1920-их рр. появлялася також низка бюлетенів і офіц. видань адміністративного характеру, видаваних окремими наркоматами, окружними виконкомами й ін. установами. Тепер окремі мін-ва видають свої бюлетені, які мають лише внутр. поширення.

Деякі офіц. матеріяли (постанови і розпорядження уряду, рішення й інструкції мін-в та виконкомів) містять також газ. «Известия» в Москві, київ. «*Радянська Україна*» і обл. та міські газ., які є органами обкомів чи міськомів партії і рад депутатів трудящих.

З фахової П. п. в УССР виходять органи: «Вестник советской юстиции на Украине» (з 1922), у 1929 р. перейшов на укр. мову п. н. «Вісник радянської юстиції України» (до 1931).

Паралельно виходив тижневик «*Червоне Право*» (1926—31), орган Наркомату Юстиції УССР. У 1931 р. на базі цих ж. почав виходити новий ж. «*Рев. Право*», спершу в Харкові, пізніше в Києві (до 1941). По другій світовій війні на Україні довгий час не було окремого правничого ж. Укр. автори час від часу друкувалися у заг. рос. ж.: «Советское государство и право», «Социалистическая законность» та ін. У 1958 р. почав виходити ж. «*Радянське Право*», спершу як двомісячник, потім як місячник, орган прокуратури, Верховного Суду УРСР та Сектора держави і права АН УРСР.

На еміґрації у ЗДА була спроба видавати неперіодично «Правничий Вісник», орган Укр. Правничого Т-ва (до 1971 р. вийшло 3 випуски). Газ. «Сучасна Україна» (Мюнхен) мала в кін. 1950-их рр. стор., присвячену праву й економіці.

А. Білинський і *В. Маркусь*

«Правничий Вісник», квартальник, орган *Т-ва Укр.-руських правників*, виходив у Львові 1910—13; ред. С. *Дністрянський;* між співр.: В. Вергановський, М. Волошин, Г. Ганкевич, Д. Насада, о. Т. Войнаровський, Є. Ерліх, М. Ліськевич.

Право, сукупність обов'язкових норм суспільного життя (правопорядок). П. реґулює взаємини між чл. організованого суспільства, між ними і держ. органами, як також визначає функціонування останніх. Гол. джерелом П. в наш час є правотворча діяльність держави; у давнину було визнаване звичаєве П., як наслідок довгої практики. Правні норми, які діють з волі держави, відомі також як позитивне П., що не є тотожним з концепцією П. як нормального ідеалу справедливости. Проте, моральні, рел. і світоглядові вартості впливають на правотворчий процес та на правосвідомість і поведінку громадян. Клясифікація П. залежить від сфери правовідносин, які воно реґулює, а також від його функції, джерел та форми оголошення правних норм. П. однієї країни, народу чи культ. циклу становить систему П. даного народу або держави (напр., рим.. германське, англо-саксонське П. тощо).

П., будучи частиною нац. культури у широкому розумінні, відбиває елементи нац. світогляду та віддзеркалює суцільний розвиток суспільного, політ. і екон. життя народу. Термін «П.» нині спільний для усіх слов. народів; іст. укр. терміни — правда, закон, устав, обичай, пошлина, старина. Первісний термін П. означав суд, суд. процес.

П. на Україні існувало як *П. звичаєве* ще до виникнення держ. орг-ції. Історія укр. П. ділиться на періоди, пов'язані з існуванням держ. і правних систем на території України.

П. княжої Руси-України (9—14 вв.) мало за свої гол. джерела, крім давньо-укр. звичаєвого П., княжі договори — міжнар., між самими кн. та між ними і народом, т. зв. «ряди» (див. *Княжі договори*), княжі установи, постанови віча та рецепцію *візант. П.* Найориґінальнішою пам'яткою П. цієї доби, що охоплює гол. і найважливіші діючі норми як матеріяльного, так і формального (процесуального) П., була «*Руська Правда*». П. тієї доби, як і сама пам'ятка не знає ще розподілу на публічне і приватне, цивільне й карне П. тощо. Поряд діяло санкціоноване державою *церк. П.* з своїми власними судами, гол. джерелом якого були церк. устави грец. походження.

З занепадом княжої держави давньоукр. П. не припиняло цілком своєї дії: на землях під поль. володінням його визнавано як *руське П.* у 14—15 вв. Згодом і поступово впроваджено на зайнятих Польщею землях інституції не лише публічного, але й приватного *польського П.*

На укр. землях В. Князівства Лит. розвинулося на давній основі *Лит.-руське П.* (14—17 вв.), називане також в літературі зах.-руським П. Його гол. офіц. зб. (*Лит. метрика, Лит. Статут*)

були збережені в силі й після Люблінської унії під Польщею та на Гетьманщині.

На Україні під лит. і поль. владою на персональній або територіяльно-місц. основі діяли соц.-культ. відміни чужого П.: поряд з селами на руському П., були засновані й внутр. рядилися села за *волоським* та *нім. П.* Вірменським колоніям дозволено самоврядування і суди за їхнім П. Жид. громади користувалися внутр. автономією, в якій застосовувалися традиційна жид. рел.-гром. орг-ція та їхнє П. (див. *Жиди*). Укр. м. з 13 в. в Гал.-Волинській державі, у В. Князівстві Лит. та пізніше на Гетьманщині одержували привілей самоуправління та рядилися *маґдебурзьким П.*, яке в окремих фраґментах по деяких м. проіснувало до 19 в.

П. коз. України в основному мало свої джерела в актах гетьманського уряду (міжнар. і законодавчих), Лит. Статуті, компіляціях нім. права, звичасвому П. та у суд. практиці. Поряд на персональній чи територіяльній основі існували часткові П. (міське самоврядування, церк. П. тощо). У 18 в. складність суспільного й госп. життя Гетьманщини вимагала упорядкування укр. П., і тому приступлено до його кодифікації. Результатом кільканадцятирічних заходів і праць був у 1743 р. зб. «*Права, по которымъ судится малороссійскій народъ*», найповніша і найцінніша пам'ятка укр. коз. П., яка кодифікувала діюче П. на Україні та доповнила наявні в ньому прогалини з різних джерел — нім., рос. та ін. Кодекс з 1743 р. не був затверджений рос. владою; в автономній коз. державі діяло далі місц. П., гол. Лит. Статут, що проіснував на Правобережжі до 1840 р., а деякі його інститути збереглися у Чернігівській і Полтавській губ. до 1920 р. (напр., спадкове П., деякі норми П. зобов'язань).

Від кін. 18 в. З ліквідацією автономії України поступово вводилося рос. П., спочатку гол. публічне, а згодом і цивільне («Свод законов» М. Сперанського, цивільний кодекс з 1864 та ін.).

На укр. землях під Австрією діяло з 1772—75 рр. австр. П., у 1919—40 рр. — поль. і рум., а на Закарпатті — угор. і чес. На всіх укр. землях діючі там режими аж до сов. окупації толерували як допоміжне джерело норми укр. звичасвого П. Правні системи Австрії, Угорщини, Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини мали в собі елементи правової держави. В цьому розумінні П. у принципі не виключало свободи, а обумовлювало її гол. тим, що правні норми мали бути не виявом необмеженої волі володаря, а заг. і заг.-обов'язковими. Також і держ. влада підлягала законам, тобто була можливість закласти позов на держ. установу або її урядовця, якщо вони порушили закон. Хоч царська Росія до 1917 р. залишалася абсолютною монархією, однак і тут поступово почали закорінюватися деякі принципи правової держави, хоч до справжньої правовости було дуже далеко.

За короткий період укр. нац. державности 1917—20 рр., за винятком П. у сфері держ. і політ. відносин, залишалося в силі П. попередніх систем. Ані укр. законодавець, ані укр. правники не могли покласти основи під власну систему П.

В УССР й СССР, режим яких докорінно зривав з попередньою соц.-екон. системою, виникло П. нового («соціялістичного», «рев.», «сов.») типу, спершу ламанням попередніх правних систем й інститутів та введенням довільної рев. законности («диктатура пролетаріяту»), а пізніше шляхом кодифікації сов. П.

Сов. теорія розглядає П. як частину надбудови, яку обумовлюють виробничі відносини, як клясову функцію структури суспільства. Сов. П. згідно з цією ж теорією, перейшло фазу клясового П. (знаряддя в руках пролетаріяту) і стало нині у «безклясовому» сов. суспільстві «заг.-нар. П.». З відмиранням держави у майбутньому, сов. соц. П. мало б також відмерти; його заступлять «правила соц. співжиття», які будуть нормами нової сов. моралі, а їх санкції здійснюватиме не держ. примус, а суспільні впливи. Сов. політ. і правна дійсність далекі від цих доктринальних візій і спекуляцій.

У дійсності сов. держава і П. стали потужним знаряддям примусу панівної партії й керівної еліти. З матеріяльного боку сов. П. повністю орієнтується на держ. (колективну) рацію, якій підпорядковано індивідуальні та групові інтереси громадян; з формального боку сов. законодавець намагається зробити П. гнучким і податливим на кожночасні зміни, диктовані волею політ. влади, а одночасно — суворо уніформованим.

Джерелами сов. П. є, крім конституції, законів і указів та ін. актів держ. влади, партійна програма, постанови керівних органів КПСС і кожночасна політ. настанова держ.-партійного керівництва. У такій ситуації П. підпорядковане політиці; сов. держава не може уважатися правовою державою, а скоріше вона є поліційною і бюрократичною, в якій П відограє лише допоміжну функцію. У ній відсутні конституційні ґарантії прав одиниці, як також тверді, незмінні принципи правопорядку, яким мали б бути підпорядковані самі носії влади. Сов. громадянин не має права притягати до суду держ. установи. Держава є джерелом закону, але сама стоїть поза законом.

Кодифікація сов. П. у 1920-их рр. була спробою вийти з рев. хаосу, утвореного на руїнах зламаного попереднього правного ладу та з концепційного експериментування з ідеєю «відмирання держави». Її диктував також перехід до *НЕП* з толеруванням ринку. Нові сов. кодекси залишилися значною мірою, за своєю клясифікацією, інститутами та принципами формального (процесуального) П., як і своєю термінологією, в принципі зах.-евр. Пропонована деким ідея єдиного сов. госп. П. (як найбільше відповідного марксизмові) поступилася традиційній концепції правовідносин, які існують у «буржуазних» суспільствах.

Уніфікація правної системи в усьому СССР відбулася при одночасній формальній концепції — творенню окремих респ. кодексів, які різнилися між собою лише незначними відхиленнями. Так само праці над новою кодифікацією кін. 1950-их і 1960-х рр. зберегли цей принцип. Метою нової кодифікації (розпочатої в УССР постановою Президії Верховної Ради з 14. 5. 1956) було впорядкування різних ділянок сов. П., яке знову опинилося у хаотичному стані; нові законодавчі акти, кілька разів змінювані, робили кодекси 1920-их рр. майже зайвими. Бажання правової стабілізації, ясности, послідовности й спрощення норм було великою мірою досягнуте. Поряд з тим різні групи в СССР, у тому ч. і самі правники, намагалися внести деякі ліберальніші норми в ім'я «соціялістичної законности», проти сваволі «культу особи». Це лише частково вдалося здійснити.

Нова кодифікація сов. П. відбувалася приблизно за таким пляном: заг.-сов. органи приймали центр. опрацьовані «основи законодавства» (напр., «Основи кримінального законодавства Союзу ССР і союзних республік», схвалені сесією Верховної Ради СССР у грудні 1958) різних галузів П., попереджені «всенар. обговоренням» проектів. Після цього респ. юридичної комісії, створені урядом, розробляли в рамках заг.-обов'язкових основ респ. кодекси; їх затверджували Верховні ради республік. До кін. 1970 р. кодифікаційні праці у гол. ділянках сов. П. майже закінчено.

Сов. теорія П. не знає традиційного на Зах. поділу на публічне і приватне П. Сов. (соціялістичне) П. базується на соц. власності на засоби виробництва й центр. пляновому госп-ві. Держава визначає й контролює також суто приватну сферу життя громадян, реґулюючи виробництво і споживання. У цьому розумінні навіть такі правовідносини, як родинні, шлюбні, спадкові не є виключно приватно-правними.

Проте, заг. приймається галузевий поділ П., відомий у зах. правній системі. У рамках *держ. П.*, гол. джерелом якого є *конституції*, деякі автори ще окремо відрізняють конституційне П. Останнє визначає і сам правотворчий процес (див. *Законодавство*). Дальшими галузями держ. П. є такі ділянки: *адміністративне П.* (яке має свій застарілий «*Адміністративний кодекс УСРР*»), *фінансове П.*, що в свою чергу ділиться на *бюджетове П.* (гол. джерело — закон СССР 1959 р. «Про бюджетові права Союзу ССР і союзних республік»), податкове П. (див. *Податки*), П. кредиту, страхування, фінансового контролю тощо. Норми держ. П. фіксують так само такі ділянки правовідносин як виборче П. (див. *Вибори*), вживання мови (див. *Мовне законодавство*), а також норми, які визначають осв. справи громадян (короткий час в УССР існував «*Кодекс законів про нар. освіту УСРР*» з 1922, замінений пізніше ін. законами).

Підкреслено публічно-правний характер мають галузі П., які реґулюють госп. діяльність: водне госп-во (див. *Водне П.*), правовідносини транспорту, зокрема морського і повітряного. В УССР ці обидві галузі — морське і повітряне П. мають свої джерела у заг.-союзних актах «Кодекс торг. мореплавства СССР» 1929 р. та «Повітряний кодекс СССР» 1962 р. Сюди належать також норми, які реґулюють значну частину держ. власности і госп. діяльности у галузі ліс. госп-ва та зем. відносин (*Ліс. законодавство*, *Зем. законодавство*). У 1970 р. в УССР прийнято новий *Зем. кодекс*. Окремою галуззю госп. П. є *колгоспне П.*, найновішим джерелом якого є «Зразковий колгоспний статут» 1969 р.

Відносини між робітниками, службовцями та працедавцем-державою й підприємствами так само реґулюються публічно-правними (адміністративними), а не приватними нормами П. (див. *Трудове П.*); наново скодифікований у 1970 р. «*Кодекс законів про працю*» є його гол. джерелом. Деякий час був у силі окремий «*Кодекс законів про працю малолітніх і підлітків*» в УССР; тепер його зміст включено у заг. кодекс про працю. Кодекси про працю в УССР включають ряд норм з законодавства про соц. забезпечення, що на Зах. відоме як соц. П.

Основною частиною традиційно приватного П. в УССР є *цивільне П.* — сукупність норм, які реґулюють становище одиниці, родини, майна та різних маєткових чинностей, а також договірні взаємини. Гол. джерелом діючого сов. цивільного П. в УССР є «Основи цивільного законодавства СССР і союзних республік» 1961 р., на яких опрацьовано «*Цивільний кодекс УРСР*» у 1963 р. Ча-

стинами цивільного П., уважаються: речове П. (про власність і володіння та користування майном), *родинне П.* в УССР виділене в окремий *«Кодекс законів про родину, опіку, шлюб і про акти громадянського стану УРСР»* замінений в 1969 р. на *«Кодекс про шлюб та сім'ю Укр. РСР»*, спадкове П. та П. зобов'язань (див. *Договір*). Окремою частиною останнього є *авторське П.* Так само до цивільного П. належать норми, які реґулюють власність, користування та надання житлових приміщень (див. *Житлове П.*).

Правосуддя, тобто суд. чинність у цивільних справах здійснюється згідно з цивільно-процесуальним П. (див. *Цивільний процес*), що ґарантує порядок справ, які випливають з цивільних. торг., трудових та деяких адміністративних правопорушень. Гол. джерелом сов. цивільно-процесуального П. є заг.-союзні «Основи цивільного судочинства» 1961 р., на підставі яких прийнято діючий тепер *«Цивільно-процесуальний кодекс УРСР»* 1963 р.

Карне П. (також кримінальне) визначає злочини проти суспільного ладу й одиниці за такі, що їх карає сама держава. Закон СССР «Основи кримінального законодавства СССР і союзних республік» 1958 р. розпочав ревізію сов. кодексів; на його підставі розроблено *«Кримінальний кодекс УРСР»* у 1960 р. Зокрема суворі санкції визначено за злочини проти держ. ладу (див. *Політичні злочини*). Окремою галуззю карного П. є *карне військ. П.*, яке частково кодифіковане у «Кримінальному кодексі УРСР», а також у заг.-союзних актах. Воно визначає правопорушення, пов'язані з *військ. службою*, і здійснюється через *військ. суди*.

Правосуддя у ділянці карного П., як також в ряді ін. галузів П., належить до карного судочинства (див. *Карний процес*). Закон СССР 1958 р. «Основи кримінального судочинства СССР і союзних республік» став основою розробленого і прийнятого у 1960 р. *«Кримінально-процесуального кодексу УРСР»*.

Судоустрій та суд. діяльність в УССР нині реґулюють заг.-союзний закон «Основи законодавства СССР, союзних та автономних республік» 1958 р. та прийнятий на його основі у 1960 р. закон про судоустрій УССР (див. *Судівництво*).

Режим тюрем і ін. пенітенціярних закладів визначався «Виправно-трудовим кодексом УССР» 1925 р.; але його норми незабаром перестали діяти й уся галузь виправно-трудового П. реґулювалася внутр. актами виконавчих органів, а також радикально зміненим у 1933 р. кодексом РСФСР, який фактично застосовувався на території всього СССР. У 1958 р. уряд СССР прийняв нове «Положення про виправно-трудові колонії і тюрми». Більшість цих нормативних та розпорядчих актів трималися в таємниці і порушувалися систематично самим управлінням цих закладів та владою. У 1969 р. прийнято «Основи виправно-трудового законодавства СССР і союзних республік», на підставі яких опрацьовано у 1971 р. відповідний кодекс УССР (див. *Концентраційні табори, Пенітенціярна система, Примусова праця, Тюрми*).

Розглянені тут частини і галузі П. творять т. зв. внутр. П. держави, яке визначає і реґулює правопорядок і правовідносини в рамках однієї держави. Існує ще П., яке реґулює відносини між суверенними державами та ними і міжнар. орг-ціями. Це є міжнар. П., гол. джерелами якого є договори, міжнар. правні звичаї, заг. принципи П., як також суд. практика та доктрина. Сов. теорія міжнар. П. обстоює принцип виключного суверенітету й невизнання надрядности міжнар.-правних норм над нац. законодавством. Виступаючи проти міжнар. юрисдикції стосовно будь-яких справ всередині СССР, його уряд одночасно висуває претенсії на право втручання у внутр. справи країн сов. бльоку («доктрина Брежнева»).

Не бувши повноцінним і тривалим підметом міжнар. П., статус і роля України у його формуванні навіть у стосунку до укр. території та народу незначні, хоч у міру участи УССР у міжнар. конференціях та її приєднання до ряду багатосторонніх правотворчих конвенцій формально і Україна є співтворцем норм міжнар. П. (*Міжнар. договори, Міжнар. орг-ції, Міжнар. правний статус України*).

У противагу до міжнар. публічного П. (яке реґулює взаємини між державами), міжнар. приватне П. є властиво П. окремих держав, яке застосовується до правовідносин між громадянами і юридичними особами різних країн.

Поза держ. орг-цією і тепер назагал без санкції держави діє *канонічне П.*, яке реґулює внутр. церк. життя Кат. Церкви; воно існує в правос. церквах, але його норми не є так широко і детально розроблені, як у кат. Канонічне П. є частиною заг. *церк. П.*, яке включає і держ. норми, що реґулюють правний статус церк. орг-цій у державі.

Різні галузі П., як і заг. його теорія належать до традиційних і встановлених ділянок науки та знання. Укр. правознавство має свою історію та представлене рядом видатних прізвищ (див. *Правнича наука*). Як акад. дисципліна П. викладалося у різних вищих осв. установах України (див. *Правнича освіта*). З метою популяризації правничих відомостей, фіксування дослідів, як і публі-

кації й інтерпретації правних актів існує *правнича преса*.

В укр. суспільстві існувала та існує низка правничих професій, з яких суспільно і політ. найважливіші *адвокатура*, працівники *держ. арбітражу*, суд. установ та ін. Держ. адміністрація часто добирається з осіб, які мають правничу освіту.

У різні часи укр. правники намагалися творити свої орг-ції: Т-во Укр.-Руських Правників у Львові, Укр. Правниче Т-во у Києві, *Т-во Укр. Адвокатів* і *Т-во Укр. Правників* у Львові, Укр. Правниче Т-во в Чехо-Словаччині, Т-во Укр. Правників у ЗДА й ін.

Заг. огляд історії укр. П. подано в ЕУ 1 (стор. 630—93), в якому доведено розвиток П. на Україні до кін. 1940-их рр. та в АЕУ, т. II (стор. 3—119) до кін. 1960-их рр. Там також подана докладна література. *В. Маркусь*

Правобережна (Правобічна) **Україна**, Правобережжя, територія на правому березі Дніпра, яка дістала цю назву з пол. 17 в. і охоплювала Київщину, Брацлавщину, а подекуди і Волинь та Поділля і становила частину Коз.-Гетьманської держави за Б. Хмельницького. Після *Андрусівського договору* (1667) П. У. (за винятком Києва та його околиці) була підпорядкована Польщі; після *Бучацького миру* (1672) її поділено на 3 частини: Брацлавщина і півд. Київщина перейшли під владу гетьмана П. *Дорошенка*, васаля Туреччини, Поділля — під безпосередню владу Туреччини, решта П. У. залишилася за Польщею. За *Бахчесарайським договором* (1681) між Москвою і Туреччиною П. У. між Дніпром і Богом мала бути незаселеною; 1699 р. Туреччина втратила Поділля, а за *Вічним миром* (1686) П. У. остаточно припала Польщі. 1699 р. на П. У. формально скасовано козацтво, але воно ще проіснувало до 1714 р. 1793 р. (другий розбір Польщі) П. У. припала Рос. Імперії. У 19 в. П. У. (п. н. «Юго-Западный Край») становила Київ. Ген.-Губернаторство у складі Київ., Волинської і Подільської губ.

Терміни «Правобережна Україна» і «Правобережжя» стосуються також як геогр. поняття Центр. України між Дніпром по сов.-поль. кордон (з 1920—30-их рр.) на зах. або центр. частини *Лісостепу*. Див також: *Київщина, Волинь, Поділля*.

Право звичаєве, також «неписане П.», норми поведінки, які діють у громаді в наслідок довготривалого застосування й переконання, що вони обов'язкові. П. з. є найстарішим правним ладом, окремі норми й інститути якого існували ще до писаного закону. З розвитком законодавчої діяльности держави роля і засяг П. з. зменшується, але воно існує далі поряд з писаним П. як допоміжне джерело правного ладу; П. з., своєю чергою, мало вплив на кодифікацію П. Тільки у країнах з англосаксською системою «заг. П.» (common law) є обов'язкове П., базоване первісно на звичаєвих нормах, висловлених у вироках судів. Як частина нац. культури, П. з. пройняте світоглядом того чи того народу і є продуктом його безпосередньої правотворчости.

Укр. П. з. існувало з передіст. часів. У княжий період правовідносини рядилися нормами П. з., основна частина якого була згодом записана у «*Руській Правді*», також княжі устави скорше вияснювали звичаєві норми, ніж творили нові. Після упадку княжої держави укр. П. з. продовжувало діяти і під тат. владою, яка не втручалася у внутр. взаємини зайнятих територій, та згодом і під поль. зверхністю. Польща якийсь час визнавала укр. П. з. як *руське П.*

Норми укр. П. з. збереглися і під Литвою і були кодифіковані у *Лит. Статуті*, який значною мірою, гол. у цивільних, карних і процесуальних нормах, базувався на давньому укр. П. з. Засадою законодавця у В. Князівстві Лит. було «старини не рухати, а новини не вводити». Лит. земські устави та охоронні грамоти ґарантували давнє П. з. у стосунку до окремих укр. земель чи груп населення, у той час як привілейні грамоти від нього звільняли. Незалежно від досить детального реґляментування різних правовідносин Лит. Статутом, останній визнавав допоміжну функцію за П. з.; якщо нема окремого закону — слід судити за давнім звичаєм. Суд. установою виключно П. з. за лит.-руської доби були *копні суди*, які діяли і в коз. добу, хоч їх значення впало.

Діюче на Гетьманщині П. визнавало правні звичаї, як і за попереднього періоду. Кодекс з 1734 р. «*Права, по которымъ судится малороссійскій народъ*», включив багато норм П. з. та ввів принцип його допоміжности: коли у писаному П. бракує нових постанов, належить судити «по древнему доброму обыкновенію».

Існуючі на укр. землях у 19–20 вв. модерні правні системи до сов. періоду визнавали допоміжну ролю П. з. Рос. цивільний кодекс з 1864 р. допускав чинність П. з. у спадкових, родинних і зем. правовідносинах, коли кодекс не мав відповідної норми. Але більше, ніж у держ. судах, норми П. з. виявлялися у правосвідомості укр. народу та у типових інститутах і правовідносинах, які рядилися традиційними звичаєвими нормами (комунальне користування пасовищем, лісами, деякі взаємини праці, певні спадкові, шлюбні правовідносини тощо).

Санкція цих норм належала гром. думці — її схваленню або осудженню.

Сов. законодавство не визнає П. з. навіть як допоміжного чинника; ідейні основи укр. П. з. виявляються у нар. правосвідомості, як також окремі правні звичаї ще стосуються у деяких взаєминах, правда, не санкціоновані владою. На поч. сов. періоду була спроба допустити допоміжну ролю П. з. у деяких цивільно-маєткових стосунках. Нині П. з. на Україні скорше іст. категорія.

Укр. П. з. яскраво відбилося у фолкльорі й нар. побуті, гол. у приповідках. Здійснювання норм П. з. пов'язане, більше ніж у випадку закону, з виконуванням певних символічних актів та обрядів («садження на стіл» обраного князя, посипання попелом обраного кошового отамана, перебивання рук при укладенні угоди тощо).

П. з. у деяких обл. України мало свої реґіональні відмінності, проте основні вартості й ті самі правні принципи просякають усю систему укр. П. з. Його вивчення розпочато у 19 в. З укр. дослідників П. з. присвятили увагу П. Чубинський («Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии»), П. Єфименко, О. Левицький, О. Єфименко, Ф. Щербина та ін.

У 1920-их pp. при ВУАН у Києві діяла Комісія для виучування звичаєвого П., яка випускала «Праці Комісії» (3 випуски: 1925, 1928, 1928) за ред. А. Кристера, згодом Й. Малиновського. Між дослідниками П. з. були: С. Борисенок, О. Добров, Є. Єзерський, В. Камінський, М. Товстоліс, І. Черкаський, Б. Язловський та ін. Й. Малиновський ставив питання про творення і дослідження «рев. рад.» П. з.

На Зах. Україні й на еміґрації відносно менше уваги присвячено дослідженню П. з. (В. Охримович, Р. Лащенко, А. Яковлів, О. Мицюк). Багато цінного матеріялу з укр. П. з. розкинено в заг. етногр. зб. Сов. наука з 1930-их pp. виключила як предмет дослідження П. з., цю найсамобутнішу галузь світогляду і життя укр. народу. *В. Маркусь*

«Право на вихід з СССР», див. *Сецесія.*

Право націй на самовизначення, див. *Самовизначення.*

Правопис (ортографія), система правил, що визначають спосіб передачі мови письмом, незалежно від особливостей індивідуальної вимови. В основу П. кладуться принципи: фонематичний (з передачею фонематично значущих рис вимови: с-хопити — з-бирати), морфологічний (з однаковим написанням морфеми незалежно від її вимови в слові: просьба) або етимологічно-іст. (із збереженням давніших традиційних написань без уваги на фонетично-морфологічні зміни: дѣдъ, до̂мъ). Основа сучасного укр. П. фонематично-морфологічна з дрібними відхиленнями на користь іст. принципу. Іст. укр. П. виводиться з кириличного староц.-слов., що став на Україні іст.-етимологічним з часу його адаптації до укр. мови (написання з юсами на ознаку носових голосних, що їх в укр. мові вже не було тощо) і все більше різнився від вимови в міру розвитку укр. мови. Правописні нормативні питання ставали центр. проблемою окремих рукописних граматичних трактатів (див. *Мовознавство*). Окремі школи переписувачів дбали про дотримування його традиційних норм, що порушувалися, зокрема у невправних копіювальників і в періоди культ.-іст. зламів. Було кілька спроб поза Україною і на Україні ці норми стабілізувати: далекосяжну реформу П. болгарина Тирновського патріярха Євтимія кін. 14 в. поширювали вихідні з Болгарії, Атосу, Студіону б. Константинополя і з Сербії, а також манастирі на Буковині й в Молдавії, на Україні зокрема митр. Кипріян у церк. рукописах. Гол. риси цього архаїзаційного П. (т. зв. пам'яток юсового письма): відновлені написання з юсами (ѫ, ѧ замість у, я), написання без міжвокальної йотації (добраа, -рое, -руу), етимологічні написання грец. слів (агглъ — янгол) та, під серб. впливом, написання з -ь замість -ъ (вѣкь, аминь). Свої правописні звички витворили окремі канцелярії 14—18 вв. Для друку, насамперед церк. книг, вирішальне значення мали норми П., зібрані М. Смотрицьким у граматиці 1618 р. (правила про написання з е-є, о-ѡ, и-і, кг/ґ тощо), утримувані з певними модифікаціями у моск. вид. цієї граматики 1648 й 1721 pp. (чи, жы, шы, цы) у церк. книгах і донині. Скріплений у 18 в. рос. етимологічною нормалізацією на базі *гражданки* — від 1710-их pp. цей іст. П. впливав на практичні застосування й теоретичні обґрунтування системи етимологічного П. на Україні (див. *Максимовичівка, Паньковичівка*). Невигоди етимологічного П. (нечітке розрізнювання нар. мови від ц.-слов., староукр. та рос. назверх; труднощі з опануванням його тонкощів), а згодом і приклад фонетичного П. у сербів привели до кількох спроб фонематичного П. (див. *Павловський, Кулішівка, Драгоманівка, Желехівка*). Боротьба за «фонетичний» П. проти етимологічного (одночасно й за нар. чи книжну основу літ. мови) часто набирала політ. забарвлення, тим більше, що на підрос. Україні адміністративні розпорядження накидали українцям *ярижку*, систему рос. П., пристосовуваного ще у 18—19 вв. до потреб укр. мови. 1921 р. УАН виробила перші обов'язкові «Найголовніші

правила укр. правопису». Виниклі поміж підавстр. і підрос. Україною розходження в подробицях П. (напр., написання чужих слів, імен, прізвищ і геогр. назв з г-ґ, л-л', ю-і тощо) усунула харківська правописна конференція 1927 р., склавши компромісовий правопис (апостроф після губних приголосних перед йотованими голосними, *г*, *л* в словах грец. походження, *ґ*, *лю*, *ля*, *льо* в усіх інших), прийнятий НТШ у Львові 1929 р., а згодом і на еміґрації. Його однак змінили держ. органи в УССР уже 1930 р. (обмеживши вживання *ґ*, *л'*) і ще більше 1933–34 р. (усунувши взагалі *ґ*, *льо*, *ля*, *лю*, в чужих словах і запозичених, увівши етимологічні написання там таки з *-іа-* замість *-ія-* тощо -- в напрямі наближення до рос. П.). Цей П. не був прийнятий загалом укр. еміґрації, що далі дотримується «харківського» правопису 1927—29 рр. На Україні П. 1933—34 р. був змінений у деяких деталях 1945 і знов 1960 р. На оформлення П. мали вплив, крім граматичних праць (і авторитетних журн., зокрема в 1861–62 «*Основи*»), гол. ще лексикографічні кодифікації (П. *Беринди*, пізніше Є. *Желехівського*, Б. *Грінченка)*. Написання окремих слів нормовані словниками правописними й чужих слів (Г. Голоскевича, О. Ізюмова, І. Бойкова, О. Панейка, А. Орла, І. Кириченка, Д. Нитченка й ін.).

Спроби подільсько-волинських польонофільських кіл 19 в. прищепити укр. мові правопис на основі поль. латинки не прийнялися, як і такі ж заходи австр.-поль. урядових кіл у Галичині в другій пол. 19 в. (див. «*Азбучна війна*», *Їречек*); нею користувалися лише малограмотні селяни в Галичині й на Холмщині-Підляшші (та популярні вид. для них), як системою рум. П. на Буковині, в Басарабії й Добруджі, угор. П. окремі вид. на Закарпатті у 19–20 вв. та словацького П. церк. вид. на Пряшівщині від 1920-их рр., на еміґрації в ЗДА, а частково й тепер на Пряшівщині.

Література: Кримський А. Нарис історії укр. правопису до 1927 р. ЗІФВ УАН, ч. 25. К. 1929; Синявський О. Коротка історія укр. правопису. Культура укр. слова. К. 1931; Жовтобрюх М. До історії укр. правопису. Мовознавство, чч. 11—12. К. 1937; Кисілевський К. Історія укр. правописного питання. Спроба синтези. ЗНТШ, т. 165. Нью-Йорк—Париж 1957; ЕУ 1, стор. 366.

О. Горбач

«Православна Академія», акад. т-во, яке об'єднувало студентів богословського фак. Чернівецького Ун-ту в 1907—23 рр. Видавало виклади-скрипти «Пастирське Богослов'я» Д. Єремійчука, альманах «Назустріч волі» (1922). Гол. «П. А.» були: П. Катеринюк, М. Копачук, Г. Ревуцький, І. Винницький, І. Цуркан. В кін. 1923 р. заборонене рум. владою.

«Православна Волинь», двотижневий орган Волинської епархії, виходив у Житомирі з 1917 р., замість дорев. «*Волынских Епархиальных Ведомостей*» (рос. мовою — «Православная Волынь», але з ст. укр. змісту та з додатком укр. проповідей), у 1921—22 рр. — у Крем'янці, укр. мовою як орган Волинського Епархіяльного Управління, за ред. В. *Біднова*.

«Православна Буковина», двотижневик москвофільського напряму, виходив у Відні, пізніше у Чернівцях (на зміну «Рускій Правді») у 1893—1904 рр.; ред. В. Козарищук.

«Православная Русь», тижневик, орган москвофільського т-ва «Народная Рада»; виходив у Чернівцях 1909—1910 рр.

«Православний Вісник», місячник, орган Укр. Гр.-Правос. Церкви в Канаді, виходив у Вінніпеґу 1924—27; з 1928 р. п. н. «*Вісник*».

«Православний Вісник», церк. місячник, орган Рос. Правос. Церкви, єдиний укр. мовою, виходив у Львові у 1946—48 рр. п. н. «Епархіяльний Вісник», видаваний групою о. Г. *Костельника;* у 1948—63 рр. «П. В.» був призначений тільки для Зах. України. Відновлений у 1968 виходив у Львові, а з 1971 р. у Києві, як видання Київ. і Гал. митр., призначений для Екзархату всієї України. «П. В.» редаґований за зразком «Журнала Московской Патриархии».

«Православний Руський Календар», щорічне вид. т-ва «*Руська Бесіда*» у Чернівцях у 1874—1918 рр.; ред. С. і Г. *Воробкевичі*, Є. *Калитовський*, О. *Попович*. «П. Р. К.» містив літ. твори та матеріяли з іст. Буковини.

«Православний Українець», неперіодичний орган Укр. Правос. Церк. Ради (Соборноправної), виходить у Чікаґо (ЗДА) з 1952 р.; містить серед ін. матеріяли, важливі для історії УАПЦ 1920-их рр.

Прага (Praha), столиця і найбільше м. Чехо-Словаччини (нині понад 1 млн меш.; у тому ч. бл. 2 000 українців), положена над р. Влтавою; важливий центр міжслов. взаємин. Вже з 10 в. існували торг. зв'язки П. з укр. землями. У гуситські часи (1422–27) в дружині претендента на чес. престол кн. Жигмонта Корибутовича у П. побували воїни з укр. земель; студенти з України вчилися у Празькому Ун-ті, заснованому 1348 р. Біблія *Скорини*, видана у П. у 1517–19 рр., мала вплив на культ. життя на Україні.

В часи чес. нац. відродження (у першій пол. 19 в.) у П. жили й працювали письм. й вчені, що цікавилися Україною (Й. Добровський, П. Й. *Шафарик*, Ф. Л. *Челяковський*, Я. П. Коубек, К. В. Зап, К. *Гавлічек-Боровський)*. У празьких

літ. і наук. органах друкувалися переклади з укр. літератури й ст. про укр. культуру і побут, серед ін. ст. Я. Головацького та І. Ватилевича. Зростанню зацікавлення Україною дуже сприяло перебування у П. О. *Бодянського* (1837–38), І. *Срезневського* (1839—41) та участь укр. делеґації з Галичини на *Слов. з'їзді* 1848 р., де вперше визнано право укр. народу на самобутнє існування. Мабуть, у 1858 чи 1859 р. хтось з відвідувачів з Росії передав Шафарикові в П. автограф Шевченкового «Єретика». У 1850—60-их рр. П. відвідав ряд укр. культ. діячів (О. Бодянський, В. Бернатович, О. Потебня, М. Костомаров, П. Куліш, І. Білозерський, М. Лисенко та ін.). Їхні дарунки та присилки книжок з України за попередні десятиліття стали основою багатого фонду укр. літератури у празьких бібліотеках. У 1876 р. тут заходами О. *Русова* вийшло двотомове вид. творів Т. Шевченка, яке охоплювало також доти невідомі нецензуровані твори. Укр. делеґати й представники брали участь у святах покладення наріжного каменя (1868) і відкриття (1883) празького Нац. театру, у ювілейній крайовій виставці (1891; львівський хор «Боян») та етногр. виставці 1895 р. (І. Франко). Чимале значення мали виступи І. Франка на першому з'їзді слов. поступової молоді у травні 1891 р. Від 1891 р. у П. жив Ф. *Ржегорж*, що подарував празьким музеям багату зб. укр. книг і пам'яток укр. нар. мистецтва. У празьких вищих школах викладали визначні укр. вчені І. *Горбачевський* та І. *Пулюй*.

На поч. 20 в. у П. виникла укр. студентська колонія (1902 р. була створена Укр. Громада), яка розвинула значну діяльність (О. *Бочковський*, І. *Брик*, Л. *Ганкевич* й ін.). У новопосталій Чехо-Словацькій Республіці була дипломатична місія УНР, керована М. Славінським (пізніше представництво УНР), згодом посольство УССР (гол. М. Левицький). У травні-червні 1919 р. в П. з великим успіхом концертувала *Укр. респ. капеля*.

У 1920—21 рр. почався великий наплив укр. еміґрації. П. стала в період між двома світовими війнами найбільшим центром укр. культ. й політ. життя на еміґрації, хоч у другій пол. 1930-их рр. частина укр. еміґрантів, зокрема більшість студентів, виїхала з П. (див. ЕУ 1, стор. 575). Тут жили деякі чл. уряду УНР, був центр УСДРП і важлива група партії есерів. П. була місцем народження націоналістичного руху (*Леґія укр. націоналістів*, заснована 1925 р. у Подебрадах); тут відбулася Друга конференція укр. націоналістів (1928). Радянофільські елементи гуртувала у 1920-их рр. Читальня ім. Т. Шевченка, Т-во громадян УРСР, літ. об'єднання «Жовтневе коло».

Про інтереси укр. еміґрантів дбав *Укр. Громадський Комітет* (1921—25), а після його скасування ін. подібні орг-ції. Працювало багато наук. т-в (*Укр. Акад. Комітет, Укр. Наук. Асоціяція, Укр. Іст.-Філол. Т-во, Укр. Т-во Прихильників Книги* та ін.), музеї і архіви (*Музей Визвольної Боротьби України* 1925—45 рр., відтоді до 1948 р. п. н. Укр. Музей; Укр. Іст. Кабінет), високі й сер. школи (*Укр. Вільний Ун-т* 1921—45, *Укр. Високий Пед. Ін-т ім. М. Драгоманова* 1923—33, *Укр. Студія Пластичного Мистецтва* 1923—45, *Укр. Реальна Гімназія* (1925—27, пізніше в Ржевніцах і в Модржанах; діяла орг-ція молоді «*Пласт*» і централя Союзу Укр. Пластунів Еміґрантів. Студенти були організовані в *Укр. Акад. Громаді* (заснована 1919, у березні 1924 р. – 1 255 чл.); крім того, існував ряд ін. проф. і політ. студентських орг-цій. З 1922 до 1935 р. П. була осідком *Центр. Союзу Укр. Студентства*, тут відбулися деякі його з'їзди, а також два укр. наук. з'їзди (1926 і 1932). У П. жило й працювало багато укр. письм.: О. *Олесь*, Є. *Маланюк*, Ю. *Дараган*, О. *Стефанович*, О. *Бабій*, О. *Лятуринська*, І. *Наріжна*, А. *Павлюк*, В. *Хмелюк*, І. *Крушельницький*, М. *Ірчан*, О. *Ольжич*, О. *Теліга*, І. *Ірлявський*, М. *Чирський*, У. *Самчук* та ін.; мистців: М. *Бринський*, М. *Бутович*, В. *Касіян*, І. *Кулець*, Р. *Лісовський*, Г. *Мазепа*, В. *Січинський* та ін.; учених: Д. *Антонович*, Л. *Білецький*, С. *Дністрянський*, Д. *Дорошенко*, О. *Колесса*, С. *Рудницький*, С. *Сірополко*, С. *Смаль-Стоцький*, Д. *Чижевський*, А. *Яковлів*, С. *Русова* та ін. Діяли в-ва: «*Сіяч*» (1924—33), «*Пробоєм*» (1939—43), «*Колос*», в-во Ю. Тищенка (у воєнні роки), Є. *Вороного*. Виходило багато часописів; головніші журн.: літ.-суспільний «*Нова Україна*» (1922—28), «*Студентський Вісник*» (1923—31), «*Розбудова Нації*» (націоналістичний, 1928–34), «*Пробоєм*» (1934–43), газ.: «*Наступ*» (двічі на тиждень 1939–43), «*Укр. дійсність*» (двотижневик, 1940—45). Визначною укр. пам'яткою П. є гр.-кат. дерев'яна церковця з 17 в., привезена з с. Медвідівці на Закарпатті 1927 р. і поставлена на узбіччі Петржіна.

Укр. еміґрація, зокрема в ділянці науки, підтримувала жваві зв'язки з чехами. У Празькому Ун-ті від 1926 р. було введено навчання укр. мови й літератури. Укр. наук. матеріяли друкувалися у чес. наук. журн. На літ.-мист. полі чимале значення мали відвідини кількох груп укр. письм. і мистців у 1920-их рр. з України: П. Тичина, О. Досвітній, В. Поліщук (1925); М. Бойчук, В. Седляр, Л. Курбас (1927), А. Любченко, В. Підмо-

гильний, О. Копиленко, О. Кобилянська (1928), О. Довженко (1930).

Під час другої світової війни ч. українців збільшилося еміґрантами з Карп. України, а ще більше студентами з Зах. України, які вчилися у високих школах П. У 1944 р. до П. приїхав ряд учених з Наддніпрянщини.

По другій світовій війні ч. українців у П. різко зменшилося (з приходом сов. військ на весні 1945 р. велика частина еміґрантів виїхала до Німеччини), хоч наплинули нові елементи (оптанти з Закарпаття, вояки чехо-словацьких частин у СССР). Укр. орг-ції були ліквідовані (останній — Укр. Музей у 1948 р.). Тепер існує тільки гурток мист. самодіяльности та хор. У 1968 р. відновлено гр.-кат. парафію св. Климентія. П. є осідком митрополії Правос. Автокефальної Церкви в Чехо-Словаччині. Зате широко розвинулася праця над перекладами з укр. літератури (за повоєнні рр. видано бл. 170 книжок) та наук. українознавча праця (на філос. фак. працюють 4, у системі Чехо-Словацької АН — 6 україністів). Важливим центром інформації про укр. культуру є Слов. Бібліотека, у якій зберігається до 30 000 укр. книжок, між ними цінні стародруки («Апостол» І. Федорова, Острозька Біблія) та ін. рідкісні матеріяли. Багатий українознавчий матеріял є і в празьких архівах. З дій ширшого значення треба відзначити шевченківські святкування й виставки 1951 та 1961 рр. і франківські святкування 1956 р. з відкриттям пам'ятної таблиці.

Література: Наріжний С. Українська Еміграція. Прага 1942; Sto padesat let česko-ukrajinských literarnich styku. Прага 1968.

О. Краснянський

«Prager Presse», щоденник нім. мовою, орган чехо-словацького мін-ва закордонних справ, виходив у Празі 1921—38 рр. з метою інформувати чужі країни про Чехо-Словаччину. У «Р. Р.» містилося чимало ст. про Україну, гол. про укр. культуру, зокрема М. *Гехтера*.

Пранці, див. *Сифіліс*.

Прапор, щодо форми, графічного і хромічного погляду це — сукно, уживане як символ або засіб сиґналізації, що виникло з античних польово-бойових пластичних знаків і поширилося в Европі, включно з укр. землями, за раннього середньовіччя. Щодо своєї приналежности П. поділяються на держ., міжнар., територіяльні (провінцій, міст і т. д.), військ., цивільних орг-цій, церк., родові тощо. Укр. термін «П.» — генетичний і охоплює всі прапорні відміни і підвідміни (як, напр., крім вищезгаданих, майвець, значок і т. д.). Термін «прапорництво» охоплює три поняття: прапорознавство (спеціяльна іст. дисципліна, т. зв. вексилологія), прапорне мистецтво (творення і виготовлення П.) і прапорне право (правні основи вжитку П.).

К н я ж а д о б а. Прапорництво княжої доби можна уявити собі на основі писемних і мист. творів: літописів, біографій («Життя Бориса і Гліба») й поетичних творів («Слово о полку Ігореві»), чужинецьких, зокрема візант. і болг. («Хроніка Манасії» й ін.), килима королеви Ґертруди, печатки короля Юрія Львовича, новгородських й моск. мініятюр тощо. Найдавніші прапорні полотнища були трикутно-клинові, прикріплені до держака або безпосередньо бічним кінцем чи прямокутно на перекладині держака. На зламі 13 і 14 вв. з'явилися чотирикутні П. з клиновими полотнищами на вільному кінці. Здебільша вживаним кольором був червоний, далі білий і блакитний, рідко жовтий, а існували також кольорові сполучення. Найчастішими прапорними зображеннями були хрести, небесні світила та княжо родові тризуби-двозуби. Держаки були завершені наконечниками: хрестами, волосяними «чілками», списовими вістрями й ін. знаками. З погляду приналежности староукр. стяги і корогви ділилися на княжо-родові й заг. військ., які були суцільно червоні. Стяг, що його зберігав «стяговик» — був один для кількох полків, а корогви — при кожній військ. частині. Найвищу гідність мали великокняжі й королівські П., вигляд яких, як це було у середньовічних зах.-евр. державах, не був усталений. Стяг Руської Землі (київ. доби) був перев. червоний з золотим тризубом-двозубом того чи того великого кн., а пізніша корогва Руського Королівства (гал.-волинської доби) — блакитна з золотим левом.

Л и т. - п о л ь. д о б а. На лит.-руські й поль. часи припадає розвиток територіяльного прапорництва. Всі укр. землі — князівства-провінції В. Князівства Лит. й воєводства Корони з їхніми землями і пов. — мали свої корогви, які були перев. тотожні з їх гербами (напр., блакитна з золотим двоголовим орлом Перемиської землі), а іноді містили герб землі у полотнищі ін. кольору (напр., Київ. воєводства: зелений, срібний архистратиг Михаїл на червоному щиті на правій, а чорний ведмідь на срібному щиті на зворотній сторонах). Гідність територіяльних П. В. Князівства Лит. позначували клинові вирізи на вільному кін., як, напр., пов. корогва — однорiжкова, воєводства — дворіжкова і т. д. Одночасно розвивалося міське прапорництво: маґістратів (відома київ. «Золота Корогва»), цехів, військ. відділів і т. д. Ренесансовий стиль позначився багатством форм і кольорів на П. маґнатів-землевласників, як також держ. і церк. достойників, взорованих на їхніх родових або особистих гербах. На цю

добу припадає також поч. самобутнього укр. коз. прапорництва.

П. В. Князівства Лит. у 15 в., що продовжував староукр. традиції, був червоний з золотим тризубоподібним родовим знаком Гедиміновичів (т. зв. «колонами»), а від 15 в. — червоний з зображенням білого лицаря на такому ж коні з золотою упряжжю, з мечем у правій руці і з блакитним щитом з подвійним золотим хрестом на лівому плечі (т. зв. «поґонь»). П. поль. короля від 15 в. був червоний з білим укоронованим орлом з піднятими крилами у золотому озброєнні (дзюб і кігті).

Коз.-Гетьманська доба. Відновлення укр. державности у 17 в. і постання нової провідної коз. верстви мали потрійний вплив на укр. прапорництво: збагачення щодо форм полотнищ, вживаних кольорів та емблематичної змістовности, зміцнення нац. прикмет щодо форми і змісту, включно з витворенням поняття нац. П. в його новітньому розумінні, як також встановлення нового порядку, що виявився насамперед у системі військ.-полкових, сотенних, морсько-похідних й ін. П.

Ця доба залишила значну кількість писемних і речевих пам'яток, вона позначена впливом бароккового мистецтва та введенням нового прапорного кольору, т. зв. «малинового». Найчастіше вживані полотнища були прямокутні або т. зв. «скошені» згори вниз або навпаки (у витляді прямокутної трапеції); клинові значки залишилися на списах кінноти та в дрібніших військ. частинах. Найвищими держ. прапорними емблемами були дві гетьманські корогви: перша — червона з зображенням білого архистратига Михаїла і друга — з зображенням герба того чи того гетьмана. П. завідував ген. хорунжий. Гетьманщина користувалася у 17 в. різнокольоровими П., однак переважав червоний колір. Існували полкові, сотенні, курінні й ін. корогви (великий полковий П.), знамена й значки (малий полковий П.). Були також відповідні уряди полкового (старшого і молодшого) й сотенного хорунжого й ін. У 18 в. стали переважати блакитні полотнища з золотими чи жовтими зображеннями хрестів і частково ін. знаків, як небесні світила, зброя, постаті св. Михаїла, св. Юрія й ін. святих. Лицьова сторона полкових і сотенних корогов і знамен була нац. емблемою з зображенням лицаря-козака з самопалом у золотому чи жовтому щитовому полі на блакитному полотнищі, а зворотна – полковою чи сотенною емблемою відповідного кольору з встановленим зображенням. Запоріжжя мало своє власне прапорництво. Велика корогва Запор. Січі була червона; на лицьовій стороні був зображений білий архистратиг Михаїл, а на зворотній — білий грец. хрест оточений золотими небесними світилами: сонцем, півмісяцем і зірками. П. куренів і паланок були перев. малинові з зображеннями архистратига Михаїла або білого хреста. Запоріжжя дало також поч. укр. морському прапорництву. Корогва для морських походів була біла з зображенням св. Миколи. Збереглася також ін. морська корогва – червона з коз. кораблем. Крім військ. П. були впродовж 17 і 18 вв. гол. у т. зв. упривілейованих містах — маґістратські, цехові й ін. корогви.

19—20 вв. З упадком Гетьманщини та приєднання Центр. і Зах. України до Росії й Австрії зникають укр. П.: держ. територіяльні, військ. й ін.

На Укр. Землях у Рос. Імперії вживалися тільки трикольорові поздовжні біло-синьо-червоні П. імперії, як також основані на цих трьох кольорах держ. службові П. П. австр. цісарства був спершу жовтий з чорним двоголовим орлом, а пізніше двокольоровий поздовжній чорножовтий.

Традиції коз. прапорництва існували лише недовгий час і частково у залишків Запор. війська над Дунаєм, Богом, Дністром, Озівським м., найдовше на Кубані. Територіяльні П. в Рос. Імперії не існували. Під Австрією витворилися лише два П. для укр. земель; для коронних країв Королівства Галичини, який тричі змінявся (блакитно-червоно-жовтий, блакитночервоний та червоноблакитний), і Герцоґства Буковини (блакитночервоний). Укр. патріоти користувалися подекуди малиновим П. або червоним з зображенням св. Михаїла. Гол. Руська Рада у Львові у жовтні 1848 р. ухвалила за остаточні укр. емблеми герб Романовичів — золотого лева на блакитному полі й похідне від нього жовтоблакитне сполучення кольорів, як нац. Появилися П. гал. самодіяльних військ. формацій і гром. т-в, що були або блакитні з золотим левом, або поперечно-двопільні: жовтоблакитні чи блакитножовті. Новітній укр. П. швидко поширився під австро-угор., а на поч. 20 в. — рос. займанщиною. Порядок кольорів не був відразу усталений, однак у прапорознавчих публікаціях поч. 20 в. утвердився жовтоблакитний П., його прийняли й Укр. Січ. Стрільці. На зламі 19—20 в. у Галичині й на Буковині помітний розвиток прапорництва укр. т-в, установ, військ. формацій і т. д., який позначився оновленням прапорних традицій коз. доби й намаганням виплекати нац. стиль (напр., гербова корогва УСС).

Нова доба. Укр. двокольоровість позначила держ. відродження 1917 р. П. першої Укр. Нар. Республіки був жовтоблакитний. 18 січня 1918 р. затверджено воєнно-морський П. (з тризубом), а 22. 3. 1918 був встановлений держ.

П. За гетьмана Павла Скоропадського змінено порядок кольорів і на блакитно-жовтій основі опрацьовано 1918 р. новий і остаточний воєнно-морський П. і кілька десятків різних держ. службових П. Укр. Держави, які (з незначними змінами) залишилися також у другій Укр. Нар. Республіці. Корогви й ін. П. військ. відділів і повстанських частин були довільні — жовтоблакитні, блакитножовті, як також взоровані на давньому коз. прапорництві. 1920 р. Директорія УНР ухвалила курінні й бриґадні корогви й сотенні прапорці. 13. 11. 1918 був затверджений блакитножовтий П. Зах. Укр. Нар. Респ. і того ж року встановлено два ін. держ. П.: синьомалиново-зелений Кубанського Краю та Криму (блакитний з жовтою крим. тамгою). 20. 3. 1920 ухвалено крайовий блакитножовтий П. для Підкарп. Руси, як складової частини Чехо-Словаччини, який законом з 15. 3. 1939 був прийнятий як держ. П. Карп. України. Всеукр. Нац. Рада (у травні 1920) і Урядова конституційна Комісія Укр. Держави (1. 10. 1920) висловилися за блакитножовтий П. У Галичині між 1920 і 1939 рр. під впливом прапорознавчих дослідів і публікацій вживано виключно жовтоблакитний П., яким користувалися також важливіші центри укр. життя на еміґрації (напр., Пласт). Такий же П. був у вжитку укр. військ. формацій, які між 1941 і 1944 рр. боролися по нім. боці (Укр. Визвольне Військо і дивізія «Галичина»). Між 1945 і 1949 рр. на еміґрації виникли непорозуміння між прихильниками жовтоблакитного й блакитножовтого порядку кольорів, які закінчилися постановою Укр. Нац. Ради з 27. 6. 1949, що тим часом, аж до остаточного встановлення держ. емблем незалежною владою на Україні, — нац. П. є блакитножовтий.

Перший П. УРСР (встановлений у березні 1919) був червоний з золотими ініціялами УСРР у гор. червоному накутнику з золотим обрамуванням. По вході до складу СССР для респ. створено новий П.: червоний з золотими схрещеними молотом і серпом, супроводженими вгорі червоною й золотом обрамованою п'ятикутною зіркою, а внизу ініціялами УРСР. 21. 11. 1949 Президія Верховної Ради УРСР ухвалила новий П.: гор. смуга (на дві третини висоти П.) червона, а дол. (на одну третину) блакитна; на гор. смузі – золоті схрещені молот і серп, а над ними п'ятикутна червона зірка обрамована золотом. Воєнноморського і торг. П. УССР не має; в укр. портах кораблі підіймають морські П. СССР.

Укр. територіяльні П. майже не існували на протязі нової доби, і тільки важливіші м. Зах. України (напр., Львів, Чернівці чи деякі закарп.) користувалися перед сов. окупацією своїми П. Натомість за останні десятиліття розвинулося укр. громадське прапорництво (комбатантських орг-цій, різних т-в, установ і т. д.).

Прапорні збірки. Численні й цінні пам'ятки укр. прапорництва коз. доби зберігалися до революції у держ. міськ. і приватних музеях Києва, Катеринослава, Полтави, Чернігова, Катеринодара й Кам'янця Подільського, як також у багатьох укр. церквах. Поза Україною найважливіші з цього погляду були петербурзький Ермітаж, моск. «Оружейная палата» та музеї у Кракові й Варшаві. Сучасний стан цих зб. докладно невідомий. Пам'ятки прапорництва визвольних змагань 20 в. переховувалися у Музеї Визвольної Боротьби і Укр. Іст. Кабінеті (при Мін-ві Закордонних Справ) у Празі, Укр. Нац. Музеї у Львові та в Бібліотеці ім. Симона Петлюри в Парижі, як також у деяких ін. евр. м. (напр., у Брюсселі). Майже всі ці зб. (за винятком празької) покищо втрачені. Давні П. Кубанського війська зберігає кубанська еміґрація в ЗДА. Вартісні зб. укр. прапорництва 20 в. постали в укр. музеях у ЗДА й Канаді.

Прапорознавство (вексилологія) — окрема іст. наука про постання, розвиток, оформлення та вжиток П., яка особливо розвинулася у 20 в. і близько споріднена з гербознавством (геральдикою). Староукр. стяги згадує найдавніший прапорознавчий твір світу — есп. «Книга знання» з 14 в. Багаті даними про староукр. територіяльне прапорництво твори поль. істориків і геральдиків, особливо Яна Длуґоша (15 в.) і Каспара Несєцького (18 в.). Цінні інформації є у староукр. і коз. літописах. Укр. прапорознавчі досліди, покищо у тісному зв'язку з іст., почалися на зламі 19 і 20 в. (Д. Яворницький, пізніше І. Крип'якевич та ін.). Державність 1917—20 рр. пожвавила їх, однак вони залишилися здебільша на наук.-популярному рівні. Нечисленні наук. праці, гол. про прапорництво козаччини, появилися в УССР. Важливі ст. С. Шрамченка про морське прапорництво 1917—20 рр. (суперечка про порядок кольорів нац. П. серед укр. еміґрації по другій світовій війні перев. не вийшла поза рамки журналістичної полеміки). Поч. наук. дослідам у царині прапорознавства на еміґрації дав М. Битинський і цю працю продовжують Р. Климкевич, В. Трембіцький та ін. Праця над індексуванням і публікацією укр. прапорознавчої бібліографії ведеться в Укр. Генеалогічному та Геральдичному Т-ві у ЗДА.

Література: Długosz J. Opera omnia (численні вид.); Niesiecki K. Korona Polska. Л. 1728—43; Эварницкий Д. История запорожских казаков. I — III. П. 1892, 1897, 1900; Скотинський Г. Укр. герб і прапор. Л. 1935; Битинський М. Держ. інсиґнії України. Записки Укр. Н.-Д. Ін-ту Родознавства

та Знаменознавства. Мюнхен 1949; Січинський В. Укр. тризуб і прапор. Вінніпеґ 1953; Климкевич Р. Найвищі відзнаки Зах.-Укр. Нар. Республіки. ж. Укр. Історик, ч. 3—4 (15—16). Нью-Йорк—Мюнхен 1967; Trembicky V. Flags of Non-Russian Peoples under Soviet Rule. The Flag Bulletin. т. VII., ч. 3. Лексінґтон 1969. *Р. Климкевич*

«Прапоръ», місячник для гр.-кат. духовенства, виходив у Перемишлі 1897—1900 (останній рік фонетикою); ред. Т. *Кормош.* При «П.» виходила «Парохіяльна Бібліотека».

«Прапор», орган нар. вчительства Галичини, двотижневик, з 1910 р. декадник, виходив 1908–12 короткий час у Львові (ред. Л. Лотоцький), далі у Коломиї (ред. І. *Петришин,* П. Буцманюк).

«Прапор», двомісячник кат. напряму, виходив у Курітібі, згодом у Прудентополісі (Бразілія) 1910—11 рр.; ред. С. Петрицький і К. *Ґутковський.*

«Прапор», літ.-мист. та гром.-політ. місячник, орган Спілки Письм. України; виходить з 1956 р. в Харкові, замість альманаха «Харків» (що був органом харківської орг-ції письм.). У «П» друкуються перев. письм. Харківщини й Донеччини. У «П». друкувався впродовж 1959–71 рр. «Рос.-укр. фразеологічний словник» за ред. М. Наконечного, складений І. Вирганом і М. *Пилинською.*

«Прапор Марксизму-Ленінізму», квартальник (в окремі роки двомісячник, часто з нереґулярною появою), орган Укр. Ін-ту Марксизму-Ленінізму (пізніше *ВУАМЛІН*), присвячений теоретичним питанням філософії, соціології, економіки, історії, нац. питання; виходив у Харкові 1927–33 (до 1930 р. п. н. «Прапор Марксизму»). Ред. колеґія: М. Скрипник, М. Попов, В. Юринець, М. Яворський, Г. Рохкин, О. Комишан, Ю. Мазуренко, Д. Наумов. «П. М.-Л.» був редаґований з тенденцією віддзеркалювати окремішній розвиток марксистської думки на Україні. По смерті М. Скрипника усіх ін. чл. ред. репресовано, а ж. був критикований за намагання творити «самостійний марксизм» і з 1934 р., по об'єднанні з ж. «Економіст-Марксист», став органом «офіц.» марксизму п. н. «Під Марксо-Ленінським Прапором» (1934—36). Вийшло 14 чч.

«Праруська мова», назва гіпотетичної єдиної мови сх. слов'ян, що нібито утворилася після розпаду праслов. мови, а згодом розпалася на три мови: укр., рос. і білор. Концепція «П. м.» типова для молодограматичного напряму в мовознавстві з його уявою мовного розвитку в образі «родового дерева», що символізує поступове розпадання більших мов на менші, і недооцінкою процесів протилежного характеру: інтеґрації, гібридизації мов тощо. Хронологічно існування «П. м.» приймається від 7 або 8 в. до 13—14 вв. (О. Соболевський, В. Яґіч, Ф. Філін та ін.) або тільки до 10—11 вв. (О. Потебня, А. Кримський, почасти Л. Булаховський). Теорія «П. м.» спирається на наявність кількох морфологічних і важливих фонетичних змін, що виявляються однаково в усіх сх.-слов. мовах і то від часу перед появою перших писаних текстів, себто перед сер. 11 в.: закінчення -ѣ у знахідному множини *jo*-основ, родовому однини і називному-знахідному множини *ja*-основ (так і в зах.-слов. супроти півд.-слов. -ę), закінчення *-ъмь, -ьмь* в орудному однини іменників чоловічого і сер. роду (так і в зах. слов. супроти півд.-слов. *-омь, -емь*), повноголос з розщепленням $C^{e}alC$ на *ColoC* і *CeleC* залежно від інтонації (*молоти,* але *велетень.* C означає тут будь-який приголосний), *CilC* > *CълC* (*волк/вовк*), **tj* > *č* (*крутити: кручу*), **$j^{e}a$* > о- (озеро), зміна носових голосних у *и, а* (дуб, в'яз).

Спроби заперечити теорію «П. м.» виведенням сучасних сх.-слов. мов безпосередньо з праслов. мови (О. Огоновський, С. Смаль-Стоцький та ін.) не були прийняті. Одначе дальше вивчення історії укр. і ін. сх.-слов. мов показало штучність цієї теорії, що наголошувала спільні явища, але іґнорувала відмінності, властиві діялектам сх. слов'ян того часу. Перша спроба докладно пояснити ці суперечності належить О. Шахматову, що приймав «П. м.» тільки на короткий час 7–8 вв., дальший розпад її на три діялектні групи (півн., звідки він виводив півн.-рос. говірки, півд., що дала початок укр. мові, і півд.-сх., з якої він виводив півд.-рос. і білор. говірки), нову інтеґрацію в 11—12 вв. під впливом княжої держави як об'єднавчого фактора і остаточний розпад від 13 в. Т. Лєр-Сплавінський і М. Трубецкой показали передіст. відмінності півн. сх.-слов. діялектів. Тепер можна говорити радше про чотири первісні діялектні групи поміж сх. слов'ян, що їх умовно можна назвати гал.-подільською, києво-поліською, полоцько-рязанською і новгородсько-суздальською. Найхарактеристичнішими рисами цих говірок були такі. Гал.-подільська група: звуження *е, о* перед складом із слабким єром, **dj* > *dž*, імовірно твердість приголосних перед *е*. Києво-поліська група: дифтонгічна вимова *ѣ*, засновки до дифтонгізації *е, о* під наголосом перед складом із слабким єром, ствердіння *р*, перехід *л* > *в* в словах типу *вовк*, збереження *к-* в словах типу *квіт*, діялектно *ę* > *е* в ненаголошеній позиції. Полоцько-рязанська група: акання, перехід *ѣ* в *е*, розщеплення *^{e}a* на *о* і *е* під наголосом залежно від твердости/м'якости наступного приголосного. Новгородсько-суздальська група: діялектно цокання і *ѣ* > *і*; другий повноголос, перехід єрів в *о, е* перед *й*. Із

схрещення перших двох груп постала укр. мова, частин другої й третьої — білор., частини третьої з четвертою — рос.

Діялектній роздрібнености живої мови в добу княжої держави була протиставлена настанова на єдність літ. мови всіх християн грец. обряду. Такою літ. мовою була ц.-слов., принесена гол. з Болгарії і пристосовувана до місц. мовних звичок кожним автором у міру недостатности опанування ним імпортованої книжної мови. Цю мову, звич., не можна називати «П. м.». Див. *Староцерковнослов'янська мова*. *Ю. Шевельов*

Праслов'янська мова, відгалуження індо-евр. прамови, з розпаду якого постали іст. засвідчені слов. мови. П. м. не збереглася в записах, і її склад і історія реконструйовані порівняльною методою. Відокремлення П. м. почалося близько 2 000 перед новою ерою втратою аспірації в дзвінких приголосних і лябіялізації в велярних приголосних, втратою складовости в сонантах (*r, l > ir, ur, il, ul*), появою *x* з *s* після *i, u, r, k*, втратою палятовелярних (*k', g' > s,z*), злиттям *o* з *a* і постанням фонологічної інтонації в довгих голосних. Деякі з цих змін П. м. поділяла з балтицькими й індо-іранськими мовами. На поч. нової ери П. м., що мала дуже розвинену систему фонологічних опозицій у голосних, провела низку спрощень груп приголосних, втратила кінцеві приголосні і розвинула протетичні приголосні перед початковими голосними. В наслідок цього, а також монофтонгізації дифтонгів, приблизно на 6 в. нової ери вона стала мовою з різкою перевагою відкритих складів. У подальшому процесі взаємного уподібнення голосних і приголосних у межах складу відбулося три паляталізації велярних приголосних перед (почасти після) голосними переднього ряду (5—9 вв.), в наслідок чого збільшився склад приголосних, і дві делябіялізації лябіялізованих голосних (7—9 вв.).

Про діялектичне членування П. м. перед 6 в. нічого не відомо. Імовірно, ті діялектні особливості, що існували перед тим, затерлися в процесі великого розселення слов'ян, які, починаючи від 5—6 вв., поступово опанували простори Балканського піво., Сер. Европи і Центр. і Півн. Росії. Від 6—7 вв. можна реконструювати чимало змін, що не охоплювали всієї П. м. і мали, отже, діялектний характер. Ізоглоси цього періоду пробігають у різних напрямах, часом перехрещуючися і не збігаючися ні з межами трьох традиційно прийманих груп слов. мов (зах., сх., півд.), ні навіть з межами пізніших слов. мов. Це період розпаду П. м., але перед зформуванням іст. засвідчених поодиноких слов. мов. Між мовними змінами цього, а також і дальшого часу в різних частинах слов. території існує подекуди паралелізм, напр., скрізь були втрачені єри, хоч у різні епохи (9—13 вв.)і з більш або менш відмінними наслідками. Поза тим одначе накопичувалися відмінності, що зрештою привели у 8—12 вв. до зформування різко відмінних структурою мов: одні з них відновили на новій основі характеристичну для П. м. систему інтонаційних опозицій у голосних і перевагу відкритих складів (напр., сербо-хорватська мова), ін. втратили інтонаційні опозиції в голосних, обмежили ролю відкритих складів, натомість розвинули опозицію в паляталізації приголосних (напр., рос., поль. мови). Про виділення й формування укр. мови див. *Праруська мова*, а також ЕУ 1. стор. 345—47.

У морфології П. м. успадкувала від індо-евр. прамови багату й розгалужену флексію імен і дієслів. Іменникова й займенникова відміна в П. м. улягла багатьом змінам часткового характеру, гол. в наслідок фонетичних змін пізнього періоду П. м., але збереглася як система до іст. періоду, а в більшості слов. мов (в усіх, крім македонської й болг.) зберігається й досі, хоч уже в пізній П. м. розпочалося переключення з розподілу типів іменникової відміни за основами до розподілу за родами й закінченнями називного відмінка. Також у пізній П. м. оформилася складена, іменниково-займенникова відміна, що стала характеристичною для прикметників. Натомість дієвідміна зазнала ґрунтовної перебудови вже в П. м., можливо ще в ранньому періоді її існування: були втрачені індо-евр. імперфект, перфект і футурум, імператив і оптатив (що був перетворений на новий імператив), форми сер. стану тощо, розвинувся новий інфінітив. У пізньому періоді П. м. зформувалися нові імперфект і перфект, почалося формування нового майбутнього часу, активно розвивався дієслівний вид. *Ю. Шевельов*

Прахов Адріян (1846–1916), мистецтвознавець, викладач (з 1873) і проф. (з 1880) Петербурзького Ун-ту і Петербурзької Академії Мистецтв; у 1887—97 рр. проф. Київ. Ун-ту. Серед ін. П. досліджував мистецтво України, зокрема княжої доби («Открытие фресок Киево-Кирилловской церкви XII века, исполненное в 1881 и 1882 гг. А. В. П.», 1883; «Каталог выставки копий с памятников искусства в Киеве X, XI і XII вв., исполненных П.», 1883; «Киевские памятники византийско-русского искусства», 1887), керував працями над внутр. оздобленням Володимирського собору в Києві 1885—96 («Киевский Владимирский собор», 1896). Окрема праця присвячена реконструкції Успенського собору у Во-

лодимирі Волинському та ін. волинським церквам (1886); П. писав також про малярство Т. Шевченка.

Прахов Микола (1873—1957), мистецьдекоратор і мистецтвознавець, син Адріяна П., нар. у Римі; з 1882 у Києві. У 1920-их рр. співорганізатор *АХЧУ;* кн. спогадів «Страницы прошлого; очеркивоспоминания о художниках» (1958); статті.

«Prace Filologiczne», поль. неперіодичні зб. славістичних ст. і матеріялів, видавані у Варшаві від 1885 р. (від 1920-их рр. за ред. В. Дорошевського) також з українознавчими проблемами й укр. авторами.

«Працююча Молодь», ком. двотижневик роб.-сел. молоді, виходив в Ужгороді 1926—36; до 1930 р. видавець І. Мондюк, ред. Е. Кліма, згодом — О. Борканюк.

Праця, гол. рушійна сила нар. госп-ва. Не зважаючи на різні ідеологічні інтерпретації, постійне зростання механізації та скорочення робочого часу, П. весь час є потребою для існування людини і суспільства.

В іст. розрізі П. на Україні ще мало досліджена. В УССР теоретично працездатними вважаються чоловіки віком 16—59 і жінки 16—54 рр. Трудові ресурси УССР за роки останніх переписів використовувалися так (у млн):

	1939	1959	1970
Теоретична робоча сила (за віком)	23,1	24,9	26,2
Фактично зайняті в нар. госп-ві	20,7	22,6	23,3
У тому ч. зайняті непрацездатного віку	2,8	2,7	1,0
Стипендіяти	0,2	0,3	0,7
Військові	1,0	0,8	1,0
Незайняті працездатні	4,0	3,9	2,2

Фактично зайнятими вважаються всі ті, хто має П. і заробіток поза домашнім та *присадибним госп-вом,* включаючи підлітків і пенсіонерів, що працюють повний час. Незайняті працездатні — це військ., студенти, утриманці, жінки, які працюють у домашньому і присадибному госп-ві, тимчасово безробітні, хворі тощо. Збільшення зайнятости людности УССР уможливлене гол. зростанням працюючих жінок. Їхня частка серед робітників пром-сти зросла так: 1947 р. — 35,9%, 1957 — 37,2%, 1967 — 42,2%; у всьому нар. госп-ві серед робітників і службовців жінки становили у 1969 р. 50%. Причиною високої участи жінок у П. є великі втрати чоловіків на війні, їх міґрація поза межі України, а також те, що один працюючий не в стані прогодувати родину. В окремих галузях жінки становили такий відсоток працюючих (за В. Романцовим):

	1947	1967
Легка пром-сть	63,5	51,1
Харчова пром-сть	53,0	80.0
Машинобудування	35,6	38,3
Вугільна пром-сть	35,5	16,0
Будівництво	35,0	32,0
Чорна металюрґія	29,4	31,0
Залізниці	25,4	28,0

Найвищі відсотки жінки становлять тепер у таких галузях: охорона здоров'я — 84, банківництво — 76, торгівля й гром. харчування — 75, освіта — 71, зв'язок — 66, апарат органів держ. управління — 58, житлово-комунальне госп-во — 50 (дані на 1969).

Крім жінок, другим джерелом постачання нової робочої сили є молодь, якій після закінчення сер. освіти обмежено доступ до вищої (особливо з поч. 1950-их рр.; у 1969 р. з 371 400 десятикласників стали студентами ВУЗ-ів тільки 20,9%).

Попит на П. плянується в УССР централізовано у Москві та Києві. З 1931 р. щорічні нар. госп. пляни передбачають кількість зайнятих у кожному підприємстві та за кожним фахом. Фахові школи випускають працівників відповідного профіля згідно з плянами, а мін-ва скеровують випускників на П., де вони зобов'язані відпрацювати 3—4 рр. без права покинути П. Союзні мін-ва часто скеровують випускників своїх шкіл поза межі України, респ. мін-ва затримують більшість своїх випускників в УССР. Ін. формою орг-ції попиту та розподілу робочої сили є *орґанізований набір робітників.* П. підшукують для молоді місц. ради та їхні комісії з трудовлаштування; їх роботу в УССР координує Респ. комісія з трудовлаштування молоді. У межах усього СССР справами П. керує Держ. комітет справ праці й заробітної платні при Раді мін. СССР та держ. комітети для використання трудових ресурсів респ.

Формально безробіття в УССР й СССР не існує, бо не ведеться його обліку і не існує допомога для безробітних (див. *Соц. забезпечення).* Проте при зміні П., підшукування нової П. забирає в сер. 3—4 тижні, а у молоді — значно довше. Техн. проґрес також поступово зумовлює ліквідацію деяких професій.

Між 1940 і 1956 рр. працюючі могли зміняти П. лише за дозволом адміністрації. Від 1956 можна П. зміняти без дозволу, але при цьому втрачається стаж, що потрібний для *пенсії.* Звільнення з П. з ініціятиви адміністрації підприємства допускається законом тільки при його

ліквідації чи при скороченні штатів та лише за згодою фабзавкому *профспілки*. Якщо звільнення з П. відбувається з екон. причин (напр., через механізацію), адміністрація зобов'язана знайти працівникові нову П. з такою самою платнею. В наслідок цього на підприємствах працює багато зайвих робітників та гальмується впровадження нової техніки. Натомість робітники мають певність, що без П. вони не залишаться (це вважається великим досягненням соціялізму).

У пром-сті за останні рр. відчувається дефіцит кваліфікованої роб. сили, підприємства конкурують між собою, щоб її здобути. Заохоченням до зміни П. звич. є кращі мешканеві умови, доїзд до П. тощо.

За даними на 1969 р. в укр. пром-сті працювало з допомогою машин та механізмів, включаючи ремонт, тільки 42% усіх робітників, а 58% мало ручну П. Надто великою є кількість допоміжних робітників: на одиницю продукції в УССР у 4–5 разів більше, ніж в ЗДА, у три рази більше, ніж у Зах. Европі. Продуктивність фахових робітників у пром-сті УССР дорівнювала бл. 65% продуктивности амер. робітника у 1970 р., допоміжних робітників — лише 15–20%. За офіц. даними, у 1965 р. продуктивність П. у всьому нар. госп-ві УССР була на 21% нижча, ніж у РСФСР (нац. дохід на працюючого), але ця статистика не певна.

За соц. екон. доктриною, продуктивність П. має весь час зростати швидше, ніж оплата П. На практиці це не завжди здійснювалося, а також методи обліку продуктивности П. були неправильні. У 1933 р. постановами РНК СССР та ЦК ВКП(б) про оплату П. і норми виробітку на шахтах Донбасу було покладено поч. централізованого реґулювання платні, що доти визначалася колективними договорами. 27. 4. 1934 уряд УССР, у відповідності з союзним законодавством ухвалив, що в разі невиконання працівником визначеної для нього норми виробітку з його вини оплата П. ведеться за кількістю і якістю фактично виробленої продукції, без ґарантії будь-якого мінімального заробітку. Законом визначена мінімальна тарифна платня була відновлена щойно у 1957 р.: підвищення з 30 до 45, пізніше до 60 карб. на місяць. До 1962 р. таку мінімальну оплату одержувало 56% укр. робітників, 1971 — 40%.

Основною формою оплати П. після 1934 р. стала відрядність, яка узалежнила розміри оплати від видайності П. Почасову оплату в пром-сті УССР і 1969 р. одержувало тільки 43,8% усіх робітників, хоч і Маркс і Ленін вважали, що відрядна система є експлуататорською і за соціялізму мусить скрізь бути введена почасова оплата. Сталін запровадив натомість «стахановський рух» (див. *Стаханов*) ударництво, «соцзмагання», «штурмовщину», а за Хрущова створено т. зв. «бриґади ком. праці»; завданням цих заходів є підвищення найвищих норм вифобітку, щоб потім підвищувати сер. норми і змушувати робітників працювати інтенсивніше.

1922 р. для робітників і службовців було введено тарифну мережу платень, що складалася з 17 розрядів, з співвідношенням наинижчої і найвищої оплати 1 : 8. Пізніше ця різниця в оплаті П. збільшувалася, бо швидко зростала оплата держ. і партійної бюрократії. Натомість серед робітників пром-сти в УССР різниця у тарифній (почасовій) оплаті зменшувалася: 1931 р. — 1 : 3,6; 1956 — 1 : 3; 1963 — 1 : 2. Після реформи платень у 1962 р. найпоширенішою у пром-сті стала 6-розрядна тарифна мережа. За Хрущова платні найвищої кляси бюрократії були зменшені, але після його падіння вони знову почали зростати. 1970 р. основна платня робітників і службовців становила від 60 до 450 карб. на місяць (співвідношення 1 : 7,5), не враховуючи премій. Приналежні до найвищих груп *номенклятури* (від рівня обкому партії й вище) на додачу одержують не тільки високі премії (т. зв. «сині пакети»), але також мають змогу купувати товари у спеціяльних «закритих» крамницях, у яких ціни не включають податку з обороту.

Середньомісячна фактична *заробітна платня* робітників і службовців на Україні (до відтягнення податків, але включаючи оплату відпусток) становила (у карб.): 1953 р. — 64,3; 1960 — 78,0; 1966 — 95,6; 1969 — 110,7. В РСФСР зарплатня є вищою: 1960 р. — 83,1, 1969 — 120,9. Але порівняно з минулим зміни ще значніші. Так, за даними А. Аґанбеґана й В. Майера, у 1903–04 р. робітники сталеварної пром-сти на Україні одержували платню на 48% вищу, ніж робітники на Уралі, натомість у 1956 р. уральські робітники оплачувалися вже на 10% вище, ніж укр.

Різниця оплати П. між окремими респ. та професіями визначається Держкомітетом СССР у справах П. й зарплатні назагал довільно, бо ні профспілки, ні будь-хто ін. на його остаточні рішення впливу не має. Серед робітників та звичайних службовців найвище оплачуваними є шахтарі, рибалки, гірники, сталевари, науковці, мистці, вантажники та будів. робітники, найнижче — працівники пошти, телефоністи, медперсонал лікарень, робітники радгоспів, бібліотекарі, вчителі, працівники легкої й цукрової пром-сти.

Час П. у пром. підприємствах Укра-

їни змінявся так: 1741 р. – 14–15 год. на добу, 6 днів на тиждень; 1841 – 12 год., 1881 – 12 год. і більше, враховуючи понаднормові години. Царський закон 1897 р. визначив робочий день на 11,5 год., але в дійсності його не дотримувалися. Під час революції 1905–07 рр. страйками було скорочено час П. до 10,9 і навіть 8 год. на день, але вже 1908 р. відновлено 11,5 год.

Під час революції 1917 р. Третім Універсалом Укр. Центр. Ради було проголошено 8-годинний робочий день. Нар. комісаріят П. УССР проголосив на поч. 1919 р. 8-годинний робочий день (для підлітків 14–16 рр. – до 6 год.). Впродовж 1929–33 рр. робочий день у пром-сті та у бюрах скорочено до 7 год., а робочий тиждень – до 5-денки (4 дні П. й наступний вихідний), причиною цього був як великий наплив робочої сили з села, так і те, щоб з антирел. міркувань змусити людей працювати у неділю. Пізніше 6-денний тиждень був відновлений, у 1940 р. і 8-годинний робочий день. У воєнні 1943–45 рр. законний день П. був 11 год., відпустки відновлено тільки у 1947 р. 1960 р. для робітників і службовців було знову введено 7-годинний день П. (у суботу 6 год.). У 1967 р. розпочався перехід на 5-денний тиждень з двома вихідними (субота і неділя). У 1968 р. фактична тривалість тижня П. в усьому нар. госп-ві УССР поза колгоспами була 39,9 год. (у пром-сті — 40,5 год.), включаючи понаднормові години. Хоч понаднормова П. була заборонена ще 1921 р. як есплуататорська, в дійсності вона весь час практикується, бо й працюючі хочуть більше заробити, і адміністрація мусить виконувати й перевиконувати пляни. Сер. оплачувана відпустка робітників і службовців була: 1930 р. – 12 днів на р., 1958 — 18, 1968 – 20, але з уваги на низькі заробітки багато працюючих відпусток не бере. Вищі кляси мають 48 днів відпустки на рік.

Понаднормові год. П., як і відпустки, встановляються за графіком, узгідненим поміж адміністрацією підприємства й місц. комітетом профспілки (фабзавком). Крім того, фабзавкоми мають вплив ще на такі справи, як колективні договори (умови П., охорона П., харчування в їдальнях, будівництво помешкань, спорт, роботу клюбів тощо), розподіл путівок, помешкань тощо. Конфлікти поміж працівниками й адміністрацією вирішують різні комісії (фабзавком і адміністрація), з 1957 р. також нар. суди (див. *Трудове право*). Страйки були заборонені ще 1895 р., впродовж НЕП-у тимчасово дозволені, а далі (й донині) заборонені знову. Виправдується це тим, що робітники не повинні страйкувати проти держави робітників». Час від часу, однак, виникають стихійні страйки.

О х о р о н а П. на Україні стоїть на низькому рівні і часом зовсім занедбується, не зважаючи на існуюче законодавство. Інститут фабричної інспекції створено 1882 р., але інспекторів було і є мало, між ними поширена корупція. За царату й за НЕП-у друкувалася статистика про випадки виробничого травматизму, пізніше цю інформацію засекречено. Відомо тільки, що найбільше нещасливих випадків трапляється на шахтах та на будівництві, а також у сільь. госп-ві. Проф. хвороби поширені у хем. пром-сті, у ртутній, урановій, вугільній, залізорудній. У всій укр. пром-сті неявка на П. у зв'язку з хворобами впродовж 1960–69 рр. становила у сер. на одного робітника бл. 15 робочих днів на рік (див. ще *Робітництво, Селянство, Службовці*).

Про П. в колгоспах див. *Колгосп* та *Трудодень*. Див. ще *Примусова праця*.

Література: С а д о в с ь к и й В. Праця в УССР. Праці Укр. Наук. Ін-ту, т. VII. В. 1932; К и с е л е в Я., М а л к и н С. (составители). Сборник важнейших постановлений по труду. М. 1935; УНГО УСРР. Праця в УСРР, статистичний зб. К. 1937; А г а н б е г я н А., М а й е р В. Заработная плата в СССР. М. 1959; К у д р я в ц е в А. (ред.) Экономика труда в СССР. М. 1965; У р ж и н с к и й К. Трудоустройство граждан СССР. М. 1967; ЦСУ СССР. Труд в СССР, статистический сборник. М. 1968; С е м е н к о в В. Охрана труда в СССР. Менськ 1970; Р о м а н ц о в В. Про зміни структури робітничого клясу УРСР, Укр. Іст. Журн., ч. 4. К. 1971; С и д о р е н к о В. Піднесення матеріяльного добробуту робітничого клясу УРСР. Укр. Іст. Журн., ч. 8. К. 1971; Б е л я ц к и й С. Территориальные проблемы использования трудовых ресурсов. ж. Плановое Хозяйство, ч. 9. М. 1971.

В. Голубничий

«Праця», популярнии двотижневик радикально-соц. спрямування, вид. т-ва *«Руська Рада»* у Чернівцях, виходив у 1897 р.; ред. В. *Будзиновський*. У «П.« уперше друкувалися новелі В. *Стефаника*.

«Праця», орган РУП, виходила неперіодично у Львові 1904—05 (14 чч.), як продовження газ. *«Добра Новина»;* ред. Д. *Антонович*, М. *Порш*.

«Праця», двомісячник, орган Закордонної Орг-ції УСДРП, виходив у Львові 1909—10 рр.; ред. Д. *Донцов*, В. *Дорошенко*, А. *Жук* і В. *Садовський*.

«Праця», найстаріша, досі існуюча укр. газ. в Бразілії; виходить у *Прудентополісі* (Парана) з 1912 р. у в-ві оо. Василіян, до 1915 як двотижневик, згодом тижневик (1917—19 і 1940—46 заборонена владою); наклад 2 300 примірників. Ред.: О. Мартинець, о. Й. Мартинець, о. М. Ничка, о. І. Вігоринський, о. К. Корчаґін, о. В. Бурко і (з 1962) о. В. Зінько. «П.» має інформативно-просвітній характер, напрям рел.-кат.; містить багато матеріялів з укр. життя в Парані й Бразілії; з

1966 має дитячий додаток. При «П.» виходять з 1922 р. (з перервами) календарі «П.».

«Праця», двотижневик, соц.-дем. напряму, виходив у Львові 1914 р. (ред. П. *Буняк* і В. *Темницький*) та у Відні 1918 (ред. А. *Чернецький* і С. *Вітик*).

«Праця», суспільно-політ. тижневик у Львові, у 1927—32 рр. орган *Укр. Партії Праці*, зближеної початково до *Є. Петрушевича*, згодом совєтофільської; у 1933—34 рр. — леґальна газ. *КПЗУ*. Ред. Р. *Сказинський* (до 1930) і А. *Малецький*. Заборонена поль. адміністрацією з кін. 1934 р.

Прач Іван († 1818), рос. композитор, піяніст і педагог чес. походження. Викладав у Петербурзі, склав і видав зб. «Собрание русских народных песен с их голосами» (1790), до якої увійшло 7 укр. нар. пісень.

Предикат, у синтаксичному розумінні *присудок* (див.), у логічному розумінні — частина змісту речення, повідомлення якої в зв'язку з рештою змісту є основною метою висловлення речення (учень *читає книжку пильно кожного вечора*). Предикативність або предикація це встановлення співвідношення висловлюваного з дійсністю як істотна ознака всякого *речення*. З предикативністю пов'язані *граматичні категорії* часу (чи дія відбувається в минулому, сучасному чи майбутньому супроти акту мовлення: я писав, пишу, писатиму), особи (чи дія стосується до мовця, його співрозмовця, а чи третьої особи: я, ти, він писав) і модальности (чи дана дія відбувається, чи мала б відбуватися, а чи відбувалася б аж за певних умов: пишеш, пиши, ти писав би, якби мав час).

Предславич Леонид (* 1897), актор; 1917 р. на сцені «Молодого Театру» і «Кийдрамте» (1920–21) у Києві, згодом організатор пересувних роб.-сел. театрів і їх мист. керівник в Одесі (1924), Єлисаветграді (1926) й Харкові (1927); у 1945—50 рр. режисер Закарп. Укр. Театру в Ужгороді. Автор кн. «Пересувний роб.-сел. театр» (1928), лібретта до опери К. Данькевича «Назар Стодоля» (за Т. Шевченком; (1962) та ін.

«Прекрасна Гавань» (грец. Кальос Лімен), старе грец. укріплене поселення на зах. березі Криму (4 в. до Хр. — 4 в. по Хр.), по якому залишилося Ак-Мечетське городище (поблизу с. Чорноморського) і могильник з грец. та скито-сарматськими похованнями та залишки кам'яних оборонних мурів, башт і воріт.

Прелюдія (вступ), інструментальний твір невеликого розміру, спочатку як вступ до циклічного твору або фуґи. Новітня П. часто імпровізаційного характеру розвинулася у самостійну форму фортепіянової музики. В укр. музиці відомі П. В. *Барвінського*, В. *Косенка*, Л. *Ревуцького*, Б. *Лятошинського*.

Премії імени Т. Шевченка, щорічні нагороди, встановлені урядом УССР з 1961 р. на вшанування пам'яті Т. Шевченка. Присуджуються урядовим комітетом, який очолює О. Корнійчук, за заслуги в ділянках літератури, образотворчого мистецтва, музики, кіна, театру. Лавреати П. і. Т. Ш. дістають дипломи з золотою медалею й грошову нагороду в сумі 2 500 карб. Досі такі нагороди одержали: П. Тичина, О. Гончар, П. і Ю. Майбороди, Л. Ревуцький, В. Сосюра, Г. Тютюнник, А. Малишко та ряд ін.

Пренятицький Пахомій, маляр 18 в., розмалював альфреско баню Покровського собору в Почаєві.

Преображенський Анатоль (1870—1929), рос. музикознавець, дослідник церк. співу; «Очерк истории церковного пения в России» (П. 1910), «Культовая музыка в России» (П. 1924) й ін. праці, цінні для історії укр. церк. співу.

«Przegląd Krajowy» («Крайовий Перегляд»), суспільно-політ. двотижневик, заснований у Києві з ініціятиви українців римо-кат. обряду і групи поляків-територіялістів з завданням розвивати й уґрунтувати ідею спільної праці цих двох груп на основі територіяльно-дем. програми. Виходив 1909 р. з моральною і матеріяльною підтримкою Ф. *Вольської*, Л. Седлецького, Ю. *Юркевича* та ін. Фактичним видавцем і ред. був В. *Липинський*, співред. Б. *Ярошевський*.

Преса у 1946–70 рр. Про укр. П. до 1945 р. див. ЕУ 1, стор. 981–1003. Територією виходу укр. П. є УССР, країни т. зв. «нар. демократій», що в них живуть українці (Польща, Румунія, Чехо-Словаччина, Юґославія) та країни укр. діяспори (Зах. Европа, Півн. та Півд. Америки, Австралія). На теренах укр. поселення в РСФСР та ін. респ. СССР укр. П. немає.

В Укр. ССР. розвиток П. після 1945 р. продовжував іти по лінії усталених ще до 1938 р. тенденцій до цілковитої централізації й уніфікації. П. в УССР, як і в усьому СССР, зведена до ролі речника однієї партії, її ідей та настанов. Вона є офіц. бюлетенем підлеглих керівництву ком. партії (союзних) і респ. урядів та держ. і гром. установ й орг-цій. П. є одним з гол. знарядь партії в ком. будівництві, і її функції полягають у виконуванні ролі колективного пропаґандиста й аґітатора. Укр. газ. в УССР мають здебільша 4 стор., вони є одноманітні й обмежені за своїм змістом. Інформації про події в світі й у самій УССР та СССР подаються за офіц. повідомленнями пресових аґентств (ТАСС, РАТАУ), скрупульозно підібрані й цензуровані, завжди у потрібному для

ком. режиму насвітленні. Інформації з поточного життя й побуту майже зведені до ст. і новин про виробничі успіхи поодиноких підприємств та окремих робітників з метою підтримки та заохочування виробничої діяльности; натомість не пишеться в них про такі події, як вбивства, крадіжки, всілякі аварії, сенсаційні повідомлення з життя приватних осіб тощо, яким стільки місця присвячується в П. Зах. Вироблення гром. думки обмежується вміщенням офіц. звітів і повідомлень, постанов і заяв партії й уряду, згідних з офіц. лінією коментарів до них або передруком ст. з центр. союзних органів. Платних оголошень, за винятком деяких міськ. газ., не друкують. Інформація про українців за кордонами СССР зведена до вісток про т. зв. проґресивні орг-ції й гуртки; діяльність більшости укр. еміґрації промовчується або згадується з гострими випадами проти них, а то й лайкою.

Усі періодичні вид. в УССР є офіц. органами або ЦК КПУ чи ЦК ЛКСМУ та їхніх обл. та районних комітетів, або Ради Мін. УССР чи органами мін-в або проф. орг-цій чи ін. держ. і гром. установ. Нагляд за П. здійснює Відділ пропаґанди та аґітації при ЦК КПУ та Комітет по П. при Раді Мін. УССР. Ролю цензорів виконують відповідальні ред., призначувані з-поміж чл. партії і вишколені на спеціяльних та респ. семінарах журналістики, або довірені особи з партійного апарату.

Гол. і найчисленнішу групу періодичних вид. в УССР творять газети. Вони поділяються на респ., обл., міські, районні, низові та колгоспні й друкуються в основному укр. та рос. мовами. Крім них, в УССР друкуються з матриць місц. наклади головніших центр. рос. газ.

У 1950—69 рр. кількість усіх газ. (без колгоспних і друкованих з матриць) становила (критерії статистики П. в СССР часто міняються і тому статистичні дані не завжди можна точно порівнювати):

Рік	Усіх газ.	Укр. мовою	Рос. мовою	Ін. мовами
1950	1 188	970	203	15
1960	1 206	814	378	14
1965	1 104	742	353	9
1969	1 326	926	395	5

Ч. колгоспних газ.: 1960 р. — 2 074, 1965 — 1 269, 1969 — 1 321.

У 1969 р. кількість газ. за групами і їх наклади були:

Група	Кількість вид.	Разовий наклад у тис. прим.	Річний наклад у млн	%
Респ.	19	7 471	1 048	32,1
Обл.	71	5 125	1 238	38,1
Міські	80	1 796	403	12,4
Районні	438	3 315	512	15,7
Низові	718	907	54	1,7
Разом	1 326	18 614	3 255	100,0
Колгоспні	1 321	961	17	

Респ. газ. за своїм характером — заг.-політ. або спеціяльні: призначені для окремих професій. З 19 респ. газ. 5 виходить 6 раз на тиждень, 2 — 5 раз, 1 — 3 рази, 4 — 2 рази, 6 — 1 раз, 1 — 2 рази на місяць. Разовий наклад усіх 19 респ. газ. становить 7 471 000 примірників, тобто менше, ніж разовий наклад однієї з центр. всесоюзних газ. в СССР («Правда» — 8,4 млн примірників, «Известия» — 8,3 млн примірників). Майже кожна з друкованих укр. мовою політ. респ. газ. в УССР має паралельне вид. рос. мовою.

Пересічний разовий наклад однієї респ. газ. становить 39 320 примірників. З окремих газ. «Радянська Україна» мала у 1966 р. 439 000 (1971 — 520 000) тиражу, «Правда Украины» — 371 000, «Молодь України» — 496 000, (1970 — 846 000). Найбільший наклад мали дитячі газ.: «Зірка» (2 153 000) і «Юный Ленинец» (1 149 000 примірників).

Важливіші з респ. газ. такі: заг.-політ. органи ЦК КПУ, Верховної Ради і Ради Мін. УРСР — «*Радянська Україна*» (перейменована 1943 р. з газ. «Комуніст») з паралельною газ. рос. мовою «*Правда Украины*» (перейменована 1944 р. з газ. «Советская Украина»), органи ЦК КПУ «*Робітнича газета*» і «Рабочая газета», газ. для с.-г. робітників і службовців «*Сільські Вісті*» (до 1963 р. також рос. мовою; перейменована 1965 з газ. «Колгоспне село»), орган ЦК ЛКСМУ «*Молодь України*» (перейменована 1943 р. з газ. «Комсомолець України») з паралельною рос. «Комсомольское знамя»; галузеві — орган Спілки Письм. України «*Літературна Україна*» (перейменована 1962 р. з «Літ. Газети»), орган Мін-ва Культури УРСР для працівників цієї ж ділянки «*Культура і Життя*» (перейменована 1955 р. з газ. «Радянська Культура») й орган Мін-ва Освіти для вчителів і працівників нар. освіти «*Радянська Освіта*» (з 1940); досить поширена «*Спортивна Га-*

зета» (перейменована 1955 з газ. «Радянський Спорт»; наклад 1969 р. — 228 000).

Обл. газ., що їх було у 1969 р. 71, це — заг.-політ. органи обл. і міськ. комітетів КПУ та ЛКСМУ і здебільша також обл. і міськ. рад депутатів трудящих. Виглядом і змістом вони подібні до респ. газ., але присвячують більше місця справам своєї обл., якою й обмежене їх поширення. Разовий тираж обл. газ. 5 125 000 примірників, пересічний — однієї обл. газ. — 71 130 примірників. 13 обл. газ. виходить 6 раз на тиждень, 27 — 5 раз, 30 — 3 рази, 1 — 2 рази. Висилання обл. газ. за кордон заборонене. 10 укр. обл. газ. мають паралельне вид. рос. мовою: у Харкові «Соціялістична Харківщина» (перейменована 1934 р. з газ. «Харківський Пролетар») та «Красное Знамя», у Дніпропетровському — «Зоря» і «Днепровская Правда», у Запоріжжі — «Запорізька Правда» та «Индустриальное Запорожье», у Донецькому — «Радянська Донеччина» та «Социалистический Донбасс», в Одесі — «Чорноморська Комуна» (1970 р. – наклад 82 000) та «Знамя Коммунизма» (1969 — 200 000), у Львові — «Вільна Україна» (1970 р. — тираж 190 000) та «Львовская Правда», у Миколаєві — «Південна Правда» і «Южная Правда», у Луганському — «Прапор Перемоги» та «Луганская Правда», в Ужгороді — «Закарпатська Правда» і «Закарпатская Правда» (існує також щоденник угор. мовою), у Симферополі — «Кримська Правда» та «Крымская Правда». На Буковині паралельно з укр. газ. «Рад. Буковина» виходить молдавською мовою «Буковіна Советіке».

Міських газ. (вони є одночасно органами міськ. КПУ і міськрад депутатів трудящих) виходило у 1969 р. в УССР 80, з них 2 — 6 раз на тиждень, 10 — 5 раз, 46 — 4 рази, 22 — 3 рази. Разовий наклад їх усіх становив 1 726 000 примірників, пересічний однієї — 22 405 примірників. Порівняно з обл. газ., міські мають льокальніший характер, вміщуючи більше відомостей з місц. життя і друкуючи торг. і приватні оголошення. Найбільшими міськ. газ. є «Вечірній Київ» (з 1951 р. 6 раз на тиждень; 150 000 накладу у 1965 р., 280 000 у 1970) та «Вечірній Харків» (з 1969 р., 100 000 накладу у 1970).

Районні газ. виходять у кожному р-ні, у деяких по дві: укр. та ін. мовами; на Донбасі і Одещині у багатьох р-нах існують тільки рос. газ., в Криму (за станом на 1967) лише рос. Разовий наклад районних газ. був 3 315 000 примірників, пересічний однієї — 7 700 примірників.

Низові — здебільша тижневі (фабрично-зав., шахтарські, студентські та ін. бюлетені й стінгаз.), як і колгоспні газ. (бюлетені колгоспних керівництв) частково розмножуються на циклостилі. Пересічний наклад низових газ. — 1 260 примірників.

Одночасно з збільшенням кількости газ. рос. мовою збільшуються поступово також наклади рос.-мовних газ. Разові й річні тиражі, виданих в УССР у 1955–69 рр. газ. (без колгоспних) такі:

Рік	Разовий тираж в тис. прим.			Річний тираж в млн прим.			Ч. прим.
	Всього:	Укр. мовою	Рос. мовою	Всього:	Укр. мовою	Рос. мовою	газ. на 100 меш.
1955	5 593	3 801	1 764	1 078,7	699,8	372,2	15
1960	8 948	6 209	2 693	1 600,7	1 082	508	21
1965	12 611	9 088	3 547	2 063,5	1 465,6	583,8	28
1969	18 556	12 881	5 635	3 243,5	2 208,3	1 027,0	40

Разовий тираж видаваних в УССР газ. укр. мовою у 1969 р. становив 68,1%, рос. — 31,5%, тоді як кількість укр. населення УССР становила у 1970 р. 74,9%, росіян — 19,4%.

Дискримінацію в забезпеченні укр. населення укр.-мовною П. виявляє також порівняння накладів газ. рос. та укр. мовами в усьому СССР. У 1969 р. разовий наклад усіх 7 514 газ. (без колгоспних) в СССР становив 132 944 тис. примірників, у тому ч. 101 379 рос. мовою (76,3%) і тільки 12 881 укр. (9,7%). Річний наклад усіх газ. у той же час становив 29 364 млн примірників, у тому ч. рос. мовою 23 770 млн (81.0%), укр. — 2 208 млн (7,5%) примірників, у той час як відсоток росіян в СССР був за переписом з 1970 р. 53,4%, українців – 16,9%. Для 5.5 млн українців (в дійсності понад 10 млн), які живуть поза межами УССР, не виходить ні одна газ. укр. мовою. В УССР масово розповсюджується рос.-мовна союзна П., передавана фототелеграфом або друкована з матриць у Києві, Харкові, Одесі, Львові, Донецькому та ін. містах, кількістю 12 млн примірників, тобто стільки ж, як разовий наклад усіх газ. укр. мовою. Разом кількість усіх газ. рос. мовою в Укр. ССР становить 18 млн (укр. — 13 млн) примірників. На більше поширення і попу-

лярність рос. П. на Україні впливає також її багатший зміст та скорший кольпортаж.

Геогр. розміщення газ. видань, якщо брати до уваги кількість газ., приблизно рівномірне (з уваги на малі наклади районних, низових і колгоспних газ.); натомість нерівномірне за тиражем. Так за разовим накладом 8 136 тис. примірників припадає на Київ. обл. (43,6% всіх), 1 096 тис. на Донецьку (5,9%), на ін. обл. від 193 до 626 тис. примірників (1969).

З видаваних в УССР газ. одна («Вісті з України») призначена виключно для пропаґанди серед українців за кордоном; на Україні вона не поширюється.

До журн. зараховуються, як і в усьому СССР, також специфічні для ком. ладу т. зв. бльокноти аґітатора (1968 ліквідовані), як також усякі бюлетені, праці, наук. записки й річники, тобто серійні вид., що виходять неперіодично, але під тією самою назвою. Усі журн., як і газ., є органами або вид. центр. чи низових комітетів ком. партії, проф. спілок та різних держ., наук. чи ін. установ.

Кількість журн. й ін. періодичних та серійних вид. 1959—69 рр. показує нижче подана таблиця:

Рік	Кількість вид. Усіх	Журн.	Ін.	Укр. мовою Журн.	Ін.	Рос. мовою Журн.	Ін.	Ін. мовами
1955	245	46	199	34	81	12	115	3
1960	369	80	289	54	138	26	148	3
1965	256	78	178	49	59	29	119	—
1969	464	100	364	61	104	39	260	—

Постійне зростання журн. рос. мовою спричинене посиленою русифікацією держ. та наук. установ, що їх видають.

Річний наклад цього роду серійних вид. і журн. та його розподіл за мовами такий (у тис. примірників):

Рік	Усіх вид. Усього	Укр. м.	Рос. м.	У тому ч. журн. Усього	Укр.	Рос.	Ч. примірників на 100 меш.
1955	22 983	19 153	3 773	12 398	11 417	981	6
1960	44 809	37 775	6 918	22 769	20 832	1 937	10
1965	77 710	67 588	10 122	53 393	49 782	3 611	17
1969	167 666	151 287	16 379	131 146	115 592	15 554	36

Видавані укр. мовою періодичні й серійні вид. (165), становили у 1969 р. 3% всіх вид. цього типу в СССР (рос. — 81,4%). На усіх 100 видаваних в УССР журн. 1 виходив 1 раз на тиждень, 3 — 2 рази на місяць, 57 — 1 раз на місяць, 1 — 8—10 разів на рік, 3 — 6 разів на рік, 1 — 4 рази на рік, ін. — неперіодично.

Найбільший наклад мають політ.-суспільні-екон. вид.: 36 з накладом 50,1 млн річно (у тому ч. 12 з накладом 49,6 млн), серед ін. центр. партійний місячник *«Комуніст України»* (1971 наклад 158 000) з паралельним рос. вид. «Коммунист Украины» (158 000). Літ.-мист. вид. було 19, у тому ч. 18 журн. з 67,3 млн примірників річного накладу; масовий журн. ілюстрований тижневик *«Україна»* (340 000) і місячник *«Радянська Жінка»* (наклад 1,6 млн примірників). Органами Спілки Письм. України є місячники «Вітчизна» (23 000), рос. мовою *«Радуга»* (17 600), «Всесвіт» (50 000), *«Прапор»* (14 700), *«Жовтень»* (18 000), *«Ранок»* (90 000) і *«Дніпро»* (61 000) (два останні одночасно є органами ЦК ЛКСМУ). Вид. з ділянки техніки, промсти, транспорту, зв'язку і комунальних справ було 163 (річний наклад 28,9 млн), з природничих наук і математики — 74, охорони здоров'я і медицини — 38, вони є гол. ч. журн. АН УРСР та ін. н.-д. установ й ін-тів і друкуються майже виключно рос. мовою. Вид. з ділянки суспільних і гуманітарних наук було 68 (у тому ч. 12 журн. з річним накладом 9,4 млн); пересічний разовий наклад — 7 630 примірників. Важливіші з них (їх видає здебільша АН УРСР): *«Укр. Іст. Журнал»* (наклад 9 000), «Архіви України» (21 000), *«Радянське Літературознавство»* (3 200), *«Радянське право»* (45 600), «Економіка Радянської України» (7 760), *«Народна творчість та етнографія»* (13 360); усі розпочаті в період десталінізації 1957—58 рр.; *«Мовознавство»* (4 300, з 1967 р.), *«Філософська Думка»* (3 350, з 1969), ж. *«Мистецтво»* (з 1970 р. перетворений на ж.: «Образотворче Мистецтво» — 15 000 накладу, «Музика» — 1 500 і «Український Театр» — 5 800), «Новини Кінотеатру» (наклад — 450 000) та ж. з ділянки

освіти (див. *Педагогічна преса*); провідний ж. «*Радянська Школа*» — з накладом 29 800. Вид. з сіль. госп-ва було 52, у тому ч. 6 журн. з 1,8 млн річного накладу. У ділянці книгознавства, бібліотекарства та бібліографії, представленій 18 бюлетенями і серійними вид., не було жадного журн. Єдиним журн. гумору й сатири є «*Перець*» (1,5 млн накладу в 1971 р.), спорту — «*Старт*». Для дітей і молоді у 1969 р. виходило 10 журн., у тому ч. «*Барвінок*» (640 000), «*Малятко*» і «*Піонерія*» з паралельними рос. вид. цієї ж назви. Виходить 1 ж. атеїстичний — «Людина і Світ».

Серед видаваних в УССР журн. й ін. періодичних і серійних вид. переважають вид. пропаґандивно-аґітаційного змісту, у більшій мірі, ніж відсотково в РСФСР. Непропорційно мало порівняно з РСФСР виходить в УССР журн. з природознавства і математики (18 проти 134) й особливо з мед. наук: 7 (і ці здебільша рос. мовою) проти 74. Книгознавчих і бібліографічних журн. в РСФСР виходить 13, в УССР — лише бюлетені (що 10 днів «Нові книги» і двомовний місячник «Літопис книги»). Немає в УССР жадного вид. з військ. справи (тоді як в РСФСР їх виходить 79, з них 18 журн.), не зважаючи на те, що українці становлять 20% всього складу сов. армії. Дискримінаційним для України є процентове відношення річних накладів журн. для дітей і молоді: майже пол. з усіх 10 журн. в УССР виходить рос. мовою і річний наклад їх усіх становить всього 24,8 млн примірників. В РСФСР появляється 25 журн. з накладом 336,9 млн примірників річно, велика частина якого поширюється в УССР; т. ч. П. для дітей і молоді є важливим засобом русифікації. Русифікація України ведеться також з допомогою видаваних в УССР рос. мовою журн. й ін. періодичних та серійних вид., особливо у спеціяльних наук. ділянках. Масово поширюються в УССР також центр. рос. періодичні вид., призначена для УССР частина разового накладу яких перевищує заг. разовий наклад усіх періодичних вид. в УССР. Поза УССР, в ін. сов. республіках, де живе понад 10 млн українців, немає жадного журн. чи будь-якого періодичного або серійного вид. укр. мовою.

На всіх 464 журн. і серійних вид. в УССР у Києві виходило 359 (або 77,5%, їхній наклад становив 91,1% заг. укр.). У Харкові виходило 43 вид. з 1 журн. «Прапор», у Львові — 25 з 2 журн. («Жовтень» і «Православний вісник»).

У країнах «народної демократії» з укр. меншістю — у Польщі, Румунії, Чехо-Словаччині й Юґославії існування укр. преси зумовлене кількістю українців і їх організованістю та настановою влади до українців. Своїм ідейним і суспільно-політ. спрямуванням ця П. одностайна з П. даних країн і дотримується директив їх режимів, назагал ліберальніших, ніж в СССР. Видавані у цих країнах газ. й журн. своїм змістом різноманітніші й вільніші, ніж в УССР. Усі вони є органами дозволених єдино у даних країнах суспільно-культ. орг-цій, що в них об'єднуються українці. У Польщі виходить як орган Гол. Правління Укр. Суспільно-Культ. Т-ва, тижневик «*Наше Слово*» з літ. та популярно-наук. місячним додатком «*Наша Культура*» і дитячим додатком «Світанок». У Румунії появляється як орган Ген. Ради Асоціяції Рум. Т-ва зв'язку з СССР, двотижневик «*Новий вік*». Більш різноманітна укр. П. на Пряшівщині в Чехо-Словаччині, де як органи Культ. Союзу Укр. Трудящих (КСУТ) виходять: тижневик «*Нове Життя*», ілюстрований місячник «*Дружно вперед*» і двомісячник літератури, публіцистики та мистецтва «*Дукля*». Крім того, у Пряшеві появляється двотижневик для школярів «Веселка» і два церк. ж.: правос. «Заповіт св. Кирила і Методія» і гр.-кат. «Благовѣстник». В Юґославії, для українців Бачки виходить у Новому Саді як орган «Соц. союзу роботного народу Сербиї за Войводину» тижневик «Руске Слово» (бачванською говіркою, але одна стор. укр. літ. мовою), і в його в-ві появляється місячник для школярів «Пионерска заградка» і літ. та культ.-суспільний квартальник «*Шветлосц*».

У діяспорі. Після тимчасового періоду пожвавленого розвитку укр. П. у Зах. Німеччині й Австрії, де у 1945—50 рр. виходило 275 більш чи менш тривалих періодичних вид. (докладніше про П. цього періоду див. ЕУ 1, стор. 999—1001), з кін. 1950 р., після відпливу більшости укр. еміґрації в ін. країни поселення, там залишилося тільки 14 вид., у тому ч. 7 газ., здебільша органів політ. угрупувань. Зате укр. П. почала появлятися у нових країнах укр. поселення в Европі, як також в Австралії. У країнах Півн. Америки — у ЗДА й в Канаді та Півд. Америки — Арґентіні й Бразилії укр. П. продовжувала розвиватися на створених з кін. 19 в. чи в перші десятиліття 20 в. основах, посилюючися припливом нових ред. сил і збільшуючи кількість своїх передплатників з-поміж нових еміґрантів. (Докладніше про укр. П. у цих країнах до 1945 р. див. ЕУ 1, стор. 1001 й ст. про Арґентіну, Бразілію, ЗДА й Канаду в ЕУ 2). У цих країнах укр. поселення видавані нові газ. існували за малими винятками дуже коротко, довше — новостворені журн.

Сучасна укр. П. в діяспорі різноманітна за своїм орг. пов'язанням і політ.

та ідейно-світоглядовим спрямуванням. У ній представлені майже усі важливіші укр. орг-ції й установи, як також існуючі в еміґраційних умовах політ. і світоглядові напрями, угрупування й партії. Цілком незалежної П., тобто не зв'язаної фінансово чи орг. з такими чи ін. орг-ціями й установами, майже немає. Для більшости пресових органів прикметний місц., орг. чи партійний патріотизм, інколи надмірний партикуляризм. З зменшенням кількости передплатників деякі з укр. газ. і журн. занепадають і змістом і накладом або перестають виходити. Поруч періодичних вид. укр. мовою, починають появлятися все частіше газ. і журн. мовами країн укр. поселення, зокрема англ. Деякі з укр. газ. видають свої вид. ін. мовами або переходять на двомовність. За своїм змістом укр. П. в діяспорі не надто багата. До її вбогости спричиняється у великій мірі обмеженість інтересів і зацікавлень установ, що видають ту чи ту газ. або журн., як також недостача нового журналістичного доросту, добре ознайомленого і з укр. мовою і з укр. проблематикою та тематикою.

У 1968—69 рр. у діяспорі виходили 44 укр. газ., вони розподіляються так:

Країна	Усіх	Щоденники	Тижневики	Двотижневики	Місячники	Двомісячники
ЗДА	17	2	8	4	2	1
Канада	13	—	9	3	1	—
Бразілія	2	—	2	—	—	—
Арґентіна	2	—	2	—	—	—
Німеччина	4	—	3	—	1	—
Великобрітанія	2	—	1	—	1	—
Франція	1	—	1	—	—	—
Бельгія	1	—	—	—	1	—
Австралія	3	—	1	2	—	—
	45	2	27	9	6	1

Найстарішими і гол. газ. у ЗДА залишаються й далі часописи обезпеченевих союзів — щоденники *«Свобода»*, орган *Укр. Нар. Союзу* (20 000 накладу) та *«Америка»*, орган Союзу Укр. Католиків *«Провидіння»* (4 450 накладу), як також тижневик *«Народна Воля»*, орган *Укр. Роб. Союзу* (5 400 накладу) і *«Українське Народне Слово»*, орган Укр. Нар. Помочі (4 300 накладу). Видаваний при «Свободі» англомовний тижневик «Ukrainian Weekly» має наклад 20 000, орган філядельфійської Укр. Кат. Дієцезії *«Шлях»* (публікований двома секціями — укр. і англ.) — 14 000. Незалежний своїм напрямом двотижневик *«Укр. Життя»* у Чікаґо має 1 800 накладу. З усіх 17 газ. у ЗДА тільки дві совєтофільські: тижневик *«Українські Вісті»* і двомісячник *«Громадський Голос»*, обидва з накладом по 1 800 примірників.

У Канаді, крім існуючих ще до 1939 р. тижневиків *«Канадійський Фармер»*, *«Український Голос»* і *«Новий Шлях»* — усі у Вінніпеґу, виходять ще 3 тижневики кат. дієцезій: *«Наша Мета»* у Торонто, *«Українські Вісті»* в Едмонтоні та *«Поступ»* у Вінніпеґу і двотижневик *«Вісник»*, орган Укр.-Гр.-Правос. Церкви в Канаді. З політ. найпоширеніший торонтський *«Гомін України»*; інформаційний характер має «Вільне Слово», совєтофільський «Життя і Слово» — обидва в Торонто.

Видавані в Арґентіні й Бразілії тижневики *«Наш Клич»*, *«Українське Слово»*, *«Хлібороб»* і *«Праця»* є органами місц. укр. гром. або церк. установ й обмежені територією укр. поселення у цих країнах. Такого ж самого характеру є тижневик *«Українська Думка»* в Лондоні, орган Союзу Українців у Великобрітанії, та австрал. газ.-тижневик *«Вільна Думка»* і двотижневик *«Українець в Австралії»*. Поширені в усіх країнах укр. діяспори видавані у Зах. Німеччині й Франції політ. тижневики *«Українські Вісті»*, орган УРДП, *«Шлях Перемоги»*, орган ЗЧ ОУН, та паризьке *«Українське Слово»*, орган ОУН, як також мюнхенський кат. *«Християнський Голос»*.

Крім газ., у діяспорі ще виходило у 1968—69 рр. 87 (у 1962 — 117) журн. Вони розподілені так:

Країна	Усіх	Місячники	Двомісячники	Квартальники
ЗДА	36	12	8	16
Канада	22	11	4	7
Бразілія	3	1	—	2
Арґентіна	4	2	1	1
Німеччина	8	2	—	6
Великобрітанія	5	1	—	4
Франція	2	1	1	—
Бельгія	3	1	2	—
Австралія	3	—	1	2
Італія	1	—	—	1
	87	31	17	39

З усіх журн. 76 виходило укр. мовою, 11 — ін. Кількісно найчисленнішу групу

серед них становили журн. церк.-рел. змісту: їх виходило 33, з цього ч. 14 у ЗДА, 7 — в Канаді й 12 в ін. країнах, між ними міс. *«Українське Православне Слово»* в ЗДА і наук. богословський квартальник *«Логос»* в Йорктоні й 1 суспільно-політ. і літ. квартальник «Правда» в Торонто. Суспільно-політ. журн. було 6: з них найважливіші націоналістичний місячник *«Вісник»* ООЧСУ, соціялістичний квартальник «Вільна Україна», орган ОУН(з), місячник *«Український Самостійник»* і *«ABN-Correspondence»* у Мюнхені та квартальник *«Ukrainian Review»* у Лондоні. Виходило 6 інформативних ж., усі квартальники англ. або ін. мовами, між ними орган УККА *«Ukrainian Quarterly»* у Нью-Йорку, *«L'Est Européen»* у Парижі, *«Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart»* у Мюнхені. З наук. ж. виходить квартальник *«Український Історик»*. Літ.-мист. і суспільно-гром. ж. було 5: *«Нові Дні»* у Торонто, *«Сучасність»* у Мюнхені, *«Визвольний Шлях»* у Лондоні й квартальники *«Овид»* у Чікаґо та «Світання» в Торонто. Пед. і виховних ж. виходило 3: «Життя і Школа» з додатком «Учительське Слово» у ЗДА та *«Пластовий Шлях»* у Торонто і «Рідна Школа» у Вінніпеґу.

Є 5 проф. ж.: *«Лікарський Вісник»*, «Інформативний Листок Об'єднання Укр. Ветер. Лікарів», «Вісті Укр. Інженерів», *«Наш Світ»* (ж. госп.-кооп. думки) та христ. робітників. Військ.-ветеранських ж. виходило 4, між ними двомісячник «Вісті Комбатанта» у Торонто—Нью-Йорку, *«Вісті 1 УД»* у Мюнхені та квартальник *«Укр. Козацтво»* в Чікаґо.

Для жінок виходять ж. — місячники: *«Наше Життя»* у ЗДА, *«Жіночий Світ»* і *«Промінь»* в Канаді та квартальник «Наше Слово» в Австралії. Кількість журн. для дітей і молоді — 10, між ними місячники: *«Веселка»* у ЗДА (наклад 4 000), *«Юні Друзі»* у Лондоні, пластові *«Юнак»* і *«Готуйсь»* у Торонто, органи СУМ — місячник «Крилаті» і квартальник *«Аванґард»* у Бельгії, орган ОДУМ *«Молода Україна»* в Торонто. Виходять 2 гумористично-сатиричні ж. місячники: *«Лис Микита»* в ЗДА та *«Мітла»* в Арґентіні й 1 ілюстрований двомісячник «Екран» у Чікаґо. Єдиним муз. ж. є квартальник «Вісті» у Ст-Пол, з 1971 п. н. «Музичні Вісті» в Джерсі Сіті у ЗДА. Виходять реґіональні квартальники «Гуцулія» і «Літопис Бойківщини». Універсальним ж. типу маґазинів є двомісячник *«Ми і Світ»* у Торонто. На усіх 87 ж. тільки два мають совєтофільський напрям.

Крім журн., появлялося 18 серійних вид., з них 9 у ЗДА, 4 в Канаді й 5 в ін. країнах, у тому ч. наук.: *«Записки НТШ»*, «Доповіді НТШ в ЗДА», «Анали УВАН» (англ. мовою), «Наук. Записки» УВУ і УТГІ, «Богословія» і *«Записки ЧСВВ»* (Analecta OSBM) у 3 серіях у Римі; літ. зб. *«Слово»* у Нью-Йорку й альманахи *«Північне Сяйво»* в Едмонтоні; мист. «Нотатки з Мистецтва» у Філядельфії та «Терем» у Детройті; іст.-д. зб. «Шашкевичіяна» у Вінніпеґу й ін.

Найчисленнішим типом періодичних вид. у діяспорі є бюлетені: інформативні листки й журнальчики, органи гром., молодіжних і церк. орг-цій і т-в, з яких зареєстровано на 1968—69 рр. 240 назв, у тому ч. 132 у ЗДА, 42 в Канаді й 66 у ін. країнах.

Література: Печать СССР в 1954 году (і на дальші рр.) М. 1955—1970; Періодичні вид. УРСР 1918—50; Журнали. Х. 1956; Печать СССР за сорок лет, 1917—57. М. 1957; Дей О. Укр. рев.-дем. журналістика. К. 1959; Чернов П. Преса УРСР за минуле десятиріччя. ж. Сучасність, кн. 3. Мюнхен 1962; Дорошенко В. Реєстр укр. періодичних вид. у вільному світі за рр. 1961—62. Календар «Свободи» за 1963 р. Джерсі-Сіті 1962 і окрема відбитка. Нью-Йорк 1963;. Дорошенко В. Покажчик літератури про укр. пресу. Сучасність, кн. 6 й окрема відбитка. Мюнхен 1963; Рубан В. Становлення укр. радянської преси. К. 1963; Періодичні вид. УРСР 1918—1960, Газети. Х. 1965; Преса Укр. РСР 1917—1966.Статистичний довідник. Х. 1967; Рахманний Р. Преса Укр. РСР: 1967. Нью-Йорк—Торонто 1967; Фединський О. Бібліографічний покажчик за 1966 р., 1967 р., 1968/69 рр. Клівленд 1967—70. *Б. Кравців*

Прашко Іван (* 1914), церк. діяч родом з Збаража (Галичина); навчався у Гр.-Кат. Богословській Академії у Львові й у високих школах у Римі, свячений на свящ. 1939 р.; у 1945–50 рр. активний діяч *Укр. Допомогового Комітету в Римі* (зокрема опіка над полоненими І Укр. Дивізії «Галичина»). З 1950 в Австралії, де заснував і розбудував мережу укр.-кат. церков (11), укр. суботні школи та ряд церк.-гром. орг-цій, 1959 номінований апостольським екзархом для українців-католиків в Австралії, того ж р. висвячений на єп. з осідком у Мелборні. Праці з історії Укр.-Кат. Церкви: «De ecclesia Ruthena Catholica sede metropolitane vacante 1655–65» (1944), «Укр. Кат. Церква в Австралії» (у зб. «Українці в Австралії», 1966) та ін.; д. чл. НТШ (з 1965).

Єп. І. Прашко

Пресвітеріянство, одне з протестантських церк. об'єднань з понад 11 млн чл. П. відзначається широкою самоуправою окремих громад (керівництво у них мають світські старші — пресвітери),

об'єднаних у синодах і Гол. Раді, з однаковим ч. старших і духовних. П. здобуло в 16 в. панівний вплив у Шотляндії і незабаром поширилося між шляхетськими родами на Україні, але лише на недовгий час. П. відновилося на Україні тільки по першій світовій війні, переплітаючися з рухом євангелистів-*баптистів*. Назагал перебуваючи під рос. впливом, П. на Україні намагалося у 1920-их рр. націоналізуватися, що позначилося серед ін. виданням у Києві зб. рел. пісень І. Кмети-Єфимовича: «Арфа» (1925) і «Рідні мелодії» (1926) та низкою вид. на Зах. Україні до 1939 р.

Пресимволізм, термін на означення першої фази *символізму*, поетика якого в укр. літературі ще мала досить сильні народницькі залишки. До П. зараховують наддніпрянських модерністів (О. Олесь, М. Вороний, Г. Чупринка), і гал. «*Молоду музу*» (П. Карманський, Б. Лепкий, В. Пачовський, О. Луцький та ін.). Прикметною рисою укр. П. було те, що його представники не могли культивувати тільки «чисту красу», бо одночасно були також співцями недолі свого народу, виступаючи й на полі гром. поезії. Саме з уваги на все це символізм укр. модерністів і «Молодої Музи» був недокрівний порівняно з символізмом рос. і польс. У повній силі укр. символізм виявився аж у другій фазі, в творчості П. Тичини, Д. Загула та Я. Савченка. Заслуга пресимволістів в укр. поезії є гол. в усвідомленні, що поет — вільний творчий індивідуум, а його творчість — насамперед мист. самовиявлення.

Преслав, Великий Преслав, м. в півн.-сх. Болгарії, з кін. 9 в. столиця першого болг. царства; зайнятий 969—71 рр. кн. Святославом Ігоревичем під час його другого походу на Болгарію. П. вів жваву торгівлю з Київ. Руссю.

Пресова Квартира Начальної Команди Української Галицької Армії, діяла від січня 1919 до січня 1920; мала 7 відділів: орг., вид., вічовий (начальник А. Озарків), іст. (начальник М. Федюшка-Євшан, згодом І. Кревецький), інформаційний (начальник Ткачівський), бібліотечний (начальник П. Івасевич), театрально-муз. (референт П. Артемович), якому підлягав кол. Львівський Театр (тепер п. н. Новий Львівський Театр). Шефами П. К. Н. К. УГА були: І. Ерденберґер, І. Герасимович, з листопада 1919 — О. Левицький. По корпусах працювали залежні від П. К. Н. К. УГА бюра пропаґанди (начальники: О. Гачкевич, В. Баб'як, М. Щуровський, В. Чайковський), по бриґадах — осв. старшини. Пресові органи: «*Стрілець*» (січень—листопад 1919), гол. ред. Г. Микитей, І. Ерденберґер та О. Назарук; «*Коз. Голос*» (березень 1919—січень 1920), гол. ред. М. Старосольський (†1920).

Пресова Квартира УСС, постала восени 1914 р. з ініціятиви І. Іванця, І. Буцманюка, М. Угрина-Безгрішного й ін. Спершу П. К. УСС очолювали Т. Мелень і О. Назарук, від весни 1916 до 1918 на фронті — І. Іванець, в Коші — М. Угрин-Безгрішний. У П. К. УСС працювали: Л. Лепкий, Р. Купчинський, І. Іванець, М. Гайворонський, А. Бабюк, Т. Мойсеович, Г. Трух, В. Дзіковський, А. Лотоцький, Л. Луців, О. Курилас, М. Гаврилко, Л. Ґец, В. Бобинський, М. Голубець та ін. У цьому колі постав жанр стрілецької пісні, поезії і преси. («Вісник Пресової Квартири», ж. «*Червона Калина*», Календар-альманах на 1917 р. «Тим, що впали» 1916, 35 чч. гумористичного ж. «Самохотник» і 10 чч. ж. «Самопал»). П. К. вела «Хроніку Січового Коша», влаштовувала осв. курси для стрілецтва тощо.

Претвич Бернат (Bretficz Bernard, † 1561), староста Барського замка (1540—51), з 1530-их рр. відомий з успішної боротьби з татарами на півд. укр. пограниччі; уславився серед ін. здобуттям Очакова 1541 і 1542 р.

Префікс, див. *Приросток*.

Прехтль (Prechtl) Йозеф (1737–99), віденський маляр-монументаліст, працював на Україні, виконав фрески у стилі пізнього барокко у костьолах у Берестечку, Браїлові, Кам'янці Подільському, Луцькому, Станиславові, у палаті Чацьких у с. Боремлі та ін.

Прєсняков Олександер (1870—1929), рос. історик родом з Одеси, проф. Петербурзького Ун-ту, чл.-кор. Рос. АН. Автор праць з іст. Київ. держави (зокрема «Княжое право в древней Руси», 1909), та історії Росії (гол. праці: «Образование Великорусского Государства», 1918; «Московское царство», 1918; «14 декабря 1825 г.», 1926; «Лекции по русской истории», I—II, 1938—39). П. був одним з небагатьох рос. істориків, які визнавали за наук. правильну критику М. Грушевського т. зв. «звичайної схеми руської історії», що заперечувала самостійність укр. іст. процесу. Див. В. Новицький «Іст. праця проф. О. Є. Прєснякова і розмежування великоруської та укр. історіографії», ж. «Україна», кн. 40, 1930.

Прибережний краєвид, один з основних краєвидів України, виниклий в наслідок дії різних сил на межі моря й суходолу (див. ЕУ І, стор. 77—79). Відмінами П. к. є *Дельта Дунаю*, лимановий берег (див. *Лимани*), *Кримський південний берег* і Кавказький берег.

Прибилович Степан (†бл. 1726), богослов і філософ поч. 18 в. родом з Ярослава (Галичина). Бл. 1693 р. П. прибув до Києво-Печерської Лаври, а звідти до Москви, де був проповідником і викладачем у Духовній Академії. З 1711 р. знову

жив у Києво-Печерській Лаврі (у 1713–16 рр. ігумен Києво-Печерсько-Зміївського манастиря); обвинувачений ченцями у розбіжних з вченням Сх. Церкви і близьких до протестантизму поглядах, П. у 1717–18 рр. був суджений і ув'язнений у Петербурзі, а згодом засланий на деякий час у манастир. Помер в Александро-Невській Лаврі у Петербурзі. Автор неопублікованих праць: „Summulae logicales" (1708), „Tractatus phisicus" (1710), полемічного антиуніятського трактату «Росписаніе на книгу папежскую» (1720) та ін.

Прибік (Přibik) Йосиф (1855–1937), органіст-віртуоз, дириґент, композитор і педагог, родом чех. З 1879 р. оперовий дириґент на Україні (Харків, Львів, Київ), у Тбілісі й Москві; з 1894 р. гол. дириґент оперного театру і симфонічних концертів та проф. консерваторії (з 1919) в Одесі. Опери-мініятюри, оркестрові твори, праці з теорії музики та ін.

Приватна власність в УССР. П. в. це майно, що належить комусь (індивідуумові, родині чи юридичній особі, але не державі чи місц. урядові), що має право ним вільно володіти й диспонувати: продавати, купувати, обмінювати, ставити в заклад, передавати у спадщину, орендувати, дарувати тощо.

На Україні перед революцією 1917 р. існували такі форми П. в.: індивідуальна й пайова, що переважала кількістю власників; акціонерна, що переважала кількістю капіталу та інституційна — церкви, кооперації тощо, яка була незначна. Крім того, існувала ще власність: муніципальна (міст), общинна (сіл) та держ. (напр., бл. 70% залізниць належали державі). З великої концентрації П. в. у невеликій розміром вищої кляси на Україні випливала значна нерівність у доходах і багатстві вищих і нижчих кляс населення; безвласницька ж кляса була значно більшою, ніж у Зах. Европі. Це й було однією з гол. причин революції 1917 р.

На Україні П. в. була законами Центр. Ради і Директорії (1917–18) частково обмежена й соціялізована, зокрема на землю (див. 1 721 стор.). Після короткотривалої, майже цілковитої націоналізації за *воєнного комунізму* і часткового повернення П. в. у добу *НЕП* витворилися у 1929–32 рр. в УССР (і всьому СССР) такі форми власности, які відтоді залишилися назагал без змін.

У сов. літературі заперечується, що в СССР існує будь-яка П. в. Є, мовляв, т. зв. «особиста власність» (О. в.) осіб та родин на засоби споживання та особистого користування (напр., одяг, дім, меблі, худоба, мотоциклет, гроші, авторський чи винахідницький гонорар тощо), і вся ця О. в. зароблена власною працею. О. в. дозволяється Конституцією СССР і УССР (ст. 10) та охороняється законом: Карний кодекс УССР передбачає за крадіж і грабунок О. в. від 1 до 6 рр. ув'язнення (ст. 140–141), за розбій — від 3 до 12 рр. (ст. 142), за самовільне захоплення чи купівлю й продаж землі - від півроку до 1 (ст. 199).

Однак, жадної принципової різниці між О. в. і П. в. у дійсності немає, бо О. в. закон дозволяє купувати й продавати ін. особам, можна передати її у спадщину, в оренду тощо. У м. і с. існує вільний ринок, на якому можна набути й збути найрізноманітніші речі, включно з засобами виробництва. Офіц. визнаний т. зв. «колгоспний ринок», на якому продаються продукти з *присадибного гос-ва*, є лише частиною вільного ринку. Дозволена також у кожному більшому м. т. зв. «товкучка», що на ній продаються нібито старі речі (одяг, взуття, меблі тощо). Але є ще й напівлеґальний «чорний» ринок, на якому продається все: будів. матеріяли, паливо, інструменти, валюта, товарні й касові чеки підприємств, різні дефіцитні матеріяли і т. д.; на с. також існує сіль. ринок, на якому продається худоба, зерно і т. п. Держ. статистикою, і то тільки вибірковою методою, охоплений лише колгоспний ринок; про розміри ж всього вільного ринку ніяких даних нема.

Існує чимало законів, що намагаються забороняти або реґулювати цей вільний ринок, але на практиці це не здійсниме.

Сов. законодавство дозволяє П. в. у певних межах. Колгоспи виділяють колгоспникам присадибні ділянки землі, що їх вони не можуть продати, натомість мають право продати хату й ін. рухоме майно, бо все воно є П. в. У м. міськ. уряд виділяє землю під будівництво нових приватних будинків, при чому закон обмежує розміри такого будинку до 5 кімнат (або до 60 м²), незалежно від ч. родини; одна родина може мати тільки один приватний будинок (плюс дачу). Коли такий будинок продається, земля і все, що на ній, переходить у нову П. в. автоматично.

Міськ. житловий фонд, що є у П. в. населення, становить (1969) 43,2% від усього житлового фонду (49,6% у 1940 р., 50,0% у 1960). На с. майже всі будинки є у П. в. На нове будівництво приватних помешкань у м. населення України тепер витрачає бл. 450 млн карб. капіталовкладень на рік, що становить бл. 5% усіх капіталовкладень у нар. госп-во. Дозволено також тримати худобу у П. в. на с. та у м. (крім великих міст). Докладніше див. *Присадибне госп*-во.

Важливу категорію П. в. становлять гроші. Лишки їх можна вкладати до ощадкас чи банків або у держ. облігації: вони дають 2–3% на рік.

Право спадщини на П. в., згідно з марксизмом, спершу було скасоване цілком (в УССР декретом з 21. 3. 1919), однак уже у 1922 р. його відновлено, хоч з умовою, щоб розмір її не перевищував 10 000 карб., при чому на спадщину накладається великий податок. 1926 р. ліміт на 10 000 карб. скасовано, а всесоюзний закон 14. 3. 1945 взагалі скасував усі обмеження спадщини.

Із зростанням життєвого рівня населення зростають і розміри П. в. Сов. держава ставить їй різні перешкоди та обмеження, але зрештою іде на поступки, бо сама не в стані задовольнити усі потреби суспільства.

Література: Антимонов Б., Граве К. Советское наследственное право. М. 1955; Шамков В. Спекуляція — злочин перед народом. К. 1959; Халфина Р. Право личной собственности. М. 1964; Вільнянський С. Радянське цивільне право, ч. І. Х. 1966; Гордон М. Радянське цивільне право, ч. II. Х. 1966; Сдобнов С. Собственность и коммунизм. М. 1968.

В. Голубничий

Привілля (V–19), м. в Донбасі над р. Дінцем, підпорядковане Лисичанській міськраді Луганської обл.; 12 000 меш. (1966). Кам'яновугільні шахти. Засноване 1695 р.

Привільне, с. Червоноармійського р-ну Запор. обл., поблизу якого 1929 р. виявлено залишки неолітичної стоянки (дрібні крем'яні знаряддя, шліфовані долотця тощо) та поселень і могильник ранньослов. черняхівської культури (3–5 вв. по Хр.) з залишками підземлянкових жител з глиняними печами, уламками ліпного й кружального посуду тощо. В могильнику — тілопальні (здебільша) та кістякові поховання, б. них кераміка, бронзові й залізні фібули, пряжки, намиста та ін. прикраси.

Приворотень, манжетка (Alchemilla L.), рід багаторічних зіллястих рослин з родини розоцвітих. На Україні понад 20 видів, ростуть по луках, узліссях, гірських схилах. Найпоширеніші: П. пастуший (A. pastoralis Bus.), П. гострокутний (A. acutangula Bus.). П. блискучий (A. micans Bus.). Деякі види містять чинбарні та барвникові речовини. Рослини раніш уживали в медицині, їм надавали чудодійної сили й використовували у альхемії. Добра кормова (в сіні) рослина.

Пригара Андрій (1836–74), правник, проф. держ. права Одеського Ун-ту; прихильник децентралізації й автономії народів Рос. Імперії.

Пригара Марія (*1908), письм., нар. в Москві, у 1927–30 рр. училася в Київ. Ін-ті Нар. Освіти. Друкується з 1924 р., з 1928 — пише для дітей. Перші кн. дитячих віршів «Весна на селі» й «Дитячий садок» вийшли 1929 р. За наступні десятиліття творчої праці П., ставши одним з провідних дитячих письм., видала кількадесят кн., серед них: «Школярі» (1951), «Казки» (1956), «Ростемо завзяті» (1959), «Ми любимо сонце і весну» (1960) і багато ін. Крім того, П. працювала на ред. роботі (у 1945–50 рр. заступник ред. дитячого ж. «Барвінок»), укладала читанки для початкових кляс сер. школи, багато працює в галузі перекладу з поль. мови (романи Б. Пруса «Фараон», В. Реймонта «Селяни», С. Жеромського «Бездомні», Е. Ожешкової «Хам», низка творів В. Васілевської та ін.).

Приголосні (консонанти), звуки мови, утворювані тертям (перев.) видихового струму повітря об окремі органи мови (голосниці гортані, рухомі й нерухомі частини усної порожнини, носову порожнину, губи) при утворюваних цими органами щілинах і зімкненнях. Залежно від ступеня розкриття органів артикуляції (завжди меншого, ніж при *голосних)* П. укр. мови поділяються на *сонорні (р, л, м, н, й)* та шумні, при чому серед шумних у *протисних* ступінь розкриття більший, ніж у *проривних*. Шумні П. поділяються на дзвінкі — з участю вібрувальної артикуляції гортанних голосниць *(б, в, д, з, ж, дж, дз, ґ, г,* разом з їхніми палаталізованими допарками) та глухі — без цієї участи *(п, ф, т, с, ш, ч, ц, к, х* з палаталізованими допарками). За способом артикулювання П. поділяються на *протисні* (щілинні, спіранти), *проривні* (змичні, експльозивні) і *африкати* (злиті проривно-протисні з зімкненням, що переходить у щілину на тому ж місці: *ц, дз, ч, дж, ц', дз'*). Крім того, укр. мова має вібрантний П. *(р)* з вібруванням кінчика язика проти горішніх ясен і білятеральний *л*. За місцем артикулювання П. поділяються на гортанні *(г)*, задньоязичні (або задньопіднебінні: *к, ґ, х)*, палятальні *(ж, ш, ч, дж, й)*, передньоязичні (зубно-передньопіднебінні, *палаталізовані т', д', с', з', ц', дз', л')*, зубні (дентальні *т, д, н, с, з, ц, дз, л)*, губно-зубні *(в, ф)* й губно-губні (білябіяльні *б, п, м, в)*.

О. Г.

Придаткевич Роман (*1895), скрипаль, композитор і педагог, д. чл. НТШ; учився в Муз. Ін-ті ім. М. Лисенка у Львові (у Є. Перфецького), Віденській Академії Музики (у Шевчіка), в Берліні (у Флеша) і в Нью-Йорку (у Ґалліко). Концертує з 1930 р. у ЗДА і Канаді, перев. з укр. програмою; організатор і чл. Укр. Тріо, Т-ва прихильників укр. музики (разом з Г. *Павловським)*, чл. і концертмайстер ряду оркестр у Нью-Йорку; співзасновник (разом з М. *Гайворонським)* і керівник Укр. Консерваторії в Нью-Йорку

(1924–29); з 1946 р. проф. ун-ту в Мурреї. Твори П. перев. оркестрові і скрипкові: чотири симфонії, «Укр. сюїта» для малої оркестри; твори для скрипки з фортепіяном: «Гуцульська сюїта», дві рапсодії, соната та ін. виконувалися амер. оркестрами в Денвері, Рочестері, Детройті та ін. Стиль муз. мови П. романтично-поступовий, часто пов'язаний з укр. фольклором. П. — автор численних студій і ст. на муз. теми. *А. Р.*

Р. Придаткевич

Придніпровська височина, центр. частина смуги укр. височин, положена між сер. Богом і Дніпром; простягається з півн. зах. на півд. сх. і відповідає придніпровській частині *Укр. кристалічного масиву.* На півн. П. в. межує з Поліською низовиною (див. *Полісся;* її межу становить невисокий уступ), на півд. — з *Причорноморською низовиною,* на зах. — з *Подільською* (уздовж Богу) і *Волинською* (уздовж Тетерева) височинами (ці межі є скорше умовні), на сх. (уздовж Дніпра) з *Придніпровською низовиною.* Продовженням П. в. на півд. сх. є т. зв. *Запорізька гряда* (інколи назва — Запорізька внутрішня рівнина), найбільше обнижена частина Укр. кристалічного масиву, положена обабіч порожистого відтинку Дніпра, яка сполучає П. в. з *Приозівською височиною.* Назагал територія П. в. (бл. 80 000 км²) збігається з центр. частиною Лісостепу і прилеглої до неї смуги Степу.

Природа. Кристалічні породи П. в. вкриті відносно тонкими шарами осадових маловідпорних відкладів палеогену і неогену (гол. на півд. й півд. зах.) — пісків, пісковиків, глин та м'яких вапняків. Під час Дніпровського зледеніння півн.-сх. частина П. в. була вкрита язиком льодовика, який сягав на півд. по лінію Погребище—Кам'янка—Верхньодніпровське. Льодовикові шари, які він залишив, прикрили — як і всю П. в., лес і лесовидні суглинки грубиною від кількох до 20 м. Лише річкові дена і їхні молодші тераси вкриті алювіяльними шарами.

Тому що осадові шари (зокрема на півн.-зах.) є тонкі, поверхня П. в. у знач-

Високий (80—100 м) правий берег Дніпра між Києвом і Каневом. Балки і яри розчленовують рівнину Придніпровської височини і перетворюють ріллю на невгіддя. Унизу наліво низький, рівний лівий берег Дніпра

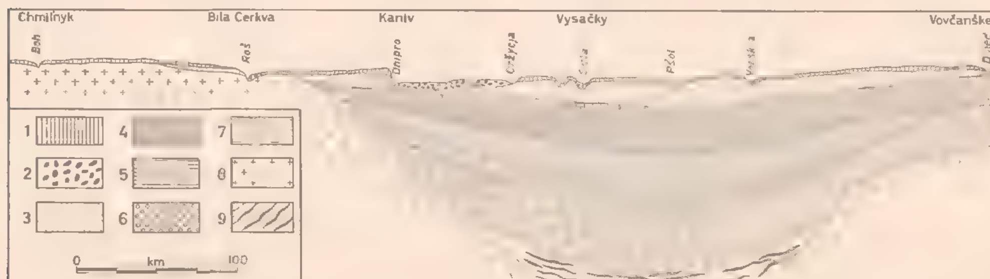

Схема геологічної будови Придніпровської височини і Придніпровської низовини

1 — Покрив з піску, глини, суглинку тощо. 2 — Річкові наноси. 3 — Третинні відклади у Дніпровсько-Донецькій западині. 4 — Крейда. 5 — Юрські відклади. 6 — Відклади пермотріясу. 7 — Кам'яновугільні шари. 8 — Кристалічні породи. 9 — Девонські шари

ній мірі збігається з рельєфом кристалічних порід, хоч вона більше вирівняна. Назагал абсолютна висота П. в. коливається між 180 до 300 м; вона найвища (до 322 м) у півн.-зах. частині, найнижча на півд.-сх; це обниження — нерівномірне: чергуються вищі й нижчі смуги.

П. в., як й ін. височини України, зазнала піднесення у кін. пліоцену і під час плейстоцену, хоч воно не було тут таке велике, як на сусідньому Поділлі (див. стор. 2 131). Завдяки піднесенню майжерівня, якою була П. в. у кін. пліоцену зазнала відмолодження: ріки, зокрема великі, та їх притоки у своїх дол. частинах врізаються в підложжя. Усе ж більшість П. в., особливо вищу зах. частину становлять рівнини або хвилясті рівнини, слабо розчленовані широкими долинами і рідкими балками. З наближенням до Богу і Дніпра вододіли звужуються, долини поглиблюються, а ч. балок і ярут збільшується. Притоки Богу й Дніпра врізані тут до 100 м; у кристалічному підложжі вони набирають вигляду вузьких ущелин, часто на річках зустрічаються перекати й невеликі пороги. Т. ч. створюється контраст між монотонним рівнинним краєвидом межиріч і мальовничим — долин (*ґранітовий краєвид*); він найбільше помітний у переломовій долині Дніпра (див. *Дніпрові пороги*). Багато долин на П. в. має добре виявлену систему терас — звич. 3 або 4. На території, яку колись займав Дніпровський льодовик, і на півд. від нього поширені т. зв. перехідні (або мертві) долини. якими спливали талі води Дніпровського льодовика; глибина їх сягає 15—40 м, і вони прорізують вододіли між верхів'ями річок, які пливуть у протилежних напрямах і колись становили суцільні долини. Перехідних долин найбільше на Поросcі й у верхів'ях Тясмину й Інгульця. Невелику різноманітність на міждолинних рівнинах становлять невисокі горби, які відповідають піднесенням кристалічних порід (вони на півн.-зах. виходять подекуди на поверхню), а на півд. — *поди*.

Наймальовничішу частину П. в. являє собою високий стрімкий правий берег Дніпра, який підноситься майже на довж. 500 км (від Києва до Дніпропетровського) на 80—150 м над річищем Дніпра та Придніпровською низовиною. Цей крутий схил розритий ерозією, розчленований долинами і балками, на ньому відслонюються різного віку шари, тут розвинені зсувні процеси. Мальовничість цього низькогір'я збільшують ліси й чагарники. На генезу високого берега Дніпра вплинули тектонічні процеси: це сх. розлам Укр. кристалічного масиву. Складною є тектонічна будова в р-ні Канева. Наймальовничішими частинами дніпрового берега є *Київські* (найвищий верх 174 м) і *Канівські* (243 м) *гори*.

Клімат П. в. помірковано-континентальний з переходом до степ. на півд. Континентальність зростає у напрямі з півн. зах. на півд. сх. Пересічна температура року збільшується у напрямі з півн. на півд. від 7 до 8° Ц., липня від 18,5 до 21° Ц.; температура січня майже однакова від —5 до —6° Ц. Ч. днів з пересічною температурою року понад 0° зростає від 245 на півн.-зах. до 255 на півд., з температурою понад 10° Ц. від 155 до 170. Річне ч. атмосферичних опадів збільшується від 400 на півд. до 600 мм на півн. (найчастіше 450—550 мм), у тому ч. 300—450 у теплий період.

П. в. перетинають дві могучі ріки — Дніпро й Бог та їх притоки: Дніпра — Тетерів, Ірпінь, Рось, Тясмин, Інгулець; Бога - Дохна, Соб, Совниця, Синюха з Гнилим і Гірським Тікичем, Інгул. Крім великих штучних водосховищ на Дніпрі, на П. в. поширені невеликі, перев. штучні ставки. Про підземні води див. стор. 2 080.

Схематична карта Придніпровської височини
1 — Межа Придніпровської височини. 2 — Межа Лісостепу. 3 — Межа Укр. кристалічного масиву. 4 — Півд. межа дніпровського зледеніння

Основні ґрунти П. в. — чорноземи: типові малогумусні, типові середньогумусні й звич. середньогумусні; частина чорноземів перетворилася під впливом лісу на

Придніпровська височина у р-ні м. Сквири. На денну поверхню виходять ґранітогнейси

деґрадовані — опідзолені та вилуговані чорноземи і спопільнені ґрунти. У сер. частині П. в. (на півд. від Росі) розміщення ґрунтів мозаїчне.

Бл. 80% П. в. становив колись *Лісостеп* з дубовими й грабовими лісами, півд. частину — різнотравний (барвистий) типчиново-ковиловий степ. Нині ліс становить бл. 10%, орна земля 70%, сіножаті, вигони і пасовища 10%, ін. землі бл. 10% (числа приблизні).

Людність і нар. госп-во. П. в. займає частини таких іст.-геогр. країв: *Київщини*, *Поділля* (сх. частина кол. Брацлавщини), *Волині* (півд.-сх. частина) і *Півд. України* (лише сучасна Кіровоградщина та частина Дніпропетровщини). Тепер П.в. простягається у межах Житомирської (півд. частина), Київської (півд.-зах.), Вінницької (півд.-сх.), Черкаської, Кіровоградської й Дніпропетровської (півн.-зах.) обл.

Придніпровська височина б. Чигирина. Акварела Т. Шевченка «Чигирин з Суботівського шляху». Майже рівна височина (у глибині ліворуч) розчленована долиною р. Тясмину

Завдяки корисним природним умовам П. в. до поч. 1930-их рр. належала до найгустіше — побіч Галичини і Поділля — заселених країв України (1932 р. в лісостеп. частині П. в. жило бл. 90 осіб на 1 км²). Тепер (1970) густота всього населення (без Дніпровського пром. р-ну) разом з Києвом (він лежить лише частково на П. в.) — 91 особа на 1 км², без Києва — 70; сіль. — 46 (числа приблизні). Густота сіль. людности в поодиноких р-нах Лісостепу П. в. найчастіше 40–60, у степ. зоні – 20–40 (для порівняння: у лісостеп. Черкаській обл. — 47, у сусідній степ. Кіровоградській — 29; див. також карту на 2 067 стор.). У м. (без Києва) живе — 34% всього населення (з Києвом — 53%). Розміщення міст (див. карту на 1 606 стор.) назагал рівномірне. На території П. в. (без Дніпровського пром. р-ну) 1970 р. було бл. 70 м. і с. м. т., серед них 10 з населенням понад 50 000: Київ – 1 632 тис., Дніпродзержинське — 227, Кіровоград — 189, Житомир — 161, Черкаси — 159, Кременчук — 148, Біла Церква — 109, Бердичів — 71, Умань — 63, Сміла — 55.

За переписом 1970 р. розподіл населення за національністю (без Києва): українці — 91%, росіяни — 5%, ін. — 4%.

Майже пол. населення зайнята у сіль. госп-ві. П. в. входить до складу смуги зернового госп-ва в поєднанні з буряківництвом (у Лісостепу) і виробництвом соняшника (гол. на півд.). Структура посівної площі: на зернові культури припадає 48% (у тому ч. 24% на пшеницю, 8% на кукурудзу, 7% на зерново-бобові), на техн. 15% (у тому ч. на цукровий буряк 10%, на соняшник 3%), на картоплю та городньо-баштанні 8%, на кормові — 29%.

Основною галуззю пром-сти (без частини Дніпровського пром. р-ну і Києва) є харч. (бл. 50% у заг. обсязі валової продукції пром. виробництва; гол. цукр.), далі машинобудів. й металурґійна (15%;

гол. виробництво с.-г. машин і устаткування), легка (10%), будів. матеріялів (5%). На Кіровоградщині є найбільші на Україні родовища бурого вугілля, разом з цим розвинена паливна пром-сть. Енергетичне госп-во базується на привізному кам'яному і місц. бурому вугіллі та привізному природному ґазі; електроенерґія постачається з Кременчуцької і Канівської та ін. менших ГЕС і Кіровоградської й ін. менших ТЕЦ (на бурому вугіллі).

Література: Бондарчук В. Геоморфологія УРСР. К. 1949; Чижов М. Український Лісостеп. К. 1961; Цись П. Геоморфологія УРСР. Л. 1962; Ланько А., Маринич О., Щербань М. Фізична географія Укр. РСР. К. 1969.

В. Кубійович

Придніпровська ДРЕС, найбільша на Україні та одна з найбільших в СССР і в світі теплових електростанцій. Розташована на лівому березі Дніпра, поб-

Турбінний відділ Придніпровської ДРЕС

лизу м. *Придніпровського*. Будівництво розпочато у жовтні 1951 р., перший аґреґат введено в дію 1954 р., останній 1966. Потужність — 2,4 млн квт.

Придніпровська низовина, розлога рівнина, яка займає більшість Лівобережної України, положена між Дніпром на зах. і півд. зах. та Сер. височиною на півн. сх.; на півд. сх. її замикає Укр. кристалічний масив (Запор. гряда, ін. назва — Запор. внутр. рівнина) приблизно по лінії р. Самари і *Донецький кряж*, далі на півн. вона переходить у *Донецьку низовину*. Межі П. н. з Сер. височиною (на півд. від Харкова–Сум–Путивля –Глухова–Сер. Буди) є скорше умовні. Виразною (на півд.-зах.) є межа з Придніпровською височиною, умовною (на півн.-зах.) з Поліською низовиною. Тепер звич. півн. частину П. н., яка лежить у ліс. смузі (на півн. від лінії Київ–Ніжен –Глухів), зараховують до Сх. або Чернігівського (інколи назва Чернігівське й Новгород-Сіверське) Полісся і обмежують П. н. її півд. частиною, положеною в смузі Лісостепу. П. н. простягається з півн. зах. на півд. сх. на довж. бл. 600 км, її ширина звужується з 250 км на півн. до 150 км на півдні. Територія П. н. охоплює два іст.-геогр. краї — Полтавщину й Чернігівщину; нині до її складу входять Чернігівська і Полтавська обл. та частини Київської, Сумської, Харківської, Черкаської і Дніпропетровської — разом (лише у межах УССР) понад 100 000 км²; територія П. н. без поліської частини — понад 75 000 км².

П. н. лежить у межах *Півн.-Укр.* (Дніпровсько-Донецької) *западини*, що й визначає її орографічні особливості. Докембрійська основа западини занурена на 8–10 км і виповнена потужними осадовими шарами від палеозою до кейнозою. З них виходять на території П. н. на поверхню у долинах рік крейдові (лише на півн. й півд. сх.; потужність 600 м) і палеогенові (це гол. піски і глини; 250–300 м) шари. Сучасна П. н. стала суходолом з кін. палеогену. Тоді вже існувала долина Дніпра і його лівобережні притоки, які спливали до нього у півд.-зах. напрямі, згідно з нахилом суходолу. Ерозія створила далеко посунений у своєму розвитку рельєф. Тепер він вкритий покровом антропогенових осадів, які лежать незгідно на нерівно порозмиваних шарах палеогену.

П. н. була вкрита льодовиком під час дніпровського (або рісського) зледеніння, коли його язик висунувся далеко вперед аж по гирло р. Орелі; на сх. він сягав приблизно по лінію на сх. від р. Псла та (далі на півн.) по вододіл Псла і Сули (див. карту). Однак уже доба перед дніпровським зледенінням, поступ й відступ дніпровського льодовика та часи після його остаточного відступу і разом з цим кількакратні зміни клімату вплинули на краєвид всієї П. н.: льодовики залишили багато донних і кінцевих морен з ератичними наметнями, поля пісків і ріні, що їх приносили талі води льодовика, які лише з трудом відпливали, бо Дніпро мусів пробиватися крізь Кристалічний масив, який зазнав піднесення; витворювалися прадолини, якими плила вода вздовж краю льодовика; в час перед-, між- і післяльодовиковий творився лес. Через зміни клімату та чергування акумуляції й ерозії лес становить кілька поверхів, між якими розташовані викопні (поховані) чорноземні ґрунти; створилася низка терас. В усій півд. частині П. н. льодовикові форми прикрив лес, і вона має лесовий ерозійний ярово-балковий характер; півн., не вкрита лесом — льодовиковий. Однак межа цих двох краєвидів не є на П. н. така виразна, як на Придніпровській височині: з одного боку, в поліській смузі П. н. є низка лесових островів з ерозійним характером, з другого — в долині Дніпра поширений далеко на півд. поліський тип краєвиду.

Хоч товщина четвертинних шарів на

П. н. має до 50, а подекуди до 100 м, дольодовикові риси рельєфу залишилися в основному без змін. Поверхня П. н. похилена в напрямі осьової частини Дніпровсько-Донецької западини з сх. на зах. і на півд. Її найбільші висоти (понад 200 м) поширені на півн. сх. на пограниччі з Сер. височиною та на півд. сх. на пограниччі з Запор. грядою й Донецьким кряжем; найнижчі над Дніпром — від 109 м при гирлі Сожі до 40 м при гирлі Самари. У цьому ж (півд.-зах.) напрямі пливуть притоки Дніпра: Десна з Сеймом, Сула, Псьол, Ворскло, Орель, Самара та ін. менші. Лише найбільше на півд.-сх. висунена частина П. н. похилена й відводнена до р. Дінця.

Схематична карта Придніпровської низовини

1 — Межа Придніпровської низовини. 2 — Межа Лісостепу. 3 — Півд. межа дніпровського зледеніння. 4 — Межі Дніпровської терасової й Полтавської рівнин. 5 — Кордони республік

У лісостеп. частині П. н. вирізняються два основні р-ни: нижчий на півд. зах. — дніпровська терасова рівнина, і вищий на півн. сх. — Полтавська рівнина.

Дніпровська терасова рівнина — це широка долина Дніпра, що сягає на півн. сх. по лінію Глухів—Прилука—Пирятин—Хорол—гирло Самари, тобто на широчінь від 130 км на півн., до 20 на півд. Дніпровська терасова рівнина — майже безлісна і складається з кількох широких терас: заплавної, борової і лесових.

Заплавна тераса добре виявлена і простягається здовж всієї течії Дніпра; вона висока на 4—5 м, шир. на кілька км, товщина алювіяльних шарів 15—20 м. Цією заплавиною пливе Дніпро з своїми бічними рукавами, протоками, охабами і островами: тут багато озер і стариць. Тераса покрита болотами, луками, чагарниками, рідко лісами; під час повеней вона залита Дніпром. Після побудови водосховищ заплавна тераса здебільша залита.

Друга (перша понадзаплавна) тераса — борова, підноситься до 10—15 м над рівнем річища Дніпра, вона шир. до 10 км (винятково, напр., проти Чигирина, й більше). Збудована з пісків, колись була покрита сосновими лісами, тепер перев. обезліснена і частково вкрита сипким піском і надмами. Товщина алювіяльних шарів поблизу Києва доходить до 40 м.

Вища частина терасової рівнини (2—4 тераси) підноситься над низовинними терасами високим уступом на 20—25 м. Їх поверхня вкрита лесом, вони шир. на 90 км на півн., на 20 — на півд. Лесові тераси становлять собою акумуляційну рівнину, дуже слабо розчленовану широкими забагненими притоками Дніпра. Широку западину в рельєфі утворює долина р. Трубежу (туди у рісський час перепливав Дніпро); підняття становлять ізольовані горби: Хоцький горб (151 м), Пивиха (169), Калитва (145; залишки кінцевої морени дніпровського льодовика) та ін.

Полтавська рівнина підноситься виразним ступенем над дніпровською терасовою рівниною на лінії Ічня—Пирятин—Хорол—Новомосковське: над придеснянську терасову рівнину підноситься на лінії Ічні та вододілом між р. Сулою й Сеймом (див. карту). Вона повільно під-

носиться в півн.-сх. напрямі, де на висоті 200–220 м переходить у Сер. височину. Вся Полтавська рівнина вкрита грубими шарами лесу (у кількох поверхах), які на зах. прикривають льодовикове підложжя, на сх. лежить безпосередньо на відкладах третьоряду, які відслонюються лише у долинах рік (у басейні Дінця також крейдові шари). Поверхню Полтавської рівнини перетинають лівобічні притоки Дніпра і ділять її на низку міждолинних гряд, між якими простягаються глибокі долини на 70–80 м, шир. на 10–12 км. Вони – асиметричні: їх правобічні схили високі й круті, розриті короткими, але глибокими ярами, ускладнені зсувами, часто вкриті чагарниками й лісами; лівобічні схили пологі, звич. з 3–4 терасами – заплавною (2–5 м н. р. ріки), надзаплавною (до 15 м; звич. вкриту пісками) й вищі (понад 20 м), вкриті лесом. Балки на лівих схилах долин розгалужуються на поверхні вододілів і сильно їх розорюють, але швидко і кінчаються; на правих схилах вони неглибокі й заходять далеко на вододіли, надаючи їм хвилястого характеру.

Т. ч. на Полтавській рівнині розвинений типовий балково-яровий краєвид, гол. завдяки м'якому лесовому підложжю

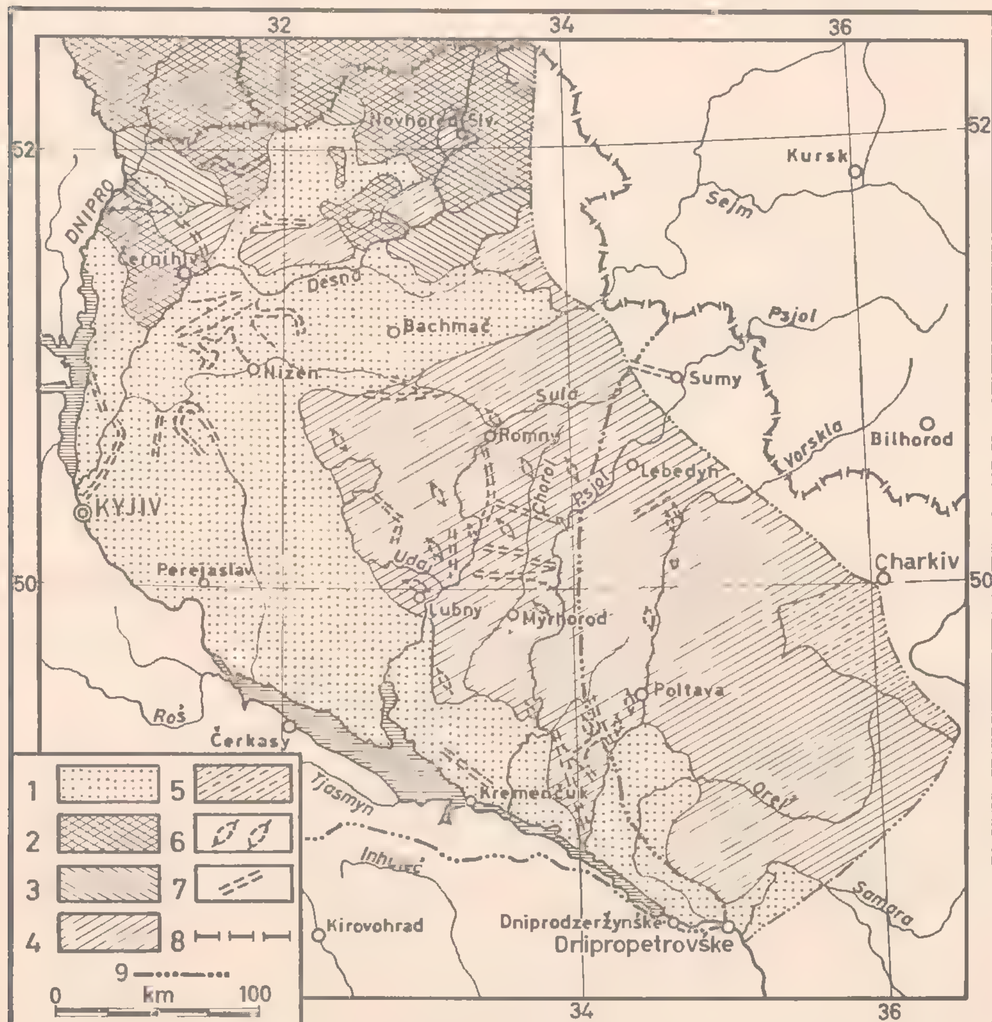

Геоморфологічна карта Придніпровської низовини

1 — Алювіяльна рівнина. 2 — Моренево-зандрова рівнина. 3 — Зандрові рівнини. 4 — Лесові рівнини, розчленовані. 5 — Лесові рівнини, сильно розчленовані. 6 — Соляні куполи. 7 — Водно-льодовикові долини. 8 — Кордони республік. 9 — Південна межа дніпровського зледеніння

(див. ЕУ 1, стор. 68 і карту). Розчленування Полтавської рівнини нерівномірне:

Полтавська рівнина

найсильніше розорані праві схили долин Сули, Хоролу, Ворскла і сер. частини Псла. На вододільних рівнинах деяку

Придніпровська низовина
Лесова, сильно розчленована рівнина в околицях Новгорода-Сіверського

різноманітність становлять (як на Придніпровській височині; див. стор. 2327)

Придніпровська низовина. Рисунок Т. Шевченка «На Орелі». Півд. частина Придніпровської низовини на пограниччі з Запорізькою грядою

водно-льодовикові прохідні (мертві) долини, які перетинають вододіли і зв'язують долини гол. річок Полтавської рівнини; їх найбільше між долинами Удаю, Сули, Хоролу, Псла і Ворскла. У півд. частині поширені *поди* і степ. блюдця, у центр. — є горби, пов'язані з переміщенням соляних мас, напр., б. Ромна (гора Золотуха), с. Висачок (Висачківський горб) та ін. Пам'яткою, залишеною людиною, є могили, які тягнуться часто цілими рядами (здебільша висотою 6–8 м).

У півн., п о л і с ь к і й с м у з і П. н. можна вирізнити три основні форми рельєфу: алювіяльні рівнини і терасові долини, мореново-зандрові й зандрові рівнини та лесові розчленовані рівнини.

Півд. частина поліської смуги приблизно по лінію на півн. від гирла Прип'яті по Десну нижче Чернігова і р. Сейму є продовженням Дніпровської терасової рівнини (тому деколи назва Дніпровсько-Деснянська терасова рівнина); тут, крім низької заплавної тераси, великі простори займають дві надзаплавні тераси, вкриті перев. пісками (лесу тут нема). Далі на півн. поряд один одного поширені згадані вище три основні типи рельєфу. Алювіяльні рівнини й терасові рівнини простягаються здовж рік: Дніпра, Десни, Снову й ін.; мореново-зандрові й зандрові рівнини на вододілах; на них поширені також лесові острови, порізані балками: Любецько-Чернігівський, Березнянсько-Сосницький, Новгород-Сіверський та ін. Значну участь у будові сучасної поверхні відограють давні залишкові (прохідні) долини. Найбільшою з них є долина Замгай, по якій довгий час протікали води Дніпра. Тепер вона становить собою великий заболочений масив (8 330 га; ін.: Остерське — 10 560 га, Сновське — 9 400 га, та менші болота).

Півн.-сх. частина П. н., що її часом називають Новгород-Сіверським Поліссям, являє собою перехід до Сер. височини. Тут виступають вже к. поверхні крейдові шари, прикриті малопотужними третинними і антропогеновими шарами. Річки врізаються в крейдові шари, розвинені яри й балки, карстові форми рельєфу. Мальовничим є правий, високий (85 м) берег Десни б. Новгорода-Сіверського.

Клімат, ґрунти, рослинність. Клімат П. н. помірковано континентальний з посиленням континентальности у сх.-півд. напрямі й вищою температурою літа і року на півдні. Сер. річна температура від 6 до 7,5° Ц.; січня від —6 до —7,5, липня від 18,5 до 21° Ц.; різниця між найтеплішим і найзимнішим місяцями зростає з 25° на півн.-зах. до 28° Ц. на півд.-сх. Ч. атмосферичних опадів у році зменшується з 600 мм на півн. до 450 мм на півд.-сх.; понад 75% їх припадає на літнє півріччя.

У лісостеп. частині П. н. найбільше поширені чорноземні ґрунти; поширені також — глибокі, малогумусні та чорноземно-лучні; здовж крутих правих берегів річок — опідзолені чорноземи і сірі ліс. ґрунти. В півн. частині П. н. переважають дерново-підзолисті ґрунти; поширені також сірі і світло-сірі опідзолені (гол. на лесовому підкладі) та торфяно-болотні ґрунти.

²/₃ П. н. лежить у смузі Лісостепу. Основний тип лісу (він становить ледве 6% всієї площі) це діброви з домішкою липи, а на піщаних терасах бори та субори. Степ у смузі Лісостепу цілком розораний; він має обличчя трав'яного барвисто-широколистного степу. Найбільше на півд. висунена частина П. н. входить у смугу Степу — барвистого типчиноковилового. У поліській частині П. н. ліс займає тепер ледве 17%. Це частково листяні (дуб, береза, осика, вільха тощо), частково шпилькові (соснові) ліси. Значну площу становлять суходільні й заплавні луки. По болотах поширені гол. осока, очерет, рогоза, ситник.

Див. також *Лісова смуга, Лісостеп.*

Про людність і нар. госп-во П. н. див. гасла: *Переяславщина, Чернігівщина.*

Література: Бондарчук В. Геоморфологія УРСР. К. 1949; Геология СССР. т. V. Укр. ССР. М. 1958; Заморій П. Четвертинні відклади Укр. РСР., ч. I. К. 1961; Чижов М. Український лісостеп. К. 1961; Цись П. Геоморфологія УРСР. Л. 1962; Маринич О. Укр. Полісся. К. 1962; Бондарчук В. Геол. будова Укр. РСР. К. 1963; Ланько А., Маринич О., Щербань М. Фізична географія Укр. РСР. К. 1969.

В. Кубійович

Придніпровське (V—16), м. на о. Чаплі на Дніпрі, підпорядковане Дніпропетровській міськраді; 19 700 меш. (1965). Річкова пристань, *Придніпровська ДРЕС* (держ. районна електрична станція); зав. будів. матеріялів. Засноване 1952 р. у зв'язку з будівництвом ДРЕС.

Прижов Іван (1827—85), рос. історик-етнограф і рев. діяч, автор численних праць, гол. з іст. рос. побуту. Росіянин родом, став прихильником укр. народу, його нац. змагань та укр. літератури. 1869 р. П. надрукував у воронізьких «Филологических Записках» (1—3) працю «Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII в.» (повний текст опубліковано 1958 р.). Опублікував рев. проклямацію укр. мовою «Лист до громади». За участь у рев. русі 1870 р. був засланий до Сибіру, де й помер.

Призант Лев (*1930), ґравер на лінолеумі, працює в Києві у галузі станкової графіки; ліноґравюри: «Видубецький манастир у Києві», «Мати» (1961); акварелі «Кабарда» (1957).

Прийма Іван (1864—1921), педагог і гром. діяч, гімназійний учитель у Перемишлі, Кіцмані й Чернівцях, з 1911 р. дир. укр. гімназії в Яворові. Під час першої світової війни вивезений росіянами. За укр. державности дир. укр. гімназії у Полтаві. Заарештований большевиками, помер у харківській в'язниці.

Прийма Федір (*1909), рос. літературознавець, співр. Ін-ту Літератури АН СССР у Ленінграді, дослідник укр. літератури: «Т. Г. Шевченко и русская литература» (1954), «Иван Франко» (1956), «Из забытых отзывов русских писателей о Т. Г. Шевченко» (1958), «Шевченко и русская литература XIX века» (1961) та ін.

Прийма-Богачевська Рома (*1928), балерина і хореограф модерного мист. танцю, нар. у Перемишлі, дочка І. *Прийми-Шмериковської.* Пройшла школу евритмії за системою Ж. Далькроза у Львові, училася на танковому відділі Муз. Академії і в студії Г. Кройцберґа у Відні. Виступала в балетному ансамблі Львівського оперового театру (1939—44), солісткою у Крайовому театрі Інсбруку (1947-49), у групі Р. Сорель у Монтреалі (Канада) і з власними танковими креаціями в Европі, Канаді й ЗДА. Характеристичні танки укладу П.-Б. («Мамона», «Страхіття війни», «Святий танець», «Ікона») позначені драматичною експресією і поєднанням клясичної техніки з модерною. П.-Б. багато уваги присвячує укр. тематиці, базуючи свої композиції на стилізованому фолкльорі («Відьма», «Чайка», «Русалка», «Верховина», «Сваха», «Обливаний понеділок», «Жниця»). З 1964 р. П.-Б. керує балетною школою в Нью-Йорку. Великий успіх мали її дитячі балети-казки «Попелюшка» (1967), «Квіт папороті» (1971) та ін. Її ж укладу танки в опері «Анна Ярославна» А. Рудницького (1969). *М. П.*

Р. Прийма-Богачевська

Прийма-Шмериковська Іванна (*1893), піяністка, співачка (меццо-сопрано) і пе-

дагог родом з Надвірної (Галичина). Закінчила Львівську Консерваторію (1920), пізніше вчилася в Парижі. Самостійні концерти у Львові, Варшаві, Кракові. Концерт-майстер у Львівському Оперному Театрі (1942–43) і учитель співу в Львівській Консерваторії (з 1937), в Монтреалі (Канада — 1949–51), Укр. Муз. Ін-ті у Нью-Йорку (1951–59); з 1959 р. керівник фортепіянового відділу в школі Палм Біч на Фльоріді. П.-Ш. також працює в малярстві (абстрактні композиції).

І. Прийма-Шмериковська

Приймак Борис (*1909), архітект родом з Новочеркаського, д. чл. Академії Будівництва і Архітектури УРСР (з 1956), гол. архітект Києва (з 1955). П. закінчив архітектурний фак. Харківського Художнього Інституту (1930), до 1936 р. працював у Харкові під керівництвом П. Хаустова; з 1946 р. у Києві; співавтор пляну забудови Хрещатика та низки будинків (центр. поштамт, раднаргосп, готель «Москва» та ін.) у Києві.

Б. Приймак

Приймаченко Марія (* 1909), майстер нар. розпису родом з Київщини; настінні розписи, ілюстрації до віршів і казок (часто власного укладу), розпис кераміки. В будові орнаментальних композицій (перев. фантастичний світ тварин і рослин) П. бездоганно володіє ритмом і кольором; її творчість характеризує монументальність, узагальненість форм і декоративність. Малюнки П. експонуються на виставках нар. творчости («Звірі з Болотні» — 1935, «Соняшники» — 1962, цикл «Людям на радість» — 1966, жанрові картини), репродукуються на листівках. П. виконала бл. 500 мист. робіт. Див. монографію: В. Данилейко «Марія Приймаченко» К. 1971.

М. Приймаченко

Прийменник, невідмінне службове слово, що окреслює стосунок керованого імени (іменника, займенника, прикметника, числівника) до керівного слова; окремо від імен не вживається (більшість П. з одним відмінком, напр., *до* хати, деякі з двома, напр., *на* хату, *на* хаті, чи трьома, напр., *з* метр, *з* метра, *з* метром). Первісні значення прийменникових сполучень просторові й часові, з них розвинулися ін. (напр., *по* хаті, *по* році, *по*-моєму). П. бувають прості (*по, над*) і складені з ін. П. (з-, по-: з-під, попід), Нові П. утворюються з *прислівників* (*навколо* нас: *навколо* стояли води), що з них та з відмінкових форм *іменників*, треба думати, постали й теперішні П. (*перед* хатою).

Приказ «Малые Росіи», одна з установ рос. держави 17 в., призначена для зносин з Україною. Ці зносини у 1648–54 рр. і після умови 1654 р. провадив Посольський Приказ, установа для зв'язків з закордонними державами.

У 1663 р. для зносин з укр. державою була організована установа П. «М. Р.», що віддзеркалювала змінену на некористь України політ. ситуацію. Однак новий приказ залишався в основі установою для міждерж. зносин (на відміну «місц.» приказів рос. держави, як Сибірський, Смоленський тощо) і не мав характеру вищої для України урядової інстанції. П. «М. Р.» по суті, був свого роду моск. «мін-вом у справах України», мовляв, канцелярією моск. царя, як царя «Малые Росіи».

П. «М. Р.» вів переговори з укр. владою в особі гетьмана та його адміністрації, надсилав і інструктував рос. посланців до України, контролював рос. воєвод — командувачів рос. залог у деяких укр. містах, судив українців за правні порушення на території Рос. держави, закликав з України до Росії освічених фахівців, майстрів тощо.

За Петра І, у зв'язку з реформою рос. урядової системи, П. «М. Р.» втратив поступово своє значення і функціонував як архів рос.-укр. відносин. У 1720-их рр. його включено до заг. архіву Мін-ва Закордонних Справ, в якому його матеріяли зберігалися до нашого часу. Оскільки архіви центр. укр. установ не збереглися, діловодство і документальні матеріяли П. «М. Р.» є найбагатшим джерелом для укр. політ. історії 17 в.

Література: Окіншевич Л. Приказ «Малые Росіи» Моск. держави 17 ст. (Праці Комісії для виучування історії зах.-руського та укр. права, у І т.). К. 1925; Софроненко К. Малороссийский Приказ Русского государства второй половины 17 и начала 18 в. 1960.

Л. Окіншевич

Прикази, установи адміністративно-суд. управління в Рос. державі 16—17 вв.; спершу існували при центр. уряді, а деякі згодом і в провінційному (губ.) управлінні. П. творилися за функціональ-

ним принципом як відділи уряду (посольський П. — зовн. справи, стрілецький — військ. тощо). Ч. П. не було устійнене; іноді доходило до 80. На чолі П. стояли призначені царем урядовці, здебільша бояри, під наглядом яких працювали т. зв. дяки і піддячі (писарі). Окремі П., напр., *Малоросійський П.* займалися управлінням певної території. Петро I 1718 р. замінив систему П. на т. зв. колеґії.

Приказы громадського піклування («Приказы общественного призрения»), губ. адміністративні установи в Рос. Імперії, створені 1775 р., у зв'язку з поділом держави на губернії, з метою керувати нижчим шкільництвом і добродійними установами та нар. здоров'ям. На чолі П. г. п. стояв губернатор, шкільними справами відав дир. нар. шкіл. П. г. п. ліквідовано у 1860-их рр. у більшості губ. Рос. Імперії, також і на Лівобережжі та Півд. Україні, і справи, якими вони відали, передано новоствореним *земствам.* На Правобережній Україні, у якій земства ще не були введені, П. г. п. проіснували до поч. 20 в. Див. також *Приказна медицина.*

Приказки, короткі афористичні нар. вислови для підтвердження якоїсь правди чи думки або характеристики якогось факту чи явища. На відміну від *прислів'їв* П. є одночленної побудови і без дидактичного спрямування. В оглядах нар. усної словесности П. розглядаються разом з прислів'ями, як твори одного жанру. На Зах.-Укр. Землях П. називали також короткі оп. Цим терміном С. Руданський визначав свої короткі віршовані оп., зокрема анекдоти, а Є. Гребінка — байки.

Приказна медицина, система мед. служби в Росії і на Україні у другій пол. 18 та у першій пол. 19 вв. (у Київ., Волинській і Подільській губ. до кін. 19 в.), запроваджена з 1775 р. у зв'язку з створенням у кожній губ. «приказів гром. піклування» (П.Г.П.), яким було доручено орг-цію та керівництво мед. і благодійними установами. «Прикази» закладали лікарні, аптеки, притулки для сиріт, психічних і невилікувальних хворих й давали амбуляторну безкоштовну мед. допомогу найбіднішим прошаркам людности. Рівень П. м., за браком коштів та кадрів, був невисокий, але створенням її було покладено базу систематичної мед. служби у Росії і на Україні. Одночасно були утворені посади пов. лікарів, а з 1797 лікарські губ. й пов. управи. У праці П. м. значну участь брали лікарі українці, серед них: Д. *Самойлович,* Д. Волчанецький, О. *Масловський,* С. *Митрофанов,* П. *Малахов,* Д. Писчеков, Д. *Понирка,* К. *Рожалін,* М. *Трохимовський,* І. *Тишевський* та ін. *В. П.*

«Прикарпатская Русь», москвофільський щоденник рос. мовою, виходив у Львові 1909–15 рр. (ред. С. Лабенський), і з кін. 1918 до кін. 1920 р. як орган *«Русского Исполнительного Комитета»,* (ред. К. *Вальницький).* «П.Р.» змінила *«Воля Народу».*

Прикарпаття, інколи вживана назва для *Передкарпаття.*

Прикладка (апозиція), іменник чи субстантивоване слово, що звич. зв'язане з пояснюваним ним іменником *узгодженням,* стоїть здебільша в постпозиції (поет-*громадянин)* і може мати пояснювальні слова. П. подібна до *атрибута* тим, що містить у собі якісно-оцінювальну характеристику предмета чи вказує на його зв'язки в навколишній дійсності (Петро, *Іванів брат,* виїхав). П. без пояснювальних слів часто зливається з означуваним словом в одне лексичне ціле *(плащ-палатка).* Такі словосполучення особливо характеристичні для мови укр. фолкльору і походять з того часу, коли іменник не різнився граматично від прикметника.

Прикметник, відмінна частина мови, що виражає ознаку предмета та зі своїм *іменником* узгоджується в роді (тепер тільки в однині), числі й відмінку. За значенням П. поділяються на якісні (глибокий), що вказують на ознаку предмета в собі, та відносні (дерев'яний), що на таку ознаку вказують пов'язано з ін. предметом; підгрупа відносних — присвійні П. (сестрин) вказують на приналежність предмета якійсь особі чи предметові. Межу поміж ними почасти затирає однак уживання у переносному значенні відносних П. (дерев'яний стиль, материнська любов). Якісні П. можуть ступенюватися (глибокий, глибший, найглибший) й утворювати *пестливі форми* суб'єктивної оцінки (малий, маціцький; також деякі відносні: золотесенький) та *прислівники* на -о, -е (гарно, більше). Відміна П. в сучасній укр. мові цілком уніфікована: всі П. мають однакові закінчення й зберігають наголос на тому ж складі. Від праслов. іменної відміни П. збереглося лише кілька форм, уживаних у називному відмінку одними чоловічого роду (винен, ладен і кілька ін.).

Приколотне (II–18), с. м. т. Великобурлуцького р-ну Харківської обл.; 3 600 меш. (1965). Олійниця й цегельня.

Прикумськ (у 1935–57 рр. Буденівськ; IX–25), м. на Терщині, над р. Кумою, р. ц. Ставропільського краю РСФСР, 27 900 меш. (1959). Харч. пром-сть, текстильно-ґалянтерійна фабрика. Заснований в кін. 18 в. За переписом 1926 р. П. мав 15 800 меш., в тому ч. 19,4% українців.

Прилука (також Прилуки, III–13), м. обл. підпорядкування Чернігівської обл.,

положене над р. Удаєм на Придніпровській низовині, 57 300 меш. (1970). П. вперше згадується під 1092 р. в Іпатському літопису; входила до складу Переяславського і Чернігівського князівств; з поч. 14 в. – В. Лит. князівства. З 1648 р. центр Прилуцького полку в Коз.-Гетьманській державі; 1782–96 пов. м. Чернігівського намісництва, 1797–1808 – Малорос., згодом Полтавської губ. 1860 р. П. мала 10 тис. меш., 1897 – 19, 1926 – 27; госп. характер – ремісничо-пром.-торг.-сіль.-госп.; велике значення мала торгівля махоркою (перше місце в Рос. Імперії), яка вирощується на Прилуччині. У 1923–30 рр. П. була центром Прилуцької округи.

З 1930 р. почалося сильне зростання пром-сти, зокрема легкої і харч. Основні галузі пром-сти: текстильна (прядильна, панчішна), шкіряно-взуттєва і шкіряно-ґалянтерійна, швейна, пластмас, харч. (млини, птахокомбінат, виробництво олії з м'яти); зав.: машинобудів., чавуноливарний, металообробний, фабрики махорки, меблевий комбінат, нафтопромисел. Гідромеліоративний технікум, мед. і пед. училища, училище механізації сіль. госп-ва, Укр. дослідна станція тютюну і махорки, дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту етероолійних культур; краєзнавчий музей. Архітектурні пам'ятки: Преображенський собор (1710–20 рр.). За переписом 1959 р. українці в П. становили 80% всього населення.

Преображенський собор (1710—1720)

Прилягання, на погляд А. Пєшковського, широко прийнятий у сов. граматиці, форма підрядного зв'язку поміж словами в реченні, в якій синтаксична залежність від керівного слова виражена не словозміною (флексією) чи службовими словами, а тільки інтонацією й значенням. Прилягають, за цим поглядом, прислівник, дієприслівник, інфінітив та стійкі словосполучення прислівникового типу. В дійсності випадки П. можна розглядати як вияв нульового узгодження (говорить тихо) і нульового керування (почав читати).

Примак Федір (* 1899), лікар терапевт родом з Чернігівщини, проф. пропедевтики внутр. хвороб Київ. Мед. Ін-ту. Працює перев. над питаннями недостатности кровообігу, гіпертонії, гіпоксидозів, алерґії, клініки та діягностики сепсису, ревматизму, ендемічного зобу і захворювань нирок. Бл. 140 праць.

Примаков Віталій (1897–1937), сов. військ. діяч родом з Чернігівщини, зять М. *Коцюбинського.* За рев. діяльність у гімназії засланий на Сибір. У 1917 р. чл. Київ. комітету большевиків, учасник жовтневої революції в Петрограді; чекіст. У січні 1918 організував при Харківському Раднаркомі УССР кінний полк Червоного Козацтва, що згодом перетворився на бриґаду, дивізію і врешті на І Кінний корпус ім. ВУЦВК та мав почасти укр. характер. Брав участь у боях проти німців, військ УНР, Денікіна, Вранґеля, поляків у Галичині, Махна тощо, вславився рейдами в запілля ворога. У 1925–26 рр. був таємним сов. дорадником при Нац. армії Китаю (Калґанська група Фан Юй-сянґа) і створив першу модерну кінноту у китайській армії; з 1927–28 рр. сов. воєнний аташе в Афґаністані (звідки організував сов. перемогу над повстанцями-басмачами у Сер. Азії), пізніше – в Японії. У 1931 р. вчився в Академії Ген. Штабу Німеччини, згодом заступник командувача військ. округ Півн. Кавказу та Ленінграду. У червні 1937 р. заарештований і розстріляний разом з Тухачевським. Залишив ряд ст. і спогадів про революцію на Україні, в Китаї, а також праці з воєнної теорії.

Примівка, примовка, коротке речення з побажанням добра, здоров'я тощо, висловлюване при випиванні, під час зустрічів чи при ін. нагодах. Давніше цим терміном визначувано одну з словесних формул *замовляння* (заклинання) – обрядової дії, пов'язаної з вірою у магічну силу слова (примовляння) з метою впливати у бажаному напрямі на людей, їх психічний, а то й фізичний стан і на оточення. Подекуди П. є те саме, що й *приповідка, прислів'я.*

Примітивізм, вихідна стадія усіх мистецтв, поняття, зв'язане з мист. творчістю первісної доби при порівняно мало розвинених зображувальних засобах. У 19 в. термін П. стосований на окреслення пізньоґотичного або ранньоренесансового італ., нідерляндського і франц. малярства. Нині цим терміном окреслюється творчість мистців без проф. освіти і не приналежних до певної соц. групи.

В укр. мистецтві впродовж усіх століть, поряд проф. майстрів, поважне місце посідали мистці-самоуки і деякі з них залишили (безіменно) значні твори, зокрема з іконопису, дерев'яної і кам'яної скульптури й портретного малярства. Здебільша їх творчість пов'язувалася з нар. мистецтвом.

Кращими зразками укр. примітиву 16–19 вв. можна вважати поширені на Лемківщині, Бойківщині і Гуцульщині намогильні пам'ятники і т. зв. придорожні фігури, численні зображення «Коза-

ка Мамая», ікони-офірки, гуцульські і лемківські малюнки на склі, дереворізи тощо.

Сучасні найвідоміші мистці-примітивісти на Україні: селянки К. *Білокур*, М.

Христос-учитель (дерево, 17 в.)

«Козак Мамай»

Приймаченко і Г. *Собачко*, що оперують традиційними формами, хоч часто їх модернізують у напрямі експресіонізму і

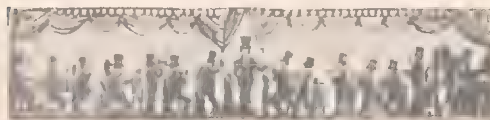

Никифор — «Оркестра»

надреалізму. Широко відомий у світі лемко *Никифор* (†). У ЗДА працює К. Трохименко. *С. Г.*

Примович Михайло, церк. діяч 18 в., архипресвітер Львівської катедри і ген. вікарій київ. гр.-кат. митрополичої дієцезії; 1781 р. записав 200 000 злотих на влаштування у Житомирі гр.-кат. Духовної Семінарії для поліпшення духовної освіти на Україні.

Приморське, кол. Ногайське (VII–17), м. на Приозівській низовині над р. Обиточною, р. ц. Запор. обл.; 10 900 меш. (1965). Пром. і харч. комбінати. П. виникло 1810 р.

Приморське (до 1946 – Сартана; VI–18), с. м. т. на Приозівській низовині, на р. Калміюсі, підпорядковане Жданівській міськраді, Донецької обл.; 10 900 меш. (1966). Засноване 1870 р.

Приморський край, край у межах РСФСР на *Далекому Сході,* охоплює півд. частину *Зеленого Клину* (див. карти на стор. 485 і 770). 165 900 км² з 1 722 000 населення, у тому ч. 1 255 000 міськ., 467 000 сіль. (1970); 24 р-ни, 9 м. крайового підпорядкування, 47 с. м. т., 222 сіль. ради. Гол. м. *Владивосток.*

Приморсько-Ахтарська (VII–19), м. на Кубані, р. ц. Краснодарської обл. РСФСР; 22 000 меш. (1959). Невеликий порт над Озівським м. (до 1914 р. велика торгівля збіжжям); зав.: рибний, будів. матеріялів, термоізоляційних плит й ін. За переписом населення 1926 р. П.-А. мала 11 300 меш., в тому ч. 64,5% українців.

Примусова праця, — (1) безпосередні соц.-екон. стосунки та (2) інституція карного права. Як перше, у минулому відоме на Україні у формах *невільництва* та *панщини.* У новітні часи, після перемоги больш. революції, П. п. відродилася за доби *воєнного комунізму* у формі *«трудармій».* З цієї доби також походить ідеологічно-правний принцип – «хто не працює, той не їсть», записаний до ст. 12 Конституцій СССР і УССР. Ця безпрецедентна у світі ст. конституції говорить, що «праця є обов'язком» кожного працездатного громадянина. Обов'язок цей час від часу інтерпретується різними законами та указами уряду СССР так, що людину позбавляється (принаймні тимчасово) можливостей вибирати працю за своїм бажанням, обмежується її свобода пересування (див. *Пашпортна система).* Так, 1938 р. для робітників і службовців були запроваджені т. зв. трудові книжки, у які ще й нині записуються різні детальні дані трудової біографії людини. Будь-які неґативні записи, штрафи, кари тощо практично позбавляють трудящого можливостей знайти собі кращу працю, бо, наймаючися на працю, він зобов'язаний показати трудову книжку. Протягом 1940–56 рр. робітникам і службовцям закон взагалі забороняв без дозволу та поважної причини на це зміняти місце праці. Пізніше цей закон скасовано. 1939 р. у колгоспах уряд СССР ввів т. зв. обов'язковий мінімум відробітку *трудоднів.* Від 1956 р. цей обов'язковий мінімум вкладу праці, що тепер зветься «нормо-дні», встановлюється децентралізовано, для кожного колгоспу й р-ну зокрема, але як і раніше, якщо колгоспник його не виконує, то на нього накладаються різні кари. Також без згоди правління колгоспу селянин не має права перейти нині на ін. працю і позбавлений можливости здобути це право через суд. Від 1938 р. й донині учні різних фахово-техн. училищ сер. (проф.) ланки після закінчення освіти зобов'язані законом відпрацювати не менше 4 рр. там, куди скерує їх уряд. Подібне становище від 1954 р. й у випускників вищої школи. Для студентів вузів та ін. шкіл існує також обов'язок працювати під час літніх вакацій у госп-ві чи на будівництві. За ухиляння від цієї П. п. передбачені такі кари, як зменшення чи й відмова стипендії, аж до виключення з учбового закладу. У 1961 і 1970 рр. були видані закони проти т. зв. «тунеядців» (дармоїдів), за якими особи, що постійно не працюють у держ., кооп., колгоспних чи

гром. закладах, підлягають розслідуванню щодо джерел їх засобів існування. Якщо виявляться, що вони чимось нелеґально торгують, жебрають тощо, вони підлягають ув'язненню, виселенню на Сибір та ін.

П. п., як вид кари за злочинство, відома на Україні, як і в усьому світі, ще з часів невільництва та панщини. Княжі і панські суди за різні кримінальні злочини виносили вироки, що змушували в'язнів до відробітку обмежених або й не обмежених терміном примусових робіт. У новіші часи П. п. широко вживалася в Рос. Імперії, як кара за *політ. злочини*. Так, Петро І заслав козаків-мазепинців на П. п. будувати м. Петербурґ, де вони в більшості загинули. Пізніше до політ. в'язнів стосовано П. п. у формі т. зв. каторги (перев. у Сибіру). На каторгу було заслано десятки тис. укр. селян, повстанців-гайдамаків та народницької рев. інтеліґенції. Термін «каторжні роботи» був тимчасово відновлений у сов. суд. практиці (1944—46). Він стосувався до засуджених на термін 25 рр. гол. ч. нім. воєнних злочинців та тих, що співпрацювали з німцями. Використання П. п. в сов. *пенітенціярній системі*, починаючи з ранніх 20-их рр., засноване на теорії, що П. п. нібито змінює людину, перевиховує її. Ця здебільша утопійна теорія була деякий час модною на Зах., але практика її загалом не виправдала. В СССР і УССР натомість існує т. зв. виправно-трудове право, виправно-трудові кодекси та виправно-трудова політика, які леґалізують П. п. і, поряд з *засланням* та *тюрмами*, встановлюють П. п. найголовнішою інституцією карного процесу. Виправно-трудовий кодекс УССР 1971 р. в ст. 49 встановлює, що «кожний засуджений повинен працювати». В *концентраційних таборах*, що тепер звуться виправно-трудовими колоніями, П. п. нормована так, щоб фізично експлуатувати й тим самим карати в'язня. За невиконання норм виробітку та за ін. кари в'язні «одержують харчування за зниженими нормами», тобто їх карають голодом (ст. 75 ВТК УССР, 1971). На тиждень в'язням належить тільки один день відпочинку, права на відпустку вони не мають (ст. 50 ВТК УССР, 1971). Формально П. п. в'язнів тепер оплачується у тих самих розмірах, що й праця вільних людей. Однак, 50% цієї заробітної платні вираховується на утримання концтаборів, адміністрації та охорони, а з решти в'язень повинен оплатити своє харчування, табірний одяг і т. п. Нині в СССР є бл. 2 млн в'язнів, з яких бл. 700 000 політ. (у тому ч. бл. пол. — українці). Майже всі ці в'язні виконують П. п. на держ. підприємствах, шахтах, будовах та в колгоспах Сибіру, Казахстану та Півночі евр. частини РСФСР. Про велике екон. значення П. п. в'язнів за Сталіна див. *Концентраційні табори*. Тоді П. п. в'язнів було побудовано багато залізниць, каналів, гідроелектростанцій тощо. Тепер екон. значення П. п. зменшилося, П. п. вважається малопродуктивною й нерентабельною.

Як кара за дрібні злочини, П. п. застосовується нині в УССР досить широко. Так, напр., адміністративний арешт за хуліганство терміном на 15 діб потягає за собою П. п. на якомусь будівництві, навантажуванні чи розвантажуванні транспорту та ін. чорних роботах, як правило, за місцем проживання покараного. Однією з поширених форм П. п. (напр., за порушення трудової дисципліни) є «відрахування в дохід держави в розмірах, встановлених вироком суду» (ст. 102 ВТК УССР, 1971), з платні покараного, тобто частину свого робочого часу він працює безкоштовно.

Про П. п. укр. робітників у гітлерівській Німеччині див. *Остарбайтер*.

Література: Виправно-трудовий кодекс Укр. РСР 1925 і 1971 рр.; Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудовому праву (1917—1959 гг.). М. 1959; Вушуев И. Исправительные работы. М. 1959; Тикунов Б. (ред.) Исправительно-трудовое право. М. 1966; Наташев А., Стручков Н. Основы теории исправительно-трудового права. М. 1967.

В. Голубничий, Р. М.

Принцевський Іван (* 1922), графік, учень В. Касіяна, працює в Києві у галузі станкової графіки; серія рисунків олівцем і офортів («Народам потрібен мир», 1953), серія автолітографій та ілюстрацій до клясичних творів.

Приозівська височина, височина в півд.-сх. частині України, яка відповідає півд.-сх. частині *Укр. кристалічного масиву* (Приозівський кристалічний масив). Простягається з півд. зах. від верхів'я р. Молочної на півн. сх. до р. Грузького Єланчика. На півн. межує з Придніпровською низовиною, на півн. сх. — з Донецьким кряжем, на півд. зах. — з Чорноморською низовиною, на півдні — з Приозівською низовиною. Основу П. в. становлять кристалічні породи: ґраніти, ґнайси, сієніти, міґматити, базальти й ін., прикриті перев. лесом і лесовидними суглинками; кристалічний фундамент відкривається не тільки в річкових долинах, але й на вододілах. Найвищу частину П. в. становить вододіл між стočищем Дніпра і приток Озівського м. (Молочна, Обиточна, Берда, Калміюс, Грузький Єланчик та ін.). Над рівнинною слабохвилястою одноманітною вододільною смугою, що сягає від 200 до 250 висоти, підносяться денудаційні останці — горби кристалічних порід, звані могилами, що уціліли від розмиву; вони мають овальну форму з пологими схи-

лами. Найвищою з них є Бельмак-Могила або Горила (327 м); ін.: Корсак-Могила, Товмак-Могила (307 м), Могила Ганчариха, Кам'яні Могили (див. світлину на стор. 930) з відносними висотами до 100 м і вище. Вододіл вкритий також могилами, насипаними з давніх-давен людиною. Схили П. в., зокрема півд., розчленовані річками, які глибоко врізаються у кристалічні породи і творять пороги і водоспади; їх узбіччя, розриті балками і ярами, творять мальовничий *ґранітовий краєвид.*

Схематична карта Приозівської височини і Приозівської низовини

Клімат П. в. помірковано-континентальний, як Донецького кряжа (стор. 574). Висота температур і ч. атмосферичних опадів (річно 400–500 мм) залежить також від висоти місцевості. Ґрунти — звич. сер.-гумусові і малогумусові чорноземи. Природна рослинність — різнотрав'яний типчиново-ковиловий степ, майже повністю розораний під с.-г. угіддя. Первісна рослинність Кам'яного степу збережена у заповіднику *Кам'яні Могили.* *В. К.*

Приозівська височина на півн. від Мелітополя. У глибині заповідник Кам'яна Могила

Приозівська низовина, частина *Причорноморської низовини й Південної України,* положена між *Приозівською височиною* і *Озівським м.;* між р. Молочною на зах. і Міюсом на сх., де вона поширюється у *Долішньо-Донську низовину;* довж. — бл. 200 км, ширина від 40 (на зах.) до 10–20 (на сх.) км. П. н. збудована з шарів міоценської і пліоценської епох, вкритих грубими шарами лесу. Поверхня П. н. слабо хвиляста і має заг. зниження з півн. на півд.; до Озівського м. обривається крутим уступом (20–70 м); розчленована долинами рік Обиточної, Берди, Калміюсу, Грузького Єланчика, Міюса й ін.; яруг і балок мало. Уздовж м. простягається вузька піщана смуга з *косами* (Обиточна, Бердянська, Білосарайська, Крива), відокремленими дулоподібними затоками. Підсоння П. н. — тепле, континентальне і сухе; сер. температура січня від -4 до -6° Ц., липня 22–23° Ц., ч. атмосферичних опадів 320 (на зах.) до 420 (на півн.-сх.) мм. Ґрунти і рослинність залежні від вологости: у найсухішій зах. частині і на косах — каштануваті ґрунти з солончаками з полиновим степом, у сер. — малогумусові півд. чорноземи з ковиловим та типчаково-ковиловим степом, а на півн. сх. — звич. чорноземи з різнотравно-типчаково-ковиловим степом. Степ повністю розораний.

Приозівське (кол. Сіют-Джерет, з 1864 до 1934 — Покровка Друга; VII–16), с. м. т., р. ц. Запор. обл., 5 800 меш. (1966). Пром. — і харчокомбінати, маслозав., птахоінкубаторська станція. Засноване в кін. 18 в.

Приписні селяни, група держ. селян у Росії 18–19 вв., приділена урядом до

пром. підприємств для виконування допоміжних робіт. На Україні П. с. існували на деяких держ. і приватних підприємствах півд.-сх. губ. у різних формах до 1861 р., коли скасовано повинність селян працювати на підприємствах. П. с. одержували дуже низьку заробітну платню; одночасно те, що вони працювали в пром-сті, неґативно відбивалося на продуктивності сел. госп-в.

Приповідки, на Зах. Укр. Землях заг. назва для прислів'їв, приказок, примівок, притч та ін. коротких та образних речень. Під таким визначенням трактовані й систематизовані всі ці роди укр. нар. усної словесности у зб. І. Франка «Гал.-руські нар. приповідки», I–VI, Л. 1901–1910.

Припутень (Columba palumbus L.), птах ряду голубоподібних; довж. тіла до 45 см, вага 530–625 г. На Україні селиться в лісах по всій території (на Поліссі – рідко). П. живиться насінням дерев (зокрема жолудями), культ. рослин і бур'янів. Об'єкт спортивного полювання.

Прип'ять, права, найбільша за сточищем (114 300 км²) і водністю, друга (після Десни) за довж. (748 км) притока Дніпра, найзначніша р. *Полісся.* Майже вся П.

Ріка Прип'ять в околицях гирла р. Стиру під час низького водостану

протікає на укр. етногр. землях або на їх півн. межі (з Білорусією); у межах УССР є гор. її течія (185 км) і пониззя (80 км) та 57% всього сточища (на укр. етногр. землях бл. 75%). Долина П. нечітко виявлена. Майже на всій довж. П. повільно тече і меандрує серед широкої заплавини, розгалужуючися у багатьох місцях на відноги. Ширина річища у гор. течії 30–40 м, в сер. – 200–250 (воно тут здебільша неустійнене), в дол. – 200–500. Велика й одноманітна заплавина П. зайнята луками, часто заболоченими, що чергуються з чагарниками й ділянками лісу. Заболоченість сточища П. – ¼ її площі. Живлення перев. снігове й ґрунтове. Замерзає з пол. грудня до кін. березня. Пересічний річний стік – 440 м³ сек.; 60% стоку припадає на весну. Для водного режиму П. характерне весняне водопілля (бл. 4 місяців), що супроводиться величезними розливами. Гол. притоки П. з правого боку: Вижівка, Тур'я, Стохід, Стир, Горинь, Ствига, Уборть, Словечна, Желонь, Уж; з лівого: Піна, Ясельда, Лань, Случ, Птич. *Дніпрово-Бузьким каналом* П. пов'язана з сточищем Висли, каналом Оґінського – з сточищем Німана. П. використовується для судноплавства (від гирла до впадіння Стоходу), сплаву лісу, водопостачання; П. багата на рибу (щука, окунь, плітка, лящ, короп, сом та ін.). Гол. пристані: Пинське, Петриків, Мозир, Чорнобиль.

Природний рух населення, шлюби і розлучення, народжуваність і смертність; різниця ч. народжень і смертности на даній території становить природний приріст населення. П. р. н. зокрема народжуваність і смертність на Україні впродовж 20 в. зазнали дуже великих змін.

Шлюби та розлучення. На 1 000 осіб в УССР зареєстровано в рр.:

Рік	1940	1950	1955	1960	1965	1968
Шлюбів	7,3	11,7	10,7	10,7	9,0	9,0
Розлучень	0,9	0,3	0,5	1,2	1,7	2,9

Коефіцієнт шлюбів щороку становив у 1924–29 рр. – 11,2‰, у 1930-их рр. (даних нема), мабуть, зменшився, збільшився по другій світовій війні і дійшов 1964 р. до 12,3‰, згодом постійно зменшувався і 1964 р. становив – 8,2‰. За останні рр. знову дещо збільшився (9,0‰); він є трохи вищий, ніж у всьому СССР (8,9) і поодиноких сов. респ. та одним з найвищих в Европі. Шлюби за віком нареченого і нареченої у 1968 р. були в УССР такі (на 1 000 осіб):

У віці	Ч. осіб, які вступили в шлюб чоловіків	жінок
Менше 20	6,2	26,2
20–24	35,7	34,4
25–29	29,1	14,1
30–39	14,2	11,9
40–49	5,2	5,7
50–59	4,7	5,6
60 і вище	4,9	2,1

На 100 чоловіків вперше взяло шлюб 82, на 100 жінок – 87. Завдяки високому коефіцієнтові шлюбности зменшилося за останні рр. ч. неодружених: 1959 р. на 1 000 чоловіків у віці 16 рр. і вище було 296 неодружених, жінок – 482 (див. стор. 1 398). 1970 р. ці ч. зменшилися до 249 і 415, але були великі, зокрема для жінок понад 50 рр. (бл. пол. з них були 1970 р. неодружені).

Розлучення на Україні за останні 20 рр. дуже сильно збільшилися: у 1968 р.

порівняно з 1950 р. вдесятеро; на 100 шлюбів припадає аж 32 розлучення. Ці ч. є такі як і в ін. країнах евр. частини СССР, але у кілька разів більші, ніж у Зах. Европі й Америці.

Природний приріст людности до 1940 р. Народжуваність, смертність і природний приріст населення України у 20 в. зазнали кількакратно різких змін і є тепер зовсім ін., ніж до 1914 р., а навіть у 1940. До першої світової війни. завдяки дуже високому числу народжень, попри високу смертність, природний приріст населення на Україні був найвищим в Европі (хоч небагато різнився від ін. країн Сх. Европи, див. табл. і діяграму). Після спаду ч. народжень і збільшення смертности під час першої світової війни, революції і голоду (1921–22) природний приріст, завдяки зменшенню смертности (попри деяке зменшування народжуваности), став з 1924 це більшим, ніж до 1914 р. 1924–29 рр. були роками «демографічного оптимуму» України. З кін. 1920-их рр. ч. народжень і природного приросту людности зменшується до (1930) – 30,0 і 14,2 на 100 осіб (смертність – 15,8). З 1931 р. у зв'язку з больш. терором і голодом народжуваність сильно зменшується, смертність збільшується, 1933 р. (рік голоду) у кілька разів більше (докладні ч. невідомі). Лише від 1935 р. виявляється (ймовірно) знову надвишка народжень, але менша, ніж у 1920-их рр. 1940 р. природний приріст дійшов до рівня 1930 р., при дещо меншій народжуваності й смертності; він був і тоді одним з найвищих в Европі (докладніше див. ЕУ 1, стор. 143–46).

Народжуваність, смертність та природний приріст населення (на 1 000 осіб):

Роки	Народження	Смертність	Природний приріст	Померло дітей віком до 1 р.
1913	44,1	25,2	18,9	. . .
1924–25	42,6	18,6	24,0	147
1928–29	36,6	17,1	19,5	144
1940	27,3	14,3	13,0	164
1950	22,8	8,5	14,3	73
1960	20,5	6,9	13,6	30
1965	15,3	7,6	7,7	20
1969	14,7	8,6	6,1	18,4

Після 1940 р. Друга світова війна принесла знову зростання смертности (наслідок безпосередніх воєнних операцій, смерть у нім. і сов. концентраційних таборах і таборах праці; важкі харч. умови і голод у містах взимку 1941–42 р., поширення інфекційних хвороб і занепад охорони здоров'я тощо), зменшення народжуваности й перевагу смертности над народженнями.

Після другої світової війни наступили на Україні, як і в ін. країнах Сх. Европи, великі – просто рев. зміни в П. р. н. Смертність зменшилася порівняно з 1920-ми рр. на 60% (дітей до 1 р. у вісім разів) і є нині однією з найнижчих в Европі (різниці смертности в поодиноких країнах Европи є невеликі); це сталося завдяки зростанню гігієни і охорони здоров'я. Ще більше знизилася народжуваність; з 1960 р. вона виявляє постійну тенденцію до зменшення (1969 вона є порівняно з 1924–27 рр. у 2,8 разів менша). Разом з тим зменшився природний приріст населення порівняно з 1920-ми рр. у 3,3 разів. Коефіцієнти П. р. н. в УССР небагато відбігають від ін. частин Евр. СССР (вони дещо вищі, ніж в Евр. частині СССР, нижчі порівняно з Білоруссю і зокрема Молдавією), значно менші, ніж в азійських респ. Порівняно з зах. евр. державами природний приріст України тепер подібний. Порівняння видно з табл. (1968 р. на 1 000 меш.).

Країни	Народження	Смертність	Природний приріст
а) СССР			
Весь СССР	17,3	7,7	9,6
Рос. СФСР (вся)	14,2	8,1	6,1
Евр. част. РСФСР	13,7	8,2	5,5
Укр. ССР	14,9	8,0	6,9
Білор. ССР	16,5	7,1	9,4
Молд. ССР	20,0	6,9	13,1
Надбалтика	15,9	9,8	6,1
Закавказзя	18,3	6,5	11,8
Сер. Азія	34,1	6,4	27,7
Казахська ССР	23,5	5,8	17,7
б) ін. держави			
Польща	16,2	7,6	8,6
Румунія	26,7	9,6	17,1
Угорщина	15,1	11,2	3,9
Чехо-Словаччина	14,9	10,7	4,2
Нім. Федер. Респ.	19,7	11,9	7,8
Франція	16,6	11,0	5,6
Великобританія	17,1	11,8	5,3
Італія	17,6	10,0	7,6
ЗДА	17,4	9,6	7,8
Японія	19,3	6,7	12,6

У П. р. н. у міськ. і сіль. місцевостях істотної різниці немає (1968 р. ч. народжень на 1 000 осіб у м. – 14,8, по с. – 15,0). Значно більші різниці між поодинокими

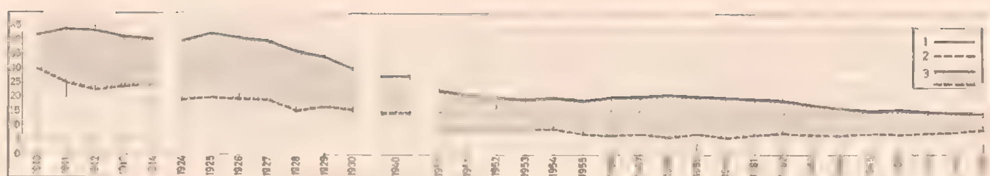

Природний рух населення Укр. ССР у 1910—196[illegible] рр.
(на 1000 осіб)

1 — Народжуваність. 2 — Смертність. Природний приріст

Природний приріст населення Укр. ССР у 1968 р.
(на 1000 осіб)

обл. Геогр. розміщення смертности не виявляє великих різниць: воно вагається у межах 6,7‰ (Луганська обл.) і 9,5‰ Чернігівська і Полтавська (ч. на 1968). Найбільша смертність є в обл., з яких людність еміґрує (перев. частина центр. Лісостепу і півн.-сх. частини України), бо у них великий відсоток населення становлять старші віком: найменша в пром. обл., до яких припливає багато молодого елементу, і Закарпаття. Різноманітніше розміщення виявляє народжуваність: від 12,8‰ (Чернігівська обл.) до 19,8‰ (Закарп. обл.). Вона назагал найменша в обл. з перевагою еміґрації, тобто тих самих, що виявляють значну смертність, небагато більша у пром. р-нах (мабуть, гол. причини: важкі житлові і побутові умови); найбільша у карп. обл. і на Волині (зокрема у Рівенській обл.). Обл. з найбільшим природним приростом є Закарпатська (12,7‰) і Рівенська (10,8‰); з найменшим — Чернігівська (3,2‰), Сумська (3,4‰) і Полтавська (3,9‰); див. карту. *В. Кубійович*

Природознавців Товариства, регіональні наук. т-ва, які діяли на Україні з кін. 1860-их рр., з метою вивчати природу (зокрема фльору, фавну, геологію, гідрологію, корисні копалини) країн в яких вони існували, і популяризувати природничі знання. П. Т. відбували конференції, наук. з'їзди, організували досліди, видавали праці, закладали н.-д. станції тощо; вони часто були пов'язані з ун-тами. На укр. землях з ун-тами були пов'язані три П. Т.: *Київ. Т-во Природників*, засноване п. н. «Киевское Общество Естествоиспытателей» (видавало «Записки»); Харківське Т-во Дослідників, створене 1869 р. п. н.: «Общество испытателей природы при Харковском

Университете» (видавало «Труды», вивчало природу Харківщини і геологію Донбасу, 1914 р. організувало Донецьку гідробіологічну станцію) і Новоросійське (Одеське) Т-во Природознавців, засноване 1870 р. п. н. «Новороссийское Общество Естествоиспытателей» (вивчало природу Півд. України і Чорного м., співпрацювало при відкритті *Севастопільської біологічної станції*, організувало перші глибокомірні чорноморські експедиції на військ. суднах, видавало «Записки»).

У Галичині діяла Математично-Природописно-Лікарська Секція *Наук. Т-ва ім. Шевченка*, яка серед ін. організувала в період між двома світовими війнами з'їзди укр. лікарів і природників; у Львові з 1886 р. існувало Поль. Т-во Природників ім. М. Коперніка (видавало ж. «Космос»). Крім цього, діяли: Т-во Подільських природознавців і любителів природи (з 1910 р. п. н. «Общество Подольських естествоиспытателей и любителей природы»). Т-во дослідників Волині («Общество исследователей Волыни»), Кримське Т-во природознавців і любителів природи («Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы») і Т-во дослідників Кубані. Всі вони видавали «Записки» чи «Труды» рос. мовою, а з 1920-их рр. — укр. У 1928–30 рр. вони були реорганізовані й включені в працю Укр. АН та ін. наук. установ.

Тепер на Україні працює низка природознавчих т-в, які є філіялами або респ. галузями всесоюзних т-в: *Укр. Ботанічне Т-во*, Укр. Ентомологічне Т-во, Укр. Гідробіологічне Т-во, Укр. Відділення Всесоюзного Мінералогічного Т-ва та ін. Самостійно діють: *Укр. Географічне Т-во*, Укр. Т-во Охорони природи та сприяння розвитку природничих багатств та ін. *Р. М.*

Приросток, або префікс, морфема перед коренем слова, що творить нові слова (*під*-волока, *при*-город) чи форми (напр., доконаного виду дієслів: *з*-робити, *на*-писати); розрізняємо приростки продуктивні (*в*-, *від*-, *з*-, *за*-, *на*-, *над*-, о-, об-, *пере*-, *перед*-, *під*-, *по*-, *при*-, *про*-, *роз*-) і непродуктивні, що нових слів уже не утворюють (*па*-тока, *іс*-ход). Приростки поширені в іменниках, прикметниках, прислівниках і особливо дієсловах (тут і потрійні: *по-по-на*-їдатися). Нові П. утворюються з прийменників, прислівників та іменників (*проти*-ставитися), винятково запозичуються (ц.-слов. *пре*-, *пред*-, *воз*-). Укр. П. досліджували О. *Синявський*, В. *Ільїн* («Префікси в сучасній укр. мові», 1953) та ін.

Присадибне господарство (ін. назви — особисте підсобне госп-во, присадибна ділянка), дрібне приватне госп-во колгоспників, робітників радгоспів та службовців у сіль. місцевостях та ін. груп населення у с. м. т., у малих і сер. м. (напр., пенсіонерів, залізничників тощо), як також городи і сади робітників і службовців великих м. П. г. звич. складається з житл. будинку, малого зем. наділу на двір (садиби), з госп. будівель (хлів, льох тощо), городу, садка та обмеженої кількости свійських тварин. Екон. значення П. г. видно з того, що 1958 р. воно продукувало 16,6% а у 1968 — 12,2% нац. доходу України. Хоч до П. г. належало лише 5,8% усіх с.-г. земель — 1,9 млн га колгоспникам і 0,5 млн га ін. (1965–68), воно давало у сер. 31% валової продукції сіль. госп-ва УССР (у тому ч. 34% продуктів тваринництва). Частка П. г. у всій гуртовій продукції сіль. госп-ва поодиноких р-нів у 1968 р. була така: Степ і Крим — 19,4%, Слобожанщина й Київщина — 29,2%, Поділля — 37,5% Зах. — 46,4%.

П. г. дозволене конституціями СССР і УССР (ст. 7), проте навколо П. г. весь час точиться боротьба. У перші рр. колективізації сіль. госп-ва П. г. було майже ліквідоване. Однак, поскільки на колгоспи держава наклала величезні примусові *заготівлі с.-г. продуктів*, на оплату праці колгоспників залишалося зовсім мало врожаю, так що вони не могли з того прожити. Тому П. г. вирішено було реставрувати як додаткове джерело прожитку населення та для використання зайвої робочої сили у колгоспах. Проте, КПСС пояснювала відновлення П. г. як «тимчасову поступку приватновласницькій стихії». І тепер офіц. вважається П. г. за «пережиток капіталізму» та що «за комунізму» воно має зникнути, бо тоді, мовляв, колгоспи й радгоспи зможуть оплачувати працю у достатніх розмірах. Тому що П. г. є великим джерелом постачання харч. продуктів на базари м. (де вони продаються за вільними цінами), коли у держ. крамницях цих продуктів не вистачає і ціни на базарах зростають, влада нацьковує мешк. міст (зокрема робітництво) на «спекулянтів» — селян, які, мовляв, багатіють коштом робітників. Тоді видаються держ. указы, спрямовані на обмеження П. г., а за останній час були й спроби обмежувати ціни на базарах. Тиском на П. г. держава також намагається змусити колгоспників більше працювати у колгоспах.

Дозволений розмір П. г. колгоспників вперше був встановлений «Зразковим статутом» колгоспів у 1935 р., після того, як Сталін остаточно вирішив, що гол. формою колективного госп-ва мають бути *колгоспи*, а не *комуни* чи *радгоспи*. Сер. зем. наділ на двір на Україні тоді

становив бл. 0,4 га, у червні 1939 р. цей наділ зменшено до 0,25 — 0,30 га, у вересні 1946 наново проведено облік земель П. г та обрізано «лишки» під претекстом, що колгоспи «розбазарюють» свої землі. Під час боротьби за владу між Хрущовим і Маленковим у 1955 р. вийшла постанова скоротити П. г. з фактичного їх сер. розміру 0,43 га до 0,18 га, але цю постанову не вдалося цілком впровадити у життя. Фактичний розмір П. г. в УССР у 1959—62 рр. був 0,36 га, в жовтні 1963 (Хрущов був противником П. г.) його скорочено в УССР до 0,20—0,25 га. Після падіння Хрущова у березні 1965 р. розміри П. г. відновлено до 0,36 га, 1969 фактичний розмір сер. П. г. в УССР був 0,37 га. З «Примірним статутом» колгоспів, затвердженим у листопаді 1969, максимальний розмір П. г. для всього СССР встановлено 0,5 га (на поливних землях — 0,2 га).

Подібна політика велася й щодо приватної худоби колгоспників. За статутом 1935 р. (також за статутом 1969) їм було дозволено мати 1 корову на двір, 2 телят, 1 свиню з підсвинками, не більше 10 овець або кіз, не більше 20 вуликів бджіл та необмежену кількість птиці й кролів. Однак, через великі податки і брак корму лише понад пол. колгоспних дворів на Україні була в стані мати худобу (див. дані за 1955 р. на стор. 1 077). Обов'язкові поставки державі з П. г. перед війною були такі: м'яса — 25 кг живої ваги, молока — 110 л, вовни — 720 гр, при чому ці поставки були обов'язковими і для тих П. г., які не тримали худоби. Лише за один 1950 р. примусові поставки з П. г. дали майже 50% усіх держ. заготівель продуктів тваринництва в УССР. У 1953 р. норми обов'язкових поставок з П. г. були: 30 кг м'яса, 100 л молока, 100 яєць, 900 гр. вовни. Щойно з 1. 1. 1958 усі ці поставки скасовано і замінено «добровільним продажем лишків» державі, хоч плян таких заготівель існує і далі (див. ще стор. 2 128). Також коли колгоспи були не в стані виконати обов'язкові поставки державі або коли через брак кормів і недогляд у них вимирала худоба, надходили накази примусово викуповувати у колгоспників худобу (напр., взимку і на весні 1949—50, 1957—58, 1960—61). На одне П. г. колгоспників в УССР припадало:

	1961 р.	1969 р.
Землі (в га)	0,36	0,37
Корів	0,50	0,50
Свиней	0,72	0,59
Овець та кіз	0,21	0,11
Птиці	19,00	17,72
Кролів	1,27	0,70

Назагал П. г. колгоспників на Україні є в жалюгідному стані. Хоч продуктивність праці та врожайність у П. г. є на яких 10—15% вища, ніж у колгоспах, дальша інтенсифікація П. г. здається неможливою через малий його розмір, великі податки й постійну нестачу кормів для худоби. Проте, у бюджеті колгоспної родини П. г. ще важить за офіц. даними — 25% усіх доходів, у дійсності ж, мабуть, не менше третини (див. ще стор. 1 695).

Правно П. г. реґулюється новим Зем. кодексом УССР, що набрав чинности з 1. 1. 1971; за цим кодексом кожний колгоспний двір «має право» на П. г., що «засвідчується записом у зем. шнуровій кн. колгоспу» (ст. 63). Розміри П. г. встановлюються у межах закону заг. зборами чл. колгоспу «з урахуванням кількости чл. двору та їх трудової участи» у колгоспі (ст. 64). Будівлі та рухоме майно П. г. є *приватною власністю* двору, себто — родини, а не окремих її чл. У спадщину П. г. переходить решті родини, як цілість, і розподілові не підлягає. Якщо ж двір продано ін. власникові, то зем. наділ йому не переходить, бо він належить колгоспові, який вирішує дальшу долю і розміри зем. наділу.

Зем. кодекс УССР також реґулює землекористування робітників і службовців, які живуть на с. Ті з них, що працюють у радгоспах, можуть мати присадибну зем. ділянку не більше 0,40 га (0,15 га на поливних землях), інші — не більше 0,25 га (0,13 га на поливних землях); ті, що живуть на с., але працюють поза сіль. госп-вом, — не більше 0,15 га; офіцери, що живуть як пенсіонери на с. — не більше 0,25 га; лісники і постійні робітники лісгоспів — до 0,30 га і сінокосу від 1 до 2 га; працівники зал. та автомобільного транспорту до 0,25 га і до 1 га сінокосу.

Під приватне житлове будівництво у м. кодекс передбачає зем. наділи від 0,03 до 0,06 га (залежно від рішення міськ. рад), у с. м. т. — від 0,07 до 0,12 га. Працівникам пром-сти та держ. установ, що проживають у м., за кодексом дозволяється мати зем. ділянки під городи й сади поза м. до 0,15 га (0,08 га на зрошуваних землях); однак, на цих ділянках будуватися не дозволено.

Кількість худоби, яку мають право тримати неколгоспники, що живуть на с., приблизно така сама, що і в колгоспних П. г. У 1968 р. у заг. кількості приватних корів 80% належало колгоспникам, а 20% усім ін.; свиней — відповідно 77% і 23%. Від 1956 мати корів та свиней у великих м. заборонено, бо власники годували їх хлібом, якого потім не вистачало ін. мешк. м. Натомість у

1964 усім неколгоспникам дозволено мати одного робочого коня.

Продуктивність усіх П. г. колгоспників і не колгоспників разом можна бачити з таблиці, що подає відсотки продукції П. г. у всій продукції сіль. госп-ва України:

	1940	1950	1960	1965	1968
Все м'ясо (включно з птицею)	73,5	75,2	41,7	42,4	38,9
Зокрема свинина	72,1	73,4	48,6	49,1	46,8
Молоко й продукти з нього	81,6	80,9	41,3	37,1	35,6
Яйця	93,1	89.4	85,2	73,9	67,1
Мед	40,9	?	57,0	54,5	54,8

У 1965 р. П. г. продукували також 41,9% усіх овочів та ягід і 53,1% усієї картоплі й городини. Не менше 25%, а іноді й до 40% усіх свіжих харч. продуктів, що споживаються населенням м. походить з П. г.

Література: Гурович М. Колгоспноринкова торгівля в УРСР. К. 1940; Земельное право. М. 1949; Законодательные и ведомственные акты по сельскому хозяйству. 3 тт. М. 1950—51; История колхозного права, т. 2. М. 1958; Лінійчук Я. Колгоспна торгівля та її нар.-госп. значення. К. 1959; Казанцев Н. (ред.). Колхозное право. М. 1962; Янчук З. (ред.). Зб. діючих законодавчих і нормативних актів СРСР і УРСР з колгоспного будівництва. К. 1962; Григоровский В., Алексеев М. Личное подсобное хозяйство колхозников, рабочих и служащих в СССР. П. 1968; Центр. Статистичне Управління при Раді Мін. УРСР. Сіль. госп-во, статистичний зб. К. 1970; Белянов В. Личное подсобное хозяйство при социализме. М. 1970; Зем. Кодекс Укр. РСР, ж. Радянське Право, ч. 9. К. 1970; Решения Партии и Правительства по сельскому хозяйству (1965—1971 гг.). М. 1971

В. Голубничий

Присецький Іван (1854—1911), гром. діяч, зокрема земський на Полтавщині, чл. І держ. Думи; разом з В. Мальованим та Є. Борисовим брав участь в опрацюванні виданої (1884) М. Драгомановим політ. програми «Вільна Спілка».

І. Присецький

Прислівник, невідмінна частина мови, що виражає якісноозначальну характеристику або обставини дії, стану чи ознаки. П. обставинні є з етимологічноморфологічного погляду співвідносні найчастіше з іменниками (ранком), а якісні — співвідносні здебільша з прикметниками (гарно); поза тим є невелика група П. кількісних (співвідносних з числівниками: спершу, поперше, удвох), процесуальні (співвідносні з дієсловами: мовчки, стоячи) та найархаїчніші займенникові (тоді, де, коли, тут, іноді). Якісні П. можуть ступенюватися (веселіше, найвеселіше). У творенні П. закінчення ін. частин мови використовуються як суфікси. Відповідно до суфіксів *-о*, *-е* (гарно, зле), архаїчні півд.-зах. говірки мають закінчення *-і* (давнє *-ѣ*).

Прислів'я, також приповідки, нар. афоризми — короткі речення з стислим та влучним висловом нар. життєвої мудрости, узагальненого досвіду, висновків з спостережень різних життєвих фактів і явищ і їх синтетичної оцінки. На відміну від *приказок*, П. є звич. двочленним реченням і перев. мають ритмічну побудову, зафіксовану римою, асонансом чи алітерацією. Зміст їх характеризується дидактичним спрямуванням. Для П. користуються різноманітними поетичними засобами: метафорами, порівняннями, алегоріями, епітетами, використовуючи часто гру слів, нар. каламбури тощо. Докладніше про П. і їх генетичний розвиток — див. ЕУ I, стор. 271. Перший зб. П. і приказок був складений на Україні К. *Зинов'євим* на поч. 18 в. Визначними упорядниками пізніших зб. і дослідниками цього жанру нар. усної словесности були: М. *Номис* — зб. «Укр. приказки, прислів'я і таке інше» (П. 1864); М. *Сумцов* — «Из истории малорусских пословиц», «КСт.», VI (1887); М. *Комаров* — «Нова збірка малоруських приказок і прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь» (О. 1890); І. *Франко* «Гал.-руські нар. приповідки», I—VI (Л. 1901—1910); П. *Попов* «Прислів'я і приказки» у кн. «Укр. нар. поетична творчість», І (К. 1958). Науку про П. і приказки називають пареміологія або пареміографія.

Прислі́пський перевал (VI–5), перехід у *Мармаросько-Буковинській верховині* (1 414 м), що сполучає долини рік Золотої Бистриці (Буковина) і Вишевої (Мармарощина).

Приспівки, короткі одно- чи й більшестрофові нар. пісні, здебільша жартівливого або й глузливого змісту, виконувані (приспівувані) під час танку, випивання, обрядових і святкових прийнять тощо. Своїм характером близькі до *коломийок*.

Присудок, другий гол. член двоскладового речення, граматично залежний від *підмета* на вираз ознаки чи стану, приписуваних підметові. Розрізняють П. простий (особова форма дієслова: напр., учень *пише*), складений (із зв'язки, чи допоміжного дієслова, та призв'язкового члена-імени чи інфінітива: Котляревський *став засновником* нової укр.

літератури; *стали до* байраків *добігати*) і складний (із сполучення відмінюваної форми повнозначного дієслова та придієслівної частини, яка з дієсловом утворює лексичне ціле: Єфремов *обняв* тоді *катедру* літератури). Терміну П. часто вживається також на позначення гол. члена безособового речення (*гримить*).

Присяжні, див. *Суд присяжних.*

Притча, також параболя, приповість, алегоричне оп. морально-дидактичного змісту про людське життя або ті чи ін. життєві правди. Фабула П. підпорядкована моралізуючій настанові твору. П. виникла на Сх. і як окремий жанр літ. творчости зустрічається у біблійних кн., зокрема у писаннях євангелистів, у староукр. зб. *«Златая Цѣпь»*, *«Златоуст»*, *«Пчела»*, *«Ізмарагд»*, у перекладних повістях, апокрифах і проповідях (напр., К. *Туровського)* У літературі 18 в. терміном П. визначувано також байку і згодом приповідку-прислів'я. Сюжет біблійної «Притчі про блудного сина» Т. Шевченко використав у серії малюнків цієї ж назви. У зб. І. Франка «Мій Ізмарагд» є окремий розділ П., опрацьованих на основі старих мотивів у новій поетичній формі й з використанням актуальної тематики.

Прихильний Амвросій († 1641), будівничий італ. походження: брав участь або керував будовами синагоги Золотої Ройзи (1582), власного будинку на вулиці Боїмів 34, Успенської церкви і костьолу Бернардинів (1613–31) — все у Львові; костьолу в Жовкві, замків у Бучачі й Старому Селі та ін. Його фундації — шпиталь св. Лазаря у Львові.

Приходько Антін (*бл. 1892—?), політ. діяч; 1917 р. чл. Центр. Ради від УПСР, згодом один з лідерів Укр. Ком. Партії (боротьбистів), пізніше КП(б)У. В уряді УССР займав різні високі посади — заступник наркома освіти, юстиції та ін.; притягав укр. кадри до держ. і культ. будівництва УССР. Загинув від сов. терору у 1930-их pp.

В. Приходько

Приходько Віктор (*1886), гром. і культ. діяч родом з Поділля, за фахом правник, брат Олекси (див.). 1917 р. подільський губ. комісар освіти, 1918 і 1920 гол. Подільського Губ. Земства, 1919 — подільський губ. комісар. За Директорії був призначений на мін. юстиції, у 1922—23 pp. товариш міністра фінансів УНР. На еміґрації у Польщі, Чехо-Словаччині (був лектором Укр. Госп. Академії у Подєбрадах; у 1933 р. висунув і пропаґував ідею скликання Всеукр. Нац. Конґресу), Німеччині й в ЗДА (з 1949). Автор спогадів «Під сонцем Поділля» (1 вид. 1931, 3 — 1948), ст. в періодичній пресі.

Приходько Марина (* 1927), поетка на еміґрації (ЗДА), дочка Т. *Олесіюка;* друкується з 1947 р. у періодичній пресі, окрема зб. «Потойбіч мосту» (Мюнхен 1967).

Приходько Микола (* 1907), письм. і публіцист, інж. за фахом родом з Полтавщини; з 1934 р. викладач у вищих школах Києва. На еміґрації в Німеччині був дир. Капелі Бандуристів ім. Т. Шевченка, з 1961 р. гол. *СУЖЕРО.* Автор публіцистичних праць і кн. спогадів «Я прошу слова» (1949), «На роздоріжжях смерти» (1949), «One of the Fifteen Million» (1952). «7 мільйонів», «Stormy Road to Freedom» (дві останні перекладені багатьма мовами), а також роману «Далекими дорогами» (I–II, 1961). Живе в Канаді.

Приходько Надія (* 1926), поетка родом з Київщини. Друкується в літ. ж. з 1954 р.: зб. поезій: «Дівоча пісня» (1958) і «Ранок у горах» (1960), кн. віршів для дітей: «Чебреці» (1959), «Будинок у лісі» (1961), «Берізонька» (1962) та ін.

О. Приходько

Приходько Олекса (* 1887), педагог і диригент, родом з Кам'янця Подільського. Диригент укр. хорів у Варшаві, Києві, Чернігові, Кам'янці Подільському. 1919—20 чл. Капелі О. *Кошиця.* У 1921—39 pp. організатор хорової справи на Закарпатті; з 1928 диригент Крайового Хору Закарп. Учительства; диригент хорів і режисер театральних вистав в Ужгороді й Мукачеві. З 1939 р. в Празі.

Приходько Петро (1908–70), літературознавець і педагог родом з Дніпропетровщини, у 1945–62 pp. старший наук. співр. відділу шевченкознавства Ін-ту Літератури АН УССР; праці з шевченкознавства («Поема Т. Г. Шевченка „Сон"», 1957, «Т. Г. Шевченко і укр. романтизм 30–50 pp.», 1963) і з методики викладання літератури тощо.

Приходькова Єлисавета (* 1892), фізіолог родом з Харкова, проф. Харківського Мед. Ін-ту (з 1935), чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Праці П. присвячені проблемам гормонотерапії, експеримен-

тальної гіпертонії, вивченню ролі нервової системи в реґуляції секреторного процесу, проблемі неврозів тощо.

Є. Приходькова

А. Прихотько

Прихотько Антоніна (* 1906), фізик родом з П'ятигорську, д. чл. АН УРСР (з 1964); у 1930–41 рр. працювала в Укр. Фізико-Техн. Ін-ті АН УРСР. 1941–44 – в Ін-ті фіз. Хемії АН УРСР, з 1944 в Ін-ті фізики АН УРСР (з 1965 його дир.). Основні дослідження П. стосуються спектральних властивостей неметалевих кристалів; П. відкрила принципову різницю в спектрах кристала і пари тієї самої речовини. Понад 100 наук. праць.

Причорноморська западина, велика геол. структура на півд. України; являє собою передовий прогин, розташований по півд. боці Укр. кристалічного масиву. В її межах лежать Кубанська, Кримська, Причорноморська і Нижньо-Донська низовини, Озівське м. і півн.-зах. мілководна частина Чорного м. З півд. П. з. обмежована Добруджанським герцинським та Кримським і Кавказьким складчастими спорудами, з сх. – Ставропільською підземною брилою, з півн. – докембрійським Укр. кристалічним масивом і герцинською спорудою Донецького кряжа, з зах. – альпійською гірською спорудою Карпат; продовженням П. з. на півн. зах. є передкарпатський прогин. За морфологічними ознаками П. з. поділяється на саме Причорноморську і Озово-Кубанську западини.

П. з. є альпійською синеклізою з півн. (плятформним) похилим та на півд. (геосинклінальним) крутим (до 4 000 м і більше) крилами; единої осі П. з. не має. Фундамент П. з. складений з кристалічних порід, розбитих на окремі брили. Осадочний комплекс представлений відкладами всіх систем від карбонової до антропогену; у осьовій частині його грубина перевищує 2 000 м. Це перев. піски, глини, вапняки. Тектоніка П. з. має розривно-складчастий характер. Сучасний прогин П. з. закладений у крейдовий період. Серед корисних копалин П. з. найбільше значення мають залізні й манґанові руди, нафта, горючі гази, а також гіпс, різні будів. матеріяли, самосадна сіль.

Причорноморська низовина, велика рівнинна низовина на півд. України, яка простягається між смугою укр. височин: Басарабською, Подільською і Придніпровською та Запорізькою грядою на півн., Приозівською височиною на півн. сх. і Чорним та Озівським морями на півд.; від Дунаю на зах. по Долішньо-Донську низовину на сх. Межа П. н. на півн. не є чіткою; її окреслюють по лінії крайніх півд. виходів порід Укр. кристалічного масиву. В Криму складовою частиною П. н. є *Кримська низовина,* що простягається на півн. від підгір'я Крим. гір. Ширина П. н. коливається від 50 (на зах. і сх.) до 180 км. у центр. частині; сх. частина П. н. – *Приозівська*

Причорноморська низовина в околиці м. Миколаєва

низовина звужується навіть до 10–20 км. П. н. лежить повністю у межах іст.-географ. краю *Південної* (Степової) *України* й становить майже пол. її території.

За тектонічною будовою П. н. являє собою частину *Причорноморської западини,* заповненої майже горизонтальними потужними шарами осадових порід, здебільша відкладів морських басейнів палеогену і неогену (різнорідні глини, піски, піщано-глинясті й піщано-вапнякові породи, вапняки), що їх вкривають континентальні відклади антропогенового віку: червоно-бурі глини, леси (їхня грубина перевищує звич. 20 м), лесовидні суглинки. Третинні породи відслонюються лише у долинах річок і – подекуди – на березі морів.

Ще в дол. пліоцені П. н. вкривало Понтійське м.; згодом вона стала суходолом і річки слабо розчленували прибережну рівнину. Цей процес припинило нове піднесення моря, яке залило гирла рік і створило *лимани.*

Тепер П. н. це – акумуляційна, слабо розчленована рівнина, яка рівномірно і поступово знижується до Чорного і Озівського морів та спадає до них перев. крутим уступом; найвищі висоти на півн. зах. сягають 150-160 м. на півд. П. н. знижується до 10-15 м. Поверхня П. н. розчленована досить рідкою мережею долин рік Дністра, Бога, Інгула, Інгульця, Дніпра, Молочної та менших; усі вони пливуть згідно з заг. зниженням терену. Глибина врізу більших рік коливається від 80 м на півн. до 20-25 м на півд.; долини рік широкі й виразно окреслені, вони мають 3-5 акумуляційних терас, уздовж їхніх правих крутих схилів розвинулися зсуви. Пригирлові ділянки рік, що впадають у море, розширені й перетворені на лимани. Особливістю долин більших рік є поширення заболочених заплавних терас - *плавнів* (Дніпра, Дунаю, Дністра тощо).

Долини рік приймають досить велике ч. балок і ярів. Балки мають південниковий напрям, у верхів'ях вони непомітно зливаються з міждолинними просторами. Найбільше розчленована поверхня зах. частини П. н. – між Дунаєм і Богом, менше центр. – між Богом і Дніпром, найслабше між Дніпром і Молочною. Великі міждолинні простори лише слабо і рідко урізноманітнені неглибокими замкнутими зниженнями — *подами*, які на весні виповнюють талі води. та меншими степовими блюдцями; ці обидві форми поширені лише в центр. і — ще більше — сх. частині П. н. Понад рівним степом підносяться висотою до 10 м численні, людиною насипані могили. Своєрідний краєвид мають: алювіяльна рівнина на лівому березі дол. Дніпра – *Олешшя* (кол. дельта Дніпра з значно поширеними пісками і безводна) та околиці обабіч затоки *Сівашу* в зах. частині Озівського м., яка виникла в результаті наступу моря на суходіл. Найбільш різноманітний краєвид має морське узбережжя, що постало наслідком дії різних сил на межі моря й суходолу (див. *Чорне* м., *Озівське* м.).

Про клімат, річки, ґрунти, рослинність, населення і нар. госп-во П. н. див. *Південна Україна.*

Література: Бондарчук В. Геоморфологія УРСР. К. 1949; Цись П. Геоморфологія УРСР. Л. 1962; Бондарчук В. Геологічна будова Укр. РСР. К. 1963; Ланько А., Маринич О., Щербань М. Фізична географія Укр. РСР. 1969. *В. Кубійович, Р. М.*

Причорномор'я Північне, назва, яку інколи вживають в іст. літературі щодо території теперішньої *Півд. України.*

Пришиб (VI–16), с. м. т. на Приозівській низовині, Михайлівського р-ну Запор. обл.; 5 200 меш. (1966). Зав.: ремонтний, калібрувальний. борошномельний. Заснований 1890 р.

Прісовський Костянтин, укр. ген., 1918 р. командир Окремого Запор. Загону, по повороті Центр. Ради до Києва губ. комендант Київщини, за гетьмана – комендант гетьманського будинку.

Пріцак Омелян (* 1919), орієнталісттюрколог та історик, родом з Самбірщини (Галичина). Студіював у Львові, Києві (аспірантура АН УРСР), Берліні й Ґеттінґені; доц. ун-тів у Ґеттінґені (з 1951) і Гамбурзі (з 1957 – проф.), з 1961 р. у ЗДА – проф. ун-тів у Сіатлі й Гарвардського (з 1964), д. чл. НТШ (з 1951), УВАН, Тур. Академії Мови й Амер. АН та ін. Праці з історії України княжої доби, Хмельниччини («Союз Хмельницького з Туреччиною 1648», «ЗНТШ», т. 156, 1948) й Мазепи («Іван Мазепа та княгиня Анна Дольська», зб. «Мазепа», т. 2, В. 1938), з історії культури й мови монгольських та тюркських народів: гунів, Караханідської держави, протоболгар, половців, осман („Die bulgarische Fürstenliste" Вісбаден 1954; співавтор праці „Philologiae Turcicae Fundamenta" Вісбаден 1959, про тюркські елементи у «Слові о полку Ігореві» та ін.); ред. ж. „Ural-Altaische Jahrbücher" і серії „Slavo-Orientalia"; у 1958–65 рр. през. Т-ва „Societas Uralo-Altaica" (згодом його почесний чл.). З 1968 р. включився активно у створення Катедри Українознавства при Гарвардському Ун-ті, у якому з 1968 очолює українські студії.

О. Пріцак

«Пріятель Дѣтей», ілюстрований дитячий місячник, з 7 ч. – двотижневик, виходив у Коломиї 1881–82 рр.; видавець і ред. І. Трембицький. Вийшло 15 чч.

Прнявор, м-ко в пов. Баня Лука у Боснії (Юґославія); 2 800 меш. у 1961, у тому ч. 1 100 українців, поселених тут після 1897 з Галичини, і кілька родин з Карп. України; гр.-кат. парохія, заснована 1900 р., діє культ.-осв. т-во «Т. Шевченко». П. – найбільший центр укр. поселенців у Боснії.

«Проблеми», місячник нац.-держ. думки, виходив у Мюнхені 1947–48 рр.; ред. М. *Добрянський;* вийшло 8 чч.

«Проблеми Народів СССР» («Problems of the Peoples of the USSR»), квартальник, орган Ліґи Визволення Народів СССР (*Паризький Бльок*), виходив у Мюнхені 1958–67 рр.; гол. ред. С. *Довгаль;* між укр. співр. Є. *Гловінський,* О. *Юрченко.* Журн. містив інформацій-

ні ст. з історії, економіки, статистики, політики, соціології й хроніку подій у країнах народів — чл. Ліґи.

«Пробоєм», місячник, спершу орган націоналістичної молоді Закарпаття, у 1939–43 р. літ.-наук. ж. націоналістичного спрямування, виходив у 1933–43 рр. у Празі; видавець і ред. М. Лелекач, з 1934 — С. *Росоха.* У «П.» друкувалися перев. письм. празької групи, — поети: Ю. Дараган, О. Лятуринська, Г. Мазуренко, Є. Маланюк, Л. Могилянська, О. Ольжич, О. Стефанович та ін.; прозаїки: Н. Королева, У. Самчук, В. Королів-Старий й ін.; літ. і мист. критики, мемуаристи: К. і Л. Білецькі, О. Грицай, Р. Лісовський, М. Мухин, С. Наріжний, Є. Онацький та ін. У в-ві «П.» вийшло 40 кн. у серіях Книгозбірня «П.», Нар. Бібліотека «Наступ», Самоосвітня Бібліотека, Заг. Бібліотека. «П.» був припинений за наказом нім. влади.

«Провидіння», Союз Українців Католиків, допомогово-асекураційне об'єднання у ЗДА з членством, організованим у місц. відділах-братствах. Засноване 1912 р. гр.-кат. еп. С. *Ортинським,* після розриву деяких свящ. і частини членства з *Руським (Укр.) Нар. Союзом* (на його конвенції у Клівленді), з виразним рел. характером і з метою подавати морально-рел. і матеріяльну допомогу укр. іміґрантам і їх родинам. Перші братства «П.» постали в Нью-Йорку, Йонкерсі, Ньюарку й Джерсі-Сіті; з перенесенням «П.» до Філядельфії у 1914 р. «П.» мало бл. 600 чл. і його органом став часопис «*Америка*». Першим гол. «П.» був призначений о. П. *Понятишин;* згодом голосуванням чл., яке відбувалося що 4 роки, були обирані на голів свящ.: В. Довгович, М. Кузів, І. Ортинський, А. Лотович, В. Лотович, В. Білинський, С. Тиханський; з 1966 р. — М. Харина. На 1. 7. 1971 «П.» мало 18 660 чл., організованих у 212 відділах (з цього ч. 16 у Філядельфії, 12 у Нью-Йорку, 8 у Чікаґо), та 6 850 000 долярів майна. «П.» брало активну участь в організованому житті укр. громади у ЗДА і в її політ. та збіркових акціях на підтримку визвольних змагань й укр. нац.-культ. установ на Україні і було співзасновником *Укр. Конґресового Комітету Америки,* до складу президії якого входять постійні представники «П.». «П.» багато допомагало у будові укр. парафіяльних шкіл, в утримуванні вищих кат. шкіл, семінарій, сиротинців тощо.

Провінціялізм, вжита в літ. мові (в художньому тексті — в авторовій мові) місц. форма, слово, зворот (теж їх значення), не прийнята нормами літ. мови. В мові персонажів літ. творів П. правлять за стилістичний засіб відтворювати льокальний кольорит. П. без таких стилістичних функцій типові для літ. мови на початковому етапі її формування — у нас аж до поч. 20 в. Многоцентровість при утворюванні нової укр. літ. мови спричинила наявність низки П. гал. (перепрошую — вибачте), бук. (поїзд тримає — поїзд стає) і закарп. (іти з машиною — їхати машиною) та ін.

Проводи, поминки померлих, які відбувалися протягом т. зв. Навського тижня від Великодня аж до Провідної (Томиної) неділі, звич. в останній день Великодніх свят або у першу неділю чи в понеділок по Великодні. Подекуди П. відбувалися у Страсний четвер, на Буковині — в суботу після Великодня, у Галичині — у Провідну п'ятницю й суботу. На П. сходилися на цвинтарі, приносячи з собою «пасочки і писанки», або «мисочку» з закускою і горілкою чи вином, і, відправивши панахиду, справляли тризну, після чого загортали в землю для померлих решту свяченої їжі і виливали чарку горілки. У деяких місцевостях П. кінчалися веселими забавами на «бабиному празнику». П. називали на Україні також перший понеділок після Тройці (Зелених Свят), коли з піснями «провожали русалок», щоб відвести їх подалі від села й засіяних збіжжям нив.

Прогімназії, неповні сер. школи в Рос. Імперії і на Укр. Центр. і Сх. Землях з чотирирічним курсом навчання, засновані 1864 р. окремо для хлопців і дівчат. Навчальні програми П. відповідали 1–4 клясам гімназії. При вступі до 1 кляси П. вимагалися знання в обсягу трирічної початкової школи. До навчальної програми П. входили: закон Божий, рос., латинська, франц. (або нім.) мови, математика, природознавство, історія, географія, малювання. З закінченням певної кляси П. можна було вступити без іспитів до наступної кляси гімназії. П. відкривали перев. у провінційних м., де не було гімназій. Іноді вони були і з шестирічним курсом навчання. З 1866 р. П. мали право провадити іспити на звання вчителя початкової школи і на першу клясу урядовця. З 1860-их рр. до 1881 р. існували й військ. П., в яких учні підготовлялися до вступу у юнкерські училища. П. скасовано 1918 р.

Програмова музика, інструментальна музика, скомпонована на певну тему з літератури, історії, природи тощо. Типовою формою П. м. є симфонічна поема. Визначніші твори П. м. укр. композиторів — симфонічна поема «Тарас Шевченко» К. *Данькевича,* «Душа по-

ета» А. *Штогаренка,* фортепіяновий цикл «Любов» В. *Барвінського* та ін.

Проґресист, проґресивний, у політ. розумінні назва, якою у Канаді і почасти в ЗДА користуються або прикриваються чл. ком. та проком. середовищ. Про їхню працю див.: *Товариство Укр. Робітничо-Фермерський Дім* (ТУРФДім), *Робітниче Запомогове Товариство* (РЗТ), як також *Товариство Об'єднаних Укр. Канадців* (ТОУК) і Ліґа Амер. Українців.

Продажа, грошова кара на Русі-Україні, накладана за різні злочини, не карані *«потоком»* або *вирою,* тобто за випадки вбивства невільної людини, пошкодження тіла, злочини проти майна, чести й свободи. «Руська Правда» подає різні розміри П. (від 1 до 12 гривень). П. йшла на користь князя.

«Продамет», «Общество для продажи изделий металлургических заводов», найбільша територіяльно укр. *монополія* в пром-сті дорев. України й всієї Рос. Імперії. За характером — картель (синдикат), що був під контролем міжнар. евр. банківського концерну. У 1913 р. продавав 80—100% виробів металюрґійних зав. імперії. Пропозицію створити «П.» висунув XXVI з'їзд гірничих промисловців Півдня Росії у Харкові у 1901 р.; дозвіл на заснування «П.» царський уряд видав у липні 1902 р. До «П.» належало 12 найбільших металюрґійних підприємств з основним капіталом бл. 175 млн карб. Гол. акціонерами були металюрґійні акційні компанії України (Донецько-Юр'ївська, Півд.-Дніпровська, «Провіданс», Брянська-Олександрівська й ін.) та Царства Поль. («Гута Банкова»), які своєю чергою були у власності закордонного капіталу, так що фактично «П.» був під контролем груп інвестійних банків: франц. (Crédit Lyonnais, Banque de Paris et des Pays Bas, Société Générale pour l'industrie en Russie), бельг., що були перев. під контролем франц. (Société Générale de Belgique, Crédit Général à Liège; Nagelmäckers et Fils), нім. (Deutsche Bank, Bank für Handel und Industrie, Dresdner Bank) і місц. банків, які були здебільша під чужинецьким контролем *(Озівсько-Донський банк),* Рос.-Азійський банк, Рос. банк для зовн. торгівлі та Комерційний банк у Варшаві). Перша група контролювала 52% капіталу «П.», друга — 23%, третя — 17%, четверта — 8%. Центр. управління «П.» містилося у Петербурзі, всі гол. операції провадилися з Харкова, вирішальні постанови ухвалювалися в Парижі. Гол. «П.» був Ігнат Ясюкович, виконавчими управителями — Войцех Пулавський та Антоній Руммель. Але вирішальну ролю відогравав зв'язковий «П.» з Парижем Поль Д'Арсі. Найвищим, хоч неофіц. органом, що керував франц. інвестиціями, був т. зв. «Паризький комітет», гол. якого був Едуард Нецлін, дир. Паризько-Нідерляндського банку.

Впродовж 1902—05 рр. «П.» монополізував збут листової сталі, рейок, труб, осей, балок та швелерів на укр. ринку. У 1908—09 рр. поширив свої впливи на поль., прибалтицький і моск. ринки та став чл. всеевр. рейкової групи (пулу). У 1909 його конкурентами були серед ін. уральський картель «Кровля», Путиловські зав. у Петербурзі, Сулінський зав. на Донбасі (рос. капітал), але незабаром усі вони були переможені («Кровля» щойно у 1913), і «П.» перетворився на всеімперський, хоч центр ваги його весь час залишався на Україні.

«П.» приймав замовлення на металюрґійні вироби та розподіляв їх між своїми чл., встановлював ціни, давав дотації окремим зав., щоб вони припиняли продукцію конкуренційних марок металу. Метою цієї монополістичної політики спочатку була стабілізація й модернізація. Сер. дивіденди «П.» (1902—12 рр.) становили 13%, велика решта зисків вкладалася у модернізацію виробництва, що знижувало кошти виробництва й уможливлювало зниження цін для боротьби з конкурентами. Одночасно «П.» вів гостру боротьбу проти суміжних картелів — «*Продаруд*» та «*Продвугілля*», яка закінчилася перемогою «П.» У наслідку створилася ще й вертикальна монополізація (метал-руда-вугілля), яка також сприяла зниженню коштів виробництва. «П.» встановив контроль також над укр.-поль. (нім.) синдикатом «Трубопродаж» та машинобудів. зав. на Україні (нім.), перетворившися таким ч. на всеохоплюючу монополію у важкій пром-сті. Після 1911 р. всередині «П.» розвинулася боротьба поміж його чл. за збільшення частки у зисках кожного з них. Тільки втручання закордонних власників зберегло його існування. Після цього «П.» почав політику підвищування цін шляхом стримування постачання й гальмування продукції.

Царський уряд, занепокоєний цією політикою «П.», почав з 1912 р. втручатися в його операції, бо йому йшлося про витрати й кошти залізниць та воєнної пром-сти; проте, ці спроби успіху не мали. «П.» продовжував підвищувати ціни і впродовж першої світової війни. Щойно у 1915 р. рос. уряд встановив держ. контроль над металюрґійною промстю, у тому ч. й над «П.». У січні 1918 р. сов. уряд РСФСР проголосив націоналізацію «П.», хоч на Україні ще один рік «П.» мав юридичний контроль над свої-

ми підприємствами і намагався ними фактично керувати.

Література: Lauwick M. L'Industrie dans la Russie Méridionale, sa situation, son avenir. Брюссель 1907; Совет Съездов. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. X. 1908; Цыперович Г. Синдикаты и тресты в России. М. 1919; Ordinaire J. L'évolution industrielle Russe depuis la fin XIX siècle. Париж 1927; Crihan A. Le capital étranger en Russie. Париж 1934; Portal R. La Russie industrielle de 1881—1927. Париж 1956; Цукерник А. Синдикат «Продамет». М. 1958; АН СССР. Монополии в металлургической промышленности России (1900—1917): Документы и материалы. М.—Л. 1963.

В. Голубничий

Продан Василь (1809–82), бук. політ., гром. і церк. діяч москвофільського напряму, правос. свящ.; гол. культ.-осв. т-ва *«Руська Бесіда»* (1869–78) і політ. т-ва *«Руська Рада»* (1870) у Чернівцях. Ст. на рел. теми в *«Буковинській Зорі»*.

Продан Гаврило (1816–44), один з перших піонерів укр. нац. життя на Буковині; брат Василя. Писав оди-панегірики «язичієм».

Продан Корній (* 1888), педагог і агроном, рільничий дорадник при Мін-ві у Манітобі, родом з Катеринославщини (в Канаді з 1907). Ст. на госп. теми в укр. журн.; кілька популярних брошур з сіль. госп-ва (укр. мовою); активний в укр. гром. житті в Канаді.

Проданюк Василь († 1939), селянин, діяч Радикальної Партії (її чл.-засновник), приятель В. *Стефаника* і Л. *Мартовича*, організатор читалень «Просвіти» ще у 1880-их рр. на Снятинщині; один з перших січ. організаторів.

«Продаруд», «Общество для продажи руд Юга России», картель незалежних залізорудних компаній Криворіжжя, одна з великих монополій України і Рос. Імперії. Виник у 1908 р. на підставі угоди поміж 6 найбільшими фірмами, що спеціялізувалися лише на видобутку залізної руди з метою монопольного її продажу сталеварним зав. Хоч безпосередньо «П.» належав спершу місц. капіталу, з часом він підпав під контроль франц. та бельг. фінансистів, які його викупили з ліквідаційною метою. Провадив конкурентійну боротьбу проти картелю *«Продамет»*, але без успіху. Впродовж 1913–15 рр. поступово розпався, бо окремі чл. підпали під контроль «Продамету».

«Продвугілля», «Общество для торговли минеральным топливом Донецкого бассейна» — картель донецьких вуглепромисловців, одна з найбільших *монополій* дорев. України й Рос. Імперії, заснований у травні 1904 р. Спершу «П.» об'єднував 11 найбільших вугільних компаній Донбасу (вони були в руках франц. і бельг. капіталу), а з 1910 р. вже 24, які видобували 75% вугілля Донбасу. Правління «П.» містилося в Петербурзі, однак ним керував Ж. Ґрюнер з доручення т. зв. Паризького комітету. «П.» приймав замовлення на вугілля та розподіляв їх поміж своїми чл. З поч. свого існування «П.» вів монополістичну політику підвищування цін та стримування виробництва. За час існування «П.» ціна 1 пуда вугілля збільшилася з 7 копійок у 1904 р. до 17 копійок у 1914; сер. дивіденди на акції «П.» становили 17%. «П.» домовився з Домбровським картелем (у Польщі) і витиснув його з укр. ринку, а також встановив свій контроль над двома сибірськими вугільними картелями — Забайкальським і Черемховським.

Штучний «вугільний голод», створюваний «П.», викликав протидію з боку картелю *«Продамет»*, що був споживачем вугілля. У 1911 р. в Парижі був створений «L'Union Minière et Métallurgique de Russie», завданням якого було скуповування вугільних шахт на Донбасі та залізорудних на Криворіжжі для підприємств «Продамету», щоб організувати вертикальну інтеґрацію пром-сти. Це почало підривати впливи «П.». У 1914 р. його частка у видобутку вугілля на Донбасі зменшилася до 54%. Також рос. уряд притягнув «П.» до суду за корупцію в урядових колах і тільки втручання франц. уряду припинило цю справу. Через внутр. чвари у січні 1914 р. 6 компаній вийшло з складу «П.», а в кін. 1915 р. «П.» формально припинив своє існування. Однак, у Парижі всі справи «П.» перебрав «L'Union Minière du Sud de la Russie», який ще навіть у сер. 1920-их рр. пробував здобути у сов. уряду концесії на Донбасі.

Література: Загорский С. Синдикаты и тресты. П. 1914; Фомин П. Синдикаты и тресты. X. 1919; Шполянский Д. Монополии в угольно-металлургической промышленности юга России в начале XX века. М. 1953; Волобуев П. Из истории синдиката «Продуголь». Исторические Записки. т. 58, М. 1956.

В. Голубничий

Продподаток, система оподаткування сіль. населення, введена за постановою X з'їзду РКП(б), замість *продрозкладки*. Від останньої П. відрізнявся тим, що його збирали хоч і натурою, але в обмеженій кількості, так що в селян лишалися ще рештки, які вони мали право продавати на ринку по вільних цінах. Т. ч. П. став гол. стимулом до реставрації ринкової економіки і сприяв швидкому піднесенню сіль. госп-ва у 1920-их рр., темпи якого ще більше зросли з 1924 р., коли натуральний П. був замінений грошовим. Ця система оподаткування проіснувала до здійснення суцільної колективізації села, коли П. був замінений обов'язковими поставками продукції сіль. госп-ва державі, що стало

своєрідним поверненням до *продрозкладки*.

Продрозкладка, продрозверстка (продовольча розкладка, з рос. «продрозверстка»), складова частина політики *воєнного комунізму*, що тривала на Україні від березня 1919 до березня 1921 р.: система заготівель харч. продуктів і с.-г. сировини, побудована на принципі не вільної торгівлі, суворо забороненої, а примусового товарообміну. Уряд у Москві накладав певну кількість продуктів на окуповані губ., а далі розкладка через пов. й волості доходила до сіль. громад, в яких місц. влада спільно з *комнезамами* розподіляла норми здачі на сел. двори. Малозаможні госп-ва звільнялися від П., натомість тягар її лягав на сер. й особливо заможне селянство. Принцип П. полягав у тому, щоб залишити мінімальну норму споживання на душу сіль. населення, а всю решту належало здати державі. Оскільки держава запасів пром. товарів не мала і не могла нічого дати селянству в обмін за його продукцію, П. перетворилася на одвертий грабунок, здійснюваний озброєними загонами, надісланими з міста.

На Україну Москва накладала значно більші норми П., ніж на РСФСР. В окупованих губ. України 1918–19 р. було забрано П. 25,8 млн пудів зерна, що становило лише 25% накладеної П. на Україну. 1920–21 р. на Україні забрано 77,4 млн пудів, що становило 47% запляновано. Не зацікавлене задурно працювати на сов. державу, селянство перестало обробляти землю, і посівна площа скоротилася до 49% довоєнної, в наслідок чого почався голод і по всій Україні спалахнули сел. повстання. Те саме було й у Росії, що завершилося Кронштадтським повстанням 1921 р., яке Ленін придушив, але одночасно на X з'їзді РКП(б) оголосив політику воєнного комунізму з її П. помилковою і запропонував перехід до нової економічної політики (*НЕП*), за якої П. замінено *продподатком*, який проіснував до поч. 1930-их рр., коли в результаті суцільної колективізації держава знову повернулася до відбирання продуктів у колгоспів по дуже знижених цінах, що багато в чому подібне до П. Див. ще *Заготівлі с.-г. продуктів*. *В. Г.*

Прозоров Григорій (1803–1885), лікар родом з Чернігівщини, проф. Військ. Медично-Хірургічної Академії у Петербурзі (з 1836). П. є одним з основоположників вчення про зоонози (інфекційні захворювання, при яких джерелом зараження людей є тварини); ін. праці присвячені питанням лікування сифілісу, шкарлятини та ін. хвороб, як також історії медицини.

Прокіпчак Іван (* 1917), укр. письм. і гром. діяч на Пряшівщині. Зб. оп. «Ранок» (1955), «Боротьба починається» (1956), «Вибоїни» (1965), ст. на пед. і суспільні теми. З 1970 р. гол. *Культ. Союзу Укр. Трудящих* у Чехо-Словаччині.

Прокоп Мирослав (* 1913), політ. діяч і публіцист родом з Перемишля, за фахом правник. В'язень поль. тюрем за приналежність до ОУН у 1933–37 рр., чл. Крайового Проводу ОУН (група Бандери) у Києві 1942, пізніше її Проводу (1943–44), співзасновник *УГВР* і чл. її президії, заступник гол. Закордонного Представництва УГВР і Дослідного Об'єднання «*Пролог*». Ред. ж. «Студентський Вісник» у Львові (1937–38), «*Укр. Пресової Служби*» (1939–41), підпільного органу ОУН «*Ідея і Чин*» (1942–44), місячника «Digest of the Soviet Ukrainian Press» (з 1957), співред. ж. «*Сучасність*» (з 1967), співр. ін. еміґраційних газ. і журн. та «ЕУ» і «АЕУ». Автор праці «Україна і укр. політика Москви» (1956). З 1949 р. живе у ЗДА.

Прокопій, дереворитник сер. 17 в.; в 1640–70-их рр. працював у друкарні Києво-Печерської Лаври й у Львові. Дереворити до «Апокаліпсиса» (1646–72) і «Києво-Печерського Патерика» (1661, друге вид. 1678), з яких зроблено окремі відбитки: «Спиридон і Никодим, печерські проскурники», «Преподобні Теодосій та Василій», «Преподобні Кукша і Пімен» та ін.

Прокопій з Кесарії (* між 490 і 507 † бл 562), візант. історик. Описав війни Візантії з персами, вандалами й ґотами та подав важливі відомості про розселення «безчисленних племен» ранніх слов'янантів («Історікон», I–VIII).

Прокопович Вячеслав (10. 6. 1881 7. 6. 1942), політ. і гром. діяч, педагог, публіцист і історик; походив з стародавнього коз. роду, нар. в Києві у священичій родині. Після закінчення іст.-філол. фак. Київ. Ун-ту був учителем історії у Київ. держ. гімназії, пізніше звільнений за «українофільство», вчителював у приватній гімназії, а потім працював як вчений бібліотекар у Київ. Міськ. Музеї. Після 1905 р. діяч Укр. Партії Радикал-Демократів, згодом ТУП; ред. пед. ж. «*Світло*», автор ст. в укр. пресі, зокрема в «*Раді*» (під псевд. С. *Волох*). У 1917 р. чл. ЦК УПСФ, чл. Укр. Центр. Ради, згодом і Малої Ради. У кабінеті В. Голубовича (січень-квітень 1918) –

В. Прокопович

мін. освіти; з травня 1920 р. Гол. Ради мін. УНР, з поч. 1921 — короткий час мін. освіти в кабінеті А. Лівицького. З 1924 р. у Парижі, де тісно співпрацював з Гол. Отаманом С. Петлюрою; після його смерти — знову Гол. Ради мін. УНР (1926–39), а з жовтня 1939 до травня 1940 — заступник Гол. Директорії і Гол. Отамана УНР з осідком у Парижі; у 1925–39 рр. ред. тижневика «*Тризуб*» у Парижі. Помер і похований у Бесанкурі б. Парижу.

Іст. праці П. стосуються перев. сфраґістики: «Сфраґістичні анекдоти» (1938), «Печать Малороссийская» (царська печатка з 1667 р.) і «Сфраґістичні етюди» — обидві вміщені у «ЗНТШ», т. CLXIII (1954); ін.: «Київська міліція» («Наше минуле», ч. 1, 1918); «Під золотою короговою» (1943 — останні роки життя Києва під маґдебурзьким правом), «Заповіт Орлика» («Тризуб», вересень 1939) та ін.

Р. М.

Прокопович Іван (1858–1928), нар. учитель в Кіцмані на Буковині, аматор-археолог. Провадив розкопи навколо Кіцманя; велику археологічну зб. з цих розкопів викупив у нього примусово Віденський Природничий Музей.

Прокопович Петро (1775–1850), визначний бджоляр родом з с. Митченків б. Батурина, з старої коз.-священичої родини. Після закінчення Києво-Могилянської Академії, був на військ. службі (до 1798), пізніше оселився в своєму маєтку у Митченках і зайнявся бджільництвом, яке розробив до ступеня науки та галузі с.-г. пром-сти. Винайшов рамковий вулик (стояк) з маґазинками-надставками (1814) і відгородки на матку (т. зв. ґрати П.) і вперше в світі одержав чистий стільниковий мед без розплоду й забиття бджіл. Перший застосував біління воску сонцем, створив спеціяльну азбуку для неписьменних бджолярів, т. зв. «грамоти П.», та бджільну термінологію для сх. Европи; досліджував нектародаї й вводив їх у культуру. Засновник першої на сх. Европи пасічничої школи (вона носила його ім'я) у 1828–74 рр. у своєму с., що випустила бл. 600 поступових бджолярів. При школі вів кілька власних учбово-пром. пасік, що нараховували тисячі пнів. На пасіках П. гостювали Т. Шевченко, М. Костомаров та ін. Велику працю укр. мовою — лекції з бджільництва хотів видати у власній друкарні, але рос. уряд не дозволив її купити. Тоді П. почав містити свої ст. у фахових рос. журн. По смерті П. його учні видали частину лекцій П. рос. мовою, що були незабаром перекладені нім., франц. і поль. мовами.

П. Прокопович

М. Боровський

Прокопович (псевд. Орленко) Роман (1883–1962), співак-бас, соліст-концертант, організатор і учасник театральних вистав у Львові, диригент хорів (Акад. гімназії, «Бояна», «Бандуриста», хору при Волоській церкві) та вчитель співу в сер. школах і в Муз. Ін-ті ім. М. Лисенка у Львові. У 1945–55 рр. на засланні в Хабаровську. Помер у Львові.

Прокопович Сава († 1701), сотник воронізький (1669), підписав *Глухівські статті*, посол гетьмана Д. Многогрішного до Москви (1669); переяславський полковий писар (1671), писар Ген. Суду, ген. писар (1672–87), ген. суддя (з 1687); брав участь у Коломацькому перевороті 1687 р. Родоначальник роду *Савичів*.

Прокопович Теофан (1681–1736), архиєп. Правос. Церкви, церк. діяч, письм. Нар. у Києві, освіту здобув в Києво-Могилянській Академії, доповнював її у Польщі й в Колеґії св. Атанасія у Римі. З 1704 р. знову в Києві, де навчав у Києво-Могилянській Академії, ставши вкінці її ректором. Тоді ж висунувся як письм. і прихильник гетьмана І. Мазепи. Його найвідоміший літ. твір «Владимир», в якому у постаті кн. Володимира він представив панівного гетьмана Мазепу, якому твір і був присвячений. Також у тогочасних своїх проповідях П. вихваляв задуми Мазепи і звеличував Київ, як «другий Єрусалим». Однак, після поразки Мазепи П. переключився на служіння рос. цареві Петрові І, виголошував йому похвальні слова та брав найактивнішу участь у ганьбленні Мазепи, «сповненого диявольського духа» і «нового Юди». Цар оцінив це, і 1716 р. П. залишив Київ для праці в Росії, бувши єп. псковським, архиєп. новгородським та віце-през. Петербурзького Синоду (з 1721). П., виконуючи церк. реформи Петра І, допоміг ліквідувати становище патріярха і створити залежний від царя Синод, склавши «Духовний Реґлямент», за яким довгий час адмініструвалася рос., також й укр. церква.

Архиєп. Т. Прокопович

П. був знавцем не тільки богословія і філософії, але й світських наук, зокрема історії і математики та залишив по

собі Рос. Академії Наук велику (бл. 30 000 тт.) книгозбірню.

Активний письм. і проповідник, П. визначився в укр. літературі як автор «трагедокомедії» «Владимир» (1705), у якій на тлі подій 10 в. висміював неписьменність духовенства і підкреслював ролю освіченого правителя. Хоч і перевантажений ц.-слов'янізмами, цей твір виявляє багато новаторства (розмовність, різноманітність віршованої мови тощо). Авторитетною була праця П. «De arte poetica», підручник піїтики, написаний однаково як під впливом Арістотелевої поетики, так і прямувань доби барокко. П. підкреслює важливість поетичного вимислу, осуджує надуживання мітологічних образів тощо. У численних проповідях П. виявив стилістичну гнучкість й словникове багатство. Вживаючи у віршованих творах перев. силабічного рядка, П. впровадив октаву, наближався до тонічного складу, використовував ефект неповної рими.

У пізнішу добу своєї творчости, перебуваючи в Росії, П. щораз далі відходив від стихії укр. мови, і тодішні його твори належать уже рос. літературі.

Найповніша зб. творів П. вийшла за ред. І. Еремина у 1961 р. п. н.: «Феофан Прокопович. Сочинения».

Література: Чистович И. Феофан Прокопович и его время. П. 1868; Гудзій М. Феофан Прокопович. В кн. Матеріяли до вивчення історії укр. літератури, т. І, К. 1959.

І. К-й

Прокопович-Антонський Антін (1762–1848), природознавець і педагог родом з Чернігівщини. Вчився у Києво-Могилянській Академії і Моск. Ун-ті, в якому згодом працював (довгий час очолював Благородний пансіон при ньому, проф. ун-ту і у 1818–26 рр. – його ректор, перший викладав природничі науки); фізіократ, основоположник наук. аґрономії в Росії. Автор багатьох праць, зокрема з педагогіки: «Чтения для сердца и разума», «О воспитании» та ін.

Прокоф'єв Олександер (* 1900), рос. поет; перекладач поезій Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, А. Малишка та ін.

Прокоф'єв Сергій (1874–1944), вчений у галузі будівництва, родом з Тамбовщини. З 1903 р. викладав у Київ. Політехн. Ін-ті (з 1922 – проф.). Автор праць з питань залізобетону і розрахунку аркових конструкцій.

Прокопчак Петро (* 1903), укр. ком. діяч і журналіст у Канаді, родом з Горличчини (Лемківщина). У 1926 р. у Канаді, активний діяч *Робітничого Запомогового Товариства* (РЗТ) та *Т-ва Укр. Робітничо-Фермерський Дім* (ТУРФДім), з 1946 р. ген. секретар *Товариства Об'єднаних Укр. Канадців* (ТОУК). Був ред. газ. «Робітниця», «Укр. Робітничі Вісті», «Нар. Газета», після війни співр. газ. «Укр. Життя» і «Життя і Слово».

Прокопчиць Євстафій (1806–56), гал. гром., пед. (дир. Тернопільської гімназії) і політ. діяч 1848–49 рр. (депутат до австр. парляменту); вірші, ст. на політ. теми та з ділянки клясичної філології (псевд. Kołosowicz I., Rusin ein).

Прокопчук Григорій (* 1909), історик, публіцист і видавець у Мюнхені (Німеччина) родом з Галичини. Ініціятор відновлення і гол. діяч *Нім.-Укр. Т-ва* (Мюнхен 1948) та вид. *Ukraine;* з 1952 р видавець і ред. ж. «*Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart*» і ряду праць нім. мовою: «Das ukrainische Lwiw-Lemberg» (1954), «Der Metropolit. Leben und Wirken des größten Förderers der Kirchenunion Andreas Graf Scheptyćkyj» (1955 і 1967), «Ukrainer in München» (1958), «Ukrainer in der Bundesrepublik» (1959), «Deutsch-Ukrainische Gesellschaft 1918–63» (1963 і 1968); ст. з історії укр. церкви і укр. культури – всі видані в Мюнхені.

Прокуратура, держ. орган карного переслідування шляхом розслідування злочинів, обвинувачення перед судом і нагляду за виконанням кари. П. розвинулася на зах. Европи під впливом ліберальних течій, що домагалися забезпечення процесових прав обвинуваченого і знайшли своє оформлення у законах франц. революції. Давній інквізиторський карний процес, в якому сам суд вів карне розслідування від моменту запідозрення, через слідство і судження аж до виконання кари, поступився місцем обвинувальному процесові, що в ньому відокремлено розслідування від суду, який може судити тільки на підставі урядового обвинувачення. Від франц. карного процесуального кодексу 1808 р. П. стала тим обвинувальним органом держави, що через прокурорів (Пр.) вів розслідування карних вчинків, вносив обвинувальний висновок до суду, підтримував обвинувачення перед судом і наглядав за виконанням кари. П., хоч є адміністративним органом, належить до відділу юстиції і засадничо має обов'язок співпрацювати у здійсненні правосуддя і переслідувати кожний карний вчинок (принцип леґалізму). Модерні тенденції спрямовані до обмеження домінуючої позиції Пр. і зрівняння її з позицією обвинуваченого на розправі і забезпечення ширших прав запідозреному вже у підготовній стадії (зізнанні, слідстві). У такому основному вигляді П. діяла на Укр. Землях під Австрією, Росією і Польщею перед їх включенням до СССР.

В Укр. ССР П. має дещо відмінний характер. Після скасування П. у перші порев. pp. її відновлено у 1922 p.; тепер вона діє на підставі союзного «Положення про прокурорський нагляд в СРСР», затвердженого Указом Президії Верховної Ради СССР 24. 5. 1955 і ст. 93–97 Конституції УРСР. П. є централізованим союзним органом з Ген. Пр. СССР на чолі, призначуваним Верховною Радою СССР на 7 pp., і з респ. Пр. (у тому ч. і Пр. Укр. ССР), яких він сам призначає на 5 pp. і вони йому підлягають.

Отже, на відміну від судів, П. в Укр. ССР є не респ., а союзним органом. Основним завданням П. є «наглядати над точним виконанням законів» і здійснювати «соціялістичну законність». Тому що розуміння «соціялістичної законности» є відносне і залежне від кожночасної політики партії і влади, Пр., інтерпретуючи закони згідно з цією політикою, виразно впливає на рішення судів, особливо у політ. процесах. Будучи формально органом нагляду за законністю дій суду, Пр. виконує своє завдання шляхом обвинувачення перед судом і опротестовування вироку суду, якщо він вважає, що вирок незаконний. Він має право опротестовувати навіть правосильні вироки як на користь, так і на шкоду засудженому – раніше без обмеження жадними реченціями (через що Пр. в політ. справах опротестовували вироки, видані кільканадцять pp. тому, хоч засуджений іноді вже відбув свою кару), з 1958 р. – тільки впродовж року після того, як вирок набрав правної сили.

Дальшим привілеєм П. є те, що вона може опротестовувати вирок навіть до Верховного Суду СССР, коли для обвинуваченого найвищою й остаточною інстанцією є Вирховний Суд союзної респ. У *попередньому слідстві* та дізнанні Пр. наглядає за діяльністю слідчих органів і органів дізнання або й сам ним керує. Пр. має також нагляд за виконанням кари і зокрема за «додержанням законности» у місцях позбавлення волі. У цивільних справах Пр. має право у кожній справі брати участь як представник органу нагляду за законністю. Він може також підтримувати у суді цивільні позви, якщо, на його думку, цього вимагає охорона держ. інтересів або прав громадян.

П. виконує «вищий нагляд над точним виконанням законів» усіма держ. органами й установами та окремими громадянами. П. стежить за тим, щоб нормативні акти органів держ. управління (крім Верховної Ради ССР і Ради Мін. СССР та союзних респ.), як також рішення гром. та кооп. орг-цій відповідали законам і постановам уряду. Адміністративної юстиції в СССР нема. П. наглядає за правозгідністю виконавчих і розпорядчих актів держ. органів, опротестовуючи їх в орган, який видав незгідний з законом акт. У випадках, коли хтось почуває себе покривдженим діями адміністративних органів чи службових осіб, він може звернутися з скаргою до Пр. Останній вирішує справу таємно, себто не шляхом прилюдного розгляду справи при співучасті покривдженої особи, яка вже його рішення не може опротестувати. Таким чином, громадяни СССР позбавлені права самим боронити свої права, а здані на охорону П.

Література: Кримінально-процесуальний кодекс Укр. РСР. К. 1928, 1964, 1968; Михайличенко П. Нариси з історії кримінального законодавства Укр. РСР. К. 1959; Рівлін А. Орг-ція суду і прокуратури в СРСР. X. 1962; Сусло Д. Історія суду радянської України (1917–1967). К. 1968; Голіченко В. Партійне керівництво органами держ. безпеки. К. 1968.

Ю. Старосольський

«Пролетар», двотижневик, орган Укр. відділу Омського заг.-міськ. комітету РКП(б), з липня 1920 р. орган Гал. Крайового Бюра при Сибірському бюро РКП(б), виходив в Омську з квітня до вересня 1920 (13 чч.).

«Пролетар», в-во політ. літератури у Харкові в 1922–30 pp., що видавало здебільша клясиків марксизму і партійно-пропаґандивну літературу (разом бл. 600 назв), спочатку перев. рос., а з запровадженням українізації (1925) дедалі більше укр. мовою. У 1930 р. «П.» увійшов до Держ. вид. об'єднання України (ДВОУ), а з 1931 р. знову виділений п. н. Партвидав ЦК КП(б)У; з 1949 р. перейменоване на Держ. в-во політ. літератури УРСР.

«Пролетарий», всеукр. роб. щоденна газ., орган ЦК КП(б)У і Всеукр. Ради проф. спілок (у 1924–26 pp. орган Укр. бюра ВЦРПС і Укр. бюра ЦК проф. спілок), виходив у Харкові, пізніше у Києві (1923–35), рос. мовою.

Пролетаріят, див. *Робітництво*.

«Пролетарська Правда», щоденник у Києві, орган (залежно від змін адміністративного поділу) Київ. губкому, окркому, а потім обкому КП(б)У. Виходила з квітня 1919 р. до евакуації сов. установ з Києва перед нім. наступом у 1941 р.; у 1919–24 pp. – рос. мовою, з 1925 – укр. і з цього часу відогравала значну ролю в українізаційних заходах 1920-их pp. У «П.П.» співробітничало чимало київ. письм. Довголітній ред. С. *Щупак* (до 1937). З поверненням сов. установ до Києва восени 1943 р. замість «П.П.», виходить «*Київ. Правда*».

Пролетарське (до 1956 — Холодна Балка; V-18), с. м. т. на Донбасі, підпорядковане Макіївській міськраді Донецької обл.: 11 500 меш. (1965). Засноване 1939 р.

Пролетарський (V-20), с. м. т. в Донбасі, Антрацитівського р-ну Луганської обл.; 3 300 меш. (1966).

Пролеткульти (від пролетарська культура), лівацькі масові орг-ції в перші післярев. роки, що виникли 1917 р. в Росії й були перенесені на Україну. Теоретики П. (О. Богданов і В. Плетньов) вороже ставилися до клясичної спадщини, вважаючи її буржуазною й ворожою пролетаріятові. Вони думали, що «чисто пролет.» культура повинна бути створена «лябораторним шляхом». Спрямовуючи рух мас на оволодіння новою, пролет. культурою, П. створили велику мережу самодіяльних гуртків і студій з різних галузів мистецтва (літератури, театру, образотворчого мистецтва тощо), масовий і немист. добір яких сприяв поширенню дилетантизму, сірости й графоманства. Бачачи небезпеку культ. занепаду, що його викликали П. В. Ленін виступив проти них у 1920 р., однак П. проіснували ще довгий час, зокрема й на Україні, ведучи боротьбу проти укр. культури. Спершу П. існували при Наркомосі: «Всеукраинское организационное бюро пролеткульта», яке короткочасно видавало місячник рос. мовою «Зори грядущего» (1922). Керівними діячами П. на Україні були також росіяни (поети О. Ґастєв, Г. Пєтников) і належали до тих, що чинили опір українізації. Настановою на масовізм з П. зближені були укр. літ. орг-ції *«Плуг»* і *«Гарт»*, але розходилися з ним у погляді на нац. питання. Проти неуцтва й масовізму пролеткультівців гостро виступали на Україні *неоклясики* (гол. М. Зеров) і ваплітяни (на чолі з М. Хвильовим). Почасти це відбилося й у літ. дискусії 1925–27 рр., хоч виступи неоклясиків й ваплітян були спрямовані гол. проти плужанства, оскільки П. тоді вже були в занепаді.

Література: Шляхи розвитку сучасної літератури. Диспут 24 травня 1925. К. 1925; Тростянецький А. Боротьба партії проти хибних ідей П. Радянське літературознавство, I. К. 1962.

М. К.

Проліски, проліска (Scilla L.), рід багаторічних зіллястих рослин з родини лілюватих. На Україні — 3 види: П. дволисті (S. bifolia L.) — по лісах, між кущами; П. осінні (S. autumnalis L.), в степах на півд. України і в Криму; П. сибірські (S. sibirica Andrz.), в лісах і по узліссях.

Пролітфронт (Пролетарський літ. фронт), угрупування укр. письм., створене у Харкові М. Хвильовим та ін. ваплітянами (див. *«Вапліте»*) спільно з нац. свідомою частиною харківської комсомольської орг-ції *«Молодняк»*. Проіснувало від квітня 1930 до січня 1931 р., коли під тиском *ВУСПП* «самоліквідувалося». П. був останньою спробою ваплітян та їх однодумців відстоювати право на існування письм. поза ВУСПП, яка прагнула до монопольного панування над усім літ. життям України. П. проти ВУСПП формально не виступав, але з простолінійною методою «пролет. реалізму» її не погоджувався. Як і його попередник *«Вапліте»*, П. намагався об'єднати все краще в укр. літературі й створити їй вільний, не диктований згори розвиток. До його занепаду спричинилося гол. посилення політ. і культ. централізму та ослаблення внутр. єдности в колах укр. комуністів. П. видавав також цієї самої назви літ.-критичний місячник.

«Пролітфронт», літ.-критичний місячник, орган об'єднання письм. цієї самої назви. Виходив з квітня до грудня 1930 р. в Харкові (8 чч.). У ньому друкувалися М. Хвильовий, П. Тичина, Ю. Яновський, О. Вишня, Ю. Шовкопляс, І. Сенченко, В. Мисик та ін.

«Пролог» (грец.), власне «Синаксар», зб. коротших житій святих і повчальних оп. на кожний день року. Укр. переклад появився на межі 12–13 вв., значно доповнений місц. житіями та різноманітним ін. матеріялом.

«Пролог», дослідно-видавниче об'єднання, з 1968 р. дослідна корпорація, заснована 1952 р. у Нью-Йорку під керівництвом М. *Лебедя*, М. *Прокопа*, Ю. *Лопатинського*, Б. Чайківського й ін. з метою дослідів над сучасним політ., екон. і культ. станом на Україні й СССР, видавання стосовних праць і матеріялів, як також періодичних вид. та інформування чужоземної преси про Україну. У в-ві «П.» у 1957–61 рр. виходив англ. мовою квартальник «Prologue» — проблеми незалежности і дружби народів (з 2 випусками есп. мовою) і з 1957 появляється місячник «Digest» — огляд радянської укр. преси. У розпочатій «П.» Суспільно-Політ. Бібліотеці з 1952 р. вийшло 26 кн., авторами або упорядниками яких були: К. Кононенко, В. Кубійович, Д. Соловей, А. Камінський, І. Майстренко, В. Барка й ін.; як також 17 вид. з літератури і мистецтва, у тому ч. праці, антології й монографії Н. Хасевича, Ю. Луцького, І. Кошелівця, Ю. Шереха, Б. Кравцева, В. Вовк, Я. Гніздовського та ін.

«Проломъ», двотижневик москвофільського напряму, виходив у Львові 1880—82; часто конфіскований і заборонюваний духовною владою, міняв назви і періо-

дичність; у 1883–87 виходив двічі на тиждень як «Новий Пролом», згодом як щоденники: «*Червоная Русь*» (1888–91), «*Галицкая Русь*» (1891–92) і «*Галичанинъ*» (1893–1913). Субвенціонована рос. урядом і підтримана поль. адміністрацією, газ. була спрямована проти укр. нац. руху. Гол. ред. Й. *Марков*, у «П.» і «Н. П.» з О. *Авдиковським*, у «Ч. Р.» з І. *Пелехом;* гол. співр.: В. *Луцик* і Ф. Свистун.

Промбанк, пром.-кооп. банк, постав у Львові 1936 р. з ініціятиви молодих інж.-промисловців з недіючої Кредитової кооперативи при Союзі Укр. Купців і Промисловців *(СУКіП)* для допомоги розвиткові укр. промислу й торгівлі та творення нових верстатів праці. П. розвинув широко акцію дрібної ощадности (організатор Я. Цімура), відкрив мережу відділів «кореспондентів» (Стрий, Дрогобич, Станиславів, Самбір, Тернопіль, Сокаль, Луцьке), ініціював і частково фінансував пром. підприємства: «Гурт» і «Оліярню» у Львові, «Сталь» (цвяхарню) у Винниках, каменоломні у Сарнах, хем. переробку дерева у Сколім та ін. П. очолювали 1936–39: Я. *Скопляк* (гол. Надзірної Ради), А. *Мілянич* (засновник і гол. ініціятор), Р. *Мицик* і В. Яцишин. Швидке зростання й розмах П. – 1 554 чл. на кін. 1938 р. (815 у 1937), 627 000 злотих балянсової суми (407 000), у тому ч. 102 000 дрібної ощадности (65 000). Восени 1939 П. був ліквідований і влитий у сов. держ. банк.

«Прометей» («Prométhée»), місячник франц. мовою, орган нац. оборони народів Кавказу (Грузії, Азербайджану, Півн. Кавказу), України і Туркестану, виходив у Парижі 1926–38; гол. ред. Ж. Ґвазава; ред. укр. відділу М. *Шульгин*, з 1932 – І. *Косенко;* між співр. представники політики й науки поневолених народів СССР та їх прихильники, перев. французи і швайцарці; співр. з укр. боку – перев. з кіл УНР. Вийшло 137 чч.

Прометейський рух, прометеїзм (від мітичного героя Прометея, у постаті якого втілено вічне прагнення поневолених народів до їхнього визволення), міжнар. рух поневолених Москвою (сов. владою) народів, який розвинувся серед еміґрантів цих народів у 1920–30-их рр. з метою їх зближення і спільного змагання за визволення. П. р. (також Прометей) постав значною мірою з ініціятиви екзильного уряду УНР у Варшаві й Парижі; до нього, крім українців, належали представники Кавказу (Грузії, Азербайджану), Півн. Кавказу (кавказькі верховинці), Дону, Кубані, Криму, Туркестану, Ідель-Уралу, Карелії та Інґрії. Форма діяльности: клюби «Прометей» (доповіді, товариські зустрічі, інформації чужинців про боротьбу прометейських народів з Москвою тощо) і ж. франц. мовою: «Prométhée» (1926–38), «La Revue de Prométhée» (1938–40) та ж. своїми мовами, ст. у чужинецькій пресі, кн. і брошури. Прометей – Ліґа поневолених Москвою народів висилала до Ліґи Націй і урядів різних народів меморандуми і меморіяли.

Гол. осередками П. р. були Париж і Варшава. У Парижі виходили згадані вище прометейські ж.; крім клюбу «Прометей», тут діяв Комітет приязні народів Кавказу, Туркестану й України та «France-Orient» (з укр. секцією), засновані заходами кн. Івана *Токаржевського-Карашевича.* Гол. діячі: з українців – В. *Прокопович*, О. *Шульгин*, І. *Токаржевський-Карашевич*, М. *Шумицький*, М. *Ковальський*, І. *Косенко*, Р. *Шульгин* та ін.; грузини – Н. Жорданія, Е. Ґеґечкорі, Н. Чхеїдзе, А. Асатіяні й ін.; азербайджанці – Алі Мардан бей Топчибаші, Мір Якуб, Алі Акбер бей Топчибаші та ін.: з Півн. Кавказу – С. Шаміль, І. Чулик й ін.; з туркестанців – Мустафа Чокай та ін.

У Варшаві гол. діячі: з українців – Р. *Смаль-Стоцький* (довголітній гол. клюбу «П.»), В. *Сальський* (гол. укр. секції), П. *Сулятицький* (від Кубані), П. *Шандрук*, В. *Змієнко*, Л. *Чикаленко*, Т. *Олесіюк* та ін.; грузини – Г. Казбек, Ґ. Накашидзе, Чхенкелі й ін.; азербайджанці – Б Білатті (довголітній секретар «Прометея»), К. Сонат й ін.; від Дону: – В. Ґлазков і М. Фролов; від Козакії – І. Білий; Криму – С. Сайдамет та ін.; від кавказьких верховинців – С. Шаміль й ін.; Ідель-Уралу – Аяз Ісхакі.

Другорядними осередками П. р. були: Істамбул, Теґран, Берлін, Гельсінкі, Прага і Харбін у Манджурії (у 1932–37 рр. діяв клюб «Прометей», 1935 видано зб. «Прометей»; укр. діячі І. Паславський та І. *Світ*).

Серед непрометейських народів П. р. розвинувся досить сильно у поляків. Він був також поширений і фінансований поль. урядовими чи напівурядовими колами, зокрема військ. і «пілсудчиками». Гол. прометейським осередком у Польщі був Сх. Ін-т у Варшаві (до 1933 р. Сходознавча школа), дир. якого був С. Сєдлецький, секретар – О. Ґурка; у Сх. Ін-ті працювало чимало науковців і фахівців прометейських народів. З Сх. Ін-том співпрацювало Орієнталістичне коло молоді, яке видавало квартальник «Wschód (L'Orient)» за ред. В. *Бончковського.* П. р. цікавилися ін-ти: Н.-Д. Сх. Европи у Вільні (дир. В. Вельгорський), Ін-т Нац. Дослідів у Варшаві (дир. С. Папроцький), *Укр. Наук. Ін-т* у Вар-

шаві, ж. *«Бюлетень Польсько-Український»*. Діячами поль. прометеїзму були, крім зазначених: Л. *Васілевський*, А. *Бохенський*, С. *Стемповський*, Т. *Голувко*, В. Пельц (у Харбіні й Варшаві) та ін.

За предтечу П. р. можна вважати конґрес поневолених народів Росії, скликаний у Петербурзі у листопаді 1906 р., у якому взяли участь: азербайджанці, вірмени грузини, естонці, жиди, киргизи, лотиші, литовці, татари й українці (гол. конґресу був поль. вчений Я. *Бодуен де Куртене*). Конґрес вимагав визнання для всіх національностей культ. і нац. рівноправности. У І Держ. Думі нерос. народи створили *Союз Автономістів*. 21–28. 9. 1917 з'їзд народів у Києві (під головуванням М. Грушевського) домагався перебудови Росії на федерацію вільних народів.

По другій світовій війні своєрідними продовжувачами ідеї П. р. є міжнар. орг-ції – Антибольш. Бльок Народів *(АБН)*, *Паризький Бльок* та Федерація кол. Вояків Сер. і Сх. Европи (з осідком у Парижі).

Література: Ж. Prométhée (1926—38); La Revue de Prométhée (1938—40); Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. В. 1971.

Р. М.

Промисловість України (1940—71). Про П. України до 1940 р. див. ЕУ 1, стор. 1082–96; до 1965 – ЕУ II, стор. 1692–93.

Заг. характеристика. П. є провідною галуззю нар. госп-ва України; від її маштабів і рівня розвитку залежать могутність країни та її міжнар. конкуренційність, працезабезпечення й життєвий стандарт, соц. і до певної міри й нац. перетворення у структурі населення, темпи і рівень розвитку науки, техніки та цивілізації. П. на Україні є основною галуззю ще й тому, що за останні десятиріччя вона виробляє більше продукції, ніж будь-яка ін. галузь нар. госп-ва. У всьому офіц. *нац. доході* УССР частка пром. виробництва становила 47,9% у 1960 й 51,1% у 1969 р., хоч у П. працює не більше 1/3 усієї робочої сили України (дещо менше, ніж у *сільс. госп-ві*).

Уділ укр. П. у П. СССР, за сов. даними, з часом дещо зменшується: з понад 24% у 1913 р. – до понад 18% (без Зах. України) у 1937 і 18,4% у 1968 р. (за дещо завищеними даними нац. доходу). Отже, порівняно до населення (воно в УССР становило у 1968 р. 19,6% всього СССР) укр. П. ще не достатньо розвинута. Таблиця (див. стор. 2360-61) показує також зниження ваги укр. П. в СССР між 1940 і 1970 рр. Гол. причиною цього є зруйнування укр. П. під час нім.-сов. війни (П. Росії такої руїни не зазнала) та політика форсованого розвитку П. на сх. і півн. територіях РСФСР, що триває безперервно від 1930 р. Ця політика уряду СССР здійснюється у чималій мірі коштом робочої сили й капіталу України. За офіц. даними, продукція П. в РСФСР у 1970 р. зросла порівняно з 1940 р. у 10.6 рази, а в УССР – у 8,3 рази. Тепер рівень продукції П. в РСФСР на одиницю населення є на 28% вищий, ніж на Україні. Хоч капіталовкладення у П. РСФСР на душу населення були на 1/3 більші, ніж в УССР, середньорічні темпи зростання продукції П. в УССР за 1951–71 рр. були дещо вищі, ніж у РСФСР: в УССР – 10,3% на рік, в РСФСР – 9,5%. Це пояснюється тим, що продуктивність капіталу (фондовіддача) на Україні на яких 15% вища, ніж в РСФСР, вища також і продуктивність праці. Одночасно екон. інтеґрація між П. УССР і РСФСР поступово зменшується, натомість зростають зв'язки між УССР і соц. країнами Сх. і Центр. Европи, а навіть дещо й з Зах. Европою. Напр., вивіз металу з України до Росії скоротився з 60% у 1940 р. до 10% у 1970, вугілля – з 30% до 12%. Розподіл експорту України є тепер приблизно такий (у %): до Росії – 35%, соц. країн Сх. і Центр. Европи – 32%, на Білорусію і Прибалтику (звідти й почасти далі за кордон) – 13%, на Кубань та Півн. Кавказ – 6%, до решти СССР – 6%, до капіталістичних країн – 5%, до решти світу – 3%.

За статистичною клясифікацією галузів П., Україна виробляє (або могла б виробляти) майже все те, що виробляє й весь СССР. У 1963 р. в УССР існувало 13 галузів П. і бл. 200 підгалузів, у 1971 вже – 18 і 270 (останні дані про виробничу структуру укр. П. див. на стор. 1693). Характеристичною рисою укр. П. є її незакінчена симетричність: сильно розвинутими є первинна й вторинна П. з значним уділом експорту, а третинна (кінцева) П. має ще чимало недорозвинутих галузів (див. табл.).

Іст. огляд. 1940–45 рр. За сов. переписом, 1943 р. у 9 обл. і м. Києві від війни уціліло лише 24,5% (перев. дрібних) підприємств, що у порівнянні до 1940 могли видати лише 1,2% заг. пром. продукції. В кін. 1945 р. укр. П. мала такий рівень продукції порівняно з 1940 (у %): вся П. – 26, залізна руда – 22, чорні метали – 22, вугілля – 36, електроенерґія – 25, машинобудування й металообробка – 29, легка П. – 21, харч. – 25.

1946–53 рр. За офіц. даними відбудова укр. П. була закінчена у 1949 р., бо у 1950 валова продукція її вже перевищила рівень 1940 р. на 15%. Тому що пром. ціни за той час зросли на 70%, мабуть, відбудова П. закінчилася не раніше 1953 р. Укр. П. по війні відбудову-

валася перев. на основі застарілої довоєнної техніки та продукувала здебільша вироби за старими зразками; також завезена з Німеччини техніка була зужита за війни. З нової техніки куплено в Америці лише дві турбіни «Дженерал Електрик» для Дніпрогесу і порядком амер. позики «ленд-лізу» одержано один чи два трубопрокатні стани та деяку кількість верстатів, але у 1948 р. наслідком «холодної війни» і ці поставки припинилися.

Під час відбудови більшість капіталовкладень скеровувано на паливну П. та машинобудування, а останніми в черзі стояли легка й харч. і сіль. госп-во. Проте фондовіддача у вугільній П. виявилася дуже низькою, а через нестачу вугілля й коксу загальмувалася продукція чорних металів та електроенергії, а тому й відтягалася відбудова хем. П. і кольорової металюргії.

1954—64 рр. Після закінчення корейської війни аж до 1960 р. витрати на озброєння в СССР порівняно не зростали, хоч за цей період розпочалося будівництво атомової П., продукція атомових бомб, ракет та експерименти у космосі. На Україні для цих ділянок працювали підприємства Харкова, Донбасу, Дніпропетровського й Києва. У м. Жовті Води розпочато видобуток урану.

По смерті Сталіна хрущовський період (1954–64) характеризувався настановою «перегнати Америку» і хаотичними та трудними до здійснення плянами. Ще у жовтні 1953 р. було обіцяно «круте піднесення» *життєвого стандарту* населення, але виявилося, що для цього треба спочатку піднести продуктивність сіль. госп-ва. Почавши з 1954 р., скеровано дуже великі ресурси, зокрема на підвищення заготівельних цін та досить невдале освоєння *цілинних земель* на сх. СССР. Розпочато реконструкцію й розширення цукрової П., будівництво нових зав. легкої П., які, однак, стали до ладу з великим запізненням. У 1957 р. проголошено 12-річний плян розв'язання *житлової проблеми*, але й його досі не виконано. Все таки життєвий рівень населення повільно почав зростати.

Одночасно, у липні 1955 р. було визнано, що СССР значно відстає від Зах. у ділянці науки і техніки, і ЦК КПСС ухвалив ряд постанов про негайну потребу модернізації П., що також потребувало величезних коштів. На Україні продукцію паровозів замінено тепловозами, розпочато електрифікацію залізниць; у авіяційній П. перейдено до продукції модерніших літаків; з 1958 р. почала зростати дуже швидкими темпами торг. фльота (також і військ.). З 1958, після ухвали постанови про потребу хемізації нар. госп-ва, на Україні розпочалася продукція хем. волокон, синтетичних смол та пластмас, побутової й с.-г. хемії і хем. машинобудування, хоч до використання газу й нафти як хем. сировини, через нестачу електроенергії, ще не дійшло. У 1957 р. вперше одержано синтетичний спирт для П. синтетичної ґуми (Лисичанський зав.). Розпочато також розвиток П. приладобудування, обчислювальних машин, радіоелектроніки й телемеханіки (Київ, Сіверодонецьке, Житомир). Проте, за обрахунками М. Борецького, у 1962 р. за рівнем техніки й технології СССР відставав від ЗДА на яких 25 рр. (від 40 до 5 рр. у окремих галузях), а за темпами застосування нових винаходів на практиці — на яких 20%.

Додаткове напруження й хаос у плянах П. виникали й з ін. причин. Ще за Сталіна, у 1949 р., уряд СССР ухвалив 10-річний плян розбудови потужних гідроелектростанцій на сх. СССР, щоб зменшити видобуток вугілля, що дорого коштує, на Донбасі й у Підмосковному басейні. Тому що будівництво ГЕС на сх. затяглося, а розвиток хемії та нових галузів П. вимагав негайного збільшення продукції електроенергії, Хрущов був змушений розвинути будівництво ГЕС на Дніпрі, а також збільшити видобуток вугілля й розширити будівництво теплових електростанцій (1962). Продукцію вугілля, коксу й металів треба було збільшити на Україні й тому, щоб забезпечити сировиною постачі у 1954–55 рр. у соц. країнах Сх. Европи підприємства чорної металюргії та машинобудування (запляновані ще за Сталіна). Хаос у нар. госп-ві СССР і УССР Хрущов спричинив роздаванням кредитів і екон. допомоги недорозвиненим неком. країнам. Хоч під кін. правління Хрущова на Україні зросла помітно продукція електроенергії, вугілля, залізної руди, машинобудування тощо, проте в усій Евр. частині СССР і у Сх. Европі від 1962 р. почала бути дуже відчутною нестача електроенергії, палива й металу.

Наслідком кубінської кризи знову впродовж 1960–63 рр. зросли воєнні видатки СССР на 49,6% (за зах. обчисленнями), а сов. армію й фльоту переведено на атомове і ракетне озброєння. Хоч згодом воєнні перегони сповільнилися, сов. нар. госп-во було й далі напружене, крім усього ін., ще й тому, що децентралізація управління П. (див. *Раднаргоспи*) сприяла «місництву» та гальмувала розвиток Сибіру.

1965—71 рр. З падінням Хрущова його реформи скасовано, але екон. політика Брежнева-Косиґіна у більшості залишилася без змін: проголошено (з

Виробництво найважливіших
(у дужках у %

Продукція:	1940		1945	1950	1960	1970	
Первинна (видобувна):							
Вугілля, млн т	83,8	(50,5)	30,3	78,0	172,1	207,0	(33,1)
Нафта, млн т	0,3	(0,9)	0,2	0,3	2,2	13,9	(3,9)
Ґаз, млрд м³	0,5	(14,6)	0,8	1,5	14,3	60.9	(30,5)
Залізна руда, млн т	20,2	(67,6)	3,8	21,0	59,1	111,0	(56,6)
Манґанова руда, млн т	0.9	(35,1)	0,2	0.9	2.7	4.8●	(73,0)
Вторинна (переробна):							
Електроенерґія, млдр квт-г	12,4	(25,7)	3,1	14,7	53,9	138,0	(18,6)
Чавун, млн т	9,6	(64,7)	1,6	9,2	24,2	41,4	(48,1)
Сталь, млн т	8,9	(48,8)	1,4	8,3	26,1	46,6	(40,1)
Прокат чорний, млн т	6,5	(49,7)	1,0	6,9	21,1	37,5	(40,5)
Алюміній, тис. т	32*	(60)*	0,0	10*	62*	65*	(7,5)*
Кокс, млн т	15,7	(74,5)	3,1	15,0	30,1	37,5●	(50,7)●
Сода кальцинована, млн т	0,4	(81,0)	0,1	0,6	0,8	0.9	(24,5)
Сода каустична, тис. т	84	(44,2)	8	45	113	237	(12,2)
Сірчана кислота, млн т	0,4	(25,2)	0,1	0,4	1,3	2,2	(18,2)
Хемічні волокна, тис. т	2	(18,0)	0,0	3	14	65	(10,4)
Целюльоза, тис. т	2*	(1,0)*	0,0	3	14	123●	(2,8)●
Папір, тис. т	28	(3,4)	3,6	36	134	187	(4,4)
Тканини всі разом, млн погонних м	27,9	(0,6)	2,5	30,2	154,3	440,6	(4,6)
Третинна (кінцева):							
Металюрґійне устаткування, тис. т	16,0	(67,5)	10,1	42,7	106,5	146,0	(46,4)
Ковальсько-пресові машини, тис. штук	1,7	(36,4)	0.0	1,0	5,8	6,6●	(15,6)●
Металорізальні верстати, тис. штук	11,7	(20,0)	1,7	10,5	20,5	29,1●	(14,1)●
Турбіни, млн квт	0,1	(8,4)	0,0	0,4	2,5	4,4	(27,1)
Труби сталеві млн т	0,6	(62,1)	0,1	0,9	2,2	4.5	(36,2)
Тепловози, тис. секцій	0,0	(0,0)	0,0	0,1	1,1	1,4	(99.6)
Паровози, штук	671	(73,4)	3	393	0,0	0,0	(0,0)

видів пром. продукції в УССР
до всього СССР)

Продукція:	1940	1945	1950	1960	1970
Вагони вантажні, тис. штук	10,3 (33.3)	0,4	18,3	17,6	29,6 (50,7)
Авта вантажні й автобуси, тис. штук	0,0 (0,0)	0,0	18,3	6,9	28,7 (5,0)
Авта легкові, тис. штук	0,0 (0,0)	0,0	0,0	0,5	86,9 (25,2)
Трактори, тис. штук	10,4 (33,0)	0,5	22,6	88,0	148,0 (32,2)
Плуги тракторні, тис. штук	19.8 (51,5)	0.1	40.8	80,7	112.0 (54,1)
Сівалки тракторні, тис. штук	11,0 (51,3)	0,6	62,2	72,2	63,1 (37,0)
Бульдозери, тис. штук	0,1 (99,9)	0.0	1.8	4,4	16,2 (48.9)
Цемент, млн т	1,2 (21,5)	0,3	2,0	8,1	17,3 (18,1)
Скло віконне, млн $м^2$	15,3 (34,2)	7,4	24.7	39,6	51,3 (22,2)
Фотоапарати, тис, штук	32,3 (9,0)	0,0	30,4	301,2	225,0 (10,5)
Радіоприймачі й радіоли, тис. штук	1,7 (1,1)	?	8,5	231,2	673,0 (8,6)
Телевізори, тис. штук	0,0 (0,0)	0,0	0,0	98,7	1931 (29,5)
Холодильники побутові, тис. штук	0,2 (5,7)	0,0	0,0	111,9	482,0 (11,7)
Пральні машини, тис. штук	0,0 (0,0)	0,0	0,0	78,4	498,0 (9,5)
Пилосмоки, тис. штук	0,0 (0,0)	0.0	0,0	117,0	329,0 (24,3)
Мотоциклети, тис. штук	0,0 (0,0)	0.0	12,5	18,0	47,9 (5,6)
Вельосипеди й мопеди, тис. штук	50,0 (19,4)	15,0	216.0	609,6	950,0 (21,5)
Взуття шкіряне, млн пар	40,8 (19,3)	3,8	28.7	76,8	146,0 (21,5)
Трикотажний одяг, млн штук	42,3 (23,0)	2,6	35,3	128,7	218,9 (17,7)
Цукор-пісок, млн т	1,6 (73,0)	0,3	1,8	3,9	6.0 (58.8)
М'ясо й ковбаси фабричні, млн т	0,4 (19,8)	0,01	0,4	1,1	2,1 (21,9)
Масло тваринне, тис. т (фабричне)	33 (14,8)	10	61	190	245 (25.4)
Олія і марґарина, тис. т	174 (19,9)	71	216	531	1226 (39,0)
Сири, тис. т.	2,6 (?)	0,7	4,8	24,6	92,2 (19,2)
Борошно й крупи, млн т	7,3 (23,3)	2,8	4,7	7,7	7,9•(18,4)•
Консерви, млрд умовних бляшанок	0,3 (30,5)	0,0	0,3	1,2	2,6 (24,5)
Хліб і булки, млн т	4,1 (?)	1,4	2,8	4,4	5,9• (?)
Горілка 40°, млн дкл	14,1 (15,2)	6,8	8,3	16,3	30,0• (?)
Цигарки, млрд штук	22,9 (22,8)	2,5	22,2	47,0	59,7•(20,6)•

• 1968 або 1969 р. ⁺ Числа приблизні

1965) далі переключення ресурсів на розвиток сіль. госп-ва; ухвалено (1967) підвищення життєвого рівня, зокрема продукції автомобілів для населення; сильно збільшено видатки на озброєння (на 16,35% протягом 1965–67) та на воєнну й екон. допомогу закордонові (В'єтнам, Єгипет). Разом з тим і далі відчувається нестача електроенергії, палива й металу на Україні й в усій Сх. Европі, хоч розпочато техн. модернізацію вугільної й металюрґійної П. Гостріше почала бути відчутною наук.-техн. відсталість. Так, напр., на поч. 1969 р. у цивільній П. УССР працювало лише 84 великі електронні обчислювальні машини та продукувалося на рік бл. 200. В усьому СССР було бл. 5 500 електронних обчислювальних машин та випускалося їх бл. 1 000 на рік, коли у Зах. Европі їх було у вжитку 24 000, у ЗДА — 62 500. У 1971 р. на всі 30 900 металорізальні верстати, вироблені на Україні, тільки 272 (0.9% усіх) були з числовим запрограмованим керуванням (10,75% продукції СССР: у ЗДА річна продукція ще 1967 р. — 2 800 або 20% усіх верстатів). Уряд СССР намагається розв'язати це питання розширенням торгівлі з Зах. Европою та ЗДА. Окремою великою проблемою укр. П. є відставання розвитку працемістких виробництв на Правобережжі та в Зах. Україні.

Література: Центральное Статистическое Управление СССР. Промышленность СССР, статистический сборник. М. 1957, 1964: Центральное Статистическое Управление СССР. Народное хозяйство СССР в 1956 (1958—65, 1967—70) году, статистический ежегодник. М. 1957—71. Центр. Статистичне Управління УРСР. Нар. госп-во Укр. РСР в 1958 (1959—69) р., статистичний щорічник. К. 1958—70; Журн. Економіка Радянської України. К. 1958—71: Организация и планирование отраслей народного хозяйства. Межведомственный научный сборник. Выпуск 1—21. К. 1965—70: U. S. Congress. Joint Economic Committee. New Directions in the Soviet Economy. Part II—A. Вашінґтон 1966; U. S. Congress. Joint Economic Committee. Economic Performance and the Military Burden in the Soviet Union. Вашінґтон 1970.

В. Голубничий

«Промінь», пед. двотижневик, орган укр. вчительства Буковини і Галичини, виходив у Вашківцях (Буковина) 1904—07; гол. ред. І. *Герасимович*, співред. І. Карбулицький. «П.» дав почин до заснування *Взаємної Помочі Укр. Вчительства;* містив ст. на пед. (м. ін. цінні матеріяли до історії укр. шкільництва) і заг.-гром. теми, наук. розвідки, белетристику.

«Промінь», тижневик літератури, мистецтва і гром. життя, виходив у Москві в кін. 1916 і на поч. 1917; ред. В. *Винниченко;* закритий рос. владою.

«Промінь», літ. місячник, виходив 1922–23 рр. у Чернівцях, ред. І. *Пігуляк;* між співр. О. Кобилянська, О. Вільшина, В. Залозецький, К. Ластівка, Д. Макогон, Д. Геродот та ін.

«Промінь», ілюстрований місячник для укр. дітей і молоді в Канаді й ЗДА, виходив у Вінніпеґу (Канада) 1927–30 рр.; ред. С. Дорощук і О. Даркович.

«Промінь», тижневик націоналістичного напряму, виходив у 1948–49 рр. у Зальцбурзі (Австрія); вийшло 96 чч.; ред. Є. Лазор.

«Промінь», місячник, орган *Союзу Українок Канади*, виходить з 1960 р. у Вінніпеґу. Поруч питань жін. руху й орг., чимало уваги в журн. присвячується виховним питанням, збереженню нац. свідомости, домашньому госп-ву, нар. мистецтву, літературі тощо. У «П.» друкуються літ. твори й рецензії. Ред. Н. *Когуська*; співр.: *О. Войценко, С. Стечишин*, Ґ. Янішевська, Л. Лутова, Н. Кібець, І. Вахна та ін.

Пронів Данило (* 1923), невропатолог родом із Станиславівщини, проф. Київ. Ін-ту Вдосконалення Лікарів. З 1963 р. — керівник катедри нервових хвороб Львівського Мед. Ін-ту. Працює над проблемами уражень периферичної нервової системи та її судинних захворювань; автор понад 70 наук. праць.

Прономіналізація, набуття іншими частинами мови займенникових значень, зокрема в розмовній мові; найчастіше це іменники (чоловік, людина, діло, річ, справа), прикметники й дієприкметники (певний, даний, останній) і числівники (один, перший, другий), напр., «працюєш, працюєш, і щоб собі *чоловік* [= я] на відпочинок дозволити не міг».

Пронурок звичайний, оляпка (Cinclus, cinclus L.), птах з ряду горобиних; довж. 17-20 цм, вага 50-70 г. На Україні є лише в Карпатах, рідкий. Селиться по берегах стрімких гірських річок, живиться водяними комахами та ін. безхребетними.

Пронченко Михайло (1902–42), поет родом з Криворіжжя. Почав друкуватися 1927 р. (зб. «Здобуваю надра»), з 1933 р. був на засланні в Сибіру, звідки перед війною повернувся на Україну. За нім. окупації редаґував у Кривому Розі тижневик «Дзвін» і видав другу зб. поезій «Кобза» (1941). Розстріляний німцями за опір проти нацистського терору.

Пропасниця, див. *Малярія*.

Пропінація, у давній Польщі монополія дідичів виробляти й продавати алькогольні напої (горілку, також пиво) на

території своїх посілостей; звич. право П. орендували (гол. жидам). Часто поміщики визначали підданим примусовий приділ горілки й пива з вимогою його відробити додатково до звичайної норми панщини. Право пропінації (П. п.) залишилося на укр. землях, які належали до Польщі і після її розборів.

У Галичині воно залишилося і після скасування панщини (1848) і давало дідичам щороку бл. 5 млн ґульденів чистого прибутку. П. п. поширювало пияцтво, моральний і екон. занепад села і тому проти нього виступали укр. політ.-гром. діячі. За підрахунком В. *Навроцького* у 1870 р. в Галичині було 23 264 пунктів продажу горілки, а пересічне річне споживання горілки 26 л на 1 меш. П. п. скасовано в Галичині під тиском центр. віденського уряду щойно 1898 р. за 66 млн ґульденів викупу, що його мусіло сплатити все громадянство податками.

На Правобережжі П. п. обмежено у 1864, 1866 і 1876 pp. Воно залишилося лише у м. і м-ках, які належали поміщикам, до введення держ. монополії 1895 р.

Проповіді (проповідницька література), існували в Укр. Церкві з початків християнства (кін. 10 в.) й були пов'язані з закріпленням нової віри у поганській країні. У півд. слов'ян тоді вже існували тексти візант. П. у перекладі на слов. мову («Учительне Євангеліє» єп. Константина Болгарського й ін.), і вони діставалися до Києва, де творилися не тільки нові переклади з грец. мови, але й оригінальні твори ц.-слов. мовою. З-поміж збережених оригінальних П. першої пол. 11 в. найславніша *«Слово о законі й благодаті»* митр. *Іларіона*, у якій автор у панегірику — підкреслив заслуги кн. Володимира В. у творенні могутньої київ. держави. Одночасно існував жанр простої П., яка черпала багато з живої мови. Ці П. пригадували вірним про їхні христ. обов'язки та навчали їх, як жити згідно з христ. наукою. Ігумен Печерського манастиря у Києві св. *Теодосій* навчав ченців покори, терпіння, любови тощо. Своїм стилем до нього наближався єп. новгородський *Лука Жидята* та єп. білгородський Григорій. У 12 в. талантом і ерудицією відзначалися П. єп. *Кирила Турівського* та митр. *Клима Смолятича*. П. Кирила були скомпоновані за грец. зразками, проте автор виявив особливий нахил до драматизації розповіді євангельських подій та до символічного пояснювання свят. Єп. Кирило вміло використовував такі випробувані літ. прийоми, як протиставлення, паралелізми, порівняння. Подібна є реторична подяка ігумена Видубецького манастиря Мойсея кн. Рюрикові Ростиславичеві з 1200 р. Низка анонімних П. 11–12 вв. це — перев. виступи проти поганства, засуджування соц. нерівности, пригадування дотримуватися церк. приписів.

Занепад культ. рівня у 13 і у наступних вв., пов'язаний з наскоками татар, позначився зниженням осв. рівня духовенства. Живе слово почали все частіше заміняти читанням відповідних розділів з давніх зб. П. чи уривків з Св. Письма. З-поміж оригінальних П. 13 в. визначаються: «Поученіє» ченця Георгія Зарубського, у якому він остерігає перед згубними наслідками світських приємностей та заклики єп. *Серапіона* Владимірського до морального удосконалення.

Відродження церк. П. почалося у зв'язку з реформаційними течіями, що просякали у другій пол. 16 в. з Зах. Европи на Україну і впливами зах. схоластики й реторики латино-поль. школи з П. Я. Вуйка, Бялобжеського, П. Скарги (переклад на укр. мову П. Скарги з поч. 17 в.). Піднести П. на вищий рівень намагалася тоді не тільки церк. зверхність (П. обговорював уже собор у Бересті 1591 p.), але й об'єднання вірних — братства. Добрими проповідниками й авторами П. були у першій пол. 17 в. письм.-полемісти, між ними Захарія *Копистенський*, Мелетій *Смотрицький* з правос. боку і Іпатій *Потій* та Йосафат *Кунцевич* з уніятського.

П. 17 в., як і перед тим, пояснювали євангельські тексти та свята, моралізували, навчали христ. чеснот та вихваляли церк. добродіїв, застосовуючи для цього, залежно від освічености й темпераменту проповідника, або традиційну ц.-слов. мову, або черпаючи з живої укр. мови. Ці різні тенденції виявилися у таких гол. проповідницьких творах, як «Учительноє Євангеліє» (1619, 1696) Кирила Транквіліона *Ставровецького*, «Меч духовний» (1666, 1668) і «Труби словес проповідних» (1674, 1679) архиєп. Лазаря *Барановича*, «Огородокъ Маріи Богородицы» (1676) й «Вѣнецъ Хрістовъ» (1688) ігумена Антонія *Радивиловського* та ін. Розквіт П. в рамках модного літ. стилю барокко був закріплений працею Іоанікія *Ґалятовського* «Наука албо способ зложеня казаня» (1659), яка разом з зб. казань «Ключъ разумѣнія» мала кілька вид. у 17 в. (автор «науки» навчає як користатися з світських наук, черпати з них приклади й ними підтримувати увагу слухачів). Дальший розвиток П. був зміцнений панівним становищем Правос. Церкви на Гетьманщині та розквітом духовного шкільництва у Києві.

Братства, манастирі і катедри утримували красномовних промовців: при Київ. Печерському манастирі проповідником був Тарас *Земка* († 1632), при Чернігівській катедрі Дмитро *Тупталенко* († 1709), які проповідували й в ін. церквах та манастирях.

Після обмеження прав, а пізніше й цілковитого підпорядкування Київ. митрополії Рос. Церкві, у 18 в. визначні укр. церк. діячі діяли найчастіше в Росії як придворні, шкільні й манастирські проповідники. Це були: митр. Стефан *Яворський*, архиєп. Теофан *Прокопович*, Гавриїл Бужинський, С. *Тодорський*. Багато П. залишив архиєп. Юрій *Кониський*, ректор Київ. Академії († 1795), який також частину життя перебував поза укр. землями

Як наслідок посиленої русифікації Укр. Церкви в Росії у 19 в. П. укр. мовою поступово занепадали. Нац. свідомі проповідники або ті, що не порвали зв'язків з селом, ще вживали укр. мови. Зусилля свідомого духовенства у 19 в. рятувати укр. П., що виявилися вид. зб. П. укр. мовою прот. Василія *Гречулевича* (1849, 1852), свящ. Івана Бабченка й ін., не були успішні. У 20 в. їхні зусилля продовжував подільський архиєрей *Парфеній Левицький*, який, виголошуючи П. укр. мовою, заохочував до цього підлеглих йому свящ. і був за свою діяльність перенесений до рос. епархії. Подібна доля зустріла ін. ієрарха, єп. Амвросія Гудка за його укр. П. на Волині у 1904–09 pp. Проте поч. 20 в. це вже був час далекосяжної русифікації П., коли укр. мова у П. затрималася найбільше у парафіях на Холмщині.

З 1917 р., під час і після відродження Укр. Правос. Церкви, відновлено П. укр. мовою. Такі П. затрималися в УАПЦ до ліквідації Церкви у кін. 1930-их pp. і позначилися низкою талановитих проповідників, на чолі з митр. Василем *Липківським*.

На Буковині серед проповідників були отці: В. *Продан*, С. *Воробкевич*, О. *Манастирський*, К. *Бриндзан*, С. *Смерека;* гомілетику і пасторальне богословіє на теологічному фак. Чернівецького Ун-ту з 1899 р. укр. мовою викладав Д. Єремійчук.

Укр. П. у Правос. Церкві відродилися між двома світовими війнами у Польщі, в межах якої опинилася частина правос. населення, де на Волині, Холмщині й півд. Поліссі швидко йшла дерусифікація церкви. П. вміщували періодичні рел.-церк. вид. та окремі зб. (між ними «Слова» архиєп. Алексія).

П. в Укр. Правос. Церкві вільно виголошуються лише в еміґраційних парафіях. Кращі П. друкуються у періодичних церк. вид. або й окремими зб., як, напр., П. митр. *Іоана Теодоровича*, архиєп. *Володимира* Мальця, І. *Власовського*, М. Федоровича й ін.

П. широко використовуються також в евангельських Церквах ЗДА і Канади. З проповідників-евангеликів активні: В. *Боровський*, І. Кмета-Ічнянський, Я. Гомінюк та ін. *І. К-ий*

В Укр. Кат. Церкві укр. мовою, спершу книжною, пізніше нар. на зміну штучній ц.-слов. і поль., перші П. оприлюднили василіянські нар. проповідники (див. *Місія*) з-поміж визначних проповідників Чину, в школах якого пильно вивчалося ораторське мистецтво: І. Костецький, К. Срочинський, Ю. Добриловський й ін. в почаївських зб.: «Народозіцаніє» (1756, 1768, 1778), «Сімя слова Божія простим язиком» (1772, 1781), «Бесіди парохіяльнія» (1789) і зокрема «Науки парохіяльнія з славеноруского язика на простий язик руский преложенія» (1794). Також світське духовенство на переломі 18–19 вв. почало вивчати у заснованих духовних семінаріях в Галичині та частково й на Закарпатті під австр. володінням проповідництво (гомілетику) звич. нар. мовою та поступово стало її вживати у П. замість поль., яка насамперед панувала по міських церквах, за прикладом єп. І. *Снігурського* у Перемишлі і о. Я. Ґеровського та М. Шашкевича і його гуртка у Львові й за першими друкованими проповідничими зб. М. *Лучкая* (2 тт., Будапешт 1831), Г. Паславського (Перемишль, 1842, 1846), Т. Витвицького (2 тт., Чернівці, 1847), О. Мигалича (Будапешт 1847), Ю. Ганкевича (2 тт., Перемишль 1848), Антона *Добрянського* (Перемишль, 1850) і в проповідницькому додатку до «*Зорі Галицької*» 1853–54.

Але щойно після заведених на богословському фак. Львівського Ун-ту викладів гомілетики і пасторальної теології укр. мовою у 1850-их pp. помітний щораз кращий розвиток проповідництва, що чимало спричинилося до морального підйому народу (зокрема П. проти пиятики і згодом василіянські нар. місії) та його нац. усвідомлення. Гол. підручником проповідництва було «Пастирское Богословіє» Ю. *Пелеша* (Відень 1876–77, 1885), що навіть якийсь час уживався в духовних семінаріях в Ужгороді й Пряшеві. З проф. гомілетики в Львівському Ун-ті найвидатнішим був І. *Бартошевський*, автор страсних і великодніх (Л. 1881), недільних (1892–93), святочних 1897) і похоронних (1899, 1904, 2 вид.) П. Після скасування укр. катедр у цьому ун-ті за поль. влади виклади гомілетики продовжувалися у Богословській Академії у Львові (Я. Левицький)

і в ін. єпархіяльних духовних семінаріях Галичини та Закарпаття.

Здебільша П. друкуються у церк. ж.: *Сіонъ Рускій»* (1871–85), *«Листок»* (1885–1903), *«Душпастир»* (1887–98), *«Нива»* (1904–39) і суто проповідницьких: *«Русъкий Амвон»* (1896–1905), «Боже Слово» (1920, 2 тт.), *«Добрий Пастир»* (Ужгород 1932–39), *«Сівач»* (1936–39) та *«Логос»* (гомілетичний додаток, Йорктон з 1951). Між проповідницькими письм. у 19 в. визначаються: А. Добрянський, Ю. Ганкевич, Л. Бобрович, О. Торонський, пізніше митр. А. *Шептицький*, Т. *Лежогубський*, Ю. *Дзерович*, І. *Фіґоль*, М. Коритко, Л. *Куницький*, П. Дзедзик, Ю. *Кміт*, Є. Мацелюх, М. *Вояковський*, василіяни: С. *Решетило*, М. Марисюк, І. *Назарко*, М. Іванів, а проповідницьким талантом: Р. *Мох*, Д. *Танячкевич*, М. Світенький, еп. С. *Ортинський*, еп. Г. Хомишин, василіяни: П. Філяс, Й. *Скрутень*, Й. Чепіль, М. *Марків*, С. *Саболь*, В. Ваврик, редемптористи: Г. Шишкович, В. Породко, М. Щудло й ін. Давніше проповідництво було обмежене до простолюддя і щонайбільше розробляло ще П. катехитичні й місійні, а в новіші часи розвинулися також П. апологетичні, станові, для інтеліґенції, студентів (ексорти), марійські (зокрема виголошувані у травні), реколекційні (під час посту), принагідні, в радіо тощо.

о. *М. Ваврик*

Проривні приголосні (експльозивні), утворюються зімкненням і безпосереднім проривом такого зімкнення поміж парою артикуляційних органів на шляху видихового струму повітря (задня частина язика й м'яке піднебіння: *к, ґ;* передня частина язика й ясна — тверде піднебіння: *т', б';* кінчик язика й горішні передні зуби: *т, д;* губи: *п, б*). При одночасному проходженні струму повітря крізь носову порожнину утворюються носові приголосні (*м, н, н'*). При кількаразовому змиканні й прориванні видихового струму повітря між кінчиком язика й горішніми яснами утворюється вібрантний приголосний *р, р'*. Укр. мові притаманна кореляція дзвінкости й глухости П. п. (*к: ґ; т': д'; т: д; п: б*), а при передньоязичних П. п. і м'якости-твердости.

«Просвіта», назва укр. гром. т-в для масового поширення освіти і нац. свідомости серед народу, що існували на укр. землях з кін. 1860 до 1940-их рр., а на еміґрації існують подекуди й донині.

Т-во «П.» у Львові й у Галичині. Перша «П.» була заснована у Львові 8. 12. 1868 заходами народовців з А. *Вахнянином* на чолі (він і перший до 1870 р. гол. «П.») з статутовою метою «спомагати нар. просвіту в напрямах моральнім, матеріяльнім і політичнім», фактично як наук.-осв. т-во з завданням збирати і видавати зразки нар. усної творчости. Членство «П.» було обмежене вузьким колом інтеліґенції. За новим статутом 1870 р. завдання «П.» сконцентровано (наук. завдання перебрало Т-во ім. Шевченка, засноване 1873 р., реорганізоване 1893 р. в *Наук. Т-во ім. Шевченка*) на ширення просвіти «між руським народом» з допомогою видань, засновування «пов. виділів» (з них згодом постали філії «П.») і збільшування членства (тому і зменшено членські внески; їх зменшено вдруге, зокрема для селян. 1877, і всі чл. «П.» одержували безкоштовно популярні щомісячні книжечки, які видавала «П.»). Ґол. «П.» тоді були: Ю. *Лаврівський* (1870–73), В. *Федорович* (1873–77) і О. *Огоновський* (1877–94); ін. визначні діячі: Д. *Гладилович*, О. *Партицький*, К. *Сушкевич* та ін.

У 1870 і 1880-их рр. «П.», побіч культ.-осв. і вид. діяльности, відогравала також керівну ролю у гром. і політ. житті, завдяки тому, що членами її Гол. Управи були тодішні укр. гал. політ. діячі. Вони ініціювали і співдіяли у намаганнях погодження українців з поляками, народовців з москвофілами, висилали петиції в справі заснування укр. шкіл і викладання укр. мови в школах. З «П.» вийшла ж ініціятива створення пресового органу народовців *«Діло»* (1880), як і першої політ. народовецької орг-ції *«Народна Рада»* (1885).

Обкладинка для кн. «Просвіти» в 1870—90 рр.

Багато заходів «П.» присвятила розвиткові укр. шкільництва, добиваючися заснування укр. шкіл, висилаючи петиції у справі заснування катедри укр. історії у Львівському Ун-ті, рівноправности укр. мови у школах тощо, як також у справі укр. підручників не тільки в Галичині, але й на Буковині та в Угорщині.

У 1881 р. пед. і шкільні завдання від «П.» перебрало *«Руське Т-во Педагогічне»*. Слабістю праці «П.» був брак клітин на провінції. Поза Львовом просвітня робота велася під опікою чи за ініціятивою «П.» початково по існуючих або новозасновуваних, на основі закону з 1876 р., читальнях, які діяли під різними назвами, здебільша як «Руські чи-

тальні», і не були пов'язані ні між собою, ні з центр. т-вом «П.» у Львові. Таких читалень було сотні, і частину з них взяла під опіку «П.» (у 1881–85 рр. — 320), але організційно вони до «П.» не належали. 1890 р. централя «П.» нараховувала вже 5 000 чл. До «П.» не належали москвофіли; для конкуренції з нею вони 1874 р. заснували *Общество ім. Михайла Качковського*.

Коли «П.», завдяки приєднанню численних чл. на селах, стала на міцніші основи, вона знову 1891 р. змінила статут (він діяв до 1924) і поширила свої завдання на екон. ділянку, щоб піднести добробут населення. Одночасно «П.» завершила свої орг. форми, закладаючи читальні за власними статутами з далекосяжною самоуправою і посилюючи обов'язки філій (вони могли існувати у кожному судовому пов.) — посередньої ланки між централею й читальнями «П.»; ця трискладова структура т-ва «П.» залишилася до кін. її існування. У третій період своєї діяльности до 1914 р. — в останні рр. головування О. Огоновського, і зокрема під проводом Ю. *Романчука* (1896–1906), Є. *Олесницького* у 1906, П. *Огоновського* (1906–10) і І. *Кивелюка* (1910–22) «П.», передавши керівництво політ. і гром. життя створеним тоді політ. орг-ціям, розгорнула при активній співпраці чл. виділу (К. *Левицького*, Г. *Врецьони*, К. *Паньківського*, М. *Коцюби* й ін.), поряд осв. — широку екон. діяльність, засновуючи при читальнях «П.» крамниці, ощадно-позичкові каси, кооперативи, молочарні, шпихлірі, доставляючи селянам насіння, щепи за зниженими цінами, роблячи заходи для піднесення аґротехн. культури, ведучи для цього люстраційно-пед. діяльність і видаючи інформаційну методичну літературу. Екон. діяльністю з 1906 р. в централі відала окрема госп.-пром. комісія. Заходами «П.» чи при її співпраці постала низка місц. і центр. екон. установ. Завершенням діяльности цього періоду був перший укр. *Просвітньо-Економічний Конґрес* у лютому 1909 р. з нагоди 40-ліття «П.», в якому взяли участь укр. осв. й екон. діячі з усіх укр земель. Поступово у міру зростання і розчленування укр. життя «П.» передавала екон. функції фаховим централям: *Крайовому Союзові Ревізійному, Крайовому Молочарському Союзові — «Маслосоюз»*, «*Сільському Господареві*» та ін., але й після 1909 р. відала екон. освітою, утримувала мандрівних інструкторів госп-ва і далі видавала популярно-екон. літературу. У віданні «П.» були нею створені школи: Торг. школа «П.» у Львові (з 1911 під проводом Р. *Залозецького;* 1925 її передано «*Рідній Школі*»), Жін. школа госп-ва в Угерцях Винявських (1912–18) та Госп. школа «П.» в Миловані, Товмацького пов. (1912–39). Крім того, «П.» давала стипендії на вивчення хліборобства, молочарства та жін. госп-ва і висилала для цієї мети до Зах. Европи своїх стипендіятів (у 1907–14 — усіх 40). Ще 1912 р. при читальнях «П.» існувало 540 крамниць, 339 дрібних позичкових кас і 121 шпихлір.

Останні 15 рр. до вибуху війни у 1914 р. були періодом найінтенсивнішої вид. і орг. діяльности «П.». Вид. працю розпочато вже 1869 р. «Читаночкою для сільських людей» п. н. «Зоря» і продовжувано потім спорадичним вид. дальших таких читанок, як також популярних брошур про братства тверезости, гром. каси, шпихлірі тощо. Крім цього, «П.» видала у 1871–76 з допомогою урядових дотацій 17 підручників для нижчих кляс укр. гімназій. З 1877 р. «П.» видавала щомісячні книжечки, що їх одержували чл. за свої членські внески. За перших 50 рр. — 1869–1918 було видано 348 популярних книжечок (у тому ч. 305 місячних у 1877–1914 рр.) накладом 2 941 115 примірників. За змістом книжки поділялися на: 88 оп., 52 іст.-геогр., 42 госп.-торг., 22 природничо-

Рік	Філії	Читальні	Члени у тис.	Централі читалень	Бібліотеки	Видано книжок	Прим. у тис.	Будинки
1869						4	20	
1875						6	83	
1880	4		1,5			6	23	
1890	4		4,8			8	50	
1895	14	233	7,9	42	843	9	45	34
1900	22	924	13,4	76	1 248	9	83	75
1905	35	1 550	19,0	100	1 753	8	120	118
1910	60	2 355		114	2 290	16	111	310
1914	77	2 944	36,5	197	2 664	16	150	504
1920	73	882				8	35	
1925	81	2 020	6,9	121	978	10	48	395
1930	87	3 110	14,8	207	2 215	24	95	912
1935	83	3 071	31,1	275	2 915	16	129	1 301
1939	83	3 075		360	2 988			1 475

лік., 22 правничі, 11 рел. і військ. кн., 20 життєписів видатних постатей, 41 календар і 41 ін. У окремій серії «*Руська* (згодом Укр.) *Письменність*» у 1904–28 рр. вийшло 25 тт. творів клясиків укр. літератури (172 000 примірників). У серії «Госп. Бібліотека» появилося у 1907–27 рр. 8 кн. (23 000) і в серії «Просвітні Листки» видано 60 метеликів, здебільша відбиток з календарів «П.» та з «Письма з Просвіти» (190 450). Крім того, починаючи з 1909 р., вийшло 44 різних вид. (183 606). Для поширення освіти й розвитку культ.-осв. та читацької справи «П.» видавала ж. «*Письмо з П.*» (1877–79, 1907–14), у 1894–96 рр. ж. «Читальня». Ред. кн., календарів і періодичних вид. «П.» були, крім гол. і секретарів «П.», серед ін. — О. *Партицький*, В. *Шашкевич*, Ю. *Целевич*, Ю. *Федькович*, І. *Франко*, А. *Вахнянин*, В. *Лукич-Левицький*, П. *Огоновський*, К. Паньківський, К. *Левицький*, О. *Борковський*, В. *Білецький*, Я. *Веселовський*, Г. *Хоткевич*, Ю. *Балицький*, Ф. *Федорців*.

З переходом на трискладову орг. форму ч. читалень (1891 р. — 5, 1914 — 2 944) і філій (7 і 77; з них 3 на Лемківщині: Сянік, Ясло, Новий Санч) постійно і швидко зростало; це саме стосується чл. (див. табл. на стор. 2366). У 1914 р. 75% укр. населених пунктів у Галичині мали читальні, 15% «П.» — власні будинки, а членство «П.» (1914 р. — 197 000 членів читалень і 36 500 централі) охоплювало бл. 20% українців. Понад 50% читалень мали бібліотеки, перев. з вид. «П.» або з купованих кн., кількасот з них – театральні й хорові гуртки.

Посередньою ланкою в орг. системі «П.» були філії, засновувані спершу як окремі орг-ції для об'єднання звичайних чл., здебільша по міських осередках, і для поширення вид. «П.». Із зміною статуту 1891 р. філії «П.» перебрали керівництво просвітнім рухом у пов., засновуючи й об'єднуючи нові читальні й допомагаючи в їх діяльності.

Діяльність філій координували, допомагаючи їм матеріялами, організаторами, люстраторами (гол. для екон. справ) і доповідачами, Гол. Виділ Т-ва «П.» у Львові і його канцелярія (довголітній дир. — А. Скородинський, згодом А. Гапяк), з допомогою окремих комісій, з яких найважливішими були видавнича, екон. і просвітньо-орг. (виникли у 1906–08 рр.), та відділів. При центр. «П.» існувала бібліотека, заснована 1869 р. як наук., що збагачувалася за одержані дотації і книжкові фонди, особливо з Центр. й Сх. Укр. Земель, та реорганізована після передачі 1909 р. важливіших зб. бібліотеці НТШ у публічну бібліотеку-випозичальню (1935 р. — 16 900 тт.). Одночасно з бібліотекою був заснований при Львівській «П.» архів і музей, зб. яких передано згодом НТШ та Нац. Музеєві. Централя «П.» влаштувала низку заг.-укр. імпрез, напр., Просвітньо-Екон. Конґрес (1909 р.), 100-річчя народження Т. Шевченка й ін. З 1895 р. вона мала власний будинок на Ринку (кол. палац кн. Любомірських і цісарського намісництва для Галичини).

Будинок «Просвіти» у Львові, Ринок ,ч. 10

Джерелом прибутків «П.» були членські внески (за 1869—1907 — 202 000 корон на 793 000 корон всіх прибутків), крайові (гал. сойму) і держ. дотації, пожертви громадянства та прибутки з власних установ (продаж вид. тощо). Дотації гал. сойму були невеликі, і часто їх не давали через опр поляків; вони були збільшені з 1908 р., гол. на екон. діяльність «П.». Разом на вид. цілі «П.» одержувала від крайового уряду 190 000 корон (1870—1914), а у 1906—14 рр. на екон. діяльність 173 000 корон (на цю мету у 1906—09 від віденського уряду — 42 000). Першим меценатом «П.» був її гол. В. Федорович з пожертвою (1875) 24 000 корон (членські внески тоді давали бл. 1 000 корон). Згодом створено низку фундацій з призначенням на спеціяльні цілі, зокрема — стипендії для молоді (фонд о. С. *Качали*, графа М. *Тишкевича*, о. С. Новосада — 120 000 корон на стипендії для молоді сер. шкіл, о. І. *Залуцького*, С. *Дубровського*, М. *Малецького*, який записав свій маєток в Угерцях Винявських для створення с.-г. школи для дівчат й ін.). За 1869—1907 рр. прибутки «П.» становили 793 000, а витрати 791 000 корон; за 1869—1914 рр. бл. 1 млн.

Т-во «П.» у Львові до 1914 р. було найважливішою масовою укр. орг-цією в Галичині, що довгий час охоплювала своєю діяльністю майже всі ділянки нац. життя, вона була «матір'ю» орг-цій і т-в, які згодом вийшли з «П.» і усамостійнилися: культ., політ., екон., спортивні («Сокіл», «Січ»), сіль.-госп. Читальні «П.» по селах стали гол. укр. нац.-гром. орг-ціями; при них приміщувалися й діяли каси, крамниці, гуртки «Сіль. Господаря», дитячі садки тощо. Тому «П.» найбільше спричинилася до зростання нац. свідомости укр. населення і його добробуту. Без «П.» не були б можливі політ. досягнення українців у Галичині і відновлення 1918 р. укр. держави.

Т-во «П.» у Львові мало всеукр. характер, що найкраще віддзеркалює його видавнича продукція (тематика, автори). За прикладом гал. «П.», на Буковині постало культ.-осв. т-во *«Руська Бесіда»*, «П.» на Наддніпрянщині (з 1905) і серед укр еміґрації за океаном, з якою матірне т-во «П.» було у жвавих зв'язках.

Війна 1914-20 рр. принесла велике знищення дотогочасного доробку «П.» — будинків, улаштування читалень, бібліотеки; більшість читалень перестала діяти. Поль. влада не дозволяла до 1921 р. їх відновляти, так що ч. читалень, згуртованих у 73 філіях, впало на 1920 р. до 888. Фундації «П.» (1914 352 000 корон) знецінилися, держ. субвенцій «П.» не одержувала й опинилася у фінансовій скруті. Щойно після зміни статуту 1924 р. і затвердження його поль. владою розпочалося масове відновлення читалень «П.». Але поль. влада і далі ставилася неприхильно до праці «П.»; під час *пацифікації* 1930 р. майно численних читалень «П.» знищено, 1936 — ліквідовано одну філію і 135 читалень. «П.» не дозволено поширити діяльність на півн.-зах. землі, на поч. 1930-их рр. читальні «П.» на зах. Лемківщині закрито (при централі «П.» існувала Лемківська Комісія; див. стор. 1 277). Однак ч. читалень постійно зростало (1939 — 3 075, тобто у 85% укр. місцевостей), а ще більше ч. членства (360 000 осіб або 15% всього населення в позашкільному віці й бл. 30% чоловіків понад 20 рр.) та власних будинків (1 485, тобто майже пол. читалень мали свої доми). За винятком Лемківщини і півд.-зах. Бойківщини (Лівщина, Турчанщина), майже кожна укр. місцевість мала читальню. Найбільший відсоток укр. населення, охопленого «П.» був у Тернопільському, Збаразькому, Скалатському і Сокальському пов. По деяких с. чл. читалень була молодь, організована здебільша у «Молодих П.».

У новому статуті «П.» 1924 р. усунено параграф про екон. діяльність, і відтоді праця «П.» була скерована тільки на осв. життя. За головування М. *Галущинського* (1923—31) та І. *Брика* (1932—39) гол. увагу зосереджувано на поглибленні осв.-виховної роботи. Її щораз більше виконували постійні фахові працівники як у централі, так і в більшості філій, а навіть у групах сусідніх читалень. Настанови осв. праці дав другий Просвітній Конґрес (вересень 1929).

Крім полагоджування справ поточної діяльности, централя «П.» організувала у 1935—37 рр.: 1 932 курси для неграмотних, 112 — для вишколу чл. виділів читалень, 37 — для режисерів, 26 — для дириґентів хорів, 8 — для керівників «Молодої П.» і 11 заг.-осв. курсів (разом — 2 294), не враховуючи курсів, що їх влаштовували філії і читальні. У другій пол. 1930-их рр. у централі «П.» працювало кількадесят осіб, у тому ч. 5 осв. інспекторів і 9 люстраторів. Теоретиками і керівниками осв. праці були, крім голів, секретарі й ін. чл. Гол. Виділу, між ними К. *Малицька*, В. *Мудрий*, М. *Таранько*, С. *Шах*, М. *Дужий*, як також дир. канцелярій і керівники орг. відділу, інспектори та секретарі філій С. *Маґаляс*, П. *Петрик*, М. Врилинський, В. Гафткович, М. *Кушнір* й ін. При централі «П.» далі існувала публічна бібліотека-випозичальня (керівник Наталія *Дорошенко*), також палітурня (довголітній керівник О. Хом'як) і у 1930-их рр. власна книгарня.

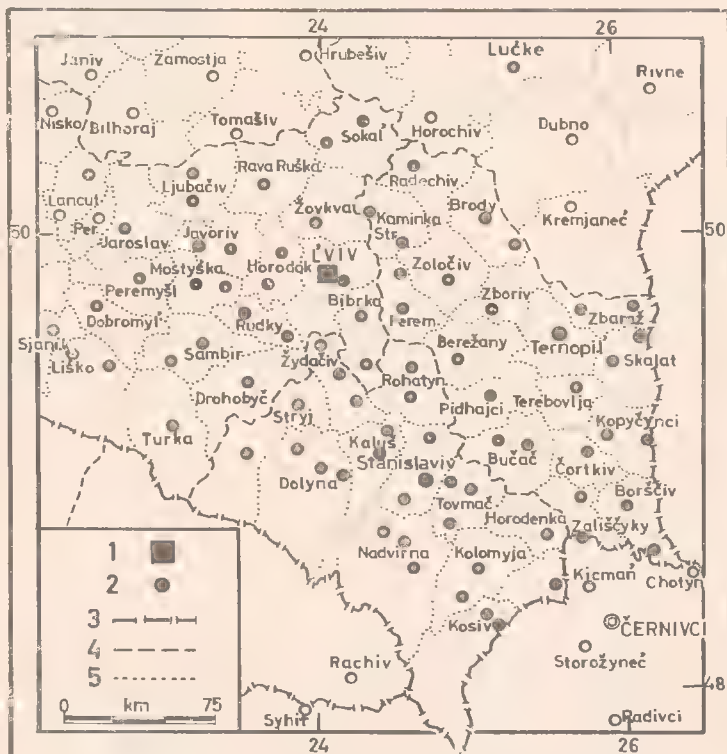

Т-во «Просвіта» у Львові у 1935—36 р.
1 — Централя. 2 — Філії. 3 — Кордони держав. 4 — Межі воєводств. 5 — Межі повітів

Вид. діяльність «П.» через фінансові труднощі послабилася, але якість її піднеслася як змістом, так і техн. і графічним оформленням. Крім дальших тт. «Руської Письменности», «П.» видала у 1919–28 рр. в серії «Заг. Бібліотеки» 8 кн. (накладом 31 500), у тому ч. «Історію укр. літератури» М. Возняка у 3 тт. і «Укр. нар. думи» за ред. і з коментарями Ф. Колесси. У розпочатій серії вид. фондом «Учітеся, брати мої» видано до 1938 р. 22 популярно-наук. кн., авторами яких були серед ін.: М. Возняк, М. Голубець, В. Дорошенко, Ф. Колесса, І. Крип'якевич, В. Кубійович, І. Раковський, С. Рудницький, С. Сірополко, О. Терлецький. У реорганізованій з місячних книжечок серії «Нар. Бібліотеки» у 1919–28 рр. видано 38 кн., включно з календарями (наклад 203 000) і в серії «Іст. Бібліотека» — 10 кн. (наклад 48 000). Крім того, тоді вийшли ще 53 книжечки, майже все відбитки з ж. «Життя і Знання» (накладом 157 900).

За весь час свого існування «П.» видала у 1869–1918 рр. 477 кн. і книжечок та метеликів накладом 3 479 000 і з 1919 до 1928 р. 126 вид. (накладом 516 171), тобто разом 603 кн. (3 995 171). Докладної статистики вид. «П.» нема.

З періодичних вид. було відновлене у 1921–22 рр. «Письмо з Просвіти», що його реорганізовано у 1923–27 рр. на орган позашкільної освіти «*Нар. Просвіта*». У 1936–39 рр. виходив місячник освіти, виховання і культури «*Просвіта*», призначений для осв. працівників; з 1926 р. наук.-популярний ж. «*Життя і Знання*»; фаховими методичними ж. були «Аматорський порадник» (1925–27) та «Бібліотечний порадник» (1925–26). Ред. кн. і періодичних вид. «П.» тоді були: В. Дорошенко, О. Терлецький, І. Раковський, Ф. Федорців, С. Шах, В. Мудрий, В. Сімович та ін.

Ч. бібліотек при читальнях зросло з 2 664 у 1914 р. до 3 209 (з 688 186 кн.) у 1936; зростало також ч. кн. у поодиноких бібліотеках. Тому що своїх вид. «П.» мала надто мало, вона організувала кольпортаж кн., якими читальні «П.» доповнювали свої бібліотеки. З 1924 р. Гол. Виділ «П.» почав організувати мандрівні бібліотеки (в кін. 1935 р. — 49) і обслуговував ними найбідніші осередки, насамперед ті, де не було читалень. Подібну діяльність вели також філії «П.». Бібліотеки при філіях мали перев. характер бібліотек-випозичалень і обслуговували також села свого р-ну; при них існували часто фахові бібліотеки з ділянки позашкільної освіти та театральні бібліотеки.

Матеріяльні засоби для праці «П.» у 1920–30-их рр. становили гол. членські внески, прибутки з продажу вид., імпрез та пожертв громадянства; щороку 8 грудня (день заснування «П.») організовувано т. зв. «Дар П.». Чималу допомогу «П.» давала заокеанська еміґрація як грішми, так і фундуванням бібліотек і навіть домів-читалень.

Попри адміністративні труднощі гал. «П.» впливала на культ.-осв. життя півн.-зах. земель: порадами для «П.», доки вони існували, ще більше — кольпортажем кн. Зв'язок з еміґрацією за океаном був досить жвавий.

Присяга хорунжого П. Петрика на прапор «Просвіти» під час ювілейних святкувань 1938 р. Присягу приймає гол. І. Брик. Зліва стоять чл. виділу: З. Пеленський, М. Дужий (секретар), В. Глібовицький і В. Татомир

Після сов. окупації Галичини у вересні 1939 р. діяльність «П.» була припинена: централю, її філії й всі читальні ліквідовано, а бібліотеки частково знищено. По окупації Лемківщини і Посяння німцями у 1939 р. на цих теренах постало сотні «П.», частково на базі закритих у 1930-их рр. поль. владою читалень. Такі заходи відновлення «П.» були розпочаті у Сх. Галичині після нім. окупації 1941 р., проте, усі ці «П.» могли діяти тільки у дозволених нім. владою *Укр. Освітніх Товариствах*.

«П.» на Центр. і Сх. Землях. Заснування «П.» у Львові і поширення просвітньої діяльности в Галичині викликали широке зацікавлення укр. діячів і їхніх громад. У чл. «П.» почали вписуватися (здебільша анонімно) українці з цих земель, підтримуючи «П.» дотаціями, грошовими і книжковими пожертвами, надсилаючи свої твори для надрукування у періодичних і книжкових вид. «П.» (особливо І. Нечуй-Левицький, С. Русова, Х. Алчевська, М. Левицький, Б. Грінченко, М. Загірня, Д. Дорошенко й ін.). За прикладом Львівської «П.» розпочало свою діяльність, засноване у Петербурзі 1898 р. *Благодійне Товариство видання загально-корисних і дешевих книг*. У Києві з 1895 р. — «*Вік*».

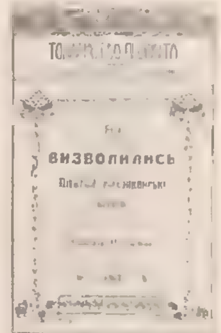

Видання Київ. «Просвіти» 1905 р.

Справжні осв. т-ва, які, за прикладом Галичини, названо «П.», виникли щойно після революції 1905 р. Першою з них була «П.» у Катеринославі, заснована 8. 10. 1905, яка об'єднала бл. 400 чл. і заснувала філії у Мануїлівці (гол.-селянин К. Струбель), Діївці, Перепині, Гупалівці та в кількох ін. селах, діяльність яких виявлялася в орг-ції читалень, влаштовуванні різних свят, концертів, вистав, доповідів, вечірок, передплати укр. газ., журн., кн. У Катеринославі розпочала «П.» вид. тижневика «Добра Порада» (4 чч.). У її діяльності брали участь: Д. Яворницький, В. Біднов, Є. Вировий, Д. і Н. Дорошенки, П. Наріжний, С. Липківський, Г. Денисенко, Л. Біднова та ін. Восени 1914 р. вона була закрита за «проповідь сепаратизму», але діяла далі як укр. філія рос. «Наук. Общества» (сіль. «П.» зберегли свій попередній характер) до поч. 1916 р. Другою за чергою була «П.» в Одесі, заснована 25. 11. 1905 (з бібліотекою-читальнею, книгарнею, музеєм і хором) за ініціятивою і з участю І. Луценка, М. Комарова, І. Липи, С. Шелухина, А. Ніковського, М. Слабченка й ін. Вона була своєрідним клюбом одеської укр. інтеліґенції з доповідями й дискусіями, як також щосуботніми літ.-муз. вечорами і драматичними виставами щонеділі. Заходами Одеської «П.» розпочато 1906 р. виклади в ун-ті укр. історії О. Грушевського укр. мовою; виходив часопис «Народня Справа» і видано 2 кн. для народу. 1908 р. її діяльність заборонено. У травні 1906 заходами Б. Грінченка, Г. Коваленка, М. Лисенка, Ф. Красицького, Ф. Матушевського, М. Старицької, з участю Лесі Українки, С. Єфремова, В. Дурдуківського та ін. була заснована Київ. «П.». 1907 р. секретарем «П.» обрано Д. Дорошенка. Заснування філій Київ. «П.» було заборонене, і вона розгорнула діяльність (лекції, нар. читання, вистави, концерти) серед населення — міщанського і робітничого у самому м. і на передмістях. Опрацьовуючи пляни широкої осв.-виховної і вид. праці й створюючи для окремих ділянок спеціяльні комісії, Київ. «П.» стала керівним центром для ін. «П.». Гол. увагу вона присвятила вид. справі, видавши впродовж 5 рр. існування 34 кн. для народу (накладом 163 760); бібліотека-читальня нараховувала понад 10 000 тт., перев. з українознавства. На 1909 р. Київ. «П.» мала 625 чл., але 1910 р. влада ліквідувала її адміністративним розпорядком. З 1906 «П.» постали і в ін. м. України (Кам'янці Подільському, Житомирі, Чернігові, Миколаєві, Мелітополі та ін.), на Кубані (Катеринодарська під керівництвом С. *Ерастова* з 15 філіями в Темрюці, Майкопі та в ряді станиць), у Новочеркаську на Донщині, в Баку на Кавказі й Владивостоці на Далекому Сх. На відкриття «П.» на Полтавщині й Харківщині рос. влада дозволу не дала; в ін. губ. лише винятково «П.» дозволяли творити філії. Згадані вище «П.» були закриті у 1910–11 рр. Хоч ці «П.» на Центр. і Сх. Землях не були численні (разом з філіями бл. 40) і діяли короткий час, проте вони значно спричинилися до зростання нац. свідомости мас.

З революцією 1917 р. по селах і м. укр. населення спонтанно заходилося коло орг-ції «П.» як осередків багатогранної позашкільної праці серед дорослих; вже влітку 1917 р. всі Центр. та Сх. Укр. Землі вкрилися густою мережею «П.». Відновлена Київ. «П.» стала осередком просвітнього руху, і за її ініціятивою 20 вересня у Києві відбувся Перший Всеукр. З'їзд «П.», на якому створено Всеукр. Спілку «П.» і організовано Центр. Бюро, з завданням координувати працю сіль. «П.» і пов. спілок «П.». Чимало «П.» постало на Кубані, Зеленому Клині та ін. укр. поселенчих землях в Азії. За короткий час «П.» виникли майже у всіх м. і більших с. України – разом бл. 5 000. Деякі з них, напр., Катеринославська «П.» виявляли жваву діяльність. «П.» були у 1917–21 рр. осередками укр. нац. життя і найбільше спричинилися до зростання нац. свідомости широких мас. Під час больш. і денікінської окупації «П.» були часто єдиними укр. орг. клітинами. Ще у червні 1921 р. в УССР діяло (вже в умовах сов. окупації) 4 322 т-ва, читальні й будинки «П.». На поч. 1922 р. усі вони були ліквідовані або реорганізовані на сов. «П.», сельбуди та хати-читальні. Ліквідовані були також всі «П.» на Кубані, Зеленому Клині й в усьому СССР. З «П.» на Далекому Сх. залишилася лише «П.» в *Харбіні* (Манджурія), яка діяла аж до 1945 р. (див. 1 035 стор.).

За нім. окупації у 1941 р. почали знову поставати «П.» (часто заходами *Похідних Груп ОУН*), але з перебранням влади цивільною нім. адміністрацією вони були нею заборонені або самоліквідувалися, щоб уникнути репресій. Багатогранну діяльність (на основі самодопомоги, гол. харч.) у 1941–43 рр. розвинула «П.» у Харкові з В. *Дубровським* на чолі (ін. діячі: Зоя Сапіцька — заступник гол., Б. Порай-Кошиць, О. Попов, Д. Соловей, Ф. Бульбенко та ін.), навколо якої скупчилося все укр. гром.-суспільне життя. Вона серед ін. влаштувала успішно виставку «Геть большевизм», з експонатами і документами сов. терору. *Б. Кравців, Р. М.*

«П.» на півн.-зах. укр. землях. На поч. 20 в. «П.» діяли в Сідльцях, Грубешові й у Кобиляках (пов. Біла Під-

ляська), на Волині в Крем'янеччині (прим. у Вишнівці). У 1916–18 рр. під час окупації цих земель австр. і нім. арміями і перебування там частин УСС, як також на Підляшші й Поліссі вояків і старшин, організованих Союзом Визволення України Синьої й Сірої Дивізій, почав поширюватися укр. просвітній рух і почали створюватися «П.». Заснована 1918 р. «П.» у Бересті організувала бл. 100 читалень по с. і м. Полісся (перші її гол.: В. *Дмитріюк* і В. Криницький). Вона була закрита поль. владою 1919 р., відновлена 1923, але згодом більшість її читалень були закриті, решта занепала.

На Холмщині й Підляшші просвітню діяльність з 1918 р. вело т-во «*Рідна хата*», що мало бл. 125 філій (1930 р. заборонена поль. владою). Заснована 1918 р. у Луцькому, «П.» мала у 1932 р., коли її закрито, 134 філії (один з засновників і гол. діяч І. *Власовський*, Є. Петрицький — довголітній гол., В. *Островський*, О. *Левчанівська*, М. *Маслов* й ін.). За ініціятивою «П.» у Луцькому відбулися 2 просвітні з'їзди, на яких вирішено заснувати Волинську «П.», яка мала б діяти на території всієї Волині, але поль. влада на це не дала згоди. Луцька «П.» влаштовувала курси українознавства, коол., мала різні гуртки й майстерні. Подібна була діяльність ін. пов. «П.», які мали читальні. Найбільше активними (крім Луцької) були пов. «П.» у Крем'янці (1918—32; гол. діячі: Б. *Козубський*, М. *Черкаський*, С. *Жук* та ін.), Рівному (гол. діячі: І. Підстригач, Ф. *Пекарський*, Кентржинський, С. Семенюк), Ковелі (С. *Підгірський*), Дубному (1920–28; М. *Чучмай*, М. Черкавський, Н. Кибалюк), Горохові (С. Книш), Володимирі Волинському (А. *Річинський*, о. Д. *Герштанський*), в Острозі (1918–32), Костополі (П. *Рощинський*), Любомлі, Олександрії та ін. Всі понад 600 читалень на Волині й Поліссі ліквідувала поль. влада. Не зважаючи на перешкоди з поль. боку «П.» на півн.-зах. землях підтримувала весь час тісні зв'язки з «П.» у Львові. На місце читалень «П.» у 1932–33 рр. на Волині почали діяти «*Рідні хати*», які були найнижчими клітинами *Укр. Волинського Об'єднання* і діяли за одним усталеним статутом, але й вони були ліквідовані у 1937–39 рр.

Влітку і восени 1941 р. на Волині постала після її окупації нім. військом низка «П.»; незабаром вони були заборонені німцями. *Р. М.*

«П.» на Закарпатті. Першою читальнею, організованою у зв'язку з Львівською «П.» і за її читальняним статутом, була заснована 1896 р. свящ. О. Штефаном «Греко-кат. читальня» у Скотарському, підтримувана виданнями «П.» зі Львова. Ці вид. одержували й розповсюджували, не зважаючи на обмеження й заборони угор. режиму, також ін. напівлеґальні гуртки-читальні, засновувані вже після 1900 р. по с., як, напр., у В. Верецьких, Голубинному, Липші, Рахові, Стройні, Ясіні.

Формальне заснування т-ва «П.» відбулося в Ужгороді 1920 р., і відтоді Закарпаття почало вкриватися мережею філій по пов. м. і читалень по м. і с. У 1923 р. закарп. «П.» мала 4 філії, 82 читальні, понад 30 драматичних гуртків, 12 хорів. У 1934 р. було 10 філій (у тому ч. у Пряшеві й у Братіславі), 230 читалень (разом з 7 читальнями на Пряшівщині) і 15 337 чл., 146 театральних гуртків, 21 оркестра, 98 хорів і 47 спортових гуртків. За час свого існування (1920–39) закарп. «П.» видала понад 200 кн. і брошур, здебільша популярних, і календарів, а також солідний щорічник «Наук. Збірник» (1922–38; вийшло 14 тт.), присвячений дослідженню Карп. України. У 1925 р. короткий час виходив наук.-літ. і госп. місячник «Просвіта». При централі в Ужгороді діяв *Руський Нар. Театр* на чолі з М. Садовським, а пізніше О. Загаровим, від 1935 р. укр. нац. театр «*Нова Сцена*» під керівництвом Ю. і Є. *Шереґіїв*, активних також в організації театральних гуртків по с., і *Руський Нац. Хор* під диригентурою О. *Приходька*. Диригентами сіль. хорів були здебільша учні О. Приходька (А. Міньо, Ю. Палюх, Ф. Повхан, І. Тимканич, Ф. Шімановський). Курси нац. танків влаштовував А. Кість. Оркестри організовував І. Романенко. Більші філії й читальні мали власні нар. доми. Центр. дім в Ужгороді, збудований у 1926 р., давав приміщення Етногр. музеєві, домівкам різних т-в та ред.; це був осередок укр. життя. Тут містилася також бібліотека, що нараховувала 10 000 тт., основу її становила куплена бібліотека, у Г. *Стрипського* в Будапешті. Гол. діячами були: Ю. *Бращайко* (довголітній гол.), М. *Бращайко*, о. А. *Волошин*, о. В. *Гаджеґа*, о. В. *Желтвай*, А. *Штефан*, П. *Яцько*, С. *Клочурак*, о. К. *Феделеш* та ін. Філія у Пряшеві діяла під проводом о. Е. *Бігарія* та І. *Невицької*. Щороку по різних частинах Закарпаття відбувалися з'їзди «П.». Найчисленніший був Всепросвітянський з'їзд 1937 р. в Ужгороді з понад 12 000 учасників, що в ньому брали участь також комуністи під проводом посла О. Борканюка. Гол. конкурентом «П.» було русофільське *Общество ім. О. Духновича* (засноване 1923 р.). Угор. окупаційна влада ліквідувала «П.» у 1939 р., майно було сконфісковане, архів і частина кн. знищені, реш-

Справжні осв. т-ва, які, за прикладом Галичини, названо «П.», виникли щойно після революції 1905 р. Першою з них була «П.» у Катеринославі, заснована 8. 10. 1905, яка об'єднала бл. 400 чл. і заснувала філії у Мануїлівці (гол.-селянин К. Струбель), Діївці, Перепині, Гупалівці та в кількох ін. селах, діяльність яких виявлялася в орг-ції читалень, влаштовуванні різних свят, концертів, вистав, доповідів, вечірок, передплати укр. газ., журн., кн. У Катеринославі розпочала «П.» вид. тижневика «Добра Порада» (4 чч.). У її діяльності брали участь: Д. Яворницький, В. Біднов, Є. Вировий, Д. і Н. Дорошенки, П. Наріжний, С. Липківський, Г. Денисенко, Л. Біднова та ін. Восени 1914 р. вона була закрита за «проповідь сепаратизму», але діяла далі як укр. філія рос. «Наук. Общества» (сіль. «П.» зберегли свій попередній характер) до поч. 1916 р. Другою за чергою була «П.» в Одесі, заснована 25. 11. 1905 (з бібліотекою-читальнею, книгарнею, музеєм і хором) за ініціятивою і з участю І. Луценка, М. Комарова, І. Липи, С. Шелухина, А. Ніковського, М. Слабченка й ін. Вона була своєрідним клюбом одеської укр. інтеліґенції з доповідями й дискусіями, як також щосуботніми літ.-муз. вечорами і драматичними виставами щонеділі. Заходами Одеської «П.» розпочато 1906 р. виклади в ун-ті укр. історії О. Грушевського укр. мовою; виходив часопис «Народня Справа» і видано 2 кн. для народу. 1908 р. її діяльність заборонено. У травні 1906 заходами Б. Грінченка, Г. Коваленка, М. Лисенка, Ф. Красицького, Ф. Матушевського, М. Старицької, з участю Лесі Українки, С. Єфремова, В. Дурдуківського та ін. була заснована Київ. «П.». 1907 р. секретарем «П.» обрано Д. Дорошенка. Заснування філій Київ. «П.» було заборонене, і вона розгорнула діяльність (лекції, нар. читання, вистави, концерти) серед населення — міщанського і робітничого у самому м. і на передмістях. Опрацьовуючи пляни широкої осв.-виховної і вид. праці й створюючи для окремих ділянок спеціяльні комісії, Київ. «П.» стала керівним центром для ін. «П.». Гол. увагу вона присвятила вид. справі, видавши впродовж 5 рр. існування 34 кн. для народу (накладом 163 760); бібліотека-читальня нараховувала понад 10 000 тт., перев. з українознавства. На 1909 р. Київ. «П.» мала 625 чл., але 1910 р. влада ліквідувала її адміністративним розпорядком. З 1906 «П.» постали і в ін. м. України (Кам'янці Подільському, Житомирі, Чернігові, Миколаєві, Мелітополі та ін.), на Кубані (Катеринодарська під керівництвом С. *Ерастова* з 15 філіями в Темрюці, Майкопі та в ряді станиць), у Новочеркаську на Донщині, в Баку на Кавказі й Владивостоці на Далекому Сх. На відкриття «П.» на Полтавщині й Харківщині рос. влада дозволу не дала; в ін. губ. лише винятково «П.» дозволяли творити філії. Згадані вище «П.» були закриті у 1910–11 рр. Хоч ці «П.» на Центр. і Сх. Землях не були численні (разом з філіями бл. 40) і діяли короткий час, проте вони значно спричинилися до зростання нац. свідомости мас.

З революцією 1917 р. по селах і м. укр. населення спонтанно заходилося коло орг-ції «П.» як осередків багатогранної позашкільної праці серед дорослих; вже влітку 1917 р. всі Центр. та Сх. Укр. Землі вкрилися густою мережею «П.». Відновлена Київ. «П.» стала осередком просвітнього руху, і за її ініціятивою 20 вересня у Києві відбувся Перший Всеукр. З'їзд «П.», на якому створено Всеукр. Спілку «П.» і організовано Центр. Бюро, з завданням координувати працю сіль. «П.» і пов. спілок «П.». Чимало «П.» постало на Кубані, Зеленому Клині та ін. укр. поселенчих землях в Азії. За короткий час «П.» виникли майже у всіх м. і більших с. України — разом бл. 5 000. Деякі з них, напр., Катеринославська «П.» виявляли жваву діяльність. «П.» були у 1917–21 рр. осередками укр. нац. життя і найбільше спричинилися до зростання нац. свідомости широких мас. Під час больш. і денікінської окупації «П.» були часто єдиними укр. орг. клітинами. Ще у червні 1921 р. в УССР діяло (вже в умовах сов. окупації) 4 322 т-ва, читальні й будинки «П.». На поч. 1922 р. усі вони були ліквідовані або реорганізовані на сов. «П.», сельбуди та хати-читальні. Ліквідовані були також всі «П.» на Кубані, Зеленому Клині й в усьому СССР. З «П.» на Далекому Сх. залишилася лише «П.» в *Харбіні* (Манджурія), яка діяла аж до 1945 р. (див. 1 035 стор.).

За нім. окупації у 1941 р. почали знову поставати «П.» (часто заходами *Похідних Груп ОУН*), але з перебранням влади цивільною нім. адміністрацією вони були нею заборонені або самоліквідувалися, щоб уникнути репресій. Багатогранну діяльність (на основі самодопомоги, гол. харч.) у 1941–43 рр. розвинула «П.» у Харкові з В. *Дубровським* на чолі (ін. діячі: Зоя Сапіцька — заступник гол., Б. Порай-Кошиць, О. Попов, Д. Соловей, Ф. Бульбенко та ін.), навколо якої скупчилося все укр. гром.-суспільне життя. Вона серед ін. влаштувала успішно виставку «Геть большевизм», з експонатами і документами сов. терору. *Б. Кравців, Р. М.*

«П.» на півн.-зах. укр. землях. На поч. 20 в. «П.» діяли в Сідльцях, Грубешові й у Кобиляках (пов. Біла Під-

ляська), на Волині в Крем'янеччині (прим. у Вишнівці). У 1916–18 рр. під час окупації цих земель австр. і нім. арміями і перебування там частин УСС, як також на Підляшші й Поліссі вояків і старшин, організованих Союзом Визволення України Синьої й Сірої Дивізії, почав поширюватися укр. просвітній рух і почали створюватися «П.». Заснована 1918 р. «П.» у Бересті організувала бл. 100 читалень по с. і м. Полісся (перші її гол.: В. *Дмитрюк* і В. Криницький). Вона була закрита поль. владою 1919 р., відновлена 1923, але згодом більшість її читалень були закриті, решта занепала.

На Холмщині й Підляшші просвітню діяльність з 1918 р. вело т-во «*Рідна хата*», що мало бл. 125 філій (1930 р. заборонена поль. владою). Заснована 1918 р. у Луцькому, «П.» мала у 1932 р., коли її закрито, 134 філії (один з засновників і гол. діяч І. *Власовський*, Є. Петрицький — довголітній гол., В. *Островський*, О. *Левчанівська*, М. *Маслов* й ін.). За ініціятивою «П.» у Луцькому відбулися 2 просвітні з'їзди, на яких вирішено заснувати Волинську «П.», яка мала б діяти на території всієї Волині, але поль. влада на це не дала згоди. Луцька «П.» влаштовувала курси українознавства, кооп., мала різні гуртки й майстерні. Подібна була діяльність ін. пов. «П.», які мали читальні. Найбільше активними (крім Луцької) були пов. «П.» у Крем'янці (1918—32; гол. діячі: Б. *Козубський*, М. *Черкаський*, С. *Жук* та ін.), Рівному (гол. діячі: І. Підстригач, Ф. *Пекарський*, Кентржинський, С. Семенюк), Ковелі (С. *Підгірський*), Дубному (1920–28; М. *Чучмай*, М. Черкавський, Н. Кибалюк), Горохові (С. Книш), Володимирі Волинському (А. *Річинський*, о. Д. *Герштанський*), в Острозі (1918–32), Костополі (П. *Рощинський*), Любомлі, Олександрії та ін. Всі понад 600 читалень на Волині й Поліссі ліквідувала поль. влада. Не зважаючи на перешкоди з поль. боку «П.» на півн.-зах. землях підтримувала весь час тісні зв'язки з «П.» у Львові. На місце читалень «П.» у 1932–33 рр. на Волині почали діяти «*Рідні хати*», які були найнижчими клітинами *Укр. Волинського Об'єднання* і діяли за одним усталеним статутом, але й вони були ліквідовані у 1937–39 рр.

Влітку і восени 1941 р. на Волині постала після її окупації нім. військом низка «П.»; незабаром вони були заборонені німцями. *Р. М.*

«П.» на Закарпатті. Першою читальнею, організованою у зв'язку з Львівською «П.» і за її читальняним статутом, була заснована 1896 р. свящ. О. Штефаном «Ґреко-кат. читальня» у Скотарському, підтримувана виданнями «П.» зі Львова. Ці вид. одержували й розповсюджували, не зважаючи на обмеження й заборони угор. режиму, також ін. напівлеґальні гуртки-читальні, засновувані вже після 1900 р. по с., як, напр., у В. Верецьких, Голубинному, Липші, Рахові, Стройні, Ясіні.

Формальне заснування т-ва «П.» відбулося в Ужгороді 1920 р., і відтоді Закарпаття почало вкриватися мережею філій по пов. м. і читалень по м. і с. У 1923 р. закарп. «П.» мала 4 філії, 82 читальні, понад 30 драматичних гуртків, 12 хорів. У 1934 р. було 10 філій (у тому ч. у Пряшеві й у Братіславі), 230 читалень (разом з 7 читальнями на Пряшівщині) і 15 337 чл., 146 театральних гуртків, 21 оркестра, 98 хорів і 47 спортових гуртків. За час свого існування (1920–39) закарп. «П.» видала понад 200 кн. і брошур, здебільша популярних, і календарів, а також солідний щорічник «Наук. Збірник» (1922–38; вийшло 14 тт.), присвячений дослідженню Карп. України. У 1925 р. короткий час виходив наук.-літ. і госп. місячник «Просвіта». При централі в Ужгороді діяв *Руський Нар. Театр* на чолі з М. Садовським, а пізніше О. Загаровим, від 1935 р. укр. нац. театр «*Нова Сцена*» під керівництвом Ю. і Є. *Шереґіїв*, активних також в організації театральних гуртків по с., і *Руський Нац. Хор* під дириґентурою О. *Приходька*. Дириґентами сіль. хорів були здебільша учні О. Приходька (А. Міньо, Ю. Палюх, Ф. Повхан, І. Тимканич, Ф. Шімановський). Курси нац. танків влаштовував А. Кість. Оркестри організовував І. Романенко. Більші філії й читальні мали власні нар. доми. Центр. дім в Ужгороді, збудований у 1926 р., давав приміщення Етногр. музеєві, домівкам різних т-в та ред.; це був осередок укр. життя. Тут містилася також бібліотека, що нараховувала 10 000 тт., основу її становила куплена бібліотека, у Г. *Стрипського* в Будапешті. Гол. діячами були: Ю. *Бращайко* (довголітній гол.), М. *Бращайко*, о. А. *Волошин*, о. В. *Гаджеґа*, о. В. *Желтвай*, А. *Штефан*, П. *Яцько*, С. *Клочурак*, о. К. *Федeлеш* та ін. Філія у Пряшеві діяла під проводом о. Е. *Бігарія* та І. *Невицької*. Щороку по різних частинах Закарпаття відбувалися з'їзди «П.». Найчисленніший був Всепросвітянський з'їзд 1937 р. в Ужгороді з понад 12 000 учасників, що в ньому брали участь також комуністи під проводом посла О. Борканюка. Гол. конкурентом «П.» було русофільське *Общество ім. О. Духновича* (засноване 1923 р.). Угор. окупаційна влада ліквідувала «П.» у 1939 р., майно було сконфісковане, архів і частина кн. знищені, реш-

ту передано *Подкарпатському Обществу Наук* разом з усім майном «П.», її філій і читалень.

М. Боровський, В. Маркусь, А. Штефан

«П.» в Юґославії. Після розпаду Австро-Угорщини українці (русини) *Бачки* і Срему в липні 1919 р. заснували у Новому Саді осв. т-во *Руске Народно-Просвітне Друштво*, яке мало по с. ряд філій і розвинуло жваву діяльність, зокрема вид. Його працю заборонили угорці, які у квітні 1941 окупували Бачку. 1923 р. у Заґребі було засноване на зразок Львівської «П.» — Укр. Т-во «П.», яке мало філії і представництва в Славонії, Боснії і Беоґраді. «П.» у Заґребі видавала неперіодично бюлетень, а у 1936—39 рр. «Вісник Укр. Т-ва „П." в Заґребі» й підтримувала зв'язки з «П.» у Львові. Після створення незалежної держави Хорватії «П.» у Заґребі передала свої функції єдиній у Хорватії укр. орг-ції — *Укр. Представництву*, яке однак осв. працею мало цікавилося. За умов ком. режиму в новій Юґославії (з 1944) обидва кол. укр. осв. т-ва не могли відновити своєї діяльности.

«П.» у ін. країнах Европи. Найдавнішими «П.» у країнах на зах. від укр. етнічної території були «П.» у *Кракові* (заснована 1894 р. як читальня т-ва «П.» у Львові — з 1923 р. філія; вона була осередком укр. життя у Кракові) та у Відні (діяла з кін. 1908 до 1918). Під час першої світової війни «П.» діяли у таборах укр. переселенців (напр., у Ґмюнді) та у деяких таборах полонених вояків рос. армії у Австрії й Німеччині. У Чехо-Словаччині «П.» існувала при укр. робітничому курені у Брно (1922—23) і довший час у Братіславі й Празі — обидві пов'язані з «П.» в Ужгороді.

Краще розвинулися «П.» серед заробітчанської еміґрації у Франції, організовані за зразком крайових читалень. У період між двома світовими війнами існували такі читальні по різних м.: у Версалі, Ліоні, Меці, Орлеані, Страсбурзі, Суасоні й ін. До організованого 1932 р. в Парижі *Українського Народного Союзу* належало 75 «П.».

«П.» в Америці. Під впливом Львівської «П.» у країнах укр. поселення у Півн. і Півд. Америці постала низка культ.-осв. т-в з подібними завданнями і часто з назвою «П.». За винятком Арґентіни і Параґваю, вони не мали і не мають централь.

У ЗДА першою просвітньою орг-цією була читальня «П.» заснована 1887 р. у тодішньому осередку укр. життя Шенандоа. З розвитком і поширенням Руського (згодом *Укр.*) *Нар. Союзу* й ін. братських (обезпеченевих) союзів деякі з їх відділів засновувалися п. н. «П.» (у 1934 р. УН Союз мав 8 таких відділів). Відбуте 1905 р. Всенародне Просвітне Віче у Філядельфії, з метою заснування окремого осв. т-ва «П.», не дало конкретних наслідків. Заснована 1908 р. «П.» у Нью-Йорку є одночасно допомоговим т-вом. Між двома світовими війнами Львівська «П.» видала три випуски «Амер. Просвітянина» з метою приєднування чл. для матірнього т-ва «П.» у Львові. З 1953 у Філядельфії діє «Молода П.» з бібліотекою й архівом.

У Канаді перші «П.» постали у 1903—07 рр. у Вінніпеґу і згодом у ін. місцевостях. Централею просвітньої діяльности у Манітобі став заснований 1905 р. Народний Дім у Вінніпеґу, який влаштував два просвітньо-госп. конґреси (1923, 1930). З ін. просвітніх установ важливіші: Кан.-Укр. Ін-т «П.», заснований 1916 р. у Вінніпеґу, Читальня «П.» ім. Шевченка в Торонто (1921), Т-во «П.» у Вест Форт Вільям (Онтаріо), «П.» в Порт Артурі й ін. З 116 просвітніх орг-цій на території Канади діяло у 1935 р. 39 п. н. «П.».

У Півд. Америці перше т-во «П.» постало в Курітібі (Бразилія) 1902 р. До 1914 р. просвітні орг-ції діяли там під різними назвами, у тому ч. і «П.». Після об'єднання цих орг-цій в *Укр. Союзі* вони перестали діяти як самостійні т-ва.

В Арґентіні перше т-во «П.» було засноване 1910 р. в Апостолесі, інші — щойно у 1920-их рр. Централею їх стало Укр. Центр. Т-во «П.» в Арґентіні з осідком у Буенос-Айресі (постало 1924), яке має 15 філій (у тому ч. 11 у Буенос-Айресі і околицях) з 1 226 чл. (1971). Всі вони мають власні будинки, 10 «Рідних Шкіл» і курси українознавства; при «П.» діє балет та капеля бандуристів. «П.» видає тижневик *«Українське Слово»* (з 1928), календарі-альманахи «П.» (з 1934; разом 32), видало кілька кн. тощо. Тепер «П.» очолюють: гол. О. Галатьо, (почесний гол. М. Данилишин), секретар В. Косюк.

У Параґваї перша «П.» постала 1937 р. у м. Енкарнасіоні, яка нині має 10 філій. В Уруґваї діє «П.» в Монтевідео з 1934 р.

Література: Лозинський М. Сорок літ діяльности «Просвіти». Л. 1908; Брик І. і Коцюба М. (ред.). Перший Український Просьвітно-економічний Конґрес ... Протоколи і реферати. Л. 1910; «Просвіта» до укр. народу. Л. 1921; Календар Т-ва «Просвіта» на 1928 р. Л. 1927; Перський С. Популярна історія Товариства «Просвіта» у Львові. Л. 1932; Календар «Просвіта» на рік 1936. Ужгород 1935; Нар. Ілюстрований Ювілейний Календар «Просвіта» — на 1938. Л. 1937; Дорошенко В. «Просвіта» — її заснування й праця. Філядельфія 1959; Перський С., Воличець С. і Господин С. Нарис історії Матірного Товариства «Просвіти» і огляд просвітних товариств у Канаді. Вінніпеґ 1969.

Б. Кравців, Р. М.

«Просвѣта» («Prosvita»), двотижневик, орган братсько-допомогового т-ва «Собраніє Гр.-Кат. Церк. Братств», об'єднання закарп. еміґрації у ЗДА, виходить з 1917 р. у Мек Кіспорті (Пенсільванія), як продовження газ. *«Русинъ»*; з 1950-их рр. друкується, перев. англ. мовою; ред. о. О. Папп, о. С. Лоя.

«Просвіта», місячник освіти, виховання, культури, орган т-ва «Просвіта» у Львові, призначений для провідних кадрів у просвітянській праці, виходив 1936–39 рр. у Львові; ред. І. *Брик.*

«Просвітній Листок», газ. для полонених вояків-українців рос. армії, видавалася тричі на місяць у *Вецлярі* (Німеччина) у 1915–16 рр.; «П. Л.» замінила *«Громадська Думка»*.

Просвітньо-Економічний Конґрес, перший заг. укр. екон.-осв. конґрес, що відбувся 1-2 лютого 1909 р. у Львові на відзначення 40-ліття діяльности Т-ва «Просвіти». Завдання П.-Е. К. полягало у перегляді дотодішньої екон. і осв. праці на всіх укр. землях та обговорення напрямів дальшої діяльности; ч. учасників 768, серед них — майже всі визначніші культ., екон. і гром.-політ. діячі з Галичини і Буковини та бл. 20 з Наддніпрянщини. П.-Е. К. був маніфестацією укр. духової єдности без уваги на кордони і став поворотним пунктом у дальшому розвитку укр. екон. життя, зокрема укр. кооперації на Зах. Укр. Землях.

Проскура Юрій (1876–1958), вчений у галузі гідромашинобудування і гідроме-

ханіки, родом з м. Сміли, д. чл. АН УРСР (з 1929). З 1904 р. працював у Харківському Технологічному Ін-ті (з 1911 — проф.), у 1945–54 рр. — дир. лябораторії проблем швидкохідних машин і механізмів АН УРСР. П. розробляв теорію і проектував пропелерні турбіни й помпи. У 1934 р. спорудив гідродинамічну трубу для досліджень гідродинамічних ґраток. Праці з питань теорії гідроаеродинаміки, газових і водяних турбін, насосів, компресорів.

Ю. Проскура

Проскурів, кол. (до 1954) назва м. *Хмельницького.*

Проскурівна (справжнє прізвище Семенко) Марія (1863–1945), письм. сел. роду з Полтавщини, мати М. *Семенка.* Твори етногр.-побутового змісту: повість «Уляся» й оп. «Од сіна до соломи» (1913) і «Пані писарка» (1914); по революції у 1919–27 рр. П. надрукувала кілька оп. у ж.: «Червоний Шлях», «Всесвіт», «Глобус» («Олексій, Божий чоловік», «Клопітна річечка і спорні береги» та ін.). Про неї див. Мочульський М. «Дебют Марії Проскурівни» («ЛНВ», 1917, кн. 4).

Проскурник, див. *Алтей.*

Просо (Panicum), рід однорічних і багаторічних рослин з родини злакових. На Україні поширені П. посівне, або звич. (P. miliaceum L.), однорічна культ. круп'яна рослина, і П. волосовидне (P. capillare L.) — бур'ян серед посівного П. Зерно П. має 69% вуглеводнів, 14% білка, 1% товщу. П. є також цінним кормом для свійської птиці, солома і полова — для свійських тварин. Тривалість веґетаційного періоду П. — 60–70 днів у ранніх сортів; 90–120 — у пізніх; П. теплолюбна рослина (вразлива на приморозки), вимагає добрих ґрунтів, посухостійка.

П. на Україні відоме з неоліту, у ранню і княжу добу належало до найпоширеніших зернових; воно добре родило на цілинах після випалення чи вирубання лісу і не вимагало великого вкладу праці. Пізніше його витиснули ін. зернові. В УССР площа під П. становила (у тис. га): 1913 р. — 525 (або 2,1% всіх зернових), 1940 — 955 (4,5%), 1950 — 556 (2,8%), 1960 — 772 (5,6%), 1965 — 438 (2,7%), 1969 — 461 (2,9%). На всіх укр. землях площа під П. досягає 0,6 млн га. Площа під П. збільшується у ті рр., коли вимерзає озима пшениця (напр., 1960). Давніше найбільший відсоток вона становила у Лісостепу, тепер назагал П. рівномірно розміщене; П. нема у горах, мало на Зах. Україні, найбільше на півд.-сх. Слобожанщині і сх. Передкавказзі. Валовий збір П. на Україні (у млн центнерів): 1913 р. — 5,0, 1940 — 14,0, 1950 — 3,6, 1960 — 10,9, 1965 — 6,9, 1969 — 8,8, пересічний — за 1965–69 рр. — 6.4 або 14,8 центнерів з 1 га. Найпоширеніші сорти П. на Україні: Веселоподолянське 38 і 367, Камишинське 123, Миронівське 85, Подолянське 24-273, Саратовське 853, Харківське 436, 2 і 25.

В. К.

Просяна (V–17), с. м. т. Покровського р-ну Дніпропетровської обл.; 6 500 меш. (1965). Комбінати, вогнетривких виробів і хлібопродуктів, поклади каоліну. Заснована на поч. 20 в.

Протасенко Микола (* 1923), драматичний актор родом з Донеччини. Виступав у Артемівському Укр. Драматичному Театрі (1944–48), у Шахтярському Ансамблі Пісні й Танку в Донецькому (1948–50) і з 1951 р. у Донецькому Укр. Драматичному Театрі ім. Артема. Ролі: Микола («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Назар («Назар Стодоля» Т. Шевченка), Гулак-Артемовський («Петербурзька осінь» О. Ільченка), Назар («Весілля в Малинівці» Л. Юхвида) та ін.

Протачник, див. *Вероніка.*

Протерозойська ера, див. *Геологія України.*

Протестантизм (від Protestatio, акт, що відбувся 1529 р.), одна з трьох (крім Кат. і Правос.) найбільших груп христ. церков, що виділилася з Кат. Церкви під час *реформації* і об'єднує бл. 270 млн вірних. Виступивши проти догм й устрою Кат. Церкви, П. зформульований наукою М. Лютера (1517), Ж. Кальвіна, У. Цвінґлі, Т. Мюнцера й ін., поширився у центр., півн. і зах. Европі та досяг і сх.-евр. земель. На відміну від обрядовости, непорушности догматичної традиції і провідної ролі ієрархії Кат. Церкви, П. наголошує спасенність віри, широку участь вірних у справах церкви та зокрема вільне для кожного пояснювання Біблії. П. допускає деяку свободу у церк.-рел. житті, що призвело частково до витворення багатьох церков, з яких найчисельніші: Англіканська, Лютеранська, Баптистська, Реформована (Пресвітеріянська), Методистська. Не пов'язані з канонами та всіма догмами традиційних церков, прот. церкви мали сприятливі передумови започаткувати і мати провідну ролю в екуменічному русі. На укр. землях прот. рухи були спрямовані також проти устрою і науки Правос. Церкви.

П. на Україні у 16-17 вв. Прот. гаслам, що поширилися на укр. землях у 16 і першій пол. 17 в., підготовляли сприятливий ґрунт ін. рел. вчення у 14

ту передано *Подкарпатському Обществу Наук* разом з усім майном «П.», її філій і читалень.

М. Боровський, В. Маркусь, А. Штефан

«П.» в Юґославії. Після розпаду Австро-Угорщини українці (русини) *Бачки* і Срему в липні 1919 р. заснували у Новому Саді осв. т-во *Руске Народно-Просвітне Друштво*, яке мало по с. ряд філій і розвинуло жваву діяльність, зокрема вид. Його працю заборонили угорці, які у квітні 1941 окупували Бачку. 1923 р. у Заґребі було засноване на зразок Львівської «П.» — Укр. Т-во «П.», яке мало філії і представництва в Славонії, Боснії і Белґраді. «П.» у Заґребі видавала неперіодично бюлетень, а у 1936—39 рр. «Вісник Укр. Т-ва „П." в Заґребі» й підтримувала зв'язки з «П.» у Львові. Після створення незалежної держави Хорватії «П.» у Заґребі передала свої функції єдиній у Хорватії укр. орг-ції — *Укр. Представництву*, яке однак осв. працею мало цікавилося. За умов ком. режиму в новій Юґославії (з 1944) обидва кол. укр. осв. т-ва не могли відновити своєї діяльности.

«П.» у ін. країнах Европи. Найдавнішими «П.» у країнах на зах. від укр. етнічної території були «П.» у *Кракові* (заснована 1894 р. як читальня т-ва «П.» у Львові — з 1923 р. філія; вона була осередком укр. життя у Кракові) та у Відні (діяла з кін. 1908 до 1918). Під час першої світової війни «П.» діяли у таборах укр. переселенців (напр., у Ґмюнді) та у деяких таборах полонених вояків рос. армії у Австрії й Німеччині. У Чехо-Словаччині «П.» існувала при укр. робітничому курені у Брно (1922—23) і довший час у Братіславі й Празі — обидві пов'язані з «П.» в Ужгороді.

Краще розвинулися «П.» серед заробітчанської еміґрації у Франції, організовані за зразком крайових читалень. У період між двома світовими війнами існували такі читальні по різних м.: у Версалі, Ліоні, Меці, Орлеані, Страсбурзі, Суасоні й ін. До організованого 1932 р. в Парижі *Українського Народного Союзу* належало 75 «П.».

«П.» в Америці. Під впливом Львівської «П.» у країнах укр. поселення у Півн. і Півд. Америці постала низка культ.-осв. т-в з подібними завданнями і часто з назвою «П.». За винятком Арґентіни і Параґваю, вони не мали і не мають централь.

У ЗДА першою просвітньою орг-цією була читальня «П.» заснована 1887 р. у тодішньому осередку укр. життя Шенандоа. З розвитком і поширенням Руського (згодом Укр.) *Нар. Союзу* й ін. братських (обезпеченевих) союзів деякі з їх відділів засновувалися п. н. «П.» (у 1934 р. УН Союз мав 8 таких відділів). Відбуте 1905 р. Всенародне Просвітнє Віче у Філядельфії, з метою заснування окремого осв. т-ва «П.», не дало конкретних наслідків. Заснована 1908 р. «П.» у Нью-Йорку є одночасно допомоговим т-вом. Між двома світовими війнами Львівська «П.» видала три випуски «Амер. Просвітянина» з метою приєднування чл. для матірнього т-ва «П.» у Львові. З 1953 у Філядельфії діє «Молода П.» з бібліотекою й архівом.

У Канаді перші «П.» постали у 1903—07 рр. у Вінніпеґу і згодом у ін. місцевостях. Централею просвітньої діяльности у Манітобі став заснований 1905 р. Народний Дім у Вінніпеґу, який влаштував два просвітньо-госп. конґреси (1923, 1930). З ін. просвітніх установ важливіші: Кан.-Укр. Ін-т «П.», заснований 1916 р. у Вінніпеґу, Читальня «П.» ім. Шевченка в Торонто (1921), Т-во «П.» у Вест Форт Вільям (Онтаріо), «П.» в Порт Артурі й ін. З 116 просвітніх орг-цій на території Канади діяло у 1935 р. 39 п. н. «П.».

У Півд. Америці перше т-во «П.» постало в Курітібі (Бразілія) 1902 р. До 1914 р. просвітні орг-ції діяли там під різними назвами, у тому ч. і «П.». Після об'єднання цих орг-цій в *Укр. Союзі* вони перестали діяти як самостійні т-ва.

В Арґентіні перше т-во «П.» було засноване 1910 р. в Апостолесі, інші — щойно у 1920-их рр. Централею їх стало Укр. Центр. Т-во «П.» в Арґентіні з осідком у Буенос-Айресі (постало 1924), яке має 15 філій (у тому ч. 11 у Буенос-Айресі і околицях) з 1 226 чл. (1971). Всі вони мають власні будинки, 10 «Рідних Шкіл» і курси українознавства; при «П.» діє балет та капеля бандуристів. «П.» видає тижневик *«Українське Слово»* (з 1928), календарі-альманахи «П.» (з 1934: разом 32), видало кілька кн. тощо. Тепер «П.» очолюють: гол. О. Галатьо, (почесний гол. М. Данилишин), секретар В. Косюк.

У Параґваї перша «П.» постала 1937 р. у м. Енкарнасіоні, яка нині має 10 філій. В Уруґваї діє «П.» в Монтевідео з 1934 р.

Література: Лозинський М. Сорок літ діяльности «Просвіти». Л. 1908; Брик І. і Коцюба М. (ред.). Перший Український Просьвітно-економічний Конґрес... Протоколи і реферати. Л. 1910; «Просвіта» до укр. народу. Л. 1921; Календар Т-ва «Просвіта» на 1928 р. Л. 1927; Перський С. Популярна історія Товариства «Просвіта» у Львові. Л. 1932; Календар «Просвіта» на рік 1936. Ужгород 1935; Нар. Ілюстрований Ювілейний Календар «Просвіта» — на 1938. Л. 1937; Дорошенко В. «Просвіта» — її заснування й праця. Філядельфія 1959; Перський С., Воличець С. і Господин С. Нарис історії Матірного Товариства «Просвіти» і огляд просвітних товариств у Канаді. Вінніпеґ 1969.

Б. Кравців, Р. М.

«Просвѣта» («Prosvita»), двотижневик, орган братсько-допомогового т-ва «Собраніє Гр.-Кат. Церк. Братств», об'єднання закарп. еміґрації у ЗДА, виходить з 1917 р. у Мек Кіспорті (Пенсільванія), як продовження газ. *«Русинъ»*; з 1950-их рр. друкується, перев. англ. мовою; ред. о. О. Папп, о. С. Лоя.

«Просвіта», місячник освіти, виховання, культури, орган т-ва «Просвіта» у Львові, призначений для провідних кадрів у просвітянській праці, виходив 1936–39 рр. у Львові; ред. І. *Брик*.

«Просвітній Листок», газ. для полонених вояків-українців рос. армії, видавалася тричі на місяць у *Вецлярі* (Німеччина) у 1915–16 рр.; «П. Л.» замінила *«Громадська Думка»*.

Просвітньо-Економічний Конґрес, перший заг. укр. екон.-осв. конґрес, що відбувся 1-2 лютого 1909 р. у Львові на відзначення 40-ліття діяльности Т-ва «Просвіти». Завдання П.-Е. К. полягало у перегляді дотодішньої екон. і осв. праці на всіх укр. землях та обговорення напрямів дальшої діяльности; ч. учасників 768, серед них — майже всі визначніші культ., екон. і гром.-політ. діячі з Галичини і Буковини та бл. 20 з Наддніпрянщини. П.-Е. К. був маніфестацією укр. духової єдности без уваги на кордони і став поворотним пунктом у дальшому розвитку укр. екон. життя, зокрема укр. кооперації на Зах. Укр. Землях.

Проскура Юрій (1876–1958), вчений у галузі гідромашинобудування і гідроме-

ханіки, родом з м. Сміли, д. чл. АН УРСР (з 1929). З 1904 р. працював у Харківському Технологічному Ін-ті (з 1911 — проф.), у 1945–54 рр. — дир. ляборатоpiї проблем швидкохідних машин і механізмів АН УРСР. П. розробляв теорію і проєктував пропелерні турбіни й помпи. У 1934 р. спорудив гідродинамічну трубу для досліджень гідродинамічних ґраток. Праці з питань теорії гідроаеродинаміки, газових і водяних турбін, насосів, компресорів.

Ю. Проскура

Проскурів, кол. (до 1954) назва м. *Хмельницького*.

Проскурівна (справжнє прізвище Семенко) Марія (1863–1945), письм. сел. роду з Полтавщини, мати М. *Семенка*. Твори етногр.-побутового змісту: повість «Уляся» й оп. «Од сіна до соломи» (1913) і «Пані писарка» (1914); по революції у 1919–27 рр. П. надрукувала кілька оп. у ж.: «Червоний Шлях», «Всесвіт», «Глобус» («Олексій, Божий чоловік», «Клопітна річечка і спорні береги» та ін.). Про неї див. Мочульський М. «Дебют Марії Проскурівни» (ЛНВ», 1917, кн. 4).

Проскурник, див. *Алтей*.

Просо (Panicum), рід однорічних і багаторічних рослин з родини злакових. На Україні поширені П. посівне, або звич. (P. miliaceum L.), однорічна культ. круп'яна рослина, і П. волосовидне (P. capillare L.) — бур'ян серед посівного П. Зерно П. має 69% вуглеводнів, 14% білка, 1% товщу. П. є також цінним кормом для свійської птиці, солома і полова — для свійських тварин. Тривалість веґетаційного періоду П. — 60–70 днів у ранніх сортів; 90–120 — у пізніх; П. теплолюбна рослина (вразлива на приморозки), вимагає добрих ґрунтів, посухостійка.

П. на Україні відоме з неоліту, у ранню і княжу добу належало до найпоширеніших зернових; воно добре родило на цілинах після випалення чи вирубання лісу і не вимагало великого вкладу праці. Пізніше його витиснули ін. зернові. В УССР площа під П. становила (у тис. га): 1913 р. — 525 (або 2,1% всіх зернових), 1940 — 955 (4,5%), 1950 — 556 (2,8%), 1960 — 772 (5,6%), 1965 — 438 (2,7%), 1969 — 461 (2,9%). На всіх укр. землях площа під П. досягає 0,6 млн га. Площа під П. збільшується у ті рр., коли вимерзає озима пшениця (напр., 1960). Давніше найбільший відсоток вона становила у Лісостепу, тепер назагал П. рівномірно розміщене; П. нема у горах, мало на Зах. Україні, найбільше на півд.-сх. Слобожанщині і сх. Передкавказзі. Валовий збір П. на Україні (у млн центнерів): 1913 р. — 5,0, 1940 — 14,0, 1950 — 3,6, 1960 — 10,9, 1965 — 6,9, 1969 — 8,8, пересічний — за 1965–69 рр. — 6,4 або 14,8 центнерів з 1 га. Найпоширеніші сорти П. на Україні: Веселоподолянське 38 і 367, Камишинське 123, Миронівське 85, Подолянське 24-273, Саратовське 853, Харківське 436, 2 і 25.

В. К.

Просяна (V–17), с. м. т. Покровського р-ну Дніпропетровської обл.; 6 500 меш. (1965). Комбінати вогнетривких виробів і хлібопродуктів, поклади каоліну. Заснована на поч. 20 в.

Протасенко Микола (* 1923), драматичний актор родом з Донеччини. Виступав у Артемівському Укр. Драматичному Театрі (1944–48), у Шахтярському Ансамблі Пісні й Танку в Донецькому (1948–50) і з 1951 р. у Донецькому Укр. Драматичному Театрі ім. Артема. Ролі: Микола («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Назар («Назар Стодоля» Т. Шевченка), Гулак-Артемовський («Петербурзька осінь» О. Ільченка), Назар («Весілля в Малинівці» Л. Юхвида) та ін.

Протачник, див. *Вероніка*.

Протерозойська ера, див. *Геологія України*.

Протестантизм (від Protestatio, акт, що відбувся 1529 р.), одна з трьох (крім Кат. і Правос.) найбільших груп христ. церков, що виділилася з Кат. Церкви під час *реформації* і об'єднує бл. 270 млн вірних. Виступивши проти догм й устрою Кат. Церкви, П. зформульований наукою М. Лютера (1517), Ж. Кальвіна, У. Цвінґлі, Т. Мюнцера й ін., поширився у центр., півн. і зах. Европі та досяг і сх.-евр. земель. На відміну від обрядовости, непорушности догматичної традиції і провідної ролі ієрархії Кат. Церкви, П. наголошує спасенність віри, широку участь вірних у справах церкви та зокрема вільне для кожного пояснювання Біблії. П. допускає деяку свободу у церк.-рел. житті, що призвело частково до витворення багатьох церков, з яких найчисельніші: Англіканська, Лютеранська, Баптистська, Реформована (Пресвітеріянська), Методистська. Не пов'язані з канонами та всіма догмами традиційних церков, прот. церкви мали сприятливі передумови започаткувати і мати провідну ролю в екуменічному русі. На укр. землях прот. рухи були спрямовані також проти устрою і науки Правос. Церкви.

П. на Україні у 16–17 вв. Прот. гаслам, що поширилися на укр. землях у 16 і першій пол. 17 в., підготовляли сприятливий ґрунт ін. рел. вчення у 14

і 15 вв.: стригольники у Пскові та Новгороді, що не визнавали священства і частково, рятуючися від переслідувань, прибули до Галичини, і жидовствуючі, що не визнавали образів і храмів та вимагали вільного пояснювання Св. Письма. Подібні гасла принесли у 15 в. гуситські втікачі з Чехії, які, через Польщу, дісталися на Україну, та студенти, що навчалися у Празі.

У сер. 16 в. «нововірство» легко доходило до України безпосередньо або через Литву і Польщу, де його протектором був двір короля Жигмонта-Авґуста. Вже тоді гусити, лютерани, кальвіністи, соціяни мали свої гуртки і церкви (кірхи) на укр. землях, а на Биховському зібранні 1560 р. були призначені проповідники для Червоної Руси. Новопосталі громади у 16 в. були об'єднані у трьох округах (дистриктах): руській, белзькій і підляській, та посилювані напливовим елементом з Польщі й безпосередньо з Німеччини (різні фахівці, ремісники, купці, обслуга маєтків). Спираючися на вищі кола місц. населення, прот. громади поставали перев. у м. або у великих маєтках, як, напр., у Берестечку, Бучачі, Вінниці, Гощі, Корці, Острозі, Поморянах, Ясеневі й ін. Рух П. так широко охопив білор.-укр. землі, що у Новгородському воєводстві, де перед тим було 600 правос. шляхетських родин, лише 16 не змінило віри. Якщо на білор. землях за прикладом кн. Радзівілів, ширився перев. кальвінізм, то на укр. землях, поза кальвінізмом і лютеранством, популярним стало *соцініянство*. Закорінившися на Волині, П. сягав не тільки у Галичину, але й на Поділля та Київщину, і до нього приєдналися такі знані роди, як Гойські, Немиричі, Сенюти, Чеховичі, Чапличі й десятки ін. Тому мав підставу полеміст поч. 17 в. Іван *Вишенський* твердити про заг. «посретичення», про те, що дехто став «папежником», ін. «євангелиста, ось зась суботник». У схильності до «нововірства» підозрівали навіть митр. Онисифора *Дівочку*.

Подібні свідчення торкаються гол. вищих кіл громадянства, бо прот. течії не заторкнули широких мас населення, а ч. самих громад і членство у них було невелике, якщо порівняти з розповсюдженням П. у Зах. і Центр. Европі. Однак у 16 в. на укр. землях були відомі бл. 100 прот. громад, з них 32 у Галичині, 23 на Холмщині й Белзчині, понад 20 на Волині, 13 в околицях Берестя-Дорогичина, бл. 6 на Поділлі й лише 7 на Київщині і Брацлавщині.

П. був підтримуваний світською владою до 1572 р.; відтоді почалися обмеження і переможна кат. реакція, що спричиняла спустошення у лавах прот. Після *Берестейської унії* з Римом 1596 р. лютерани і кальвіністи домовилися щодо спільних акцій, попри різне розуміння таїнств, а також між протестантами і правос. виявилися тенденції зближення, що завершилися порозумінням (конфедерацією) у Вільні 1599 р. У церк. площині воно виявилося наближенням богослуження до спільних форм, а на відтинку протикат. боротьби у спільних діях, як це було у домовленні між Віленським Правос. Братством і місц. прот. громадою.

У ділянці культури і рел.-суспільних відносин реформаційно-прот. рух виявився у прямуванні користатися живою мовою у богослуженні, допустити вірних до вирішування церк. справ, ввести засади євангельської науки у життя тощо. Зразками для укр.-білор. перекладів ставали прот. тексти, так, напр., у т. зв. *Пересопницькому євангелії* (1556–61) використано лютеранський текст Секлюціяна, у *Крехівському апостолі* — текст кальвінської біблії 1563 р. Подібні джерела виявляють також різні зб. казань. У церк. справах почали активно діяти не лише маґнати і шляхта, але й «прості» люди, насамперед міщанство, що йому припало відограти чималу ролю у намаганнях відродити Правос. Церкву та у боротьбі проти унії. Протестанти вказували на неполадки у традиційних христ. церквах, і це змушувало їхніх суперників шукати поліпшення у церк. реформах, які дали великі успіхи Кат. Церкві і незначні — Правос. Слабість правос. відродження була спричинена й тим, що його вищі прошарки, прихилившися до П. і пізніше відходячи від нього, переходили здебільша до Кат. Церкви, не повертаючися до правос.

Занепад П. Прот. громади зникали після смерти або зміни рел. переконань їхніх протекторів. Так сталося з однією з найбільших громад у Киселині на Волині, заснованою Юрієм Чапличем на поч. 17 в., яка припинила існування вже 1644 р. Тільки винятково матеріяльно і культ. сильні осередки, як у Заблудові, проіснували до 18 і навіть 19 в. На додаток частина засновників прот. громад була або чужинецького походження, або з тих білор.-укр. родів, які вже відходили від своєї нації. Також чл. певних громад складалися з напливового елементу, якому легко було виїхати або наслідувати віроісповідні зміни їхніх працедавців. Місц. ж послідовники П. з простого народу частково знову поверталися до церкви свого оточення.

Відродження П. на Україні позначилося лише двома століттями пізніше, і

воно не було пов'язане з попередніми процесами 16–17 вв. Однак прот. впливи не зникали у окремих громадах і були слідні в писаннях правос. ієрархів (Інокентій *Ґізель*, Теофан *Прокопович*).

Ланкою між двома в часі далекими П. на Україні було *лютеранство* і кальвінізм. Окремі лютеранські і кальвіністські (реформовані) конґреґації виникали у різну пору і у різних місцевостях та спочатку не були пов'язані між собою. У межах Рос. Імперії нагляд над ними мав у 19 в. департамент «іноземних віроісповідань», а посередньою інстанцією були суперінтенданти, що з них два перебували на укр. землях. Однак чужинецьке походження більшости лютеран і реформованих спричинило їхнє переслідування на укр. землях сов. владою та їх еміґрацію на зах. під час і після другої світової війни. Їхні кірхи перетворено на склади, а церк. будинки використані під установи і мешкання.

П. у 19–20 вв. Ін. прот. церкви знову з'явилися на Україні у пол. 19 в., знайшовши відповідні обставини поширитися серед місц. населення. Це були різні прот. течії, що їх звич. називали «штундизмом», хоч справжні *штундисти* становили собою лише одну з тогочасних прот. галузів, що ними пізніше стали баптисти, гуттерити, *меноніти*, а особливо лютерани і реформовані, між якими ширився рух пієтизму. До протестантів почали горнутися місц. селяни, не тільки шукаючи відповіднішого рел. вияву, але також завдяки намаганням наслідувати німців-колоністів, які їм імпонували госп. добробутом і моральними якостями.

У другій пол. 18 і на поч. 19 в. на Україні (гол. на півдні) з'явилися хліборобські оселі переселенців з Німеччини, що принесли з собою досвід і культуру Зах. Особливий вплив мали численні меноніти, які не визнавали священства, церк. орг-цій, відкидали військ. службу тощо. Т. зв. штундизм, що був під впливом реформованого пієтизму, охопивши в кін. 1870-их рр. низку сіл Одеського, Єлисаветградського і Ананьївського пов., спершу не поривав з Правос. Церквою, а лише скупчував правос. для читання і тлумачення Євангелія та для співів з кн. «Приношеніє православним християнам». Однак з часом і побільшенням ч. прихильників штундизм відокремився і намагався зформулювати своє вірування та злитися з ін. напрямами П. Найбільше штундистів увійшло (після 1894 р., коли їхні зібрання були заборонені владою Рос. Імперії) до баптизму, який виявив тоді особливе розповсюдження і набув леґальне право діяти в Рос. Імперії. *Баптисти* (назва від грец. слова «хрищення») вимагали свідомого хрищення дорослих, себто заперечували традиційний обряд Правос. Церкви, і тим самим відразу відділялися від неї. Діставшися також з нім. колоністами у 1860-их рр., баптизм у 1870—80-их рр. поширився у кол. Таврійській, Херсонській, Київ., Катеринославській і Чернігівській губ. та настільки зміцнився, що мав рос. мовою пресу («Христианин», «Баптист» й ін.), а з 1905 р. став чл. Міжнар. Об'єднання баптистів і брав участь у конґресі в Лондоні.

Зближено і одночасно з баптизмом поширювався рух євангелистів (євангельських християн — в дійсності баптистів, які не хотіли зватися баптистами) та п'ятидесятників, які найістотнішим вважали хрищення духом (згідно з євангельським оп. про подію на 50 день по Воскресінні) й найбільший успіх мали у 1920-их рр. Менше розповсюдження мали ін. прот. рухи, у більшості заборонені сов. владою (напр., адвентисти-суботники). Найчисленнішою прот. групою тепер в СССР є Об'єднання євангельських християн-баптистів (1944) та п'ятидесятників (1945) з залишками менонітів (1963). Об'єднання визнається світською владою (на підставі — з 1926 р. — льояльности до сов. влади і згоди на військ. службу) і очолюється Всесоюзною радою у Москві і її представником у Києві. Діяльність Ради Об'єднання підлягає суворому контролеві і директивам світської влади, тому велика частина цих громад (т. зв. ініціятивники) не визнає Ради (Всесоюзного совета) і зазнає безперестанних переслідувань світської влади.

Інакше розвинувся євангельський рух у Галичині, де місц. населення належало до Кат. (уніятської) Церкви. Він виявився у сер. 1920-их рр., і його носіями були поворотці заробітчани із ЗДА, де вони зблизилися з протестантами. Також поворотці з сх. укр. земель (евакуйовані, полонені, вояки) приносили зацікавлення баптистським, реформованим й ін. рухами, а контакт з німцями, осілими в Галичині з другої пол. 18 в., посилював зацікавлення П. У 1920–30-их рр. укр. П. на укр. землях у Польщі оформився в кілька церков: баптистську (місячник *«Післанець Правди»;* був під опікою Євангельсько-Баптистської Церкви в Польщі), *Укр. Євангельсько-Реформовану Церкву* (місячник *«Віра і наука»;* був під правною опікою Євангельсько-Реформованої Церкви в Польщі) і *Укр. Євангельсько-Авґсбурзьку Церкву* (місячник «Стяг»). Розростаючися, ці церкви перед другою світовою війною нараховували бл. 50 громад, а

їхні проповідники здобували освіту на Зах. і в Познані. З уваги на місц. традицію, вони дотримувалися старого (юліянського) календаря. По другій світовій війні ці церкви сов. влада ліквідувала.

Натомість укр. П. вільно продовжує, як й ін. прот. церкви, свою діяльність поза межами СССР, найактивніше у *ЗДА* (див. стор. 816), у *Канаді* (стор. 939), а також і в Півд. Америці.

Література: Липинський В. Аріянський Соймик в Киселині, на Волині, в маю 1638 р. ЗНТШ, т. 96. Л. 1910; Грушевський М. З історії рел. думки на Україні. Л. 1925; Łapiński A. Współczesny ruch sekciarski wśród prawosławnego społeczeństwa Polski. Elpis, VII. B. 1933; Oljančyn D. Zur Frage der Generalkonföderation zwischen den Protestanten und Orthodoxen in Wilna 1599. Kyrios, т. I, зошити 1—2. 1936; Огієнко І. Укр. Церква. Нариси з історії Укр. Правос. Церкви, т. I—II. Прага 1942; Lewytsky O. Socinianism in Poland and South-West Ruś. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA. т. III, ч. 1 (7). Нью-Йорк 1953; Koch H. Ukraine und Protestantismus. Ostdeutsche Wissenschaft. Мюнхен 1954. *І. Коровицький*

«Протестація», меморіял до короля *Жигмонта III* Вази, складений у квітні 1621 р. митр. Йовом *Борецьким* і еп. *Йосифом* Курцевичем-Корiятовичем та Ісаєю Копинським від імени ієрархії і духовенства Правос. Церкви в обороні її прав, зокрема ж правосильности висвячення єрусалимським патріярхом Теофаном київ. митр. й ін. правос. еп. Написана поль. мовою, п. н. «Універсальна протестація і побожна юстифікація», «П.» була поширювана в копіях на укр. і білор. землях. У «П.» підкреслена роля укр. козацтва як оборонця Правос. віри і Церкви. Вперше «П.» була опублікована П. Жуковичем у 3 т. «Сборника по славяноведению» (П., 1910) й окремою відбиткою п. н. «Протестация митр. Іова Борецкого и других западнорусских иерархов».

Протиалькогольний рух, заходи гром. і адміністративних органів у боротьбі з нар. пияцтвом, здійснювані гол. т-вами тверезости. На укр. Центр. і Сх. Землях перші т-ва тверезости («общества трезвости») постали у 1860-их рр. на Катеринославщині. Їх більше виникло, гол. у більших м., коли рос. уряд установив 1896 р. держ. монополію на продаж горілки. До завдань т-в тверезости (на їх відкриття треба було мати дозвіл мін. внутр. справ) входило пропаґувати ідею тверезости, відкривати чайні й безалькогольні їдальні за здешевленими цінами, читальні, бібліотеки, лікарні для алькоголіків, організувати різні розвагові гуртки, які відвертали б увагу від пияцтва тощо. Часто українці намагалися при допомозі т-в тверезости ширити укр. книжку, укр. театральні вистави, концерти й доповіді. Одночасно з цим губ. і пов. адміністрація творила опікунства над нар. тверезістю. П. р. розвивався досить слабо, насамперед через труднощі з боку рос. адміністрації, бо основою держ. доходів у Рос. Імперії були акцизи, гол. від горілки («п'яні бюджети»).

За сов. влади розвинулося самогонаваріння, а з часів НЕП – держ. продаж горілчаних виробів. Одночасно органи влади вели пропаґанду проти пияцтва – як «пережитку капіталізму» і переслідували самогоноваріння. До 1930 р. діяла Всесоюзна рада протиалькогольних т-в.

Політ. терор на підсов. Україні, екон. спустошення сіль. госп-ва через колективізацію, друга світова війна і повоєнні нестатки спричинилися до деякого зниження споживання алькогольних напоїв, але за 1950–60 рр., попри держ. закони (1948 про заборону самогоноваріння, 1958 – про обмеження продажу алькогольних напоїв), воно подвоїлося, до 1966 р. збільшилося ще на 50% і 1970 р. було втричі більше, ніж 1940 р. П. р. у ці роки провадився в СССР недостатньо. Одночасно з заборонами алькогольні (зокрема горілчані) вироби широко рекламуються, бо вони, як і за царату, приносять державі великий дохід. Адміністративні заходи у боротьбі з алькоголізмом спрямовано не на попередження, а на боротьбу з його наслідками: порушенням трудової дисципліни і хуліганством. За законом 1967 р. застосовується примусове лікування і трудове перевиховання для алькоголіків на термін від 1 до 2 рр.; широко застосовується практика лікування (коштом пияка) у витверезниках. Алькоголізм найпоширеніший серед низькооплачуваних робітників; на їх зубожіння впливає ще й висока ціна на горілку. Причиною значного поширення алькоголізму в УССР і в СССР є злидні широких мас, їх пригноблення, спричинене диктатурою партійного й адміністративного апарату, неможливість гром. діяльности і культ. відпочинку і пов'язане з цим збайдужіння.

П. р. на Зах. Україні почався після скасування панщини 1848 р. Він мав нац. характер, бо монополію продажу алькогольних напоїв мали поль. дідичі (див. *Пропінація*), а власниками корчем були жиди. Про розміри пияцтва свідчить факт, що у 1870-их рр. у всій Галичині річне споживання горілки на одну особу становило 26 л, і населення видавало на неї щороку 54 млн ґульденів. Укр. П. р. поширився завдяки заходам Т-ва *«Просвіта»* і зокрема митр. Йосифа *Сембратовича*, з ініціятиви якого постали масово братства тверезости. Однак ще у 1900–08 рр. укр. населення Галичини пропивало щороку 20 млн корон (прокурювало – 10 млн). З 1909 р.

П. р. взяло на себе т-во «*Відродження*». Воно розвинуло найбільшу діяльність у часи поль. окупації і, користуючись з закону про плебісцит у справі закриття корчем. провело його успішно у 800 с., але влада його лише у деяких місцевостях затверджувала. П. р. мав також протиполь. характер, бо спричинив обмеження доходів держ. спиртової монополії.

На Буковині не було окремих протиалькогольних т-в, але укр. заг. нац. діяльність спричинилася до зменшення алькоголізму. Особливо це позначилося на Гуцульщині, де алькоголізм був сильно поширений. У 1930-их рр. у численних с. горілки не було вже в продажу.

На Закарпатті за угор. режиму пияцво було досить поширене; його поборювали поодинокі свящ., а влада заборонила продаж алькогольних напоїв у неділі. За Чехо-Словаччини П. р. прийняв орг. форми: 1928 р. у Берегові постало Протиалькогольне Т-во (ініціятор і гол. о. К *Федєлеш*), у Мукачеві в Торг. Академії – протиалькогольне і протинікотинне т-во «Будучина».

Р. М.

Протисні приголосні (щілинні, спіранти), утворюються тертям видихового струму повітря об стічки у щілині, утвореній поміж двома артикуляційними органами: голосницями гортані *(г)*, м'яким піднебінням і задньою частиною язика *(х)*, твердим піднебінням і середньою частиною язика *(ш, ж, й)*, кінчиком язика й горішніми яснами *(с', з')* та горішніми передніми зубами *(с, з)*, долішньою губою й горішніми передніми зубами — або горішньою губою *(ф, в)*. У системі П. п. укр. мові властива фонологічна кореляція дзвінкости-глухости *(г: х; ж: ш; з': с'; з: с; в: ф)*, а при зубних і твердости-м'якости. Найменше стабільними виявляються губні П. п. *в* (змішуючися з нескладовим *ў*, при губно-губному варіянті) й *ф* (утворюючи по говірках фонему групу *хв)*.

«Проти Хвилі», місячник, орган УСРП, виходив у Львові 1928–30 рр.; ред. К. *Коберський*, М. *Стахів* і О. *Павлів-Білозерський*.

Протопопов Віктор (1880–1957), психіятр родом з Полтавщини, д. чл. АН УРСР (з 1945). У 1906 р. закінчив Петербурзьку Військ.-Мед.-Хірургічну Академію, де й працював до 1921 р.; 1923–44 проф. Харківського Мед. Ін-ту, організатор та один з керівників Укр. Психо-Неврологічного Ін-ту та організатор першої в СССР катедри вищої нервової діяльности у Харкові. З 1944 проф. Київ. Ін-ту вдосконалення лікарів та керівник відділу психіятрії в Ін-ті Фізіології ім. О. Богомольця; одночасно гол. психіятр і гол. Вченої Ради Мін-ва Охорони Здоров'я УРСР. П. створив оригінальний патофізіологічний напрям у психіятрії, один з перших увів вчення Павлова у психіятрію, опрацював принципи охоронного лікування психічних хворих, застосував лікування сном. Праці П. (понад 100) присвячені фізіологічним механізмам абстрактного мислення, патофізіології, біохемії та лікуванню шизофренії і маніякально-депресивної психози.

В. Протопопов

«Протофіс», див. *Союз Промисловости, Торгівлі, Фінансів та Сільського Господарства*.

Професійна освіта, фахова спеціялізована освіта, система знань у певних галузях трудової діяльности, здобутих у навчальних закладах (нижчих, сер., вищих).

На укр. землях у Рос. Імперії поч. спеціялізованої П. о. припадає на 18 в. (духовні семінарії, Медико-Хірургічна Школа в Єлисаветграді тощо), вона зросла з утворенням ун-тів: *Харківського* (1805), *Київського* (1834) і ліцеїв *Рішельєвського* в Одесі (1817), *Крем'янецького* (1819) і *Безбородьківського* у Ніжені (1840). Це були осередки високої і (у ліцеях) сер. правничої, пед. і мед. освіти.

Мережа шкіл П. о. почала зростати з 1860-их рр. у зв'язку з скасуванням кріпацтва, розбудовою земств і розвитком пром-сти та торгівлі. Про розвиток П. о. дбали земства (губ. і пов.), прикази гром. піклування, деякі мін-ва, відомства, які готували кадри кваліфікованих робітників, приватні особи. Зах.-евр. власники пром. підприємств на Україні, як правило, привозили своїх інж., техніків і навіть робітників, від яких навчалися й перебирали передовий досвід укр. кадри. Орг-ція проф. шкіл обумовлювалася законом з 1869 р. З галузі техн.-пром. П. о. 1888 р. схвалено окреме положення, яким техн. школи поділялися на три категорії: сер. техн. (з 4-річним навчанням) для підготовки техніків, нижчі техн. — майстрів, ремісничі училища (3-річне навчання) — кваліфікованих робітників. З 1893 р. відкривалися школи ремісничого навчання. З 1872 до сер. 1890-их рр. при реальних училищах існували додаткові кляси механіко-техн. і хеміко-техн. навчання та комерційний відділ, які давали фахову сер. освіту.

Перед революцією 1917 р. на Центр. і Сх. Укр. Землях діяло 16 вищих проф.

шкіл (у тому ч. 4 техн., 3 мед., 3 пед., 2 комерційні), 125 сер. (у тому ч. 66 комерційних, 23 пед., 11 мист., 9 духовних, 6 с.-г.) і 534 нижчих (у тому ч. 369 ремісничих і пром.-техн., 54 с.-г., 34 пед., 30 духовних, 21 торг.-пром., 16 мед., 11 мист.).

УССР. З встановленням на Україні больш. режиму існуючі учбові заклади П. о. реорганізовано й відкрито ряд нових. У 1920-их рр. найпоширенішим типом П. о. були профшколи, базовані на семирічній заг.-осв. школі. Вони поділялися на індустріяльно-техн., с.-г., соц.-економічні, мед., мистецтва, кустарно-пром., будів., транспортні. Термін навчання 2, згодом 3 і 4 рр. За неповними даними на листопад 1929 р. в УССР було 678 профшкіл з 88 200 учнями. Профшколи підготовляли кваліфікованих робітників та давали кадри до вищих шкіл. Протягом 1924–36 рр. кілька сотень укр. інж., техніків та робітників навчалися за кордоном, гол. у ЗДА та Німеччині, де вони у більшості працювали безпосередньо на підприємствах під наглядом чужинецьких фахівців. У цей же час чужинецькі фахівці працювали на Україні; вони приїжджали разом з імпортованими машинами, навчали укр. фахівців, як ними оперувати, а часом залишалися і довше працювати. Цей обмін з закордоном мав велике значення у піднесенні кваліфікації та знань укр. техн. фахівців.

1930 р. з уніфікацією системи освіти УССР і РСФСР профшколи реорганізовано на сер. спеціяльного навчання заклади, деякі ліквідовано. Для підлітків (з 14 рр.), які працювали на виробництві, відкривалися нижчі *школи фабрично-заводського учнівства* (ФЗУ), щоб підготовляти кваліфікованих робітників (1929 р. — 201 з 29 800 учнями). Термін навчання 2–4, пізніше тільки $1^1/_2$–2 рр. З утворенням системи держ. трудових резервів (1940) ФЗУ увійшли до складу цієї системи (див. *училища* і *школи трудових резервів*). Підготову кадрів сер. і високої кваліфікації здійснювали технікуми і вузи. Їхнє ч. сильно збільшилося з введенням першої п'ятирічки (1928–32 рр.), бо окремі фак. високих шкіл і відділи технікумів перетворювалися на самостійні вищі чи сер. учбові заклади вузької спеціялізації. При більших пром. підприємствах відкривалися втузи (вищі техн. учбові заклади). Термін навчання встановлено до 3 і 4 рр. Всі ці заходи призвели до швидкого збільшення кількости кваліфікованих сил, але й до зниження якости підготовки: інженерів випускали на рівні техніків. Зміни кількости вузів і технікумів та ч. студентів у них (у тис.; в дужках) видно з таблиці:

	1927–28	1933–34	1940–41
Вузи	39 (29,1)	173 (97,5)	173 (196,8)
Технікуми	158 (31,2)	567 (127,1)	693 (196,2)

Ця система П. о. діяла (з деякими відхиленнями) до реформи 1958 р. За законом про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший її розвиток, система підготовки трудових резервів була перетворена на *проф.-техн. училища*. За цим законом була спроба поєднати сер. заг. осв. школи з нижчою П. о., вищі й сер. — з виробничими процесами підприємств, але ця спроба себе не виправдала. 1964 р. нижчу П. о. відокремлено від заг.-осв. сер. шкіл та унормовано навчальні процеси вищих і сер. закладів. Діюча тепер в УССР система П. о. охоплює: нижчу, сер.-спеціяльну та вищу. Нижча П. о. здійснюється у системі *проф.-техн. освіти*. Сер. спеціяльних навчальних закладів 1969–70 р. було 757, з 789 500 учнями (у тому ч. без відриву від виробництва — 330 300). З них випущено 1969 р. 202 100 осіб; у тому ч. у галузевих групах: пром-сти та будівництва — 82 100, с.-г. — 31 500, транспорту й зв'язку — 17 600, економіки і права — 33 900, охорони здоров'я і фіз. культури 22 700, освіти — 10 000, мистецтва та кінематографії — 4 300. Підготова фахівців високої кваліфікації здійснюється у різних типах вищих навчальних закладів; вона складається з широкої заг.-наук. і політ. підготови та опанування теоретичних і практичних знань з певної ділянки науки. Навчання ведеться на денних, вечірніх і заочних відділах. Вступають до вищої школи за конкурсними іспитами в обсягу сер.-осв. школи. 1969–70 р. на Україні було 138 вищих шкіл П. о. з 804 100 студентами (у тому ч. без відриву від виробництва 448 800); вони випустили всього 104 500 осіб, у тому ч. з машинознавства і приладобудівництва 13 500, будівництва 5 500, сіль. і ліс. госп-ва 8 200, транспорту 3 500, економіки 13 000, охорони здоров'я та фіз. культури 7 000, спеціяльних пед. та бібліотекарства 19 300. Усі навчальні заклади П. о. в УССР підлягають за списком або союзним мін-вам у Москві, абож мін-вам у Києві. Прийом і випуск студентів окремих фахів плянується нар.-госп. пляном щороку й на п'ятирічку. У плянах визначається, який відсоток випускників УССР чи ін. респ. має працювати поза межами респ. При закінченні школи фахівець дістає від свого мін-ва призначення на місце праці, на якому він примусово зобов'язаний відпрацювати три роки. Щойно після

цього він може вибирати місце праці сам. За останній час з України скеровується на працю до Росії й ін. респ. бл. 18% випускників. Частина з них там залишається назавжди.

За останні 10 рр. у сов. літературі багато пишеться про якісне відставання сов. П. о. від зах., пропонуються різні реформи. Зокрема випускники П. о. не підготовані до переходу виробництва до використання електроніки, матем. керованих машин, наук. орг-ції праці. Значно відстає також сов. винахідництво через брак добрих фахівців. Однією з важливих причин відставання П. о. є майже повна відсутність обміну студентами й фахівцями з Зах. від кін. другої світової війни. У 1960-их рр. тільки кілька десятків укр. студентів навчалися у Зах. Европі та ЗДА.

Окремою проблемою П. о. на Україні є нац. питання. Поскільки майже всі вищі заклади П. о. русифіковані, студенти українці мусять в більшості вибирати такі фахи, як сіль. госп-во, педагогіка, медицина, право, мистецтво, спорт тощо, які викладаються ще укр. мовою. За останніми відомими даними (1955–56) серед студентів техн. вузів УССР українці становили лише 51%. Тому що багато українців приходить до вузів з сіль. сер. шкіл, вони здебільша слабо підготовані з природничо-матем. наук і не можуть скласти вступних іспитів.

І. Бакало

На Зах.-Укр. Землях від кін. 18 в. до 1944 р. П. о. була в Галичині й на Буковині за австр. влади та на Закарпатті за угор. слабо розвинена. І влада і укр. громадськість гол. увагу звертали на розвиток заг. шкільництва.

Найкраще була поставлена висока П. о. в ун-тах у Львові й Чернівцях та вищих фахових школах у Львові: політехн., ветер., с.-г. і ліс. Задовільно була розвинена сер. *пед. освіта (учительські семінарії)*. 1914 р. в Галичині було 12 учительських семінарій з укр. мовою навчання (у тому ч. 8 з укр. і поль. мовами) і 2 на Буковині; на Закарпатті 3, але з угор. мовою. Сер. шкіл з ін. галузів П. о. було мало: укр. мовою навчали лише у держ. рільничій школі у Кіцмані на Буковині та у приватній торг. школі Т-ва «Просвіта» у Львові. Ще слабше була розбудована нижча П. о. (лише у деяких школах, гол. на Буковині, з укр. мовою навчання).

На Зах. Укр. Землях під Польщею П. о. була далі мало поширена, найкраще — пед. і торг. За винятком с.-г. ліцею в Черниці, у всіх держ. проф. школах викладовою мовою була поль. У Галичині укр. громадянство поступово розбудовувало приватні проф. школи: 4 сер. (серед ін. Кооп. Ліцей у Львові) і 8 нижчих. У Львівській шкільній окрузі на 154 проф. сер. і нижчі школи існувало тільки 13 з укр. мовою. У ділянці доповняючого фахового шкільництва на 97 шкіл було ледве 5 з укр. мовою (всі приватні). Чимало було короткотривалих укр. фахових курсів, що їх влаштовувала «Рідна Школа», «Сіль. Господар», Ревізійний Союз Укр. Кооператив, Т-во «Просвіта» тощо.

На півн.-зах. землях фахових шкіл з укр. мовою навчання не було; це саме на Буковині й у Басарабії під рум. владою.

П. о. розрослася на укр. землях, які входили у 1939–44 рр. до т. зв. Ген. Губернії. Усіх проф. шкіл з укр. мовою навчання діяло 330 (за Польщі 18), крім того, існували вищі фахові школи — держ. фахові курси.

На Закарпатті, що входило до складу Чехо-Словаччини, розвинено сильно доповняючі школи. 1938 р. на Карп. Україні було 5 учительських семінарій (4 з укр. мовою навчання), 3 ін. сер. фахові школи (у тому ч. Торг. Академія в Мукачеві) — всі з укр. мовою, 9 (у тому ч. 8 з укр. мовою) нижчих та 151 фахова додаткова (у тому ч. 113 з укр. мовою навчання).

На еміграції в Чехо-Словаччині існували укр. фахові високі школи: Укр. Госп. Академія — УТГІ, Укр. Високий Пед. Ін-т, Укр. Студія Пластичного Мистецтва.

Про поодинокі галузі П. о. див. гасла: *Ветеринарія, Військова, Духовна освіта, Економічна, Лісова, Мистецька, Музична, Педагогічна, Правнича, Сіль.-господарська, Театральна, Технічна, Торговельна, Фізкультури* і т. д. освіта.

Література: Мещерский И. Новое положение о сельско-хозяйственном образовании и его применении. П. 1905; Звігельський А. та Іванов М. Проф. освіта на Україні. Олександрія 1927; Сірополко С. Нар. освіта на Советській Україні. В. 1934; Сірополко С. Історія освіти на Україні. Л. 1937; De Witt N. Soviet Professional Manpower. Вашінґтон 1955; Новая система народного образования в СССР. Сборник документов и статей. М. 1960; Веселов А. Профессионально-техническое образование в СССР. Очерки по истории среднего и низшего профессионально-технического образования. М. 1961; ЦСУ СССР. Высшее образование в СССР, статистический сборник. М. 1961; Пашков А. Правовое регулирование подготовки и распределения кадров. Ленінградський Ун-т 1966; Видавский Л., Гейхман В., Рубцов А. Справочник по правовым вопросам высшей школы. Київ. Ун-т 1969; Pennar J., Bakalo I., Beredey G. Modernization and Diversity in Soviet Education with Special Reference to Nationality Groups. Нью-Йорк 1971.

Р. М.

«Професійний Вісник», двотижневик, орган Гол. Ради Укр. Проф. Орг-цій; виходив у Львові 1920–21 рр., ред. А. *Чернецький*, І. *Кушнір*.

«Професійні Вісті», двотижневик присвячений проф. рухові, неофіц. орган проф. відділу ЦК КПЗУ, виходив у Львові з грудня 1926 р. до вересня 1928; ред. А. Ґошовський. Припинений польс. адміністрацією; вийшло 26 чч.

Професійні спілки, в УССР масові суспільні орг-ції, які об'єднують на добровільних засадах працюючих за наймом і діють під керівництвом КПСС згідно з своїм статутом. Вони виникли і розвивалися у річищі заг.-рос. профспілкового руху, а нині діють як орг. підлегла частина П. с. СССР.

До 1917 р. В Англії П. с. домоглися леґального існування у 1824 р., у Франції — у 1864, в Німеччині, Австрії і деяких ін. країнах — за останню чверть 19 в., у Рос. Імперії — у 1906 р.

На укр. землях під Росією була гостра потреба у П. с. вже у другій пол. 19 в., бо пром-сть, після скасування панщини у 1861 р., розвивалася швидкими темпами при високій концентрації виробництва, а умови праці на підприємствах були важкі. Це викликало активний опір перев. у вигляді страйків, спершу стихійних, а далі й організовано керованих, ч. яких збільшувалося: у 1860-79 рр. — 52, 1885–94 — 71, у 1895–99 — 212. Ними керували нелеґальні страйкові комітети, які й стали зародками П. с. Як заміна П. с., іноді діяли леґальні т-ва взаємної допомоги, що почали виникати з 1881 р.

Першою роб. орг-цією був Південнорос. союз робітників, заснований нелеґально у 1875 р. в Одесі під керівництвом Є. *Заславського*. Він складався з 9 гуртків по 15–20 чл. кожний. У статуті союзу виразно говорилося, що це «Об'єднання робітників Півд.-Рос. Краю». Незабаром союз був розгромлений, але він мав великий вплив на роб. рух усієї Росії.

У 1901–05 рр. в Росії були спроби творити прорежимні П. с. під наглядом поліції, спочатку за ініціятивою начальника Моск. «охранного отделения» С. Зубатова («зубатовщина»), а потім свящ. Г. Гапона. На Україні ці спроби мали незначний вплив (в Одесі й Києві). Перші, нелеґальні П. с. почали виникати на Україні в кін. 19 в., а масово під час революції 1905, охопивши перев. робітників дрібних і ремісничих підприємств: друкарів, пекарів, кравців, офіціянтів і т. д.

Закон п. н. «Тимчасові правила про П. с...» видано 4. 3. 1906. Він містив ряд обмежень, неясностей і давав право урядовим чинникам відмовляти у реєстрації П. с. (передусім під претекстом «неблагонадійности»), чим вони широко користалися. Вже 1907 р. на Україні діяло 281 П. с. (40% всіх у Рос. Імперії). Це були дрібні місц. П. с., не об'єднані ні територіяльно, ні галузево. Пізніше, з наступом реакції й екон. кризи, ч. П. с. сильно зменшилося: з 1907 по 1909 в Одесі з 55 до 2, в Катеринославі — з 30 до 6, у Харкові з 16 до 5 і т. д. Нелеґальні політ. партії (рос., укр., жид.) шукали підтримки у П. с. і намагалися політизувати їх. Однак у П. с. переважав погляд, що їх завданням є екон., а не політ. боротьба. Цей погляд на П. с. поділяли меншовики і тому користувалися в них найбільшим впливом.

Проф. рух на Зах. Укр. Землях існував гол. у Сх. Галичині. Т-ва взаємодопомоги й виробничі т-ва (кравців, рукавичників) почали виникати з 1869 р. У 1892 гал. П. с. нараховували 856, у 1902 — 5 479, у 1904 — 5 912 чл. Українці мали найбільший вплив у П. с. на фабриках тютюну, а ще більший серед залізничників, які по тривалій боротьбі домоглися цілковитої автономії і видавали свій орган *«Залізничник»* (1910–14); їх орг-ція нараховувала у Галичині і на Буковині кільканадцять тис. чл. Учительською проф. орг-цією була *Взаємна поміч Укр. Вчительства*, укр. приватних службовців — *«Супруга»* (з 1914), обидві нараховували по кількасот чл. Деякі місц. укр. профспілкові орг-ції були під впливом укр. соціялістів (М. *Павлик*, О. Терлецький, Й. Данилюк й ін.).

З 1917 р. з вибухом Лютневої революції на Україні стихійно почав розвиватися проф. рух, так що до травня 1917 у Києві було 30 П. с. (бл. 40 000 чл.), в Одесі — 40 (35 000), у Харкові — 35 (45 000), на Донбасі — 45 (що об'єднували бл. пол. всіх робітників). Одночасно творилися їх центр. і координаційні органи. Активно діяли укр. залізничники, які видавали орган «Зал. Дзвін» і нав'язали тісні стосунки з проф. орг-цією гал. залізничників. Постала також численна *Сел. Спілка*.

Нині сов. історики докладають багато зусиль, щоб довести масову участь укр. П. с. у революції по больш. боці, але оминають факт, що ця участь була перев. примусовою — шляхом мобілізації.

Настрої й симпатії робітництва України того часу були різні. І Всеукр. роб. з'їзд, що відбувся 11–14. 7. 1917 висловився за підтримку Центр. Ради та її Ген. Секретаріяту як органів «рев. власти на Україні» і обрав делеґатів до Центр. Ради у кількості 100 осіб. Наставлення І. Всеукр. конференції П. с., яка відбулася у травні 1918 р. в Києві і обрала Всеукр. центр. раду П. с. (Уцентропроф), до больш. було також неґативне. У її постановах говорилося: «Робітники мусять рішуче порвати з цим напрямом, який приніс непоправну шко-

ду роб. рухові, фактично скасувавши екон. орг-ції робітників». II Всеукр. територіяльний роб. з'їзд, що відбувся нелеґально в Києві у травні 1918 (на якому рос.-жид. фракція була чисельно більшою, ніж укр.), висловився за «незалежну УНР»; виступ больш. делеґата був зустрінутий гострою критикою. Гостро критиковано також гетьманат.

Рос. меншовицькі П. с., а також і укр. залізничники великими страйками дуже перешкоджали визозові укр. продуктів до Німеччини, чим значно підірвали виконання цих пунктів Берестейського договору. Большевики у П. с. України не мали жадних впливів аж до часу повного зміцнення їхньої влади.

На Зах. Укр. Землях за ЗУНР впливи П. с. були чималі. Їхні чл. засідали у Нац. Раді й у Держ. Секретаріяті ЗУНР (А. *Чернецький*, О. *Пісецький*, М. Парфанович). Зокрема інтенсивно працювала орг-ція залізничників, яка створила зал. курінь під проводом І. *Сіяка*.

У квітні 1919 р. в Харкові (за больш. режиму) відбувся І Всеукр. з'їзд П. с. Він осудив Уцентропроф і обрав Бюро Півдня Росії в складі: А. Андреєва, Д. Шварцмана і В. Стороженка. Але це Бюро було неефективним (як і ВЦРПС у той час), бо на місцях П. с. й далі були під впливом рос., жид. і укр. меншовиків. Больш. програма «воєнного комунізму» передбачала фактичне удержавлення П. с. та включення їх до складу т. зв. «трудармії» з воєнною дисципліною, примусовою працею й централізацією керівництва П. с. у руках ком. партії. Робітництво було проти цього.

У перші рр. мирного будівництва П. с. вважали себе партнером ком. партії. Питання екон. політики і госп. будівництва розглядалися одночасно як на партійних, так і на профспілчанських з'їздах. Щодо ролі П. с. в умовах сов. влади існували тоді розбіжні погляди. На цю тему в кін. 1921 р. спонтанно вибухла партійна «дискусія про П. с.». Найпослідовнішу позицію відстоювала *робітнича опозиція* в складі перев. профспілкових діячів і господарників та за підтримкою робітників. Вона домагалася передачі управління виробничими підприємствами самим виробникам (як це обіцялося програмою ком. партії). Партійна опозиція на Україні діяла досить активно, особливо роб. опозиція (керівники І. Перепічка і М. Лобанов) і троцькісти (керівники Х. *Раковський* і Ю. *П'ятаков*). Прихильники Леніна (плятформа 10) були у меншості в Харкові й на Донбасі, а в Одесі, Луганському й ін. м. України дійшло до протиком. виступів робітників. X з'їзд РКП(б) (березень 1921) осудив усі плятформи, крім плятформи 10. Роб. опозиція була названа синдикалістським ухилом, і приналежність до неї вважалася несумісною з приналежністю до ком. партії. Проте резолюція з'їзду в справі П. с. була компромісова, але поступки П. с. не були виконані.

Після X з'їзду розпочалася чистка апарату П. с., а після постанови конференції КП(б)У у грудні 1921 р. про «засміченість профспілкового апарату меншовицько-есерівським і націоналістичним елементами» була поширена на всіх чл. П. с.: з 1 370 540 чл. на 1. 10. 1922 залишилося тільки 794 300 (58%). Деякі керівні органи П. с. ліквідувалися відразу після їх обрання і замінялися уповноваженими (ЦК друкарів, деревообробників, текстильників й ін.). У 1922 р. XI з'їздом РКП(б) ухвалено постанову, що на всі відповідальні пости в П. с. можуть бути обирані тільки комуністи (вона обов'язкова і донині). Але поскільки деякі комуністи, що працювали в П. с., починали себе вважати їх представниками в партії, а не навпаки (М. Томський і його школа), масові чистки апарату П. с. практикувалися й далі (1929–30; 1937–38). Тільки у 1924 р. на II з'їзді П. с. була обрана Всеукр. Рада П. с. (ВУРПС) та створені Всеукр. комітети виробничих спілок (ВУК). Але у постановах з'їзду спеціяльно підкреслювалося, що ВУРПС і ВУК-и «повинні здійснювати свою діяльність під керівництвом Всесоюзної Центр. Ради П. с. (ВЦРПС)» у Москві.

Правове становище сов. П. с. не уточнене. У конституціях СССР і УССР говориться лише, що вони можуть бути організовані (ст. 126 і 106) та що мають право висувати кандидатів при виборах до рад (ст. 141 і 122). В «Основах законодавства СССР і союзних респ. про працю» (ухвалених Верховною Радою СССР 15. 7. 1970), хоч і є спеціяльна ст. (96) «Права П. с.», але в ній лише уточнюються відповідні положення з конституції. За П. с. не закріплено ніякої леґальної можливости тиску на працедавця. Беручи участь в урядових органах при розробці тарифів, умов праці, правил техніки безпеки і т. д., представники П. с. не мають змоги наполягати на своїх пропозиціях і можуть виступати тільки в ролі прохачів. Страйкувати вони не можуть. П. с. виконують лише дрібні функції захисту працюючих. Але навіть там, де окремі положення щодо П. с. точно окреслені чи то їх статутом (виборність керівних органів), чи то спеціяльним законом (діяльність фабрично-зав. місц. комітетів — ФЗМК), вони часто грубо порушуються. Практика кооптації на найвищі виборні пости в П. с., яку багато разів партія обіцяла припинити спеціяльними постано-

вами, — все ще триває. З 1933 р. по 1937 ФЗМК не переобиралися; з 1932 р. по 1949 — не скликалися з'їзди П. с.; постійно порушується закон про звільнення з праці.

У квітні 1937 р. пленум ВЦРПС з участю секретарів ЦК ВКП(б) висловився «за повне відновлення принципів профспілкової демократії» і разом з тим схвалив постанову про ліквідацію міжспілкових органів. За тією постановою, як тепер визнається в сов. публікаціях, «невиправдано і необґрунтовано» були ліквідовані Укр. Респ. Рада П. с. (УРРПС) та ВУК-и і профспілки України лишилися (до 1948 р.) без центр. керівництва.

На Зах. Укр. Землях під Польщею самостійні П. с. були ліквідовані і роля в міжнар. спілках українців обмежена. Активними були лише укр. учительські орг-ції і Союз укр. приватних урядників «Супруга». Селянство у 1925 р. організувалося в *Союз Сел. Спілок*, який був під впливом Укр. Радикальної партії. Недовгий час проіснувала Укр. Проф. Комісія та її орган «*Проф. Вісник*». Взагалі після уніфікації соц. законодавства у Польщі 1929 р. умови для П. с. були обмежені.

На Закарпатті під чес. владою і угор. окупацією та на Буковині під Румунією укр. проф. рух самостійно не міг розвиватися.

Після приєднання Зах. України до УССР П. с. сов. типу поширилися й там, при чому орг-цію їх перебрали не укр. П. с., а представники ВЦРПС та моск. ЦК спілок.

По другій світовій війні був призначений у 1945 р. уповноважений ВЦРПС (А. Колибанов), який управляв профспілками України на правах УРРПС аж до її відновлення 1948 р. З'їзди П. с. УССР у період обмеження їх значення називалися конференціями. Взагалі сов. П. с. зазнавали то зменшення своїх і без того невеликих прав, то деяке їх поширення, напр., постановою пленуму ЦК КПСС від 17. 12. 1957.

Структуру сов. П. с. зараз визначає їх статут, що його затверджує з'їзд П. с. СССР, який скликається раз на 4 рр. Побудова сов. П. с. ґрунтується на трьох засадах: виробничий принцип, згідно з яким всі робітники і службовці, що працюють в одній галузі госп-ва, можуть бути чл. лише однієї П. с.; принцип дем. централізму, гол. засадою якого є сувора підпорядкованість нижчих органів П. с. вищим; принцип підлеглости, поскільки П. с. ведуть всю свою працю під керівництвом КПСС.

Найістотнішим у розвитку проф. руху за умов демократії є ступінь його ідеологічної й адміністративної незалежности. Сов. П. с. зобов'язані дотримуватися ком. ідеології і діяти під керівництвом ком. партії; кожна постанова ВЦРПС може бути скасована ЦК КПСС. Нині в СССР діють 24 галузеві спілки, але їх ч. не є стале. Участь у П. с. є добровільна, але практично вони об'єднують майже всіх робітників і службовців. Кожна спілка має свої виборні органи керівництва. Найнижчою керівною ланкою є фабрично-зав. місц. комітет (ФЗМК), що обирається на рік і діє на підставі положення про ФЗМК П. с. від 15. 7. 1958. Наступними керівними ланками є районовий або міськ., обл., респ. комітети, ЦК спілки і Всесоюзна Центр. Рада Профспілок (ВЦРПС), які обираються відповідними конференціями або з'їздами. У респ. (крім РСФСР) і обл. обираються міжсоюзні ради, що є найвищим керівним проф. органом на даному терені.

Укр. Респ. Рада П. с. (УРРПС) обирається делеґатським з'їздом (делеґати — на обл. міжсоюзних конференціях) на 4 рр. і підлягає ВЦРПС. Безпосередньо ВЦРПС підлягають і обл. ради П. с. в РСФСР. Т. ч. УРРПС фактично діє на правах обл. ради. Свого статуту, як і обл. ради, вона не має. Галузеві респ. комітети мають подвійне підпорядкування — УРРПС і своєму ЦК у Москві.

Основні завдання П. с. за статутом такі: виховувати своїх чл. у ком. дусі; госп. діяльність (боротьба за виконання і перевиконання виробничих плянів, дисципліна праці, якість продукції, зменшення поштучних розцінок і т. д.); нагляд за охороною праці і технікою безпеки; соц. страхування; нагляд за дотримуванням трудового законодавства; захист права робітників перед адміністрацією підприємств. П. с. мають також контрольні функції в галузі житлового будівництва, торгівлі, побутового обслуговування населення; ведуть культ.-масову працю серед своїх чл., сприяють підвищенню їхньої кваліфікації і організують дозвілля. П. с. мають свою пресу, театри, кіна, клюби, бібліотеки, спортивні заклади і туристичні бази, будинки відпочинку й санаторії. З цього погляду робітники мають деякі практичні вигоди належати до П. с., бо нечлени такими послугами користуватися не можуть.

Перев. більшість з цих заходів в умовах вільної економіки виконується державою. В СССР і не заперечують, що сов. П. с. виконують держ. функції. Більше того, офіц. твердиться, що їхні держ. обов'язки далі зростатимуть. Але удержавлення сов. П. с. категорично заперечується.

З уваги на великий обсяг праці, до того різної за характером, П. с. можуть зосереджувати свою увагу лише на окре-

мих ділянках і найперше на справі госп. діяльности, на що їх спрямовують партійно-держ. органи. Тому їх увагу майже повністю опановують соц. змагання та виробничі наради. Суть соц. змагання (ударництво, *стахановщина*, новаторство, а нині – рух за ком. працю) полягає у зобов'язанні працювати ліпше, з більшою продуктивністю. П. с. організують, ведуть облік, і роблять підсумки змагання, тобто виявляють найзапопадливіших у змаганні та всіляко (матеріяльно і морально) їх заохочують. Тому питань заг. значення, як підвищення заробітної платні, зменшення робочого тижня, покращення умов праці, сов. П. с. ще не підносять, хоч П. с. ін. країн з ком. режимом уже того домагаються.

Для культ.-масової праці до послуг П. с. УССР у 1968 р. було: 3 000 клюбів, будинків і палаців культури, 7 000 бібліотек, 40 000 червоних кутків, 58 туристичних баз. У гуртках самодіяльности бере участь 1,3 млн, у спортивних т-вах – 5,8 млн осіб. Культ.-масові заходи профспілкових інституцій суворо тримаються усталеного партійного стандарту. П. с. керують товариськими судами та нар. добровільними дружинами (помічники міліції). Товариські суди, що їх в УССР нараховується 36 000 (1966) обслуговують в основному виробництво, розглядаючи справи дрібних крадіжок, пиятства, прогулів і т. д.

За 54 рр. з 1918 по 1972 відбулося 11 з'їздів (27. 4. – 4. 5. 1919, 3–8. 11. 1924, 28. 11. – 3. 12. – 1926, 1–8. 12. 1928, 11–16. 4. 1932, 14–16. 5. 1958, 6–8. 4. 1960, 28. 2.–2. 3. 1962, 10–12. 10. 1963, 24–26. 1. 1968, 9–11. 3. 1972) і 6 конференцій (21–27. 5. 1918, 20–25. 1. 1922, 29–30. 11. 1948, 15–16. 3. 1951, 1–2. 4. 1954, 14–15. 4. 1956) укр. П. с.

На 11 з'їзді П. с. України УРРПС обрана в складі 175 чл. і 57 кандидатів. Президія УРРПС в складі 19 осіб: гол. (В. Сологуб), 5 секретарів (І. Гладкий, В. Сиволоб, І. Пойда, М. Славинський, Н. Шендрик) і 13 чл.

У різний час П. с. УССР очолювали: Ф. Угаров (1920–22 і 1924–25), А. Гольцман (1922), А. Радченко (1925–28), І. Акулов (1928–29), М. Чувирін (1929–32 і 1933–35), К. Сухомлин (1932–33), І. Просвірін (1935), А. Колибанов (1945–51), К. Москалець (1951–60), М. Синиця (1960–61), В. Клименко (1961–71), В. Сологуб (з травня 1971). Майже всі вони перед тим, як очолювали П. с., не мали досвіду профспілчанської праці, а були працівниками партійного апарату.

Для підготови профспілчанських кадрів вищої кваліфікації існують дві високі школи, обидві в РСФСР (у Москві й Ленінграді), до яких студентів приймають лише за відрядженнями. Тільки у повоєнні рр. спеціяльні профспілкові школи виникли і на Україні: Львівська 2-річна школа профруху, Львівська і Харківська курсові бази для передпідготовки профспілкових робітників. Низові профспілкові кадри вводяться в курс профспілкової праці на різних короткотермінових курсах. Нині 90% голів і 70% секретарів обл. та обл. галузевих комітетів П. с. мають вищу освіту.

Ч. чл. П. с. і охоплення ними працюючих постійно зростає (у тис.): 1950 – 5 020 (92,1% заг. чисельности робітників і службовців); 1960 – 10 319 (95,5%), 1965 – 13 617 (95,6%), 1966 – 14 424 (97,1%), 1968 – 16 036 (97,3%), 1972 – 18 436 (практично 100%).

Кошти сов. П. с. складаються з членських внесків у розмірі 1% від заробітку, з прибутків від культ.-осв. і спортивних установ та з надходжень від підприємств – 0,5% від фонду заробітної платні.

П. с. УССР беруть участь у праці Всесвітньої федерації П. с. (ВФП), але небезпосередньо, а через ВЦРПС. З її доручення В. Сологуб є чл. Ген. Ради ВФП. Співробітництво з закордонними П. с. здійснюється шляхом обміну делеґаціями, виїзду за кордон колективів мист. самодіяльности, спортивних команд, листування і т. п. З 1954 р. П. с. УССР беруть участь у роботі Міжнар. орг-ції праці (МОП). У різні часи їх репрезентували там чл. УРРПС: В. Іванов, М. Жданов, П. Попович, М. Бакурський, Л. Карпова, М. Шавловський, І. Пойда, Є. Єфременко.

Н а е м і ґ р а ц і ї. Українці в ЗДА і Канаді входять до складу місц. П. с. (юній), не творячи в них окремих відділів. В Европі по війні укр. робітники в Англії мали деякий час окремий відділ до обслуговування укр. робітництва в англ. тред-юніях. У Бельгії постала Спілка Укр. Робітників, а у Франції (з 1945) *Об'єднання Українських Робітників у Франції* (ОУРФ), як окремі відділи у христ. синдикатах. З ініціятиви ОУРФ виникла Конфедерація укр. вільних проф. орг-цій – КУВПО, яка стала чл. Міжнар. Конфедерації христ. П. с. – МКХП. (Див. ще *Праця, Робітництво*).

Література: Х р и с т ю к П. Замітки і матеріяли до історії укр. революції. 3 тт. Віндень 1921, друге вид. Нью-Йорк 1969; С а д о в с ь к и й В. Праця в УССР. В. 1932; Ч е р н е ц ь к и й А. Роб. проф. орг-ції. ЕУ 1. Мюнхен—Нью-Йорк 1949; Л а в р о в П. Рабочее движение на Украине в 1913—14 гг. К. 1957; Більшовики України в боротьбі за перемогу жовтневої революції і встановлення радянської влади. К. 1957; С т а д н и к А., П р о х о р е н к о М. Профсоюзы Украины до великой октябрьской социалистической революции. М. 1959; З історії зах.-укр. земель. 1—2 тт. К. 1960; С л у ц к и й А., С и д о р е н к о Б. Профсоюзы Украины после победы великого октября. М. 1961; История профдви-

жения в СССР. М. 1961; Довідник профспілкового активу України. К. 1964; Hayenko F. Trade Unions and Labor in the Soviet Union. Мюнхен 1965; Алексеев Г., Иванов Е. Профсоюзы в период строительства коммунизма; Горлач М. Вірна опора партії комуністів. К. 1966; Історія роб. класу Укр. РСР, тт. 1—2. К. 1967; Справочник профсоюзного работника. М. 1970; Lewytzkyj B. Die Gewerkschaften in der Sowjetunion. Франкфурт 1970.

Ф. Гаєнко

Професійно-технічна освіта, система підготовки робітничих кадрів, зайнятих на виробничих підприємствах, частина заг. системи *професійної освіти*. П.-т. о. здійснюється системою проф.-техн. шкіл, курсів та порядком індивідуально-бриґадного навчання відповідно до потреб різних галузів нар. госп-ва і вимог сучасної техніки, а також у спеціяльно організованих школах, курсах підвищення кваліфікації та набуття нових професій. Нижчі заклади П. о. готують кадри робітників з окремих галузів для пром-сти, будівництва, транспорту, зв'язку, сіль. госп-ва, а також з окремих ділянок праці обслуговування. Поряд з цим в УССР широко практикується П. о. без відриву від виробництва для підвищення кваліфікації працюючих, здобуття ін. фаху чи оволодіння суміжною професією. Для цього організують школи для вивчення передових методів праці, виробничо-техн. курси тощо. 1968 р. нижчі заклади П. о. випустили 243 000 осіб; на підприємствах, в установах та орг-ціях проф. знання здобуло 818 000 осіб, а 2 180 000 підвищило кваліфікації. Сер. П. о. здійснюється у сер. спеціяльних учбових закладах: індустріяльних, транспортних, с.-г. й ін. П. о. базується в основному на 8-річній заг.-осв. школі, деякі спеціяльності – на повних сер. школах (див. *Сер. спеціяльна освіта*).

Наймасовішим видом П.-т. о. є індивідуально-бриґадне навчання. Воно здійснюється порядком прикріплення одного або кілька робітників-учнів до інструктора – кваліфікованого робітника даного підприємства, який ознайомлює з практичними навичками праці та подає певні теоретичні знання, пов'язані з здобуттям кваліфікації з відповідної ділянки. Навчання ведеться за учбовими плянами і програмами, що їх опрацьовує Держ. комітет Ради Мін. СССР проф.-техн. освіти. *І. Б.*

Професійно-технічні училища, учбові заклади в СССР і УССР для підготовки кваліфікованих робітників з молоді, яка йде на виробництво після закінчення восьмирічної заг.-осв. школи. П.-т. у. створено за законом «Про зміцнення зв'язку школи з життям...» у грудні 1958 р. П.-т. у. комплектуються у значній кількості коштом відсталих у навчанні учнів загальноосвітніх шкіл (переростків 5–8 кл.). Існують П.-т. у. денні й вечірні (змінні). Вони діють у системі Гол. управління проф.-техн. освіти при Раді Мін. УССР і спеціялізуються відповідно до окремих видів виробництва. Міські П.-т. у. готують кваліфікованих робітників для пром. підприємств, будівництва, транспорту, зв'язку, комунального госп-ва; сіль. – механізаторів сіль. госп-ва. П.-т. у. мають свою виробничу базу, а також вони прикріплені до підприємств, де учні П.-т. у. відбувають виробничу практику. Навчання ведеться за єдиними для кожної професії навчальними плянами і програмами, що їх затверджує Держ. Комітет при Раді Мін. СССР. Дисципліни, що їх вивчають у П.-т. у. поділяються на 3 цикли: проф.-технологічні, заг.-осв.-політехн., фізичне виховання. Виробниче навчання є основною формою підготовки, на нього відводиться 60–70% усього навчального часу. Термін навчання у міськ. П.-т. у. — 1–3 роки, сіль. – 1–2 рр., залежно від профілю підготовки. За постановою ЦК КПРС і Ради Мін. СССР «Про дальше поліпшення підготовки кваліфікованих робітників в учбових закладах проф.-техн. навчання» з квітня 1969 р., розпочато перетворення П.-т. у. на 3–4-річні, щоб забезпечити підготовку кваліфікованого робітника з повною сер. освітою. 1965 р. на Україні було 754 П.-т. у., в яких навчалося 284 000 учнів; 1965 р. вони випустили 171 000, 1967 – 222 000, 1968 – 243 000 осіб. В системі П.-т. у. діють *техн. училища*, в яких підготовляють кваліфікованих робітників з молоді, що закінчила повну заг. освіту сер. школи. *І. Бакало*

Професіоналізми, специфічна лексика, здебільша термінологічного характеру (див. *термінологізми*), вживана серед чл. даної професії, яка з популяризацією якоїсь ділянки термінології може увійти в заг.-мовну лексику й фразеологію (напр., спорту, автотранспорту, військ. справи: нокавт, задній хід, невипал, зміна варти). Деякі відізольовані проф. групи (злодії, лірники, жебраки, шаповали, квестарі-лаборі) витворюють ще й свою проф.-арґотичну лексику (див. *арґо*). Етногр. реалізм спопуляризував с.-г. й ремісничі П. окремих укр. говірок, воєнча белетристика після першої й другої світових воєн – військ. П., а виробнича проза 1930-их рр. техн. П.

Прохаска (Prochaska) Антін (1852–1930), поль. історик родом з Галичини, дослідник лит.-поль. історії 14–15 вв., видавець іст. джерел. Праці про короля Яґайла, В. кн. Витовта, історію унії тощо.

Прохладний (X–24), м. на Сх. Передкавказзі, над р. Малкою, р. ц. Кабардино-Балкарської АССР (РСФСР); 28 800 меш. (1960). Харч. пром-сть. За перепи-

сом 1926 р. українці становили в Прохладницькому р-ні – 27% всього населення (росіяни – 59,6%).

Прохоров Костянтин (* 1924), маляр-пейзажист родом з центр. Росії; з 1946 р. живе в Криму. Крим. пейзажі («Кримська весна», «Золота пора», «На березі», «Мигдаль цвіте», «Рибалки») та закарп.

Прохоров Семен (1873–1948), маляр і педагог родом з центр. Росії, учився у Петербурзькій Академії Мистецтв (у І. Рєпіна); з 1913 р. проф. Харківського художнього училища, з 1922 – Харківського Художнього Ін-ту. Учасник виставок АХРР, АХЧУ й ін. Портрети, пейзажі (перев. акварелі), жанрові картини. Критикований за стилізаторство («Жар-цвіт», 1923–26), зовн. декоративність кольориту, згодом мрячну. в'ялу тональність, П. остаточно дійшов до жанру тематичної картини, зокрема індустріяльної тематики.

Проценко Гаврило, київ. срібляр першої пол. 19 в., чл. Золотарського цеху (1828–29 його цехмайстер); з 1840 почесний громадянин м. Києва. Мідерит «Собор печерських святих» (1820–21); ґравюри «Григорій Двоєслов» (1822; у Києво-Печерському „Служебнику" 1832) і «Іоан Богослов» (1827); разом з Ф. *Коробкою* виконував срібні роботи для Києво-Печерської Лаври (1836).

Процес, процесуальне право, ділянка права, яка визначає норми суд. процедури, тобто судочинство, гол. у цивільних і карних справах. Див. ЕУ 1, стор. 653–59 (Історія укр. цивільного права) і 677–80 (Цивільне право і цивільний процес в УССР), а також гасла в ЕУ 2: *Карний процес, Цивільний процес, Кримінально-процесуальний кодекс УССР, Цивільно-процесуальний кодекс УССР.*

Процес 59, знаний також як процес Другої екзекутиви ОУН у зах. обл. України, відбувся у Львові, у гол. квартирі НКВД 17–19. 1. 1941. Підсудними були в більшості студенти й студентки ун-ту та учні сер. шкіл, також свящ. о. Роман Берест. Обвинувачених судили за 54 ст. карного кодексу УРСР і обвинувачували їх у зраді батьківщини, підготові до повстання й ін.

Підсудні були заарештовані впродовж вересня 1940 р. і здебільша належали до ОУН, що вела тоді підпільну боротьбу проти большевиків. Суд відбувався укр. мовою. Серед оборонців були три гал. адвокати: Р. Криштальський, В. Жовнір і І. Скибінський. Підсудні вели себе мужньо. Суд засудив 42 обвинувачених, у тому ч. 11 дівчат на кару смерти (такого вироку вимагав прокурор), а ін. на 10 рр. таборів примусової праці і позбавлення громадянських прав на 5 рр. У березні 1941 засуджених на заслання до таборів вивезли до Омська. У лютому 1941 Верховний Суд УРСР затвердив вирок на кару смерти, проте в березні Верховна Рада СССР помилувала 10 дівчат і 11 хлопців, замінивши розстріл на 25 і 15 рр. примусових праць. Решту розстріляли.

20 і 21. 6. 1941 в'язнів, за винятком 4 дівчат, що були хворі (вони врятувалися втечею з в'язниці у перші дні нім.-сов. війни), вивезли до в'язниці в Бердичеві. Коли до Бердичева наблизилися нім. війська, сторожа підпалила в'язницю. В'язні розбили двері камер і пробували втікати, але, обстріляні сторожею, мусіли повернутися до камер. Від пострілів загинули О. Левицький і М. Пецух. Щойно після втечі сторожі в'язні вийшли на волю. Керівними чл. ОУН на процесі 59 були А. *Березовський*, Д. Клячківський, М. Ковалюк, Б. Куницький, І. Максимів, М. Матійчук, С. Нирка. *Т. Крупа*

Гол. обвинувачений А. Березовський

Процишин Жигмонт 1910–45), гал. журналіст і письм.; співр. «Діла», співред. *«Голосу Нації»;* оп. з тюремного життя, зб. новель «Молоде покоління» (1933). помер у Бельгії.

Процюк Олена (* 1917), уроджена Шкільна, родом з Теребовлі (Галичина), жін діячка, дружина Степана П., за фахом дорадник у справах фахового вишколу. Діячка Союзу Українок Австралії (1950 57), з 1957 р. у ЗДА – референтка зв'язків Світової Федерації Укр. Жін. Орг-цій (СФУЖО), уповноважена СФУЖО на міжнар. конґресах жін. орг-цій і ред. її англомовного «Бюлетеня»; ст. в пресі.

Процюк Степан Юрій (* 1916), інж.-машинобудівельник і економіст; закінчив Львівський Політехн. Ін-т; з 1943 р. на еміґрації – на Словаччині, в Австрії, Австралії (1950–57) і ЗДА. Опублікував бл. 150 ст. з питань енерґетики, транспорту й насамперед пром-сти України укр. та ін. мовами; серед ін. про Каховський гідровузол, освоєння Сибіру, відбудову економіки України у 1945–50-их рр., розбудову літакобудів. та ракетної справи на Україні, про орг-цію н.-д. роботи і продукцію наук. літератури в УРСР, демографічну ситуацію на Україні тощо. Чл. Гол. Управи Т-ва Укр. Інженерів Америки (з 1960) та ред. його «Вістей» (з 1963).

Прочитан, див. *Плющ.*

Прощі, паломництво до святих місць, прищепилося на Україні з введенням

християнства та належало тоді й пізніше до найкращих виявів прилюдної побожности. П. до Св. Землі (Єрусалиму) знані на Україні вже в 11 в. (ігумен Варлаам, 1062); відомий прочанин поч. 12 в. ігумен *Данило* докладно описав свою подорож; *Антоній Печерський* мандрував до Афону; також святині Риму та мощі св. Миколая у Барі (Італія) притягали прочан з України. Далекі П. в ті часи були настільки численні, що Данило (він зустрів б. Господнього гробу киян та новгородців) навіть остерігав перед перебільшенням спасенности П. У 15 в. Варсонофій описав два свої ходіння з Києва до Єрусалиму. У кін. 15 в., у зв'язку з падінням Константинополя, мандрування до Св. Землі занепало. З 18 в. відомі описи П. мандрівника В. *Григоровича-Барського* та ченця Мотронинського манастиря *Серапіона* (див. також *Паломницька література*).

З-поміж місц. святинь найбільше прочан притягував Київ з його численними церквами і манастирями, зокрема *Києво-Печерська Лавра*. Сов. влада багато святинь зруйнувала, ін. перетворила на музеї, проте й нині Лаврські печери відвідують десятки тис. прочан щороку, хоч ці печери й їхні мощі влада використовує для антирел. пропаґанди. *Почаївська Лавра*, друге улюблене місце П. на Україні, тепер також майже занепала. У Галичині найвідоміші відпустові місця були: *Зарваниця* на Поділлі, *Гошів* на Прикарпатті, *Крехів* на Надбужанщині з чудотворними іконами Богородиці; на Закарпатті — Чернеча Гора б. *Мукачева* (вона ще нині у деякій мірі приступна для прочан); на Буковині — *Сучава* і Хрещатик. Найбільший наплив прочан бував у дні храмових свят відпустових місць (у Почаєві у день преподобного Іова та на Успіння). Деякі з цих великих скупчень народу ставали й нац.-патріотичними маніфестаціями, напр., у с. *Турковичах* на Холмщині — як протест проти рел. і нац. утисків укр. правос. населення у Польщі у 1930-их рр. *І. К.*

Прудентополіс (Prudentópolis), муніципальне (пов.) м. в естаді (стейті) Парана у Бразилії, 6 600 меш., у тому ч. бл. 60% українців. П. виник 1896 р. в період першого масового укр. поселення і є одним з гол. осередків укр. церк. життя в Бразилії. Осідок найбільшої парохії укр.-кат. екзархату св. Йосафата і оо. Василіян (манастир, семінарія св. Йосипа з 130 учнями, в-во з тижневиком «*Праця*» і місячником «Укр. Місіонар у Бразилії»). Обл. дім сс. Служебниць з новіціятом, початковою і сер. школами, шпиталем, ювенатом; центр. дім Катехиток Серця Ісусового з колеґією св. Ольги, інтернатом, курсами та

Заг. вид м. Прудентополісу; вгорі праворуч укр.-кат. церква

проф. школою хатнього госп-ва. Прудентопільський пов. має 35 000 меш. (у тому

Укр.-кат. церква в Прудентополісі

ч. бл. 80% українців) на площі 2 402 км². У пов. до 40 укр. громад (кожна має каплицю). Гол. галузі продукції: параґвайський чай, фасоля, цибуля, картопля, кукурудза і збіжжя (жито, пшениця); ліс. госп-во (див. також *Парана*).

Прудкий Никон (* 1890), бандурист і майстер бандур родом з Канева, учень Т. *Пархоменка*. У репертуарі П. кілька дум і понад 100 нар. пісень різних жанрів, зокрема присвячених Т. Шевченкові («Похорон Шевченка», «На пошану Тарасові» власної композиції), які П. часто виконував на могилі Шевченка. З 1932 р. працює в Черкасах у майстерні муз. інструментів і керує гуртками бандуристів.

Прудянка (кол. Пруди; III—17), с. м. т. Деркачівського р-ну Харківської обл., положене над р. Лопанню на півн. від Харкова; 4 000 меш. (1965). Заснована на поч. 17 в.

Пружани (I—5), м. на зах. Поліссі над р. Мухавцем, на укр.-білор. пограниччі, р. ц. Берестейської обл. БССР; 7 100 меш. (1959). Харч. пром-сть.

Прут, р., ліва притока Дунаю; довж. — 910 км (в тому ч. на Україні бл. 240 км), сточище — 27 500 км². П. бере свій початок з верху *Говерлі* в Чорногорі, перепливає Карпати, Підкарпаття та Покутсько-Басарабську і Молд. височини. Нині тільки гор. частина сточища П. лежить на укр. етногр. території в УССР (у Галичині й на Буковині; разом бл. 8 000 км²), решта на рум. (в Румунії й Молд. ССР). Нижче м. Новоселиці П. аж до гирла є держ. кордоном між СССР (УССР та Молд. ССР) і Румунією. До Делятина П. тече вузькою, гірською долиною з порогами й водоспадами (б. Яремча), далі аж до Чернівців — широкою асиметричною долиною (високий правий берег), однак має ще досить сильний спад. Живлення снігове й дощове. Замерзає від січня до березня, але льодостан — нестійкий. П. використовується для сплаву лісу. Гол. притоки: Пістинка (56 км), Рибниця (54) і Черемош (80) — всі з правого боку. Над П. розташовані м.: Делятин, Коломия, Снятин, Чернівці та ін.

Долина горішнього Пруту з водоспадами б. с. Яремча

Прхала (Prchala) Лев (1892–1966), ген. чехо-словацької армії, чес. політ. діяч. У 1939 р. през. Чехо-Словаччини призначив його чл. уряду Карп. України, проти чого протестувало населення. 14. 3. 1939 керував нападом чехо-словацького війська на Карп. Січ у Хусті, при якому загинуло кількадесят українців. На еміґрації у Лондоні П. був одним з небагатьох чехо-словацьких політиків, які не співпрацювали з през. Е. Бенешем з уваги на його просов. політику після 1943 р. У 1950–60-их рр. був у тісних зв'язках з укр. колами АБН.

Пршібрам (Příbram), м. в зах. Чехо-Словаччині (в сер. Чехії), 28 300 меш. (1964). У 1848–1940 рр. у П. діяла Гірнича Академія, в якій навчалося деяке ч. українців. У 1898–1912 рр. вони мали т-во *«Ватра»*. У 1920-их рр. це були кол. вояки укр. армій з таборів інтернованих у Чехо-Словаччині. Заг. ч. укр. студентів у 1919–31 рр. — 95, з цього ч. 58 здобули дипломи інженерів. З 1920 р. укр. студенти мали гурток «Каменярі» (1925 р. — 63 чл.).

Прядивні рослини, рослини з яких одержують волокно для текстильно-джутової пром-сти. У світовому виробництві найбільше вирощуються бавовник, джут, *льон-довгунець* і *коноплі*. На Україні поширені льон-довгунець і коноплі; у 1930–40-их рр. чимале значення мав *бавовник* і деяке *кенаф*, але з 1950-их рр. їх не культивують.

Пряма мова, мова особи, про яку йде розповідь, передавана без узгодження особи і інтонаційного підпорядкування мові розповідача. П. м. створює ілюзію точного відтворення чиєсь мови і дозволяє впровадження відповідних лексичних, граматичних і стилістичних особливостей. П. м. може вводитися в текст словами оповідача, що вказують на самий факт уведення П. м.: називають особу, якій вона належить, та факт її говорення (Брат сказав: «Я йду до міста, а ти залишайся вдома»). При зміні П. м. на *непряму мову* наступає, крім реченнево-інтонаційної зміни, ще зміна займенників і осіб та способів у присудкових дієсловах і впроваджується сполучник, найчастіше *що. щоб*. Давня мова і сучасна нар. поєднують інтонацією (без павзи) і сполучником упровідно-розповідний текст з П. м. без узгодження осіб. (Брат сказав, що я йду до міста, а ти залишайся вдома). Співрядне уживання обох систем могло доводити до непорозумінь, тому шкільна граматика під впливом латинської таке поєднування П. м. з непрямою в літ. мові викоренила.

Прясленъ (пряслечка), маленьке глиняне чи кам'яне кружальце на веретено, вживане укр. прялями у княжу добу. Масовий виріб П. з рожевого волинського лупаку-шиферу був у околицях *Овруча*, звідки вони розходилися по всій Україні та були експортовані на Московщину, надволжанську Болгарію і Польщу. На них трапляються написи («Потворин прясленъ», Київ), «Невесточ» (Вишгород), «Гй помози рабе своєи и дай» (Городно), окремі знаки та схематичні рисунки — три воли (Полтавщина; Б. Рыбаков, «Ремесло древней Руси», 1948).

Пряшів (Prešov), м. у сх. Словаччині, засноване у 12 в.; 37 000 меш., у тому ч. бл. 1 200 українців. Від середньовіччя важливий транзитний торг. осередок між Угорщиною й Галичиною, осідок *Шариської жупи*. П. не лежить на укр. етногр. території, але є її природним центром. З 1816 р. гол. м. гр.-кат. *Пряшівської епархії*. П. став осередком укр.

культури аж на поч. 1850-их рр., коли заходами О. Духновича було засноване «Літературноє заведеніє пряшевськоє», яке мало 72 чл., проіснувало з 1850 до 1853 р. і видало 9 кн., зокрема підручники та три альманахи «*Поздравленіє русинов*» (1850–52). 1862 р. засновано ін. орг-цію з харитативно-культ. метою – Общество Івана Хрестителя. Несприятливі обставини й реакційно-москвофільська орієнтація місц. інтеліґенції, перев. духовної, загальмували в наступні десятиліття культ. роботу. Вона знову ожила після приєднання Пряшівщини до Чехо-Словаччини у 1919 р. Але й тоді у П. й на укр. Пряшівщині, яку адміністративно не об'єднано з Закарп. Україною («Підкарпатською Руссю»), культ. життя розвивалося слабо, при виразній перевазі консервативної й москвофільської орієнтації. У м. існувало кілька москвофільських орг-цій (Русский народный совѣт, Русский народный дом, Русский клуб, Русский музей, з 1933 р. самостійне *Общество ім. Духновича*, Союз русских женщин, Союз русских Учителей), що не виявляли ширшої діяльности. Виходили газ.: «Русское Слово» (з 1924, церк.), москвофільська «Народная газета» (з 1924), «Рус. нар. газета» (1937—38) і укр. «Слово народа» (в 1931—32 р., ред. І. *Невицька*). З ж. виходили: «Церковь и школа» (з 1919, язичієм), «Русская школа» (з 1926). Діяли гр.-кат. духовна (з 1880) і учительська семінарії (з 1895), гр.-кат. гімназія (з 1936; викладовою мовою було «язичіє» і рос. мова).

Гр.-кат. бароккова катедра і епархіяльні забудування

Пам'ятник о. О. Духновичеві

У 1945 р. П. став офіц. визнаним центром укр. населення у Чехо-Словаччині. Була заснована *Укр. Нар. Рада Пряшівщини;* тут появлялися газ. «Пряшевщина», «Звезда-Зоря» і ж. «Колокольчик-Дзвіночок» та діє *Укр. нар. театр,* що дав за перші 25 рр. понад 160 прем'єр укр. і рос. мовами. З 1951 р. в П. діє *Культ. спілка укр. трудящих.* Замість «Пряшевщини» засновано 1951 тижневик «Нове життя», ілюстрований місячник «*Дружно вперед*» та літ.-суспільний квартальник (тепер двомісячник) «*Дукля*» (всі виходять укр. мовою). З 1952 р. у П. постала укр. філія Спілки словацьких письм. У м. є укр. радіомовлення, катедри укр. мови й літератури на двох фак. ун-ту ім. Шафарика, Правос. Богословський фак., укр. сер. і основна школи, *Піддуклянський Укр. нар. ансамбль.* У в-ві «Дукля» виходить щороку 10–15 книжок. Кадри укр. інтеліґенції у П. за останні рр. помітно зросли. З 1950 П. осідок правос. еп. та з 1969 ординаріяту відновленої Гр.-Кат. Церкви. Див. також *Пряшівщина.*

О. Краснянський

Пряшівська епархія, епархія на Зах. Закарпатті, тепер у сх. частині Чехо-Словаччини з осідком у Пряшеві. П. е. була створена 1816 р. цісарем Францом I, угор. королем, 1818 р. підтверджена папою Пієм VII: виділенням з *Мукачівської епархії* 194 парохій з бл. 150 000 вірних, які від 1787 р. творили т. зв. Кошицький Гр.-Кат. Вікаріят (з осідком у Кошицях, з 1792 – у Пряшеві). Пряшівськими еп. були: Григорій *Таркович* (1818–41), Йосиф Гаганець (1843–75), Николай Товт (1876–82), Іван Валій (1883–1911), Стефан Новак (1913–20), Діонисій *Нярадій* (як апостольський адміністратор, 1922–27), Павло П. *Ґойдич* (1927–60), помічник-еп. Василь Гопко (з 1947).

1880 р. відкрито епархіяльну семінарію, 1895 р. дяківсько-учительську семінарію, 1936 р. гр.-кат. гімназію у Пряшеві; еп. Ґойдич спровадив чернечі чини і згромадження (Редемптористів, Василіян та сестер Служебниць; сс. Василіянки діяли в епархії від 1922 р.). У 1920-их рр. у наслідок рел. боротьби невелике ч. гр.-католиків перейшло на православіє (1930 р. – 6 парохій з 7 000 вірних).

Через воєнні події та зміни держ. кордонів 1939 р. у межах тодішньої Словацької Респ. опинилося бл. 80 парохій Мукачівської епархії, що їх Ватикан зформував в окрему Апостольську адміністрацію та підпорядкував юрисдикції Пряшівського еп. Знову після 1945 р., по відновленні Чехо-Словаччини, гр.-католики в Чехії і Моравії були підпорядковані Пряшівському еп. Т. ч. 1948 р. під юрисдикцією пряшівського еп.

перебували: Пряшівська епархія (143 700 вірних), Мукачівська адміністратура (80 600) та адміністратура Чехії і Моравії, очолена празьким парохом (68 400; Празька і Брненська парохії та 15—18 місійних станиць), разом 292 600 (дані за «Шематизмом Пряшівської епархії» на 1948).

28. 4. 1950 на т. зв. Пряшівському синоді, під тиском ком. влади, Гр.-Кат. Церква в Чехо-Словаччині була примусово скасована, манастирі ліквідовані, обидва еп. ув'язнені, духовенство здебільша вивезене до концентраційних таборів, а вірних оголошено правос. Тоді моск. патріярх на території Чехо-Словаччини заснував 4 правос. епархії: Празьку архиепархію, Брненсько-Оломоуцьку, Михайлівецьку (з парохом кол. Мукачівської адміністратури) та Пряшівську (в іст. її кордонах); з 23. 11. 1951 вони творять т. зв. Автокефальну Правос. Церкву ЧССР, що її очолив росіянин Елевферій Воронцов, призначений моск. патріярхом; нині — митр. Доротей Филип (з 1964), уродженець Закарпаття.

Під час чехо-словацької лібералізації 13. 6. 1968 уряд дозволив на відновлення Гр.-Кат. Церкви у ЧССР. Тоді впродовж року з 246 правос. парохій на Пряшівщині до неї повернулося 204 парохії та 69 свящ. Єп. Гопко, якому єп. Ґойдич (помер 1960 р. у в'язниці) передав керівництво П. е., повернувся до Пряшева, однак група словацьких гр.-кат. свящ., що згуртувалася у т. зв. Дійовому Комітеті Гр.-Кат. Церкви (Akčný výbor), з осідком у Кошицях (його очолив свящ. І. Мурин), усунула еп. Гопка від адміністрування епархією і виклопотала в Римі словацького «ординарія» в особі одного з своїх чл. — о. І. Гірки, який перебрав управління П. е. 2. 4. 1969. Згадана група далі повела сильну кампанію за словакізацію Гр.-Кат. Церкви й обряду, висунувши гасло: «Всі греко-католики словаки». В наслідок цього багато гр.-католиків і навіть деякі словацькі села повернулися до Правос. Церкви, де зберігають ц.-слов. мову й сх. обряд. Теперішня чехо-словацька влада відкладає призначення гр.-кат. єп., не дозволяє відкрити епархіяльну семінарію і не повертає гр.-кат. епархіяльних установ.

Література: Духнович А. История Пряшевской Епархии, рос. переклад Кустодієва, перевидана у творах О. Духновича, т. 2. Пряшів 1967; Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Рим 1967; Hopko V. Greko-Katoličeskaja Cerkov 1846—1946. Пряшів 1946; Pekar A. Historic Background of the Eparchy of Prjashev. Пітсбурґ 1968; Kubinyi J. The History of Prjašiv Eparchy. Рим 1970; The Tragedy of Gr. Cath. Church in Czechoslovakia. Нью-Йорк 1971.

о. *А. Пекар*

Пряшівська Літературна Спілка («Литературное заведеніе в Пряшеві»), вид.-осв. т-во, засноване О. *Духновичем,* існувало напівлеґально у 1850—53 рр. з метою видавати кн. та піднести освіту закарп. укр. населення. Спілка мала кількадесят чл. з-поміж духовної і світської інтеліґенції, у тому ч. кількох словаків. Було видано 12 кн., зокрема шкільних підручників і календарів. При Спілці Духнович збирав краєзнавчі матеріяли для майбутнього музею та організував записи фолкльору. «П. Л. С.» не дістала дозволу від уряду на діяльність і припинила існування.

Пряшівські гори, див. *Солоні гори.*

Пряшівщина, зах. частина укр. *Закарпаття,* що входить до складу Чехо-Словаччини, найдалі на зах. висунена частина укр. етнічної території на півд. схилах Карпат. Назва П. виникла від м. *Пряшева,* за складом населення перев. словацького і положеного на словацькій етнічній території, яке, як найбільше м. цієї обл. і адміністративний центр кол. Шариської жупи та осідок гр.-кат. епархії, стало від поч. 19 в. також укр. рел.-культ. центром. Популяризація цієї назви (як і назви Пряшівська Русь) була пов'язана з створенням *Пряшівської епархії* (1816), а ще більше з відокремленням цієї укр. території в 1919 р. від решти Закарпаття (т. зв. *Підкарпатської Руси)* та адміністративним приєднанням її до Словаччини. (Давніші назви П.: Горішня земля, Руська Крайна, Підбескидський край та ін.).

Положення, межі. П. обіймає півн. частину трьох кол. утор. жуп: Списької, Шариської і Земплинської та Собранецький пов. Ужанської. Укр. етнічні острови були ще в Абовській (Абауй-Торнянській) і Ґемерській жупах. По другій світовій війні П. входила до складу Пряшівської і (мала частина) Кошицької обл., з 1960 р. — до складу Сх.-Словацького краю (частини округ: Попрадської, Пряшівської, Бардіївської, Гуменської та кілька сіл Списько-Нововеської і Михайлівецької) з центром у Кошицях. Між Підкарп. Руссю і Словаччиною 1919 р. проведено межу («тимчасову») кілька км на зах. від р. Ужу, без уваги на етнічні відносини, так що до складу Словаччини входило бл. 3 500 км^2 укр. суцільної етнічної території та бл. 100—120 000 укр. населення. У 1939-41 рр. держ. кордон між Словацькою респ. і Угорщиною (з боку Закарпаття) проходив на зах. від згаданої межі, бо угорці домоглися силою пересунення кордону, мотивуючи це етнічним складом укр. населення; до Угорщини приєднано 1 700 км^2 території з 70 000 населення, у тому ч. 38 000 українців. У 1945 р. між Чехо-Словаччиною і УССР відновлено давній кордон з 1919.

П., за винятком найбільше на сх. висуненої прилеглої до УССР частини, являє собою піво. до 150 км довж., ширини всього на 10–40 км. До 1945 р. півн. частина П. межувала з гал. Лемківщиною в складі Польщі (див. *Лемки* і карта на стор. 1 276); після виселення лемків укр. частина П. – це вузький клин між словацькою і поль. етнічною територіями.

Укр.-словацька етнічна межа творить багато етнічних півостровів та островів. Назагал у горах вона висувається на півд., у широких долинах і улоговинах Попраду, Ториси, Топлі й Цірохи відступає перед словацькою колонізацією з півд., і тут укр. територія звужується до 10–15 км (див. карту на 723 стор.). Поза укр. суцільною територією існує ще ряд укр. островів, часто на великій відстані від неї. Вони поширені перев. у менше приступних місцях, високо у горах або у вузьких долинах. Як ці острови, так і ще більше поширення греко-католиків словаків (див. далі) свідчать, що колись укр. етнічна територія займала значно більші простори.

О. Краснянський, В. Кубійович, В. Маркусь

Природа. П. охоплює низку геогр. р-нів: зах. частину Сх. Карпат, частини Низького й Зах. Бескиду, Потиської низовини і Центр. Словацьких Карпат. Сх. частина П. – на сх. від р. Цірохи має типову для Сх. Карпат смугову будову, що полягає в чергуванні повздовжніх гірських високих смуг з нижчими заглибинами. Тут у напрямі з півд. на півн. виступають: вулканічний *Вигорлят* (найвищий верх – 1076 м) з підгір'ям, відділений *Внутр. Карп. долиною* (вздовж

Краєвид Низького Бескиду в околицях Свидника

Цірохи й Ублі від *Сер. Бескиду* (найвищий верх 1 221 м). Найбільшу частину П. займає *Низький Бескид* (найвищий верх – 1 002 м), найнижча частина Кар-

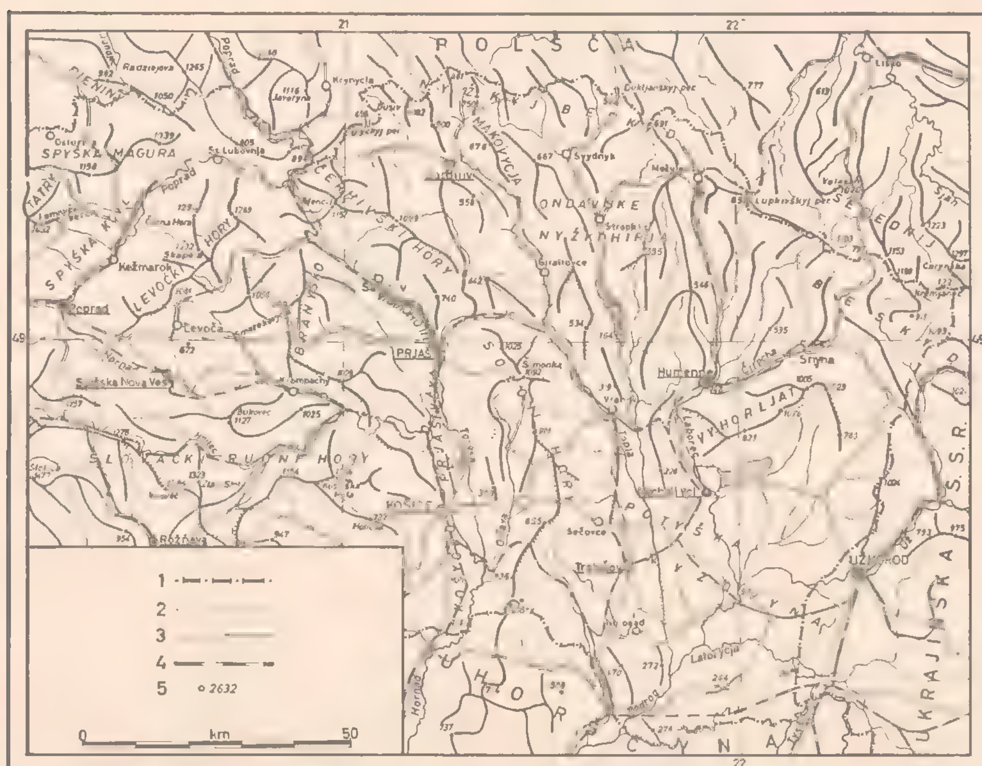

Схематична карта Пряшівщини

1 — Кордони держав — 2 Межі округ. 3 — Биті шляхи. 4 — Залізниці. 5 — Висоти

пат (зокрема Ондавське низькогір'я). На зах. від широкої долини Топлі й Бардіївської котловини простягаються частини *Зах. Бескиду — Чергівські гори* (1 157 м), відокремлені широкою й лагідною *скалицевою смугою* від *Списької Маґури* (1 259 м) і *Левоцьких гір* (1 290 м), збудованих з легко зфалдованого

Село Якуб'яни у Левоцьких горах

флішу. Півд.-зах. П. займають *Солоні* (або Пряшівські) вулканічні *гори* (1 092 м), широка Кошицько-Пряшівська улоговина (вздовж Ґорнаду й Ториси), а далі на зах. масиви (Словацькі Рудні гори — 1 246 м, ґранітовий *Бранисько* — 1 172) і котловини (Списька) Центр. Словацьких Карпат, у яких ще зустрічаються укр. етнічні острови. Півд.-сх. П. займає зах. частина *Потиської* (сх.-словацької) *низовини*. Низка вигідних перевалів — уздовж Ториси-Попраду, Тилицький (688 м), Дуклянський (502), Лупківський (651) й ін. полегшують сполучення між П. і півн. узбіччям Карпат.

С. Остурня у Спиській Маґурі. Найбільше на зах. висунене село — острів серед поль. етнічної території

Назагал на П. можна вирізнити такі краєвиди: середньогірський (висота хребтів до 1 000, винятково до 1 300 м), низькогірський (зокрема Ондавське низькогір'я, також Бардіївське, Зборівське та ін.; висота до 600 м), Потиську низовину, Кошицько-Пряшівську майже рівну улоговину та середгірську Спиську котловину. Укр. населення живе майже виключно в р-нах двох перших краєвидів.

Клімат П. помірковано континентальний, менш континентальний і тепліший порівняно з сх. Закарпаттям. Він міняється залежно від висоти. Сер. річна температура від 3° у найвищих гірських масивах до 10° на Потиській низовині; температура липня від 14 до 21° Ц., січня від —8 до —3° Ц.; ч. атмосферичних опадів 580 — 1 100 мм. У р-нах, заселених українцями (без незаселених верхів), дані такі: сер. річна температура 5—7° Ц., липня 16—18° Ц., січня —6 до —5° Ц.; ч. атмосферичних опадів 650—900 мм на рік. Ч. для м. Пряшева (висота 257 м): 8,3, 19,1 і —3,9° Ц.; 631 мм.

Урожайніші ґрунти на П. поширені лише на Потиській низовині й Кошицько-Пряшівській улоговині: це дерново-підзолисті глеюваті та глейові ґрунти і — найурожайніші — буроземи. У горах основними ґрунтами є маловрожайні опідзолені ліс. ґрунти.

Рослинність П. розподіляється залежно від висоти на ряд природних біогеноценоз: лісостеп. рослинність з дубовими лісами і заплавними луками на Потиській низовині й Кошицькій улоговині; в горах до висоти 400 м поширені дубові ліси, найбільшу площу займають букові ліси (у нижчих висотах з домішкою дуба, вищих — ялини і смереки); у гірських масивах Зах. Бескиду переважають ялиново-букові й смерекові ліси (див. також стор. 968—969). Тепер ліс займає у горах бл. 40% всієї площі.

В. Кубійович

Історія. Про етнічний склад первісного населення та ґенезу українців П. в науці нема одностайної думки. За чес. ученим Л. Нідерле, межею між зах. і сх. слов. колонізацією була у ранні іст. часи долина р. Топлі. Новіші топономічні дослідження (Кнежа) доводять тільки, що населення тут було слов'янське, але його племінну приналежність важко визначити. У грамотах 12—14 вв. з р-ну Михайлівець І. Панькевич знайшов сх.-слов. топонімічні риси. Територія сучасної укр. П., розташована далі на півн., у ті часи була рідко заселеною пограничною смугою між Угорщиною, Польщею та Руссю і аж до кін. 12 в. лежала за угор. прикордонними межами, що тільки на зламі 13—14 вв. наблизилися до гол. карп. пасма.

14—18 вв. З 13 в. є дані про словацьку колонізацію бардіївської котловини: одночасно від Спиша на сх. просувалася нім. саксонська колонізація. Перші іст. згадки про руські села на сучасному прикарп. прикордонні походять з поч. 14 в., коли на цій території пожвавилася хвиля волосько-руської колонізації, підтримуваної роздаванням пограничних земель першими угор. королями з династії Анжу (від 1301 р.; визначення «волоський» має соц.-екон., а не етнічний характер; волохи — пастухи, русини — хлібороби). Назагал ця колонізація, що закінчилася в пол. 16 — на поч. 17 в., мала укр. етнічний характер.

Новий наплив укр. населення з півн. (поль.) боку припав на злам 17—18 вв. Від пол. 16 аж до 18 в. укр.-словацька мовна межа зазнала тільки незначних

змін. У другій пол. 18 в. на території на півд. від Гуменного – Вранова, заселеній до того часу українцями, розгорнулася сильна словацька колонізація, що поступово змінила етнічний характер цього р-ну. Тоді ж частина укр. населення з півд. П. переселилася на звільнені від турків землі теперішньої Бачки, де вони зберегли свій нац. характер донині, тоді як корінне укр. населення саме в цих р-нах пословачилося або й зугорщилося.

Крім гірських р-нів, П. вже від ранніх часів жила інтенсивним екон. і культ. життям. Через Пряшів, Сабинів і Бардіїв проходили важливі торг. шляхи з Угорщини до Польщі і на Русь. Культура заможних спиських і шариських міст впливала до певної міри на формування типу нар. культури місц. укр. населення (одяг, ремесло); ін. зовн. ознаками збагатило цей своєрідний тип багатовікове культ. співжиття з словаками і концентрація вартостей угор. феодальної культури на цій території після опанування Угорщини турками. З пол. 15 в. різні осередки П. були у руках чеських братів-гуситів (недалеко П. працював пізніше видатний чес. педагог Ян Коменський). Після тур. окупації нижньої і сер. Угорщини вся П. залишилася в складі Габсбурзької імперії, але згодом на поч. 17 в. півд. частина Земплинської жупи відійшла на півсторіччя до турків.

У 16 в. на території П. потворилися міцні феодальні домінії (*Маковиця* к. Зборова, *Стропків*, Чічава б. Вранова, *Гуменне*), що охоплювали більшість укр. сіл. Основним джерелом прожитку сіль. населення стало, замість годівлі худоби, хліборобство й дрібне виробництво. Засновувалися фільварки, будувалися замки й кастелі, збільшувалися міри піданських оплат і повинностей, які на П. були вищі, ніж у сх. частині Закарпаття. У зв'язку з цим уже у кін. 15 в. почало виникати розбійництво, набувши особливої сили у першій пол. 17 в. Життя й економіку краю значно порушила австро-угор. боротьба (війна «лабанців» і «куруців»), а особливо невдале протигабсбурзьке повстання Франца II Ракоція (1703–11), в якому брало участь багато укр. селян.

Укр. населення П. було правос. і за-

Етнічна карта Пряшівщини (1900-і рр.)
1 — Українці. 2 — Словаки. 3 — Угорці. 4 — Поляки. 5 — Німці. 6 — Словаки гр.-кат. обряду. 7 — Угорці гр.-кат. обряду

лежало від мукачівських єп. Проте у 16–17 вв. існували тісні зв'язки з Перемишлем і Львовом, звідки привозили церк. книги та приїздили окремі свящ. Осередком церк. життя на поч. 17 в. став Святодухівський манастир у *Красному Броді*, звідки перемиський єп. А. *Крупецький* намагався у 1614 р., за допомогою впливового маґнатського роду Друґетів, власників більшости укр. сіл на Земплинщині, ввести унію; але лише у 1646 р. на т зв. *Ужгородській унії* більшість правос. священства зах. Закарпаття, у т. ч. й П. перейшла на католицизм сх. обряду.

Унія відкрила деякі нові можливості культ. розвитку та рел. діяльности. Не зважаючи на февдальні утиски, побутово-екон. і культ. рівень укр. населення П. був у 18 в. порівняно вищий, ніж у ін. р-нах укр. Карпат. На території П. діяла з 1613 р. єзуїтська колеґія у Гуменному, перенесена згодом до Ужгороду. Існували церк. школи — приходські й манастирські, для яких виходили перші книжки («Буквар», «Катехизис», та ін.), особливо в Трнаві на Словаччині. При манастирі у Красному Броді діяла школа філософії, заснована протоігуменом М. Шугайдою, де викладав м. ін. автор першої граматики на Закарпатті А. *Коцак*. З 17–18 вв. на П. виходить низка творів повчально-проповідницької літератури, як також зб. віршів і пісень. Свящ. і світські вчилися у високих школах Трнави, Кошиць, Еґеру (Угорщина), у віденському «Барбареумі», а також у Львівському «Студіюм Рутенум» та в Київ. Академії. З середовища пряшівських українців вийшов у ті часи ряд визначних церк. і культ. діячів, вчених та мистців. Дехто з них в кін. 18 і поч. 19 вв., не маючи змоги виявитися на батьківщині, переїжджали на працю до Австрії, Галичини, на Україну і в Росію, де займали визначні позиції, гол. в акад. світі: теолог М. *Щавницький*, філософи П. *Лодій* і А. *Дудрович*, правники М. *Балудянський* і В. *Кукольник*, економіст М. Білевич, природознавець І. *Земанчик* та ін.

Зважаючи на те, що *Мукачівська епархія* була територіяльно розкинена, для П. спочатку утворено вікаріят у Кошицях (1787), а пізніше окрему *Пряшівську епархію* (1818).

Таким чином, виникли два центри рел.-культ. життя на Закарпатті, з тим. що Пряшів і П. деякий час вели перед.

19 – поч. 20 вв. Від кін. 18 в. через П. тричі (1799–1800, 1805–06, 1849) переходили рос. війська, збуджуючи у середовиці місц. інтеліґенції надії на можливість культ. відродження та самовизначення Закарпаття за підтримкою слов. Сходу, тобто царської Росії. Але уклад місц. сил (брак укр. елементів серед шляхти та міщан, мала кількість світської інтеліґенції) не створювали сприятливих умов для нац. відродження; до того ж, рос. впливи ставали підозрілими для влади.

Початки нац. відродження пряшівських і взагалі закарп. українців припадають на роки діяльности невтомного свящ. «будителя» О. *Духновича* (вид. діяльність, «Литературное заведеніе Пряшевское», шкільництво, Общество св. Івана Христителя тощо). Події в Австро-Угорщині 1848–49 рр. висунули видатного діяча А. *Добрянського*, який, бувши чл. Гол. Руської Ради у Львові та австр. комісаром при рос. армії, що придушувала угор. повстання, намагався відірвати Закарпаття від Угорщини і розробив проєкт утворення окремого Руського краю в Австрії. Короткий час після поразки угор. революції П. і Закарпаття користувалися нац.-культ. самоуправлінням («руський дистрикт», див. стор. 719).

У другій пол. 19 в. на П., особливо після перетворення Австр. Цісарства на федеративну Австро-Угорщину, відбулися два некорисні для укр. населення процеси: з одного боку, посилився угор. тиск на церк. і осв. життя (ряд заходів угорщення шкільництва й слідом за тим місц. інтеліґенції та священства), а з другого — динаміка словацького нац. відродження охопила й деякі укр. елементи, які воліли словакізуватися, ніж втрачати слов. характер під угор. тиском. У 1870–1900-их рр. мовно пословачився ряд укр. сіл; цьому сприяла і введена під урядовим тиском латинська абетка, замість кирилиці, у «руських» вид., що полегшувало укр. населенню користування словацькою книжкою і пресою. Гр.-кат. духівництво і пряшівські єп., залежні від угор. уряду, не зуміли протиставитися цим двом денаціоналізаційним натискам сильніших нац. культур і політ. систем; більшість інтеліґенції і духовенства відчужилися від нар. мас. Культ. відродження, розпочате Духновичем, почало занепадати; центр нац. життя перенісся до Ужгороду. На П. діяли ще останні культ. діячі, здебільша, під впливом русофільської ідеології, співпрацюючи з культ. осередками (преса, в-ва) в Ужгороді й Львові: письм. і поети А. *Кралицький*, О. *Павлович*, Ю. *Ставровський-Попрадов*, педагоги І. Поливка, А. Ріпай та ін.

Початкові школи на П. в пол. 19 в. були назагал «руськими», але в 1880-их рр. стали двомовними (з перевагою угор.), а в 1907 (закон *Аппоньї*) припинилося навчання руською мовою; заснована 1895 р. учительська семінарія в Пряшеві втратила нац. характер. За

угрофільського єп. С. Новака (1913–30) тенденція зугорщення опанувала життя Гр.-Кат. Церкви; 1915 р. епархія ввела латинську абетку до церк. книг.

На зменшення укр. стану посідання на П. вплинула також масова еміґрація гол. до ЗДА, почавши з 1870-их рр. Вона була в українців дещо більша, ніж у словаків. Тому ч. українців, попри високий природний приріст, майже не зростало: ч. гр.-католиків 1869 р. — 180 000, 1914 — 190 000 (ч. приблизні). Причиною цього пропорційно найбільшого з усіх укр. земель відпливу населення було аґрарне перенаселення і брак заробітків. 3/4 закарп. еміґрації в ЗДА походить з П. (див. *ЗДА*, стор. 810–13 і далі).

1919—1945 рр. Програна Австро-Угорщиною світова війна відкрила нові можливості для українців П. З ініціятиви свящ. О. *Невицького* скликано в листопаді 1918 р. віче до Старої Любовні, яке утворило Руську Нар. Раду та висловилося за приєднання П. до України. Ін. пряшівські діячі під проводом А. *Бескида* утворили «Карпаторусскій Народный Совѣтъ» у Кошицях та схвалили приєднати все Закарпаття разом з гал. Лемківщиною до Чехо-Словацької респ. Чес. орієнтація перемогла і в ін. радах (див. стор. 720), гол. через важку ситуацію на Україні.

Чехо-словацька держава не виконала зобов'язань про пізнішу зміну тимчасового кордону між т. зв. Підкарп. Руссю і Словаччиною за нац. принципом; т. ч. Зах. Закарпаття — П. опинилася в складі Словаччини без забезпечення укр. населенню культ. і політ. прав. Його екон. становище не покращало, бо адміністрація мало дбала за індустріялізацію; хоч у 1920-их рр. деяке ч. селян скористалося з зем. реформи, аґрарне перенаселення збільшилося, бо еміґрація за океан сильно зменшилася, а сіль. населення зростало. Соц. неспокій серед селян виявився у березні 1935 р. заворушеннями у Чертіжному й Габурі проти примусового стягання податків (екзекуції).

Характер культ. й політ. життя визначала заг. інерція, посилена розпорошенням інтеліґенції на три напрями: москвофільський, карпаторуський (русинський) і укр. У політ. житті діяли: народовецька Ліґа русинів, заснована О. Новицьким (до 1920), «Рус. нар. партія», що підтримувала русофільство і православіє (А. Бескид, І. Жидовський, К. Мачик), і Автономный земледѣльческий союзъ, підтримуваний більшістю свящ., що виступав з програмою окремої реґіональної культури (І. Кизак, С. Ґойдич). Крім того, на П., як і на сх. Закарпатті, діяли експозитури різних чес. партій, м. ін. ком. Українці П. мали звич. 2–3 представники у празькому парляменті. Укр. культ. напрям, підтримуваний у 1922–27 рр. єп. Д. *Нярадієм*, під тиском місц. консервативних традицій не набув більшого поширення. «Просвіта», заснована в Пряшеві у 1930 р., не поширила своєї діяльности на села. Діячами укр. напрямку були І. *Невицька*, М. Мацієвич, о. Д. Зубрицький, о. Е. Бігарій, о. І. Дюлай та ін.

У 1922–25 рр. політ. представники укр. населення розгорнули безуспішну акцію за створення з укр. території П. окремої адміністративної одиниці (жупи), що згодом приєдналася б до Закарпаття. Після невдачі цих заходів гром. життя почало активізуватися аж у 1930-их рр. у різних русофільських орг-ціях (*Общество ім. О. Духновича*, студентське т-во «Возрождение», т-ва учителів, жінок, молоді).

Провідну ролю в житті укр. населення далі відогравала Гр.-Кат. Церква. Вона не мала твердої нац. орієнтації, проте, під проводом єп. П. *Ґойдича* († 1960) була заборолом проти посиленої словакізації. Як вияв русофільських тенденцій у 1920-их рр. на П. почався рух за православіє, паралельний до того, який відбувався в сх. частині Закарпаття, хоч слабший (гол. діячі: сенатор І. Лажо, І. Ханат та ін.). Центром православія став манастир в Ладимировій б. Свидника; у цьому русі були активними рос. місіонери. У 1940 р. на П. було 19 правос. парафій та бл. 12 500 вірних, які підлягали правос. Мукачівсько-Пряшівській епархії в юрисдикції сербського патріярха.

Міжвоєнний період позначився також змаганням за нац. школу, передусім за введення «руської» навчальної мови у держ. та церк. початкових школах, як також за заснування руської гімназії. На бл. 300 сіл з укр. населенням на П. діяло у 1933–34 р. лише 111 початкових і 2 горожанські (нижчі сер.) школи з «руською» (перев. «язичіє») мовою навчання; 1936 р. засновано першу рос. гімназію у Пряшеві. В освіті, як і в пресі, на П. завдяки традиційному москвофільству, консерватизму інтеліґенції та впливам рос. еміґрації, переважала прорус. тенденція. З газ. виходили: орган «Русской народной партии» — «Народная газета» (1924–36, ред. І. Жидовський), епархіяльний орган «*Русское Слово*» (1924–38; не зважаючи на назву відстоював «тутешняцький» напрям), укр. мовою «Слово народа» (1931–32). З журн. появлялися «*Русская школа*» (1926–31), «Православная Русь» (1930–39) та ін.

Не зважаючи на адміністративний кордон між П. і Підкарп. Руссю, поміж обома частинами Закарпаття існувала тіс-

на культ. і вид. співпраця. Автономістичний рух мав прихильників і на П., хоч програма ревізії кордону уважалася чес. і словацькими чинниками за іреденту.

За Словацької респ. (1939–44) становище укр. населення П. погіршилося. Ліквідовано більшість політ. і гром. орг-цій (якийсь час діяло Общество ім. Духновича), посилено тиск на Гр.-Кат. Церкву (спроба усунути еп. Ґойдича), якій закинено, що веде «руську лінію», та посилено акцію словакізації окремих парафій і церк. осередків. Словацький уряд не толерував виявів укр. нац. руху (припинено укр.-мовну газ. у 1940 р.; не допускалися до діяльности на П. закарп. еміґранти тощо). Появлялася лише газ. карпаторуського напрямку «Новое время» (1940–44, ред. М. Бонько); у словацькому соймі були три пряшівські українці, прихильні до режиму (вибори до сойму на П. були назагал бойкотовані). На політику словакізації частина населення відповідала симпатіями до СССР і підтримкою партизанському рухові. У чехо-словацькій бриґаді, яка зформувалася в СССР у 1943, воювала деяка частина українців-пряшівчан.

П і с л я 1 9 4 5. Упадок Словацької респ. українці в більшості привітали. Після вступу сов. військ на П. була утворена 1. 3. 1945 *Українська Народна Рада Пряшівщини* (УНРП), яка перетривала як координаційний репрезентативний орган пряшівських українців до 1951 р., а формально була ліквідована на вимогу режиму 1952 р. Пряшівські керівники намагалися актуалізувати справу приєднання П. до Закарп. України, а тим самим і до СССР: саме в той час акція за приєднання інтенсивно велася на сх. Закарпатті (див. стор. 722–23). Але сов. кола таку можливість щодо укр. П. пригасили, не бажаючи ускладнень з празьким урядом та словацькими керівниками. Тоді УНРП стала домагатися автономії для укр. населення П. в рамках Чехо-Словаччини; вимога територіяльної автономії була відкинена, але УНРП була визнана як речник нац. життя укр населення. Вона визначила перших представників до тимчасового парляменту в Празі та до Словацької Нар. Ради (по п'ять до кожного); поряд з КП Словаччини на П. діяла укр.-руська секція Словацької Дем. Партії. До 1948 р. президія УНРП і парляментарна репрезентація українців складалася з комуністів (І. Рогаль-Ільків, П. Капішовський, П. Бабей, та ін.) і некомуністів (В. Караман, П. й І. Жидовські, І. Пещак, Д. Ройкович, І. Бобак й ін.).

Основні зусилля місц. нар. руху були сконцентровані на розбудові культ.-осв. життя (див. далі). У 1946–47 рр. у гірських селах П. діяли відділи УПА та через Словаччину пробиралися підпільно на зах. Це дало привід підозрівати деякі місц. чинники у співпраці з «бандерівцями» та прихильності до «укр. буржуазного націоналізму». Після перебрання влади комуністами у Чехо-Словаччині на П. в 1949–52 рр. проведено примусову колективізацію, яка натрапила на опір селян, і в наслідку спричинилася до чергового відпливу укр. населення до міст поза укр. етнічною територією. У 1950 р. ліквідовано Гр.-Кат. Церкву й переведено її на правос. («православізація»), а у 1951 р. директивно введено укр. мову, замість існуючого рос. чи місц. язичія до шкіл (українізація). Усі ці заходи не були популярні серед населення. Щодо українізації освіти, то ця справа не була як слід підготована; місц. інтеліґенція, вихована в рос. дусі, не була ані свідомою, ані досить ознайомленою з літ. мовою та укр. культурою взагалі.

З 1951 р. на П. діє замість УНРП *Культурна Спілка Українських Трудящих* (КСУТ), заснована з ініціятиви партії й на базі індивідуального членства, як єдина укр. суспільно-культ. орг-ція. КСУТ є чл. Нац. Фронту (подібні орг-ції існують в Чехо-Словаччині для угор., поль. і нім. меншостей). У 1967 р. КСУТ мала 268 місц. орг-цій та бл. 7 500 чл. КСУТ координує й організує всю суспільно-культ. діяльність укр. населення Словаччини. Гол. ЦК КСУТ були: І. Гуменик, В. Копчак, М. Ричалка, В. Капішовський, М. Миндош, І. Прокіпчак. КСУТ зазнавав частих чисток; останню проведено у 1969–70, коли деякі діячі були усунені за симпатії демократизаційному процесові та за «буржуазний націоналізм». У 1968 р. була спроба відновити УНРП і підготовлювався всенар. з'їзд українців-русинів П. з виразним наголяганням на політ. права (автономія, виділення укр. округ в окрему одиницю). Партія припинила цей рух ще до сов. інвазії.

Крім КСУТ, на П. існували ще: Союз Молоді Карпат (1946–49), Общество ім. Духновича, студентське т-во тощо. Спроба відновити Союз Молоді у 1968–69 рр., як також оформити орг-ції укр. учителів, жінок, журналістів, наук. т-во була припинена. Проте далі існує секція укр. письм. при Словацькому Союзі Письменників.

Укр. життя П. включено в заг.-держ., а з 1968 р. (федеративна перебудова держави) і в словацькі рамки. Українці беруть участь через компартію Словаччини у компартії Чехо-Словаччини (провідний чл. президії В. Біляк), профспіл-

ках, Соц. Союзі Молоді Словаччини тощо.

У 1969 р. до союзної палати були призначені 2 українці, до палати національностей — 3, до Словацької Нар. Ради — 6. Так само українці є в уряді Словацької респ. та обл. і округових органах влади і партійних керівництвах, в армії та дипломатичному корпусі (посол до Канади, згодом — ЗДА — І. Рогаль-Ільків). *О. Краснянський, В. Маркусь*

Людність. На 1 км² на П. живе 60 меш., у тому ч. на укр. суцільній території — 38 (ч. приблизні). Населення розміщене нерівномірно: найгустіше заселені Потиська низовина (80) і Пряшівська улоговина (бл. 100), найслабше — гірські масиви Зах. Бескиду, Солоні гори, Вигорлят і Сер. Бескид. Ледве ¹/₄ населення живе в м.; на території, суцільно заселеній українцями, міст майже нема; найбільше їх на пограниччі гір і низовини. Найвизначнішим м. є *Пряшів* (37 000 меш.), від 10–25 000 мають: *Михайлівці, Гуменне* і *Бардіїв;* 5–10 000: Сабинів, Снина, Требішів і Сечівці; менше 5 000: Стара Любовня, *Зборів, Свидник, Стропків, Межилаборці* (всі положені на укр.-слов. пограниччі) й ін. За винятком Пряшева і Михайлівців, м. П. мали до 1950 р. торг.-адміністративний характер, менші — с.-г.-торг.; тепер щораз більше значення має промсть.

У розвитку населення П., зокрема укр., за останні 100 р. можна вирізнити кілька періодів. У 1870–1914 рр. людність майже не приростала, попри сильний природний приріст, через велику еміґрацію до ЗДА, найбільшу з усіх укр. земель, зокрема на поч. 20 в. (про це свідчить факт, що ч. гр.-католиків на П. у 1900–1910-их рр. залишилося без змін, а населення понад сотні сіл зменшилося, подекуди на 25%); за 1870–1914 рр. з П. виеміґрувало бл. 150 000 українців і мовно пословачених гр.-католиків. Після невеликого спаду під час першої світової війни населення сильно приросло у 1920–30-их рр., гол. завдяки зменшенню еміґрації і значному природному приростові (у 1936 р. на всій Словаччині на 1 000 меш.: українців — 14,2, словаків і чехів лише 10,0); тому за 1920–30-і рр. зросло ч. гр.-католиків і правос. на Словаччині з 197 000 до 222 800. Після нового загальмування приросту під час другої світової війни приріст населення П. у позоєнні часи був незначний, попри високий природний приріст, знову таки через значний відплив укр. населення: у другій пол. 1940-их рр. т. зв. оптантів до СССР (8–10 000; частина з них повернулася у 1960-их рр.) і Чехії на землі, заселені до 1947 р. німцями; у 1950–60-их рр. населення постійно відпливало з перенаселеного краю до пром. р-нів Чехії і Моравії (зокрема до Остравсько-Карвінського басейну) і до близьких Кошиць та ряду менших міст П., положених б. укр. етнічної території. Разом з цим спостерігається щораз більше розпорошення пряшівських українців — більшість їх живе тепер за межами П. — у ЗДА і також у пром. р-нах Чехії, Моравії, Словаччини.

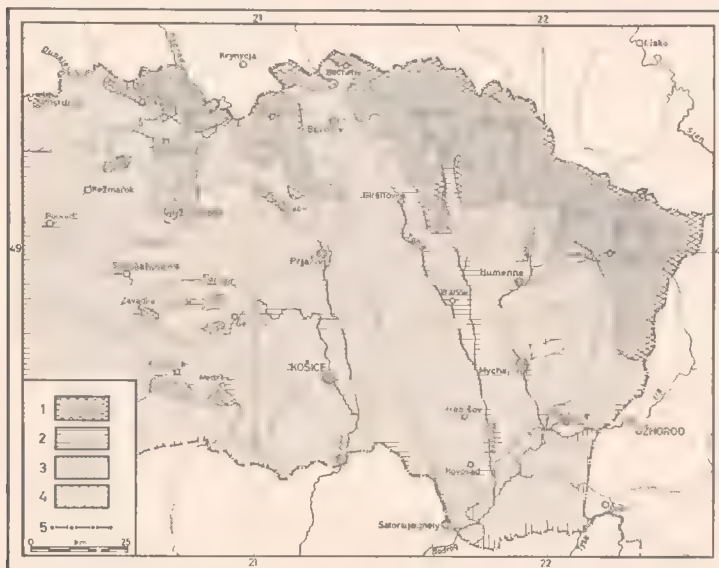

Мовна карта Пряшівщини (1960-і рр.)
Мови: 1 — українська. 2 — словацька. 3 — угорська. 4 — польська

Етнічні відносини П. досить складні й мінливі. Багаторічне культ. і побутове співжиття українців та сх. словаків і угорців, при перевазі чужого елементу, особливо у низинних р-нах П. (між Вранозом, Гуменним, Михайлівцями і Собранцями, куди у 18 в. почала напливати сильна словацька колонізація), сприяли мовній словакізації українців; лише частково (у містах та етнічних острозах на півд.) вони угорщилися.

СПИСОК СТАТТЕЙ

СПИСОК КАРТ